

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΥΠΡΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**«ΠΑΡΑ ΠΑΣΙ ΖΗΛΩΤΗΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ
ΕΠΙΔΟΣΕΩΣ»: ΠΕΤΡΑΚΗΣ ΚΑΡΙΔΗΣ, ΕΝΑΣ
ΛΟΓΙΟΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ
ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΤΟΜΟΣ Α΄

ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΙΩΑΝΝΟΥ

2013

Μαργαρίτα Ιωάννου

Μαργαρίτα Ιωάννου

«ΠΑΡΑ ΠΑΣΙ ΖΗΛΩΤΗΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ
ΕΠΙΔΟΣΕΩΣ»: ΠΕΤΡΑΚΗΣ ΚΑΡΙΔΗΣ, ΕΝΑΣ ΛΟΓΙΟΣ
ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΥΠΡΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΑΡΑ ΠΑΣΙ ΖΗΛΩΤΗΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ
ΕΠΙΔΟΣΕΩΣ»: ΠΕΤΡΑΚΗΣ ΚΑΡΙΔΗΣ, ΕΝΑΣ
ΛΟΓΙΟΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ
ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΙΩΑΝΝΟΥ

ΤΟΜΟΣ Α΄

ΔΙΑΤΡΙΒΗ Η ΟΠΟΙΑ ΥΠΟΒΛΗΘΗΚΕ ΠΡΟΣ ΑΠΟΚΤΗΣΗ
ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΥΠΡΟΥ

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2013

Μαργαρίτα Ιωάννου

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

ΥΠΟΨΗΦΙΟΣ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑΣ: Μαργαρίτα Ιωάννου

ΤΙΤΛΟΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ: «Παρά πᾶσι ζηλωτῆς τῶν γραμμάτων ἐπιδόσεως”: Πετράκης Καρίδης, ένας λόγιος της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού»

Η παρούσα Διδακτορική Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για απόκτηση Διδακτορικού διπλώματος στο Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών και εγκρίθηκε στις 6 Δεκεμβρίου 2013 από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Ερευνητική Σύμβουλος: Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια,
Πανεπιστήμιο Κύπρου

Άλλα μέλη Επιτροπής:

Παντελής Βουτουρής, Καθηγητής Πανεπιστήμιο Κύπρου (Πρόεδρος)

Μαρίνος Πουργούρης, Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κύπρου

Αλέξης Πολίτης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Χαρίτων Καρανάσιος, Ερευνητής, Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου
Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ ΥΠΟΨΗΦΙΟΥ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑ

Η παρούσα διατριβή υποβάλλεται προς συμπλήρωση των απαιτήσεων για απονομή Διδακτορικού Τίτλου του Πανεπιστημίου Κύπρου. Είναι προϊόν πρωτότυπης εργασίας αποκλειστικά δικής μου, εκτός των περιπτώσεων που ρητώς αναφέρονται μέσω βιβλιογραφικών αναφορών, σημειώσεων ή και άλλων δηλώσεων.

.....
Μαργαρίτα Ιωάννου

.....

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

«Παρά πᾶσι ζηλωτῆς τῶν γραμμάτων ἐπιδόσεως»: Πετράκης Καρίδης, ένας λόγιος της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού»

Αντικείμενο της παρούσας διατριβής είναι η περίπτωση του Λαρνακιώτη λογίου Πετράκη Καρίδη, ο οποίος έζησε και έδρασε στη γενετειρά του και στη Λευκωσία στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα. Βασική πηγή της έρευνας αποτέλεσε ο σύμμεικτος κώδικας που είναι γνωστός ως «χειρόγραφο Πετράκη Καρίδη» (Βιβλιοθήκη της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών), καθώς προέρχεται σχεδόν εξ ολοκλήρου από το χέρι του Κύπριου λογίου. Ο κώδικας αποτελεί σε μεγάλο βαθμό ένα τυπικό «σημειωματάριο» του 18^{ου} αιώνα: ο Καρίδης σημείωνε σε αυτόν αποσπάσματα από τα αναγνώσματά του αλλά και δικά του κείμενα, ανάμεσά τους και έναν κατάλογο της βιβλιοθήκης του. Με αφετηρία τον κώδικα —ο οποίος εκδίδεται εδώ για πρώτη φορά (βλ. τη διπλωματική έκδοση στο «Παράρτημα») — ανιχνεύεται το πνευματικό στίγμα του Καρίδη μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και εξετάζεται το ερώτημα, αν και κατά πόσο οι πνευματικοί ορίζοντες του Λαρνακιώτη λογίου μπορούν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικοί για έναν συγκεκριμένο τύπο Έλληνα λογίου της εποχής.

Στα πρώτα κεφάλαια της διατριβής (κεφ. 2 και 3) διερευνάται το ευρύτερο κοινωνικό και πνευματικό περιβάλλον που συγκροτούσε η Λάρνακα κατά τον 18^ο αι. και το ειδικότερο πλαίσιο που συγκροτούσε η οικογένεια Καρίδη, προκειμένου να αναδειχτούν οι συνθήκες και οι παράγοντες διαμόρφωσης της πνευματικής προσωπικότητας του Πετράκη. Όπως έδειξε η σχετική αρχειακή έρευνα και οι μαρτυρίες των συγχρόνων (λ.χ. διπλωματών και ταξιδιωτών), από τα μέσα περίπου του 18^{ου} αι. εγκαινιάζεται μία περίοδος κατά την οποία η οικονομική ανάπτυξη και το άνοιγμα προς τη Δύση ευνοούν τη βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος και τη διαμόρφωση μίας αξιόλογης πνευματικής κίνησης στην Κύπρο. Ο Καρίδης, που ζει αυτήν ακριβώς την εποχή, επωφελείται από τις εξελίξεις αυτές. Παρά τον παραδοσιακό προσανατολισμό της μόρφωσης που έλαβε και τη σχεδόν αδιάλειπτη παραμονή του στην Κύπρο, αναπτύσσει κάποιες νεωτεριστικές συμπεριφορές: συγκροτεί μια προσωπική βιβλιοθήκη, ενδιαφέρεται για κείμενα της θύραθεν γραμματείας, συγγράφει επιστολές και στιχουργεί.

Όπως φαίνεται από τη διεξοδική παρουσίαση του χειρογράφου Καρίδη (κεφ. 4), ένα από τα σημαντικότερα κείμενα του κώδικα είναι ο κατάλογος της βιβλιοθήκης του η οποία συγκροτήθηκε σταδιακά μέχρι το 1791 —έτος κυκλοφορίας των πιο όψιμα εκδομένων

έργων της. Ο κατάλογος του Καρίδη αποτελεί ένα πολύτιμο τεκμήριο για την ιστορία της ανάγνωσης και των ιδεών στον ελληνικό χώρο του 18^{ου} αιώνα. Η αναλυτική διερεύνηση του περιεχομένου της βιβλιοθήκης (κεφ. 5), έδειξε ότι ο χαρακτήρας της συλλογής είναι παραδοσιακός. Το είδος των κειμένων που κυριαρχούν ποσοτικά είναι τα θρησκευτικά· η επικαιρότητα των έργων που περιλαμβάνει η βιβλιοθήκη είναι περιορισμένη, αφού πολλά από αυτά εκδόθηκαν για πρώτη φορά πριν το 1700· οι περισσότερες εκδόσεις ελληνικών κειμένων προέρχονται από ιταλικά τυπογραφεία, ενώ από τη δεκαετία του 1780 οι νεωτεριστικές τάσεις στην ελληνική βιβλιοπαραγωγή αντιπροσωπεύονται από τις εκδόσεις της Βιέννης. Όπως δείχνει η σύγκριση με άλλες ιδιωτικές βιβλιοθήκες της εποχής του Διαφωτισμού (κεφ. 6), η βιβλιοθήκη Καρίδη εκφράζει έναν μέσο όρο για τον ελληνικό χώρο.

Η διερεύνηση των πνευματικών οριζόντων του Πετράκη Καρίδη συμπληρώνεται μέσω της μελέτης των αναγνωσμάτων του —όπως αυτά τεκμηριώνονται από τα χωρία που περιέχονται στον κώδικα—, και μέσω της μελέτης των δικών του κειμένων (κεφ. 7). Ταυτίζοντας σχεδόν στο σύνολό τους τα αναγνώσματα του Καρίδη και διερευνώντας τη θεματική και το περιεχόμενο τόσο των αναγνωσμάτων του, όσο και των δικών του κειμένων, η παρούσα διατριβή τεκμηριώνει τις οφειλές του Πετράκη σε ένα παραδοσιακό σύστημα σκέψης και νοοτροπιών.

Η περίπτωση του Πετράκη Καρίδη μπορεί να θεωρηθεί τυπική για το μεγαλύτερο μέρος της κυπριακής αλλά και ευρύτερα της ελληνικής λογιосύνης του δεύτερου μισού του 18^{ου} αιώνα (κεφ. 8). Μέσα από το χειρόγραφο σημειωματάριό του προβάλλει η εικόνα μιας λογιосύνης η οποία δεν έχει ακόμη χειραφετηθεί από παραδοσιακές αντιλήψεις και νοοτροπίες, έχει αρχίσει όμως να αναπτύσσει μια πνευματική εξωστρέφεια και να επιζητά την ενημέρωση για τις ποικίλες εξελίξεις που σημειώνονται στην Ευρώπη.

SUMMARY

«“A thoroughly fervent supporter of the letters”: Petrakes Carides, a scholar in the period of Neo-Hellenic Enlightenment»

The subject of this dissertation is the case of the scholar of Larnaka Petrakes Carides, who lived and worked in his birthplace and Nicosia in the second half of the 18th century. The main resource (of the research) was the miscellaneous codex, known as «the manuscript of Petrakes Carides» (Library of the Society of Cypriot Studies), since, on the most part, it is considered a work written by the hand of this Cypriot scholar. The codex constitutes to a great degree a typical «notebook» of the 18th century: Carides recorded quotations of his readings as well as his own texts into it (among which is the catalogue of his own library). With the codex as a starting point —it is published in this dissertation for the first time (see the noncritical edition in the «Appendix») — the study traces the intellectual seal of Carides within the broader context of Neo-Hellenic Enlightenment and investigates the question of whether and to which extent, the intellectual environment of the scholar from Larnaka, could be considered representative of a specific type of Greek scholar in that era.

The first chapters of the treatise (chapt. 2 and 3) examine the wider social and intellectual environment that Larnaka constituted during the 18th century and the more specific context which was constituted by the Carides' family, in order to point out the conditions and the configurative factors of Petrakes' intellectual personality. As the research of the archives and the testimonies of other contemporary people (e.g. diplomats and travelers) indicated, in about the mid-18th century begins a period in which the economic growth and the acquaintance with the Western world favor the improvement of the educational system and the configuration of an intellectual movement in Cyprus. Carides, who lives during this era, is benefited by these improvements. Despite the traditional orientation of his education and the virtually undisturbed stay in Cyprus, he develops some modernistic attitudes: creates a personal library, shows interest in the secular literary works, writes epistles and lyrics.

As the thorough presentation of the Carides manuscript signifies (chapt. 4), one of the most important texts of the codex is the catalogue of his library, which was gradually created up until 1791—the year when the latest of publications mentioned was published. The Carides book catalogue constitutes a precious evidence for the history of reading and ideas in the Greek territory of the 18th century. The analytical investigation of the library's

content (chapt. 5), indicated that the collection has a traditional conventional character. The genre that prevails quantitatively is that of religious texts; the timeliness of the works which the library includes is limited, since many of them had been published for the first time before 1700; most editions of Greek texts were offered by Italian printing shops, while in the decade of 1780, the modernist tendencies in the Greek book production were represented by the editions of Vienna. The comparison with other private libraries of the Enlightenment era (chapt. 6) indicates that the Carides library expresses the average type of the Greek territory.

The investigation of the intellectual environment of Petrakes Carides is completed through the study of his readings —as those are evident in the quotations which are included in the codex— and the study of his own texts (chapt. 7). By identifying nearly all the readings of Carides and investigating the topic and the content of both his readings and his own texts, the present dissertation exemplifies the indebtedness of Petrakes to a traditional system of thought and attitudes.

The case of Petrakes Carides could be considered typical of the most part of the Cypriot as well as the wider Greek intellectual life in the second half of the 18th century. His handwritten notebook demonstrates the image of a certain intellectual life which has not yet been detached from the traditional perceptions and attitudes, nevertheless, it has begun developing an intellectual extroversion and seeks to be informed about the various developments taking place in Europe.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Φτάνοντας σήμερα σε ένα όχι κατ' ανάγκη οριστικό τέλος αυτής της έρευνας, θεωρώ υποχρέωσή μου να ευχαριστήσω όσους με συνέδραμαν κατά την έρευνά μου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών η οποία μου παραχώρησε την άδεια για να μελετήσω το χειρόγραφο του Πετράκη Καρίδη, τη βασική πηγή της παρούσας διατριβής. Ωστόσο, η ολοκλήρωση της διατριβής μου δεν θα ήταν εφικτή αφενός, χωρίς την οικονομική ενίσχυση που είχα την τύχη να λάβω για δύο εξάμηνα (Ιανουάριος-Ιούνιος 2012 και Μάρτιος-Αύγουστος 2013) από το Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη (Κοινοφελές Ν.Π.Ι.Δ. υπό την αιγίδα της Ακαδημίας Αθηνών) και αφετέρου, χωρίς την ερευνητική διαμονή μου στην Αθήνα κατά το διάστημα που προαναφέρθηκε, απαραίτητη προϋπόθεση για τη χορήγηση της πιο πάνω υποτροφίας.

Στο σημείο αυτό θα ήταν παράλειψη αν δεν ευχαριστούσα το προσωπικό της Γενναδείου Βιβλιοθήκης για την άοκνη βοήθειά του —παρά τις συνεχείς και επανειλημμένες επισκέψεις μου— και ιδιαίτερα την επικεφαλής βιβλιοθηκάριο Ειρήνη Σολομωνίδη, η οποία μου επέτρεψε να μελετώ περισσότερα, από το καθορισμένο όριο για μια μέρα, έντυπα και χειρόγραφα, αλλά και την υπεύθυνη του φωτογραφικού αρχείου της Γενναδείου Κατερίνα Παπαθεοφάνη, η οποία επέτρεψε τη φωτογράφιση υλικού εκτός από τις συγκεκριμένες μέρες που ορίζονταν από τη διεύθυνση της Βιβλιοθήκης. Εξίσου αφειδώλευτη υπήρξε η βοήθεια του προσωπικού της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, της Βιβλιοθήκης της Βουλής, της Βιβλιοθήκης του Μουσείου Μπενάκη, της Βιβλιοθήκης της Ακαδημίας Αθηνών, της Βιβλιοθήκης του Ε.Λ.Ι.Α. και αυτής του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στον αρχειοφύλακα του Αρχείου της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου Κώστα Θεοδότου, στον αρχειοφύλακα της Μητρόπολης Κιτίου π. Σπυρίδωνα Γεωργίου, αλλά και στο προσωπικό του Αρχείου του Δήμου Λάρνακας και ιδιαίτερα, στην Αντιγόνη Περεντού, υπεύθυνη του Αρχείου. Τις έρευνές μου επίσης διευκόλυνε η προθυμία του προσωπικού της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κύπρου, της Βιβλιοθήκης του Πολιτιστικού Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', της Βιβλιοθήκης του Πολιτιστικού Ιδρύματος της Τράπεζας Κύπρου, της Βιβλιοθήκης του Κυπριακού Μουσείου, της Κυπριακής Βιβλιοθήκης, της Σεβέρειου Βιβλιοθήκης του Παγκυπρίου Γυμνασίου Λευκωσίας και του Κέντρου Μελετών της Ιεράς Μονής Κύκκου, καθώς επίσης και της Δημοτικής Βιβλιοθήκης της Λάρνακας και βέβαια, της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών.

Οι οφειλές μου όμως δεν εξαντλούνται εδώ. Η διατριβή μου οφείλει πολλά στην προθυμία και τον ζήλο των συλλεκτών Ευστάθιου Φινόπουλου (Αθήνα), (†) Χρίστου Α. και Ανδρέα Χρ. Ριζόπουλου (Αθήνα) και Αριστεΐδη Λ. Κουδουνάρη (Λευκωσία) οι οποίοι με προμήθευσαν με χρήσιμο υλικό για την έρευνά μου. Η διατριβή αυτή ωστόσο δεν θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς τις πολύτιμες υποδείξεις της ερευνητικής μου συμβούλου νεοελληνίστριας Έλιας Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister. Ευχαριστίες επίσης απευθύνονται και σε διάφορα μέλη του ακαδημαϊκού προσωπικού του Πανεπιστημίου Κύπρου, στους νεοελληνιστές Μιχάλη Πιερή και Αναστάσιο Καπλάνη, στους ιστορικούς Πέτρο Παπαπολυβίου και Άγγελ Νικολάου-Κονναρή, στην αρχαιολόγο Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, στον κλασικό φιλόλογο Δημόκριτο Καλτσά και στον οθωμανολόγο Θεοχάρη Σταυρίδη. Σημαντική και ποικιλότροπη επίσης ήταν η βοήθεια του φιλόλογου και ιστορικού του βιβλίου Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη (Διευθυντής ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα), της νεοελληνίστριας Στέσης Αθήνη (Πανεπιστήμιο Πάτρας), του νεοελληνιστή (†) Μίμη Σουλιώτη (Πανεπιστήμιο Φλώρινας), της νεοελληνίστριας Ειρήνης Παπαδάκη και της φιλόλογου Άννας Pouradier Duteil-Λοϊζίδου (Διευθύντρια, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία). Ευχαριστώ ακόμη τον κλασικό φιλόλογο Steven M. Oberhelman (Texas A&M University), τον θεολόγο Θεόδωρο Ξ. Γιάγκου (Α.Π.Θ.), τον ιστορικό και ερευνητή του Κέντρου Μελετών της Ιεράς Μονής Κύκκου Κωστή Κοκκινόφτα και τον Πρόεδρο του Μουσείου της Ιεράς Μονής Κύκκου Στυλιανό Περδίκη. Ξεχωριστά επίσης επιθυμώ να ευχαριστήσω τον φιλόλογο Γιώργο Μύαρη, τους οθωμανολόγους Αντώνη Χατζηκυριάκου και Στέλιο Ηρακλέους, τη συνάδελφο Σταυρούλα Λοφίτη, τον Αλέξη Μιχαηλίδη, συγγραφέα ιστορικών μελετών σχετικών με τη Λάρνακα, και τη Γεωργία Ανδρέου.

Τέλος, ευχαριστώ από καρδιάς τους γονείς μου Γιώργο και Μυροφόρα Ιωάννου και τα αδέρφια μου Γιάννο και Χριστόφορο, αλλά και τους Παναγιώτη Θωμά, Αθηνά Ιωάννου, και Παντελίτσα Μυλωνά. Όλοι τους και ο καθένας με τον τρόπο του ξεχωριστά με στήριξαν όχι μόνο οικονομικά και υλικά αλλά κυρίως ηθικά με την αγάπη και την εμπιστοσύνη τους. Από τη θέση αυτή τους ευχαριστώ όλους θερμά.

Στον Γιώργο και τη Μυροφόρα,
τους γονείς μου

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Σελίδα

ΠΡΩΤΟΣ ΤΟΜΟΣ

Περίληψη στα ελληνικά.....	viii
Περίληψη στα αγγλικά.....	x
Ευχαριστίες.....	xii
Πίνακας Περιεχομένων.....	xv
Κατάλογος εικόνων.....	xvii
Κατάλογος γραφικών παραστάσεων.....	xx
Κατάλογος πινάκων.....	xxi
1. Εισαγωγή.....	22
2. Η Κύπρος κατά τον 18 ^ο αιώνα και στο πρώτο μισό του 19 ^{ου} αιώνα.....	36
2.1 Οικονομία και κοινωνία.....	36
2.2. Η πνευματική κίνηση της Κύπρου κατά τον 18 ^ο και στο πρώτο μισό του 19 ^{ου} αιώνα.....	50
2.3. Η Λάρνακα κατά τον 18 ^ο αιώνα και στο πρώτο μισό του 19 ^{ου} αιώνα.....	83
3. Ο Πετράκης Καρίδης: Ένας Κύπριος λόγιος του 18 ^{ου} αιώνα.....	100
3.1. Η οικογένεια Καρίδη.....	100
3.2. Πετράκης Καρίδης.....	126
4. Το χειρόγραφο του Πετράκη Καρίδη.....	148
5. Η πνευματική συγκρότηση του Πετράκη Καρίδη: Τα τεκμήρια του χειρογράφου. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης του Πετράκη Καρίδη.....	181
5.1. Περιγραφή και χρονολόγηση του καταλόγου. Ο τρόπος συγκρότησής του και η τύχη του.....	184
5.2. Η γλωσσική κατανομή των έργων της βιβλιοθήκης.....	191
5.3. Το περιεχόμενο των έργων της βιβλιοθήκης.....	196
5.4. Κατηγοριοποίηση των έντυπων του καταλόγου κατά τον χρόνο και τον τόπο έκδοσης.....	227

6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης Καρίδη	261
6.1. Οι λόγιοι κτήτορες βιβλιοθηκών: Παρουσίαση των προς σύγκριση λογίων.....	262
6.2. Η σύσταση ενός καταλόγου, ο χρόνος και ο τρόπος συγκρότησης της εκάστοτε συλλογής και η τύχη της.....	272
6.3. Περιγραφή των καταλόγων.....	283
6.4. Η γλωσσική κατανομή των έργων στις διάφορες βιβλιοθήκες.....	285
6.5. Το περιεχόμενο των διαφόρων βιβλιοθηκών.....	288
7. Η πνευματική συγκρότηση του Πετράκη Καρίδη: Τα τεκμήρια του χειρογράφου. Β΄ Α ν α γ ν ώ σ μ α τ α , κ ε ί μ ε ν α κ α ι σ η μ ε ι ώ σ ε ι ς τ ο υ Καρίδη.....	309
7.1. Ζητήματα χρονολόγησης και πατρότητας.....	309
7.2. Η γλώσσα των κειμένων.....	324
7.3. Ειδολογική κατάταξη.....	326
7.4. Παρατηρήσεις για τη διακίνηση κειμένων και ιδεών.....	338
8. Συμπεράσματα.....	342
8.1. Οι πνευματικοί ορίζοντες του Πετράκη Καρίδη	342
8.2. Ο Πετράκης Καρίδης μέσα στο πλαίσιο μιας τυπολογίας της ελληνόφωνης λογιοσύνης του 18 ^{ου} αιώνα.....	350
9. Βιβλιογραφία.....	355
10. Ευρετήριο ιστορικών προσώπων.....	425

ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΤΟΜΟΣ: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ. Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ

Πίνακας Περιεχομένων.....	cdxliii
1. Εκδοτικές αρχές.....	444
2. Έκδοση του χειρογράφου.....	449

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Σελίδα

- Εικόνα 1: Ναυτικός χάρτης ανατολικής Μεσογείου που τυπώθηκε από τους Ottens γύρω στο 1700. Από το βιβλίο που επιμελήθηκε ο Ευάγγελος Λιβιεράτος με τίτλο *Η Κύπρος στα αζιμούθκια του ανέμου. Προσανατολισμοί χαρτογραφικών απεικονίσεων Ευρωπαϊών χαρτογράφων της Κύπρου 14^ο-19^ο αι.*, Θεσσαλονίκη, Εθνικό Κέντρο Χαρτών και Χαρτογραφικής Κληρονομιάς. Εθνική Χαρτοθήκη Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, 2003.....50
- Εικόνα 2: Χαρακτικό της Λάρνακας με βάση ένα σκίτσο του Βρετανού περιηγητή John Evelyn (1620-1706) στο οποίο διακρίνονται οι οικισμοί των Αλυκών και της Λάρνακας (1672) από τη μελέτη της Άννας Λοϊζίδου Pouradier Duteil, «Η Λάρνακα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα», στο: Γιώργος Ιακώβου (επιμ.), *Πρακτικά Δεύτερου Κυπριακού Συμποσίου. Κίτιον-Λάρνακα διά μέσου των αιώνων. Λάρνακα, 27-28 Απριλίου 1996*, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 1999, σ. 105-113, εδώ σ. 107.....84
- Εικόνα 3: Ακτογραμμή της περιοχής Λάρνακας-Αμμοχώστου που φιλοτεχνήθηκε από τον Joseph Roux (1725-1793) και τυπώθηκε το 1764, από το βιβλίο που επιμελήθηκε ο Ε. Λιβιεράτος με τίτλο *Η Κύπρος στα αζιμούθκια του ανέμου*.....89
- Εικόνα 4: Υδατογραφία του John Skippe (1742) με τίτλο: «Larnaca in the Island of Cyprus» (1760;) [Κυπριακό Μουσείο Λευκωσίας].....94
- Εικόνα 5: Οικόσημο της οικογένειας Καρίδη.....101
- Εικόνα 6: Παραλλαγή του οικοσήμου της οικογένειας Καρίδη [Αρχειό Αριστείδη Λ. Κουδουνάρη].....101
- Εικόνα 7: Κρήνη από την οικία Καρίδη όπως φαίνεται σήμερα, μετά τη μεταφορά της στο Μεσαιωνικό Κάστρο Λάρνακας.....107
- Εικόνα 8: Λεπτομέρεια της κρήνης από την οικία Καρίδη όπου αναγράφονται τα αρχικά «Α Κ» και η χρονολογία «1765».....107

Εικόνα 9: Σελίδα τίτλου της <i>Ακολουθίας του αγίου Ερμογένους</i> (1771).....	119
Εικόνα 10: Ταφόπλακα του Michael de Vezin στο κοιμητήριο των Διαμαρτυρομένων στο βορειοδυτικό τμήμα στον περίβολο του Αγίου Λαζάρου με εμφανή τα εγχάρακτα τεκτονικά σύμβολα.....	141
Εικόνα 11: Επιστολή Θ. Παπαδόπουλλου προς Χρ. Ριζόπουλο [Αρχείο Ανδρέα Χ. Ριζόπουλου].....	149
Εικόνα 12: Στάχωση του χειρογράφου.....	150
Εικόνα 13: Διακόσμηση εξωφύλλων του κώδικα με εμφανή τα ίχνη φθοράς.....	151
Εικόνα 14: Καταγραφή του αριθμού των φύλλων που απαντούν στον κώδικα του Πετράκη Καρίδη και πρώτο κτητορικό σημείωμα του κώδικα (Π. Κ. χφ., σ. εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου, αρ. 1).....	152
Εικόνα 15: Κοσμήματα από το χέρι του Πετράκη Καρίδη (Π. Κ. χφ., σ. VI, αρ. 6-7).....	155
Εικόνα 16: Τέταρτο κτητορικό σημείωμα που συντάχθηκε από τον Πετράκη Καρίδη και φέρει την υπογραφή του Σολωμού Νικολαΐδη, στο οποίο γίνεται εμφανής η χρήση αρχιγραμμάτων με ορισμένα από αυτά να είναι περισσότερο καλλιγραφημένα από άλλα (Π. Κ. χφ., σ. V, αρ. 5).....	156
Εικόνα 17: Τμήμα του κώδικα που προήλθε από το χέρι του Πετράκη Καρίδη (Π. Κ. χφ., σ. VIII, αρ. 8).....	159
Εικόνα 18: Δεύτερο κτητορικό σημείωμα του χειρογράφου από το χέρι του Νικόλαου Σολομωνίδη, που αναφέρει ως κτήτορες του κώδικα, εκτός από τον Π. Καρίδη, τον Παπασολωμό και τον Νικόλαο Σολομωνίδη (Π. Κ. χφ., σ. I, αρ. 2).....	164
Εικόνα 19: Εγγραφές του Νικόλαου Σολομωνίδη (Π. Κ. χφ., σ. 361αβ, αρ. 349-353)....	168

Εικόνα 20: Τρίτο κτητορικό σημείωμα που φέρει την υπογραφή του Σολωμού Νικολαΐδη (Π. Κ. χφ., σ. IV, αρ. 4).....	171
Εικόνα 21: Εγγραφές που προήλθαν από το χέρι του Κ. Χ. Χάββα (Π. Κ. χφ., σ. 66, αρ. 232-233).....	172
Εικόνα 22: Κολοφώνας του χειρογράφου Καρίδη (Π. Κ. χφ., σ. 378, αρ. 417).....	174
Εικόνα 23: Πρώτη σελίδα από τον κατάλογο των βιβλίων του Πετράκη Καρίδη (Π. Κ. χφ., σ. 234, αρ. 313).....	182
Εικόνα 24: Δεύτερη σελίδα από τον κατάλογο των βιβλίων του Πετράκη Καρίδη (Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313).....	183
Εικόνα 25: Τελευταία σελίδα του καταλόγου των βιβλίων του Πετράκη Καρίδη (Π. Κ. χφ., σ. 236, αρ. 313).....	183

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

Σελίδα

Γραφική παράσταση 1: Τα έντυπα της βιβλιοθήκης του Π. Καρίδη.....	187
Γραφική παράσταση 2: Κατανομή των εκδόσεων της βιβλιοθήκης Π. Καρίδη με βάση τη γλώσσα έκδοσής τους.....	192
Γραφική παράσταση 3: Ειδολογική κατάταξη των έργων της βιβλιοθήκης Π. Καρίδη...	198
Γραφική παράσταση 4: Κατανομή θρησκευτικών έργων της βιβλιοθήκης Π. Καρίδη.....	199

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Σελίδα

Πίνακας 1: Ο Πετράκης Καρίδης: Χρονολόγιο.....	145-146
Πίνακας 2: Γενεαλογικό δέντρο του Πετράκη Καρίδη.....	147
Πίνακας 3: Εγγραφές στον κώδικα που προήλθαν από τον Πετράκη Καρίδη....	158-159
Πίνακας 4: Εγγραφές στον κώδικα που προήλθαν τον Νικόλαο Σολομωνίδη.....	167
Πίνακας 5: Εγγραφές στον κώδικα που αποδίδονται στον Σολωμό Νικολαΐδη.....	170
Πίνακας 6: Εγγραφές στον κώδικα που αποδίδονται στον Κ. Χ. Χάββα.....	171
Πίνακας 7: Εγγραφές στον κώδικα που προήλθαν από τον ανώνυμο γραφέα.....	174
Πίνακας 8: Η κατανομή του περιεχομένου του κώδικα Καρίδη, οι κωδικογράφοι και η χρονολόγηση των εκάστοτε τμημάτων.....	176-180
Πίνακας 9: Κατανομή των εκδόσεων της βιβλιοθήκης Π. Καρίδη με βάση τη γλώσσα των κειμένων.....	191
Πίνακας 10: Ειδολογική κατάταξη των έργων του καταλόγου της βιβλιοθήκης.....	198
Πίνακας 11: Κατανομή θρησκευτικών έργων της βιοβιβλιοθήκης.....	199
Πίνακας 12: Τα έργα της βιβλιοθήκης Καρίδη. Απόπειρα ταύτισής τους.....	236-260

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ιστορικό πλαίσιο της ανά χειράς διατριβής είναι η εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ο Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς τοποθετεί τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό στο διάστημα 1770 με 1820, θεωρώντας τις δύο προηγούμενες δεκαετίες ως προδρομικές και τη δεκαετία 1820-1830 ως δεκαετία κατά την οποία ο Διαφωτισμός φτάνει στο απώτατο όριο του και συνυπάρχει με τον Ρομαντισμό.¹ Η νεότερη έρευνα μετακίνησε τα όρια μισό αιώνα πίσω, προκειμένου να συμπεριληφθούν και οι πρώιμες εκφάνσεις του Διαφωτισμού. Σύμφωνα με την Άννα Ταμπάκη, η πρώτη φάση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού εκτείνεται από το 1700 μέχρι το 1750 και σηματοδοτείται κυρίως από τη δράση της οικογένειας των Μαυροκορδάτων, η οποία εγκαινίασε τη μακρά περίοδο φαναριώτικης εξουσίας στις Ρουμανικές χώρες.² Στην περίοδο αυτή εντοπίζονται στην ελληνική σκέψη απηχήσεις του έργου των John Locke (1632-1704), Thomas Hobbes (1588-1679) και Francis Bacon (1561-1626).³ Την ίδια χρονική περίοδο εντοπίζονται και τα πρώτα δείγματα ορθολογιστικής σκέψης στα έργα των Μεθόδιου Ανθρακίτη (1660;-1749;), Βικέντιου Δαμοδού (1700-1754), κ.ά.⁴

Η δεύτερη περίοδος αντιστοιχεί στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα.⁵ Το διάστημα 1750 με 1760 μέχρι το 1790 σηματοδοτήθηκε από αλλαγές που αφορούσαν τον τρόπο ζωής και τις νοοτροπίες γενικότερα. Συγκεκριμένα την περίοδο αυτή, «το ανανεωτικό πρόσωπο της ανερχόμενης εμπορικής τάξης αποκρυσταλλώνεται. Οι εκδοτικές στρατηγικές στοχεύουν κυρίως στην εκπαίδευση και οι ανανεωτές λόγιοι προσδίδουν απόλυτη προτεραιότητα στα εκπαιδευτικά ζητήματα. [...] Το πνεύμα του γαλλικού εγκυκλοπαιδισμού κερδίζει

¹ Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, ⁸2002, (= Νεοελληνικά Μελετήματα, 2), σ. 10-12. Πρβλ. Άννα Ταμπάκη, «Ι. Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Ορισμός, γένεση και εξέλιξη του φαινομένου», στο: η ίδια, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004, σ. 23-40, εδώ σ. 31-32.

² Ταμπάκη, «Ι. Νεοελληνικός Διαφωτισμός», σ. 34.

³ Ο.π.— Για τη ζωή και τη δράση των Locke, Hobbes και Bacon βλ. ενδεικτικά Ian Harris, *The Mind of John Locke. A Study of Political Theory in its Intellectual Setting*, Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, ²1998· Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Πορεία, ⁴1999 και Markku Peltonen, (επιμ.), *The Cambridge Companion to Bacon*, Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1996 αντίστοιχα.

⁴ Ταμπάκη, «Ι. Νεοελληνικός Διαφωτισμός», σ. 35.— Σχετικά με εργοβιογραφικές πληροφορίες για τους Ανθρακίτη και Δαμοδό βλ. ενδεικτικά Δ. Κρίτσας, «Από την αριστοτελική στην μαθηματική φυσική. Μεθόδιος Ανθρακίτης–Βικέντιος Δαμοδός», *Ευκλείδης Γ'* 11 (1994), σ. 87-105 και Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία–εργογραφία. 1700-1754*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1998 αντίστοιχα.

⁵ Ταμπάκη, «Ι. Νεοελληνικός Διαφωτισμός», σ. 36.

έδαφος».⁶ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να ερμηνευθεί το ενδιαφέρον για τη γεωγραφία και για την ιστορία.⁷ Η δεύτερη φάση της περιόδου αυτής εγκαινιάζεται από τη Γαλλική Επανάσταση (1789). Τόσο η έκρηξη αλλά και η εξέλιξη της Επανάστασης επέτρεψε να συγκροτηθεί ένα ριζοσπαστικό πνεύμα. Ειδικότερα στο επίπεδο των ιδεών, την περίοδο αυτή το ενδιαφέρον εστιάζεται στην αναζήτηση μιας νέας ηθικής η οποία είναι έντονα προσανατολισμένη στην κοινωνική πράξη.⁸ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η νομοτελειακή αναζήτηση της επίγειας ευδαιμονίας αλλά και η αρμονική συμβίωση του ανθρώπου με το περιβάλλον του μέσα στην «πολιτική κοινωνία» τίθεται στο επίκεντρο του προβληματισμού που προσφέρουν πολλά βιβλία ηθικής και οδηγών καλής συμπεριφοράς.⁹

Τέλος, κατά την περίοδο 1800 με 1821/1831 «το διαφωτιστικό ρεύμα ολοκληρώνει την καμπύλη του».¹⁰ Όπως επισήμανε και η Άννα Ταμπάκη πρωταρχικός στόχος της περιόδου αυτής είναι «ο φωτισμός του γένους και η εθνική αφύπνιση και απελευθέρωση. [...] Ο προτρεπτικός και παιδαγωγικός χαρακτήρας του νεοελληνικού Διαφωτισμού βρίσκεται στην κορύφωσή του».¹¹ Στα χρόνια αυτά αυξάνεται η παραγωγή και η κυκλοφορία εκδόσεων με ηθικοδιδασκτικό στόχο, πολλαπλασιάζονται τα υπό λειτουργία σχολεία και οι βιβλιοθήκες και επιπλέον, εμφανίζονται τα πρώτα φιλολογικά περιοδικά. Συγχρόνως, οι γερμανικές επιδράσεις δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητες. Ολοένα και περισσότεροι είναι οι νέοι από τα Βαλκάνια οι οποίοι, στην καμπή του 18^{ου} αιώνα και στον αρχόμενο 19^ο αιώνα, σπουδάζουν σε γερμανικά πανεπιστήμια. Παράλληλα, οι φιλοσοφικές θεωρίες που αναπτύχθηκαν εκείνη την εποχή στον γερμανόφωνο χώρο, όπως για παράδειγμα αυτές των Immanuel Kant (1724-1804) και Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775-1854) εισέρχονται στην πνευματική ζωή των ελληνοφώνων μέσω των συγγραμμάτων τους που μεταφράζονται ή χρησιμοποιούνται για εκπαιδευτικούς σκοπούς.¹²

Κατά τον 18^ο αιώνα, όπως έχει επισημάνει η έρευνα, η κυπριακή κοινωνία γνωρίζει ποικίλες αλλαγές, ανάλογες με εκείνες που έχουν διαπιστωθεί σε άλλες περιοχές του ελληνοφώνου χώρου. Ανάμεσά τους συγκαταλέγεται από τους ερευνητές η «μετακένωση»

⁶ Ό.π.— Ο Κ. Θ. Δημαράς ήταν ο πρώτος που επισήμανε την επίδραση που άσκησε στον ελληνοφωνο χώρο η γαλλική *Εγκυκλοπαιδεία*. Βλ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 11.

⁷ Ταμπάκη, «Ι. Νεοελληνικός Διαφωτισμός», σ. 36-37.

⁸ Ό.π., σ. 37-38.

⁹ Ό.π., σ. 38.

¹⁰ Ό.π., σ. 39.

¹¹ Ό.π.

¹² Ό.π., σ. 39-40.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση των Kant και Schelling βλ. ενδεικτικά Graham Bird (επιμ.), *A Companion to Kant*, Suxxex, Ηνωμένο Βασίλειο, Willey-Blackwell, ²2010, (= Blackwell Companion to Philosophy, 36) και Xavier Tilliette, *Schelling. Biographie*, Chantilly, Calmann-Lévy, 1999, (= Les Vies des philosophes) αντίστοιχα.

ιδεών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στην κυπριακή λογοισύνη.¹³ Η άποψη αυτή ωστόσο έχει ακόμη έναν γενικό χαρακτήρα, καθώς δεν έχει ακόμα καθοριστεί ούτε το περιεχόμενο των ερεθισμάτων του Διαφωτισμού που δέχτηκε και η κυπριακή λογοισύνη, ούτε ο βαθμός στον οποίο τα αφομοίωσε. Ένας τέτοιος καθορισμός αποτελεί κεντρικό ζητούμενο για την έρευνα του πολιτισμικού παρελθόντος της Κύπρου, η οποία ως περίπτωση-παράδειγμα μπορεί να συνεισφέρει στη μελέτη του φαινομένου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού γενικότερα. Δυνατός καθίσταται ο καθορισμός αυτός, εκτός των άλλων, μέσω της διεξοδικής διερεύνησης των πνευματικών οριζόντων μεμονωμένων λογίων, οι οποίοι μπορούν να θεωρηθούν τυπικοί εκπρόσωποι συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων. Η έρευνα δεν έχει ωστόσο επιχειρήσει μέχρι τώρα μια τέτοιου είδους διερεύνηση. Ο μικρός, σε σχέση με άλλες εποχές, αριθμός των πηγών που σώζονται για την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και ειδικότερα η σπανιότητα των τεκμηρίων για τη ζωή και τη δράση των Ελλήνων λογίων του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα, συνιστούν την αιτία για το ερευνητικό κενό που διαπιστώνεται. Στην κάλυψή του επιχειρεί να συμβάλει η ανά χειράς διατριβή, εξετάζοντας την περίπτωση του Λαρνακιώτη λογίου Πετράκη Καρίδη, ο οποίος έζησε και έδρασε στη γενέτειρά του και στη Λευκωσία στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα.¹⁴ Πρόκειται για έναν λόγο ο οποίος δεν ανήκε στον τύπο εκείνο των

¹³ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη, 1571-1878. Προσωπογραφική θεώρηση*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2002, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 43), σ. 53.

¹⁴ Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Πετράκη Καρίδη βλ. ενδεικτικά Γεώργιος Χ. Παπαχαράλαμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης, το χειρόγραφον και η οικογένειά του», *Κυπριακά Σπουδαί* 9 (1965), σ. 184-209, εδώ σ. 197-198, 201· Αριστείδης Λ. Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί οικογένειαι της Κύπρου*, Λευκωσία, χ.ε., 1972, σ. 49 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 164.— Για τους πρόγονους του Πετράκη Καρίδη βλ. ενδεικτικά Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Η δωρεά Χρ. Καρύδη», *Κυπριακά Χρονικά* 6 (1929), σ. 315· Γεώργιος Σ. Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία της μεγάλης κυπριακής οικογένειας Φραγκούδη και των συγγενικών οικογενειών*, εισαγωγ.: Κωστής Κοκκινόφτας, Λευκωσία, Κυριακίδης, 2007, σ. 89-92 [φωτομηχανική ανατ. της α' έκδ. του 1939]· Νεοκλής Γ. Κυριαζής, *Συλλογή ιστορικών ειδήσεων της πόλεως Λάρνακα-Σκάλα*, Λάρνακα, χ.ε., 1946, σ. 10· Παπαχαράλαμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 195-196· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 41-47, 49· ο ίδιος, «Κυπριακόν ιστορικόν υλικόν εν τω αρχείω της Βενετίας», *Κυπριακά Σπουδαί* 36 (1972), σ. 47-49, εδώ σ. 48· ο ίδιος, «Επτανησιακή συμβολή εις την κοινωνικήν σύνθεσιν του κυπριακού πληθυσμού», *Κυπριακά Σπουδαί* 40 (1976), σ. 87-105, εδώ σ. 102· ο ίδιος, «Η κάθοδος των Επτανησίων εις Κύπρον», στο: *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, 3 τόμ., Λευκωσία, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 1986, εδώ τ. Γ': *Νεώτερον Τμήμα*, επιμ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος και Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης, σ. 77-91, εδώ σ. 78 και Σωφρόνιος Γ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, Λάρνακα, Ιερά Μητρόπολις Κιτίου, 1992, σ. 109.— Ο ίδιος ο Καρίδης στο πρώτο και στο τέταρτο κτητορικό σημείωμα γράφει το επώνυμό του με γιώτα, ενώ αργότερα, στον κολοφόνα του κώδικα, το επώνυμο εμφανίζεται και με ήτα. Στην παρούσα εργασία υιοθετείται η γραφή, που απαντά στα δύο κτητορικά και που προήλθαν από το χέρι του Καρίδη, εφόσον πρόκειται ταυτόχρονα και για την εξελληνισμένη γραφή του ιταλικού επωνύμου Caridi. Ωστόσο, στα παραθέματα από τις πηγές ή τη βιβλιογραφία ακολουθείται πιστά η ορθογραφία των συγγραφέων που παρατίθενται. Βλ. «Χρ. Πετράκη Καρίδη», (Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία), σ. εσωτερική επιφάνεια εμπροσθόφυλλου και V, αρ. 1 και 5, στίχ. 8 και 7 αντίστοιχα. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 378, αρ. 417, στίχ. 5.— Εφεξής οι παραπομπές στο χειρόγραφο Καρίδη θα γίνονται με την παράθεση της συντομογραφίας Π. Κ. χφ. και με παραπομπή στη σελίδα που δίνεται στον κώδικα από τον εκάστοτε κωδικογράφο, στον αριθμό του εκάστοτε τμήματος, καθώς και στον αριθμό της εκάστοτε αράδας αντίστοιχα. Τα στοιχεία αυτά εμφανίζονται στην έκδοση του χειρογράφου που δίνεται στον δεύτερο τόμο

Ελλήνων λογίων που ανέπτυξαν μια αξιολογή και καλά τεκμηριωμένη συγγραφική ή και διδακτική δραστηριότητα, ζώντας στα μεγάλα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή στις παροικίες της Διασποράς. Ο ίδιος σε μια αυτόγραφη του επιστολή εύχεται σε κάποιον φίλο του να χαρακτηριστεί ως «παρὰ πᾶσι ζηλωτῆς τῶν γραμμάτων ἐπιδόσεως», δηλώνοντας την αγάπη για την παιδεία και την ενασχόληση με τα γράμματα ως θεμελιώδες συστατικό της ταυτότητας του ιδίου αλλά και των άλλων ανθρώπων, καθώς επίσης και το μορφωτικό ιδανικό στο οποίο προσδοκούσε.¹⁵

Με βασική πηγή το «χειρόγραφο Πετράκη Καρίδη», έναν σύμμεικτο κώδικα που σχεδόν στο σύνολό του έχει γραφτεί ή αντιγραφτεί από τον ίδιο,¹⁶ θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε το κοινωνικό περιβάλλον και την παιδεία του Πετράκη Καρίδη, να εντοπίσουμε το πνευματικό στίγμα του μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και να εξετάσουμε αν οι πνευματικοί ορίζοντες του Λαρνακιώτη λογίου μπορούν να θεωρηθούν χαρακτηριστικοί για έναν συγκεκριμένο τύπο Έλληνα λογίου του 18^{ου} αιώνα. Κεντρικός στόχος μας είναι αφενός να αξιολογήσουμε το εύρος της διάδοσης των ιδεών του Διαφωτισμού στην κυπριακή λογιόσύνη του δεύτερου μισού του 18^{ου} αιώνα, αφετέρου να καθορίσουμε την εργαλειακή αξία της περίπτωσης Καρίδη για την έρευνα και διαστρωμάτωση της ελληνικής λογιόσύνης της εποχής. Παράλληλα, η παρούσα διατριβή υπηρετεί μια σειρά από επιμέρους ερευνητικά ζητήματα τα οποία σχετίζονται με το περιεχόμενο του χειρογράφου Καρίδη. Ο σύμμεικτος κώδικας συγκεντρώνει ετερόκλητα ως προς το είδος τους κείμενα, αποτελώντας ωστόσο ως σύνολο ένα από τα λίγα σωζόμενα τυπικά «σημειωματάρια» της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Πολλές από τις καταγραφές που περιέχει είναι χωρία από τα αναγνώσματα

της παρούσας διατριβής εν είδη παραρτήματος. Για την αποφυγή οποιονδήποτε παραναγνώσεων η σελιδαρίθμηση που απαντά στο χειρόγραφο Καρίδη, στην έκδοση θα δίνεται με μαυρισμένα στοιχεία και θα εσωκλείεται σε ορθογώνιες αγκύλες.

¹⁵ Π. Κ. χφ., σ. 241, αρ. 316, στίχ. 15.— Το επίθετο «ζηλωτῆς» δηλώνει τον «μετά ζήλου οπαδό και μιμητή». Βλ. Henry G. Liddell και Robert Scott, λ. «Ζηλωτής», στο: οι ίδιοι, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, μτφρ.: Ξενοφών Π. Μόσχος, 5 τόμ., Αθήνα, Ιωάννης Σιδέρης, 2001, εδώ τ. Β', σ. 421 [φωτομηχανική ανατ. της α' έκδ. του 1907].— Δεν εντοπίζεται το επίθετο «ζηλωτῆς» στο *Λεξικόν τρίγλωσσον* του Γεωργίου Γ. Βεντότη. Παρόλα αυτά στο *Λεξικόν* δίνεται μετάφραση του όρου στα γαλλικά και στα ιταλικά. Βλ. Γεώργιος Γ. Βεντότης, λ. «Ζηλωτής», στο: ο ίδιος, *Λεξικόν τρίγλωσσον της Γαλλικής, Ιταλικής και Ρωμαϊκής διαλέκτου*, 3 τόμ., Βιέννη, Josef A. Baumeister, 1790, εδώ τ. Γ', σ. 218.— Παρόμοια φράση με αυτή του χειρογράφου Καρίδη εντοπίζεται στο έργο του ιστορικού Διόδωρου Σικελιώτη (80/-20; π.Χ.). Πρόκειται για την ακόλουθη: «καὶ γενόμενος ζηλωτῆς παιδείας οὐ μετρῶς δι' ἄρετὴν ἔθαυμάζετο». Βλ. Immanuel Bekker και Ludovicus Dindorf (έκδ.), *Diodori Siculi Bibliotheca Historica*, 5 τόμ., Λιψία, B. G. Teubner, 1831-1853, εδώ τ. Α', σ. 526, §8.41, στίχ. 24-25.

¹⁶ Η πρώτη παρουσίαση-περιγραφή του χειρογράφου Καρίδη έγινε από τον Γεώργιο Χ. Παπαχαλαράμπος. Βλ. Παπαχαλαράμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 184-195.— Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα πρέπει να αποδοθούν στην επιστημονική μου σύμβουλο Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister η οποία μου γνωστοποίησε την ύπαρξη του κώδικα Καρίδη κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών και με παρότρυνε να τον μελετήσω.

του Καρίδη, ενώ άλλες πρωτότυπα δικά του κείμενα. Στα πιο ενδιαφέροντα τμήματα του χειρογράφου Καρίδη ανήκει ένας κατάλογος των έργων που περιείχε η βιβλιοθήκη του. Το σπάνιο αυτό τεκμήριο είναι ένα πολύτιμο εύρημα για την ιστορία της γραμματείας και των ιδεών.

Με την επισταμένη μελέτη του κώδικα η παρούσα διατριβή κερδίζει σημαντικά συμπεράσματα τόσο για την ιστορία του ελληνικού βιβλίου και της ανάγνωσης όσο και για τη μελέτη των κειμένων που κυκλοφορούσαν την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ταυτόχρονα, συμβάλλει στην έρευνα του τρόπου συγκρότησης χειρόγραφων σημειωματαρίων, της χρήσης, και της λειτουργίας σε ατομικό και σε συλλογικό επίπεδο κατά τον 18^ο αιώνα, σε μια εποχή δηλαδή κατά την οποία αναμορφώνεται η οργάνωση του ατομικού και συλλογικού χρόνου και αρχίζει να εμπεδώνεται η σιωπηρή μονήρης ανάγνωση ως μέσο παιδείας και ψυχαγωγίας.¹⁷ Απώτερος σκοπός της διατριβής, όπως προαναφέρθηκε, είναι να διερευνήσει, μέσα από τη μελέτη της περίπτωσης Καρίδη, τον βαθμό ανταπόκρισης της κυπριακής λογιόσύνης της εποχής στα πνευματικά φαινόμενα που συνδέονται με το κίνημα του Διαφωτισμού.

Αφετηρία και βασική πηγή πληροφοριών για την ανασυγκρότηση των πνευματικών οριζόντων του Πετράκη Καρίδη, είναι, όπως σημειώθηκε, το σωζόμενο χειρόγραφο του. Για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός προαπαιτείται η παρουσίαση και η ένταξη του Καρίδη στο ιστορικό, κοινωνικό και πνευματικό πλαίσιο στο οποίο διαμορφώθηκε και έδρασε. Έτσι, η έρευνά μας στράφηκε καταρχήν στη διερεύνηση αφενός των πολιτισμικών χαρακτηριστικών του περιβάλλοντος που συνιστούσαν οι πόλεις όπου έζησε ο Καρίδης, η Λάρνακα και η Λευκωσία και αφετέρου του κοινωνικού και πνευματικού περιβάλλοντος που συγκροτούσε για τα μέλη της η ευρύτερη οικογένεια Καρίδη. Άγνωστα στοιχεία για το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον του Καρίδη, για τη ζωή, τη μόρφωση και τη δράση του εντοπίστηκαν μέσα από τη διεξοδική μελέτη του χειρογράφου Καρίδη κάτι που πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά, ενώ —επίσης για πρώτη φορά— διεξήχθη έρευνα με τους ίδιους στόχους στο Αρχείο της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου.¹⁸ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι από το Αρχείο της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου μελετήθηκε και αξιοποιήθηκε το «Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων Κύπρου». Στους φακέλους του

¹⁷ Φίλιππος Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο: ο ίδιος, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, εκδ. φροντ.: Άννα Ματθαίου, Στράτης Μπουρνάζος και Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., ²2006, σ. 51-108, εδώ σ. 53.— Για τις αλλαγές που παρατηρήθηκαν στον 18^ο αιώνα και οι οποίες συνδέονταν με το πνευματικό κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού βλ. ενδεικτικά Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, ³2000.

¹⁸ Το Αρχείο βρίσκεται στο Αρχιεπισκοπικό Μέγαρο.

αρχείου αυτού περιέχονται πληθώρα επιστολών και εγγράφων από την αλληλογραφία του εκάστοτε Αρχιεπισκόπου με αξιωματούχους της οθωμανικής διοίκησης σε ολόκληρο το νησί, με Μητροπόλεις και Μονές, με προξένους αλλά και με απλούς ανθρώπους που αποτείνονταν στην Αρχιεπισκοπή για την επίλυση διαφόρων προβλημάτων τους, μεταξύ των οποίων και μέλη της οικογένειας Καρίδη.¹⁹ Εκτός από το παραπάνω αρχείο χρησιμοποιήθηκε και ο «Μέγας Κώδικας της Αρχιεπισκοπής»,²⁰ το «Βιβλίο Αρχιεπισκόπου Σιλβέστρου» (1718), που περιέχει κυρίως καταγραφή των ιερών σκευών και λογαριασμούς (Χφ. 2), και το «Βιβλίο το οποίο περιέχει λογαριασμούς των εκκλησιών των χωριών και αφορά τη χρονική περίοδο 1749-1751;» (Χφ. 4). Επιπλέον, εξετάστηκε ο «Μέγας Κώδιξ» (Χφ. 9) στον οποίο καταγράφονται οι ορφανικές περιουσίες και συμβολαιογραφικές πράξεις κατά τα έτη 1783-1835,²¹ ένας μεγάλος αριθμός φορολογικών (Χφ. 13, 15, 18, 24, 129) και πληθυσμιακών κατάστιχων (Χφ. 250), καθώς και το χειρόγραφο στο οποίο δίνεται κατάλογος των βιβλίων που εναπόκεινται στη Βιβλιοθήκη της Αρχιεπισκοπής Κύπρου (Χφ. 123), πολλά εκ των οποίων είναι αποτέλεσμα της εκδοτικής παραγωγής του 18^{ου} αιώνα.²² Οι παραπάνω πηγές —κυρίως ανέκδοτες— συνέβαλλαν ουσιαστικά αφενός στην ανασύσταση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που επικρατούσαν στο νησί τον 18^ο και στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, και

¹⁹ Πολλά έγγραφα του «Αρχείου Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων Κύπρου» έχουν δημοσιευτεί στο περιοδικό της Εκκλησίας της Κύπρου *Απόστολος Βαρνάβας*, αλλά και στις μελέτες: Μιχάλης Ν. Μιχαήλ, *Η εκκλησία της Κύπρου κατά την Οθωμανική περίοδο (1571-1878). Η σταδιακή συγκρότησή της σε θεσμό πολιτικής εξουσίας*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, 2005, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 50), σ. 323-343 και Κυπριανός (Αρχ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχείον κειμένων*, επιμ.: Παρασκευάς Αγάθωνος (Οικ.), Κύπρος, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, 2009, passim.

²⁰ Τμήματα από τον «Μέγало Κώδικα της Αρχιεπισκοπής» έχουν δημοσιευτεί από διάφορους μελετητές: Κωνσταντίνος Σπυριδάκης, «Σταχυολογήματα εκ της κυπριακής ιστορίας των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Α΄. Ο Κύπριος Επίσκοπος Ειρηνοπούλεως Άνθιμος και η διαθήκη αυτού και Β΄. Δύο κυπριακά πωλητήρια», *Κυπριακά Σπουδαί* 17 (1953), σ. 39-54· Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 344-348 και Κυπριανός (Αρχ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*, επιμ.: Αγάθωνος (Οικ.), passim.

²¹ Τμήμα του κώδικα αυτού δημοσιεύτηκε από την Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Κινητά και ακίνητα πράγματα του Ευαγγέλι Περιστιάνου Σούδιτου Βένετου του κατά την Σκάλα της Λάρνακας*, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 1998. Πρβλ. η ίδια, «Κινητά και ακίνητα πράγματα του Ευαγγελίου Περιστιάνου, Σούδιτου Βένετου, του κατά τη Σκάλα της Λάρνακας», στο: Γιώργος Ιακώβου (επιμ.), *Πρακτικά Δεύτερου Κιτιακού Συμποσίου. Κίτιον-Λάρνακα διά μέσου των αιώνων. Λάρνακα, 27-28 Απριλίου 1996*, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 1999, σ. 133-175.— Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω την Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου για τις πολύτιμες βιβλιογραφικές υποδείξεις της.

²² Κατάλογος των κωδίκων που εναπόκεινται στην Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, καθώς επίσης και περιγραφή τους έγινε από τους Χ. Ι. Παπαϊωάννου και Π. Ι. Κυρμίτση. Βλ. Χαράλαμπος Ι. Παπαϊωάννου, «Κατάλογος των χειρογράφων της Βιβλιοθήκης της Αρχιεπισκοπής Κύπρου», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Πarnaσσός* 9 (1906), σ. 81-127 και Παρθένιος Ι. Κυρμίτσης, «Κατάλογος κωδίκων Αρχιεπισκοπής», *Κυπριακά Σπουδαί* 3 (1939), σ. 117-154 αντίστοιχα.— Γενικά για το Αρχείο της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου βλ. Bénédiktos P. Ioannou, «Les archives de l' Archevêché de Chypre aux XVIIe et XVIIIe siècles. Présentation préliminaire», *Études Balkaniques* 5 (1998), σ. 109-122, εδώ 111-122.— Για τα φορολογικά κατάστιχα της Αρχιεπισκοπής βλ. Costas P. Kypris, «The Secretarial Materials Surviving at the Archbishopric, Nicosia», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 11 (1981-1982), σ. 483-486.

αφετέρου στη σκιαγράφιση της δράσης του Πετράκη Καρίδη και ενός τμήματος της κυπριακής λογιосύνης.

Εξίσου γόνιμη υπήρξε η έρευνα στο Αρχείο της Ιεράς Μητρόπολης Κιτίου.²³ Οι «Κώδικες Α΄, Δ΄-Ε΄» που μελετήθηκαν, φανερώνουν τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ του ορθόδοξου ποιμνίου της Λάρνακας και του εκάστοτε Μητροπολίτη. Ταυτόχρονα, σκιαγραφούν τις πνευματικές συνθήκες που επικρατούσαν στην πόλη τον 18^ο αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Μία σημαντική ένδειξη για την πνευματική ανάπτυξη που παρατηρήθηκε στη Λάρνακα κατά τον 18^ο αιώνα αποτελεί η παρουσία ενός σημαντικού αριθμού βιβλίων στα περιουσιακά κατάστιχα ιδιωτών ή της Μητροπόλεως ή και ναών διαφόρων ενοριών της Λάρνακας.²⁴ Στο πλαίσιο της αναζήτησης στοιχείων για την ανασυγκρότηση της πνευματικής κατάστασης στη Λάρνακα του 18^{ου} αιώνα και των πρώτων προεπαναστατικών χρόνων αξιοποιήθηκαν και τα χειρόγραφα μαθηματάρια (Χφ. 59-61) που σώζονται στη συλλογή της Μητρόπολης.²⁵

Η έρευνα στο Αρχείο του Δήμου Λάρνακας επικεντρώθηκε κυρίως στην αναζήτηση πληροφοριών που αφορούσαν τον ίδιο τον Καρίδη και το ευρύτερό του οικογενειακό περιβάλλον.²⁶ Η έρευνα επίσης και η μελέτη των δελτίων που συγκρότησε ο Αλέξης Πολίτης και αφορούσαν τις δημόσιες και ιδιωτικές βιβλιοθήκες (18^{ος} αιώνας μέχρι και το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα), τα οποία φυλάσσονται στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών μας επέτρεψε να αξιολογήσουμε τις πληροφορίες που προσφέρει ο κατάλογος της βιβλιοθήκης Καρίδη στο ευρύτερο πλαίσιο της τυπολογίας των βιβλιοθηκών. Τέλος, η μελέτη ενός σύμμεικτου χειρογράφου του 18^{ου} αιώνα που εναπόκειται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (ταξ. αρ. MSSK3) και οι συγκλίσεις που παρουσιάζει αυτό —ως προς το περιεχόμενο— με ένα τμήμα του χειρογράφου Καρίδη, σε συνδυασμό με την παραπάνω αρχειακή έρευνα, βοήθησαν σημαντικά στη σκιαγράφιση

²³ Το Αρχείο βρίσκεται στο κτίριο της Ιεράς Μητρόπολης Κιτίου στη Λάρνακα.— Για το Αρχείο βλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 629-640 όπου και παρατίθεται κατάλογος των κωδικών και των χειρογράφων της Μητρόπολης.

²⁴ Τμήματα από τους Κώδικες αυτούς δημοσιεύονται στις μελέτες: Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, passim και Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 355-358.

²⁵ Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατόν να μελετηθεί ολόκληρο το corpus του χειρογράφου μαθηματαρίου 61, καθώς πρόκειται για ένα χειρόγραφο που λανθάνει. Ωστόσο, πραγματοποιήθηκε τμηματική μελέτη του πιο πάνω χειρογράφου τόσο μέσα από το δημοσιευμένο του τμήμα στην *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* όσο και μέσα από την αναλυτική περιγραφή του περιεχομένου του που εντοπίζεται στο Αρχείο της Ιεράς Μητρόπολης Κιτίου. Βλ. Κώστας Π. Κύρρης, «Πολιτική, φιλολογική και ιδιωτική αλληλογραφία 1687-1828/1829 εκ του Κώδικος 4 της Μητροπόλεως Κιτίου», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 9 (1977-1979), σ. 267-325.

²⁶ Το Αρχείο βρίσκεται στο κτίριο των Πολιτιστικών Υπηρεσιών του Δήμου Λάρνακας.

του πνευματικού περιβάλλοντος στην Κύπρο του 18^{ου} αιώνα.²⁷ Πληροφορίες επίσης που προήλθαν από ιδιωτικά αρχεία ερευνητών έφεραν στο φως νέα στοιχεία σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο ο κώδικας κατέληξε στη βιβλιοθήκη της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών.

Εκτός από τα παραπάνω αρχεία ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε και η μελέτη πληθώρας εγγράφων διαφόρων προξενείων που είχαν την έδρα τους κατά τον 18^ο αιώνα στη Λάρνακα. Όσον αφορά το γαλλικό προξενείο μελετήθηκαν τα μεταφρασμένα από τον Νεοκλή Γ. Κυριαζή έγγραφα,²⁸ και τα πρωτότυπα έγγραφα που εξέδωσε η Άννα Pouradier Duteil-Loizidou.²⁹ Τα έγγραφα αυτά προσφέρουν σημαντικά στοιχεία για την οικογένεια Καρίδη και για τον Πετράκη Καρίδη, καθώς και για τις ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες που επικρατούσαν στη Λάρνακα κατά τον 18^ο αιώνα. Το ίδιο ισχύει και για τα δημοσιευμένα έγγραφα άλλων προξενικών αρχείων που μελετήθηκαν, εκείνου της Επτανήσου Πολιτείας,³⁰ όπως επίσης ιταλικών και ισπανικών αρχείων.³¹ Ιδιαίτερα χρήσιμες προς την ίδια κατεύθυνση, υπήρξαν και κάποιες εκδόσεις

---

²⁷ Αναφορικά με τη συλλογή χειρογράφων της Γενναδείου βιβλιοθήκης βλ. ενδεικτικά Μαρία Πολίτη και Ελένη Παππά (επιμ.), *Ταξίδι στον κόσμο των χειρογράφων. Κατάλογος έκθεσης χειρογράφων Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, Αθήνα, Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία, 2004 και οι ίδιες (επιμ.), *Εξερευνήσεις στα χειρόγραφα της Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, Πρίνστον, Νιού Τζέρσεϊ, Η.Π.Α., Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών και Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία, 2011, (= Μονογραφίες Γενναδείου, 6).

²⁸ Τα έγγραφα αυτά δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Κυπριακά Χρονικά*. Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδης, «Βιβλιογραφία Νεοκλή Γ. Κυριαζή και ευρετήριο συγγραφέων των Κυπριακών Χρονικών», *Κυπριακά Σπουδαί* 56 (1982), σ. 9-40.

²⁹ Βλ. ενδεικτικά Άννα Pouradier Duteil-Loizidou, *Consulat de France à Larnaca. Documents Inédits pour Servir à l' Histoire de Chypre*, 6 τόμ., Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1991-2009, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 17, 20, 31, 41, 55, 60). Πρβλ. ενδεικτικά η ίδια, «Ιερώνυμος Καρύδης. Δραγομάνος του γαλλικού προξενείου στη Λάρνακα», στο: Φοίβος Σταυρίδης (επιμ.), *Πρακτικά Πρώτου Κιτιακού Συμποσίου Κύπρος-Επτάνησα. Λάρνακα, 12-13 Νοεμβρίου 1994*, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 1997, σ. 81-89.

³⁰ Νάσα Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας στην Κύπρο 1800-1807 και ο πρόξενος Παναγής Αγγελάτος*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2000, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 33).

³¹ Βλ. ενδεικτικά Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής (επιμ.), *Ανέκδοτα έγγραφα εκ των αρχείων του Βατικανού (1625-1667)*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1973, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 4)· Αικατερίνη Χ. Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα της κυπριακής ιστορίας από το αρχείο της Βενετίας*, 4 τόμ., Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1990-1999, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 16, 19, 30, 45)· Justiniana Migliardi o' Riordan, *Archivio del Consolato Veneto a Cipro (Fine sec. VII-inizio XIX)*, Βενετία, Giunta Regionale Del Veneto, 1993· Ιωάννης Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Πηγές της κυπριακής ιστορίας από το ισπανικό αρχείο Simancas. Από τη μικροϊστορία της κυπριακής διασποράς κατά τον ΙΣΤ' και ΙΖ' αιώνα*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, 2000, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 34) και ο ίδιος (επιμ.), *Ισπανικά έγγραφα της κυπριακής ιστορίας (ΙΣΤ'-ΙΖ' αι.)*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, 2003, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 3).

μεμονωμένων οθωμανικών³² ή άλλων εγγράφων που αφορούσαν την Κύπρο του 18^{ου} αιώνα και του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα.³³

Όσον αφορά τις έντυπες πηγές που αξιοποίησε η διατριβή, αυτές περιλαμβάνουν έναν άφθονο αριθμό ελληνικών παλαιτύπων. Ενώ τα ελληνικά κείμενα μελετήθηκαν σε σχέση με το περιεχόμενο του κώδικα Καρίδη, μια άλλη κατηγορία έντυπων πηγών, τα κείμενα ξένων περιηγητών που επισκέφθηκαν την Κύπρο,³⁴ αξιοποιήθηκαν ως πηγές πληροφοριών για την εκπαίδευση και παιδεία στην Κύπρο, ή για την οικογένεια Καρίδη, μέλη της οποίας αναφέρονται στα κείμενα αυτά, επειδή εργάζονταν σε ξένα προξενεία. Η μελέτη των παραπάνω ελληνικών και ξένων εντύπων πραγματοποιήθηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, στη Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, στη Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών, και στην ιδιωτική βιβλιοθήκη του Ευστάθιου Φινόπουλου (Αθήνα) καθώς δεν στάθηκε δυνατόν στις περισσότερες περιπτώσεις να εντοπιστεί κάποιο αντίτυπο των έργων σε κυπριακές βιβλιοθήκες.³⁵

Κύριες πηγές για την ανασυγκρότηση των πνευματικών οριζόντων του Πετράκη Καρίδη συνιστούν ο κατάλογος των έργων που περιελάμβανε η βιβλιοθήκη του και τα χωρία από αναγνώσματα τα οποία αντέγραψε στο σημειωματάριό του. Οι πληροφορίες που μας προσφέρει ο κατάλογος αξιολογούνται εδώ μέσω της σύγκρισης αφενός με τα γενικά ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα της ελληνικής βιβλιοπαραγωγής του 18^{ου} αιώνα,

³² Βλ. ενδεικτικά Παύλος Χιδίρογλου, *Οθωμανικά έγγραφα της εν Κύπρω Μονής Κύκκου*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, 1973, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 5) και Θεοχάρης Σταυρίδης, «Τα οθωμανικά έγγραφα στο αρχείο του βενετικού προξενείου της Λάρνακας (18^{ος} αιώνας)», στο: Βασίλειος Γ. Μανδηλαράς, *Διεθνές Συμπόσιο Αρχαιολογικών Αρχείων και Προοπτικές στη νέα χιλιετία. Κύπρος, 4-6 Μαΐου 2000*, Αθήνα, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού Κύπρου. Ιόνιο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Αρχαιολογίας και Βιβλιοθηκονομίας. Εθνικός Πολιτιστικός Όμιλος Κύπρου, 2001, σ. 87-99.

³³ Βλ. ενδεικτικά Κλήμης Καρνάπας, *Ανέκδοτα κυπριακά έγγραφα (του ΙΗ' αιώνας)*, πρόλ.: Κωστής Κοκκινόφτας, Λευκωσία, Αιχμή, 2004 [φωτομηχανική ανατ. της α' έκδ. του 1904]. Αγαμέμνονας Τσελίκας, «Επτά επίσημα κυπριακά εκκλησιαστικά έγγραφα (1578-1771) (Πίν. ΚΓ'-ΚΣΤ')», *Θησαυρίσματα* 14 (1977), σ. 251-274. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες στην Κύπρο του Δεκάτου Ογδόου αιώνα*, Λευκωσία, Εκπαιδευτικό και Πολιτιστικό Κέντρο, 1992 και Θεοχάρης Σταυρίδης, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Κύπρος. Τα παλαιότερα έγγραφα των ετών 1600-1878*, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 2001.

³⁴ Για τον εντοπισμό των κειμένων στηρίχτηκα στη Julia Chatzipanagioti-Sangmeister, *Griecheland, Zypern, Balkan und Levante. Eine Kommentierte Bibliographie der Reiseliteratur des 18. Jahrhunderts*, 2 τόμ., Eutin, Lumpeter και Lasel, 2006.

³⁵ Οι ανθολογίες περιηγητικών κειμένων του Claude Delaval Cobham, του Άντρου Παυλίδη και της Ρίτας Σεβέρη χρησιμοποιήθηκαν επικουρικά και όπου κρίθηκε απαραίτητο. Βλ. Claude Delaval Cobham (επιμ.), *Exccerpta Cypria. Materials For A History Of Cyprus*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1908· Άντρος Παυλίδης (ανθολ., απόδ., επιμ., σημ. και σχόλ.), *Η Κύπρος ανά τους αιώνες μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτών της. Από τον 1^ο αιώνα μέχρι τον 20^ο*, 3 τόμ., Λευκωσία, Φιλόκυπρος, 1994 και Rita C. Severis, *The Swedes in Cyprus*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2008, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 58) αντίστοιχα.

αφετέρου με το περιεχόμενο των βιβλιοθηκών άλλων Ελλήνων λογίων της εποχής του Διαφωτισμού, των οποίων ο κατάλογος της βιβλιοθήκης τους έχει εκδοθεί. Η σύγκριση αυτή μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε την προσωπική βιβλιοθήκη του Καρίδη μέσα στο πλαίσιο της τυπολογίας των ιδιωτικών ελληνικών βιβλιοθηκών του 18^{ου} αιώνα.

Μέσα από την ειδολογική κατάταξη των έργων του καταλόγου αλλά και των χωρίων που περιέχονται στο χειρόγραφο του διερευνώνται οι αναγνωστικές προτιμήσεις του Καρίδη, ενώ παράλληλα εξάγονται συμπεράσματα σχετικά με την εμβέλεια των τυπογραφείων που τύπωναν ελληνόγλωσσα βιβλία κατά τον 18^ο αιώνα και τη διακίνηση του βιβλίου στην Κύπρο. Τέλος, η διερεύνηση της πατρότητας των κειμένων που απαρτίζουν το αυτόγραφο τμήμα του κώδικα Καρίδη, το περιεχόμενο των κειμένων αυτών και το είδος στο οποίο ανήκουν, θα μας βοηθήσουν να αξιολογήσουμε το εύρος της διάδοσης των ιδεών του Διαφωτισμού στην κυπριακή λογοισύνη κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα.

Ο όρος «λογοισύνη» χρησιμοποιείται εδώ και στη συνέχεια με το περιεχόμενο που του προσδίδει ο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης στο έργο του *Κυπριακή λογοισύνη*. προκειμένου Σχετικά με τον όρο «λογοισύνη» και με τα κριτήρια βάσει των οποίων ένα πρόσωπο που έζησε την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας μπορεί να χαρακτηριστεί ως λόγιος:

Ο όρος *λογοισύνη* χρησιμοποιείται με διττή έννοια. [...] Ως κριτήριο για την ένταξη ενός προσώπου στο συλλογικό σώμα της κυπριακής λογοισύνης λαμβάνεται η συγγραφική δραστηριότητα με την ευρύτερη έννοια του όρου. [...] Το κριτήριο της συγγραφικής δραστηριότητας περιλαμβάνει κάθε μορφής ενασχόληση με το γράψιμο, από την υψηλή ενασχόληση με την πρωτότυπη συγγραφική δημιουργία [...] ή ακόμη και απλή αντιγραφική δραστηριότητα, η οποία όμως παρέδωσε χειρόγραφα ή άλλες γραπτές πηγές [...]. [...] Η δεύτερη έννοια του όρου *λογοισύνη* [...] σημαίνει το φάσμα και τη διακύμανση των ιδεών, τους προβληματισμούς για την πορεία και τις τύχες του κοινωνικού σώματος και εμπεριέχει τον διάλογο μεταξύ των γενεών που συγκροτεί την παράδοση του πολιτισμού μιας ανθρώπινης κοινότητας.³⁶

Ο Πετράκης Καρίδης είναι ένας λόγιος του 18^{ου} αιώνα που δεν έχει απασχολήσει συστηματικά την έρευνα. Η διεξοδικότερη μελέτη που διαθέτουμε για αυτόν είναι ένα άρθρο του Γεώργιου Χ. Παπαχαράλαμπος ο οποίος συγκεντρώνει κάποιες βιογραφικές πληροφορίες για τον Καρίδη και προβαίνει παράλληλα σε μια σύντομη περιγραφή του

---

³⁶ Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 25-26.

χειρογράφου του.³⁷ Οι υπόλοιποι ερευνητές που ασχολήθηκαν με τον Λαρνακιώτη λόγιο, ενδιαφέρθηκαν για ειδικότερα, μεμονωμένα στοιχεία της ζωής και της δράσης του (γενεαλογία οικογένειας Καρίδη,³⁸ πνευματική ζωή της Κύπρου, τεκτονικό κίνημα).³⁹

Ως προς τη μεθοδολογία η έρευνά μας είχε σε αυξημένο βαθμό συγκριτικό χαρακτήρα. Η ταύτιση των έργων της βιβλιοθήκης Καρίδη κατέστη δυνατή μέσα από τη σύγκριση των συντομευμένων τίτλων που δίνονται στον κώδικα Καρίδη με τίτλους έργων που έχουν βιβλιογραφηθεί από το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα μέχρι και το τέλος του 18^{ου} αιώνα (1799 terminus ante quem του θανάτου του Καρίδη),⁴⁰ και με την παράλληλη σύγκριση των κειμένων, δηλαδή των χωρίων που παραδίδει το χειρόγραφο Καρίδη και του περιεχομένου των εντύπων. Η ειδολογική κατάταξη των έργων της βιβλιοθήκης Καρίδη και γενικότερα των αναγνωσμάτων του πραγματοποιήθηκε με βάση τις κατηγορίες που έχει επεξεργαστεί ο Φίλιππος Ηλιού στις μελέτες του για την ελληνική βιβλιοπαραγωγή των προεπαναστατικών χρόνων.⁴¹ Η αξιολόγηση της ιδιωτικής βιβλιοθήκης του Καρίδη

³⁷ Παπαχαράλαμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 184-209.— Ο πιο πάνω μελετητής υπήρξε ο πρώτος, που επισήμανε το χειρόγραφο Καρίδη και το παρουσίασε για πρώτη φορά. Η έρευνά του ωστόσο περιορίστηκε στην απλή περιγραφή του κώδικα, και στη μεταγραφή κάποιων τμημάτων του, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις ασχολήθηκε με την επίλυση ζητημάτων πατρότητας και χρονολόγησης συγκεκριμένων τμημάτων του χειρογράφου. Βλ. Παπαχαράλαμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 186-188, 198-208· ο ίδιος, «Ο τεκτονισμός εν Κύπρω από των μέσων του ΙΗ' αιώνας», *Κυπριακά Σπουδαί* 31 (1967), σ. 83-92· ο ίδιος, «Αφιερωματικά επιγράμματα», *Κυπριακά Σπουδαί* 32 (1968), σ. 73-86· ο ίδιος, «Από τας σχέσεις Ρωσσίας και υπόδουλου ελληνισμού», *Κυπριακά Σπουδαί* 40 (1976), σ. 107-113, εδώ σ. 107-111· ο ίδιος, «Αινίγματα», *Κυπριακά Σπουδαί* 28 (1964), σ. 185-193· ο ίδιος, «Ονειροκριτικά», *Κυπριακά Σπουδαί* 30 (1966), σ. 77-113· ο ίδιος, «Ο τεκτονισμός εν Κύπρω», σ. 83-92 και ο ίδιος, «Από τας σχέσεις Ρωσσίας», σ. 107-113 αντίστοιχα.

³⁸ Βλ. Κουδουνάρης, *Μερικά παλαιά*, σ. 49· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογιόσυνη*, σ. 164 και ο ίδιος, «Η ανωνυμία μιας επώνυμης γυναίκας στην Κύπρο του 18ου αιώνα», *Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, αρ. 4, 27 (2006), σ. 511-516, εδώ σ. 513-514.

³⁹ Ενδεικτικά να αναφέρουμε ότι η διερεύνηση της σχέσης του Καρίδη με το κίνημα του Τεκτονισμού ήταν ένα θέμα που απασχόλησε τους Χρίστο Α. Ριζόπουλο και Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister. Από την άλλη ο Γιώργος Κ. Μύαρης επιχείρησε μία πρώτη παρουσίαση της ιδιωτικής συλλογής βιβλίων του Πετράκη Καρίδη Βλ. Χρίστος Α. Ριζόπουλος, «Η Κύπρος και ο τεκτονισμός του ΙΗ' αιώνας», στο: *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 14-19 Απριλίου 1969)*, 3 τόμ., Λευκωσία, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 1973, εδώ τ. Γ'1: *Νεώτερον Τμήμα. Μέρος Α': Ιστορία-Γεωγραφία*, επιμ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος και Μενέλαος Χριστοδούλου, σ. 291-301, εδώ σ. 291-292· ο ίδιος, *Το χειρόγραφο της Λευκωσίας. Ηχώ του αντιτεκτονικού διωγμού της Νεαπόλεως (1751)*, επιμ.: Κύπρος Χρυσάνθης, Λευκωσία, Στοά «Κοινόν Κυπρίων», 1984, σ. 7-31· Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο Τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία του 18^{ου} αιώνα. Οι γερμανόφωνες μαρτυρίες*, Αθήνα, Περίπλους, 2010, σ. 35-37, 43-45· Γιώργος Κ. Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και ο Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 30 (2004), σ. 259-303, εδώ σ. 266 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση του νέου Ελληνισμού στα μέσα του 18^{ου} αιώνα και ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα», *Κυπριακά Σπουδαί* 71 (2007), σ. 69-95, εδώ σ. 90-91 αντίστοιχα. Πρβλ. Georges Koutzakiotis, «Franc-Maçonnerie, sociabilité et politique à Larnaca au début du XIXe Siècle», στο: Ευαγγελία Μπαλτά, Θεοχάρης Σταυρίδης και Ιωάννης Θεοχαρίδης (επιμ.), *Histories of Ottoman Larnaca*, Istanbul, The Isis Press, 2012, σ. 67-80, εδώ σ. 70-71.

⁴⁰ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σ. 236-238.

⁴¹ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95-98.— Στην παραπάνω κατηγοριοποίηση δεν χρησιμοποιήθηκε ο όρος Αναγνώσματα του Νέου Ελληνισμού όπως αυτός ορίστηκε από τον Άλκη Αγγέλου. Βλ. Άλκη Αγγέλου, «Το βιβλίο και ο χρήστης του: το λαϊκό

έγινε μέσα από τη σύγκρισή της με είκοσι μία άλλες ιδιωτικές συλλογές λογίων, ο κατάλογος των οποίων έχει δημοσιευτεί, και οι οποίες συγκροτήθηκαν την ίδια περίπου εποχή που έζησε και έδρασε ο Καρίδης (18^ο όγδοο αιώνα).⁴² Η αξιολόγηση αυτή στηρίχτηκε κυρίως στα αποτελέσματα της έρευνας του Αλέξη Πολίτη, σχετικά με τις «μέσου τύπου» βιβλιοθήκες.⁴³ Τέλος, το χειρόγραφο Καρίδη αποφασίστηκε να εκδοθεί διπλωματικά, ακολουθώντας όσο το δυνατόν πιστότερα την παλαιογραφική μορφή του κώδικα.⁴⁴

Η παρούσα διατριβή μέσα από τη μελέτη της περίπτωσης του Πετράκη Καρίδη επιχειρεί αφενός να συμπληρώσει τις γνώσεις μας σχετικά με το πρόσωπο και τη δράση του Πετράκη Καρίδη, αφετέρου να απαντήσει σε κάποια από τα desiderata της ιστορίας του βιβλίου και της ανάγνωσης και της ιστορίας των ιδεών κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η αξία και η πρωτοτυπία της διατριβής συνίσταται στο γεγονός ότι ο τύπος λογίου και το είδος της πηγής που βρίσκονται στο επίκεντρο της έρευνας δεν έχουν μέχρι τώρα μελετηθεί τόσο συστηματικά. Πρόκειται για την πρώτη διεξοδική διερεύνηση των πνευματικών οριζόντων ενός Έλληνα λογίου της εποχής της οθωμανικής κυριαρχίας, ο οποίος δεν ανήκει στις επιφανείς πνευματικές μορφές της εποχής, αλλά φαίνεται να αντιπροσωπεύει τον μέσο όρο. Ο καθορισμός αυτού του μέσου όρου συνιστά *conditio sine qua non* για να ανασυστήσουμε και να κατανοήσουμε τη διαστρωμάτωση της ελληνικής λογιόσύνης του 18^{ου} αιώνα και να αξιολογήσουμε τη δεκτικότητα της ελληνικής κοινωνίας ως προς τις νεωτεριστικές ιδέες του Διαφωτισμού. Η διατριβή αποτελεί ταυτόχρονα και πρώτη διεξοδική μελέτη ενός χειρογράφου σημειωματαρίου της εποχής της οθωμανικής κυριαρχίας. Η εκ του σύνεγγυς μελέτη των κειμένων που περιέχει αποκαλύπτει όχι μόνο τα ενδιαφέροντα του κτήτορά του, αλλά και

ανάγνωσμα», στο: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1982, σ. 159-168, εδώ σ. 165 και ο ίδιος, «Εισαγωγή», στο: Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, επιμ. και εισαγωγ.: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Εστία, 1997, (= Ν.Ε.Β., 52), σ. 14*-176*, εδώ σ. 16*-17*. Πρβλ. Αικατερίνη Κουμαριανού, Λουκία Δρούλια και Ενρο Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1986, σ. 109.— Για το θέμα αυτό γίνεται εκτενής λόγος στο πέμπτο κεφάλαιο.

⁴² Βλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 4, 6-27 και 29-65.

⁴³ Αλέξης Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες μέσου τύπου 18^{ου} αιώνας», *Τετράδια Εργασίας* 9 (1987), σ. 131-224, εδώ σ. 134-135.— Ο Χρήστος Ζαμπακόλας στο άρθρο του που αφορούσε την ιδιωτική βιβλιοθήκη του ιερομονάχου δασκάλου Διονυσίου Πάμπους επιχείρησε μια σύγκριση της ιδιωτικής αυτής συλλογής με άλλες ιδιωτικές βιβλιοθήκες ελληνοφώνων του ελληνοφώνου οικιστικού χώρου (ελληνικά νησιά, στερεά Ελλάδα και Βενετία). Απώτερος στόχος του ήταν να διερευνήσει τον τρόπο υποδοχής και αφομοίωσης, πρόσληψης και εκμετάλλευσης του βιβλίου από τον άνθρωπο του τέλους του 17^{ου} αιώνα και των αρχών του 18^{ου}. Η αξιολόγηση αυτή δεν έγινε με βάση την τυπολογία που πρότεινε ο Αλέξης Πολίτης. Βλ. Χρήστος Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους (1660;-1730) και η βιβλιοθήκη του», *Θησαυρίσματα* 39-40 (2009-2010), σ. 315-395, εδώ σ. 365-371.

⁴⁴ Οι εκδοτικές αρχές που ακολουθήθηκαν περιγράφονται αναλυτικά στο εισαγωγικό σημείωμα πριν από την έκδοση του κώδικα Καρίδη. Βλ. στην παρούσα μελέτη, «Παράρτημα», τ. Β΄, σ. 444-448.

του κοινωνικού περιβάλλοντος στο οποίο αυτός ανήκε. Μέσω της διερεύνησης των αναγνωσμάτων και της βιβλιοθήκης του Πετράκη Καρίδη η παρούσα διατριβή επεξεργάστηκε περαιτέρω τα κριτήρια της τυπολογίας των ιδιωτικών βιβλιοθηκών —της τυπολογίας που αποτελεί σημαντικό ζητούμενο της έρευνας.⁴⁵

Η τυπολογία αυτή μας έδωσε τη δυνατότητα να προσεγγίσουμε πιο εύκολα νοοτροπίες που σχετίζονταν με ιδέες του Διαφωτισμού και να αντιληφθούμε καλύτερα το ευρύτερο περιβάλλον στο οποίο ζούσε και δρούσε ο εκάστοτε λόγιος. Επιπλέον, μας επέτρεψε να διαπιστώσουμε ποιές άλλες κοινωνικές ομάδες, πέρα από τους υψηλά ιστάμενους κληρικούς, μπορούσαν και ενδιαφέρονταν να μετάσχουν στη λογοσύνη της εποχής τους με τη συγκρότηση μιας ιδιωτικής βιβλιοθήκης. Ταυτόχρονα, η απόπειρα συγκρότησης και επεξεργασίας της τυπολογίας των ιδιωτικών βιβλιοθηκών επέτρεψε και την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικών με το εύρος της διάδοσης των ιδεών του Διαφωτισμού στους Έλληνες της Κύπρου κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα. Από την άλλη, η ανά χείρας διατριβή με τη σύσταση μιας τυπολογίας για την αξιολόγηση των λογίων που έδρασαν κυρίως στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα αποτελεί την πρώτη συστηματική μελέτη η οποία επιχείρησε να κατατάξει σε κατηγορίες-τύπους τους διάφορους λογίους με βάση κριτήρια που αφορούσαν τη συνολική τους δράση.

Δίπλα στα παραπάνω πραγματοποιείται για πρώτη φορά συστηματική μελέτη της βιογραφίας του Πετράκη Καρίδη. Η έρευνά μας κατάφερε να προσδιορίσει το χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έζησε και έδρασε ο Λαρνακιώτης λόγιος, να διατυπώσει βάσιμες υποθέσεις σχετικά με τη μόρφωση και το επάγγελμά του, την οικογενειακή του κατάσταση, τον τόπο διαμονής και τα ταξίδια του. Επιπλέον, διερεύνησε τις σχέσεις του Πετράκη Καρίδη με σύγχρονους του λογίους, με τον μυστικό εταιρισμό, δηλαδή με τον Τεκτονισμό, με τα εκκλησιαστικά περιβάλλοντα και τα προξενεία. Η επιστημονική πρωτοτυπία της παρούσας διατριβής δεν περιορίζεται μόνο στα παραπάνω. Για πρώτη επίσης φορά εκδίδεται στην ολότητά του το χειρόγραφο Καρίδη (διπλωματική έκδοση) και επιλύονται σχεδόν στο τους τα προβλήματα της πατρότητας των κειμένων που περιέχει.

Ερευνώντας τα πεδία που μόλις παρουσιάστηκαν η παρούσα διατριβή συμβάλλει στη διερεύνηση κάποιων από τα καίρια ζητούμενα της ιστορίας της νεοελληνικής

⁴⁵ Ο Αλέξης Πολίτης επισήμανε ήδη από το 1987 την ανάγκη να συγκροτηθεί «ένας πλήρης κατά το δυνατόν κατάλογος των γνωστών βιβλιοθηκών ως το 1850 που θα [έ]δειχνε αν εκείνες που θεωρούσαμε ως “μέσο τύπο” αποτελούν τον κανόνα, και που θα επ[έ]τρεπε παράλληλα να ελέγξουμε πόσο αποκλίνουν οι όποιες εξαιρέσεις —πόσο ως προς τον αριθμό, πόσο ως προς την ποιότητα— [κάτι που] θα βοηθούσε να επαληθεύσουμε ή όχι, από διαφορετικό τρόπο, τα αρχικά συμπεράσματα». Βλ. Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 135.

γραμματείας και της ιστορίας των ιδεών και επιχειρεί να προωθήσει την έρευνα του Διαφωτισμού ως ιστορικής εποχής και πνευματικού κινήματος.

Μαργαρίτα Ιωάννου

2. Η ΚΥΠΡΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18^ο ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19^ο ΑΙΩΝΑ

2.1. Οικονομία και κοινωνία

Ο 18^{ος} και οι πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, όπως έχει επισημάνει η έρευνα, συνιστούν μια εποχή ιδιαίτερα σημαντική για την ιστορία του ελληνόφωνου χώρου. Κατά τη διάρκειά της παρατηρήθηκε μια σταδιακή αναδιάρθρωση των οικονομικών και κοινωνιών δομών στην ανατολική Μεσόγειο και στα Βαλκάνια, ενώ ταυτόχρονα, ως συνέπεια των δομικών αυτών αλλαγών και της διάδοσης των ιδεών του Διαφωτισμού, εγκαινιάζεται ένας ανακαθορισμός των συλλογικών ταυτοτήτων.¹ Η διαπίστωση αυτή ισχύει και για την Κύπρο. Οι δομές της φεουδαρχικής οργάνωσης στην οικονομία υποχωρούν σταδιακά, καθώς η ανάπτυξη του εμπορίου στη νοτιοανατολική Μεσόγειο και η συνακόλουθη ανάπτυξη της βιοτεχνικής παραγωγής, δημιουργούν νέες οικονομικές και αργότερα κοινωνικές συνθήκες, οι οποίες θα διαμορφώσουν με τη σειρά τους ευνοϊκότερες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της παιδείας στο νησί.² Κατά τον 18^ο αιώνα η κυπριακή κοινωνία θα μπει, αν και διστακτικά, σε μία νέα τροχιά.

Η κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς —με χρονολογίες-σταθμούς την κατάληψη της Λευκωσίας (1570) και της Αμμοχώστου (1571)—³ σηματοδότησε την οριστική κατάλυση της Βενετοκρατίας στο νησί (1489-1571) και την προσάρτησή του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για μια περίοδο τριών περίπου αιώνων, η οποία διαμόρφωσε καθοριστικά τη φυσιογνωμία του νησιού.⁴ Η κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς πραγματοποιήθηκε σε μια φάση κατά την οποία είχαν αρχίσει να εμφανίζονται οι πρώτες ενδείξεις παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τόσο στον

¹ Αικατερίνη Χ. Αριστείδου, «Η παραγωγή και το εμπόριο της Κύπρου κατά τους ΙΗ΄-ΙΘ΄ αιώνες», στο: Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, Λευκωσία, Δήμος Λευκωσίας, 1984, (= Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, 1), σ. 32-62, εδώ σ. 32.

² Βλ. ενδεικτικά ό.π.: Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Ο Δραγομάνος Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος και η εποχή του. Ετήσια Διάλεξη. Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας 3 Νοεμβρίου 1994*, Λευκωσία, Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, 1995, (= Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας, 5), *passim* και η ίδια, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα. Η Κύπρος κατά τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα», στο: η ίδια, *Η αστική ενδυσμασία της Κύπρου κατά τον 18^ο αιώνα και τον 19^ο αιώνα*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, 1996, σ. 27-43, εδώ σ. 27-35.

³ Βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνος Ι. Μυριανθόπουλος, «Η Κύπρος επί Τουρκοκρατίας (1570-1878)», *Κυπριακά Σπουδαία* 37 (1973), σ. 85-104, εδώ σ. 85· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 27 και Gilles Grivaud, «Η κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς», στο: Θεόδωρος Παπαδόπουλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, 6 τόμ. σε 9 μέρη, Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄. Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1995-2011, εδώ τ. Στ΄: *Τουρκοκρατία. Οθωμανική κατάκτησις. Απόπειραι χειραφετήσεως. Δίκαιον—Οικονομία—Παιδεία—Γράμματα—Εκκλησία*, σ. 1-182, εδώ σ. 8-30, 37-38, 44-45.

⁴ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 27.

οικονομικό, όσο και στον διοικητικό τομέα, οι οποίοι υπονομεύονταν ήδη από τη διαφθορά και τις καταχρήσεις.⁵ Εξαιτίας των αρνητικών αυτών συνθηκών οι συνέπειες της κατάκτησης ήταν ιδιαίτερα επαχθείς.⁶ Η κατάσταση επιδεινώθηκε κατά τον 17^ο αιώνα. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Χασιώτη:

Από τα μέσα μάλιστα του 17^{ου} αιώνα και εξής η Κύπρος αποτελούσε μίαν από τις πιο παραμελημένες σουλτανικές κτήσεις της Μεσογείου, γεγονός που επέτρεπε στους κατά περιόδους αξιωματούχους που στέλνονταν [...] στη νήσο να καταταλαιπωρούν, ως τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, τον πληθυσμό (χριστιανικό και μουσουλμανικό) με συνεχείς διοικητικές αυθαιρεσίες και ληστρικά φορολογικά μέτρα. Η διοικητική παρακμή συνοδεύτηκε με την κάμψη της φορολογικής και στρατιωτικής δύναμης. Η μείωση του αλλοτινού δυναμισμού, ιδιαίτερα στο οθωμανικό ναυτικό, ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για τη μετατροπή της ευρύτερης θαλάσσιας περιοχής της Κύπρου στο κατεξοχήν πεδίο δράσης των Ευρωπαίων κουρσάρων, ιδιαίτερα της Μάλτας, της Νεάπολης και Σικελίας και της Τοσκάνης.⁷

Η Κύπρος μετά την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς μετατράπηκε σε επαρχία της Αυτοκρατορίας (raşalık), αποτελώντας μέρος μιας ευρύτερης διοικητικής ενότητας κάτω από έναν κυβερνήτη-μπεηλερμπέη (beylerbeyi).⁸ «Το νησί»,⁹ κατά την Ελισάβετ Ζαχαριάδου, «άλλαξε αρκετές φορές διοικητική εξάρτηση και τρόπο διακυβέρνησης. Η κακοδαιμονία που μάστιζε την οθωμανική διοίκηση δεν επέτρεψε την ενσωμάτωση της Κύπρου μέσα σε ένα πάγιο θεσμικό πλαίσιο».¹⁰ Η στρατιωτική και διοικητική οργάνωση, που πέρασε στα χέρια μιας στρατιωτικής αριστοκρατίας, ακολούθησε τα πρότυπα που ίσχυαν και στις υπόλοιπες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το ίδιο πρότυπο εφαρμόστηκε σε γενικές γραμμές και στη φορολογία (τακτικές και έκτακτες φορολογίες).¹¹

⁵ Βλ. ενδεικτικά Halil İnalcik, «The Heyday and Decline of the Ottoman Empire», στο: Peter M. Holt, Ann K. S. Lambton και Bernard Lewis (επιμ.), *The Cambridge History of Islam*, 2 τόμ. σε 4 μέρη, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1970, εδώ τ. I, μέρος I: *The Central Islamic Lands from Pre-Islamic Times to the First World War*, σ. 324-353, εδώ σ. 324· Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Η Κύπρος κατά τον πρώτο αιώνα της οθωμανικής κατοχής (1560-1670). Ετήσια Διάλεξη. Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας 25 Νοεμβρίου 1996*, Λευκωσία, Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, 1997, (= Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας, 6), σ. 3 και Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 45-58.

⁶ Ζαχαριάδου, *Η Κύπρος κατά τον πρώτο αιώνα της οθωμανικής κατοχής (1560-1670)*, σ. 7.

⁷ Ιωάννης Χασιώτης, «Η αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κύπρο και η πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων», στο: Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Στ', σ. 183-268, σ. 185.

⁸ Βλ. ενδεικτικά Μυριανθόπουλος, «Η Κύπρος επί Τουρκοκρατίας», σ. 86· Ζαχαριάδου, *Η Κύπρος κατά τον πρώτο αιώνα της οθωμανικής κατοχής (1560-1670)*, σ. 15 και Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 27.

⁹ Ζαχαριάδου, *Η Κύπρος κατά τον πρώτο αιώνα της οθωμανικής κατοχής (1560-1670)*, σ. 15.

¹⁰ Ό.π.

¹¹ Βλ. ενδεικτικά Alexander Drummond, *Travels Through Different Cities of Germany, Italy, Greece, and Several Parts of Asia [...]*, London, W. Strahan, 1754, σ. 146-147, επιστ. VII [Βιβλιοθήκη της Βουλής, Μπενάκειος Βιβλιοθήκη, ταξ. αρ.: ΨΥΧ 33899]· Κυπριανός (Αρχ.), *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου*, Λευκωσία, Κ. Επιφανίου, ³2001, σ. 446-452 [φωτομηχανική ανατ. της α' έκδ. του 1788]·

Σημαντικό ρόλο στην τοπική αυτοδιοίκηση διαδραμάτιζαν τόσο ο Δραγομάνος (ο Δραγομάνος του Πασά ή του Σεραγίου) όσο και η Ορθόδοξη Εκκλησία. Ειδικότερα, ο θεσμός του διερμηνέως, ο οποίος αναπτύχθηκε τοπικά παράλληλα με την κεντρική δραγομανία στην Κωνσταντινούπολη, εξελίχθηκε σε έναν ιδιαίτερα σημαντικό θεσμό για τους Ορθοδόξους του νησιού. Ο Δραγομάνος, κατέχοντας ένα από τα σημαντικότερα αξιώματα που δίνονταν σε Χριστιανούς από την Υψηλή Πύλη, συνιστούσε τον συνδετικό κρίκο μεταξύ της οθωμανικής διοίκησης και του ντόπιου ορθόδοξου πληθυσμού.¹²

Ιδιαίτερο ρόλο στη διοίκηση του νησιού διαδραμάτισε καθόλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας η Ορθόδοξη Εκκλησία. Η αποκατάσταση του κύρους της Εκκλησίας, πολιτική που εφαρμόστηκε από την οθωμανική διοίκηση μετά την άλωση της Αμμοχώστου, με σκοπό τον προσεταιρισμό των ορθοδόξων κατοίκων του νησιού και αργότερα, η παραχώρηση και επικύρωση προνομίων στήριζαν τη δύναμη της Εκκλησίας και συνέβαλαν στον μεσολαβητικό ρόλο που διαδραμάτισε στις σχέσεις των κατοίκων του νησιού με την Υψηλή Πύλη.¹³ Ήδη από τις πρώτες δεκαετίες της οθωμανικής κατάκτησης,

---

Χιδίρογλου, *Οθωμανικά έγγραφα*, passim· Theoharis Stavrides, «Cyprus 1750-1830. Administration and Society», στο: Michalis N. Michael, Matthias Kappler και Eftihios Gavriel (επιμ.), *Ottoman Cyprus. A Collection of Studies on History and Culture*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2009, σ. 89-106, εδώ σ. 89-91· Gilles Grivaud, «Δίκαιον-Οικονομία», στο: Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Στ', σ. 269-377, εδώ σ. 331-357 και Antonis Hadjikyriacou, *Society and Economy on an Ottoman Island: Cyprus in the Eighteenth Century. Thesis Submitted for the Degree of PhD in History*, Department of History. School of Oriental and African Studies. University of London, Λονδίνο 2011 [Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή].— Γενικά για τις φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην οθωμανική κυριαρχία βλ. ενδεικτικά Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην Τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά* 3 (1986), σ. 45-62.

¹² Γενικά για τον θεσμό της δραγομανίας και το αξίωμα του Δραγομάνου-Διερμηνέα βλ. Βασίλειος Βλ. Σφυρόερας, *Οι δραγομάνοι του στόλου. Ο θεσμός και οι φορείς*, Αθήνα, χ.ε., 1965 [Διδακτορική Διατριβή].— Συγκεκριμένα για την εφαρμογή του θεσμού στην Κύπρο βλ. Κωνσταντίνος Ι. Μυριανθόπουλος, *Χατζηγεωργάκις Κορνέσιος. Ο διερμηνεύς της Κύπρου 1799-1809 ήτοι συμβολαί εις την ιστορίαν της Κύπρου επί Τουρκοκρατίας (1570-1878)*, Λευκωσία, Μουσών, 1934, σ. 34-35, 65-77· Αντώνης Κ. Ιντιάνος, «Δραγομανία και δραγομάνοι στην Κύπρο», *Κυπριακά Σπουδαί* 2 (1938), σ. 141-195, εδώ σ. 141-147· Σφυρόερας, *Οι δραγομάνοι*, σ. 13-20, 30-38, 61-84· Λοΐζος Φιλίππου, *Η εκκλησία της Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, επιμ.: Αντρέας Κ. Φυλακτού, Λευκωσία, χ.ε., 1975, (= Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, 3), σ. 16-32· Ιωάννης Π. Θεοχαρίδης, *Σύμμεικτα δραγομανικά Κύπρου*, Ιωάννινα, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1986, (= Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Δημοσιεύματα 5), σ. 10-16· ο ίδιος, «Για τον θεσμό της δραγομανίας στην Κύπρο επί Τουρκοκρατίας», στο: *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', σ. 65-75· Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Το αρχοντικό του Δραγομάνου της Κύπρου Χατζηγεωργάκι Κορνέσιου*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, 1991, (= Σειρά Αρχαιολογικών Οδηγών), σ. 32-33 και Stavrides, «Cyprus 1750-1830», σ. 96-98.

¹³ Βλ. ενδεικτικά John Hackett, *Ιστορία της ορθόδοξου Εκκλησίας της Κύπρου*, μτφρ.: Χαρίλαος Παπαϊωάννου, 3 τόμ., Αθήνα, Π. Δ. Σακελλάριος, 1923-1932, εδώ τ. Α': *Ιστορία της κυπριακής εκκλησίας απ' αρχής μέχρι της αγγλικής κατοχής του 1878*, σ. 258-259, §258· Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Η εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας (1571-1878)*, Αθήνα, Φοίνιξ, 1929, σ. 16-19· Κώστας Κ. Κύρης, «Ανατομία του οθωμανικού καθεστώτος στην Κύπρο 1570-1878», στο: Ιωαννίδης

η Εκκλησία απέκτησε όχι μόνο διοικητική αλλά και οικονομική δύναμη γεγονός που της επέτρεψε να προχωρήσει σε αγορές ακίνητης ιδιοκτησίας τόσο από Οθωμανούς όσο και από Χριστιανούς.¹⁴ Στην οικονομική ευρωστία της συνέβαλε ο ρόλος της στη διαχείριση των φόρων των Ορθοδόξων Χριστιανών προς την Υψηλή Πύλη. Η Εκκλησία διαχειριζόταν τα θέματα κατανομής, είσπραξης και απόδοσης των φόρων στην οθωμανική διοίκηση.¹⁵

Η επέμβαση του Δραγομάνου και της Εκκλησίας, οι οποίοι κατήγγειλαν στην κεντρική διοίκηση τις καταχρήσεις των τοπικών αξιωματούχων δεν κατάφεραν να αποτρέψουν την οικονομική εκμετάλλευση του κυπριακού πληθυσμού.¹⁶ Αυτή μαζί με τις συνέπειες των καταστροφών, που είχαν γίνει κατά την οθωμανική κατάκτηση του νησιού, αλλά και οι συχνές επιδημίες (ελονοσίας και πανώλης) αποτέλεσαν σημαντικά εμπόδια στην οικονομική ανάπτυξη της Κύπρου κατά το β' μισό του 16^{ου} αιώνα.¹⁷

(επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο*, σ. 65-83, εδώ σ. 70· Ζαχαριάδου, *Η Κύπρος κατά τον πρώτο αιώνα της οθωμανικής κατοχής (1560-1670)*, σ. 13-14· Ανδρέας Βίττης, «Ο “Εθναρχικός” ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου. Ιστορική-θρησκευτική προσέγγιση μιας αδήριτης θρησκευτικής ανάγκης», *Επετηρίς Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* 6 (2003), σ. 49-80, εδώ σ. 49-65· Μιχαήλ Ν. Μιχαήλ, «Η πολιτειακή λειτουργία της εκκλησίας της Κύπρου κατά την Οθωμανική περίοδο (1571-1878)», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 30 (2004), σ. 209-258, εδώ σ. 209-225· ο ίδιος, *Η εκκλησία*, σ. 57-81· Ανδρέας Βίττης, *Οι Αρχιεπίσκοποι της Κύπρου επί Οθωμανοκρατίας (1570/1-1878). Από το αυτοκέφαλο στην πολιτική-θρησκευτική (εθναρχική) δράση των Αρχιεπισκόπων της Κύπρου και τα προνόμιά τους*, Παραλίμνι-Αγία Νάπα, Πολιτιστική Ακαδημία «Άγιος Επιφάνιος». Ιερά Μητρόπολη Κωνσταντίας-Αμμοχώστου, 2010, σ. 98-114 [Διδακτορική Διατριβή] και Ανδρέας Μιτσίδης, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας», στο: Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Στ', σ. 519-823, εδώ σ. 521-522.

¹⁴ Βλ. ενδεικτικά Κυπριανός (Αρχ.), *Ιστορία*, σ. 458· Κ. Άμαντος, «Οι προνομιακοί ορισμοί του Μουσουλμανισμού υπέρ των Χριστιανών», *Ελληνικά* 9 (1936), σ. 103-166, εδώ σ. 162· Στυλιανός Κ. Πεردίκης, *Η Μονή Κύκκου, ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός και ο τυπογράφος Μιχαήλ Γλυκής*, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 1989, (= Πηγαί και Μελέται Ιεράς Μονής Κύκκου, 1), σ. 19-22· Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 163-213 και Marios Hadjianastasis, «Cyprus in the Ottoman Period. Consolidation of the Cypro-Ottoman Elite, 1650-1750», στο: Michael, Kappler και Gavriel (επιμ.), *Ottoman Cyprus*, σ. 63-88, εδώ σ. 75-76.

¹⁵ Βλ. ενδεικτικά Ιωάννης Παπαπορφυρίου, «Εκδόσεις εγγράφων της Αρχιεπισκοπής Κύπρου», *Απόστολος Βαρνάβας* 4 (1921), σ. 173-175· Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Αθησαύριστο έγγραφο του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Κυπριανού», στο: *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ'1, σ. 55-61, εδώ σ. 55-60· Παύλος Χιδίρογλου, «Διοικητικοί τινές θεσμοί της Τουρκοκρατίας εν Κύπρω», *Κυπριακαί Σπουδαί* 38-39 (1974-1975), σ. 93-110, εδώ σ. 104-107· Κύρρης, «Ανατομία του οθωμανικού καθεστώτος», σ. 70· Γεώργιος Α. Διονυσίου, *Εκκλησία και φορολογία στην Κύπρο τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας (1779-1856). Διδακτορική Διατριβή*, Αθήνα, χ.ε., 1988, σ. 123-137· Ρίζοπουλλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 29· Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 140-147 και Βίττης, *Οι Αρχιεπίσκοποι της Κύπρου*, σ. 107-108.

¹⁶ Βλ. Κυπριανός (Αρχ.), *Ιστορία*, σ. 470 και Μιτσίδης, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας», σ. 677.

¹⁷ Βλ. ενδεικτικά Hackett, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 250-251, §2-3· Ιερώνυμος Κ. Περισιτιάνης, *Ιστορία των ελληνικών γραμμάτων. Από της τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της αγγλικής κατοχής (1571-1878)*, έκδ. και πρόλ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος, Λευκωσία, Κ. Επιφανίου, 2000, (= Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, 11), σ. 27-28 [φωτομηχανική ανατ. της α' έκδ. του 1930] και Ζαχαριάδου, *Η Κύπρος κατά τον πρώτο αιώνα της οθωμανικής κατοχής (1560-1670)*, σ. 12.

Ανάλογη υπήρξε η κατάσταση του νησιού κατά τον 17^ο,¹⁸ και εν μέρει και κατά τον 18^ο αιώνα, περίοδο κατά την οποία η Κύπρος, εκτός από την καταπιεστική τουρκική φορολογική πολιτική, αντιμετώπισε συχνά εκτεταμένες περιόδους ανομβρίας και επιδρομές ακρίδων που έπλητταν ή, ενίοτε, κατέστρεφαν τις καλλιέργειες του νησιού.¹⁹ Οι αρνητικές αυτές συνθήκες επιβεβαιώνονται από τις απογραφές πληθυσμού που πραγματοποιήθηκαν κατά καιρούς και πιστοποιούν τη μείωση του αριθμού των κατοίκων του νησιού,²⁰ αλλά και από τις πληροφορίες που μας παραδίδει η ιστοριογραφία της εποχής,²¹ και οι περιηγητές που επισκέφτηκαν τότε την Κύπρο.²² Η δραστική μείωση του πληθυσμού της Κύπρου τόσο κατά τον 17^ο αλλά και κατά τον 18^ο αιώνα οδήγησε στην απόφαση του Οθωμανικού κράτους να εφαρμόσει τον θεσμό της υποχρεωτικής μετοικεσίας για να πυκνώσει τον πληθυσμό του νησιού.²³

¹⁸ Βλ. Hackett, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 251-252, §2-4· Περισιτιάνης, *Ιστορία*, σ. 27-28· Theodoros Papadopoulos, *Social and Historical Data on Population (1570-1881)*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1965, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 1), σ. 37-43 και Ιωάννης Π. Θεοχαρίδης, «Στοιχεία από την ιστορία της Κύπρου (μέσα του 17^{ου} αι.)», *Δωδώνη* 1 (1987), σ. 209-223, εδώ σ. 211-214.

¹⁹ Βλ. ενδεικτικά Κυπριανός (Αρχ.), *Ιστορία*, σ. 470-471· Καρνάπας, *Ανέκδοτα κυπριακά έγγραφα*, σ. 28-30· Παπαπορφυρίου, «Εκδόσεις εγγράφων», σ. 173-174· Hackett, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 251-252, §4· George Hill, *A History of Cyprus*, επιμ.: Harry Luke, 4 τόμ., Λονδίνο, Cambridge University Press, 1972, εδώ τ. IV: *The Ottoman Province. The British Colony 1571-1948*, σ. 36· Μυριανθόπουλος, «Η Κύπρος επί Τουρκοκρατίας», σ. 90· Θεόδοτος Κάνθος, «Η καθημερινή ζωή των Κυπρίων κατά το 18 και 19 αιώνα», στο: Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο*, σ. 189-221, εδώ σ. 207-208· Θουκυδίδης Π. Ιωάννου, «Φυσικές καταστροφές, επιδημίες και ανθρώπινη συμπεριφορά. Κρίσεις στο κοινωνικό σώμα, την παραγωγική διαδικασία και την εμπορική δραστηριότητα στην Κύπρο κατά τον 18^ο αιώνα», *Κυπριακά Σπουδαί* 59-60 (1995-1996), σ. 29-48· ο ίδιος, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου Γαλλίας κατά το 18ο αιώνα*, Λευκωσία, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, 2002, σ. 135-151· Stavrides, «Cyprus 1750-1830», σ. 98-102· Grivaud, «Δίκαιον-Οικονομία», σ. 317-321 και Anna Pouradier Duteil-Loizidou, «La communauté française de Larnaca au cours de la première décennie du 18ème siècle», στο: Μπαλτά, Σταυρίδης και Θεοχαρίδης (επιμ.), *Histories*, σ. 43-54, εδώ σ. 47-48.

²⁰ Βλ. ενδεικτικά Αθανάσιος Α. Σακελλάριος, *Τα Κυπριακά. Έκδοσις εκατονταετηρίδος*, 2 τόμ., Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', 1991, εδώ τ. Α', σ. 569-579 [φωτομηχανική ανατ. της α' εκδ. του 1891]· Hill, *A History*, τ. IV, σ. 31-36· Papadopoulos, *Social and Historical Data*, σ. 40-43 και Ζαχαριάδου, *Η Κύπρος κατά τον πρώτο αιώνα της οθωμανικής κατοχής (1560-1670)*, σ. 13.

²¹ Κυπριανός (Αρχ.), *Ιστορία*, σ. 448-461, 494-496.

²² Τόσο ο Γάλλος περιηγητής Jacques de Villamont όσο και ο Ολλανδός Ioannes Cotonicus σχολίασαν τη δυσμενή κατάσταση στην οποία περιήλθε το νησί κατά τις πρώτες δεκαετίες της Τουρκοκρατίας. Βλ. Jacques de Villamont, *Les Voyages du Seigneur de Villamont, Chevalier de l' Ordre de Hierusalem, Gentil-homme du Pays de Bretagne. [...]*, Paris, Claude de Monastir' Oeil et Iean Richer, 1596, σ. 133 και Ioannes Cotonicus, *Itinerarium Hierosolymitanum et syriacum [...]*, Antverpiæ, Apud Hieronymum Verdussium, 1619, σ. 95 αντίστοιχα.— Ανάλογες αναφορές έκαναν και άλλοι περιηγητές, όπως οι Richard Pococke (1738), Alexander Drummond (1745), Giovanni Mariti (1760-1766), Michael de Vezin (1788-1792), Edward Clarke (1801), Ali Bey (1806), John Macdonald Kinneir (1814), Henry Light (1814) και William Turner (1815), που επισκέφθηκαν την Κύπρο κατά τον 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.— Αναφορικά με τις απόψεις των περιηγητών σχετικά με τα αριθμητικά δεδομένα του πληθυσμού στην Κύπρο βλ. ενδεικτικά Περισιτιάνης, *Ιστορία*, σ. 28-29, 32· Hill, *A History*, τ. IV, σ. 31-36· Papadopoulos, *Social and Historical Data*, σ. 37-38, 39-40, 43-48, 50-57· Αριστείδου, «Η παραγωγή και το εμπόριο της Κύπρου», σ. 33-35, 45· Θεοχαρίδης, «Στοιχεία από την ιστορία της Κύπρου», σ. 212· Stavrides, «Cyprus 1750-1830», σ. 98-102 και Grivaud, «Δίκαιον-Οικονομία», σ. 317-321.

²³ Βλ. Costas P. Kyrris, «Symbiotic Elements in the History of the Two Communities of Cyprus», *Κυπριακός Λόγος* 8 (1976), σ. 243-266 [= ο ίδιος, «Symbiotic Elements in the History of the Two Communities of Cyprus», στο: Othon Yianguoullis, Andreas Sophocleous και George Philippou (επιμ.),

Την κατάσταση της Κύπρου κατά τον 18^ο αιώνα αντικατοπτρίζουν εύστοχα τόσο η επιγραμμιακή άποψη του Βρετανού φυσιοδίφη μεταλλειολόγου Edward Daniel Clarke (1769-1822), που επισκέφτηκε την Κύπρο το 1801,²⁴ η οποία συμβαδίζει με την εικόνα που δίνουν άλλοι περιηγητές για τις διάφορες πόλεις της Κύπρου. Ο Clarke, αναφερόμενος στις συνθήκες που επικρατούσαν στην Κύπρο σημείωσε τα ακόλουθα: «γεωργία παραμελημένη – κάτοικοι καταπιεσμένοι – πληθυσμός κατακερματισμένος – ατμόσφαιρα λοιμώδης – μόλυνση – φτώχεια – νωθρότητα – ερήμωση».²⁵ Αυτή την εικόνα παρουσίαζαν σχεδόν όλες οι πόλεις της Κύπρου. Εξαιρέση αποτελούσαν τα δύο κυριότερα αστικά κέντρα του νησιού: η διοικητική και εκκλησιαστική πρωτεύουσα, η Λευκωσία,²⁶

International Symposium on Political Geography. Proceedings, 27-29 February 1976 Nicosia Cyprus, Λευκωσία, Cyprus Geographical Association, 1976, σ. 127-166] και Ιωάννης Π. Θεοχαρίδης, «Ανέκδοτα στοιχεία για τον αριθμό των γενιτσάρων που βρίσκονται στην Κύπρο μετά την κατάκτηση της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 11 (1981-1982), σ. 335-381, εδώ σ. 340-345.— Ωστόσο, τα πληθυσμιακά στοιχεία της περιόδου αυτής δεν θα πρέπει να θεωρηθούν ως αδιαμφισβήτητα τεκμήρια. Αυτά, πέρα από τις οποιεσδήποτε άλλες επιφυλάξεις, που μπορεί να διατηρήσει κανείς για την εγκυρότητα τους, εμπεριέχουν και ένα ποσοστό απόκλισης, αφού δεν μπορούμε να υπολογίσουμε τον αριθμό των εξισλαμισθέντων που είναι πιθανόν να απουσιάζει από τα φορολογικά κατάστιχα, την κυριότερη και εγκυρότερη ίσως πηγή της εποχής, η οποία επιτρέπει να εξαχθούν συμπεράσματα για τα πληθυσμιακά δεδομένα. Βλ. ενδεικτικά Κυπριανός (Αρχ.), *Ιστορία*, σ. 491· Ανδρέας Στυλιανού, «Αι περιηγήσεις του Ρώσσου μοναχού Βασιλείου Γρηγόροβιτς Βάρσκυ-Πλακά-Αλπόβ άλλως Βασιλείου Μοσκοβορρώσσου Κιεβοπολίτου εν Κύπρω», *Κυπριακαί Σπουδαί* 21 (1957), σ. 1-139, εδώ σ. 111 [Το περιηγητικό έργο του Barsky κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στα ρωσικά με τον τίτλο *Stranstvovaniia Vasil'ia Grigorovicha-Barskogo po sviatym mestam Vostoka s 1723 po 1747 g.*, S. Peterburg, Vasyl H. Ruban, 1778]· Χασιώτης (επιμ.), *Ισπανικά έγγραφα*, σ. 61-63 και 84-89, αρ. εγγρ. 38 και 52 αντίστοιχα· Τσιρπανλής (επιμ.), *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 123-125 και 127-129, αρ. 78 και 80 αντίστοιχα· Θεοχαρίδης, «Στοιχεία από την ιστορία της Κύπρου», σ. 213-214 και Μιτσίδης, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας», σ. 677.

²⁴ Βιογραφικού και εργοβιογραφικού τύπου πληροφορίες εδώ και στη συνέχεια αντλούνται από τις ακόλουθες μελέτες: βλ. Cobham (επιμ.), *Excerpta Cypria*· Παυλίδης (ανθολ., απόδ., επιμ., σημ. και σχόλ.), *Η Κύπρος ανά τους αιώνες*, 3 τόμ.,· Chatzipanagioti-Sangmeister, *Griecheland, Zypern, Balkan und Levante*, 2 τόμ. και Severis, *The Swedes in Cyprus*.

²⁵ Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, 6 τόμ., London, T. Cadell and W. Davies Stand, ²1811-²1823, εδώ τ. II, σ. 191 [α' έκδ. 1810-1823].— Αρκετές από τις πηγές της εποχής κάνουν λόγο για τα διάφορα επαγγέλματα και την οργάνωση της οικονομίας στην Κύπρο του 18^{ου} αιώνα. Ενδεικτική είναι η εκτίμηση του Alexander Drummond. Βλ. Drummond, *Travels Through the Different Cities*, σ. 155, επιστ. VII. Πρβλ. Κυπριανός (Αρχ.), *Ιστορία*, σ. 541-550.— Αναφορά στη διάρθρωση της οικονομίας κατά τον 18^ο αιώνα γίνεται και από άλλους μελετητές. Βλ. ενδεικτικά Κάνθος, «Η καθημερινή ζωή των Κυπρίων», σ. 194-203· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 31-32· Stavrides, «Cyprus 1750-1830», σ. 102-103 και Grivaud, «Δίκαιον-Οικονομία», σ. 325-331.

²⁶ Βλ. ενδεικτικά Edvard Carleson, «A Swedish Description of Cyprus, Written in 1733», μτφρ. στην αγγλ.: Paul Åström, *Κυπριακαί Σπουδαί* 24 (1960), σ. 33-47, εδώ σ. 35-36 [Ο τίτλος του πρωτοτύπου του περιηγητικού κειμένου του Carleson είναι ο εξής: Edvard Carleson, *Twänne stora swenska herrars Rese-beskrifning, Ifrån Cypren til Asien, [...]*, Stockholm, Tryckt hos Lorens Ludvig Grefing, 1768]· Φρίζος Ν. Μαραθεύτης, «Η εξέλιξη των πόλεων στην Κύπρο κατά τους 18^ο και 19^ο αιώνες», στο: Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο*, σ. 135-152, εδώ σ. 135-137· Αγήνη Πετρίδου, «Η αστική αρχιτεκτονική», στο: Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο*, σ. 153-187, εδώ σ. 155· Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η Λευκωσία στα χρόνια της τουρκοκρατίας (1571-1878)*, Λευκωσία, Λεβέντιο

και η Λάρνακα, το σπουδαιότερο λιμάνι και εμπορικό κέντρο του νησιού, έδρα Ευρωπαίων προξένων και τόπος εγκατάστασης ξένων παροίκων στην Κύπρο.²⁷

Σε αντίθεση με τις δύο παραπάνω πόλεις, η Αμμόχωστος, όπως μαρτυρείται από πολλές πηγές του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, δεν κατόρθωσε να ξεφύγει από την παρακμή στην οποία περιήλθε από τον 14^ο αιώνα μετά την κατάληψή της από τους Γενουάτες.²⁸ Πολλοί περιηγητές θεματοποιούν την ερήμωση της πόλης, για παράδειγμα οι Βρετανοί Richard Pococke (1704-1765),²⁹ και William Turner (1792-1867).³⁰ Ανάλογη εικόνα ερήμωσης και

Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας-Δήμος Λευκωσίας, 1987· Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοσοτροπίες*, σ. 26-30, αρ. Η', εδώ σ. 28· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 35-40 και Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 305-306.

²⁷ Βλ. ενδεικτικά Carleson, «A Swedish Description», σ. 38-39· Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Εμπόριον και ναυτιλία Κύπρου», *Κυπριακά Χρονικά* 9 (1933), σ. 16-23, εδώ σ. 19, 20-22· ο ίδιος, «Εμπόριον και ναυτιλία Κύπρου», *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934), σ. 50-65, εδώ σ. 50-51· ο ίδιος, «Ναυτιλία», *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934), σ. 149-154, εδώ σ. 149· ο ίδιος, *Συλλογή*, σ. 3, 9· ο ίδιος, *Κοινωνική δράσις της πόλεως Σκάλα-Λάρνακα*, Λάρνακα, Π. Χειμωνίδης, 1947, σ. 11-12· Κώστας Π. Κύρρης, «Τα προξενεία στην Κύπρο επί Τουρκοκρατίας», *Φιλολογική Κύπρος* (1963), σ. 219-225, εδώ σ. 219-221· Αικατερίνη Χ. Αριστείδου, «Το εμπόριο της Κύπρου κατά το 18^ο αιώνα», *Κυπριακός Λόγος* 55-56 (1978), σ. 1-11, εδώ σ. 1-2· της ίδιας, «Η παραγωγή και το εμπόριο της Κύπρου», σ. 34, 45· Μαραθεύτης, «Η εξέλιξη των πόλεων», σ. 137-139· Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοσοτροπίες*, σ. 26-30, αρ. Η', εδώ σ. 28· Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 71· Γιώργος Γεωργής, *Στις απαρχές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής*, Αθήνα, Καστανιώτης, ²1996, σ. 56· Νεοκλής Γ. Κυριαζής, *Ο Δήμος της Λάρνακος εντός μιας πενηνταετίας [1878-1928]*, επιμ.-σημ.: Σωφρόνιος Γ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 1995, σ. 14, 16-17· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 40-43· Άννα Γ. Μαραγκού, «Πρόλογος», στο: η ίδια, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, φιλ. επιμ.: Παντελής Βουτουρής, Λευκωσία, Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 1997, σ. 11-19, εδώ σ. 13· Άννα Λοϊζίδου Pouradier Duteil, «Η Λάρνακα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα», στο: Ιακώβου (επιμ.), *Πρακτικά Δεύτερου Κιτιακού Συμποσίου*, σ. 105-113, εδώ σ. 105-109· Αικατερίνη Χ. Αριστείδου, «Η Λάρνακα κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα. Κοινωνική, εμπορο-οικονομική και λιμενική ανάπτυξη», στο: Ιακώβου (επιμ.), *Πρακτικά Δεύτερου Κιτιακού Συμποσίου*, σ. 115-131, εδώ σ. 115-123· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 24, 53-65· Γιώργος Γεωργής, «Τουρκοκρατία. Από τις Αλυκές στη Λάρνακα, από το ΙΣΤ' στο ΙΘ' αιώνα (1570-1878 μ.Χ.)», στο: *Ιστορία της Λάρνακας*, επιμ.: Ιερ. Σωφρόνιος Γ. Μιχαηλίδης, Άκης Ιωάννου και Γιώργος Ιακώβου, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 2005, σ. 97-132, εδώ σ. 100-112, 113, 117-123· Μιχαήλ, *Η εκκλησία της Κύπρου*, σ. 302-304 και Χασιώτης, «Η αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας», σ. 185.

²⁸ Βλ. ενδεικτικά Carleson, «A Swedish Description», σ. 36-37· Κυριαζής, *Κοινωνική δράσις της πόλεως Σκάλα*, σ. 13· Hill, *A History*, τ. III, σ. 813· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 35 και Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 53.

²⁹ Richard Pococke, *A Description of the East and Some Other Countries*, 3 τόμ. σε 2, London, W. Bowyer, 1743-1745, εδώ τ. II: μέρος I, σ. 215-216.

³⁰ William Turner, *Journal of a Tour in the Levant*, 3 τόμ., London, John Murray, 1820, εδώ τ. II, σ. 540.— Αναφορά στην κατάσταση που επικρατούσε στην Αμμόχωστο γίνεται και από άλλους μελετητές. Βλ. ενδεικτικά Kervork K. Keshishian, *Famagusta. Town and District Cyprus. A Survey of Its People and Places from Ancient Times*, Λευκωσία, Famagusta Chamber of Commerce and Industry, 1985, σ. 115-127· Hill, *A History*, τ. IV, σ. 59· Μαραθεύτης, «Η εξέλιξη των πόλεων», σ. 142-143· Πετρίδου, «Η αστική αρχιτεκτονική», σ. 155-156· Άννα Γ. Μαραγκού, «Η ιστορία του λιμανιού της Αμμοχώστου», στο: η ίδια, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, σ. 60-186, εδώ σ. 127-141 και η ίδια, *Αμμόχωστος. Η ιστορία της πόλης*, Λευκωσία, χ.ε., ²2009, σ. 56-57.— Κατάλογος των περιηγητών που επισκέφτηκαν την Κύπρο κατά τον 18^ο αιώνα, καθώς και πλήρης βιβλιογραφία των περιηγητικών τους κειμένων δίνεται από τη Chatzipanagioti-Sangmeister. Βλ. Chatzipanagioti-Sangmeister, *Griecheland, Zypern, Balkan und Levante*, τ. II, λ. «Zypern», σ. 688-689.

εγκατάλειψης παρουσίαζαν η Πάφος,³¹ η Κερύνεια,³² ακόμη και η Λεμεσός,³³ παρότι η τελευταία ήταν το δεύτερο σπουδαιότερο λιμάνι της Κύπρου μετά τη Λάρνακα και κέντρο εμπορίας κρασιού.³⁴

Οι δυσμενείς οικονομικές και πολιτικές συνθήκες που επικράτησαν στην Κύπρο, μετά την οθωμανική κατάκτηση, οδήγησαν ένα μέρος του ντόπιου πληθυσμού στη μετανάστευση. Ύστερα από ενέργειες της Βενετίας, κυπριακές οικογένειες εγκαταστάθηκαν εκτός από τη Βενετία, στην Πόλα της Ιστρίας, άλλες στράφηκαν προς τη Νεάπολη, τη Ρώμη, άλλες προς την Ισπανία κι άλλες προς την Κρήτη και τα Επτάνησα.³⁵ Ειδικότερα, η πόλη των Δόγηδων αποτελούσε ήδη από τον 15^ο αιώνα πόλο έλξης για έναν

³¹ Βλ. ενδεικτικά Turner, *Journal*, τ. II, σ. 555-565· Carleson, «A Swedish Description», σ. 37-38· Κυριαζής, «Εμπόριον και ναυτιλία», σ. 19· Μαραθεύτης, «Η εξέλιξη των πόλεων», σ. 145· Άντρος Παυλίδης, *Πάφος. Πόλη και επαρχία*, Λευκωσία, Φιλόκυπρος, 1987, σ. 27-28· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 35 και Άννα Γ. Μαραγκού, «Το λιμάνι της Πάφου», στο: η ίδια, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, σ. 245-263, εδώ σ. 259-261.

³² Βλ. ενδεικτικά John Macdonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the Years 1813 and 1814 [...]*, London, John Murray, 1818, σ. 195-196· Carleson, «A Swedish Description», σ. 39· Μαραθεύτης, «Η εξέλιξη των πόλεων», σ. 146· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 35 και Άννα Γ. Μαραγκού, «Το λιμάνι της Κερύνειας», στο: η ίδια, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, σ. 266-281, εδώ σ. 272-275.

³³ Βλ. ενδεικτικά Turner, *Journal*, τ. II, σ. 568-569· Carleson, «A Swedish Description», σ. 38· Πετρίδου, «Η αστική αρχιτεκτονική», σ. 156· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 35 και Σωφρόνιος Γ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της Εκκλησίας της Λεμεσού. Επισκοπή Αμαθούντος-Κουρίου-Νεαπόλεως-Λεμεσού*, Λεμεσός, Ιερά Μητρόπολις Λεμεσού, 1992, σ. 136-138.

³⁴ Βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, «Εμπόριον και ναυτιλία», σ. 19, 21· Πετρίδου, «Η αστική αρχιτεκτονική», σ. 156· Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες*, σ. 35-38, αρ. ΙΑ', εδώ σ. 37· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 35· Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της Εκκλησίας της Λεμεσού*, σ. 136-138· Άννα Γ. Μαραγκού, «Το λιμάνι της αρχαίας Αμαθούντας και της Λεμεσού», στο: η ίδια, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, σ. 224-244, εδώ σ. 224-229 και Pouradier Duteil, «Η Λάρνακα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα», σ. 105.

³⁵ Βλ. ενδεικτικά Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 43-53· Χρύσα Μαλτέζου, «Κύπριοι στην πόλη του Αγίου Μάρκου μετά την τουρκική κατάκτηση του νησιού (1571)», στο: Βάσος Καραγιώργης, Λουκία Λοϊζου-Χατζηγαβριήλ και Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), *Κύπρος πετράδι στο στέμμα της Βενετίας*, Λευκωσία, Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης. Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας, 2003, σ. 75-81· Marino Zorzi, «Κύπριοι βιβλιοθηκάριοι στην Μαρκιανή βιβλιοθήκη», στο: Καραγιώργης κ.ά. (επιμ.), *Κύπρος πετράδι στο στέμμα της Βενετίας*, σ. 83-89· Χρύσα Μαλτέζου, *Από την Κύπρο στη Βενετία: Κύπριοι στη Γαληνοτάτη μετά την τουρκική κατάκτηση του νησιού*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, 2003· Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Η βενετική εμπορική παρουσία στην Κύπρο (αρχές του 17^{ου} αιώνα)», *Θησαυρίσματα* 34 (2004), σ. 409-420, εδώ σ. 409· Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Ο κυπριακός ελληνοισμός της διασποράς και οι σχέσεις Κύπρου-Βατικανού (1571-1878)*, Θεσσαλονίκη, Αντ. Σταμούλης, 2006· Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Κύπριοι στη Βενετία», στο: Άγγελ Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Η Γαληνοτάτη και η Ευγενεστάτη. Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, 2009, σ. 207-217· Άγγελ Νικολάου-Κονναρή, «Κύπριοι της διασποράς στην Ιταλία μετά το 1570/1: η περίπτωση της οικογένειας Δενόρες», στο: Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Η Γαληνοτάτη και η Ευγενεστάτη*, σ. 218-239 και Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων και η κυπριακή λογοισύνη της Οθωμανικής περιόδου», στο: Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Στ', σ. 469-517, εδώ σ. 471-505.

μεγάλο αριθμό ελληνοφώνων Χριστιανών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που, μπροστά στην οθωμανική επέλαση, αναζήτησαν καταφύγιο στη Δύση.³⁶ Πλάι σε αυτούς, εγκαταστάθηκαν στη Βενετία και ελληνόφωνοι Χριστιανοί από τις βενετοκρατούμενες περιοχές. Όλοι αυτοί, πρόσφυγες ή μετανάστες δεν άργησαν να ενσωματωθούν στην οικονομική ζωή της πόλης (λ.χ. εξάσκησαν το επάγγελμα του εμπόρου, του ναυτικού, του τεχνίτη, του ιερέα, του φαρμακοπώλη κ.ά) και αποτέλεσαν τον πυρήνα της ελληνικής κοινότητας.³⁷ Παράλληλα όμως, εκμεταλλεύτηκαν και τις δυνατότητες που τους παρείχε η Δύση για τη διεύρυνση των πνευματικών τους οριζόντων αλλά και για να εκφράσουν ελεύθερα τις πνευματικές τους ανησυχίες.³⁸ Άλλωστε, τα ανώτερα και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Βενετίας και γενικότερα του ιταλικού χώρου, για παράδειγμα το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας (1218 ή 1222),³⁹ η Σχολή του Παλαιόκαπα (1407),⁴⁰ το Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη (1576) κ.ά. αποτέλεσαν σημαντικό πόλο έλξης Ελλήνων γενικά και Κυπρίων ειδικότερα.⁴¹ Στον 16^ο αιώνα η Βενετία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την κυπριακή λογιοσύνη. Αναφερόμενος σε μορφές όπως οι

³⁶ Αντώνης Δ. Πάρδος, «Αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της ελληνικής αδελφότητας Βενετίας. Από το κατάστιχο 129 (1498-1530). Α΄ Άντρες», *Θησαυρίσματα* 16 (1979), σ. 294-386· ο ίδιος, «Αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της ελληνικής αδελφότητας Βενετίας. Από το κατάστιχο 129 (1498-1530). Β΄ Γυναίκες», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), σ. 149-205· Θεοχάρης Σταυρίδης, «Οι Κύπριοι της Βενετίας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Μια επιστολή του 1822», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 27 (2001), σ. 163-189, εδώ σ. 163 και Brunehilde Imhaus, «Βενετία-Κύπρος: Ανάμεσα σε εμπορικές σχέσεις και πολιτικές στρατηγικές», στο: Καραγιώργης κ.ά. (επιμ.), *Κύπρος πετράδι στο στέμμα της Βενετίας*, σ. 21-32, εδώ σ. 28.

³⁷ Πάρδος, «Αλφαβητικός κατάλογος. Α΄ Άντρες», σ. 322-327, 330-386 και ο ίδιος, «Αλφαβητικός κατάλογος. Β΄ Γυναίκες», σ. 151-205.— Για τη δημιουργία ελληνορθόδοξης κοινότητας στη Βενετία βλ. ενδεικτικά Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημήτριου και του Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Αθήνα, χ.ε., 1969, σ. 4-5, 9-12· Γιώργος Βελουδής, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*, χ.τ., χ.ε., 1987, σ. 12· Σταυρίδης, «Οι Κύπριοι της Βενετίας», σ. 164-165 και Μαλτέζου, *Από την Κύπρο στη Βενετία* και Κιτρομηλίδης, «Κύπριοι στη Βενετία», σ. 207-217.

³⁸ Βλ. ενδεικτικά Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Η περιπέτεια ενός ελληνόφωνου Βενετού της Κύπρου (1571)», στο: *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Β΄: *Μεσαιωνικόν Τμήμα*, επιμ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος και Βενέδικτος Εγκλεζάκης, σ. 215-239· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογιοσύνη*, σ. 46-53 και ο ίδιος, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων», σ. 469-470.

³⁹ Αριστείδης Π. Στεργέλλης, *Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17^ο και 18^ο αιώνα*, Αθήνα, χ.ε., 1970· Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (Μέρος Α΄. Artisti 1634-1782)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 37 (1969-1970), σ. 260-336 και ο ίδιος, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (Μέρος Β΄. Legisti 1591-1809)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 38 (1971), σ. 84-206.

⁴⁰ Στεργέλλης, *Τα δημοσιεύματα*, σ. 49.

⁴¹ Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700). Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού*, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, 1980, (= Ανάλεκτα Βλατάδων, 32) και Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, πρόλ.: Απόστολος Βακαλόπουλος, Θεσσαλονίκη, Α/φοι Κυριακίδη, 1986, σ. 25.

Ιάσων Δενόρες (1510-1590),⁴² Στέφανος Λουζινιανός (1537-1590),⁴³ Λεόντιος Ευστράτιος (1560/66-1601/1602),⁴⁴ Ιωάννης Σωζόμενος (1578-1626),⁴⁵ Ερρίκος-Κατερίνος Δαβίλας (1576-1631),⁴⁶ Ιλαρίων Κιγάλας (1624-1681),⁴⁷ και Νεόφυτος Ροδινός (1576/77-1659),⁴⁸ ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης κάνει λόγο για μια μεγάλη ομάδα λογίων που μπορούν να χαρακτηριστούν ως κυπριακή «πνευματική διάνοηση της Δύσης».⁴⁹ Δίπλα τους προσθέτει τους Κυπρίους λογίους που έδρασαν στην ανατολική και νοτιοανατολική Ευρώπη (Παραδουνάβιες Ηγεμονίες) και στην Ορθόδοξη Ανατολή (Κωνσταντινούπολη, Άγιο Όρος, Σμύρνη, Κυδωνίες, Ιεροσόλυμα, Αλεξάνδρεια), χαρακτηρίζοντάς τους ως «κυπριακή πνευματική διασπορά της “Ορθόδοξης Κοινοπολιτείας”».⁵⁰ Τυπικά

⁴² Βλ. ενδεικτικά Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, *Ιάσων Δενόρες. Κύπριος θεωρητικός του θεάτρου (1510-1590)*, Αθήνα, χ.ε., 1985· Διονυσία Γιαλαμά και Στέφανος Κακλαμάνης, «Νέες ειδήσεις για τον Πέτρο και τον Ιάσωνα Δενόρες», στο: Στέφανος Κακλαμάνης, Αθανάσιος Μαρκόπουλος και Γιάννης Μαυρομάτης (επιμ.), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ. Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 2000, σ. 141-170, εδώ σ. 143-152 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 125-128.

⁴³ Βλ. ενδεικτικά Σωτήριος Α. Γεωργιάδης, «Ο ανώνυμος ποιητής του χειρογράφου της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 19 (1992), σ. 531-546· Gilles Grivaud, «Ο πνευματικός βίος και η γραμματολογία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας», στο: Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Ε'2: *Μεσαιωνικόν Βασίλειον Ενετοκρατία. Πνευματικός βίος-παιδεία-γραμματολογία-βυζαντινή τέχνη-γοτθική τέχνη-νομισματοκοπία-βιβλιογραφία*, σ. 863-1207, εδώ σ. 1189-1204 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 44 και 190-194.

⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Μητροφάνης Θεσσαλονίκης και Ματθαίος ο Ρήτωρ και διδάσκαλος και υμνογράφος. Οι Κρήτες εν Μακεδονία (16^{ος} αιών)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 44 (1979-1980), σ. 117-140, εδώ σ. 125-133· ο ίδιος, «Λαυρέντιος Μαρίνος Κρης και Λεόντιος Ευστράτιος Κύπριος Περί παραδείσου (1591)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 45 (1981-1982), σ. 5-41, εδώ σ. 19-24 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 131-134.

⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 256-257.

⁴⁶ Ο.π., σ. 120-121.

⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, «Εσωτερική κατάσταση της Εκκλησίας της Κύπρου εν τέλει του ΙΣΤ' και κατά τον ΙΖ' αιώνα», *Θεολογία* 6 (1928), σ. 97-129, εδώ σ. 116-129· ο ίδιος, *Η εκκλησία*, σ. 48-58, 63-64· Κωνσταντίνος Σπυριδάκης, «Περί τον Ιλαρίωνα Κιγάλαν», *Κυπριακαί Σπουδαί* 9 (1945), σ. 1-5· Θεοχάρης Σταυρίδης, «Η εκπαίδευση του κλήρου στην Κύπρο (16^{ος}-20^{ος} αιώνας)», *Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* 5 (2001), σ. 285-331, εδώ σ. 288-289 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 152-155.

⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά Ν. Χ. Κονομής, «Κρητικο-Κύπρια», *Κρητικά Χρονικά* 7 (1953), σ. 146-160· Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, «Ο Νεόφυτος Ροδινός στην Ήπειρο (Α' μισό 17^{ου} αι.)», *Δωδώνη* 1 (1972), σ. 315-331· Γιώργος Βαλέτας, «Εισαγωγή. Νεόφυτος Ροδινός ο Κύπριος ο εθναπόστολος της ρωμοισύνης», στο: Νεόφυτος Ροδινός, *Νεόφυτος Ροδινός. Κυπριακή Δημοτική Πεζογραφία. Λόγοι-δοκίμια-συναξάρια. Το αηδόνι της Τουρκοκρατίας*, επιμ.: Γιώργος Βαλέτας, Αθήνα, Πηγή, 1979, σ. 9-42· ο ίδιος, «Η επίδραση του Ροδινού», *Πνευματική Κύπρος* 21 (1981), σ. 181-182 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 228-232.

⁴⁹ Κιτρομηλίδης, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων», σ. 471.

⁵⁰ Αναφορικά με τη διάκριση αυτή και την ερμηνεία της έννοιας βλ. ενδεικτικά Paschalis M. Kitromilides, *An Orthodox Commonwealth. Symbolic Legacies and Cultural Encounters in Southeastern Europe*, Αγγλία, Ashgate, 2007, (= Variorum Collected Studies Series), σ. ix-xi και ο ίδιος, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων», σ. 499. Πρβλ. ο ίδιος, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 44.

παραδείγματα τέτοιων λογίων θεωρεί τους Λουκά Επίσκοπο Μπουζάου και Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας (αρχές 16^{ου} αιώνα-1629),⁵¹ και τον Ιωακείμ Καντζελλέρης τον Κύπριο.⁵²

Κατά τον 16^ο αιώνα «αρχίζουν να διαφαίνονται εκείνα τα στοιχεία τα οποία θα αποτελέσουν την αφετηρία της ανοδικής πορείας και ανέλιξης των υποδούλων Κυπρίων. Παρατηρείται μια ανασυγκρότηση στους τομείς της οικονομίας, κοινωνίας και παιδείας».⁵³ Ειδικότερα, παρά το γεγονός ότι η οθωμανική κατάληψη έπληξε αρχικά τη διεξαγωγή του εμπορίου, ήδη πριν από το τέλος του 16^{ου} αιώνα οι δραστηριότητες αποκαταστάθηκαν και οι δυτικοί έμποροι επανήλθαν στις παραδοσιακές τους διαδρομές προς την Εγγύς Ανατολή με ενδιάμεσο σταθμό την Κύπρο.⁵⁴ Οι Βενετοί, με εμπορική παρουσία στο νησί από τον 12^ο αιώνα, επιδίωξαν την επανασύνδεσή τους με την παλιά κτήση και τη γύρω περιοχή.⁵⁵ Η αναδιοργάνωση του εμπορίου στην Κύπρο συνδέθηκε με την ίδρυση και τη λειτουργία των προξενείων της Βενετίας,⁵⁶ Γαλλίας,⁵⁷ Ολλανδίας,⁵⁸ και

⁵¹ Βλ. ενδεικτικά Gheorghe Cront, «Le Chypriote Luca, évêque et métropolitain en Valachie (1583-1629)», στο: *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ'1, σ. 45-47· Ariadna Camariano-Cioran, «Contributions aux relations roumano-chypriotes», *Revue des Études Sud-Est Européennes* XV (1977), σ. 493-508· Maria-Despina Zoumbouli, *Luc de Buzau et les centres de copie de manuscrits grecs en Moldo-Valachie (XVIe-XVIIe siècles)*, Αθήνα, Centre d' Études du Sud-Est Européen, 1995, (= Comité National Grec des Études du Sud-Est Européen, 34) και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισόνη*, σ. 197-198.

⁵² Βλ. ενδεικτικά Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Συγγραφείς του “Κρητικού Πολέμου”», *Κρητικά Χρονικά* 1 (1947), σ. 619-620· Εμμανουήλ Κριαράς, «Ιωακείμ ο Κύπριος και το ποίημά του για τον τουρκοβενετικό πόλεμο του 1645-1669», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), σ. 399-405· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισόνη*, σ. 157-158 και Tassos A. Kaplanis (έκδ.), *Ioakeim Kyprios' Struggle. A Narrative Poem on the “Cretan War” of 1645-1669. Editio Princeps*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2012, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 67).

⁵³ Περδίκη, *Η Μονή Κύκκου*, σ. 18.

⁵⁴ Πλουμίδης, «Η βενετική εμπορική παρουσία», σ. 409.

⁵⁵ Αικατερίνη Χ. Αριστείδου, *Ανέκδοτα έγγραφα από το αρχείο της Βενετίας*, τ. Α': (1474-1508), σ. XIII, 1-6· David Jacoby, «Το εμπόριο και η οικονομία της Κύπρου (1191-1489)», στο: Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Δ'1: *Μεσαιωνικόν Βασίλειον Ενετοκρατία. Εξωτερική ιστορία-πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί-δίκαιον-οικονομία-εκκλησία*, σ. 387-454, εδώ σ. 387-394 και David Jacoby, «The Venetians in Byzantine, and Lusignan Cyprus: Trade, Settlement, And Politics», στο: Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Η Γαληνοτάτη και η Ευγενεστάτη*, σ. 59-100, εδώ σ. 59-70.

⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά Hill, *A History*, τ. II, IV, σ. 205 και 62-63 αντίστοιχα· Κύρρης, «Τα προξενεία στην Κύπρο επί Τουρκοκρατίας», σ. 219· Migliardi ο' Riordan, *Archivio del Consolato Veneto*, σ. 20 (σημ. 5)· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 52-53· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 37-38, 42-43· Σταυρίδης, «Τα οθωμανικά έγγραφα στο αρχείο του βενετικού προξενείου της Λάρνακας», σ. 87· Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 66-68 και Jacoby «The Venetians in Byzantine and Lusignan Cyprus», σ. 59-70.

⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Πρόξενοι και προξενεία εν Κύπρω», *Κυπριακά Χρονικά* 7 (1930), σ. 193-208, εδώ σ. 198· ο ίδιος, *Συλλογή*, σ. 32· Hill, *A History*, τ. IV, σ. 64· Κύρρης, «Τα προξενεία στην Κύπρο επί Τουρκοκρατίας», σ. 219· Sylvain Beraud, «Liste des consuls français en Chypre de 1661 jusqu' en 1959», *Κυπριακά Σπουδαία* 34 (1969), σ. 149-154, εδώ σ. 149-150· Anna Pouradier-Duteil Loizidou, «Le Commerce des Français, Anglais, Hollandais et Vénitiens au Levant à la Fin du 17e Siècle», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 13-16, 1 (1984-1987), σ. 341-413, εδώ σ. 352-353· η ίδια, *Consulat de France à Larnaca*, τ. I: 1660-1696· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 54-55· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 39-42 και Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 31-46.

Μεγάλης Βρετανίας,⁵⁹ ήδη από τα τέλη του 16^{ου} και στις αρχές του 17^{ου} αιώνα.⁶⁰ Καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του ευρωπαϊκού εμπορίου στην περιοχή διαδραμάτισαν —όπως και γενικότερα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία— οι διομολογήσεις που σύναψαν με την Οθωμανική Αυτοκρατορία τα ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη (αρχικά η Γαλλία, η Βρετανία και η Ολλανδία αργότερα, η Αψβουργική Μοναρχία και η Ρωσία).⁶¹

Εξάλλου, η Κύπρος ανέκαθεν υπήρξε σημαντικό εμπορικό κέντρο της Ανατολής ήδη από τον Μεσαίωνα.⁶² Η γεωγραφική θέση του νησιού, κοντά σε σπουδαία εμπορικά κέντρα της Ανατολής, όπως της Βηρυτού, της Αλεξάνδρειας και του Χαλεπιού, το οποίο υπήρξε έδρα προξένων και παροικία εμπόρων, συνέβαλλε στη διαμόρφωση της ως ενός σημαντικού εμπορικού σταθμού.⁶³ Το νησί αποτελούσε ένα από τα σπουδαιότερα κέντρα διαμετακομιστικού εμπορίου από τα λιμάνια της δυτικής Ευρώπης στα λιμάνια της Εγγύς

---

⁵⁸ Βλ. ενδεικτικά Αντώνης Κ. Ιντιάνος, «A Chronology of Cyprus By Sir Ronald Storrs, K.C.M.G., C.B.E. Governor of Cyprus. Cyprus: Printed At The Government Printing Office, Nicosia 1930. Price: Two Shillings», *Κυπριακά Χρονικά* 11 (1935), σ. 29-35, εδώ σ. 33· Αριστείδου, «Το εμπόριο της Κύπρου κατά το 18^ο αιώνα», σ. 1 (σημ. 3)· Θεοχαρίδης, *Σύμμεικτα δραγομανικά*, σ. 59-63· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 53· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 43-45 και Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 71.

⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, «Πρόξενοι και προξενεία εν Κύπρω», σ. 195· Ιντιάνος, «A Chronology», σ. 33· Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 31· Hill, *A History*, τ. IV, σ. 63-64· Κύρρης, «Τα προξενεία στην Κύπρο επί Τουρκοκρατίας», σ. 221· Harry Luke, *Cyprus Under The Turks. 1571-1878. A Record Based on the Archives of the English Consulate in Cyprus Under the Levant Company and After*, Λονδίνο, C. Hurst & Company, ²1989, σ. 84-104· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 45-47 και Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 64-66.

⁶⁰ Ιντιάνος, «A Chronology», σ. 33· Αχιλλεύς Κ. Αιμιλιανίδης, «Προνόμια των αλλοδαπών και διομολογήσεις εν Κύπρω», *Κυπριακά Σπουδαί* 1 (1937), σ. 1-59, εδώ σ. 37· Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 31· Hill, *A History*, τ. IV, σ. 63· Κύρρης, «Τα προξενεία στην Κύπρο επί Τουρκοκρατίας», σ. 219· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 51-56 και Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 37-38.

⁶¹ Βλ. ενδεικτικά Αιμιλιανίδης, «Προνόμια των αλλοδαπών και διομολογήσεις εν Κύπρω», σ. 36-44· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 58· Θεοχάρης Σταυρίδης, «Ο Ευαγγέλης Περιστιάνης στη Σκάλα Λάρνακος (1757-1781)», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 25 (1999), σ. 183-218, εδώ σ. 183-184· Pouradier Duteil, «Η Λάρνακα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα», εδώ σ. 105· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 55· Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 82-88 και Χασιώτης, «Η αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας», σ. 226-227.— Γενικά για τις διομολογήσεις βλ. ενδεικτικά Ιωάννης Γιαννόπουλος, «Η παρακμή του Οθωμανικού κράτους. Η προσαρμογή των θεσμών στη νέα πραγματικότητα», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 16 τόμ., Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, [1970;-2000], εδώ τ. ΙΑ', σ. 98-110, εδώ σ. 110 και Ιωάννης Κ. Χασιώτης, *Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις και η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το πρόβλημα της κυριαρχίας στην Ανατολική Μεσόγειο από τα μέσα του 15ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2005, σ. 139-140 και 252-260.

⁶² Βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, «Εμπόριον και ναυτιλία», σ. 17· Jacoby, «Το εμπόριο και η οικονομία της Κύπρου», σ. 387-454 και ο ίδιος, «The Venetians in Byzantine and Lusignan Cyprus», σ. 59-100.

⁶³ Βλ. ενδεικτικά Σακελλάριος, *Τα Κυπριακά*, τ. Α', σ. 764· Hackett, *Ιστορία*, σ. 253· Κυριαζής, «Εμπόριον και ναυτιλία», σ. 17-18· Αριστείδου, «Το εμπόριο της Κύπρου», σ. 1· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 31· Πλουμίδης, «Η βενετική εμπορική παρουσία», σ. 410· Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 26· Hadjianastasis, «Cyprus in the Ottoman Period», σ. 65-66· Stavrides, «Cyprus 1750-1830», σ. 103-104· Hadjikyriacou, *Society and Economy* και Χασιώτης, «Η αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας», σ. 184.

Ανατολής (Συρία, Αίγυπτο, Αγίους Τόπους) και αντίστροφα.⁶⁴ Στις ευνοϊκές για το εμπόριο προϋποθέσεις του β' μισού του 17^{ου} αιώνα αλλά και ολόκληρου του 18^{ου} αιώνα πρέπει να προστεθεί η ασφαλής διεξαγωγή του εμπορίου ξηράς εντός των γεωγραφικών ορίων του νησιού και τα μέτρα που λήφθηκαν από την κυπριακή διοίκηση για τη μείωση της πειρατείας στη θάλασσα,⁶⁵ και βέβαια το γεγονός ότι διέθετε τρία σημαντικά λιμάνια.⁶⁶ Η ανάπτυξη του εμπορίου οδήγησε στην εγκατάσταση διαφόρων ξένων στο νησί και ειδικότερα στις πόλεις-λιμάνια.⁶⁷ Η εγκατάσταση αυτή άλλοτε υπήρξε πρόσκαιρη και άλλοτε μονιμότερη.⁶⁸ Αυτοί που εγκαθίστανται, κυρίως κατά τον 18^ο αιώνα, ήταν «Λατίνοι» έμποροι, προξενικοί υπάλληλοι, ιεραπόστολοι». ⁶⁹ Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού (1735;/1745;-1802;/1804;) για τη Λάρνακα:

⁶⁴ Κυριαζής, «Εμπόριον και ναυτιλία», σ. 20· ο ίδιος, *Κοινωνική δράσις της πόλεως Σκάλας*, σ. 13· Λουΐζος, «Ανέκδοτοι επιστολαί», σ. 247-248, αρ. 6· Αριστείδου, «Η παραγωγή και το εμπόριο της Κύπρου», σ. 49 και Χασιώτης, «Η αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας», σ. 184, 227-228.— Η σημαντική γεωγραφική θέση του νησιού συνέβαλε επίσης και στη διαμόρφωση της σημαντικής θέσης που κατείχε το νησί ως εμπορικό κέντρο και ως εμπορικός σταθμός της Ανατολής. Σχετικά με αυτή την εκτίμηση βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 54.

⁶⁵ Πλουμίδης, «Η βενετική εμπορική παρουσία», σ. 409.— Αναφορά στο φαινόμενο της πειρατείας και στα μέτρα που λήφθηκαν για τη μείωσή της έκαναν λόγο και άλλοι μελετητές. Βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, «Εμπόριον και ναυτιλία», σ. 17-18 και Χασιώτης, «Η αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας», σ. 225-226.— Μέτρα κατά της πειρατείας έλαβαν και τα προξενεία διαφόρων χωρών που είχαν ως έδρα τους την Κύπρο. Βλ. ενδεικτικά Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 119-131.

⁶⁶ Πρόκειται για τα λιμάνια της Λεμεσού, της Λάρνακας και της Αμμοχώστου. Για το λιμάνι της Λεμεσού έγινε λόγος πιο πάνω. Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 33.— Αναφορικά με το λιμάνι της Λάρνακας θα γίνει εκτενής λόγος στη συνέχεια. Βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, «Εμπόριον και ναυτιλία», σ. 19, 20· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 56· Κυριαζής, *Ο Δήμος της Λάρνακας*, σ. 17· Άννα Γ. Μαραγκού, «Το λιμάνι του Κιτίου, της Σαλίνας, της Σκάλας και της Λάρνακας», στο: η ίδια, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, σ. 189-221, εδώ σ. 189-219 και Pouradier Duteil, «Η Λάρνακα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα», σ. 105.— Σχετικά με το λιμάνι της Αμμοχώστου βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, «Εμπόριον και ναυτιλία», σ. 19· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 56· Κυριαζής, *Ο Δήμος της Λάρνακας*, σ. 17· Μαραγκού, «Η ιστορία του λιμανιού της Αμμοχώστου», σ. 60-142 και Pouradier Duteil, «Η Λάρνακα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα», σ. 105.

⁶⁷ Βλ. σχετικά Κυπριανός (Αρχ.), *Ιστορία*, σ. 39-40· Κυριαζής, «Εμπόριον και ναυτιλία», σ. 19· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 31 και Stavrides, «Cyprus 1750-1830», σ. 103-105.

⁶⁸ Χασιώτης, «Η αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας», σ. 184. Πρβλ. Αριστείδης Λ. Κουδουνάρης, «Γαλλικά οικογένεια εν Κύπρω», *Κυπριακά Σπουδαί* 46 (1982), σ. 125-132, εδώ σ. 125-128 και Νίκος Κουρέας, «Η διαμόρφωση της σύγχρονης Λατινικής κοινότητας στην Κύπρο», *Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* 6 (2003), σ. 137-150.

⁶⁹ Ο.π. και 228.— Ιστορικοί αλλά και περιηγητές που επισκέφθηκαν την Κύπρο την περίοδο αυτή αναφέρθηκαν στην παρουσία-εγκατάσταση Ευρωπαίων στο νησί. Βλ. ενδεικτικά τις απόψεις των περιηγητών Paul Lucas (αρχές 18^{ου} αιώνα), Frederick Hasselquist (1751), Domenico Sestini (1781), Louis François Comte de Ferrières-Sauveboeuf (1782-1789), José Moreno (1784) και Charles-Nicolas-Sigisbert de Manoncourt Sonnini (αρχές 19^{ου} αιώνα). Βλ. Paul Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant [...]*, 2 τόμ., Paris, Nicolas Simart, 1704, εδώ τ. I, σ. 150· Fredrik Hasselquist, *Voyages and travels in the Levant in the years 1749, 50, 51, 52 [...]*, London, L. Davis and C. Reymers, 1766, σ. 247-248 [Ο τίτλος του πρωτότυπου σουηδικού περιηγητικού αυτού έργου είναι: Fredrik Hasselquist, *Iter Palaestinum eller Resa til Heliga Landet, Förrättad ifrån år 1749 Til 1752 [...]*, Stockholm, Trykt på Lars Salvii Kästnad, 1757]· Domenico Sestini, *Viaggio di Ritorno da Bassora a Constantinopoli [...]*, χ.τ., χ.ε., 1788, σ. 138, 141-142· Louis François Comte de Ferrières-Sauveboeuf, *Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de Ferrières-Sauveboeuf faits en*

Αὐτὴ ἡ παραθαλάσσια τῶν Ἀλικῶν φαίνεται νὰ ἄρχισε νὰ κατοικηθῆται ἀπὸ ἀνθρώπους περισσότερον [...]. [...] ἡ πολιτεία ἀκολούθως, τόσον ἡ νῦν λεγομένη Σκάλα, ὅσον καὶ ὁ Λάρνακας, [...] ἠϋξάνεν εἰς τὸν κατοικισμὸν, [...] παροικούντων περικλειῶν Εὐρωπαίων ἐν αὐτῇ Κονσόλων, καὶ πραγματευτῶν, Φραντζέζων, Ἑγγλέζων, Ἑνετῶν, Ναπολιτάνων, Ραγουζέων κτ.⁷⁰

Απὸ το δεῦτερο μισὸ τοῦ 18^{ου} αἰῶνα καὶ ἐξῆς οἱ δεσμοὶ τῆς Κύπρου με τὴ Δύση ἐνισχύθηκαν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση οἰκογενειῶν ἀπὸ βενετοκρατούμενες ἐλληνικὲς περιοχές, ὅπως τὰ Επτάνησα.⁷¹ Ἡ ἐπικοινωνία με τὴ Δύση εὐνοήθηκε ἀκόμη ἀπὸ το γεγονός:

ὅτι γιὰ τρεῖς τουλάχιστον γενιές μετὰ το 1571 ἀξιόλογες ομάδες τῆς χριστιανικῆς élite τοῦ νησιού, ἀκόμη καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀνάγουν τὶς οἰκογενειακὲς τῶν ρίζες σὲ κοινωνικὲς δομές, νοοτροπίες καὶ καταστάσεις τῆς φραγκοκρατίας. Ορισμένες μάλιστα ἰσχυρὲς οἰκογένειες ἀνανέωναν ὡς τὸν 18^ο αἰῶνα τουλάχιστον τὶς παρακαταθῆκες αὐτές ἢ δημιουργοῦσαν νέες.⁷²

Οἱ συνθήκες ποὺ περιγράφηκαν παραπάνω ἐπηρέασαν τὴ δημογραφικὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κύπρου κυρίως ἀπὸ το δεῦτερο μισὸ τοῦ 18^{ου} αἰῶνα καὶ μετὰ.

Ανακεφαλαιώνοντας, ἀξίζει νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ ἀνανέωση τοῦ ἐμπορικοῦ ἐνδιαφέροντος στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο βασίστηκε στὴ σημασία ποὺ εἶχε ἀνέκαθεν τὸ νησί ὡς σταθμὸς τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου. Ἡ ἐγκατάσταση ξένων στὴν Κύπρο, εὐπορῶν ἐμπόρων καὶ διπλωματῶν λειτούργησε θετικὰ γιὰ τὴν ἐπαφὴ τῆς με τὴν Ἑυρώπη. Οἱ ἀνθρώποι αὐτοὶ

Turquie, en Perse et en Arabie, depuis 1782, jusqu' en 1789 [...], 2 τόμ., Paris, Chez J. R. Roux & Compagnie, 1790, ἐδῶ τ. II, σ. 179-180· José Moreno, *Viage á Constantinopla en el año de 1784*, Madrid, D. Lazaro Gayguer, 1790, σ. xxvi-xxvii καὶ Charles-Nicolas-Sigisbert de Manoncourt Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie [...]*, 2 τόμ., Paris, F. Buisson, 1801, ἐδῶ τ. I, σ. 104 ἀντίστοιχα.— Ἡ Κύπρος κατὰ τὸν 18^ο αἰῶνα λόγῳ τῶν ἐπιδημικῶν ἀσθενειῶν υπῆρξε πόλος ἐλξης καὶ γιὰ ἓναν μεγάλο ἀριθμὸ γιαιτρῶν ποὺ ἐπισκέφτηκαν τὸ νησί καὶ διέμειναν σὲ αὐτὸ τουλάχιστον γιὰ κάποιο διάστημα. Βλ. ἐνδεικτικὰ Νεοκλῆς Γ. Κυριαζῆς, «Ἱατροὶ τινές καὶ ἡ ἐξάσκησης τῆς ἱατρικῆς ἐν Κύπρῳ κατὰ τὸν ΙΖ'-ΙΘ' αἰῶνα», *Κυπριακὰ Χρονικά* 11 (1935), σ. 177-244, ἐδῶ σ. 177-207· ὁ ἴδιος, *Συλλογή*, σ. 25-30· Κουδουνάρης, «Ἡ κάθοδος τῶν Επτανήσιων εἰς Κύπρον», σ. 77 καὶ Μιχαηλίδης (Ἱερομ.), *Ἱστορία τῆς κατὰ Κίτιον Ἐκκλησίας*, σ. 109.

⁷⁰ Κυπριανός (Ἀρχ.), *Ἱστορία*, σ. 39-40.

⁷¹ Χασιώτης, «Ἡ ἀμφισβήτηση τῆς οθωμανικῆς κυριαρχίας», σ. 184.— Ἀναφορὰ στὴν ἐγκατάσταση τῶν Επτανήσιων στὴν Κύπρο ἐγίνε ἀπὸ τοὺς ἀκόλουθους μελετητές. Βλ. Νεοκλῆς Γ. Κυριαζῆς, «Ἑλληνες Επτανήσιοι», *Κυπριακὰ Χρονικά* 7 (1930), σ. 235-238, ἐδῶ σ. 237-238· ὁ ἴδιος, «Ἐμπόριον καὶ ναυτιλία», σ. 51-52· ὁ ἴδιος, «Επτανήσιοι ἐν Κύπρῳ», *Κυπριακὰ Χρονικά* 12 (1936), σ. 62-64, ἐδῶ σ. 63· ὁ ἴδιος, *Συλλογή*, σ. 9-10, 25-27, 33-36· ὁ ἴδιος, *Κοινωνικὴ δράσις τῆς πόλεως Σκάλα*, σ. 8-9· Κουδουνάρης, «Κυπριακὸν ἱστορικὸν υλικόν», σ. 47-49· ὁ ἴδιος, *Μερικαὶ παλαιαί*, σ. 13-34, 41-59, 73-107· ὁ ἴδιος, «Επτανησιακὴ συμβολή», σ. 87-105· ὁ ἴδιος, «Ἡ κάθοδος τῶν Επτανήσιων εἰς Κύπρον», σ. 77· Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Επτάνησος καὶ Κύπρος. Συγκλίσεις καὶ ἀποκλίσεις στὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου», στο: Σταυρίδης (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ Πρώτου Κιτιακοῦ Συμποσίου*, σ. 11-19, ἐδῶ σ. 15· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Κινητὰ καὶ ἀκίνητα*, σ. 46-47· Σταυρίδης, «Ὁ Εὐαγγέλης Περιστιάνης», σ. 184· Παταπίου, *Τὸ προξενεῖο τῆς Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 66-74· Γεωργῆς, «Τουρκοκρατία», σ. 126 καὶ Θεοχάρης Σταυρίδης, «Ἡ ἐγκατάσταση τῶν Επτανήσιων στὴν Κύπρο στα μέσα τοῦ 18^{ου} αἰῶνα καὶ οἱ τοπικὲς ἀντιδράσεις», *Ἐπετηρίδα τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν* 35 (2009-2010), σ. 93-122.

⁷² Χασιώτης, «Ἡ ἀμφισβήτηση τῆς οθωμανικῆς κυριαρχίας», σ. 184.

ενίσχυσαν την επαφή του νησιού με τη Δύση και λειτούργησαν ως διάυλος μεταφοράς γνώσης, πολιτισμικών προτύπων, πνευματικών ερεθισμάτων και ιδεών.

73

Εικ. 1: Ναυτικός χάρτης ανατολικής Μεσογείου που τυπώθηκε από τους Ottens γύρω στο 1700

2.2. Η πνευματική κίνηση της Κύπρου κατά τον 18^ο και στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα

2.2.1. Φορείς της παιδείας. Θεσμοί και οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την εκπαίδευση στην Κύπρο από τον 16^ο αιώνα μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα είναι αποσπασματικές και ευάριθμες. Μόλις από το 1830, τα στοιχεία αρχίζουν να πυκνώνουν και μας παρέχουν δεδομένα για τον αριθμό των σχολείων και για τα διδακτικά προγράμματα, για την υποδομή και την επάνδρωση των σχολείων και για τους μαθητές.⁷⁴ Οι πρωιμότερες πληροφορίες για σχολεία στην Κύπρο κατά τους Νέους Χρόνους ανάγονται στο πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα.⁷⁵ Σύμφωνα με αυτές

⁷³ Ευάγγελος Λιβιεράτος (επιμ.), *Η Κύπρος στα αζιμούθκια του ανέμου. Προσανατολισμοί χαρτογραφικών απεικονίσεων Ευρωπαϊών χαρτογράφων της Κύπρου 14^{ου}-19^{ου} αι.*, Θεσσαλονίκη, Εθνικό Κέντρο Χαρτών και Χαρτογραφικής Κληρονομιάς. Εθνική Χαρτοθήκη-Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, 2003, σ. 13.

⁷⁴ Θεοχάρης Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο (1571-1878)», στο: Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Στ', σ. 379-468, εδώ σ. 379.

⁷⁵ Λοΐζος Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα εν Κύπρω κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας (1571-1878)*, έκδ. και πρόλ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος, 2 τόμ., Λευκωσία, Κ. Επιφανίου, 2000, εδώ τ. Α', (= Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, 12), σ. 37 [φωτομηχανική ανατ. της α' έκδ. του 1930].— Η κατάσταση που παρουσίαζε η εκπαίδευση στην Κύπρο κατά τον 16^ο αιώνα, μετά την κατάληψή της από τους Οθωμανούς διαφαίνεται στα σχόλια του Γάλλου φραγκισκανού ιερέα, ιστοριοδίφη και γεωγράφου André de Thevet (1515-1590), ο οποίος, υπογράμμισε την απουσία οποιουδήποτε ενδιαφέροντος που να συνδέεται με το

στο νησί λειτουργούσαν δύο σχολεία, ένα στη Λάρνακα και ένα στη Λευκωσία.⁷⁶ Ο αριθμός των μαθητών τους ήταν ωστόσο πολύ μικρός.⁷⁷

Αν και τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν επαρκούν για να σχηματίσουμε μια σαφή εικόνα για το επίπεδο της παιδείας στην εποχή αυτή,⁷⁸ φαίνεται ότι αυτό συνδέθηκε άμεσα με τη σχεδόν ταυτόχρονη οικονομική άνθηση του νησιού⁷⁹ και σε ότι αφορά το εκπαιδευτικό σύστημα αυτό δεν διέφερε σημαντικά από εκείνο που επικρατούσε στις περισσότερες περιοχές του ελληνόφωνου χώρου.⁸⁰ Ιδιαίτερα σημαντικός ήταν και στην Κύπρο ο ρόλος της Εκκλησίας σε θέματα οικονομικών και υλικοτεχνικών παροχών αλλά και στελέχωσης των σχολείων.⁸¹ Η Εκκλησία μπόρεσε να διαδραματίσει τον ρόλο αυτό, μεταξύ άλλων, επειδή εκμεταλλεύτηκε τις διάφορες διευκολύνσεις, οικονομικού κυρίως χαρακτήρα, που της παραχωρήθηκαν από την Υψηλή Πύλη κατά τον 18^ο αιώνα.⁸²

Η σύσταση και η λειτουργία Ελληνικών Σχολών ή Σχολαρχείων, δηλαδή σχολείων μέσης εκπαίδευσης, στις τρεις μεγαλύτερες πόλεις της Κύπρου —τη Λευκωσία, τη

βιβλίο. Βλ. Denis Possot, *Le voyage de la Terre Sainte*, επιμ.: Charles Philippe, Paris, E. Leroux, 1890, (= *Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie depuis le XIIIe jusqu'à la fin du XVIe siècle*, 11), σ. 309.

⁷⁶ Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 37. Πρβλ. Μύρωνας Κ. Χριστοφίδης, «Τα σχολεία της Λάρνακος-Σκάλας. Συνοπτική περιγραφή των ανά την πόλιν της Λάρνακος και Σκάλας ιδρυθείσων διαφόρων σχολών, τόσον της στοιχειώδους και κατωτέρας, όσον και της μέσης παιδείας, δια μέσου των χρόνων της Τουρκοκρατίας και της Αγγλοκρατίας», *Δελτίον Ομίλου Παιδαγωγικών Ερευνών Κύπρου* 6 (1967), σ. 69-76, εδώ σ. 69.— Για τη λειτουργία σχολείου στη Λευκωσία κατά τον 17^ο αιώνα έκανε λόγο και ο Θεοχάρης Σταυρίδης, εικάζοντας ότι το σχολείο αυτό συνδέεται ή ίσως ταυτίζεται με τη Σχολή του Λεοντίου Ευστρατίου, βλ. Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 393-394. Πρβλ. ο ίδιος, «Η εκπαίδευση του κλήρου», σ. 288.

⁷⁷ Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 37.

⁷⁸ Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το θέμα αυτό προέρχονται κυρίως από περιηγητές που επισκέφτηκαν το νησί κατά τον 18^ο αιώνα. Ωστόσο, αυτές θα πρέπει να μελετηθούν με ιδιαίτερη επιφυλακτικότητα δεδομένου ότι τα έργα αυτά πολύ συχνά συνέθεταν στερεότυπα, όπως λόγου χάρη η αμάθεια του πληθυσμού κ.ά., τα οποία αλληλοτροφοδοτούσαν την ταξιδιωτική φιλολογία. Ενδεικτικά αναφέρεται η εκτίμηση του Giovanni Mariti στο έργο του με τίτλο *Viaggi Per L' Isola Di Cipro*, ο οποίος σημειώνει ότι: «Έχει περάσει η εποχή κατά την οποία οι τέχνες και οι επιστήμες άκμαζαν χάρη στους Έλληνες. Τώρα η αμάθεια κατέλαβε τη θέση τους, αυτή βασιλεύει». Βλ. Giovanni Mariti, *Viaggi Per L' Isola Di Cipro e per la soría e Palestina*, 9 τόμ., χ.τ., Jacobo Giusti, 1769-1776, εδώ τ. I, σ. 38.— Ανάλογη άποψη εξέφρασε και ο Alexander Drummond. Βλ. Drummond, *Travels through the Different Cities*, σ. 140, επιστ. VI.— Γενικά για την παρουσία στερεοτύπων για τους Έλληνες στα περιηγητικά κείμενα βλ. Julia Chatzipanagioti-Sangmeister, *Graecia Mendax. Das Bild der Griechen in der französischen Reiseliteratur des 18. Jahrhunderts*, Αυστρία, Universitätsverlag, 2002, (= *Dissertationen der Universität Wien*, 77).

⁷⁹ Γ. Κόλιας, «Οι φιλελεύθερες ιδέες του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* (1935), σ. 229-238, εδώ σ. 230.

⁸⁰ Βλ. Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 263 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 69.

⁸¹ Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 379.

⁸² Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «I. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 33.

Λάρνακα και τη Λεμεσό— με την στήριξη της Αρχιεπισκοπής ή των κατά τόπους Μητροπόλεων αποδεικνύουν την αναδιοργάνωση που άρχισε να συντελείται στο κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα.⁸³ Η παλαιότερη έρευνα αναφέρθηκε γενικά στις Ελληνικές Σχολές, σχολιάζοντας το επίπεδο διδασκαλίας τους, καθώς και τα διδασκόμενα μαθήματα.⁸⁴ Το επίπεδο διδασκαλίας ήταν σαφώς ψηλότερο από εκείνο των οικοδιδασκαλίων και αλληλοδιδασκτικών Σχολών, καθώς ήταν επανδρωμένα, στις πλείστες των περιπτώσεων, με καθηγητές που διέθεταν ανώτατη εκπαίδευση σε πανεπιστημιακά ιδρύματα και Σχολές του εξωτερικού.⁸⁵ Όσον αφορά το πρόγραμμα διδασκαλίας αυτό περιελάμβανε αρχαία ελληνικά, μαθηματικά, γεωγραφία, θρησκευτικά, ιστορία, φυσική, καθώς και ξένες γλώσσες (κυρίως γαλλικά και τουρκικά).⁸⁶

Καθοριστική για την εξέλιξη και τη διαμόρφωση της παιδείας στην Κύπρο του 18^{ου} αιώνα υπήρξε η ίδρυση και η λειτουργία στη Λάρνακα το 1733 της πρώτης Ελληνικής Σχολής στο νησί από τον Μητροπολίτη Κιτίου Ιωαννίκιο Γ΄ (1727-1737).⁸⁷ Σε αυτή διορίστηκε ως πρώτος δάσκαλος ο απόφοιτος της Ελληνικής Σχολής του Χαλεπίου (1726) ο διάκονος Φιλόθεος (†1750).⁸⁸ Η Σχολή αυτή λειτουργούσε με την υλική (προσφορά

⁸³ Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 389-390.

⁸⁴ Βλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α΄, σ. 358-359 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 389-390.

⁸⁵ Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 389-390. Πρβλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α΄, σ. 358-359.

⁸⁶ Ο.π.

⁸⁷ Βλ. ενδεικτικά «Κώδιξ Α΄ (1681-1776): Κείμενα και αποφάσεις παλαιών επισκόπων», (Ιερά Μητρόπολη Κιτίου, Λάρνακα), σ. 5. Πρβλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α΄, σ. 125· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 191-193· Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, 3 τόμ., Αθήνα, Διονύσιος Νότης Καραβίας, 1992, (= Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, 250), εδώ τ. Β΄, σ. 188 [φωτομηχανική ανατύπωση της α΄ έκδ. του 1936]· Φιλίππου, *Η εκκλησία της Κύπρου*, σ. 234· Γεώργιος Προδρόμου, «Η εκπαίδευση στην Κύπρο το 18 και 19 αιώνα», στο: Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο*, σ. 279-307, εδώ σ. 294· Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 134· Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 395 και Κωστής Κοκκινόφτας, «Η ίδρυση του πρώτου ελληνορθόδοξου σχολείου στη Λάρνακα (1733)», στο: Μπαλά, Σταυρίδης και Θεοχαρίδης (επιμ.), *Histories*, σ. 55-68.— Σχετικά με τη ζωή και τη δράση του Μητροπολίτη Κιτίου Ιωαννίκιου Γ΄ βλ. ενδεικτικά Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 130-138.

⁸⁸ Βλ. ενδεικτικά «Κώδιξ Α΄ (1681-1776)», σ. 13. Πρβλ. Ιωάννης Α. Γ. Συκουτρής, *Έκθεσις της κριτικής επιτροπείας του Α΄ Φιλολογικού Διαγωνισμού της Α. Μ. του Αρχιεπισκόπου Κύπρου κ.κ. Κυρίλλου Βασιλείου του από Κερυνείας. Ιστορία των ελληνικών γραμμάτων εν Κύπρω από της τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της αγγλικής κατοχής (1571-1878)*, πρόλ.: Κωστής Κοκκινόφτας, Λευκωσία, Αιχμή, 2003, σ. 58-59 [φωτομηχανική ανατύπωση της α΄ έκδ. του 1924]· Νεοκλής Γ. Κυριαζής, *Ιστορικά σελίδες. Η πόλις της Λάρνακος υπό το φως ιστορικών εγγράφων*, Λάρνακα, Κιτιακή Εκτυπωτική Εταιρεία, 1929, σ. 16· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α΄, σ. 110, 125-128· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 191-192· Ευαγγελίδης, *Η παιδεία*, τ. Β΄, σ. 188· Προδρόμου, «Η εκπαίδευση», σ. 294· Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 134-136· Κυριαζής, *Ο Δήμος της Λάρνακος*, σ. 19-20· Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 395-396 και Κοκκινόφτας, «Η ίδρυση του πρώτου ελληνορθόδοξου σχολείου στη Λάρνακα», σ. 57, 60.— Αναφορικά με τη ζωή και τη

διδασκικών εγχειριδίων) και την οικονομική στήριξη της Μητρόπολης μέχρι και το 1737, τελευταία χρονολογία κατά την οποία εντοπίζονται αναφορές σε κώδικες της Μητρόπολης για τη μισθοδοσία του δασκάλου της Σχολής.⁸⁹ Οι πληροφορίες σχετικά με το πρόγραμμα διδασκαλίας της Σχολής προκύπτουν από έναν κατάλογο με βιβλία, που απαντά στον «Κώδικα Α΄ (1681-1776)» της Μητρόπολης Κιτίου και εναπόκειντο στη Μητρόπολη Κιτίου και ο οποίος εξυπηρετούσε κυρίως τις σχολικές ανάγκες.⁹⁰ Ο κατάλογος αποτελεί τον παλαιότερο σωζόμενο κατάλογο κυπριακής σχολικής βιβλιοθήκης.⁹¹ Σύμφωνα με το περιεχόμενό του το πρόγραμμα περιελάμβανε τη διδασκαλία εκκλησιαστικών συγγραφέων και ρητόρων και μάλλον και μαθήματα γραμματικής.⁹²

Ιδιαίτερα σημαντική για την αναβάθμιση του μορφωτικού επιπέδου υπήρξε η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Φιλόθεου (1734-1759).⁹³ Μέρος των δραστηριοτήτων του αφορούσαν την ίδρυση Ελληνικών Σχολών στη Λευκωσία. Όπως χαρακτηριστικά

δράση του δασκάλου Φιλοθέου βλ. ενδεικτικά Συκουτρής, *Έκθεσις*, σ. 57-61· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α΄, σ. 126-127, 130· Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 135-136 και Κοκκινόφτας, «Η ίδρυση του πρώτου ελληνορθόδοξου σχολείου στη Λάρνακα», σ. 63-64.— Τα στοιχεία που εντοπίζονται στον Κώδικα Α΄ της Μητρόπολης Κιτίου παρέχουν κάποιες ασαφείς πληροφορίες για δασκάλα ή δασκάλους που πιθανόν να διδάξαν στη Σχολή του Ιωαννικίου. Βλ. «Κώδιξ Α΄ (1681-1776)», σ. 13. Πρβλ. Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 192· Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 136· Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 396 και Κοκκινόφτας, «Η ίδρυση του πρώτου ελληνορθόδοξου σχολείου στη Λάρνακα», σ. 61.— Ο Σταυρίδης θεωρεί ότι η άποψη του Περιστιάνη σχετικά με τη λειτουργία στη Λάρνακα του πρώτου κυπριακού Παρθεναγωγείου στα 1739 δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τις πηγές. Βλ. Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 396-397. Πρβλ. Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 192-193.

⁸⁹ «Κώδιξ Α΄ (1681-1776)», σ. 86. Πρβλ. Φιλίππου, *Η εκκλησία της Κύπρου*, σ. 234· Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 135· Σταυρίδης, «Η εκπαίδευση του κλήρου», σ. 293-294· ο ίδιος, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 397 και Κοκκινόφτας, «Η ίδρυση του πρώτου ελληνορθόδοξου σχολείου στη Λάρνακα», σ. 61.— Στοιχεία από τον Κώδικα Α΄ της Μητρόπολης Κιτίου μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι πιθανόν η Σχολή αυτή να λειτούργησε μέχρι και το 1768 ή ίσως να σταμάτησε να λειτουργεί το 1737 και να επαναλειτούργησε αργότερα υπό την αιγίδα του Μητροπολίτη Κιτίου Μακάριου Α΄ (1737-1776). Η παρουσία της φράσης: «διδασκάλου παπᾶ κύρ Σίλβεστρου» στον Κώδικα Α΄ με ημερομηνία 1768 και η ρητή αναφορά σε αυτή του ουσιαστικού «διδάσκαλος» μας επιτρέπει να διατυπώσουμε με ένα σημαντικό ποσοστό επιφύλαξης την παραπάνω υπόθεση. Βλ. «Κώδιξ Α΄ (1681-1776)», σ. 107. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 147 και Σταυρίδης, «Η εκπαίδευση του κλήρου», σ. 294.

⁹⁰ «Κώδιξ Α΄ (1681-1776)», σ. 5.— Ο κατάλογος αυτός αναδημοσιεύτηκε και από άλλους μελετητές. Βλ. ενδεικτικά Συκουτρής, *Έκθεσις*, σ. 58-59· Κυριαζής, *Ιστορικοί σελίδες*, σ. 15-16· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α΄, σ. 129-130· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 192· Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 134· Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 397 και Κοκκινόφτας, «Η ίδρυση του πρώτου ελληνορθόδοξου σχολείου στη Λάρνακα», σ. 63.

⁹¹ Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 397.

⁹² Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α΄, σ. 128. Πρβλ. Προδρόμου, «Η εκπαίδευση», σ. 294 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 397.

⁹³ Ενδεικτικά βλ. Φίλιππος Γεωργίου, *Ειδήσεις ιστορικά περί της εκκλησίας Κύπρου*, Λευκωσία, Ζαβαλλής, 1975, (= Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, 4), σ. 102-105 [φωτομηχανική ανατ. της α΄ εκδ. του 1875]· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α΄, σ. 130-131· ο ίδιος, *Η εκκλησία της Κύπρου*, σ. 94-108· Σταυρίδης, «Η εκπαίδευση του κλήρου», σ. 294-296· Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 82-83, 110· Βίττης, *Οι Αρχιεπίσκοποι της Κύπρου*, σ. 169-179 και Μιτσίδης, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας», σ. 622-636.

αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός: «ζηλωτής παιδείας τῶν νέων ὧν, ἐστόλισε τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν μετὰ σχολῶν Ἑλληνικῆς καὶ Μουσικῆς καὶ Διδασκάλων».⁹⁴ Ἡ γνώση μας γιὰ τὴ Σχολὴ «μουσικῆς» περιορίζεται σε υποθέσεις σχετικὰ μετὰ τὸν δάσκαλό της. Εἰκάζεται ὅτι ἦταν ὁ Κυκκώτης μοναχὸς Χρῦσανθος Πρωτοψάλτης (τέλος τοῦ 17^{ου} αἰῶνα), ὁ ὁποῖος ταυτίζεται μετὰ τὸν μετέπειτα Μητροπολίτη Κυρηνείας Χρῦσανθο (1763-1773).⁹⁵

Ἀντίθετα, περισσότερες πληροφορίες διαθέτουμε γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Σχολὴ καὶ τὴ Σχολὴ «διδασκάλων». Πιθανότατα οἱ δύο αὐτὲς Σχολές να ἰδρύθηκαν στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1740, μᾶλλον τὸ 1741,⁹⁶ ἀν καὶ ἡ ἰδρυσὴ τους φαίνεται να σχεδιαζόταν ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1730, δηλαδὴ λίγο μετὰ τὴν ἀνοδο τοῦ Φιλοθέου στὸ ἀρχιεπισκοπικὸ αξίωμα.⁹⁷ Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται, ἀπὸ τὴν μαρτυρία τοῦ Ρώσου περιηγητῆ μοναχοῦ Basil Grigorovich Barsky (1701-1747) ποὺ ἐπισκέφτηκε τὴν Κύπρο τὸν Οκτώβριο τοῦ 1734.⁹⁸ Ὅπως γράφει ὁ Barsky, ἔμεινε «εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου τῆς Κύπρου διδάσκων τοὺς ἐμπιστευθέντας εἰς ἐμὲ σπουδαστὰς τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν καὶ Γραμματικὴν».⁹⁹ Ἡ μαρτυρία τοῦ Barsky γιὰ τὴ διδασκαλίαν τῆς λατινικῆς παρέχει μιὰ ἐνδειξὴ γιὰ τὸν φιλολογικὸ-ἀνθρωπιστικὸ προσανατολισμὸ τῆς

⁹⁴ Κυπριανός (Ἀρχ.), *Ἱστορία*, σ. 468-469. Πρβλ. Ἐπιφάνιος (Ἐπίσκοπος Λήδρας καὶ ἡγούμενος Μαχαιρά), «Μία ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Γαβριὴλ Ζαχαρίου», στο: Ἀγάθωνος (Οἰκ.) (ἐπιμ.), *Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*, σ. 522-532, ἐδῶ σ. 530.

⁹⁵ Βλ. ἐνδεικτικὰ Λοῖζος Φιλίππου, «Χρῦσανθος ὁ Πρωτοψάλτης», *Κυπριακὰ Χρονικὰ* 4 (1926), σ. 190-193· ὁ ἴδιος, «Συμπληρωματικὰ πληροφορία περὶ τοῦ Χρυσάνθου τοῦ Μουσικοτάτου», *Κυπριακὰ Χρονικὰ* 4 (1926), σ. 237-239· ὁ ἴδιος, *Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα*, τ. Α', σ. 130-135· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακὴ λογοισύνη*, σ. 272 καὶ Σταυρίδης, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση στὴν Κύπρο κατὰ τὴν Ὀθωμανικὴ περίοδο», σ. 398-399. Πρβλ. Κωστής Κοκκινόφτας, «Ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ στὴ Μονὴ Κύκκου», στο: *Ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ οἱ ἀναστάσιμοι ὕμνοι. Πρακτικὰ συνεδρίου, Λευκωσία 6 Μαΐου 2005. Κέντρο Μελετῶν Ἱεράς Μονῆς Κύκκου, Σχολὴ Βυζαντινῆς Μουσικῆς Ἱεράς Μονῆς Κύκκου*, ἐπιμ.: Κωστής Κοκκινόφτας, Λευκωσία, Κέντρο Μελετῶν Ἱεράς Μονῆς Κύκκου, 2006, σ. 23-47, ἐδῶ σ. 30-33.

⁹⁶ Καρνάπας, *Ἀνέκδοτα κυπριακὰ ἐγγραφα*, σ. 18· Hackett, *Ἱστορία*, τ. Α', σ. 288, §42· Φιλίππου, *Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα*, τ. Α', σ. 86-87, 130-131· Περισιτιάνης, *Ἱστορία*, σ. 109· Ευαγγελίδης, *Ἡ παιδεία*, τ. Β', σ. 180· Προδρόμου, «Ἡ ἐκπαίδευση», σ. 286· Νίκος Χριστοδούλου, «Ἡ προσφορά τῆς Ἱεράς Μονῆς Κύκκου στὴν παιδείαν τὴν περίοδο τῆς Ἀγγλοκρατίας», *Ἐπετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ἱεράς Μονῆς Κύκκου* 3 (1996), σ. 295-306, ἐδῶ σ. 295· Μύαρης, «Ὁψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», σ. 262 καὶ ὁ ἴδιος, «Ἡ Κύπρος καὶ ἡ πνευματικὴ κίνηση», σ. 73.

⁹⁷ Σταυρίδης, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση στὴν Κύπρο κατὰ τὴν Ὀθωμανικὴ περίοδο», σ. 400.

⁹⁸ Στυλιανοῦ, «Ἀἰ περιηγήσεις», σ. 11-23.— Τὸ περιηγητικὸ κείμενο τοῦ Barsky δὲν καθιστᾶ σαφές κατὰ πόσον ὁ Φιλόθεος εἶχε ἰδρύσει πρὶν ἀπὸ τὸ Ἑλληνομουσεῖο μιὰ ἄλλη Σχολὴ στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ στὰ 1734. Θα πρέπει να ληφθεῖ ὡστόσο ὑπόψη ὅτι ὁ Barsky ἐπισκέφτηκε τὴν Κύπρο κατὰ τὰ ἔτη 1727 καὶ 1734-1736 καὶ δὲν μαρτυρεῖται ἡ παρουσία του στὴν Κύπρο ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1740. Βλ. Κοκκινόφτας, «Ἡ ἰδρυσὴ τοῦ πρώτου ἐλληνορθόδοξου σχολείου στὴ Λάρνακα», σ. 56.

⁹⁹ Στυλιανοῦ, «Ἀἰ περιηγήσεις», σ. 42. Πρβλ. γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ Παῦλος Φλουρέντζος, «Ἡ Κύπρος μέσα ἀπὸ τὶς ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις τοῦ 18 καὶ 19 αἰῶνα», στο: Ἰωαννίδης (ἐπιμ.), *Ἡ ζωὴ στὴν Κύπρο*, σ. 249-264, ἐδῶ σ. 251· Ρίτα Κ. Σεβέρη, *Ταξιδιώτες ζωγράφοι στὴν Κύπρο. 1700-1960*, μτφρ.: Πολύβιος Νικολάου, Λευκωσία, Ἴδρυμα Κώστα καὶ Ρίτας Σεβέρη, 2003, σ. 15· Σταυρίδης, «Ἡ ἐκπαίδευση τοῦ κλήρου», σ. 295 καὶ Πολύβιος Ι. Στράντζαλης, *Ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Εφραίμ Β' ὁ Ἀθηναῖος. Ἡ συμβολὴ του στὸν ἐλληνισμό, στὰ γράμματα καὶ στὰ ἐκκλησιαστικὰ θεολογικὰ ζητήματα τοῦ 17^{ου} αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη, Ἀντ. Σταμούλης, 2003, (= Ἱστορία), σ. 45.

Σχολής, που ίδρυσε ο Φιλόθεος. Η ένδειξη αυτή μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η Σχολή θα ακολουθούσε το συνηθισμένο πρόγραμμα σπουδών των τότε μεγάλων Ελληνικών Σχολών.¹⁰⁰

Περαιτέρω πληροφορίες για το πρόγραμμα διδασκαλίας, την οργάνωση και το προσωπικό της Ελληνικής Σχολής προσφέρει ένα χειρόγραφο σημείωμα σε έναν κώδικα της *Ακολουθίας των πατέρων Βαρνάβα και Ιλαρίωνος*, γραμμένο από τον τότε δάσκαλο στη Σχολή Παρθένιο, το οποίο φέρει τη χρονολογία 1771.¹⁰¹ Η Σχολή ήταν τριτάξια και σύμφωνα με τον Παρθένιο, ο ίδιος δίδασκε τεχνολογία, γλωσσική δηλαδή επεξεργασία και καλλιγραφία, ενώ στη Σχολή προσφέρονταν «έλληνικά καὶ ἀκροαματικά μαθήματα».¹⁰² Η σύγχρονη έρευνα, διατύπωσε την άποψη ότι πέρα από τα παραπάνω μαθήματα στη Σχολή διδασκόταν γραμματική, μύθοι, γνωμικά και πατερικά κείμενα.¹⁰³

Η Σχολή ελληνικών γραμμάτων έγινε γνωστή κυρίως επειδή δίδαξε σε αυτή, για μια περίπου εικοσαετία (1741-1760) ως σχολάρχης ο Εφραίμ ο Αθηναίος (αρχές του 18^{ου} αιώνα-1771).¹⁰⁴ Ανάμεσα στους «σχολαστές» της Σχολής,¹⁰⁵ συγκαταλεγόταν ο

¹⁰⁰ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ.: Στέλλα Νικολοϋδη, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2000, σ. 29-32 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 400.

¹⁰¹ Νικόδημος Μυλωνάς (Επίσκ. Σαλαμίνας), «Πότε ιδρύθησαν αι πρώται σχολαί εν Κύπρω», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ* 7 (1917), σ. 566-570, εδώ σ. 567.— Το σημείωμα που αφορά τη Σχολή που ίδρυσε ο Φιλόθεος δημοσιεύτηκε σε διάφορες μελέτες. Βλ. ενδεικτικά Παπαδόπουλος, *Η εκκλησία*, σ. 79· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 137-138· Περισιτιάνης, *Ιστορία*, σ. 39 (σημ. 2) και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 401-402.— Σχετικά με τη ζωή και τη δράση του Παρθένιου βλ. Μυλωνάς (Επίσκ. Σαλαμίνας), «Πότε ιδρύθησαν αι πρώται σχολαί», σ. 568· Παπαδόπουλος, *Η εκκλησία*, σ. 96· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 78, 137-138· Περισιτιάνης, *Ιστορία*, σ. 39, 110-112, 139, 405· Σόλων Ι. Χατζησολωμός, «Παρθένιος και Σίλβεστρος οι Κυκκώτες μουσικοί», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 1 (1990), σ. 97-98· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογιόσση*, σ. 220-221· Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 72 και ο ίδιος, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 273.

¹⁰² Μυλωνάς (Επίσκ. Σαλαμίνας), «Πότε ιδρύθησαν αι πρώται σχολαί», σ. 568. Πρβλ. Παρασκευάς Αγάθωνος (Οικ.), «Χρονολογικόν ιστορικόν διάγραμμα. Ο Κύπρου Κυπριανός (1756-1821)», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*, σ. 31-66, εδώ σ. 33.

¹⁰³ Σχετικά με το χειρόγραφο σημείωμα στον κώδικα της *Ακολουθίας* και το πρόγραμμα διδασκαλίας στη Σχολή Φιλοθέου βλ. ενδεικτικά Προδρόμου, «Η εκπαίδευση», σ. 286· Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 263 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 73.

¹⁰⁴ Ματθαίος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικό έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι της ενεστώσεως (ιθ') εκατονταετηρίδος*, Αθήνα, Διονύσιος Νότης Καραβίας, 1992, (= Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, 27), σ. 164-165 [φωτομηχανική ανατ. της α' έκδ. του 1867]· Καρνάπας, *Ανέκδοτα κυπριακά έγγραφα*, σ. 50-51· Παπαδόπουλος, *Η εκκλησία*, σ. 78· Μ. Η. Μαλανδράκης, *Η Πατριμιάς Σχολή*, Αθήνα, Παρασκευάς Λεώνης, 1911, σ. 48· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 135-137· Περισιτιάνης, *Ιστορία*, σ. 109-111· Κώστας Χατζηγάλης, «Το ανέκδοτο κείμενο του Αλεξανδρινού κώδικος 176 (366). Παραδόσεις και ιστορία της Μονής Κύκκου», *Κυπριακά Σπουδαί* 14 (1950), σ. 39-69, εδώ σ. 39-42· ο ίδιος, «Συμπληρωματικά περί του Εφραίμ του Αθηναίου και των υπ' αυτού γενομένων εκδόσεων», *Κυπριακά Σπουδαί* 26 (1962), σ. 1-9· Προδρόμου, «Η εκπαίδευση», σ. 281-286· Χριστοδούλου, «Η προσφορά», σ. 295· Στράντζαλης, *Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Εφραίμ Β' ο Αθηναίος*, σ. 44-45· Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 74-75· Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 401-402 και Κοκκινόφτας, «Η ίδρυση του πρώτου ελληνορθόδοξου σχολείου στη Λάρνακα», σ. 56.

Παρθένιος, στον οποίο ήδη αναφερθήκαμε.¹⁰⁶ Μεταξύ των «τροφίμων» της Σχολής,¹⁰⁷ συμπεριλαμβάνονται ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Παΐσιος (1759-1767),¹⁰⁸ ο Σεραφεΐμ Πισίδιος,¹⁰⁹ και ο Σωφρόνιος, αρχιδιάκονος της Αρχιεπισκοπής κατά την περίοδο της αρχιερατείας του Φιλοθέου.¹¹⁰

Πληροφορίες για το πρόγραμμα διδασκαλίας της Σχολής μπορεί να αντλήσει κανείς από σχετικές αναφορές του Γεώργιου Κωνσταντίνου (αρχές του 18^{ου} αιώνα-1786), διευθυντή της Ηγεμονικής Ακαδημίας του Ιασίου κατά τη διετία 1715-1717.¹¹¹ Το 1757 ο Γεώργιος Κωνσταντίνου στον πρόλογο του *Λεξικού* του κάνει λόγο για: «Εἰς Λευκοσίαν Κύπρου σχολεῖον ἕν». ¹¹² Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για τη Σχολή του Φιλοθέου. Ο Κωνσταντίνου αναφέρεται στη συνέχεια γενικά στο πρόγραμμα των μαθημάτων διαφόρων σχολών, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν και η Σχολή της Λευκωσίας:

Εἰς τὰ ἄνω ῥηθέντα κοινὰ σχολεῖα [Ἐν Κωνσταντινούπολει εἶναι δύο κοινὰ σχολεῖα. [...]
Εἰς Λευκοσίαν Κύπρου σχολεῖον ἕν.] διδάσκονται τὰ συγγράμματα τῶν συγγραφέων τῆς Ἑλλάδος, ῥητόρων, ποιητῶν, ἱστορικῶν, καὶ τὰ τῶν Ἁγίων πατέρων, ὅσα συντείνουσιν

¹⁰⁵ Μυλωνάς (Επίσκ. Σαλαμίνας), «Πότε ιδρύθησαν αἱ πρώται σχολαί», σ. 568.

¹⁰⁶ Ο.π. Πρβλ. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 220-221 και Στράντζαλης, *Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Εφραίμ Β΄ ο Αθηναίος*, σ. 50-51.

¹⁰⁷ Μυλωνάς (Επίσκ. Σαλαμίνας), «Πότε ιδρύθησαν αἱ πρώται σχολαί», σ. 568.

¹⁰⁸ Κυπριανός (Αρχ.), *Ιστορία*, σ. 484. Πρβλ. Παρθένιος Ι. Κιρμίτσης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Παΐσιος και ο ιδίχειρος αὐτοῦ κώδιξ», *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 2 (1938), σ. 1-30.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Αρχιεπισκόπου Παΐσιου βλ. ενδεικτικά Κυπριανός (Αρχμ.), *Ιστορία*, σ. 471-484· Φιλίππου, *Η εκκλησία της Κύπρου*, σ. 108-114· Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 138 και Βίττης, *Οι Αρχιεπίσκοποι της Κύπρου*, σ. 179-185.

¹⁰⁹ Συκουτρής, *Ἐκθεσις*, σ. 70. Πρβλ. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 246 και Στράντζαλης, *Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Εφραίμ Β΄ ο Αθηναίος*, σ. 50, 52-56.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Πισιδίου βλ. ενδεικτικά Συκουτρής, *Ἐκθεσις*, σ. 176-180· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Β΄, σ. 121-125· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 246-250 και Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 74-75.

¹¹⁰ Συκουτρής, *Ἐκθεσις*, σ. 70. Πρβλ. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 258 και Στράντζαλης, *Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Εφραίμ Β΄ ο Αθηναίος*, σ. 52.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Σωφρόνιου βλ. ενδεικτικά Σόλων Ι. Χατζησολωμός, «Δύο ἄγνωστοι ὕμνοι του 18^{ου} αιώνα προς τιμή της Παναγίας του Κύκκου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου* 3 (1996), σ. 415-451, ἐδῶ σ. 420-422· ο ἴδιος, «Σωφρόνιος ο Κυκκώτης, ο λόγιος και μουσικός του 18^{ου} αιώνα», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου* 4 (1999), σ. 189-203, ἐδῶ σ. 190-191 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 258.

¹¹¹ Βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνου Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν ταις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων. Από της καταλύσεως της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικῆς εθνεγερσίας (1453-1821)*, Αθήνα, Ι. Χιωτέλλης, 1868, σ. 603-604· Ευαγγελίδης, *Η παιδεία*, τ. Α΄, σ. 114, 117, 289, τ. Β΄, σ. 66, 110, 136, 167, 181, 322, 457· Απόστολος Λ. Βαλληνδράς, λ. «Κωνσταντίνου Γεώργιος», στη: *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, 12 τόμ., Αθήνα, χ.ε., 1962-1968, ἐδῶ τ. Η΄, σ. 44 και Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος*, 2 τόμ., Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ινστιτούτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2001, ἐδῶ τ. Α΄, σ. 617.

¹¹² Γεώργιος Κωνσταντίνου, *Λεξικόν τετραγλωσσον περιέχον δηλαδή τας τέσσαρας ταύτας διαλέκτους, ελληνικήν, πεζὴν ἢτοι ἀπλὴν ρωμαϊκὴν, λατινικήν, και ἰταλικὴν*, 2 τόμ., Βενετία, Antonio Bortoli, 1757, ἐδῶ τ. Α΄, σ. 10. Πρβλ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique Ou Description Raisonnée Des Ouvrages Publiés Par Des Grecs Au Dix-Huitième Siècle*, 2 τόμ., Παρίσι, Les Belles Lettres, 1918-1928, ἐδῶ τ. II, σ. 453-454, αρ. 1170, ἐδῶ σ. 453.

εις την Γραμματικὴν, Ποιητικὴν καὶ Ῥητορικὴν τῆς ἐγκυκλοπαιδείας. Εἰς δὲ τὰ φιλοσοφικὰ σπουδάζουσι καὶ διδάσκουσι κοινῶς τὰ τοῦ Κορυδαλέως εἰς τὸν Ἀριστοτέλην, καὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων, μελετῶντες κατὰ μέρος οἱ μαθηταὶ τὸν Ἀφροδισεά, τὸν Συμπιλίκιον, τὸν Φιλόπονον, καὶ τὸν Θεμιστίον. Εἰς τὰ μαθηματικὰ διδάσκουσι τὴν μαθηματικὴν Ὅδον, φιλοπόνημα τοῦ Αἰδεσιμωτάτου Ἀρχιεπισβυτέρου Ἰωαννίνων κυροῦ Μπαλάνου, μελετῶντες κατ' ἰδίαν τὰ συγγράμματα τῶν ἀρχαιοτέρων μαθηματικῶν Ἑλλήνων, ὡς φαίνονται τὰ αὐτῶν συγγράμματα ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς ῥηθείσης Ὁδοῦ Μαθηματικῆς, τυπωθείσης, ἐν Βενετία κατὰ τὸ ἀψμθ'. Εἰς δὲ τὴν Θεολογίαν, διδάσκουσι τὴν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ θεολογίαν, καὶ τὴν τοῦ Κορησίου, καὶ τὰ θεολογικὰ συγγράμματα τῶν ἀνατολικῶν Ἁγίων πατέρων. Ἴδου λοιπὸν τὰ σπουδαστήρια καὶ αἱ σπουδαὶ, ὅπου τὴν σήμερον γυμνάζονται οἱ τῶν Ἑλλήνων παῖδες.¹¹³

Στο απόσπασμα του Κωνσταντίνου εἶναι εμφανεῖς οἱ αναλογίαι στο πρόγραμμα διδασκαλίας τῆς Σχολῆς του Φιλοθέου με ἐκεῖνο των Σχολῶν που λειτουργοῦσαν στα αστικά κέντρα (Κωνσταντινούπολη, Βουκουρέστι, Ἰάσιο), ἢ σε μικρότερες πόλεις (Θεσσαλονίκη, Ἰωάννινα, Σιάτιστα, Μοσχόπολη), ἢ σε διάφορα νησιά του παραδοσιακοῦ κατὰ τὴ διάρκεια του 18^{ου} αἰώνα.¹¹⁴

Ἡ Σχολὴ του Φιλοθέου, τὸ Ἑλληνομουσεῖο ἢ Σχολὴ τῆς Λευκωσίας, φαίνεται ὅτι συνέχισε νὰ λειτουργεῖ μέχρι τὰ τέλη του 18^{ου} αἰώνα ἀκόμη καὶ στα πρώτα χρόνια του 19^{ου} αἰώνα, δηλαδὴ κατὰ τὸ μεγαλύτερο τουλάχιστον μέρος τῆς αρχιερατείας του Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου (1767-1810).¹¹⁵ Σε αὐτὸ συνηγοροῦν δύο πηγές τῆς εποχῆς. Ἀφενός, ἡ ἐπιγραφή «σοφίης μέγαρον» με χρονολογία 1774 πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο αἴθουσας στὴν Αρχιεπισκοπὴ μας ἐπιτρέπει νὰ εικάσουμε ὅτι ἡ συγκεκριμένη αἴθουσα χρησιμοποιήθηκε ὡς αἴθουσα διδασκαλίας τουλάχιστον μέχρι τὸ παραπάνω ἔτος.¹¹⁶ Ἀφετέρου, ἡ χρονολογημένη στα 1802 ἀναφορὰ «Εἰς τὸν διδάσκαλον Ἰωαννίκιον ψάλτην»¹¹⁷ που ἐντοπίζεται σε ἓνα «Κατάστιχον τῶν διδομένων βιβλίων ἐκ τῆς

¹¹³ Κωνσταντίνου, *Λεξικὸν τετραγλωσσον*, τ. Α', σ. 10.

¹¹⁴ Ὁ.π.

¹¹⁵ Βλ. Φιλίππου, *Τὰ ἑλληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 87-88, 131· ὁ ἴδιος, *Ἡ ἐκκλησία τῆς Κύπρου*, σ. 114-135· Ἐπιφάνιος (Ἐπίσκοπος Λήδρας καὶ ηγούμενος Μαχαριά), «Μία ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Γαβριὴλ Ζαχαρίου», σ. 530· Σταυρίδης, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση στὴν Κύπρο κατὰ τὴν Ὀθωμανικὴ περίοδο», σ. 405 καὶ Κοκκινόφτας, «Ἡ ἰδρυση τοῦ πρώτου ἑλληνορθόδοξου σχολείου στὴ Λάρνακα», σ. 56-57.— Ἀναφορικά με τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου βλ. ἐνδεικτικὰ Μιχαήλ, *Ἡ ἐκκλησία*, σ. 138-139, 222-223 283-285· Βίττης, *Οἱ Αρχιεπίσκοποι τῆς Κύπρου*, σ. 185-197 καὶ Μιτσιδῆς, «Ἡ Ἐκκλησία Κύπρου ἐπὶ Τουρκοκρατίας», σ. 649-677.

¹¹⁶ Βλ. Γεωργίου, *Εἰδήσεις ἱστορικαί*, σ. 110-114· Φιλίππου, *Τὰ ἑλληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 87· Περιστιάνης, *Ἱστορία*, σ. 112-113 καὶ Σταυρίδης, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση στὴν Κύπρο κατὰ τὴν Ὀθωμανικὴ περίοδο», σ. 405.

¹¹⁷ «Ἀρχεῖο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων Κύπρου. Ἐγγραφα ἀπὸ τοῦ 1767-1853. Βιβλίον Α'. Μέρος Α'. Ἀρχεῖον Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου», (Ἱερά Αρχιεπισκοπὴ Κύπρου, Λευκωσία), ἀρ. 44. Πρβλ. Ἀγάθωνος (Οικ.), «Κατάστιχον δανεισμοῦ βιβλίων», στο: ὁ ἴδιος (ἐπιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*, σ. 150-152, ἀρ. 11, ἐδῶ σ. 150.— Τὴν παρουσία τοῦ ονόματος τοῦ δασκάλου Ἰωαννικίου ὡς ἐνδειξὴ γιὰ τὴ συνέχιση τῆς λειτουργίας τῆς Σχολῆς που ἰδρυσε ὁ Φιλόθεος καὶ ἐπὶ Αρχιεπισκόπου

βιβλιοθήκης, κατ' ὄνομα» που καλύπτει τα έτη 1802-1803 και 1806-1807,¹¹⁸ αποτελεί ίσως ένδειξη για τη λειτουργία ενός σχολείου, το οποίο είναι πιθανόν η Σχολή του Φιλοθέου.¹¹⁹

Τεκμήρια επίσης για τη λειτουργία του Ελληνομουσείου κατά την περίοδο της θητείας του Χρυσάνθου αποτελούν δύο δωρεές που έγιναν στη Σχολή στα 1808. Οι δωρεές αυτές προήλθαν η μια από τον Κύπριο Ιερομόναχο του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων Ιωαννίκιο (πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα),¹²⁰ και η άλλη από τον δραγομάνο της Κύπρου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιο (1779-1809).¹²¹ Η πρώτη αφορούσε την οικία του Ιωαννικίου, η οποία παραχωρείτο στο Ελληνομουσείο για να καλυφθούν οι ανάγκες για κτίρια.¹²² Ο Δραγομάνος πρόσφερε χρηματικά ποσά.¹²³

Ωστόσο, παρά την πρόοδο που σημειώνεται στο εκπαιδευτικό σύστημα στην Κύπρο, με την ίδρυση και τη λειτουργία των παραπάνω Σχολών, το γενικό μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού του νησιού εξακολουθούσε να είναι χαμηλό. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός (1756-1821),¹²⁴ «έννοήσας ότι ή ήμετέρα πολιτεία τής καθ' ήμᾶς νήσου Κύπρου [ή Λευκωσία] πάσχει μέγαν ἀὐχμὸν παιδείας, καὶ ἔλλειψιν ἑλληνικῶν μαθημάτων, τὰ ὅποια εἶναι τὸ μόνον μέσον ὅπου στολίζουσι τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, καὶ ὅπου ἀποκαταστήνουσι τὸν ἄνθρωπον ἄξιον τῷ ὄντι ἄνθρωπον»,¹²⁵ πρωτοστάτησε στην ίδρυση της Ελληνικής Σχολής στη Λευκωσία

Χρυσάνθου χρησιμοποιούν και ἄλλοι μελετητές. Βλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 87 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 405.

¹¹⁸ «Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων Κύπρου. Αρχεῖον Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου», αρ. 44. Πρβλ. Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), «Κατάστιχον δανεισμού βιβλίων», σ. 150, αρ. 11.

¹¹⁹ Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 405.

¹²⁰ Βλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 88-91· Σταυρίδης, «Η εκπαίδευση του κλήρου», σ. 301 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογιόσύνη*, σ. 158-159.

¹²¹ Βλ. ενδεικτικά Μυριανθόπουλος, *Χατζηγεωργάκις Κορνέσιος*· Λουῖζος, «Ανέκδοτοι επιστολαί», σ. 239-282· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Ο Δραγομάνος Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος* και Σταυρίδης, «Η εκπαίδευση του κλήρου», σ. 301.

¹²² «Μέγας Κώδιξ της Αρχιεπισκοπής (1600-1910)», (Πολιτιστικό Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Λευκωσία), σ. 134, 152. Πρβλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 88-91· Περισιτιάνης, *Ιστορία*, σ. 40, 113-114 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 406-407.

¹²³ «Μέγας Κώδιξ της Αρχιεπισκοπής», σ. 154. Πρβλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 91-92· Περισιτιάνης, *Ιστορία*, σ. 115-116 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 407.

¹²⁴ Βλ. ενδεικτικά Γεωργίου, *Ειδήσεις ιστορικάι*, σ. 114-125· Hackett, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 305-326, §64-107· Παπαδόπουλος, *Η εκκλησία*, σ. 102-115· Φιλίππου, *Η εκκλησία της Κύπρου*, σ. 135-142· Λέανδρος Αντωνιάδης, «Ιδιαίτερες μορφές Κυπρίων το 18ο και 19ο αιώνα», στο: Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο*, σ. 85-106, εδῶ σ. 86-92· Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*· Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 226-235· Βίττης, *Οι Αρχιεπίσκοποι της Κύπρου*, σ. 197-210 και Μιτσιδής, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατία», σ. 698-710.

¹²⁵ «Μέγας Κώδιξ της Αρχιεπισκοπής», σ. 173.— Το κείμενο της ιδρυτικής πράξης που αφορά την Ελληνική Σχολή της Λευκωσίας συμπεριλήφθηκε στον τόμο με τίτλο *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*. Βλ. Κυπριανός (Αρχ.) «Ιδρυτική πράξη Ελληνικής Σχολής Λευκωσίας», στο: Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.),

(1812)¹²⁶ και της αντίστοιχης στη Λεμεσό (1819).¹²⁷ Το εκπαιδευτικό αυτό πρόγραμμα κατατάσσει τον Κυπριανό στους κληρικούς που συμβάδισαν με τον Διαφωτισμό.¹²⁸ Η μέριμνα για την εκπαίδευση, της οποίας τις απαρχές μόλις περιγράψαμε, συνεχίστηκε και συστηματοποιήθηκε κατά τον 19^ο αιώνα. Τότε ιδρύθηκαν και λειτούργησαν εκπαιδευτικά ιδρύματα στην πόλη και επαρχία Λευκωσίας,¹²⁹ Λάρνακας,¹³⁰ Λεμεσού,¹³¹ Πάφου,¹³² Κερύνειας,¹³³ και Αμμοχώστου.¹³⁴

Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός, σ. 181-186. Πρβλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 93-96· Περισιάνης, *Ιστορία*, σ. 41-42 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 409.

¹²⁶ Βλ. ενδεικτικά Σακελλάριος, *Τα Κυπριακά*, τ. Α', σ. 579-580· Συκουτρής, *Έκθεσις*, σ. 61-64· Παπαδόπουλος, *Η εκκλησία*, σ. 107-108· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 92-96, 158-164· Περισιάνης, *Ιστορία*, σ. 41-42· Ευαγγελίδης, *Η παιδεία*, τ. Β', σ. 181· Ιωάννης Π. Τσικνόπουλλος, «Ο εθνομάρτυς Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Βίος, εγκύκλιοι, επιστολές, ομολογίαι χρεωστικά, πωλήσεων βεβαιωτικά, συμβιβασμού έγγραφα, “κελεύσεως” και αφιερώσεως σημειώματα, επιγραφαί», *Απόστολος Βαρνάβας* 32, τχ. 7-8 (1971), σ. 244-311, εδώ σ. 250-251· Φιλίππου, *Η εκκλησία της Κύπρου*, σ. 237-241· Αντωνιάδης, «Ιδιαίτερες μορφές Κυπρίων το 18ο και 19ο αιώνα», σ. 88-89· Παναγιώτης Περσιάνης και Πολύβιος Πολυβίου, *Ιστορία της εκπαίδευσης στην Κύπρο. Κείμενα και πηγές*, Λευκωσία, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου-Τομέας Εκπαιδευτικής Τεκμηρίωσης, 1992, σ. 89-96· Χριστοδούλου, «Η προσφορά», σ. 296· Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 227-228· Βίττης, *Οι Αρχιεπίσκοποι της Κύπρου*, σ. 199-200· Κυπριανός (Αρχ.), «Απάντηση προς τους κατοίκους της Λεμεσού στην αίτησή τους για ίδρυση Ελληνικής Σχολής», στο: Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*, σ. 261-262, αρ. 56· Μιτσιδής, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατία», σ. 704-705· Κιτρομηλίδης, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων», σ. 513 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 409-410.

¹²⁷ Παριών ο Κύπριος, «Προς τον λόγιον κύριον Νικόλαον Θησέα», *Ερμής ο Λόγιος* 10 (1820), σ. 519-521 [= ο ίδιος, «Επιστολή Παριώνος Ιερομονάχου του Κύπρου προς Νικόλαον Θησέα», στο: Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*, σ. 264-266, αρ. 58]. Πρβλ. Παπαδόπουλος, *Η εκκλησία*, σ. 107· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 234-240· Ευαγγελίδης, *Η παιδεία*, τ. Β', σ. 182· Κύρρης, *Ιστορία*, σ. 31· Τσικνόπουλλος, «Ο εθνομάρτυς Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός», σ. 255-156· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 56· Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 228· Μιτσιδής, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατία», σ. 705· Κιτρομηλίδης, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων», σ. 514 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 410-411.

¹²⁸ Κύρρης, «Ανατομία του οθωμανικού καθεστώτος», σ. 81. Πρβλ. Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 226-230 και Κιτρομηλίδης, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων», σ. 513-514.— Ο Κοκκινόφτας αμφισβητεί τη σχέση του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού με το πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού. Βλ. Κωστής Κοκκινόφτας, «Ο Πάφου Χρυσάνθος και η εκκλησιαστική κρίση του 1810», στο: Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*, σ. 583-596, εδώ σ. 587.

¹²⁹ Βλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 220-233· Χαράλαμπος Παπαδόπουλος, «Ανέκδοτα έγγραφα περί των σχολείων της Λευκωσίας κατά το δεύτερον ήμισυ του ΙΘ' αιώνας», *Κυπριακαί Σπουδαί* 18 (1954), σ. ργ'-ρνζ'· ο ίδιος, «Ανέκδοτα έγγραφα περί των σχολείων της Λευκωσίας κατά το δεύτερον ήμισυ του ΙΘ' αιώνας», *Κυπριακαί Σπουδαί* 19 (1955), σ. 185-260· ο ίδιος, «Ανέκδοτα έγγραφα περί των σχολείων της Λευκωσίας κατά το δεύτερον ήμισυ του ΙΘ' αιώνας», *Κυπριακαί Σπουδαί* 20 (1956), σ. 173-207· ο ίδιος, «Ανέκδοτα έγγραφα περί των σχολείων της Λευκωσίας κατά το δεύτερον ήμισυ του ΙΘ' αιώνας», *Κυπριακαί Σπουδαί* 23 (1959), σ. 215-219· Θεόδωρος Παπαδόπουλλος (έκδ.), *Κώδις σχολείων Λευκωσίας*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζίης Κύπρου, 1991, (= Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, 6) και Προδρόμου, «Η εκπαίδευση», σ. 287-291.— Ιδιαίτερη υπήρξε η συμβολή του Ονούφριου Μικελλίδη (†1861) ο οποίος, έχοντας προϋπηρεσία ως δάσκαλος στην Πατριαρχική Ακαδημία (1822-1830) ανέλαβε τη διεύθυνση της Ελληνικής Σχολής της Λευκωσίας από το 1830. Βλ. ενδεικτικά Παπαπορφυρίου, «Εκδόσεις εγγράφων», σ. 173-175· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 211· Μυριανθόπουλος, *Χατζηγεωργάκις Κορνέσιος*, σ. 227· Κύρρης, «Πολιτική, φιλολογική και ιδιωτική αλληλογραφία», σ. 276-277, αρ. xi, 317 (σημ. xi)· Ανδρέας Ν. Μιτσιδής, *Οι Κύπριοι σχολάρχαι και διδασκάλοι της εν Κωνσταντινούπολει Μεγάλης του Γένους Σχολής*, Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', 1983,

Ένας άλλος τύπος εκπαιδευτικού ιδρύματος διαδεδομένος κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν οι Σχολές των μονών.¹³⁵ Στα 1738 ο Βρετανός περιηγητής Richard Pococke σημείωνε σχετικά:

Υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός μοναστηριών στο νησί· και πρέπει να τα βλέπει κάποιος σαν θρησκευτικές κοινότητες όπου [οι μοναχοί] εργάζονται μαζί με τον ηγούμενό τους στους αγρούς, που ανήκαν στις μονές· αυτή είναι η απασχόλησή τους κατά τη διάρκεια της ημέρας, ενώ η μισή νύχτα διατίθεται για τις ιεροτελεστίες τους. Πρέπει επίσης τα μοναστήρια να θεωρούνται και ως χώροι εκπαίδευσης, όπου οι νέοι, οι οποίοι επίσης εργάζονται όλη την ημέρα, διδάσκονται τη νύχτα ανάγνωση και γραφή και ψαλμωδία.¹³⁶

Το είδος των εκπαιδευτηρίων αυτών φαίνεται ότι άκμασε κυρίως κατά τον 18^ο αιώνα, παρότι υπάρχουν ενδείξεις για τη λειτουργία Σχολών σε μοναστήρια της Κύπρου και πριν από τον 18^ο αιώνα.¹³⁷ Η μέχρι τώρα έρευνα, έχει αποδείξει τη λειτουργία τέτοιων

σ. 200-214 και Κωστής Κοκκινόφτας, «Ο εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης (1791-1821)», στο: Ιακώβου (επιμ.), *Πρακτικά Δεύτερου Κιπριακού Συμποσίου*, σ. 177-194, εδώ σ. 183.

¹³⁰ Βλ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, σ. 165· Σίμος Μενάρδος, «Εκθεσις περί των σχολείων Λάρνακος το 1837», *Κυπριακά Χρονικά* 2 (1924), σ. 278-280· Κυριαζής, *Ιστορικά σελίδες*, σ. 101-141· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 274-320· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 193-194· Κυριαζής, *Κοινωνική δράσις της πόλεως Σκάλα*, σ. 25-33, 36-39, 42-45· Χριστοφίδης, «Τα σχολεία της Λάρνακος-Σκάλας», σ. 69-76· Προδρόμου, «Η εκπαίδευση», σ. 295-296 και Φοίβος Σταυρίδης, «Η εκκλησία του Αγίου Λαζάρου Λάρνακας ως κοινωνικός παράγων κατά τον δέκατο ένατο αιώνα», *Εκκλησιαστικός Κήρυκας* 9 (2003), σ. 181-194, εδώ σ. 184-192.

¹³¹ Βλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 240-273· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 239-241 και Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της Εκκλησίας της Λεμεσού*, σ. 139-141.— Χαρακτηριστικά αναφέρεται η περίπτωση του Δημήτριου Θεμιστοκλή (1792-1848) ο οποίος δίδαξε μαθηματικά στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης και κατόπιν διηύθυνε το Φιλολογικό Γυμνάσιο Λεμεσού μέχρι το 1821. Βλ. ενδεικτικά Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, σ. 165· Γεώργιος Ι. Κηπιάδης, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, Λευκωσία, Υπουργείο Παιδείας, 1972, (= Εκδόσεις Μορφωτικής Υπηρεσίας Υπουργείου Παιδείας, 2), σ. 49-52 [φωτομηχανική ανατύπωση της α' έκδ. του 1888]· Παπαδόπουλος, *Η εκκλησία*, σ. 108· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 239-240· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 257-259· Ευαγγελίδης, *Η παιδεία*, τ. Β', σ. 183, 188, 259· Κυριαζής, *Κοινωνική δράσις της πόλεως Σκάλα*, σ. 26-30· Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Από τη δράση του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Πανάρετου», *Κυπριακά Σπουδαί* 36 (1972), σ. 51-58· Κώστας Π. Κύρρης, «Ανέκδοτα έγγραφα περί της ελληνικής Σχολής Λεμεσού (1819, 1820)», *Κυπριακά Σπουδαί* 42 (1978), σ. 85-106 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογισόνη*, σ. 140-141.

¹³² Βλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 320-333 και Προδρόμου, «Η εκπαίδευση», σ. 296-297.

¹³³ Βλ. ό.π., σ. 333-343 και ό.π., σ. 297-298 αντίστοιχα.

¹³⁴ Βλ. ενδεικτικά Κώστας Π. Κύρρης, *Ιστορία της μέσης εκπαιδύσεως Αμμοχώστου 1191-1955 ιδίως δε του Ε.Γ.Α.*, Λευκωσία, Λάμπουσα, 1967, σ. 32-217.— Αναφορικά με τις Σχολές που λειτούργησαν στην Κύπρο και ιδρύθηκαν από Λατίνους βλ. ενδεικτικά Ζαχαρίας Τσιρπανλής, «Σχέσεις Κύπρου και καθολικής Εκκλησίας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1571-1878)», στο: Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Στ', σ. 825-860, εδώ σ. 840-842.

¹³⁵ Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 379.

¹³⁶ Pococke, *A Description of the East*, τ. II: μέρος I, σ. 234.

¹³⁷ Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 379.— Κώδικες παλαιότεροι του 18^{ου} αιώνα μπορούν να αποτελέσουν έμμεσες μαρτυρίες για τη λειτουργία Σχολών στις Μονές, όπως για παράδειγμα στη Μονή Κύκκου. Βλ. ενδεικτικά Κώστας Π. Κύρρης, «Αναλυτικός κατάλογος των κωδίκων της Ιεράς Μονής Κύκκου», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 7

σχολείων στις Μονές Κύκκου,¹³⁸ και Μαχαιρά,¹³⁹ ενώ εικάζεται ότι υπήρχαν και στις Μονές αγίου Νεοφύτου,¹⁴⁰ και Παναγίας Χρυσορρογιάτισσας.¹⁴¹ Για τα σχολεία αυτά δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία. Οι ευάριθμες πληροφορίες που σώζονται αφορούν στο διδακτικό προσωπικό τους.¹⁴² Εξάιρεση αποτελεί η Σχολή στη Μονή Κύκκου, η οποία περιοριζόταν στην εκπαίδευση κυρίως των δόκιμων μοναχών και εκείνων που ζούσαν στο κοινόβιο.¹⁴³ Το κύρος και το επίπεδο της Σχολής ανέβηκαν την περίοδο κατά την οποία ο Εφραίμ ο Αθηναίος δίδαξε δάσκαλος σε αυτή και ταυτόχρονα την αναδιοργάνωσε με βάση το πρότυπο της Πατριάδας Σχολής, στην οποία είχε ο ίδιος σπουδάσει.¹⁴⁴

(1973-1975), σ. 305-415, εδώ σ. 317-319· Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης, «Η στάχωση του κώδικα 9 της Ιεράς Μονής Κύκκου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 1 (1990), σ. 51-58, εδώ σ. 51-52· Gilles Grivaud, «Le monastère de Kykkos et ses revenus en 1553», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 1 (1990), σ. 90· Σταυρίδης, «Η εκπαίδευση του κλήρου», σ. 290 και ο ίδιος, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 379-380.

¹³⁸ Βλ. ενδεικτικά Παπαδόπουλος, *Η εκκλησία*, σ. 78· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 114-115· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 139-141· Κύρρης, «Αναλυτικός κατάλογος των κωδίκων», σ. 317-319· Φιλίππου, *Η εκκλησία της Κύπρου*, σ. 252-253· Σταύρος Σ. Φωτίου, *Η συμβολή της Ιεράς Μονής Κύκκου στην κυπριακή εκπαίδευση. Από την ίδρυσή της μέχρι το 1960*, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 1996, σ. 21-33· Μιτσίδης, «Η προσφορά», σ. 183-184· Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 261· ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 73 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 406.

¹³⁹ Βλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 115· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 146-147· Φιλίππου, *Η εκκλησία της Κύπρου*, σ. 253· Μιτσίδης, «Η προσφορά», σ. 184-185 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 406.

¹⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 320 και Μιτσίδης, «Η προσφορά», σ. 185.

¹⁴¹ Βλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 116· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 320-321· Ιωάννης Π. Τσικνόπουλλος, *Παναγία η Χρυσορρογιάτισσα. Ιστορική εν Κύπρω ιερά μονή*, Λευκωσία, Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, 1964-1965, σ. 188, 190· Φιλίππου, *Η εκκλησία της Κύπρου*, σ. 253 και Μιτσίδης, «Η προσφορά», σ. 185.

¹⁴² Στη Σχολή της Μονής Κύκκου δίδαξαν οι Εφραίμ ο Αθηναίος, Πρωτοσύγκελλος Σεραφεΐμ Πισίδιος, Ιερομόναχος Παρθένιος και σκευοφύλακας ο Μητροφάνης. Βλ. ενδεικτικά Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, σ. 164· Καρνάπας, *Ανέκδοτα κυπριακά έγγραφα*, σ. 51· Παπαδόπουλος, *Η εκκλησία*, σ. 78· Συκουτρής, *Εκθεσεις*, σ. 63· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 109-111, 139-146· Ευαγγελίδης, *Η παιδεία*, τ. Β', σ. 180, 189· Χριστοδούλου, «Η προσφορά», σ. 295· Μιτσίδης, «Η προσφορά», σ. 183· Στράντζαλης, *Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Εφραίμ Β' ο Αθηναίος*, σ. 47-48 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 406.— Στη Σχολή της Μονής Μαχαιρά δίδαξε κάποιος από τους μαθητές του Ευγένιου Βούλγαρη. Βλ. ενδεικτικά Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, σ. 164 και Ευαγγελίδης, *Η παιδεία*, τ. Β', σ. 180, 190. Πρβλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 115· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 146-147 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 406.— Η συμβολή του κυπριακού μοναχισμού στην παιδεία του νησιού συνεχίστηκε και κατά τον 19^ο αιώνα μέσα από τη λειτουργία Σχολών σε διάφορες Μονές. Βλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 116-118· Μιτσίδης, «Η προσφορά», σ. 185-188 και Θεοχάρης Σταυρίδης, «Η Ιερά Μονή Κύκκου και η μόρφωση του κλήρου κατά την Τουρκοκρατία και την Αγγλοκρατία», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 5 (2001), σ. 69-85, εδώ σ. 76-85.

¹⁴³ Στράντζαλης, *Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Εφραίμ Β' ο Αθηναίος*, σ. 47.— Ο Σταύρος Φωτίου ύστερα από έρευνά του στα κυπριακά τυπικά των Μονών και ιδιαίτερα σε αυτό της Μονής Κύκκου υποστηρίζει ότι η Σχολή κάλυπτε και τις ανάγκες γειτονικών χωριών. Βλ. Φωτίου, *Η συμβολή της Ιεράς Μονής Κύκκου*, σ. 21-22.

¹⁴⁴ Σταυρίδης, «Η Ιερά Μονή Κύκκου και η μόρφωση του κλήρου», σ. 73. Πρβλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 139· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 109· Φωτίου, *Η συμβολή της Ιεράς Μονής Κύκκου*, σ. 26 και Στράντζαλης, *Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Εφραίμ Β' ο Αθηναίος*, σ. 47.

Στους παραπάνω τύπους σχολείων πρέπει να προστεθεί —για να ολοκληρωθεί η εικόνα της εκπαίδευσης κατά την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας— η ιδιωτική διδασκαλία. Αυτή προσέφερε στοιχειώδεις γνώσεις, καθώς γινόταν συνήθως από δάσκαλους οι οποίοι διέθεταν βασικές γνώσεις ανάγνωσης, γραφής και αριθμητικής.¹⁴⁵ Τη μεγάλη ανάγκη έστω και για εντελώς στοιχειώδεις γνώσεις υπογράμμισε ο David Hume (βαπτ. 1757-1838) κατά την επίσκεψή του το 1801 στην Κύπρο, αναφερόμενος όχι στη Λευκωσία αλλά στη Λάρνακα.¹⁴⁶ Προφανώς με μια δόση ειρωνείας γράφει: «δε φαίνεται να υπάρχει ανάγκη για σχολεία στη Λάρνακα. Στις αυλές των ιδιωτικών σπιτιών έχω δει μεγαλύτερα αγόρια να διδάσκουν ανάγνωση στα μικρότερα».¹⁴⁷

Οι οικοδιδάσκαλοι ήταν συνήθως ιερείς ή διάφοροι άλλοι επαγγελματίες (π.χ. γεωργοί κτλ.).¹⁴⁸ Βασική πηγή εσόδων των δασκάλων αυτών δεν ήταν, όπως θα ανέμενε κανείς, οι

¹⁴⁵ Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 380. Πρβλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 345.— Σχετικά με τη λειτουργία ιδιωτικών σχολείων στην Κύπρο κατά τον 19^ο αιώνα βλ. ενδεικτικά Lorenzo Warriner Pease, *The Diaries of Lorenzo Warriner Pease 1834-1839. An American Missionary in Cyprus and his Travels in the Holy Land, Asia Minor and Greece*, 2 τόμ., επιμ.: Rita C. Severis, Αγγλία, Ashgate, 2002, εδώ τ. I, σ. 596 και τ. II, σ. 949-950· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 87-88, 127-128 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 383.— Γενικές πληροφορίες (π.χ. πρόγραμμα διδασκαλίας, τόπος και μέθοδοι διδασκαλίας κ.ά.) για τα οικοδιδασκαλία που λειτουργούσαν στην Κύπρο κατά τον 19^ο αιώνα μέχρι και την κατάλυση της Τουρκοκρατίας βλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 270, 302, 311-312, 314, 320, 331, 342-343, 347-351· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 148-149, 165, 183, 189, 261, 295· Πολυξένη Λοιζιάς, «Κυπριακή κυψέλη», στο: η ίδια, *Τα έργα*, επιμ.: Θεοδόσης Πυλαρινός και Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκώστα, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2011, (= Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, 53), σ. 535-680, εδώ σ. 569-570 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 382.

¹⁴⁶ Ο περιηγητής Hume στον οποίο αποδίδεται μια περιγραφή της Κύπρου ημερολογιακού χαρακτήρα πιθανόν να ταυτίζεται, με κάποια βέβαια επιφύλαξη, με τον νομικό, δικαστή και καθηγητή νομικών στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου David Hume. Η χρονική περίοδος που έζησε, η οποία καλύπτει και το έτος 1801 κατά το οποίο ο περιηγητής φαίνεται να επισκέφτηκε το νησί, και κυρίως το γεγονός ότι το όνομά του αναφέρεται στο περιηγητικό έργο του Clarke με τον οποίο φαίνεται ότι ήταν συνταξιδιώτες, σε συνδυασμό με το ότι υπήρξε και συγγραφέας διαφόρων έργων μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο περιηγητής Hume ταυτίζεται με τον David Hume. Βλ. Πρβλ. Clarke, *Travels*, τ. I, σ. 105· Robert Walpole (επιμ.), *Travels in Various Countries of the East. Being a Continuation of Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*, London, Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1820, σ. 246-248, εδώ σ. 248· Παυλίδης (ανθολ., απόδ., επιμ., σημ. και σχόλ.), «Δόκτωρ Χιούμ», στο: ο ίδιος (ανθολ., απόδ., επιμ., σημ. και σχόλ.), *Η Κύπρος ανά τους αιώνες*, τ. Γ', σ. 1021-1024, εδώ σ. 1021 και John W. Cairns, «Hume, David (bar. 1757, d. 1838)», στο: *Oxford Dictionary of National Biography*, επιμ.: H. C. G. Matthew και Brian Harrison, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2004, στο: <http://www.oxforddnb.com/view/article/14142> (πρόσβ.: 29 Νοεμβρ. 2012) [Ηλεκτρονική έκδοση, επιμ.: Lawrence Goldman, Μάιος 2007].

¹⁴⁷ Walpole (επιμ.), *Travels*, σ. 246.

¹⁴⁸ Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 381, 384.— Αναφορικά με τους ιερείς-δασκάλους βλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 218, 220, 232-233, 258, 265-266, 299, 304-305, 309, 311-312, 325, 328 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 384.— Ιδιαίτερα ασυνήθιστο ωστόσο ήταν οι δάσκαλοι

αμοιβές από τα δίδακτρα, αφού η διδασκαλία ήταν κάτι σαν πάρεργο, καθώς συντηρούνταν οικονομικά κυρίως από τα εισοδήματα που προέρχονταν από το βασικό τους επάγγελμα.¹⁴⁹ Τα ιδιωτικά μαθήματα παραδίδονταν είτε στην οικία του εκάστοτε δασκάλου είτε στον χώρο εργασίας του (π.χ. σε νάρθηκα ναού, σε αχυρώνα ή ακόμη και στην ύπαιθρο).¹⁵⁰ Ο εξοπλισμός ήταν στοιχειώδης ή ακόμη και ανύπαρκτος.¹⁵¹ Σε αρκετές περιπτώσεις οι δάσκαλοι ήταν ταυτόχρονα και ιδρυτές σχολείων στη γενέτειρά τους.¹⁵²

των οικοδιδασκαλίων να ήταν γεωργοί. Αυτό παρατηρήθηκε κυρίως στο β' μισό του 19^{ου} αιώνα. Πρόκειται για μεμονωμένες περιπτώσεις όπως αυτές του Χατζηψάλλη στην Ποταμιού και του ιερέα Παπαντώνιου καθώς επίσης και του Παπακαρσερά Παπαχριστοδούλου στο Αυγόρου. Αναφορικά με τους γεωργούς-δασκάλους βλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 271, 299, 311-312· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 226, 310, 312, 313, 318, 322, 360 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 385.— Αναφορικά με τα διάφορα άλλα επαγγέλματα που ασκούσαν οι δάσκαλοι βλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 228, 264, 272-273, 230, 233, 300, 302, 311-313, 329· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 149-150, 188, 237, 264, 274, 325 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 385.— Κατά γενική ομολογία η μόρφωση του κυπριακού κλήρου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και ειδικότερα κατά τον 18^ο αιώνα ήταν πενιχρή. Αυτό παρατήρησε ο περιηγητής Pococke στα 1738: «οι ιερείς εδώ είναι ιδιαίτερα αγράμματοι, όπως και οι πιο πολλοί από όσους ανήκουν στις ανατολικές Εκκλησίες. Και παρότι η ελληνική είναι η μητρική τους γλώσσα, δεν καταλαβαίνουν την αρχαία ελληνική στην οποία είναι γραμμένη η *Καινή Διαθήκη*, αν και η νέα ελληνική διαφέρει ελάχιστα από εκείνη». Εξαίρεση βέβαια αποτελούν ορισμένοι υψηλόβαθμοι κληρικοί και ιεράρχες. Ενδεικτικά αναφέρονται οι Αρχιεπίσκοπος Βενιαμίν (1600-1606), Ιλαρίων Κιγάλας (1674-1678), Αρχιεπίσκοπος Σίλβεστρος (1718-1734), Αρχιεπίσκοπος Φιλόθεος (1734-1759), Αρχιεπίσκοπος Παΐσιος (1760-1767), Μητροπολίτης Κιτίου Μακάριος Α' (1737-1776), Αρχιεπίσκοπος Χρυσάνθος (1767-1810), Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός (1810-1821) κ.ά. Βλ. Pococke, *A Description of the East*, τ. II: μέρος I, σ. 234 και Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 41-81 αντίστοιχα.

¹⁴⁹ Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 346 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 381.— Ωστόσο, ενίοτε οι δάσκαλοι αμείβονταν για το διδασκαλικό τους έργο. Οι πληρωμές τους περιελάμβαναν είτε λίγα γρόσια που τα λάμβαναν ανά εβδομάδα ή ανά μήνα από τον κάθε ένα μαθητή ξεχωριστά είτε επιπρόσθετο μισθό από την εκκλησιαστική επιτροπή του τοπικού ναού ή από τον αρχιερέα της περιοχής. Άλλοτε, η αμοιβή για τις υπηρεσίες τους εξαργυρωνόταν σε είδος (τρόφιμα), το λεγόμενο «Σαββατιάτικο» δώρο ή σε σπανιότερες ακόμη περιπτώσεις αναφέρεται και η εκχώρηση συγκεκριμένης έκτασης γης από τους γονείς στον εκάστοτε δάσκαλο. Βλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 346 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 381.

¹⁵⁰ Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 346 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 381, 382.

¹⁵¹ Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 383. Πρβλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 346.

¹⁵² Βλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 346· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 87-88· Κωστής Κοκκινόφτας, «Κύπριοι κληρικοί κτήτορες σχολών στη γενέτειρά τους (β' μισό 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα)», *Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών* 8 (2008), σ. 75-118, εδώ σ. 81-83 και Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 381.

2.2.2. Κυπριακή λογοσύνη και εκδοτική παραγωγή

Οι προσπάθειες κυρίως των ανώτατων κληρικών για τη βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος, όπως φάνηκε παραπάνω, συνέβαλαν στη διαμόρφωση του περισσότερο συγκροτημένου χαρακτήρα που έλαβε ο πνευματικός βίος της Κύπρου κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα.¹⁵³ Ωστόσο, η επέμβαση της εκκλησιαστικής διοίκησης και ο συνακόλουθος έλεγχος της κοινωνικής και πνευματικής ζωής, καθώς επίσης και οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν με την οθωμανική κατάκτηση, αποτέλεσαν ανασταλτικούς παράγοντες για την επαφή και την πρόσληψη νεωτεριστικών ιδεών του Διαφωτισμού. Αυτά ερμηνεύουν εν μέρει την καθυστέρηση της δεξίωσης και την περιορισμένη αφομοίωση των ιδεών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού από την κυπριακή κοινωνία που έχει παρατηρηθεί από τους ερευνητές.¹⁵⁴

Εκτός από την εκπαίδευση, σημαντικός μοχλός ανανέωσης της σκέψης και διάδοσης νεωτεριστικών ιδεών κατά τον 18^ο αιώνα υπήρξε η τυπογραφία. Οι Κύπριοι λόγιοι της εποχής εκμεταλλεύτηκαν τις δυνατότητες που τους προσέφερε. Ταξιδεύοντας στην κεντρική και δυτική Ευρώπη, συνήθως για σπουδές, αξιοποιούσαν ενίοτε τη διαμονή τους και για να τυπώσουν δικά τους κείμενα ή να επιμεληθούν την έκδοση ξένων έργων.¹⁵⁵ Τα έντυπα αυτά έχουν παραδοσιακό προσανατολισμό· η θεματολογία τους αντλείται κατά κανόνα από την κυπριακή εκκλησιαστική ιστορία.¹⁵⁶ Ο Ιωακείμ ο Κύπριος ιερομόναχος, μέλος της αδελφότητας του Πανάγιου Τάφου, υπήρξε συντάκτης Εκλογής μοναχικών διηγήσεων (1776) που απαντά στον κώδικα 369 της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Ιεροσολύμων,¹⁵⁷ ο Σαμουήλ ο Αγιοσαββίτης συντάκτης κωδίκων με θρησκευτικό περιεχόμενο κατά το διάστημα 1777-1804,¹⁵⁸ και ο Αθανάσιος Κασσαβέτης, μετέπειτα

¹⁵³ Κιτρομηλίδης, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων», σ. 509.

¹⁵⁴ Βλ. Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 72 και ο ίδιος, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 273.

¹⁵⁵ Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 74.

¹⁵⁶ Ο.π.

¹⁵⁷ Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική βιβλιοθήκη ήτοι κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του αγιοτάτου αποστολικού τε και καθολικού ορθοδόξου πατριαρχικού θρόνου των Ιεροσολύμων και πάσης Παλαιστίνης αποκειμένων ελληνικών κωδίκων*, 5 τόμ., Βρυξέλλες, Culture et Civilisation, 1963, εδώ τ. Α', σ. 388, αρ. 369 [φωτομηχανική ανατύπωση της α' έκδ. του 1899] και Λίνος Πολίτης και Μαρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17^{ου}-18^{ου} αιώνα. Συνοπτική καταγραφή», *Δελτίον του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου* 6 (1988-1992), σ. 313-645, εδώ σ. 467.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Ιωακείμ ιερομονάχου βλ. ενδεικτικά Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοσύνη*, σ. 158.

¹⁵⁸ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική βιβλιοθήκη*, τ. Β', σ. 213-214, 382, 577, 603-605 και 619, αρ. 133, 254, 531, 592-593 και 620 αντίστοιχα.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Σαμουήλ του Αγιοσαββίτη βλ. ενδεικτικά Ιωάννης Μειμάρης, «Νεόφυτος ο Κύπριος και άλλοι συγγραφείς, αντιγραφείς, συλλογείς και κτήτορες κωδίκων της Ιεροσολυμιτικής Βιβλιοθήκης», *Θεολογία* 55 (1984), σ. 1131-1143, εδώ σ. 1132, 1141 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοσύνη*, σ. 239-240.

επίσκοπος Δημητριάδος (1794-1821), που μας παρέδωσε δύο χειρόγραφα δοξαστάρια, αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις.¹⁵⁹

Η ενεργός συμμετοχή Κυπρίων σε εκδόσεις διαφόρων συγγραμμάτων και η συνεργασία τους, ως διορθωτών και επιμελητών, με τυπογραφεία των μεγάλων κέντρων της παραγωγής του βιβλίου στον 18^ο αιώνα και στο πρώτο μισό του 19^{ου} αποδεικνύει την αλλαγή που άρχισε να συντελείται στο επίπεδο της πνευματικής κίνησης στην Κύπρο του 18^{ου} αιώνα. Αναφερόμαστε κυρίως σε λογίους που είχαν άμεση (συνήθως ιερωμένοι) ή έμμεση σχέση (συνήθως λαϊκοί) με τον χώρο της Εκκλησίας.¹⁶⁰ Η προσφορά στον τομέα αυτό του συγγενή του Πετράκη Καρίδη, Αθανάσιου Καρίδη Μητροπολίτη Νικομηδείας (δεκαετία 1740;-1821) ως επιμελητή της *Ακολουθίας του αγίου Ερμογένους* (Βενετία 1771,¹⁶¹ 21772),¹⁶² του Ανθέμιου του Κύπριου, Πατριάρχη Αντιοχείας (πριν από το 1750-1813), διορθωτή της *Ακολουθίας των οσίων Αναστασίου, Χαρίτωνος, Αυξεντίου και Κενδέα* (Βενετία 1779),¹⁶³ του Άνθιμου Βέρα, διορθωτή στο βενετικό τυπογραφείο του Νικολάου Γλυκή κατά το διάστημα 1779-1784,¹⁶⁴ και του Γεδεώνος του Αγιοταφίτου (18^{ος} αιώνας), διορθωτή στο τυπογραφείο των Breitkopf στη Λιψία είναι τυπικά παραδείγματα.¹⁶⁵

Στις δραστηριότητες της Εκκλησίας της Κύπρου που απέβλεπαν στην ανασύσταση και στην ανασυγκρότηση της πνευματικής ζωής των Κυπρίων, κατά τον 18^ο αιώνα, θα πρέπει να συμπεριληφθεί η οικονομική στήριξη και ενίσχυση της εκδοτικής προσπάθειας, εκ μέρους της Αρχιεπισκοπής Κύπρου, των Μητροπόλεων και των Μονών Κύκκου και Μαχαιρά. Τα έντυπα που υποστηρίζουν τα εκκλησιαστικά αυτά ιδρύματα έχουν, όπως είναι αναμενόμενο, παραδοσιακό προσανατολισμό (θρησκευτικά, λειτουργικά κείμενα και

¹⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά Παπαδόπουλος, *Η εκκλησία*, σ. 98· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Β', σ. 105· Κωστής Κοκκινόφτας, «Ο Κύπριος Μητροπολίτης Δημητριάδος και Ζαγοράς Αθανάσιος Κασσαβέτης», *Απόστολος Βαρνάβας* 55 (1994), σ. 18-21 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 91-92.

¹⁶⁰ Μιτσιδής, «Η προσφορά», σ. 182 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 75-76.

¹⁶¹ Evro Layton, «Greek Bibliography. Additions And Corrections (c. 1471-1829)», *Θησαυρίσματα* 16 (1979), σ. 89-112, εδώ σ. 105, αρ. 36.

¹⁶² Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, 2 τόμ., Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1984-1986, (= Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 48), εδώ τ. Α': *Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις*, Αθήνα 1984, σ. 92-93, αρ. 260.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Αθανάσιου Νικομηδείας θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Βλ. ενδεικτικά Ανδρέας Ν. Μιτσιδής, *Ο Κύπριος την καταγωγήν Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης ο εθνομάρτυς*, ανατ. από περ. *Απόστολος Βαρνάβας*, Λευκωσία, Αναγέννησις, 1975, σ. 5-31· ο ίδιος, «Ο συναθλητής του Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγόριου Ε' Κύπριος Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος (†10 Απριλίου 1821)», *Απόστολος Βαρνάβας* 52 (1991), σ. 213-218· Κοκκινόφτας, «Ο εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας», σ. 177-194· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 89-90 και Αριστείδης Λ. Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια της Κύπρου Καρύδη ή Καρίδη (Caridi)», *Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών* 9 (2010), σ. 293-302, εδώ σ. 295-298.

¹⁶³ Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 9-10, αρ. 102.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Ανθέμιου του Κύπριου του Πατριάρχη Αντιοχείας βλ. ενδεικτικά Κωστής Κοκκινόφτας, «Ο Κύπριος Πατριάρχης Αντιοχείας Ανθέμιος (1791-1813)», *Απόστολος Βαρνάβας* 55 (1994), σ. 316-320 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 101-102.

¹⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Β', σ. 106· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 105-106 και Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 74-75.

¹⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Β', σ. 106-108· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 111-112 και Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 74-75.

τυπικά), και εκδίδονταν συχνά για την κάλυψη των δικών τους αναγκών.¹⁶⁶ Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν οι εκδόσεις των Ακολουθιών του *Αποστόλου Βαρνάβα* (Βενετία 1756),¹⁶⁷ και του *αγίου Ερμογένους* (Βενετία 1771, ²1772),¹⁶⁸ που πραγματοποιήθηκαν με την οικονομική ενίσχυση του τότε Αρχιεπισκόπου Κύπρου Φιλοθέου,¹⁶⁹ και του Μητροπολίτη Κιτίου Μακαρίου Α΄ (1737-1776) αντίστοιχα.¹⁷⁰

Το ενδιαφέρον που διαπιστώνεται εκ μέρους των Κυπρίων λογίων στο πεδίο της ελληνικής βιβλιοπαραγωγής του 18^{ου} αιώνα, παρά τον αυστηρά παραδοσιακό του χαρακτήρα, όντας πρωτοφανές για τα κυπριακά δεδομένα της περιόδου, μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για τις απαρχές της διαμόρφωσης μιας κυπριακής λογιόσυνης. Ίχνη των φιλοσοφικών ανησυχιών του Κύπριου μοναχού Κυπριανού, μετέπειτα Πατριάρχη Αλεξανδρείας (1776-1783),¹⁷¹ που αποτυπώνονταν στις επιστολές του δασκάλου του Ευγένιου Βούλγαρη (1716-1806), αποτελούν ίσως την πρώτη ισχυρή εισαγωγή των νεωτεριστικών ιδεών στην Κύπρο.¹⁷² Η αλλαγή που συντελείται, σηματοδοτείται και από

¹⁶⁶ Ενδεικτικά για το θέμα αυτό βλ. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 33-34· Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 75-76· Stavrides, «Cyprus 1750-1830», σ. 92-93 και Κιτρομηλίδης, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων», σ. 510.— Ιδιαίτερη αναφορά στις εκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν με την οικονομική στήριξη της Μονής Κύκκου γίνεται στις ακόλουθες μελέτες. Βλ. ενδεικτικά Κυπριανός (Αρχ.), *Ιστορία*, σ. 609· Κ. Ε. Χατζηστεφάνου, «Νικολάου Μαυροκορδάτου *Θέατρον Πολιτικόν*», *Κυπριακά Σπουδαί* 25 (1961), σ. 131-144, εδώ σ. 133· Ρωξάνη Αργυροπούλου, «Το ελληνικό βιβλίο στην Κύπρο του ΙΘ΄ αιώνα», στο: *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ΄2: *Φιλολογία-Λαογραφία*, επιμ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος και Μενέλαος Χριστοδούλου, σ. 11-14, εδώ σ. 12· Φιλίππου, *Η εκκλησία της Κύπρου*, σ. 132-135· Περδίκης, *Η Μονή Κύκκου*, σ. 25-26 και Φωτίου, *Η συμβολή της Ιεράς Μονής Κύκκου*, σ. 37-38.— Αναφορικά με τις εκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν με την στήριξη της Μονής Μαχαιρά βλ. ενδεικτικά Κυπριανός (Αρχ.), *Ιστορία*, σ. 609-610 και Αργυροπούλου, «Το ελληνικό βιβλίο στην Κύπρο του ΙΘ΄ αιώνα», σ. 12.

¹⁶⁷ Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α΄, σ. 10, αρ. 107.

¹⁶⁸ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 161-162.

¹⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογιόσυνη*, σ. 135 και ο ίδιος, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων», σ. 510.

¹⁷⁰ Βλ. ενδεικτικά Φίλιππος Γεωργίου, *Ειδήσεις ιστορικά*, σ. 104-106· Legrand, *Bibliographie Hellénique Au Dix-Huitième Siècle*, τ. II, σ. 149, αρ. 757· Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Ναογραφία. Τριμήκληνη, Βίκλα, Μελίνη, Κελλάκι», *Κυπριακά Χρονικά* 6 (1929), σ. 156-161, εδώ σ. 160-161· Παπαδόπουλος, *Η εκκλησία*, σ. 76-77· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α΄, σ. 75-76 και τ. Β΄, σ. 120· Α. και J. Stylianos, «Two Donor-Portraits and Two Dedicatory Inscriptions Concerning Bishop Makarios of Kition (1737-1776). In the Chapel of the Archangel, Monagri», *Κυπριακά Σπουδαί* 31 (1967), σ. 65-74· Φιλίππου, *Η εκκλησία της Κύπρου*, σ. 101-102, 105-106, 107, 108-109, 115, 185-187, 193, 258, 331· Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες*, σ. 17-18· Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 139-154· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογιόσυνη*, σ. 198-200 και Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 82.

¹⁷¹ Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 264-265 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 76.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Κυπριανού Αλεξανδρείας βλ. ενδεικτικά Κυπριανός (Αρχ.), *Ιστορία*, σ. 317· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Β΄, σ. 117-120· Hill, *A History*, τ. IV, σ. 391-392· Φιλίππου, *Η εκκλησία της Κύπρου*, σ. 111-113, 320 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογιόσυνη*, σ. 181-182.

¹⁷² Σχολιασμός και ανάλυση της επιστολής του Βούλγαρη γίνεται από τον Αγγέλου. Βλ. Άλκης Αγγέλου, «Το χρονικό της Αθωνιάδας (Δοκίμιο ιστορίας της σχολής με βάση ανέκδοτα κείμενα)», στο: ο ίδιος, *Των Φώτων Α΄. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Ερμής, 1988, (= Νεοελληνικά Μελετήματα, 9), σ. 111-132, εδώ σ. 111, 124.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Βούλγαρη ενδεικτικά βλ. Stephen K. Batalden, *Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806. A Chapter in Greco-Slavic Ties of the Eighteenth Century*, Μινεσότα, University Of Minnesota, 1975 [Διδακτορική

την έκδοση του γνωστού έργου του Ambrosius Marlianus (1562-1632) *Θέατρον Πολιτικόν* (Λιψία 1758), «Σπουδὴ δὲ, Ἐπιμελεία τε, καὶ Ἐπιστασία τοῦ Πανοσιολογιωτάτου» αρχιμανδρίτη Σεραφεῖμ Πισιδίου και «δαπάνη» της Μονῆς Κύκκου.¹⁷³ Η έκδοση αυτή του περίφημου «συγγράμματος πολιτικῆς αγωγῆς των ηγεμόνων»¹⁷⁴ αποτελεί την επιφανέστερη συμβολή του κυπριακού ελληνισμού στην πνευματικὴ δραστηριότητα της εποχῆς.¹⁷⁵

Στα παραπάνω, θα πρέπει να προστεθῆ και η δράση του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού Κουριοκουρίτη (1735;/1745;-1802;/1804;).¹⁷⁶ Σύμφωνα με τον Π. Μ. Κιτρομηλίδη ο Κυπριανός «συνδιαλέγεται με την παιδεία της Δύσεως και αποβαίνει ο κατ' ἐξοχὴν Κύπριος φορέας του Διαφωτισμοῦ αλλά είναι συγχρόνως κληρονόμος της παράδοσης των χριστιανικῶν γραμμάτων της νήσου».¹⁷⁷ Επιμελήθηκε τον δεύτερο τόμο της *Εισόδου φυσικῆς ακροάσεως* (Βενετία 1779) του Θεόφιλου Κοριδαλέα (1570-1645), στην οποία εντοπίζονται βασικὲς αρχές της νευτώνειας φυσικῆς, δηλαδή της νεότερης —για την εποχὴ εκείνη— φυσικῆς σκέψης,¹⁷⁸ ενώ στο ἔργο που συνέγραψε ο ἴδιος για την ιστορία της Κύπρου, στην περίφημη *Ιστορία χρονολογική* (Βενετία 1788),¹⁷⁹ διαφαίνονται ξεκάθαρα ιδέες του Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.¹⁸⁰ Ὅπως χαρακτηριστικὰ παρατηρεῖ ο Γιώργος Μύαρης:

Διατριβή] και Ελένη Αγγελολομάτη-Τσουγκαράκη (επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικοῦ συνεδρίου, Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, Αθήνα, Ἰόνιο Πανεπιστήμιο και Κανάκης, 2009.

¹⁷³ Χατζηστεφάνου, «Νικολάου Μαυροκορδάτου *Θέατρον Πολιτικόν*», σ. 135.

¹⁷⁴ Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματικὴ κίνηση», σ. 77. Πρβλ. Κωνσταντῖνος Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχὴ μας*, Αθήνα, Γνώση, 2000, σ. 135 και Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 38-39.

¹⁷⁵ Χατζηστεφάνου, «Νικολάου Μαυροκορδάτου *Θέατρον Πολιτικόν*», σ. 135 και Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματικὴ κίνηση», σ. 77.

¹⁷⁶ Βλ. ενδεικτικὰ Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Β', σ. 111-117· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 422-423· Κόλιας, «Οι φιλελεύθερες ιδέες του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού», σ. 229-238· Κώστας Χατζηψάλτης, «Ο Κύπριος λόγιος Αρχιμανδρίτης Κυπριανός. Συμπληρωματικὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα», *Κυπριακά Γράμματα* 15 (1950), σ. 15-17· Θεόδωρος Παπαδόπουλλος, «Αρχιμανδρίτης Κυπριανός», *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 44 (1980), σ. 197-203· Περδίκη, *Ἡ Μονὴ Κύκκου*, σ. 26, 37-44· Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 118-122· ο ἴδιος, *Κυπριακὴ λογιόσυνη*, σ. 174-177· Στράντζαλης, *Ο Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Εφραίμ Β' ο Αθηναῖος*, σ. 50, 58-60· Μύαρης, «Ὀψεις του Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», σ. 268-272· ο ἴδιος, «Η Κύπρος και η πνευματικὴ κίνηση», σ. 77-81 και Κιτρομηλίδης, «Η παράδοση των ελληνικῶν γραμμάτων», σ. 496-498.

¹⁷⁷ Κιτρομηλίδης, «Η παράδοση των ελληνικῶν γραμμάτων», σ. 496. Πρβλ. ο ἴδιος, *Κυπριακὴ λογιόσυνη*, σ. 55.

¹⁷⁸ Ο δεύτερος τόμος του ἔργου επιγράφεται *Γενέσεως και φθορὰς περὶ κατ' Ἀριστοτέλην*, τ. Β', χ.τ., Νικόλαος Γλυκῆς, 1780. Βλ. Legrand, *Bibliographie Hellénique Au Dix-Huitième Siècle*, τ. II, σ. 302-304, αρ. 956. Πρβλ. Νίκος Κ. Ψημμένος, «Η στωικὴ φιλοσοφία στη θεώρηση του Θεόφιλου Κοριδαλέα», στο: Χρῖστος Α. Τέζας (επιμ.), *Πρακτικά Επιστημονικοῦ Συνεδρίου. Επίκτητος. Ἡ ζώη και το ἔργο του. Πρέβεζα 17-19 Ἰουνίου 1994*, Πρέβεζα, Δήμος Πρέβεζας-Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Πρέβεζας, 1997, σ. 142-148· Παπαδόπουλλος, «Αρχιμανδρίτης Κυπριανός», σ. 199· Μύαρης, «Ὀψεις του Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», σ. 270-271 και ο ἴδιος, «Η Κύπρος και η πνευματικὴ κίνηση», σ. 78-80.

¹⁷⁹ Παπαδόπουλος, *Ελληνικὴ Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 240, αρ., 3243.

¹⁸⁰ Βλ. ενδεικτικὰ Κόλιας, «Οι φιλελεύθερες ιδέες του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού», σ. 234-238· Παπαδόπουλλος, «Αρχιμανδρίτης Κυπριανός», σ. 200-201· ο ἴδιος, «Λογογραφία του κυπριακοῦ

με τις πυκνές διαπιστώσεις και επισημάνσεις του Κυπριανού για το ιστορικό παρελθόν και παρόν της Κύπρου “από διατριβή για το παρελθόν, το έργο [η *Ιστορία χρονολογική*] μεταβαλλόταν σε στοχασμό για το συλλογικό πεπρωμένο” και σε πεδίο όπου εκφράζεται ένας νέος τρόπος συναρμογής του παραδοσιακού με το νεωτερικό για τις επιστήμες, τις κοινωνίες, τον άνθρωπο και τον πολιτισμό.¹⁸¹

Τέλος, ο Κιτρομηλίδης τόνισε ότι, «η επαφή της κυπριακής λογοσύνης της Δύσεως με τον Διαφωτισμό απολήγει στη συμβολική ολοκλήρωση στο πρόσωπο του Ιωάννη Καρατζά από τη Λευκωσία (1767-1798)». ¹⁸² Ο Καρατζάς, με την απόδοση στη νεοελληνική του φιλοσοφικού έργου *Κέβητος του Θηβαίου, Πλατωνικού φιλοσόφου, Πίναξ* (Βιέννη 1792)¹⁸³ φανέρωσε τις επιρροές που δέχτηκε η σκέψη από τις ιδέες του Διαφωτισμού.¹⁸⁴ Στο πιο πάνω έργο «προβάλλεται [...] η κοινωνική ωφελιμότητα και αποτελεσματικότητα της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ένας από τους κοινούς τόπους του Διαφωτισμού». ¹⁸⁵ Όπως δείχνει εξάλλου το *Έρωτος αποτελέσματα* (Βιέννη 1792),¹⁸⁶ που προσγράφεται στον Ιωάννη Καρατζά και στον Αθανάσιο Ψαλίδα (1767-1829),¹⁸⁷ η σχέση του με τις ιδέες του Διαφωτισμού εκτείνεται και στο πεδίο της ηθικής φιλοσοφίας,¹⁸⁸ ειδικότερα των νεωτερικτών απόψεων περί των ανθρωπίνων παθών.¹⁸⁹

Διαφωτισμού», *Κυπριακά Σπουδαί* 49 (1985), σ. 1-167, εδώ σ. 18· Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 118-122· Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 268-270· ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 77-78 και Κιτρομηλίδης, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων», σ. 496-498.

¹⁸¹ Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 78.

¹⁸² Κιτρομηλίδης, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων», σ. 498.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Ι. Καρατζά βλ. ενδεικτικά Hans Eideneier, «Ο συγγραφέας του “Έρωτος Αποτελέσματα”», *Θησαυρίσματα* 24 (1994), σ. 282-285· Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 297-298· Στέση Αθήνη, «Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και Αθανάσιος Ψαλίδας. Τα αποτελέσματα μιας πιθανής συνεργασίας», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 6 (1998/1999), σ. 265-271· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοσύνη*, σ. 163-164· Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 272-302· Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και ο Αθανάσιος Ψαλίδας ή ο Έρωτας και τα αποτελέσματά του στη νεοελληνική λογοτεχνία του Διαφωτισμού», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 31 (2005), σ. 249-284 και Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 81-87.

¹⁸³ Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 229, αρ. 3098.

¹⁸⁴ Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 84 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 284-285.

¹⁸⁵ Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 84. Πρβλ. ενδεικτικά Νίκος Α. Βέης, «Η συλλογή διηγημάτων “Έρωτος αποτελέσματα” και ο συγγραφέας αυτών Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 20 (1970), σ. 345-366, εδώ σ. 352-353 και Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 284-289.

¹⁸⁶ Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 377, αρ. 5044-5045.

¹⁸⁷ Βλ. ενδεικτικά Λεάνδρος Ι. Βρανούσης, *Αθανάσιος Ψαλίδας. Ο Διδάσκαλος του Γένους, 1767-1829. Ο πατριώτης—ο πολιτικός—ο αγωνιστής*, Ιωάννινα, Ηπειρωτική Εστία, 1952· Μαρία Μιλτ. Παντελιού, «Η προσωπικότητα του Αθανασίου Ψαλίδα (1767 έως 1829)», *Ηπειρωτική Εστία* 27 (1978), σ. 8-12 και Παναγιώτης Χρ. Νούτσος, «Ο νεαρός Ψαλίδας και η φιλοσοφία του Γαλλικού Διαφωτισμού», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981), σ. 187-214.

¹⁸⁸ Βλ. ενδεικτικά Αριάδνη Καμαριανού, «Λαϊκά τραγούδια και φαναριώτικα στιχουργήματα Ελλήνων και Ρουμάνων του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνας», *Λαογραφία* 18 (1959), σ. 94-112, εδώ σ. 98 (σημ. 2) και Αθήνη, «Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και Αθανάσιος Ψαλίδας», σ. 265-271.

¹⁸⁹ Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και ο Αθανάσιος Ψαλίδας», σ. 251. Πρβλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 297-298· Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού

2.2.3. Η παρουσία του βιβλίου στην Κύπρο και η διακίνησή του

2.2.3.1. Οι βιβλιοθήκες

Το ενδιαφέρον των Κυπρίων για πνευματική ανανέωση δεν περιορίστηκε κατά τον 18^ο αιώνα μόνο σε τομείς που αφορούσαν την εκπαίδευση ή την έκδοση και επιμέλεια βιβλίων. Μια περαιτέρω έκφρασή του αποκαλύπτουν η συγκρότηση αυτή την εποχή ιδιωτική και μοναστηριακών βιβλιοθηκών στο νησί. Η συγκρότηση και η λειτουργία ιδιωτικών και μοναστηριακών βιβλιοθηκών στην Κύπρο του 18^{ου} αιώνα ενδέχεται να συνδέεται και με την ανάγκη δημιουργίας χώρων πνευματικής καλλιέργειας. Η μελέτη των βιβλιοθηκών αυτών μας οδηγεί σε πολύτιμα συμπεράσματα, καθώς οι βιβλιοθήκες είναι εξαιρετικά σημαντικοί δείκτες για το ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον στο οποίο ανήκουν. Όπως επισημαίνουν ιστορικοί του βιβλίου:

Η «ενεργοποίηση» των βιβλιοθηκών συμπίπτει συνήθως με τη λειτουργία κοντά τους σχολείων ή την παρουσία ισχυρών πνευματικών προσωπικοτήτων που φυσικό είναι να προσελκύσουν το βιβλίο, με αποτέλεσμα να δημιουργείται στο χώρο αυτό μια ζωντανή πνευματική εστία. Δεν αρκεί δηλαδή η απλή συσσώρευση βιβλίων· η χρήση και αξιοποίησή τους προσδιορίζει την ακτινοβολία της συλλογής.¹⁹⁰

Σταδιακά κατά τον 18^ο αιώνα, η κατοχή βιβλίων παύει να αποτελεί προνόμιο των λίγων. Ευρύτερες ομάδες, λ.χ. κληρικοί και δάσκαλοι, αρχίζουν να συγκροτούν μικρές συλλογές οι οποίες δεν περιορίζονται πλέον σε λίγα κείμενα, στο *Ψαλτήρι* και στην *Οκτώηχο*.¹⁹¹ Η δημιουργία ιδιωτικών βιβλιοθηκών συνδέεται άμεσα με την αύξηση του αλφαριθμητισμού και την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου στην ελληνική κοινωνία κατά την εποχή του Διαφωτισμού.¹⁹² Συγχρόνως, με την πνευματική τέρψη, που συνδεόταν με τη μελέτη των βιβλίων, η κατοχή ενός βιβλίου άρχισε να αποτελεί τεκμήριο του κοινωνικού status του κτήτορα.¹⁹³

Έτσι, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της εποχής αυτής είναι η εμφάνιση ιδιωτικών βιβλιοθηκών των οποίων οι κτήτορες είναι, όχι όπως παλαιότερα σχεδόν αποκλειστικά

Διαφωτισμού», σ. 272-273, 289-294· ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 84-85 και Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και ο Αθανάσιος Ψαλίδας», σ. 260-266.

¹⁹⁰ Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 202.

¹⁹¹ Ο.π., σ. 203.

¹⁹² Αλέξης Πολίτης (επιμ.), «Εισαγωγή», στο: *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου στην Ανδρίτσαινα. Κατάλογος*, πρόλ.: Λουκία Δρούλια, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1987, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 34), σ. 17-41, εδώ σ. 32.

¹⁹³ Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 203.

υψηλά ιστάμενοι κληρικοί, αλλά, όλο και πιο συχνά λαϊκοί. Οι ιδιοκτήτες των βιβλιοθηκών εντοπίζονται στους κύκλους των Φαναριωτών της Κωνσταντινούπολης ή των Παραδουνάβιων ηγεμονιών και των ευγενών των Επτανήσων, στον ανώτατο κλήρο και ανάμεσα στους λογίους δασκάλους.¹⁹⁴ Σε αυτούς θα πρέπει να προστεθούν και άλλες δύο κοινωνικές ομάδες, οι έμποροι και οι γιατροί, ομάδες που συνδέονται άμεσα με την εμφάνιση κατά τον 18^ο αιώνα της εκκολαπτόμενης ελληνικής αστικής τάξης.¹⁹⁵ Οι παραπάνω παρατηρήσεις αν και γενικές, δείχνουν τη σημασία που αποκτούν οι ιδιωτικές συλλογές βιβλίων κατά τον 18^ο αιώνα και την αξία που έχει η έρευνά τους για τη μελέτη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Ενδιαφέρουσα περίπτωση κυπριακής βιβλιοθήκης είναι εκείνη του Μακαρίου Α΄, Μητροπολίτη Κιτίου, ο οποίος υπήρξε ένας από τους πιο μορφωμένους Κύπριους ιεράρχες κατά τον 18^ο αιώνα, παρότι μέχρι σήμερα δεν είναι γνωστό το πού σπούδασε.¹⁹⁶ Μαρτυρία της μόρφωσης και φιλομάθειάς του συνιστά ένας κατάλογος της βιβλιοθήκης του, ο οποίος απαντά στον Κώδικα Α΄ της Μητρόπολης Κιτίου.¹⁹⁷ Με βάση τον κατάλογο αυτό, η βιβλιοθήκη του Μακαρίου Α΄ περιελάμβανε περίπου 114 τίτλους βιβλίων. Αρκετά από αυτά έχουν σωθεί και φυλάσσονται στη Μητρόπολη Κιτίου.¹⁹⁸ Το περιεχόμενο της συλλογής, δείχνει μια βιβλιοθήκη με ευδιάκριτη την παραδοσιακή κατεύθυνση αφού σε αυτήν υπερτερούν τα θρησκευτικού περιεχομένου έργα (π.χ. *Τα άπαντα του Συμεώνος*

¹⁹⁴ Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Το δυτικό βιβλίο στον ελληνικό χώρο», στο: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, σ. 169-188, εδώ σ. 184 [= ο ίδιος, «Το δυτικό βιβλίο στον ελληνικό χώρο», στο: ο ίδιος, *Ιστορικά φροντίσματα*, επιμ.: Πόπη Πολέμη, 2 τόμ., Αθήνα, Πορεία, 1992-1996, εδώ τ. Α΄: *Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, σ. 176-191, εδώ σ. 188].

¹⁹⁵ Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 204 και Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 228.

¹⁹⁶ Σχετικά με τη ζωή και τη δράση του Μητροπολίτη Κιτίου Μακαρίου Α΄ θα γίνει αναλυτικότερη αναφορά σε μεταγενέστερο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής. Βλ. ενδεικτικά Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 4.

¹⁹⁷ «Κώδιξ Α΄ (1681-1776)», σ. 124-125.— Μεταγραφή του καταλόγου έγινε τον Νεοκλή Γ. Κυριαζή και τον Ιερομόναχο Σωφρόνιο Μιχαηλίδη. Βλ. Κυριαζής, *Ιστορικοί σελίδες*, σ. 12-14 και Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 147-148.— Στις μελέτες αυτές δεν πραγματοποιείται οποιαδήποτε ανάλυση (ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων) ή σχολιασμός του περιεχομένου της συλλογής.— Αναφορά στο περιεχόμενο της συλλογής έγινε από τον Σταυρίδη. Βλ. Σταυρίδης, «Η εκπαίδευση του κλήρου», σ. 299-300.— Η συλλογή του Μακαρίου Α΄ Μητροπολίτη Κιτίου δεν αποτελεί την πρωιμότερη μαρτυρία για τη συγκρότηση ιδιωτικής βιβλιοθήκης στην Κύπρο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Με βάση πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας η περίπτωση της ιδιωτικής συλλογής βιβλίων του Ιλαρίωνος Κιγάλα θα πρέπει να αποτελεί την πρωιμότερη γνωστή περίπτωση (17^{ος} αιώνας). Βλ. Χρ. Παντελίδης, «Κατάλογος των κωδίκων της Βιβλιοθήκης του εν Λευκωσία Παγκυπρίου Γυμνασίου», *Νέος Ελληνομήμων* 11 (1914), σ. 165-173, εδώ σ. 170, αρ. 9 και Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α΄, σ. 66.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Ιλαρίωνος Κιγάλα βλ. ενδεικτικά Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 47.

¹⁹⁸ Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 148.

Θεσσαλονίκης.¹⁹⁹ Πανοπλία δογματική κ.ά).²⁰⁰ Από τη συλλογή δεν απουσιάζουν ωστόσο οι κλασικοί συγγραφείς —ο Αριστοτέλης,²⁰¹ ο Όμηρος,²⁰² ο Ξενοφών,²⁰³ αλλά και ο Αριστοφάνης.²⁰⁴ Απαντούν ακόμα κάποια εγχειρίδια,²⁰⁵ το *Λεξικό* του Varin,²⁰⁶ η *Εγκυκλοπαιδεία* του Πατούσα,²⁰⁷ και η *Γραμματική* του Λασκάρεως κ.ά.,²⁰⁸ όπως και μερικά έργα γεωγραφίας,²⁰⁹ όπως η *Γεωγραφία* του Μελετίου Αθηνών.²¹⁰ Η παρουσία των παραπάνω εκδόσεων μας δίνει μια πρώτη ένδειξη για την πρόοδο που συντελείται στην Κύπρο του 18^{ου} αιώνα.

Όπως δείχνουν οι καταγραφές των περιουσιακών στοιχείων Κυπρίων κατά την περίοδο 1783-1835, που απαντούν στον κώδικα 9 του Πολιτιστικού Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ',²¹¹ αλλά και ο κατάλογος της βιβλιοθήκης του Πετράκη Καρίδη, για τον οποίο θα γίνει εκτενέστερος λόγος στη συνέχεια, καθώς και άλλες μαρτυρίες, η κατοχή ιδιωτικής βιβλιοθήκης δεν αποτελούσε προνόμιο μόνο του ανώτερου κλήρου.²¹² Γνωστοί

¹⁹⁹ «Κώδιξ Α' (1681-1776)», 124.— «Συμεών Θεσσαλονίκης»: Συμεών Θεσσαλονίκης, *Του μακαρίου Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τα άπαντα. Εις τέσσαρα μέρη διαιρεθέντα [...]*, Λιψία [= Βιέννη], Πολυζώνης Λαμπανιζιώτης [= Josef A. Baumeister], 1791. Βλ. Γεώργιος Γ. Λαδάς και Αθανάσιος Δ. Χατζηδήμος, *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791-1795*, Αθήνα, χ.ε., 1970, σ. 85, αρ. 32.

²⁰⁰ «Κώδιξ Α' (1681-1776)», σ. 124.— «Πανοπλία δογματική»: Αλέξιος Κομνηνός, *Πανοπλία δογματική [...]*, Τεργόβιστος, Μητρόπολη Ουγγροβλαχίας, 1710. Βλ. Legrand, *Bibliographie Hellénique Au Dix-Huitième Siècle*, τ. I, σ. 95, αρ. 69.

²⁰¹ Βλ. ενδεικτικά «Κώδιξ Α' (1681-1776)», σ. 124-125.

²⁰² Ο.π.

²⁰³ Ο.π., σ. 124.

²⁰⁴ Ο.π.

²⁰⁵ Για την ειδολογική διάκριση των έργων βλ. Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95-98.

²⁰⁶ Κώδιξ Α' (1681-1776)», σ. 124.— «Βαρίνος λεξικόν»: Βαρίνος Κάμηρς, *Το μέγα και πάνν ωφέλιμον Λεξικόν [...]*, [Βενετία], [Αλδος Μανούτιος], 1496. Βλ. Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι κατάλογος των από πάσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν, με βιβλιογραφικάς και κριτικάς σημειώσεις περί των αξίων λόγου συγγραμμάτων*, 2 τόμ., Αθήνα, Φ. Καραμπίνης και Κ. Βάφας, 1857, εδώ τ. Β', σ. 18-19, αρ. 29.

²⁰⁷ «Κώδιξ Α' (1681-1776)», σ. 124.— «Τόμοι ἐγκυκλοπαιδείας 4»: Ιωάννης Πατούσας, *Εγκυκλοπαίδεια φιλολογική [...]*, 4 τόμ., [Βενετία], Νικόλαος Σάρος, 1710. Βλ. Legrand, *Bibliographie Hellénique Au Dix-Huitième Siècle*, τ. I, σ. 82, αρ. 64*.

²⁰⁸ «Κώδιξ Α' (1681-1776)», σ. 125.— «Γραμματική Λασκάρεως»: Κωνσταντίνος Λάσκαρις, *Επιτομή των οκτώ του λόγου μερών και άλλων τινών αναγκαίων [...]*, χ.τ., χ.ε., 1476. Βλ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique Ou Description Raisonnée Des Ouvrages Publiés En Grec [Ou] Par Des Grecs Aux XVe et XVIe Siècles, Accompagnée De Notices Bibliographiques, Tables Chronologiques, Notes, Documents Et Index*, 4 τόμ., Παρίσι, G.-P. Maisonneuve & Larose, 1885-1906, εδώ τ. I, σ. 1, αρ. 1.

²⁰⁹ Για την ειδολογική διάκριση των έργων βλ. Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95-98.

²¹⁰ «Κώδιξ Α' (1681-1776)», 124.— «Μελετίου γεωγραφία παλαιά και νέα»: Μελέτιος Μήτρου, *Γεωγραφία παλαιά τε και νέα [...]*, [Βενετία], Νικόλαος Γλυκής, 1728. Βλ. Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τ. Β', σ. 46, αρ. 87.

²¹¹ «Κώδιξ Μέγας. Καταγράφονται οι ορφανικά περιουσία και συμβολαιογραφικές πράξεις. 1783-1835. Χφ. 9», (Πολιτιστικό Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ').

²¹² Π. Κ. χφ., σ. 234-236, αρ. 313, στίχ. 1-56.— Σχετικά με την ιδιωτική βιβλιοθήκη του Πετράκη Καρίδη βλ. ενδεικτικά Παπαχαλαράμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 191-192· Μύαρης, «Όψεις του

κάτοχοι συλλογών βιβλίων, εκτός από τον Πετράκη Καρίδη, ήταν ο πρωτοσύγκελος Ιάκωβος (†1782),²¹³ ο Χατζησυμεών Καλπάζης (†1783),²¹⁴ ο πρωτοσύγκελος Νεκτάριος (†1787),²¹⁵ ο Τριτείων (†1809),²¹⁶ καθώς επίσης και ο δραγομάνος Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος.²¹⁷ Οι πληροφορίες, που διαθέτουμε για τις βιβλιοθήκες αυτές, μας επιτρέπουν να εικάσουμε ότι ο χαρακτήρας τους ήταν παραδοσιακός.²¹⁸

Ιδιωτικές βιβλιοθήκες διέθεταν και κάποιοι από τους ξένους εμπόρους και τους διπλωμάτες που εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο τον 18^ο αιώνα. Το θέμα των ιδιωτικών βιβλιοθηκών που ανήκαν σε ξένους εγκατεστημένους (μόνιμα ή προσωρινά) στην Κύπρο μας ενδιαφέρει μεταξύ άλλων λόγω της διαδεδομένης κατά την εποχή αυτή συνήθειας του δανεισμού βιβλίων. Είναι εύλογη η υπόθεση ότι οι Κύπριοι λόγιοι θα επωφελήθηκαν από την ύπαρξη αυτών των ιδιωτικών συλλογών στο νησί. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση της ιδιωτικής βιβλιοθήκης του Γάλλου εμπόρου και αναπληρωτή καγκελάρου στο γαλλικό προξενείο στη Λάρνακα Francois Pastour (†1710).²¹⁹ Καθώς ο Pastour απεβίωσε στην Κύπρο, τα κατάλοιπά του καταγράφηκαν από τους υπαλλήλους του προξενείου. Τα σχετικά έγγραφα σώζονταν στα προξενικά αρχεία και μας προσφέρουν μεταξύ άλλων σημαντικές πληροφορίες για τα βιβλία που είχε στην κατοχή του. Παρά το γεγονός ότι ποσοτικά η βιβλιοθήκη του Pastour δεν θα πρέπει να ήταν μεγάλη περιελάμβανε έναν σημαντικό αριθμό από έργα της θύραθεν γραμματείας: λεξικά, χρηστοθήκες, εμπορικά εγχειρίδια, και —αυτό είναι ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτο: 106 τόμους

Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 266· ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 90-91 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 164.

²¹³ «Κώδιξ Μέγας. 1783-1835», σ. 6.— Ο πρωτοσύγκελος Ιάκωβος πιθανόν να ταυτίζεται με τον Ιάκωβο τον Κύπριο που γεννήθηκε στην Κύπρο στα τέλη του 17^{ου} αιώνα και έγινε πρωτοσύγκελος στη Μητρόπολη Λάρισσας και του οποίου η ημερομηνία θανάτου παραμένει άγνωστη. Βλ. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισύνη*, σ. 148-149.

²¹⁴ «Κώδιξ Μέγας. 1783-1835», σ. 26.— Οι μόνες πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας για τον Χατζησυμεών Καλπάζη είναι αυτές που εντοπίζονται στον κώδικα που εξετάζεται, ενώ δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν περαιτέρω στοιχεία για αυτόν.

²¹⁵ «Κώδιξ Μέγας. 1783-1835», σ. 47, 48.— Οι μόνες πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας για τον πρωτοσύγκελο Νεκτάριο είναι αυτές που εντοπίζονται στον κώδικα που εξετάζεται, ενώ δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν περαιτέρω στοιχεία για αυτόν.

²¹⁶ «Κώδιξ Μέγας. 1783-1835», σ. 94.— Οι μόνες πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας για τον Τριτείωνα είναι αυτές που εντοπίζονται στον κώδικα που εξετάζεται, ενώ δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν περαιτέρω στοιχεία για αυτόν.

²¹⁷ Αντωνιάδης, «Ιδιαίτερες μορφές Κυπρίων το 18ο και 19ο αιώνα», σ. 97.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Δραγομάνου Κορνέσιου βλ. ενδεικτικά Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 121.

²¹⁸ Το χφ. 9 δίνει συντομευμένους μόνο τους τίτλους που αφορούν την περίπτωση του Τριτείωνος. Βλ. «Κώδιξ Μέγας. 1783-1835», σ. 94.— Σύμφωνα με πληροφορίες που προέκυψαν από τη συνάντησή μου με την Καθηγήτρια Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου στις 27 Ιανουαρίου 2012 η οποία μελέτησε το κατάστιχο της περιουσίας του Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου, ο ίδιος διέθετε κυρίως εκκλησιαστικά βιβλία.

²¹⁹ Βλ. ενδεικτικά Pouradier Duteil-Loizidou, *Consulat de France à Larnaca*, τ. VI: 1709-1710, σ. 28-30, 136-137-141, 146-150, 156-158, 172-174, 179-183, 200-201, 225-226, 229-235, 238-251, 253-265, 265-282 και 282-288, αρ. 50-52, 55-56, 60, 67, 72, 83, 4, 1, 3, 5, 6 και 7 αντίστοιχα.

ιταλικών θεατρικών έργων.²²⁰ Η συλλογή αυτή αποκαλύπτει μια ελάχιστη γνωστή πλευρά της παρουσίας του έντυπου βιβλίου στην Κύπρο του 18^{ου} αιώνα —και μάλιστα στην πρώτη δεκαετία της.

Ιδιωτική συλλογή βιβλίων διέθετε ο επίσης Γάλλος πρόξενος στην Κύπρο André Benoît Astier (1756-1794).²²¹ Πληροφορίες για τη βιβλιοθήκη προκύπτουν τόσο από τον Μεγάλο Κώδικα της Αρχιεπισκοπής, καθώς και από τα άρθρα του Γιώργου Μύαρη.²²² Σύμφωνα με τον Γ. Μύαρη ένα μεγάλο μέρος της συλλογής αυτής δωρίθηκε στη Βιβλιοθήκη της Αρχιεπισκοπής. Ο ίδιος μελετητής, σχολιάζοντας το περιεχόμενο των παλαιτύπων που εναπόκεινται στη Βιβλιοθήκη της Αρχιεπισκοπής, σημειώνει ότι: «Τα περισσότερα, [έργα της ιταλικής και κυρίως γαλλικής βιβλιοπαραγωγής του 18^{ου} αιώνα] σύμφωνα με ενδείξεις, προέρχονται από τη δωρεά του Γάλλου προξένου André Benoît Astier και καλύπτουν ευρύ φάσμα της γαλλικής πνευματικής παραγωγής και του Διαφωτισμού».²²³ Μεταξύ των βιβλίων του Astier εντοπίζονται η *Φυσική Ιστορία* του Buffon (1750), ποιητικά έργα (1753) και το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* του Rousseau, καθώς και αρκετοί τόμοι από την *Εγκυκλοπαιδεία* (1751 μέχρι το 1772) των Denis Diderot και Jean le Rond D'Alembert.²²⁴

Ενώ η εμφάνιση της ιδιωτικής βιβλιοθήκης αποτελεί ένα νεωτεριστικό στοιχείο στην πνευματική ζωή της Κύπρου κατά τον 18^ο αιώνα, η ύπαρξη και η λειτουργία μοναστηριακών και γενικότερα βιβλιοθηκών που ανήκαν σε διάφορα εκκλησιαστικά ιδρύματα (στην Αρχιεπισκοπή, σε Μητροπόλεις, ή σε διάφορους ναούς κτλ) ανάγονται σε προηγούμενους αιώνες.²²⁵ Η σημαντικότερη ίσως μοναστηριακή βιβλιοθήκη της Κύπρου κατά την εποχή του Διαφωτισμού είναι εκείνη της Μονής Κύκκου. Η συλλογή χειρογράφων της βιβλιοθήκης, ένα μέρος της οποίας συγκροτούσε την ιδιωτική βιβλιοθήκη του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού, είναι ιδιαίτερα σημαντική.²²⁶ Σε αυτήν

²²⁰ Ο.π., σ. 276, 287, αρ. 6 και 7 αντίστοιχα.

²²¹ Βλ. ενδεικτικά Paul et Anna Pouradier Duteil, *Chypre au Temps de la Révolution Française d'après les dépêches du consul de France à Larnaca*, πρόλ.: Γιώργος Βασιλείου, Λευκωσία, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού, 1989· Pouradier Duteil-Λοϊζίδου, «Ιερώνυμος Καρύδης», σ. 84-88 και Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 44.

²²² «Μέγας Κώδιξ της Αρχιεπισκοπής», σ. 94· Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 266-268 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 91-92.

²²³ Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 91. Πρβλ. ο ίδιος, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 267-268.— Από τα παραπάνω έργα, μόνο οι τόμοι της Γαλλικής *Εγκυκλοπαιδείας* εντοπίστηκαν στον «Κατάλογο Βιβλίων της Βιβλιοθήκης Αρχιεπισκοπής». Βλ. «Κατάλογος Βιβλίων Βιβλιοθήκης Αρχιεπισκοπής Κύπρου. Χφ. 123», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία), σ. 40, αρ. 1-18.

²²⁴ Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 266-268 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 91-92.

²²⁵ Αναφορικά με τα είδη των βιβλιοθηκών βλ. ενδεικτικά Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 190.

²²⁶ Βλ. Χρ. Γ. Παντελίδης, «Σύμμικτα. Κατάλογος των κωδίκων της Μονής Κύκκου», *Νέος Ελληνομνήμων* 10 (1913), σ. 202-208· Κύρρης, «Αναλυτικός κατάλογος των κωδίκων», σ. 305-415· Αγαμέμνονας

εντοπίζονται κώδικες που περιέχουν, ολόκληρα ή αποσπασματικά έργα Λογικής, Ρητορικής, Φυσικής, Φυσιολογίας και Γεωγραφίας.²²⁷ Ορισμένα από τα χειρόγραφα περιέχουν έργα του Θεόφιλου Κορυδαλλέως,²²⁸ ένα άλλο τη *Λογική* του Ευγένιου Βούλγαρη, εμβληματικό έργο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.²²⁹

Ανάμεσα στα παλαιύτα που απόκεινται στη Βιβλιοθήκη της Μονής Κύκκου εντοπίζονται αρκετές βενετικές εκδόσεις με φιλοσοφικό και επιστημονικό περιεχόμενο, όπως οι ακόλουθες: η *Αρμονία οριστική των όντων* (Βενετία 1660) του Γεράσιμου Βλάχου,²³⁰ η *Μερική διάγνωσις εκ των παλαιών φιλοσόφων [...] συναθροισθείσα παρά Δαμασκηνού Στουδίτου [...] μετατωπομένη* (Βενετία 1744),²³¹ η *Οδός Μαθηματικής* (τόμ. 1-3, Βενετία 1749) του Μεθόδιου Ανθρακίτη,²³² το *Θέατρον Πολιτικών* (Βενετία 1758) του Ambrosius Marlianus,²³³ αλλά και βιεννέζικες εκδόσεις, όπως το *Κατά Ωκέλλου περί της του παντός Φύσεως* (Βιέννη 1787) του Ιωάννη Τζανέτου,²³⁴ τα *Στοιχεία Μεταφυσικής* (Βιέννη 1802) του Antonio Genovesi,²³⁵ ή εκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν στη Λιψία, όπως η *Λογική* (Λιψία 1766) του Ευγενίου Βούλγαρη,²³⁶ και τα *Στοιχεία Φυσικής* (τόμ. Α'-Β', Λιψία 1766-1767) του Νικηφόρου Θεοτόκη.²³⁷ Τέλος, δεν απουσιάζουν και εκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν σε άλλα κέντρα του Ελληνισμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή στις ακμάζουσες τότε Ελληνικές Κοινότητες της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης. Ενδεικτικά αναφέρονται το *Περί της από ενύδρων τροφής* του Γαληνού, που

Τσελίκας, *Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων και αρχείων Γ' 1981-1983*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1985, (= Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο), εδώ τ. Γ' και Περδίκης, *Η Μονή Κύκκου*, σ. 43.— Σχετικά με τα βιβλία του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού τα οποία δωρίθηκαν στη βιβλιοθήκη της Μονής Κύκκου βλ. ενδεικτικά Χατζηψάλτης, «Ο Κύπριος λόγιος Αρχιμανδρίτης Κυπριανός», σ. 16 και Περδίκης, *Η Μονή Κύκκου*, σ. 37-38, 43-44.

²²⁷ Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 266. Πρβλ. ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 89.

²²⁸ Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης, «Χειρόγραφα του Θεόφιλου Κορυδαλλέως στην Κύπρο», στο: *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', σ. 431-440, εδώ σ. 435-437 και Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 266.— Πρβλ. Κύρρης, «Αναλυτικός κατάλογος των κωδίκων», σ. 345-346, 358-359, αρ. 19 (651), 28 (274) αντίστοιχα.

²²⁹ Κύρρης, «Αναλυτικός κατάλογος των κωδίκων», σ. 335-337, αρ. 15 (199).

²³⁰ Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 102, αρ. 1368.

²³¹ Ο.π., σ. 137, αρ. 1845*.

²³² Ο.π., σ. 204, αρ. 2739.

²³³ Ο.π., σ. 280, αρ. 3778.

²³⁴ Ο.π., σ. 441, αρ. 5874.

²³⁵ Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια*, 2 τόμ., Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1997-2011, (= Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού»), εδώ τ. Α': 1801-1818, σ. 48, *1802.52. [ο β' τόμος εκδόθηκε σε συνεργασία με το Μουσείο Μπενάκη επιμ.: Πόπη Πολέμη και με επιστ. συνεργ.: Αναστασία Μυλωνοπούλου και Ειρήνη Ριζάκη].

²³⁶ Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 106, αρ. 1432.

²³⁷ Ο.π., σ. 423, αρ. 5613.

εξέδωσε ο Αδαμάντιος Κοραΐς στο Παρίσι (1814),²³⁸ και ο *Εραστής σοφίας υπό των θείων γραφών* του Σέργιου Μακραίου, που τυπώθηκε στην Κωνσταντινούπολη (1816).²³⁹

Ιδιαίτερα αξιόλογη, την ίδια εποχή, ήταν η βιβλιοθήκη της Αρχιεπισκοπής. Μαρτυρίες για την ύπαρξή της εντοπίζονται ήδη από την εποχή του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Χρυσάνθου (1767-1810).²⁴⁰ Τόσο το «Κατάστιχον τῶν διδομένων βιβλίων ἐκ τῆς βιβλιοθήκης, κατ' ὄνομα» που αφορά τα έτη 1802-1803 και 1806-1808,²⁴¹ όσο και τα παλαιύτα που εντοπίζονται σήμερα στη Βιβλιοθήκη του Πολιτιστικού Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ',²⁴² μας επιτρέπουν να δεχτούμε, ότι τουλάχιστον, κατά την τετραετία 1802-1803 και 1806-1808 υπήρχε βιβλιοθήκη στην Αρχιεπισκοπή η οποία λειτουργούσε μάλιστα ως δανειστική. Το κατάστιχο που μόλις αναφέρθηκε είναι ένα πολύτιμο τεκμήριο για το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης, αλλά και για τον τρόπο λειτουργίας της.²⁴³

Η Βιβλιοθήκη της Αρχιεπισκοπής παρέχει σημαντικές ενδείξεις για τις πνευματικές τάσεις που κυριαρχούσαν στον 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, παρότι δεν γνωρίζουμε πάντα με βεβαιότητα τον χρόνο κατά τον οποίο η βιβλιοθήκη απέκτησε τα διάφορα έντυπα.²⁴⁴ Ως προς το περιεχόμενό της, υπερτερούν τα θρησκευτικά λειτουργικά-εκκλησιαστικά κείμενα,²⁴⁵ Δίπλα σε αυτά εντοπίζονται έργα της αρχαίας γραμματείας (όπως τα *Άπαντα του Αριστοτέλη*),²⁴⁶ τυπικά σχολικά εγχειρίδια,²⁴⁷ δηλαδή

²³⁸ Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα*, τ. Α', σ. 402, αρ. *1814.55.

²³⁹ Ο.π., σ. 457-458, αρ. *1816.37.— Τα παλαιύτα που καταγράφονται προέρχονται από τα άρθρα του Μύαρη. Σύμφωνα με τον ίδιο όσα παλαιύτα συμπεριλήφθηκαν στα άρθρα του καταγράφηκαν ύστερα από αυτοψία. Βλ. Μύαρη, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 266-267 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 89-91.— Σύμφωνα με τον περιηγητή Mariti το μοναστήρι των Φραγκισκανών στη Λάρνακα διέθετε μία αξιόλογη βιβλιοθήκη. Βλ. Mariti, *Viaggi*, τ. I, σ. 65.

²⁴⁰ Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 115.

²⁴¹ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 118.

²⁴² «Κατάλογος Βιβλίων Βιβλιοθήκης Αρχιεπισκοπής Κύπρου». Πρβλ. Μύαρη, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 266-268 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 91-92.— Στη μελέτη του Γ. Φ. Περίδη σχετικά με τις βιβλιοθήκες στην Κύπρο γίνεται πολύ σύντομη αναφορά στη βιβλιοθήκη της Αρχιεπισκοπής ενώ απουσιάζουν οποιεσδήποτε πληροφορίες σχετικά με άλλες ιδιωτικές, δημόσιες, μοναστηριακές ή άλλες βιβλιοθήκες. Βλ. Γιώργος Φ. Περίδης, *Βιβλία και βιβλιοθήκες*, Αμμόχωστος, Δημοτική Βιβλιοθήκη Αμμοχώστου, 1962, σ. 41-42.

²⁴³ «Αρχείο Αοιδίων Αρχιεπισκόπων Κύπρου. Αρχείον Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου», αρ. 44. Πρβλ. Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), «Κατάστιχον δανεισμού βιβλίων», σ. 150, αρ. 11.

²⁴⁴ Μύαρη, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 266 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 91.

²⁴⁵ «Κατάλογος Βιβλίων Βιβλιοθήκης Αρχιεπισκοπής Κύπρου», σ. 8-15. Πρβλ. Μύαρη, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 266-267 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 91.

²⁴⁶ «Κατάλογος Βιβλίων Βιβλιοθήκης Αρχιεπισκοπής Κύπρου», σ. 3-4, εδώ σ. 3, αρ. 14. Πρβλ. Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), «Κατάστιχον δανεισμού βιβλίων», σ. 150.— Για το θέμα αυτό βλ. επίσης Μύαρη, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 266-267 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 91.

γραμματικές και εγκυκλοπαίδειες, όπως το *Ετυμολογικόν το Μέγα* (1710),²⁴⁸ ή το *Λεξικόν* (1801) του Varin,²⁴⁹ κάποιιοι τόμοι από τη *Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια* (1751-1772) των D' Alembert και Diderot,²⁵⁰ επιστημονικά έργα,²⁵¹ όπως η *Εισαγωγή εις τα Γεωγραφικά και Σφαιρικά* (1716) του Χρύσανθου Νοταρά, ή το *Αυνανισμού Επιτομή* (1777) του Tissot.²⁵²

Στις εκκλησιαστικές βιβλιοθήκες θα πρέπει να προστεθεί η βιβλιοθήκη της Μητρόπολης Κιτίου, η οποία μαρτυρείται ήδη από την περίοδο της αρχιερατείας του Μητροπολίτη Σιλβέστρου (1709-1718).²⁵³ Η βιβλιοθήκη αυτή κάλυπτε τις ανάγκες της Σχολής που ίδρυσε ο Μητροπολίτης Ιωαννίκιος Γ' το 1733 στη Λάρνακα.²⁵⁴ Η συλλογή παρουσιάζει έναν αξιοσημείωτο μεγάλο αριθμό χειρογράφων του Βικέντιου Δαμοδού. Πρόκειται για δεκαπέντε χειρόγραφα τα οποία θεωρείται ότι αντιγράφηκαν κατά το διάστημα 1780-1781, για να εξυπηρετήσουν τις διδακτικές ανάγκες στο σχολείο της Λάρνακας.²⁵⁵ Ανάλογη χρήση θα πρέπει να είχαν οι δύο κώδικες με έργα του Θεόφιλου Κορυδαλέως, που απαντούν στη Βιβλιοθήκη της Μητρόπολης.²⁵⁶ Ακόμα και μια γρήγορη ματιά στον κατάλόγο της αρκεί για να διαπιστωθεί ο παραδοσιακός χαρακτήρας της. Στη συλλογή κυριαρχούν τα θρησκευτικά έργα και τα κείμενα αρχαίων συγγραφέων.²⁵⁷

²⁴⁷ «Κατάλογος Βιβλίων Βιβλιοθήκης Αρχιεπισκοπής Κύπρου», σ. 40-42. Πρβλ. Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 267.

²⁴⁸ «Κατάλογος Βιβλίων Βιβλιοθήκης Αρχιεπισκοπής Κύπρου», σ. 40, αρ. 34.

²⁴⁹ Ο.π., σ. 40 και 41, αρ. 30 και 47 αντίστοιχα. Πρβλ. Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), «Κατάστιχον δανεισμού βιβλίων», σ. 150.

²⁵⁰ «Κατάλογος Βιβλίων Βιβλιοθήκης Αρχιεπισκοπής Κύπρου», σ. 40, αρ. 1-18. Πρβλ. Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 267-268 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 92.

²⁵¹ «Κατάλογος Βιβλίων Βιβλιοθήκης Αρχιεπισκοπής Κύπρου», σ. 75-77.

²⁵² Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 267 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 91.

²⁵³ «Κώδιξ Α' (1681-1776)», σ. 5. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 2-3.— Μεταγραφή του καταλόγου έγινε από διάφορους μελετητές. Βλ. ενδεικτικά Συκουτρής, *Έκθεσις*, σ. 58-59· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 129-130· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 192· Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 134 και Κιτρομηλίδης, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων», σ. 397.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Μητροπολίτη Κιτίου και μετέπειτα Αρχιεπισκόπου Κύπρου Σιλβέστρου βλ. ενδεικτικά Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 124-127 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογιόσννη*, σ. 251-252.

²⁵⁴ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 87-92.

²⁵⁵ Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, «Χειρόγραφα του Βικέντιου Δαμοδού στην Κύπρο», στο: *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', σ. 425-429, εδώ σ. 427-429. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 635-637, αρ. 43-58· Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 266 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 89.

²⁵⁶ Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 635, αρ. 39-40 και Ιωαννίδης, «Χειρόγραφα του Θεόφιλου Κορυδαλέως στην Κύπρο», σ. 437-440.

²⁵⁷ «Κώδιξ Α' (1681-1776)», σ. 5. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 134-135.

Βιβλιοθήκες εντοπίζονται τέλος, σε ναούς ή Μονές σε πολλά μέρη της Κύπρου.²⁵⁸ Οι βιβλιοθήκες αυτές, περιελάμβαναν κατά κανόνα έναν περιορισμένο αριθμό βιβλίων, αποκλειστικά θρησκευτικά έργα, λειτουργικά και ψυχοφελή.²⁵⁹

2.2.3.2. Άλλες μορφές παρουσίας και διακίνησης του βιβλίου

Μία άλλη συνιστώσα της πνευματικής κίνησης στην Κύπρο του 18^{ου} αιώνα είναι η βιβλιοπαραγωγή στην ευρύτερή της έννοια. Η διερεύνηση της παρουσίας του βιβλίου (έντυπου ή και χειρόγραφου) στο νησί και της διακίνησής του σε συνδυασμό βέβαια με τη μελέτη του περιεχομένου του μας επιτρέπει να συνάγουμε κάποια συμπεράσματα για το εύρος της πνευματικής αλλαγής που άρχισε να συντελείται στην Κύπρο κατά τον 18^ο αιώνα.

Η παρουσία μηχανισμών διακίνησης χειρογράφων και εντύπων στην Κύπρο τεκμηριώνεται από τις πηγές ήδη για τον 15^ο και 16^ο αιώνα. Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για αγορές χειρογράφων στα 1498 στην Κύπρο για λογαριασμό των Μεδίκων ανήκουν στα πρωιμότερα τεκμήρια.²⁶⁰ Όσον αφορά στον 16^ο αιώνα σημαντικό παράδειγμα —αυτή τη

²⁵⁸ Ενδεικτικά αναφέρονται οι βιβλιοθήκες στην εκκλησία του αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα, στον άγιο Γεώργιο Κοντό και Μακρή επίσης στη Λάρνακα, στην Ιερά Μονή Παναγίας της Αμιρούς στη Λεμεσό, στον άγιο Κασσιανό στη Λευκωσία, στην Παναγία στη Μελλήνη, στον άγιο Γεώργιο στο Αλεθρικό, στην Παναγία στο Κίτι, στη Μονή της Τροοδίτισσας κ.ά. Βλ. «Κώδιξ Α' (1681-1776)», σ. 4, 21, 5, 12, 10-11· «Βιβλίο Αρχιεπισκόπου Σιλβέστρου 1718. Περιέχει κυρίως καταγραφή των ιερών σκευών και λογαριασμούς. Χφ. 2», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία), σ. 120· «Κώδιξ Δ' (18^{ος} αιώνας): Τα των δύο Κατηλικίων Λάρνακος και Κουλιανίου πράγματα των εκκλησιών κινητά και ακίνητα. (Ο κώδικας αυτός δημιουργήθηκε από τον Μελέτιο Α' Μυριανθεύς (1776-1797)», (Ιερά Μητρόπολη Κιτίου, Λάρνακα), σ. 18, 64, 66 και Ιωάννης Π. Τσικνόπουλος, *Η ιερά Μονή της Τροοδίτισσας. Επί τη χιλιετηρίδι της ιστορικής αυτής Μονής (990-1990)*, επιμ.: Αρχιμ. Αθανάσιος (Ηγούμ.), Λευκωσία, χ.ε., ²1990, σ. 46, 47, 49, 51.— Μεταγραφή του καταλόγου της βιβλιοθήκης του αγίου Λαζάρου έγινε από τον Νεοκλή Κυριαζή. Βλ. Κυριαζής, *Ιστορικοί σελίδες*, σ. 53-54. Πρβλ. Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Κινητή περιουσία του Αγίου Λαζάρου», *Κυπριακά Χρονικά* 6 (1929), σ. 51-54, εδώ σ. 54.

²⁵⁹ Ενδεικτικά για το θέμα αυτό βλ. Κυπριανός (Αρχ.), «Αφιέρωση Κυπριανού σε λειτουργικά βιβλία της Μονής του Αποστόλου Βαρνάβα», στο: *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*, σ. 237, αρ. 43 και Μιτσιδής, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας», σ. 709.

²⁶⁰ Grivaud, «Ο πνευματικός βίος και η γραμματολογία», σ. 953.— Ο Grivaud καταγράφει την περίπτωση των Bonsignore Bonsignori (1468-1530) και Bernardo Michelozzi (1455-1519) οι οποίοι στα 1498 αγόρασαν χειρόγραφα από την Κύπρο για λογαριασμό των Μεδίκων. Βλ. Gilles Grivaud (επιμ), *Excercpta Cypria Nova. Voyageurs Occidentaux à Chypre au XVeme Siécle*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1990, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 15), σ. 166-167, αρ. 50.— Εξάλλου, ο Omont αναφέρει την περίπτωση του Κύπριου λογίου Αθανάσιου του Ρήτορος (1571-1663), ο οποίος κατά τις περιόδους του επισκέφτηκε και την Κύπρο (γύρω στο 1643). Στόχος της επίσκεψής του ήταν η συλλογή χειρογράφων. Επισκεπτόμενος κυρίως Μονές συνέλεξε από αυτές συνολικά σαράντα έξι χειρόγραφα, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων προέρχονταν από την Εγκλειστρα του αγίου Νεοφύτου στην Πάφο. Αυτά μαζί με άλλα κατέληξαν στους Καρδινάλιο Jules Mazarin (1602-1661) και καγκελάριο Pierre Séquier (1588-1672) στο Παρίσι. Τα πιο πάνω ενισχύονται επίσης από το γεγονός ότι αρκετοί κώδικες κυπριακής προέλευσης (κυρίως από τον 15^ο μέχρι και τον 18^ο αιώνα, παρά το γεγονός ότι εντοπίζονται και ορισμένοι που χρονολογούνται στον 11^ο αιώνα) σώζονται και εναπόκεινται σε

φορά προς την αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή προς την Κύπρο— αποτελούν οι αποστολές βιβλίων από τον Ανδρέα Ζαχαρία που διέμενε, ως φοιτητής στην Πάδοβα, στον πατέρα του Μάρκο στην Κύπρο το 1563.²⁶¹ Πρόκειται για έντυπα μεταξύ των οποίων εντοπίζονται έργα των Ουμανιστών Erasmus και Brucchioli.²⁶²

Η διακίνηση του βιβλίου στην Κύπρο και η συμπερίληψη του νησιού στο εμπορικό δίκτυο της ευρωπαϊκής βιβλιοπαραγωγής συστηματοποιήθηκε κατά την περίοδο της κυριαρχίας του νησιού από τους Οθωμανούς.²⁶³ Οι περισσότερες αποστολές βιβλίων προς την Κύπρο, τουλάχιστον αρχικά, εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των καθολικών ιεραποστόλων,²⁶⁴ καθώς και τις ανάγκες της Μονής Κύκκου.²⁶⁵ Αν και το θρησκευτικό βιβλίο κυριαρχούσε στις αποστολές αυτές, δεν ήταν το μοναδικό. Έστω και ισχνή η παρουσία της θύραθεν γραμματείας επιβεβαιώνεται από τυπικά σχολικά εγχειρίδια, μεταξύ των οποίων και η τετράτομη *Εγκυκλοπαιδεία* του Ιωάννη Πατούσα, Βενετία 1710.²⁶⁶ Τα

Βιβλιοθήκες του ελληνόφωνου χώρου. Δειγματοληπτικά αναφέρονται οι κώδικες που φυλάσσονται στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία στην Αθήνα. Βλ. Henri Auguste Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 2 τόμ., Παρίσι, Imprimerie Nationale, 1902, (= Collection de Documents Inédits sur l' Histoire de France), εδώ τ. I, σ. 14-15 και 19-21, 853-858 και Σπυρίδων Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις Βιβλιοθηκών. Β' Κώδικες της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας», *Νέος Ελληνομνήμων* 10 (1913), σ. 329-342, αρ. 254-262.

²⁶¹ Βλ. ενδεικτικά Grivaud, «Ο πνευματικός βίος και η γραμματολογία», σ. 939-942 και Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Βιβλία και ανάγνωση στη Λευκωσία της Αναγέννησης. Η μαρτυρία της βιβλιοθήκης του Μάρκου Ζαχαρία», στο: Χρύσα Α. Μαλτέζου (επιμ.), *Κύπρος-Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2002, σ. 263-275, εδώ σ. 268-269.— Αναφορικά με πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση των Ανδρέα και Μάρκου Ζαχαρία βλ. ενδεικτικά Κιτρομηλίδης, «Βιβλία και ανάγνωση στη Λευκωσία της Αναγέννησης», σ. 266 (σημ. 7).

²⁶² Κιτρομηλίδης, «Βιβλία και ανάγνωση στη Λευκωσία της Αναγέννησης», σ. 267-272.

²⁶³ Αργυροπούλου, «Το ελληνικό βιβλίο στην Κύπρο του ΙΘ' αιώνα», σ. 12.

²⁶⁴ Τσιρπανλής (επιμ.), *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 61-65, αρ. εγγρ. 32, εδώ σ. 65, στίχ. 80-81 και ο ίδιος, «Σχέσεις Κύπρου και καθολικής Εκκλησίας», σ. 842-847.

²⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά Περδίκης, *Η Μονή Κύκκου*, σ. 47-49, 77-83, 90-93, αρ. εγγρ. 6 και 9 αντίστοιχα· ο ίδιος, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος και οι σχέσεις τους προς την Ιερά Μονή Κύκκου. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Περισιτιάνη», στο: Σταυρίδης (επιμ.), *Πρακτικά Πρώτου Κιτιακού Συμποσίου*, σ. 129-166, εδώ σ. 139-141, 159-162, αρ. εγγρ. 2 [= ο ίδιος, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος και οι σχέσεις τους προς την Ιερά Μονή Κύκκου. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Περισιτιάνη», *Κυπριακά Σπουδαί* 59-60 (1995-1996), σ. 49-85, εδώ σ. 58-59, 79-82, αρ. εγγρ. 2]. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Κινητά και ακίνητα*, σ. 43 και Σταυρίδης, «Ο Ευαγγέλης Περισιτιάνης», σ. 196-197.— Η επιστολή του Κωνσταντίνου Περισιτιάνη προς τον τότε Ηγούμενο Κύκκου Μελέτιο συμπεριλήφθηκε και στην ακόλουθη μελέτη. Βλ. Κωνσταντίνος Περισιτιάνης, «Επιστολή Κωνσταντίνου Περισιτιάνη προς τον Ηγούμενο Κύκκου Μελέτιο», στο: Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*, σ. 249-251, αρ. 50, εδώ σ. 251.

²⁶⁶ Περδίκης, *Η Μονή Κύκκου*, σ. 48, 77-83, αρ. εγγρ. 6 και Τσιρπανλής, «Σχέσεις Κύπρου και καθολικής Εκκλησίας», σ. 845.— Ο Κωνσταντίνος Περισιτιάνης σε μια επιστολή του προς τον τότε Ηγούμενο Κύκκου Μελέτιο με ημερομηνία 25 Ιουνίου 1817 αναφέρει τα ακόλουθα: «Τῆς ἐγκυκλοπαιδείας τοὺς τόμους ἔγραψα πρὸ καιροῦ εἰς Βενετιάν». Βλ. Περδίκης, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος», σ. 162 [= ο

διδασκτικά εγχειρίδια, όπως ίσως και τα έντυπα της καθολικής προπαγάνδας τα οποία, για ευνόητους λόγους, διατίθεντο δωρεάν,²⁶⁷ φαίνεται να συντέλεσαν στις έστω και περιορισμένες μεταστροφές που παρατηρούνται στην πνευματική ζωή της Κύπρου στους επόμενους αιώνες.

Αποφασιστικό ρόλο για την ανάπτυξη του βιβλιομπορίου στην Κύπρο διαδραμάτισαν οι Κύπριοι έμποροι που είχαν συναλλαγές με εμπόρους εγκατεστημένους στις ελληνικές παροικίες της Διασποράς. Η μαρτυρία του έμπορου Τζώρτζη Βραχίμη και της αποστολής από τη Βενετία στην Κύπρο μεταξύ άλλων εμπορευμάτων και βιβλίων, ήδη από το 1645, τεκμηριώνει την ύπαρξη εμπόρων, οι οποίοι επιδίδονταν συστηματικά με το βιβλιομπόριο στο νησί κατά τον 17^ο αιώνα.²⁶⁸ Η ανάλογη περίπτωση ενός άλλου έμπορου, του Ευαγγέλη Περιστιάνη (1728-1781), τεκμηριώνει τη δραστηριότητα αυτή για τον 18^ο αιώνα.²⁶⁹ Σύμφωνα με τις πηγές που διαθέτουμε, τόσο ο Βραχίμης όσο και ο Περιστιάνης εκτός από το βενετικό θρησκευτικό βιβλίο,²⁷⁰ προσέφεραν στο αναγνωστικό κοινό της Κύπρου και έργα της παραδοσιακής λαϊκής λογοτεχνικής βιβλιοθήκης,²⁷¹ όπως οι Αισώπειοι μύθοι²⁷²

ίδιος, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος», σ. 81, στίχ. 51-52]. Πρβλ. Περιστιάνης, «Επιστολή Κωνσταντίνου Περιστιάνη», σ. 251.— Η αναφορά στους τόμους της *Εγκυκλοπαιδείας* σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η παραγγελία της θα γίνει από τη Βενετία, τον τόπο έκδοσης του έργου του Πατούσα μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι πρόκειται για την *Εγκυκλοπαιδεία φιλολογική* του Πατούσα. Βλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 349-350, αρ. 4678-4684.— Αναφορικά με το περιεχόμενο της *Εγκυκλοπαιδείας φιλολογικής* βλ. ενδεικτικά Αθανασία Κ. Αβδαλή, *Η «Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική» του Ιωάννη Πατούσα. Συμβολή στην ιστορία της παιδείας του Νέου Ελληνισμού (1710-1839). Διδακτορική Διατριβή*, Αθήνα, Διονύσιος Νότης Καραβίας, 1984, (= Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, 188).

²⁶⁷ Τσιρπανλής, «Σχέσεις Κύπρου και καθολικής Εκκλησίας», σ. 844.

²⁶⁸ Βλ. ενδεικτικά Μιχάλης Πιερής, «Λογοτεχνία και λογοτεχνικότητα κατά το πέρασμα της Κύπρου από το Μεσαίωνα στην Αναγέννηση», στο: Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Η Γαληνοτάτη και η Ευγενεστάτη*, σ. 120-144, εδώ σ. 134-135· ο ίδιος, «Circulation of Books from Venice to Cyprus During The Turkish-Venetian War of 1645-1669», *Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* 9 (2010), σ. 85-102, εδώ σ. 86-95 και Κιτρομηλίδης, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων», σ. 508-509. Πρβλ. Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 79.

²⁶⁹ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Κινητά και ακίνητα*, σ. 46-47 και Σταυρίδης, «Ο Ευαγγέλης Περιστιάνης», σ. 41-43, 54-57. Πρβλ. «Κώδιξ Μέγας, 1783-1835», σ. 30-40.— Σχετικά με τη ζωή και τη δράση του Περιστιάνη βλ. ενδεικτικά Ευάγγελος Λ. Λουΐζος, «Ανέκδοτα γράμματα (1799-1793) του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Χρυσάνθου (Πίν. ΚΣΤ'-ΚΖ')», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), σ. 292-313, εδώ σ. 309-311, αρ. 11 και Σταυρίδης, «Ο Ευαγγέλης Περιστιάνης», σ. 186-188, 190-203, 207-208.

²⁷⁰ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Κινητά και ακίνητα*, σ. 41, 43· Σταυρίδης, «Ο Ευαγγέλης Περιστιάνης», σ. 196-197 και Κιτρομηλίδης, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων», σ. 508-509.

²⁷¹ Για τη διάκριση αυτή βλ. Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95-98.

²⁷² Κιτρομηλίδης, «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων», σ. 508-509.

και ο *Ερωτόκριτος*,²⁷³ καθώς και τυπικά σχολικά εγχειρίδια, όπως η *Σταχυολογία τεχνολογική* του Βησσαρίωνος Μακρή.²⁷⁴

Στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, φαίνεται πως στο βιβλιοεμπόριο αναμείχθηκε και η Μονή Κύκκου. Σε αυτή τη δραστηριότητα της Μονής παραπέμπει μία επιστολή των δύο επιτρόπων της Μονής στη Βενετία, των εμπόρων Δημήτριου Λαζάρου και Αντωνίου Λαβράνου. Το 1814, γράφοντας προς τον τότε Ηγούμενο της Μονής Μελέτιο Γ΄ Ζυνηγά (1811-1819) οι δύο έμποροι προτείνουν «διὰ (το) σηφέρων τοῦ μοναστηρίου [...] νὰ [στείλουν] εὐθῆς χαρτηγά, βιτριόλια, βιβλία ῥομεϊκα, καὶ ὅτι ἄλλο στοχαστοῦν εὐκολοπούλητο».²⁷⁵

Ένας νεόκοπος κατά τον 18^ο αιώνα, εξαιρετικά σημαντικός μηχανισμός της διακίνησης του βιβλίου (ταυτόχρονα και της βιβλιοπαραγωγής) ήταν το σύστημα των συνδρομητών. Σε αυτό συμμετείχαν όλοι οι «φιλόμουσοι και φιλοπάτριδες» —ανεξάρτητα από το επάγγελμα και την κοινωνική τους τάξη. Τα αριθμητικά στοιχεία που έχει συγκεντρώσει ο Φίλιππος Ηλιού για τις εγγραφές συνδρομητών στα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821), περιλαμβάνουν και συνδρομητές οι οποίοι δηλώνουν ως τόπο καταγωγής ή διαμονής τους τη Λάρνακα, τη Λευκωσία και τη Λεμεσό. Τεκμηριώνεται έτσι, ότι ο θεσμός των συνδρομητών ήταν διαδεδομένος στην Κύπρο κατά τον 18^ο αιώνα και στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα.²⁷⁶ Ανάλογα συμπεράσματα μπορεί κανείς να συνάγει από τη μελέτη των δεδομένων που συγκέντρωσε ο Ηλιού για το διάστημα 1821-1832.²⁷⁷

Αξίζει να σημειωθεί ωστόσο, ότι οι Κύπριοι (στην πλειονότητά τους κληρικοί) εμφανίζονταν ως συνδρομητές σε εκδόσεις που δείχνουν μια άνοδο του γενικού μορφωτικού επιπέδου, και σε κάποιες περιπτώσεις, ένα άνοιγμα προς νεωτεριστικές

²⁷³ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Κινητά και ακίνητα*, σ. 43, 57 (σημ. 81) και Σταυρίδης, «Ο Ευαγγέλης Περιστιάνης», σ. 196-197.

²⁷⁴ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Κινητά και ακίνητα*, σ. 43, 57 (σημ. 83) και Σταυρίδης, «Ο Ευαγγέλης Περιστιάνης», σ. 196-197.

²⁷⁵ Περδίκη, *Η Μονή Κύκκου*, σ. 65, αρ. εγγρ. 3.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Ηγουμένου Μελέτιου Γ΄ βλ. ενδεικτικά στο ίδιο, σ. 31-36.

²⁷⁶ Φίλιππος Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)», στο: ο ίδιος, *Ιστορίες*, σ. 123-194, εδώ σ. 189.— Σύμφωνα με τον Ηλιού ο συνολικός αριθμός συνδρομητών και των συνδρομών ανερχόταν στους 163 αντίστοιχα με 205 αντίτυπα.— Γενικά για τον θεσμό των συνδρομητών βλ. ο ίδιος, «Βιβλία με συνδρομητές Ι.», σ. 123-194· Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 206 και Βασίλης Κρεμμυδάς, «Πολιτικά δίκτυα και συνδρομητές», στο: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης και Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος (επιμ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15^{ου}-19^{ου} αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, Αθήνα, Κότινος, 2004, σ. 523-527, εδώ σ. 523.

²⁷⁷ Φίλιππος Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές ΙΙ. Από τα χρόνια της Επανάστασης έως το 1832», στο: ο ίδιος, *Ιστορίες*, σ. 217-278, εδώ σ. 268, 276.

νοοτροπίες και ιδέες Διαφωτισμού.²⁷⁸ Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα μπορούμε να αναφέρουμε τα ακόλουθα έργα: η *Οδός μαθηματικής* (τόμος Γ', Βενετία 1749),²⁷⁹ η *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου* (Βενετία 1788),²⁸⁰ η *Σκριτούρα Ντόπια. Εμπορική Οδηγία* (Τεργέστη 1793),²⁸¹ και ο *Λόγος περί αρχής και βάσεως της ανισότητας των ανθρώπων* (Παρίσι 1818).²⁸²

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να αναφέρουμε την παρουσία του Πετράκη Καρίδη στον κατάλογο συνδρομητών της *Ιστορίας* του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού, ή την περίπτωση του Νικολάου Σολομωνίδη, ενός από τους κτήτορες και κωδικογράφους του κώδικα Καρίδη, ο οποίος προέβη σε παραγγελία ιταλικών βιβλίων για τον γιό του, με επιστολή που απέστειλε πιθανότατα σε κάποιο πρόξενο της Λάρνακας στα τέλη του 18^{ου} ή αρχές του 19^{ου} αιώνα.²⁸³

Κλείνοντας, θέλουμε να επανέλθουμε στην αφήγηση του περιηγητή Hume για την οποία κάναμε ήδη λόγο. Μιλώντας για την απουσία οργανωμένων σχολείων στη Λάρνακα των αρχών του 19^{ου} αιώνα και καταγράφοντας την παρατήρηση: «μεγαλύτερα αγόρια [...] διδάσκουν ανάγνωση στα μικρότερα», ο ταξιδιώτης προσθέτει ότι η διδασκαλία αυτή γίνεται «όχι όμως από κάποιο χειρόγραφο αλλά από έντυπα. Τα τελευταία υπάρχουν σε αφθονία. Τα πλείστα από τα έντυπα που έχω δει είναι θρησκευτικού περιεχομένου. Εντοπίζονται επίσης και μεταφράσεις από ευρωπαϊκές γλώσσες».²⁸⁴ Το έντυπο βιβλίο, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα φαίνεται να αποτελεί στοιχείο της καθημερινής ζωής.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, παρά τις δυσμενείς οικονομικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Κύπρο, μέχρι και τον 18^ο αιώνα, ο αιώνας αυτός αποτέλεσε αφετηρία για τη θεμελίωση του εκπαιδευτικού συστήματος. Σε αυτήν την εποχή ιδρύονται τα πρώτα εκπαιδευτικά ιδρύματα, τα οποία θα αποτελέσουν τον πυρήνα για την εκπαιδευτική ανάπτυξη κατά τον 19^ο αιώνα. Η ίδρυση και η λειτουργία αυτών των πρώτων σχολείων και Σχολών δηλώνει, έστω και αχνά, την επίδραση του Νεοελληνικού

²⁷⁸ Γιώργος Κ. Μύαρης, «Κυκκώτες συνδρομητές σε βιβλία του μείζονος Ελληνισμού κατά την περίοδο του Διαφωτισμού ως τα μέσα του εικοστού αιώνα», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 5 (2001), σ. 539-575, εδώ σ. 544-546, αρ. 1-8.

²⁷⁹ Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 204, αρ. 2739.

²⁸⁰ Ό.π., σ. 240, αρ. 3243.

²⁸¹ Ό.π., σ. 159, αρ. 2131.

²⁸² Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα*, τ. Α', σ. 548, αρ. *1818.43.— Τα πιο πάνω παραδείγματα έργων με Κύπριους συνδρομητές επισημάνθηκαν και από τον Μύαρη. Βλ. Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 94.

²⁸³ Κύρρης, «Πολιτική, φιλολογική και ιδιωτική αλληλογραφία», σ. 282-283, αρ. xvii.

²⁸⁴ Walpole (επιμ.), *Travels in Various Countries of the East*, σ. 246.

Διαφωτισμού με τον οποίο οι Κύπριοι λόγιοι, όπως ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός, ήρθαν σε επαφή στις ελληνικές εμπορικές παροικίες του ιταλόφωνου και γερμανόφωνου χώρου ή στα μεγάλα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁸⁵

Οι δραστηριότητες Κυπρίων λογίων (κληρικών και λαϊκών) ως συγγραφέων, επιμελητών ή διορθωτών και η συνεργασία τους με τυπογραφεία στα μεγάλα κέντρα της παραγωγής του βιβλίου στον 18^ο αιώνα, υπογραμμίζουν την αλλαγή που άρχισε να συντελείται στο επίπεδο των πνευματικών ιδεών στην Κύπρο την περίοδο αυτή. Ο νεωτεριστικός χαρακτήρας κάποιων από τις εκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν με την πνευματική και οικονομική συμβολή Κυπρίων λογίων, φανερώνουν τις απαρχές της πρόσληψης των ιδεών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού από την κυπριακή λογιόσύνη. Ο αριθμός των ιδιωτικών και εκκλησιαστικών βιβλιοθηκών που υπήρχαν στην Κύπρο στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, σε συνδυασμό με το περιεχόμενο των έργων που περιελάμβαναν, επιβεβαιώνει το παραπάνω συμπέρασμα. Όπως δείχνει το περιεχόμενο των έργων που απαντούν στις βιβλιοθήκες, η λογιόσύνη αυτή, αν και στην πλειοψηφία της ήταν φορέας μιας παραδοσιακής κοσμοθεωρίας, έχει αρχίσει να ανοίγεται σε νεωτεριστικές αντιλήψεις, καθώς έρχεται σε επαφή με ιδέες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Σε ανάλογα συμπεράσματα μας οδηγεί η μελέτη της παρουσίας και διακίνησης του βιβλίου (έντυπου και χειρόγραφου) στο νησί. Οι αποστολές βιβλίων στην Κύπρο, το εμπόριό τους και η συμμετοχή ενός μεγάλου αριθμού Κυπρίων ως συνδρομητών σε εκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά τον 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, αποτελούν επιπλέον ενδείξεις της αλλαγής που συντελείται.

---

²⁸⁵ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Τα συλλογικά πεπρωμένα του κυπριακού Ελληνισμού τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα: διαπιστώσεις και προοπτικές», *Αντί* 238 (1983), σ. 34-37· ο ίδιος (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες*, σ. 12-13· Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 261 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 72.

2.3. Η Λάρνακα κατά τον 18^ο αιώνα και στο πρώτο μισό του 19^ο αιώνα

Η αποβίβαση της εμπροσθοφυλακής του οθωμανικού στόλου στη «δίδυμη πόλη» των Αλυκών (Salines)²⁸⁶ και της Λάρνακας (Arnica)²⁸⁷ στις 2 Ιουλίου 1570 εγκαινίασε την πολιορκία της από τα οθωμανικά στρατεύματα.²⁸⁸ Την παρακμή της πόλης μετά την οθωμανική κατάκτηση περιέγραψε ο Ολλανδός περιηγητής Ioannes Cotonicus (†1629) που επισκέφτηκε την Κύπρο κατά τη διετία 1598-1599: «Το ότι η Λάρνακα υπήρξε κάποτε μια σημαντική και πολυπληθής πόλη αποδεικνύεται επαρκώς από τα κατάλοιπα δημοσίων κτιρίων και ερειπωμένων κατοικιών. Τώρα δεν υπάρχει τίποτε να δεις εκτός από μερικά μικρά κτίρια, λίγα και φτωχικά, ενός μόνο ορόφου».²⁸⁹

Παρά τη γενικότερη εικόνα της παρακμής που παρουσίαζε η πόλη, αποτέλεσμα σε μεγάλο βαθμό της κακής διαχείρισης και της εκμετάλλευσης των κατοίκων εκ μέρους των Οθωμανών διοικητών, η Λάρνακα μπόρεσε να βρει σταδιακά τον δρόμο της προς την ανάπτυξη.²⁹⁰ Η ανάπτυξη αυτή συνδέθηκε με τη σημασία που απέκτησαν οι Αλυκές, η νοτιοδυτική δηλαδή πλευρά του κόλπου της Λάρνακας, οι οποίες ήδη από την ύστερη

²⁸⁶ Το λιμάνι των Αλυκών αναφέρεται συνήθως με τις ακόλουθες ονομασίες: Porto Salines, Rada delle Salinem Scala di Saline, Ponta delle Saline, Punta delle Salino, Golfo delle Saline, Port Salines, Selines, Salines, Seline, Salline, Saline και Salin. Βλ. Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 104. Πρβλ. Πλουμίδης, «Η βενετική εμπορική παρουσία», σ. 414-415, αρ. 4.

²⁸⁷ Ο οικισμός της Λάρνακας αναφέρεται εναλλακτικά ως Lernica, L' Arnica, Larnica, Larnaca, Larnaco, Arnaco, Arnacho, Arnicho, Arnica, Arnaca, Ernica και Armica. Βλ. ενδεικτικά Mariti, *Viaggi*, τ. I, σ. 58-59· Κυριαζής, «Ναυτιλία», σ. 150· ο ίδιος, *Συλλογή*, σ. 4· Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 104· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 57· ο ίδιος, «Τουρκοκρατία», σ. 106· Γιώργος Ιακώβου, «Η ονομασία της Λάρνακας», στο: *Ιστορία της Λάρνακας*, σ. 339-350 και Σεβέρη, *Ταξιδιώτες ζωγράφοι*, σ. 25-26.

²⁸⁸ Βλ. Λαλά Μουσταφά Σαφέτ, «Ημερολόγιον του γραμματέως του τουρκικού στόλου που κατέλαβε την Κύπρο τω 1570», μτφρ.: Λοΐζος Φιλίππου, *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934), σ. 161-165 και Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 97.— Αναφορά στην ημερομηνία απόβασης των Οθωμάνων στη Λάρνακα γίνεται και από διάφορους άλλους συγχρόνους των γεγονότων που βρίσκονταν τότε στο νησί. Βλ. ενδεικτικά Angelo Gatto (Άγγελο Γάττο), *Διήγησις της τρομεράς πολιορκίας και αλώσεως της Αμμοχώστου κατά το έτος 1571*, μτφρ.: Πέτρος Α. Δάνδολος, Λευκωσία, Μορφωτική Υπηρεσία Υπουργείου Παιδείας, 1972, (= Εκδόσεις Μορφωτικής Υπηρεσίας Υπουργείου Παιδείας, 3), σ. 33.— Γενικότερες πληροφορίες για τα γεγονότα που αφορούν την αποβίβαση των Οθωμανών στη Λάρνακα βλ. ενδεικτικά Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 97-99.

²⁸⁹ Cotonicus, *Itinerarium Hierosolymitanum et syriacum*, σ. 95.— Αναφορά στην παρακμιακή εικόνα που παρουσίαζε η Λάρνακα την περίοδο αυτή γίνεται και από άλλους περιηγητές αλλά και σύγχρονους μελετητές. Βλ. ενδεικτικά Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Excerpta Cyprica», *Κυπριακά Χρονικά* 1 (1923), σ. 40-44, εδώ σ. 40· Μαραθεύτης, «Η εξέλιξη των πόλεων», σ. 137 και Ιωάννης Θεοχαρίδης, «Πληθυσμιακά στοιχεία της Λάρνακας επί Τουρκοκρατίας (1571-1878)», στο: Μπαλτά, Σταυρίδης και Θεοχαρίδης (επιμ.), *Histories*, σ. 33-41, εδώ σ. 34-35.— Σύμφωνα με στοιχεία που καταθέτει ο Ιωάννης Θεοχαρίδης στα 1572 «η Λάρνακα αριθμούσε 63 φορολογουμένους [...] [που αντιστοιχούν σε] 299 “μη μουσουλμάνους” χριστιανούς». Βλ. στο ίδιο, σ. 34-35.

²⁹⁰ Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 55 και Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 100-101.

Φραγκοκρατία φαίνεται ότι υπήρξαν το σημαντικότερο ναυτικό και εμπορικό κέντρο της Κύπρου, με υποτυπώδη όμως οικισμό.²⁹¹

Εικ. 2: Χαρακτικό της Λάρνακας με βάση ένα σκίτσο του Βρετανού περιηγητή John Evelyn (1620-1706) στο οποίο διακρίνονται οι οικισμοί των Αλυκών και της Λάρνακας (1672)

Παράλληλα, με την ανάπτυξη του οικισμού των Αλυκών εμφανίστηκε ο οικισμός της Σκάλας ή όπως τον αποκαλούσαν οι ξένοι Marina ή Commercio.²⁹³ Ο οικισμός αυτός βρισκόταν κοντά στο λιμάνι, στην περιοχή του Κάστρου και του αγίου Λαζάρου.²⁹⁴ Αρχικά, περιελάμβανε οικοδομήματα που ανεγέρθηκαν κοντά στο Κάστρο για να

²⁹¹ Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 101-102, 104 και 105. Πρβλ. Κυπριανός (Αρχ.), *Ιστορία*, σ. 39· Luis de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre. Sous le regne des princes de la maison de Lusignan*, 3 τόμ., Paris, Firmin-Didot, 1852-1873, εδώ τ. II, σ. 219-220· Κυριαζής, *Κοινωνική δράσις της πόλεως Σκάλα*, σ. 13· Hill, *A History*, τ. III, σ. 813· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 53 και Vera Costantini, «From Greek Village to Levantine City. The Transformation of Larnaca Under Ottoman Rule», στο: Μπαλτά, Σταυρίδης και Θεοχαρίδης (επιμ.), *Histories*, σ. 25-32.— Η ευρύτερη περιοχή της Λάρνακας, βέβαια, ανέκαθεν συγκέντρωνε το ενδιαφέρον των Φράγκων βασιλιάδων λόγω των Αλυκών, που τότε αποτελούσαν το κέντρο παραγωγής άλατος, βασικού προϊόντος του νησιού, ειδικά εκείνη την εποχή. Ενδεικτικό του γεγονότος αυτού είναι η ανέγερση από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα μιας βασιλικής κατοικίας στην Αραδίππου από τους Φράγκους βασιλείς. Η οικία αυτή χρησιμοποιήθηκε ως χώρος φιλοξενίας δυτικών βασιλιάδων, πριγκίπων, μαρκησίων και ευγενών, που αγκυροβολούσαν στο λιμάνι των Αλυκών κατευθυνόμενοι προς τους Αγίους Τόπους. Βλ. de Mas Latrie, *Histoire*, τ. II, σ. 219-220· Νάσα Χριστοφίδου, «Εικόνες από τη βασιλική αυλή του Ιανού», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 20 (1993-1994), σ. 165-192, εδώ σ. 168-169 και της ίδιας, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 53.— Σύμφωνα με πληροφορίες που προκύπτουν από τη μελέτη της Παταπίου το 1543 στον οικισμό αυτό εντοπίζονταν μόνο 500 κάτοικοι. Βλ. Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 53.

²⁹² Βλ. ενδεικτικά Pouradier Duteil, «Η Λάρνακα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα», σ. 107.

²⁹³ Cotonicus, *Itinerarium Hierosolymitanum et syriacum*, σ. 94-95. Πρβλ. Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 2-4· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 40· Pouradier Duteil, «Η Λάρνακα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα», σ. 105· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 54-55· Ρίτα Κ. Σεβέρη, *Λάρνακα η αρχόντισσα. Μνημεία και μνήμες*, Λευκωσία, Ελληνική Τράπεζα, 2008, σ. 20 και Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 100.

²⁹⁴ Βλ. Κυριαζής, *Ιστορικά σελίδες*, σ. 55-75· ο ίδιος, *Συλλογή*, σ. 9-11· Pouradier Duteil-Loizidou, *Consulat de France a Larnaca*, τ. I και II: (1696-1699), σ. 282, 274 και 278 αντίστοιχα· Κυριαζής, *Ο Δήμος της Λάρνακας*, σ. 17· Pouradier Duteil, «Η Λάρνακα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα», σ. 105 και Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 54, 56.— Η πρώτη ρητή αναφορά στη Σκάλα έγινε στα 1532 από τον Γάλλο ιερέα Denis Possot που αναφέρει ότι: «ήλθ[ε] σε ένα χωριό μισό μίλι από τη Λάρνακα, στην οποία [έμεινε]». Βλ. Possot, *Le voyage*, σ. 136.

εξυπηρετούν τις ανάγκες των εμπόρων και των ταξιδιωτών.²⁹⁵ Όπως σημειώνει ο Cotonicus στο τέλος του 16^{ου} αιώνα: «Υπήρχαν τεράστιες αποθήκες [...], γεμάτες με ποικίλα εμπορεύματα και σιτηρά, με τα οποία αφθονεί το νησί».²⁹⁶ Στον όρμο του Κάστρου ελλιμενίζονταν πλοία για ανεφοδιασμό, μεταφέροντας επιβάτες και διάφορα εμπορεύματα.²⁹⁷ Η περιοχή της Σκάλας σημείωσε ιδιαίτερη ανάπτυξη και πρόοδο από τον 17^ο αιώνα και εξής. Η οριστική μεταφορά του αγκυροβολίου από τις Αλυκές στον όρμο δίπλα από το Κάστρο, δηλαδή στη Μαρίνα,²⁹⁸ επηρέασε καθοριστικά την ώθηση που δόθηκε στην περιοχή.²⁹⁹ Εκτός από τα δημόσια κτίρια και τα καταστήματα, στη Σκάλα σταδιακά άρχισαν να ανεγείρονται οι πρώτες οικίες που ανήκαν σε Ευρωπαίους αλλά και σε ντόπιους εμπόρους και ναυτικούς.³⁰⁰

Στους δύο παραπάνω παραθαλάσσιους οικισμούς θα πρέπει να προστεθεί και ο χερσαίος οικισμός, αυτός της Λάρνακας.³⁰¹ Ο οικισμός βρισκόταν περίπου ένα μίλι από τη Σκάλα, προς το εσωτερικό.³⁰² Συνήθως, εντοπίζεται βόρεια ή βορειοανατολικά του Κάστρου ή του ναού του αγίου Λαζάρου.³⁰³ «Στα μέσα του 16ου αιώνα η Λάρνακα είχε εξελιχθεί σε μικρή πόλη με σημαντικό οικονομικό και εμπορικό ρόλο. Οι ταξιδιώτες και οι έμποροι που έφταναν στο λιμάνι των Αλυκών διέμεναν και ανεφοδιάζονταν ή εμπορεύονταν στην άμεσα γειτονική πόλη».³⁰⁴ Ειδικότερα, η Λάρνακα αποτελούσε την

²⁹⁵ Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 109.

²⁹⁶ Cotonicus, *Itinerarium Hierosolymitanum et syriacum*, σ. 94.

²⁹⁷ Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 105.

²⁹⁸ Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Γεωργή πολλοί περιηγητές και χαρτογράφοι συνέχιζαν να ονομάζουν το λιμάνι δίπλα από το Κάστρο ως λιμάνι των Αλυκών ή απλά ως Σαλίνες ακόμη και μετά την οριστική μετατόπιση του λιμανιού από τις Αλυκές στο Κάστρο. Βλ. ό.π., σ. 110.

²⁹⁹ Ό.π.

³⁰⁰ Ό.π.

³⁰¹ Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 4-5· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 40· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 55 και Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 105.

³⁰² Cotonicus, *Itinerarium Hierosolymitanum et syriacum*, σ. 94.— Ο οικισμός αυτός χαρτογραφήθηκε πρώτη φορά το 1538 σε χάρτη που φιλοτέχνησε ο Ενετός χαρτογράφος Matheo Pagano (1515-1588). Βλ. Andreas Stylianos and Judith A. Stylianos, *The History of the Cartography of Cyprus*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1980, (= Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, 8), σ. 16, 195 και Ανδρέας Χατζηπασχάλης και Μαρία Ιακώβου (κείμεν.-επιμ.), *Χάρτες και άτλαντες*, τ. Α', Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, 1989, (= Συλλογές Πολιτιστικού Ίδρυματος Τραπεζής Κύπρου, 1), σ. 46, 52. Πρβλ. Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 105.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Matheo Pagano δυστυχώς δεν εντοπίστηκαν οποιεσδήποτε πληροφορίες.

³⁰³ Χατζηπασχάλης και Ιακώβου, σ. 44-45, 196, 197. Πρβλ. Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 106.

³⁰⁴ Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 105.— Για σκοπούς άμυνας και ασφάλειας της πόλης, την ίδια περίπου περίοδο, οικοδομήθηκε συγκρότημα πενήντα οικιών όπου θα διέμεναν οι ελαφροί ιππείς (Stradioti). Βλ. Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 54.— Σχετικά με τους Stradioti βλ. Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Εκθεσις περί Κύπρου του Α. Savorgnaro», *Κυπριακά Χρονικά* 12 (1936), σ. 85-103, εδώ σ. 96· Hill, *A History*, τ. III, σ. 819· Νάσα Παταπίου, «Η κάθοδος των Ελληνοαλβανών Stradioti», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 24 (1998), σ. 161-209, εδώ σ. 190, 200, 204 και η ίδια, «Νέες ειδήσεις για την Λάρνακα από ανέκδοτες πηγές των κρατικών αρχείων Βενετίας 16^{ου} αιώνας. Η οικοδόμηση στρατωνισμού για το ελαφρύ ιππικό», στο: Αλέξης Μιχαηλίδης και Ίκαρος Πετρίδης (επιμ.), *Λάρνακα-Βενετία. 500 χρόνια σχέσεων και επαφών*, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 2010, σ. 18-21.

κυρίως πόλη και ταυτόχρονα, υπήρξε η έδρα του Τούρκου διοικητή και του Μητροπολίτη Κιτίου στον οποίον υπάγονταν τρεις ενοριακοί ναοί, αυτοί του αγίου Ιωάννη Θεολόγου, της Παναγίας της Χρυσοπολίτισσας και του Σωτήρος.³⁰⁵

Γενικότερα, η Λάρνακα αποτέλεσε καθόλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας το σημαντικότερο κέντρο οικονομικών δραστηριοτήτων του νησιού. Η ανάπτυξη της ευνοήθηκε από τις διομολογήσεις ή άλλες συμφωνίες και συνθήκες των ευρωπαϊκών κρατών³⁰⁶ με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα και εξής.³⁰⁷ Επιπλέον, η θέση του «κλειστού» λιμανιού της Λάρνακας και οι διευκολύνσεις που παρέχονταν στα καράβια, κυρίως όταν επικρατούσαν δυσμενή καιρικά φαινόμενα, καθιστούν σαφείς τους λόγους που συνέβαλλαν στην παραμονή ξένων εμπόρων στην πόλη.³⁰⁸ Ήδη από τον 15^ο αιώνα, κυρίως όμως από τα τέλη του 16^{ου} και στις αρχές του 17^{ου} αιώνα σημειώθηκε αύξηση του πληθυσμού της Λάρνακας.³⁰⁹ Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα ο πληθυσμός της πόλης ανέρχεται με βάση φορολογικά κατάστιχα στις τριάντα χιλιάδες (Έλληνες και Οθωμανοί).³¹⁰

³⁰⁵ Βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, *Ιστορικοί σελίδες*, σ. 5-24· ο ίδιος, *Συλλογή*, σ. 5-9· ο ίδιος, *Ο Δήμος της Λάρνακας*, σ. 18 και Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 55-56.

³⁰⁶ Οι Ρώσοι με την υπογραφή της συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) απέκτησαν ελευθερία κινήσεων στους εμπορικούς δρόμους της Ανατολής. Βλ. Γιαννόπουλος, «Η παρακμή του Οθωμανικού κράτους», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, σ. 110.

³⁰⁷ Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 55.— Σχετικά με το γεγονός ότι η Λάρνακα μετά το 1571 υπήρξε έδρα των προξενείων παρόλο που άρχισε να αναπτύσσεται ήδη από το 1375 βλ. Κυριαζής, *Κοινωνική δράσις της πόλεως Σκάλας*, σ. 8· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 56· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 37-51 και Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 111.— Πληροφορίες για το προξενείο της κάθε χώρας βλ. ενδεικτικά Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 56-60.

³⁰⁸ Σεβέρη, *Ταξιδιώτες ζωγράφοι*, σ. 13.— Αναφορικά με τους λόγους που το λιμάνι της Λάρνακας υπήρξε το σπουδαιότερο ανάμεσα στα κυπριακά λιμάνια, οι οποίοι ήταν άμεσα συνδεδεμένοι με την εγκατάσταση ξένων εμπόρων στην πόλη βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, «Εμπόριον και ναυτιλία», σ. 20· Αριστείδου, «Το εμπόριο της Κύπρου κατά το 18^ο αιώνα», σ. 1-2· η ίδια, «Η παραγωγή και το εμπόριο της Κύπρου», σ. 34· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 58· Μαραγκού, «Το λιμάνι του Κιτίου, της Σαλίνας, της Σκάλας και της Λάρνακας», σ. 197 και Pouradier Duteil, «Η Λάρνακα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα», σ. 105-106.

³⁰⁹ Θεοχαρίδης, «Πληθυσμιακά στοιχεία της Λάρνακας», σ. 34-35.— Σύμφωνα με πληροφορίες που δίνει η προγενέστερη έρευνα ο πληθυσμός της Λάρνακας μαζί με εκείνον της Σκάλας, πριν το 1426 πιθανότατα να ανερχόταν στους 600 κατοίκους, που ισούται με το άθροισμα του πληθυσμού της Λεμεσού και της Αμμοχώστου κατά την περίοδο εκείνη. Βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 4.

³¹⁰ Σύμφωνα με στοιχεία που καταθέτει ο Ιωάννης Θεοχαρίδης: «Το έτος Εγίρας 1016 (28.4.1607-16.4.1608) αναφέρεται ότι τα νοικοκυριά της Λάρνακας ήταν 247. [...] Το έτος 1013 (1604-1605) σε ολόκληρο τον καζά Λάρνακας καταμετρήθηκαν 1.846 νοικοκυριά, τα οποία παραμένουν στον ίδιο ακριβώς αριθμό και το έτος 1015 (1606-1607). Το έτος 1016 (1607-1608) έφτασαν τα 1.957 νοικοκυριά και το 1020 (1611-1612) τα 1.741». Βλ. Θεοχαρίδης, «Πληθυσμιακά στοιχεία της Λάρνακας», σ. 35-36.— Στοιχεία για τον πληθυσμό της Λάρνακας των αρχών του 17^{ου} αιώνα προκύπτουν από την έκθεση του Ισπανού ηγέτη της επανάστασης του 1606 στην Κύπρο Πέτρου Αβεντάνιου προς τον Φίλιππο Γ΄ της Ισπανίας (1578-1621). Στο υπόμνημά του, του 1613 αναφέρει ότι «οι δυνάμειοι να φέρουν όπλα Χριστιανοί ήταν 1130, οι Τούρκοι ήταν 60, από τους οποίους οι 40 ήταν ιππείς». Βλ. Χασιώτης (επιμ.), *Ισπανικά έγγραφα*, σ. 89-92, αρ. εγγρ. 53, εδώ σ. 89.— Πληροφορίες σχετικές με τη δράση του Πέτρου Αβεντάνιου αλλά και τα γεγονότα της επανάστασης του 1606 βλ. ενδεικτικά στο ίδιο, σ. 50-89, αρ. εγγρ. 31-52 και ο ίδιος, «Η αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας»,

Η παρουσία Ευρωπαίων έμπορων στη Λάρνακα ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα συνέβαλλε στη δημιουργία ευρωπαϊκής παροικίας. Ο αριθμός των μελών της παροικίας φαίνεται ότι κυμαινόταν μεταξύ πεντακοσίων και οκτακοσίων ατόμων (πρόξενοι, υπάλληλοι προξενείων, Ευρωπαίοι έμποροι, Έλληνες έμποροι προστατευόμενοι των διαφόρων προξενείων).³¹¹ Στο πρώτο τέταρτο του 17^{ου} αιώνα, οι ξένοι που ήταν εγκατεστημένοι στη Λάρνακα ήταν δέκα με δώδεκα Ιταλοί (ειδικότερα Βενετοί) έμποροι,³¹² και γύρω στους είκοσι πέντε ή τριάντα εμπόρους από άλλες χώρες της Δύσης.³¹³

Στον 17^ο αιώνα, παράλληλα, με την παρακμή της Γαλινοτάτης ως οικονομικής δύναμης, άρχισε να αυξάνεται η επιρροή της Γαλλίας στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πυκνώνει η παρουσία Γάλλων εμπόρων στις σκάλες της ανατολής. Η Λάρνακα δεν αποτέλεσε εξαίρεση.³¹⁴ Η υπεροχή του γαλλικού στοιχείου φαίνεται ότι διατηρήθηκε καθόλη τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα αλλά και στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα.³¹⁵

Στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα αρχίζουν να εγκαθίστανται στην πόλη και Βρετανοί.³¹⁶ Παρότι δεν διαθέτουμε ακριβή αριθμητικά στοιχεία, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η βρετανική παροικία διέθετε έναν ικανό αριθμό μελών, αφού ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα είχε ιδρυθεί το βρετανικό προξενείο στην πόλη και, όπως μας

σ. 207-221.— Περίπου τα ίδια αριθμητικά δεδομένα με το διάστημα 1611-1612 εντοπίζονται και στη διετία 1623-1624 (1.721 ή 1.741 νοικοκυριά). Αντίθετα, παρατηρήθηκαν αυξομειώσεις κατά τις διετίες 1642-1643 και 1643-1644 με 1.248 και 1359 νοικοκυριά αντίστοιχα. Βλ. Hill, *A History*, τ. IV, σ. 59 και Θεοχαρίδης, «Πληθυσμιακά στοιχεία της Λάρνακας», σ. 36.— Αντίθετα από τον Hill, ο Θεοχαρίδης επισημαίνει πως: «σε δημοσιευμένες πηγές δεν υπάρχουν αναφορές σχετικά με τα πληθυσμιακά μεγέθη της Λάρνακας για περίοδο που καλύπτει σχεδόν δύο αιώνες. Από το 1644 μεταφερόμαστε στο 1825». Βλ. Θεοχαρίδης, «Πληθυσμιακά στοιχεία της Λάρνακας», σ. 37.

³¹¹ Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 123. Πρβλ. Anna Pouradier Duteil Loizidou, «Le Commerce des Français, Anglais, Hollandais Et Vénitiens au Levant à la fin du 17e siècle», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 13-16, 1 (1984-1987), σ. 341-413, εδώ σ. 351, στίχ. 85-86 και Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 56.

³¹² Πρώτος επικεφαλής της ήταν ο τότε πρόξενος της Βενετίας στην Κύπρο Αλέξανδρος Γονέμης (1625;-1628). Βλ. ενδεικτικά Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 123. Πρβλ. Hill, *A History*, τ. IV, σ. 63 και Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 42.— Βέβαια, η βενετική αυτή παροικία δεν ήταν ιδιαίτερα πολυάριθμη. Οι πληροφορίες σχετικά με τα αριθμητικά δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας προκύπτουν από αυτόγραφο έγγραφο του νούντσιου Giovanni Battista (1570-1632), Αρχιεπίσκοπου Αμάσειας που διέμενε στη Βενετία και ανέλαβε να διερευνήσει το θέμα της ίδρυσης λατινικής Αρχιεπισκοπής στην Κύπρο. Βλ. Τσιρπανλής (επιμ.), *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 6-9, αρ. εγγρ. 5.— Πληροφορίες σχετικά με τη ζωή και τη δράση του Giovanni Battista βλ. ενδεικτικά στο ίδιο και Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 110.

³¹³ Τσιρπανλής (επιμ.), *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 7, 8, αρ. εγγρ. 5, στίχ. 15-16, 40-46. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 11-13, αρ. εγγρ. 8, εδώ σ. 12-13, στίχ. 44-75.

³¹⁴ Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 111, 123. Πρβλ. Pouradier Duteil-Loizidou, «La communauté française», σ. 43-47.

³¹⁵ Pouradier Duteil-Loizidou, «La communauté française», σ. 43-47.

³¹⁶ Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 123.

πληροφορεί ο Ολλανδός περιηγητής Johannes Willem Heyman (1667-1737), το 1720 κοντά στην εκκλησία του αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα υπήρχε ένα νεκροταφείο Βρετανών εμπόρων.³¹⁷

Μολαταυτά, ο αριθμός των κατοίκων της Λάρνακας μέχρι και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα δεν επαρκεί, για να της προσδώσει αστικό χαρακτήρα. Ο Heyman, όπως και πολλοί άλλοι περιηγητές που επισκέφθηκαν τη Λάρνακα στις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, παρατηρεί ότι: «έχει την εμφάνιση μάλλον ενός χωριού, παρά μιας πόλης».³¹⁸ Η εικόνα αυτή θα διατηρηθεί σε μεγάλο βαθμό καθόλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Ωστόσο, κατά την περίοδο αυτή:

η δίδυμη πόλη με τους δύο οικισμούς, [τον παραλιακό και τον χερσαίο], βαθμιαία θα αναπτυχθεί σε ενιαία πόλη, με τις Σαλίνες ως νοτιοδυτική συνοικία (με το λιμάνι, το τελωνείο, τις αποθήκες και τα μαγαζιά [...]), και τη Λάρνακα ως βορειοανατολική συνοικία. [...] Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα θα αναπτυχθεί περισσότερο ο παραλιακός οικισμός, ενώ ο χερσαίος θα διατηρήσει την όψη ενός οικισμού ανάμεσα στο μεγάλο χωριό και τη μικρή πόλη.³¹⁹

Τη συνολική εικόνα της Λάρνακας του 18^{ου} αιώνα έδωσαν με παραστατικότητα και γλαφυρότητα ο Ρώσος μοναχός Μπάρσκυ που πρωτοεπισκέφτηκε την Κύπρο το 1726 και ο πρόξενος της Τοσκάνης στην Κύπρο Giovanni Mariti (1760-1767).³²⁰ Ο Μπάρσκυ γράφει:

Η Λάρνακα δεν είναι ούτε πόλη ούτε χωριό, είναι ένα παραλιακό θέρετρο, όπου οι πρόξενοι, Γάλλοι και Βρετανοί, είναι εγκατεστημένοι και είναι επιφορτισμένοι να διοικούν και να δικάζουν τους αντίστοιχους συμπατριώτες τους [...]. Κοντά στη Λάρνακα υπάρχει μια άλλη περιοχή που ονομάζεται Αλυκές, κοντά στη θάλασσα, με λιμάνι για σκάφη γαλλικά, αγγλικά, τουρκικά και ούτω καθεξής, που καταπλέουν από διάφορες χώρες, τα οποία εισάγουν προϊόντα αναγκαία για τους Κυπρίους και εξάγουν, σε ανταλλαγή, από την Κύπρο άλλα προϊόντα. [...] Η απόσταση μεταξύ Λάρνακας και Αλυκών είναι μικρή. Ως εκ τούτου, επειδή ο πληθυσμός είναι κοινός, οι κάτοικοι μετακινούνται σε σταθερή βάση στις δύο αυτές περιοχές για τις εργασίες

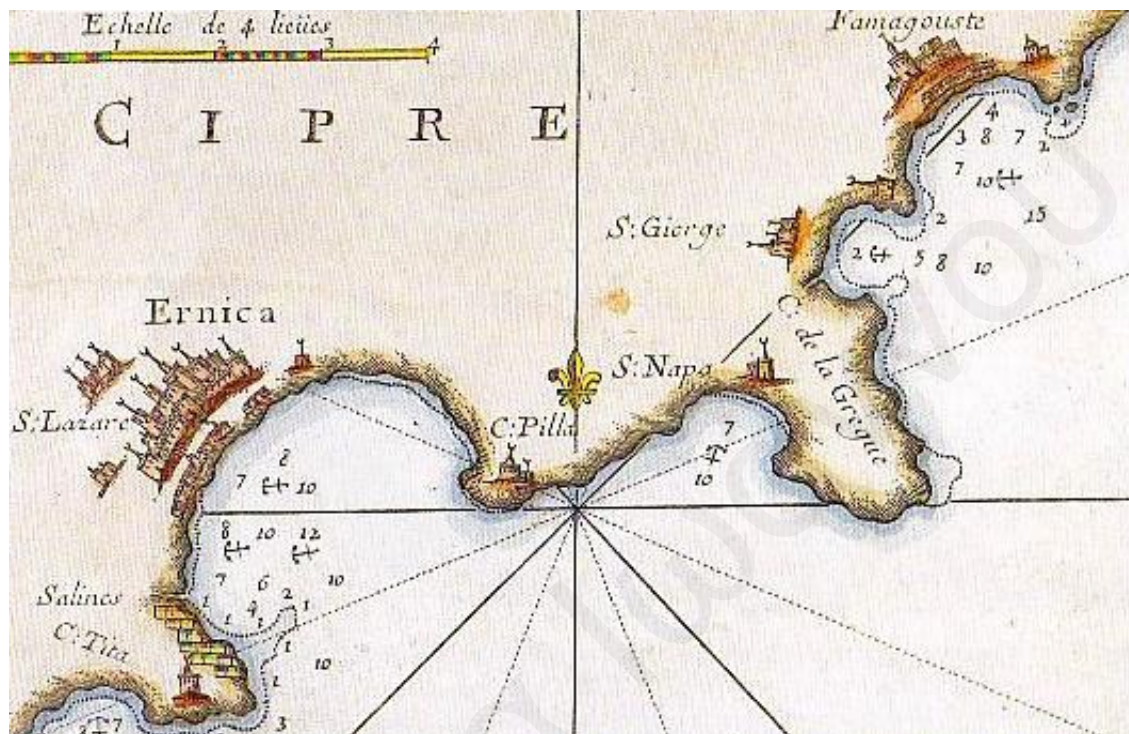
³¹⁷ Johannes Aegidius van Egmond van der Nijenburg και Johannes Heyman, *Travels Through Part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai*, 2 τόμ., London, L. Davis και C. Reymers, 1759, εδώ τ. I, σ. 293 [Το παραπάνω περιηγητικό έργο γράφτηκε στα Ολλανδικά και κυκλοφόρησε με τον τίτλο Johannes Aegidius van Egmond van der Nijenburg και Johannes Heyman, *Reizen door een gedeelte van Europa, klein Asien, verscheide Eilanden van de Archipel, Syrien, Palestina of het H. Land, Aegypten, den Berg Sinai* [...], 2 τομ., χ.τ., Abraham Kattewier, 1758].— Σχετικά με την ίδρυση του βρετανικού προξενείου βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 59.

³¹⁸ Heyman, *Travels*, τ. I, σ. 292.

³¹⁹ Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 100, 113. Πρβλ. Κυριαζής, *Ο Δήμος της Λάρνακας*, σ. 17-18.

³²⁰ Ο Mariti αναφέρει για τη Λάρνακα τα ακόλουθα: «Η Λάρνακα [...] θα έπρεπε κανονικά να θεωρείται ως μεγάλο χωριό, αλλά εφόσον είναι το κέντρο εμπορίου ολόκληρου του νησιού και επισήμως τοποθετείται μετά την [πρωτεύουσα] Λευκωσία [...] μπορεί να προβάλλει λόγους για τους οποίους θα μπορούσε αποκαλείται πόλη, όταν μάλιστα είναι επίσης και έδρα Έλληνα Επισκόπου και χώρος διαμονής των προξένων των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων». Βλ. Mariti, *Viaggi*, τ. I, σ. 74-75.

τους. Εξάλλου, όλες οι εξέχουσες προσωπικότητες, οι καλύτερες κατοικίες και τρεις εκκλησίες βρίσκονται στη Λάρνακα, ενώ στις Αλυκές υπάρχει μόνο η εκκλησία αυτή του αγίου Λαζάρου. Εν πάσει περιπτώσει, και στις δύο περιοχές, εντοπίζονται ωραία ανάκτορα, ειδικότερα αυτά που κατοικούνται από τους προξένους και τους Γάλλους εμπόρους.³²¹

322

Εικ. 3: Ακτογραμμή της περιοχής Λάρνακας-Αμμοχώστου που φιλοτεχνήθηκε από τον Joseph Roux (1725-1793) και τυπώθηκε το 1764

³²¹ Carleson, «A Swedish Description», σ. 38-39.— Διάφοροι περιηγητές που επισκέφθηκαν την Κύπρο κατά τον 18^ο αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, μνημονεύουν συχνά στα κείμενά τους το λιμάνι της Λάρνακας ως το σπουδαιότερο λιμάνι της Κύπρου. Ο Heyman έγραψε ότι ο κόλπος των Αλυκών «είναι αρκετά ευρύς ώστε μπορεί να δεχθεί ολόκληρο στόλο». Ο Richard Pococke, που έφτασε στην Κύπρο το 1738, επισήμανε στο βιβλίο του με τίτλο *A Description of the East, and Some Other Countries* (1743-1745) τα φυσικά πλεονεκτήματα του λιμανιού. Στις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα, το 1785 ο Βρετανός πρόξενος της Βρετανίας στο Χαλέπι Michael De Vezin (1741-1793), ο οποίος κατά το διάστημα 1776-1782 έλεγχε και το αγγλικό υποπροξενείο της Λάρνακας, στο έργο του *Consuls in Cypern und zu Aleppo Naachrichten über Aleppo und Cypern* (1804) έκανε ιδιαίτερη αναφορά στη Λάρνακα. Σημειώνει τα ακόλουθα: «Ο κόλπος της Λάρνακας, ή των Αλυκών, αποτελεί τόπο συνάντησης πλοίων για όλη την περιοχή της Ανατολής. Είναι ασφαλής όλες τις εποχές και όταν τα πλοία συναντούν κακοκαιρία στη Δαμιέττα, τη Γιάφφα ή ακόμη και στην ανοικτή θάλασσα, καταπλέουν εδώ για να προφυλαχθούν ή έρχονται ειδικά για να πάρουν προμήθειες».— Αναφορικά με τις απόψεις των Heyman, Pococke και De Vezin βλ. Heyman, *Travels*, τ. I, σ. 282· Pococke, *A Description of the East*, τ. II: μέρος I, σ. 213 και Michael De Vezin, *Consuls in Cypern und zu Aleppo Naachrichten über Aleppo und Cypern*, Beimar, Landes-Industrie-Comptoirs, 1804, σ. 74 [Ιδιωτική συλλογή Ευστάθιου Φινόπουλου] αντίστοιχα.— Πρβλ. τις απόψεις του γενικού επιθεωρητή εμπορίου της Γαλλίας στα 1817 Felix Beaujour, ο οποίος ανάμεσα στα λιμάνια και τις πόλεις της λεκάνης της Μεσογείου επισκέφτηκε και το λιμάνι της Λάρνακας. Βλ. Δημοκρατία Ηλιάδου, «Ανέκδοτες περιγραφές της Κύπρου των ετών 1735 και 1817», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 6 (1972-1973), σ. 197-236, εδώ σ. 231-236.

³²² Λιβιεράτος (επιμ.), *Η Κύπρος*, σ. 165.

Ωστόσο, η Λάρνακα, η οποία, όπως διαφάνηκε παραπάνω, ήταν κάτι μεταξύ μεγάλου χωριού και πόλης, με την πάροδο των δεκαετιών κατά τον 18^ο αιώνα θα εξελιχθεί σε μια μεγάλη πόλη για τα τότε δεδομένα της Κύπρου.³²³ Σε αυτό συνέβαλλε οπωσδήποτε το γεγονός ότι η Λάρνακα καθίσταται αυτή την εποχή το σημαντικότερο λιμάνι και ταυτόχρονα, το οικονομικό και εμπορικό κέντρο του νησιού. Τη θέση αυτή θα διατηρήσει καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας.³²⁴ Η οικονομική ευμάρεια οδήγησε στην αύξηση του πληθυσμού της πόλης, έτσι ώστε στα μέσα περίπου του 18^{ου} αιώνα η Λάρνακα να είναι η μεγαλύτερη πόλη του νησιού από πλευράς ελληνορθόδοξου πληθυσμού.³²⁵

Οι ευνοϊκές οικονομικές συνθήκες, ελκύοντας όλο και περισσότερους ξένους εμπόρους, οδήγησαν στην ίδρυση νέων προξενείων. Στα προξενεία, που λειτουργούσαν ήδη από τον 16^ο και 17^ο αιώνα, αυτά της Βενετίας, της Γαλλίας, της Ολλανδίας και της Μεγάλης Βρετανίας,³²⁶ προστέθηκαν εκείνα της Γένουας, της Πίζας, της Ραγούζας, της

³²³ Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 114.

³²⁴ Βλ. ενδεικτικά Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 27.

³²⁵ Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 303-305 και Αλέξης Μιχαηλίδης και Σοφοκλής Χριστοδουλίδης, *Υδατοπρομήθεια Λάρνακας. 4.000 χρόνια ιστορίας*, επιμ.: Χαράλαμπος Καραμανώλης και Αυγή Μ. Πλατσή, πρόλ.: Κυπριανός Ματθαίου, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας-Συμβούλιο Υδατοπρομήθειας Λάρνακας, 2005, σ. 72.— Αν και δεν υπάρχουν σαφείς αναφορές σχετικά με τον πληθυσμό της Λάρνακας από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα μέχρι και τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα, τα αριθμητικά δεδομένα για το 1825 μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε κάποιες υποθέσεις για το θέμα αυτό. Ειδικότερα, οι 1.422 κάτοικοι της Λάρνακας κατά το 1825, που ξεπερνούν κατά 63 τα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας για το 1644, μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι η υπόθεση για την αύξηση του πληθυσμού της πόλης δεν παραμένει μόνο στο επίπεδο της εικασίας. Βλ. Θεοχαρίδης, «Πληθυσμιακά στοιχεία της Λάρνακας», σ. 36-37.— Φαίνεται ότι η Λευκωσία μετά το 1841 απέκτησε πληθυσμό μεγαλύτερο από αυτόν της Λάρνακας. Βλ. Μαραθεύτης, «Η εξέλιξη των πόλεων», σ. 139-140. Πρβλ. Papadopoulos, *Social and Historical Data*, σ. 62· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 40· Μιχαηλίδης και Χριστοδουλίδης, *Υδατοπρομήθεια Λάρνακας*, σ. 72 και Θεοχαρίδης, «Πληθυσμιακά στοιχεία της Λάρνακας», σ. 38.— Ωστόσο, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τα αριθμητικά στοιχεία που δίνουν τόσο ο Βρετανός John Macdonald Kinneir όσο και ο Βρετανός William Turner, τα οποία διαφοροποιούν τα πιο πάνω δεδομένα. Σύμφωνα με τον πρώτο: «Η Λάρνακα αποτελείται από την πάνω και από την κάτω πόλη, που και οι δύο μαζί έχουν πληθυσμό 5.000 ατόμων». Αντίθετα ο Turner τροποποιεί λίγο τα παραπάνω δεδομένα: «ο πληθυσμός [της Κύπρου κατά το 1815] έχει μειωθεί από την καταπίεση της κυβέρνησης, μεταξύ 60.000 και 70.000 ψυχών, από τις οποίες 40.000 είναι Έλληνες. Από αυτούς ευρίσκονται στη Λάρνακα, περιλαμβανομένης της Μαρίνας, γύρω στους 5.000 και 6.000 και στη Λευκωσία [...] 15.000. [...] Η Λάρνακα, η δεύτερη [μεγαλύτερη] πόλη του νησιού, έχει περίπου 1.000 κατοίκους και η Μαρίνα περίπου άλλους 700».— Για τα παραθέματα των Kinneir και Turner βλ. Kinneir, *Journey*, σ. 184 και Turner, *Journal*, τ. II, σ. 36, 42 αντίστοιχα.— Η απογραφή που διέταξε ο Σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ στα 1831 επιβεβαιώνει τις παραπάνω απόψεις του Turner. Πρβλ. Αριστείδου, «Η Λάρνακα κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα», σ. 128 και Θεοχαρίδης, «Πληθυσμιακά στοιχεία της Λάρνακας», σ. 37-38.

³²⁶ Αναφορικά με τη λειτουργία του βενετικού προξενείου κατά τον 18^ο αιώνα βλ. ενδεικτικά Σταυρίδης, «Τα οθωμανικά έγγραφα στο αρχείο του βενετικού προξενείου της Λάρνακας», σ. 87-99 και Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 66-68.— Σχετικά με τη λειτουργία του γαλλικού προξενείου στη Κύπρο (Λάρνακα) κατά τον 18^ο αιώνα βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, «Πρόξενοι και

Αψβουργικής Αυτοκρατορίας, της Ρωσίας, και της Ισπανίας.³²⁷ Οι πρόξενοι αναλάμβαναν αστικές και δικαστικές εξουσίες και εξασφαλίζουν εμπορικά προνόμια.³²⁸

Αυτό εξάλλου επιβεβαιώνουν οι μαρτυρίες των περιηγητών που επισκέφτηκαν την Κύπρο τον 18^ο αιώνα. Όπως διαπίστωνε ο Ολλανδός περιηγητής Heyman: «στην Λάρνακα, υπάρχουν επίσης πρόξενοι διαφόρων εθνών, όπως Άγγλων, Ολλανδών, Γάλλων και Βενετών».³²⁹ Ανάλογα σημειώνει και ο Σουηδός βοτανολόγος Frederick Hasselquist (1722-1752), ο οποίος επισκέφτηκε τη Λάρνακα στα μέσα του 18^{ου} αιώνα:

προξενεία εν Κύπρω», σ. 198-199· Beraud, «Liste des Consuls Français», σ. 149-154· P. et A. Pouradier Duteil, *Chypre au Temps de la Révolution Française*· Αριστείδου, «Η Λάρνακα κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα», σ. 121-122· Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 31-100, passim και Pouradier Duteil-Loizidou, *Consulat de France a Larnaca*, τ. III: 1700-1702, IV: 1703-1705, V: 1706-1708 και VI.— Αναφορικά με τη λειτουργία του Ολλανδικού προξενείου και κατά τον 18^ο αιώνα βλ. ενδεικτικά Θεοχαρίδης, *Σύμμεικτα δραγομανικά*, σ. 59-63 και Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 71.— Σχετικά με τη λειτουργία του βρετανικού προξενείου στην Κύπρο (Λάρνακα) βλ. Κυριαζής, «Πρόξενοι και προξενεία εν Κύπρω», σ. 195-196· ο ίδιος, *Συλλογή*, σ. 31· Luke, *Cyprus Under The Turks*, σ. 105-119· Αριστείδου, «Η Λάρνακα κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα», σ. 116 και Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 64-66.

³²⁷ Αναφορικά με τη λειτουργία του προξενείου της Γένουας βλ. ενδεικτικά Κυπριανός (Αρχμ.), *Ιστορία*, σ. 168· Κυριαζής, «Εμπόριον και ναυτιλία», σ. 19· Hill, *A History*, τ. II, σ. 85· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 51· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 37 και Imhaus, «Βενετία-Κύπρος: Ανάμεσα σε εμπορικές σχέσεις και πολιτικές στρατηγικές», σ. 21.— Για τη λειτουργία του προξενείου της Πίζας βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, «Εμπόριον και ναυτιλία», σ. 19· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 51· Hill, *A History*, τ. II, σ. 206· Παπαδόπουλλος (εκδ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Δ'1, σ. 397-398 και Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 37.— Σχετικά με το προξενείο της Ραγούζας βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 32· Αικατερίνη Χρ. Αριστείδου, «Το προξενείο της Ραγούζας στην Κύπρο τον 18^ο αιώνα», στο: *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', σ. 47-51· Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες*, σ. 13-17, αρ. Α'-Γ'· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 56· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 43-45 και Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 68-70.— Αναφορικά με την ίδρυση και τη λειτουργία του προξενείου της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, «Πρόξενοι και προξενεία εν Κύπρω», σ. 197-198· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 56 και Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 70.— Για το ρωσικό προξενείο στην Κύπρο βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, «Πρόξενοι και προξενεία εν Κύπρω», σ. 207· ο ίδιος, *Συλλογή*, σ. 32· G. L. Arsh, «Cyprus at the End of the 18th Century in Unpublished Reports of the Russian Consul», στο: *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', σ. 53-58· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 55-56· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 47-52 και Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 72.— Τέλος, για το ισπανικό προξενείο βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, «Πρόξενοι και προξενεία εν Κύπρω», σ. 207· ο ίδιος, *Συλλογή*, σ. 32· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 56 και Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 70.

³²⁸ Βλ. Π. Μ. Κοντογιάννης, «Οι προστατευόμενοι», *Αθηνά* 29 (1917), σ. 1-160, εδώ σ. 110-111· Hill, *A History*, τ. II, σ. 206 και Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 52.— Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλοί πρόξενοι εκμεταλεύτηκαν τα προνόμια αυτά στις εμπορικές τους εργασίες και δοσοληψίες. Ενδεικτικό του γεγονότος αυτού είναι ότι ίδιοι ασχολούνταν και με την τοκογλυφία. Ανάμεσα στους δανειζόμενους τους —εκτός από τους Κύπριους κατοίκους— ήταν και η Αρχιεπισκοπή Κύπρου αλλά και ο δραγομάνος Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος. Τέλος, κάποιοι από αυτούς ανέπτυξαν δραστηριότητα ως αρχαιοκάπηλοι.— Βλ. ενδεικτικά Νικόδημος Μυλωνάς (Μητρ. Κιτίου), «Ανέκδοτα προξενικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 1 (1923), σ. 37-39, εδώ σ. 37· Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Προξενικά έγγραφα. Δάνεια των θρόνων της Κύπρου», *Κυπριακά Χρονικά* 13 (1937), σ. 104-123· Λουΐζος, «Ανέκδοτοι επιστολαί», σ. 244, αρ. 1· Μυριανθόπουλος, «Η Κύπρος επί Τουρκοκρατίας», σ. 88-89· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 58-59· ο ίδιος, «Τουρκοκρατία», σ. 121 και Grivaud, «Δίκαιον-Οικονομία», σ. 369.— Για την ενασχόληση των προξένων με την αρχαιοκαπηλία βλ. ενδεικτικά Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Αρχαιότητες Κύπρου», *Κυπριακά Χρονικά* 12 (1936), σ. 213-219 και Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 59.

³²⁹ Heyman, *Travels*, τ. I, σ. 293-294.

Στις 28 του μηνός [Μαΐου 1751] αγκυροβολήσαμε στο λιμάνι της Λάρνακας, ένα χωριό, στο οποίο διαμένουν οι Ευρωπαίοι πρόξενοι. Ο πρόξενος της Νεαπόλεως ζει στο πρώτο τμήμα της πόλης [δηλαδή, στην παραλία], ενώ στο δεύτερο [σε απόσταση ενός τετάρτου της λεύγας από την θάλασσα] είναι εγκατεστημένοι οι πρόξενοι της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Βενετίας και της Ραγούζας.³³⁰

Η παρουσία προξένων στη Λάρνακα συνεχίστηκε και στον 19^ο αιώνα.³³¹

Από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, τα προξενεία, τα οποία βρίσκονταν αρχικά στη συνοικία του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, άρχισαν να μετακινούνται προς τις ενορίες της Χρυσοπολίτισσας και του Σωτήρος.³³² Έτσι, η εγκατάσταση του προξένου της Νεαπόλεως, την ίδια περίπου περίοδο, στην παραλιακή συνοικία της Σκάλας (με βάση την παραπάνω μαρτυρία του Hasselquist) αξίζει να σχολιαστεί. Πέρα από το γεγονός ότι δηλώνει τις νέες περιοχές ανέγερσης των προξενείων, η μαρτυρία του F. Hasselquist φανερώνει την ανάπτυξη της παραλιακής συνοικίας της πόλης, και της πόλη της Λάρνακας γενικότερα.³³³ Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι δύο χωρισμένοι πριν οικισμοί θα ενωθούν:

Λάρνακα ονομάζουν πια και τους δύο οικισμούς της δίδυμης πόλης. Εξ' άλλου η συνοικία γύρω από τον άγιο Λάζαρο μεγαλώνει και εκτείνεται βορειοανατολικά. Έτσι η ακατοίκητη περιοχή ανάμεσα στον παραλιακό οικισμό του λιμανιού και τον χερσαίο [...] συνεχώς σμικρύνεται. [...] Οι προξενικές κατοικίες και τα γραφεία των τριών προξένων [Βοντιτσιάνου, Καπράρα και Περισιτιάνη], τα κονσουλάτα μαζί με τα καταστήματά τους, δημιούργησαν στην παραλία της Σκάλας μια εντυπωσιακή εικόνα. [...] Παρόλη την ανάπτυξη της παραλιακής ζώνης, ο οικισμός της Λάρνακας διατηρούσε τα πρεσβεία της τιμής.³³⁴

Η προξενική παρουσία στην πόλη προσέδιδε ένα αίσθημα ασφάλειας.³³⁵ Για τον λόγο αυτό η Λάρνακα έγινε πιο ελκυστική από τη Λευκωσία, η οποία αποτελούσε το δεύτερο αστικό

³³⁰ Hasselquist, *Voyages*, σ. 169.

³³¹ Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 118, 120-121. Πρβλ. ενδεικτικά De Vezin, *Consuls*, σ. 74 και Domingo Badia-y-Leyblich [= Ali Bey], *Voyages d' Ali Bey el Abbassi en Afrique et en Asie pendant les années, 1803, 1804, 1805*, 2 τόμ., Paris, P. Didot, 1814, εδώ τ. I, σ. 120.

³³² Βλ. Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 19· Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 109· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 63 και Κυριαζής, *Ο Δήμος της Λάρνακας*, σ. 18.

³³³ Βλ. ενδεικτικά Αγνή Μ. Μιχαηλίδη, *Λάρνακα, η παλιά Σκάλα*, Λευκωσία, χ.ε., 1974, σ. 15 και Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 115.

³³⁴ Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 118, 121, 122.

³³⁵ Βλ. Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 10· Μιχαηλίδη, *Λάρνακα*, σ. 15· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 58 και Κυριαζής, *Ο Δήμος της Λάρνακας*, σ. 19.

κέντρο της Κύπρου κατά τον 18^ο αιώνα.³³⁶ Η πόλη αναδείχθηκε έτσι σε κύριο τόπο εγκατάστασης ξένων παροίκων στην Κύπρο.³³⁷

Η παρουσία των ξένων εμπόρων καθορίζει σε σημαντικό βαθμό τη ζωή στη Λάρνακα και την εικόνα της πόλης κατά τον 18^ο αιώνα. Στα 1726, κατά τη διάρκεια του δεύτερου ταξιδιού του στην Κύπρο, ο Ρώσος μοναχός Μπάρσκυ παρατηρεί ότι στη Λάρνακα «υπάρχουν ωραία ανάκτορα, ειδικότερα εκείνα που κατοικούνται από [...] τους Γάλλους εμπόρους».³³⁸ Ανάλογες απόψεις ωστόσο εξέφρασε και για τη δεκαετία του 1760 ο Mariti.³³⁹ Η εικόνα αυτή διατηρήθηκε μέχρι και το πρώτο μισό τουλάχιστον του 19^{ου} αιώνα. Ο Βρετανός Turner που επισκέφτηκε την πόλη στα 1815 σημειώνει: «Η Μαρίνα αποτελείται από [...] σπίτια [...], όπου κατοικούν μερικοί έμποροι Ευρωπαίοι και Έλληνες».³⁴⁰

Καθόλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα και κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα ανάμεσα στους ξένους (κυρίως τους Βρετανούς,³⁴¹ και τους Ιταλούς),³⁴² υπερτερούν αριθμητικά οι Γάλλοι.³⁴³ Αυτό μαρτυρούν τα αρχειακά δεδομένα που αφορούν τους Γάλλους υπηκόους

³³⁶ Βλ. ενδεικτικά Μαραθεύτης, «Η εξέλιξη των πόλεων», σ. 137-138· Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες*, σ. 28, αρ. Η' και Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 59.

³³⁷ Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Διακυβέρνησις της Κύπρου», *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934), σ. 9-25, εδώ σ. 16· Κύρρης, «Τα προξενεία στην Κύπρο επί Τουρκοκρατίας», σ. 222 και Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 115.

³³⁸ Παυλίδης (ανθολ., απόδ., επιμ., σημ. και σχόλ.), «Βασίλειος Γρηγόροβιτς Μπάρσκυ», στο: ο ίδιος (ανθολ., απόδ., επιμ., σημ. και σχόλ.), *Η Κύπρος ανά τους αιώνες*, τ. Β', σ. 678-736, εδώ σ. 680.— Ανάλογη άποψη την ίδια περίπου χρονική περίοδο, το 1735, εξέφρασε και ο Γάλλος στρατιωτικός γιατρός Tourtehot Granger (1680;-1737) στην έκθεση του για την Κύπρο. Βλ. Ηλιάδου, «Ανέκδοτες περιγραφές της Κύπρου», σ. 212-213. Πρβλ. Heyman, *Travels*, τ. I, σ. 293 και Drummond, *Travels through the Different Cities*, σ. 148, επιστ. VII.

³³⁹ Mariti, *Viaggi*, τ. I, σ. 40-41 και 74.

³⁴⁰ Turner, *Journal*, τ. II, σ. 35. Πρβλ. Theoharis Stavrides, «The Port of Larnaca in the Napoleonic Wars. An Easter Mediterranean Maritime Hub in the Age of Sail (1810-1814)», στο: Μπαλτά, Σταυρίδης και Θεοχαρίδης (επιμ.), *Histories*, σ. 81-112.

³⁴¹ Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Γεωργή: «Το αγγλικό τμήμα της Ευρωπαϊκής παροικίας δεν αυξήθηκε ιδιαίτερα στη συνέχεια [κατά τον 18^ο αιώνα]. Στις αρχές του 19ου αιώνα κατοικούν στην πόλη 10 περίπου αγγλικές οικογένειες. [...] Η Αγγλική παροικία θα συρρικνωθεί στο διάστημα των ναπολεοντείων πολέμων, και μέσα σε ελάχιστα χρόνια θα εγκαταλείψουν τη Λάρνακα». Βλ. Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 124.— Ανάλογες εκτιμήσεις εξέφρασαν και περιηγητές που επισκέφτηκαν την Κύπρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ειδικότερα, ο Βρετανός στρατιωτικός, λοχαγός του βασιλικού πυροβολικού Henry Light, που επισκέφτηκε την Κύπρο στα 1814, σημείωνε πως: «Ο μοναδικός Άγγλος έμπορος στο νησί, διέμενε στην Σκάλα· [...]. Στο νεκροταφείο του μοναστηριού Αγίου Λαζάρου, στην Σκάλα, είδα τις σαρκοφάγους Άγγλων που κατοικούσαν παλαιότερα στην Λάρνακα· αλλά οι ημερομηνίες σε αυτές δεν είναι νεότερες του 1750». Παρόμοιες, με τις εκτιμήσεις του Light είναι οι απόψεις που εξέφρασε ο Turner όταν επισκέφτηκε τη Λάρνακα το 1815. «[Σ]το αγγλικό νεκροταφείο, [...] είναι ενταφιασμένοι πολλοί Άγγλοι, μερικοί από τους οποίους έχουν ωραίες ταφόπλακες που χρονολογούνται στις αρχές του περασμένου αιώνα, όταν η εδώ βρετανική εμπορική κοινότητα αριθμούσε δεκαπέντε ή δεκαέξι κατοικίες».— Σχετικά με τα πιο πάνω παραθέματα βλ. Henry Light, *Travels in Egypt, Nubia, Holy land, Mount Lebanon, and Cyprus: in the Year 1814*, London, Rodwell and Martin, 1818, σ. 242 και Turner, *Journal*, τ. II, σ. 35 αντίστοιχα.

³⁴² Κυριαζής, «Εμπόριον και ναυτιλία», σ. 22.

³⁴³ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 22-23 και Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 124.

στην Κύπρο,³⁴⁴ οι μαρτυρίες περιηγητών της εποχής,³⁴⁵ καθώς επίσης και η ίδρυση και λειτουργία ενός ναού ο οποίος προοριζόταν για τις θρησκευτικές ανάγκες μόνο της γαλλικής παροικίας στην Κύπρο.³⁴⁶

Εικ. 4: Υδατογραφία του John Skirpe (1742) με τίτλο: «Larnaca in the Island of Cyprus» (1760;)
[Κυπριακό Μουσείο Λευκωσίας]

³⁴⁴ Σύμφωνα με αριθμητικά δεδομένα που δημοσιεύονται από τον Θουκυδίδη Ιωάννου η γαλλική παροικία στη Λάρνακα στα 1758 αριθμούσε συνολικά 41 μέλη εκ των οποίων οι 21 ήταν ενήλικές άνδρες και το 1777, 38 μέλη από τα οποία οι 20 ήταν άνδρες. Βλ. Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 59. Πρβλ. Σταυρίδης, «Η εγκατάσταση των Επτανησίων στην Κύπρο», σ. 114.

³⁴⁵ Πιο συγκεκριμένα, ο Βρετανός περιηγητής Pococke που επισκέφτηκε την Κύπρο στα 1738, αναφερόμενος στη Λάρνακα γράφει πως είναι η πόλη: «στην οποία κατοικούν οι Γάλλοι [οι οποίοι] [...] εγκαταστάθηκαν εδώ διότι [η Λάρνακα] είναι πιο βολική γι' αυτούς ως προς το θέμα της τοποθεσίας, σε σχέση με τη Λευκωσία». Την ίδια εικόνα παρουσίαζε και η παροικία και κατά το τέλος του 18^{ου} αιώνα όπως μας διαβεβαιώνει ο De Vezin, γράφοντας ότι: «Η Λάρνακα είναι η πόλη όπου κατοικούν οι Φράγκοι».— Αναφορικά με τα παραθέματα από τους Pococke και De Vezin βλ. ενδεικτικά Pococke, *A Description of the East*, τ. II: μέρος I, σ. 212 και De Vezin, *Consuls*, σ. 74 αντίστοιχα.

³⁴⁶ Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 124.— Πιθανότατα, να επρόκειτο για το ιδιωτικό παρεκκλήσι του γαλλικού προξενείου, εκκλησία στην οποία τελούσαν τα μυστήρια τους οι Καπουτσίνιοι μοναχοί. Βλ. Mariti, *Viaggi*, τ. I. σ. 66. Πρβλ. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 42 και Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 124.— Ο Τσιρπανλής δεν κάνει λόγο για το ιδιωτικό αυτό παρεκκλήσι. Βλ. Τσιρπανλής, «Σχέσεις Κύπρου και καθολικής Εκκλησίας», σ. 838-839.— Βέβαια, θα πρέπει να τονιστεί ότι τα μέλη της γαλλικής παροικίας στήριζαν και τα δύο μοναστήρια που λειτουργούσαν στη Λάρνακα με σκοπό την ικανοποίηση των λατρευτικών αναγκών της λατινικής κοινότητας ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα. Πρόκειται για την εκκλησία της Παναγίας (Santa Maria delle Grazie) των Φραγκισκανών Μινόριτων Ουερβαντινών ή «Τέρρα Σάντα των Φραντζεσκάνων εις Λάρνακα» και «Τών Καπουτζίτων εκεί [εις Λάρνακα] έτερον».— Τα παραθέματα προήλθαν από τη μελέτη του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού. Βλ. Κυπριανός (Αρχ.), *Ιστορία*, σ. 587.— Εκτενής περιγραφή των μοναστηριών αυτών δόθηκε από τον Mariti. Βλ. Mariti, *Viaggi*, τ. I. σ. 64-67.— Πληροφορίες σχετικά με τη λειτουργία των μοναστηριών αυτών δίνονται σε διάφορες μελέτες αλλά και σε πηγές της εποχής. Βλ. ενδεικτικά Carleson, «A Swedish Description», σ. 39· Κυριαζής, *Ιστορικά σελίδες*, σ. 126-141· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 62· Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 124-125 και Τσιρπανλής, «Σχέσεις Κύπρου και καθολικής Εκκλησίας», σ. 838-839.— Ο Τσιρπανλής δεν είναι σε θέση να προσδιορίσει τον τόπο που είχε ανεγερθεί το μοναστήρι των Καπουτσίτων στη Λάρνακα. Βλ. Τσιρπανλής, «Σχέσεις Κύπρου και καθολικής Εκκλησίας», σ. 838-839.

Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα η εικόνα της Λάρνακας επηρεάστηκε από τη μαζική εγκατάσταση Επτανησίων, οι οποίοι προέρχονταν από την Κεφαλλονιά, τη Ζάκυνθο και την Κέρκυρα.³⁴⁷ Η εγκατάσταση αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο της: «παλινδρομικής κίνησης πληθυσμού μεταξύ Κύπρου και Επτανήσου, που εκτείνεται σε χρονικό φάσμα τριών αιώνων και δημιουργεί ένα πλέγμα δημογραφικών διαπλοκών μεταξύ των δύο νησιωτικών κόσμων με σημαντικές κοινωνικές και πολιτισμικές επιπτώσεις».³⁴⁸

Οι μετακινήσεις των Επτανησίων κατά τον 18^ο αιώνα, σχετίζονται αφενός με ορισμένους «τοπικούς παράγοντες», όπως οι σεισμοί και οι διάφορες επιδημίες που έπληξαν την Κεφαλλονιά και τη Ζάκυνθο κατά τον 18^ο αιώνα, αφετέρου με την οικονομική πολιτική της Βενετίας που απαγόρευε την ενασχόληση των Επτανησίων με το εμπόριο στο εξωτερικό, οδηγώντας έτσι έναν μεγάλο αριθμό τους να μεταναστεύσει σε περιοχές εκτός της Βενετικής επικράτειας.³⁴⁹ Στα πιο πάνω, θα πρέπει να συνυπολογιστεί

³⁴⁷ Σαφή αριθμητικά στοιχεία για τον αριθμό των Επτανησίων που εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο και ειδικότερα, στη Λάρνακα δεν έχουν σωθεί. Ο Θεοχάρης Σταυρίδης υποστηρίζει το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα ότι: «ο αριθμός 70 [Επτανήσιοι], που δίνουν οι παραπονούμενοι Μουσουλμάνοι στην αίτησή τους πρέπει να είναι υπερβολικός, εντούτοις, με βάση και μόνο τον κατάλογο των “Ζανταλήδων” της περιόδου 1765-1778, που αναφέρει 59 ονόματα —αποκλειστικά αρρένων, φαίνεται ότι ο αριθμός τους ήταν ίσως και τριπλάσιος εκείνου των Γάλλων [20 άρρενες ενήλικες], οι οποίοι ήταν ένα παλαιό “έθνος”, εγκατεστημένο στη Λάρνακα για περισσότερο από έναν αιώνα». Φαίνεται δε ότι η παρουσία των Επτανησίων στην Κύπρο συνεχίστηκε και κατά τον 19^ο αιώνα αφού: «κατά τη μεταβίβαση των Ιονίων Νησιών από τη βρετανική στην ελληνική κυριαρχία, καταγράφουν 207 ονόματα Επτανησίων που διέμεναν τότε στην Κύπρο, κατανεμημένα σε 59 οικογένειες». Βλ. Σταυρίδης, «Η εγκατάσταση των Επτανησίων στην Κύπρο», σ. 114-115, 98 αντίστοιχα. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 94-97, 102, 104-105 και Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 71.— Κάποιες πηγές τοποθετούν την άφιξη των Επτανησίων το 1765. Βλ. ενδεικτικά Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Τσελεπής Χατζηπετράκις Κυθέρειος», *Κυπριακά Χρονικά* 1 (1923), σ. 208-210· ο ίδιος, «Προξενία εν Κύπρω», *Κυπριακά Χρονικά* 12 (1936), σ. 161-181, εδώ σ. 165-166 και Σταυρίδης, «Ο Ευαγγέλης Περιστιάνης», σ. 184-185.— Αναφορικά με την εγκατάστασή τους στη Λάρνακα βλ. Κυριαζής, «Εμπόριον και ναυτιλία», σ. 51-52· ο ίδιος, «Επτανήσιοι εν Κύπρω», σ. 63· ο ίδιος, *Συλλογή*, σ. 25-27, 33-36· Κουδουνάρης, «Κυπριακόν ιστορικόν υλικόν», σ. 48· ο ίδιος, «Επτανησιακή συμβολή», σ. 98· ο ίδιος, «Η κάθοδος των Επτανησίων εις Κύπρον», σ. 89· Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 108· Γεωργής, *Στις απαρχές*, σ. 58· Κιτρομηλίδης, «Επτάνησος και Κύπρος», σ. 15-16· Σταυρίδης, «Ο Ευαγγέλης Περιστιάνης», σ. 184-185· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 62· Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 304· Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 126 και Σταυρίδης, «Η εγκατάσταση των Επτανησίων στην Κύπρο», σ. 94-97, 102, 104-105. Πρβλ. Light, *Travels*, σ. 242.

³⁴⁸ Κιτρομηλίδης, «Επτάνησος και Κύπρος», σ. 14.— Αυτή η παλινδρομική δημογραφική κίνηση πραγματοποιήθηκε σε τρεις φάσεις. Η πρώτη αφορούσε το κύμα προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Επτάνησο και ειδικότερα στην Κέρκυρα, έπειτα από την τουρκική κατάληψη του 1571. Η δεύτερη αντιστοιχούσε στην αντίστροφη κίνηση, με τις επτανησιακές μετοικεσίες στην Κύπρο τον 18^ο-19^ο αιώνα και η τρίτη συμπίπτει με τη φυγή Κυπρίων προς τα Επτάνησα, την Αδριατική, την Τεργέστη, ύστερα από τις βιαιοπραγίες των Τούρκων το 1821. Βλ. στο ίδιο, σ. 15.— Σύμφωνα με τον Θεοχάρη Σταυρίδη: «οι Επτανήσιοι [οι περισσότεροι από τους οποίους εγκαταστάθηκαν στη Λάρνακα] δεν πρέπει να ήταν συγκεντρωμένοι σε μια μόνο συνοικία, καθώς τον 18ο αιώνα παρουσιάζονται να κατοικούν στις συνοικίες Αγίου Ιωάννη, Σωτήρος και Χρυσοπολίτισσας, ενώ τον 19ο συγκεντρώνονται κυρίως στη Χρυσοπολίτισσα και τη Σκάλα, που αναπτύχθηκαν περισσότερο κατά την περίοδο εκείνη». Βλ. Σταυρίδης, «Η εγκατάσταση των Επτανησίων στην Κύπρο», σ. 107.

³⁴⁹ Ο.π., σ. 100-101.

η αυστηρή φορολογική πολιτική των Βενετών στα Επτάνησα αλλά και η παρακμή της γεωργίας.³⁵⁰ Ωστόσο, η Κύπρος του 18^{ου} αιώνα, προσέλκυσε έναν μεγάλο αριθμό Επτανησίων, κυρίως λόγω των ευνοϊκών συνθηκών που επικρατούσαν στο νησί για τη διεξαγωγή του εμπορίου.³⁵¹ Οι κάτοικοι των Ιονίων, «ως Βενετοί υπήκοοι, απολάμβαναν τα δικαιώματα και τα προνόμια των Διομολογήσεων, που είχε παραχωρήσει ο Σουλτάνος στη Βενετία, κατά τους προηγούμενους αιώνες».³⁵²

Γνωστές επτανησιακές οικογένειες που διέμεναν στη Λάρνακα κατά τον 18^ο αιώνα και κατά τον 19^ο αιώνα ήταν οι ακόλουθες: Χριστοδουλή και Πέτρου Καρίδη, Πέτρου Β. Βοντιτσιάνου, Δημήτριου Κορέλλα, Νικολάου Φώτζιου, Ευαγγέλη Αγγελάτου, Γεωργίου Βαλσαμάκη, Νικολάου Αρβανιτάκη, Γεωργίου Σπέλτου, Ευαγγέλη Περιστιάνη, Π. Π. Βοντιτσιάνου, Πέτρου Κορέλλα, Αντωνίου Ζιμπουλάκη, Κωνσταντίνου Τάνου, Ηλία Βαλσαμάκη, Παναγή Αγγελάτου, Κωνσταντίνου Περιστιάνη, Παύλου Γαβριήλ, και Κωνσταντίνου «Λογιωτάτου».³⁵³ Οι περισσότεροι από τους Επτανήσιους ασχολήθηκαν με

³⁵⁰ Ο.π., σ. 101.

³⁵¹ Ο.π. Πρβλ. ενδεικτικά Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 9 και Κουδουνάρης, «Η κάθοδος των Επτανησίων εις Κύπρον», σ. 77-78.— Όπως επισήμανε η προηγούμενη έρευνα οι Επτανήσιοι: «Στην αρχή έφτασαν στη Λάρνακα ως Βενετοί υπήκοοι και τελούσαν κάτω από την προστασία του Προξένου της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου. Το 1797, όταν η Γαλλία ανέλαβε την προστασία των Ιονίων Νήσων, μπήκαν κάτω από τη δικαιοδοσία του Προξένου της Γαλλίας». Βλ. Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 126-127.

³⁵² Σταυρίδης, «Η εγκατάσταση των Επτανησίων στην Κύπρο», σ. 101. Πρβλ. Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 66.

³⁵³ Για τις παραπάνω επτανησιακές οικογένειες που διέμεναν στη Λάρνακα κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα βλ. ενδεικτικά Μυλωνάς (Μητρ. Κιτίου), «Ανέκδοτα προξενικά έγγραφα», σ. 39· Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Προξενικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 1 (1923), σ. 14-16, 66-68, 102· Ιωάννης Α. Συκουτρής, «Χρονικά σημειώματα», *Κυπριακά Χρονικά* 2 (1924), σ. 228· Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Προξενικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 4 (1926), σ. 288-289, εδώ σ. 289· ο ίδιος, «Εθνικόν Κύπρου φρόνημα. Α΄ Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1807», *Κυπριακά Χρονικά* 8 (1931), σ. 1-7, εδώ σ. 3-7· ο ίδιος, «Διακυβέρνησις Κύπρου. Επιδημία πανάλους», *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934), σ. 165-173, εδώ σ. 168-169· ο ίδιος, «Εμπόριον και ναυτιλία», σ. 53-55· ο ίδιος, «Εμπόριον και ναυτιλία Κύπρου», *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934), σ. 241-259, εδώ σ. 244-245· ο ίδιος, «Ναυλωτικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934), σ. 259-296, εδώ σ. 288-290· ο ίδιος, «Επιτύμβιοι επιγραφαί», *Κυπριακά Χρονικά* 11 (1935), σ. 245-254, εδώ σ. 253-254· ο ίδιος, «Ιατροί τινές», σ. 197-198, 201-204, 212-213· ο ίδιος, «Επτανήσιοι εν Κύπρω», σ. 63· ο ίδιος, «Προξενικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 12 (1936), σ. 167-181, εδώ σ. 178· ο ίδιος, «Διαθήκαι του ΙΗ΄ αιώνος και προικοσύμφωνα», *Κυπριακά Χρονικά* 12 (1936), σ. 104-166, εδώ σ. 105-106, 117-123, 129· ο ίδιος, «Προξενικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 12 (1936), σ. 64-79, εδώ σ. 72-75· ο ίδιος, «Ιωάννης Μονόχειρ», *Κυπριακά Χρονικά* 13 (1937), σ. 73-77, εδώ σ. 74· ο ίδιος, «Προξενικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 13 (1937), σ. 196-227, εδώ σ. 198-199· ο ίδιος, *Συλλογή*, σ. 25-26, 32, 34-37, 39· ο ίδιος, *Κοινωνική δράσις της πόλεως Σκάλα* σ. 8-9, 21, 39· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 13-39, 41-59, 73-74, 87· ο ίδιος, «Επτανησιακή συμβολή», σ. 99-102· ο ίδιος, «Η κάθοδος των Επτανησίων εις Κύπρον», σ. 78-88· Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 109 και Σταυρίδης, «Η εγκατάσταση των Επτανησίων στην Κύπρο», σ. 94-98.— Οι περισσότερες από αυτές προέρχονταν από την Κεφαλλονιά, το νησί της Επτανήσου, που ανέπτυξε πιο ζωνήρη εμπορική δραστηριότητα σε σχέση με τα άλλα νησιά. Βλ. Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 33· Luke, *Cyprus Under The Turks*, σ. 8· Κουδουνάρης, «Επτανησιακή συμβολή», σ. 98 (σημ. 55)· ο ίδιος, «Η κάθοδος των Επτανησίων εις Κύπρον», σ. 89· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 66 και Σταυρίδης, «Η εγκατάσταση των Επτανησίων στην Κύπρο», σ. 99.

το εμπόριο, κάποιοι όμως άσκησαν άλλα επαγγέλματα, όπως του γιατρού, του ζωγράφου, του φαρμακοποιού, του φαρμακοπώλη, του ράπτη, του χρυσοχού ή του γεωργού.³⁵⁴

Η παραμονή ή η παρουσία, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, στη Λάρνακα τόσο των Ευρωπαίων όσο και των Επτανησίων έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της πόλης. Αυτοί άφησαν ανεξίτηλη τη σφραγίδα τους στη διαμόρφωση της λαρνακιώτικης κοινωνίας, προσδίδοντάς της μια κοσμοπολίτικη ατμόσφαιρα.³⁵⁵ Ο Κωνσταντίνος Συναΐτης που βρέθηκε στην Κύπρο το έτος 1765 ή 1766, σημειώνει τα ακόλουθα: «Ἡ δὲ Σκάλα ἐκτεινόμενη καὶ αὐτὴ, ἡμέραν παρ' ἡμέραν αὐξάνεται οὐχὶ μόνον κατὰ τὰς οἰκοδομὰς, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς ἠθῶν εὐγενεῖς τρόπους, τὰ πνεύματα τῶν ἐν αὐτῇ κατοικούντων, προοδεύουσιν μεταποιοούμενα ἐπὶ τὸ κοινωνικὸν, εὐπροσήγορον καὶ χαριέν».³⁵⁶

Οι ξένοι που προέρχονταν από την κεντρική και δυτική Ευρώπη δεν εισήγαγαν μόνο την ευρωπαϊκή μόδα στην ενδυμασία αλλά και νέους τρόπους συμπεριφοράς και διασκέδασης.³⁵⁷ Οι χοροεσπερίδες και οι συναυλίες που διοργανώνονταν στα μεγάλα σαλόνια, κυρίως των προξενικών οικιών, και στις οποίες παρευρίσκονταν και ελληνικές οικογένειες «δημιουργούσαν πρότυπα για την ανερχόμενη τάξη των ντόπιων εμπόρων».³⁵⁸ Οι επιδράσεις αυξήθηκαν βέβαια μέσω των μεικτών γάμων.³⁵⁹

³⁵⁴ Βλ. Κυριαζής, «Ιατροί τινές», σ. 176· ο ίδιος, *Συλλογή*, σ. 25-30· Κουδουνάρης, «Ἡ κάθοδος τῶν Επτανησίων εἰς Κύπρον», σ. 77, 82-88· Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ἱστορία τῆς κατὰ Κίτιον Ἐκκλησίας*, σ. 109 και Σταυρίδης, «Ἡ ἐγκατάσταση τῶν Επτανησίων στὴν Κύπρον», σ. 98-99.

³⁵⁵ Βλ. Πετρίδου, «Ἡ ἀστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ», σ. 156-157· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ἰ. Ἱστορικὸ περίγραμμα», σ. 41-42· Γεωργής, *Στις ἀπαρχές*, σ. 59· Pouradier Duteil, «Ἡ Λάρνακα στα τέλη τοῦ 17^{ου} αἰῶνα», σ. 108-109· Αριστείδου, «Ἡ Λάρνακα κατὰ τὸ 18^ο καὶ 19^ο αἰῶνα», σ. 120-121· Παταπίου, *Τὸ προξενεῖο τῆς Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 60-62, 63 και Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 127-128.— Ο Βρετανὸς περιηγητὴς Kinneir (1814) ἀναφέρθηκε στους «παρδαλοὺς κατοίκους τῆς [Λάρνακας]». Βλ. Kinneir, *Journey*, σ. 186.

³⁵⁶ Σεραφεῖμ Πισίδιος (ἐπιμ.), *Περιγραφή τῆς ἱεράς καὶ βασιλικῆς μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Κύκκου ἐπιφημιζομένης κατὰ τὴν νήσον Κύπρον*, [Βενετία], Νικόλαος Γλυκῆς, ⁴1819, σ. 140 [Βιβλιοθήκη Μητρόπολης Κιτίου].

³⁵⁷ Τὸ θέμα αὐτὸ ἔθιξε ὁ περιηγητὴς Louis A. de Corancez (1770-1832) ποὺ ἐπισκέφτηκε τὴν Κύπρον στα 1809. Βλ. Louis A. de Corancez, *Itinéraire d' une partie peu connue de l' Asie Mineure*, Paris, Renouard, 1816, σ. 242-243.

³⁵⁸ Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ἰ. Ἱστορικὸ περίγραμμα», σ. 42. Πρβλ. Pouradier Duteil-Loizidou, *Consulat de France a Larnaca*, τ. II, σ. 66, 87-88, 228-229, 237-238.— Διάφοροι ἄλλοι μελετητές ἔκαναν λόγο στὴ συμμετοχὴ τῶν κατοίκων τῆς Λάρνακας στὶς χοροεσπερίδες ποὺ διοργανώνονταν ἀπὸ τοὺς προξένους κυρίως. Βλ. ἐνδεικτικὰ Pouradier Duteil, «Ἡ Λάρνακα στα τέλη τοῦ 17^{ου} αἰῶνα», σ. 108-109· Αριστείδου, «Ἡ Λάρνακα κατὰ τὸ 18^ο καὶ 19^ο αἰῶνα», σ. 121· Παταπίου, *Τὸ προξενεῖο τῆς Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 63· Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 127 και Pouradier Duteil-Loizidou, «La communauté française», σ. 48.— Τὴ συμμετοχὴ τῶν Κυπρίων στὶς διάφορες ἐκδηλώσεις ποὺ διοργάνωναν τὰ ἐκάστοτε προξενεῖα ἐπισήμαναν διάφοροι περιηγητὴς τοῦ 18^{ου} αἰῶνα ὅπως οἱ Drummond και Mariti. Βλ. Drummond, *Travels through the Different Cities*, σ. 171, ἐπιστ. VIII και Mariti, *Travels*, τ. I, σ. 49-50 ἀντίστοιχα.

³⁵⁹ Βλ. ἐνδεικτικὰ Κουδουνάρης, *Μερικαὶ παλαιαὶ passim*· Γεωργής, *Στις ἀπαρχές*, σ. 59· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ἰ. Ἱστορικὸ περίγραμμα», σ. 43· Αριστείδου, «Ἡ Λάρνακα κατὰ τὸ 18^ο καὶ

Ανάλογες ήταν και οι επιδράσεις εκ μέρους των Επτανησίων, οι οποίοι προέρχονταν από έναν χώρο που επί αιώνες διατηρούσε στενότερες σχέσεις με την ιταλική χερσόνησο και μέσω αυτής, με την κεντρική και δυτική Ευρώπη.³⁶⁰ Επακόλουθο των όσων περιγράφηκαν παραπάνω ήταν η σταδιακή αλλαγή στην κοινωνική σύνθεση της λαρνακιώτικης, αρχικά, και κατ' επέκταση της κυπριακής κοινωνίας του 18^{ου} και του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα γενικότερα.³⁶¹ Οι επιδράσεις που παρουσιάστηκαν, οικονομικές και πολιτισμικές, δημιούργησαν κάποιες νέες αστικές ομάδες, έναν πυρήνα μιας εκκολλαπτόμενης αστικής τάξης, οι οποίες ήταν οπωσδήποτε περισσότερο ανοικτές προς τη Δύση και ευεπίφορες σε καινοτομίες.³⁶²

Συμπερασματικά, οφείλουμε να τονίσουμε ότι η Λάρνακα κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας υπήρξε η πιο σημαντική πόλη-λιμάνι της Κύπρου. Η δίδυμη πόλη την περίοδο αυτή υπήρξε λιμάνι-σταθμός για τη διεξαγωγή του εμπορίου μεταξύ της Ευρώπης και της Ασίας και ειδικότερα, με τα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου, στα οποία κατέληγαν οι εμπορικοί δρόμοι της Ασίας. Οι συνθήκες αυτές ευνόησαν την εγκατάσταση στη Λάρνακα σημαντικού αριθμού Ευρωπαίων και Επτανησίων. Η δημογραφική αλλαγή συνέβαλλε στην περαιτέρω οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της πόλης.

Μέσω αυτών των εξελίξεων, η Λάρνακα του 18^{ου} αιώνα και των αρχών του 19^{ου} κατέστη σημαντική δίοδος επικοινωνίας με τη Δύση, όχι μόνο για τους κατοίκους της, αλλά και για το υπόλοιπο νησί.³⁶³ Φαίνεται μάλιστα ότι η Λάρνακα του 18^{ου} αιώνα, ως το κατ' εξοχήν πολιτιστικό κέντρο της εποχής, διέθετε τις πνευματικές υποδομές ώστε να αποτελέσει την πόλη —βάσει των σωζόμενων καταλόγων βιβλιοθηκών (έντυπων και χειρογράφων)— με τον μεγαλύτερο αριθμό ιδιωτικών βιβλιοθηκών και με έναν σημαντικό αριθμό άλλων βιβλιοθηκών που ανήκαν σε διάφορα εκκλησιαστικά ιδρύματα. Την εικόνα της πνευματικής ανάπτυξης στην πόλη συμπληρώνουν οι αποστολές και η διακίνηση

19^ο αιώνα», σ. 121· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 62 και Σταυρίδης, «Η εγκατάσταση των Επτανησίων στην Κύπρο», σ. 117.

³⁶⁰ Σταυρίδης, «Η εγκατάσταση των Επτανησίων στην Κύπρο», σ. 119. Πρβλ. Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 128.

³⁶¹ Βλ. ενδεικτικά Μιχαλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 108-109· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Κινητά και ακίνητα*, σ. 46-47· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 62-63 και Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 128.

³⁶² Μιχαλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 108-109· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Ι. Ιστορικό περίγραμμα», σ. 43· Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Κινητά και ακίνητα*, σ. 46-47· Σταυρίδης, «Ο Ευαγγέλης Περιστιάνης», σ. 183· Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 62-63· Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 304· Γεωργής, «Τουρκοκρατία», σ. 128 και Σταυρίδης, «Η εγκατάσταση των Επτανησίων στην Κύπρο», σ. 119-120.

³⁶³ Κιτρομηλίδης, «Επτάνησος και Κύπρος», σ. 16.

βιβλίων, καθώς και η εμπορία του εντύπου (θρησκευτικά, τυπικά σχολικά εγχειρίδια και έργα της παραδοσιακής λαϊκής λογοτεχνικής βιβλιοθήκης) από εμπορικούς οίκους που είχαν ως έδρα τους κυρίως τη Λάρνακα.

Τέλος, σημαντική ένδειξη για την επαφή με την Ευρώπη αποτελεί η διείσδυση τεκτονικών ιδεών στη λαρνακιώτικη κοινωνία, στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.³⁶⁴ Η άποψη του Ali Bey για τη Λάρνακα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ότι δηλαδή στην πόλη συναντά κανείς: «κάτι από τον πολιτισμό και την ελευθερία, που εντοπίζεται στις πόλεις και στα λιμάνια της Ευρώπης»,³⁶⁵ φαίνεται να αποδίδει την ιστορική πραγματικότητα. Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να εντάξουμε τη δράση των λογίων της Λάρνακας, όπως του Αθανάσιου Καρίδη και του Μακάριου Α΄ Μητροπολίτη Κιτίου, αλλά και άλλων λιγότερο γνωστών, όπως του Πετράκη Καρίδη.

---

³⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά «Μέγας Κώδιξ της Αρχιεπισκοπής», σ. 183-184.— Το κείμενο της εγκυκλίου πρωτοδημοσιεύτηκε στην ακόλουθη μελέτη: Φιλόθεος (Αρχιμ.), «Ο αφορισμός του εθνομάρτυρος Αρχιεπισκόπου Κυπριανού κατά των μασόνων», *Φωνή της Κύπρου* 708 (1 Σεπτεμβρίου 1900) [δημοσιεύτηκε σε έκτακτο παράρτημα του φ. 708].— Το κείμενο αυτό επαναδημοσιεύτηκε αρκετές φορές. Βλ. ενδεικτικά Γεώργιος Σ. Φραγκούδης, *Ιστορία του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος Κύπρου (1900-1910)*, εισαγωγ.: Κωστής Κοκκινόφτας, Λευκωσία, Αιχμή, 2002, σ. 25-26 [φωτομηχανική ανατ. της α΄ έκδ. του 1911]. Θεόδωρος Παπαδόπουλλος, «Προεπαναστατική παρουσία του Τεκτονισμού εν τω Ελληνικώ χώρω», *Στασίνας* 3 (1966-1967), σ. 47-65, εδώ σ. 62-65· Κύπρος Χρυσάνθης, «Παρατηρήσεις πάνω στην Εγκύκλιο κατά των μασόνων του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού», *Κυπριακαί Σπουδαί* 43 (1979), σ. 163-168, εδώ σ. 163-165 και Κυπριανός (Αρχ.), «Εγκύκλιος Κυπριανού κατά των Φαρμασόνων», στο: *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*, σ. 228-232, αρ. 40.

³⁶⁵ Badia-y-Leyblich [= Bey], *Voyages*, τ. I, σ. 120.

3. Ο ΠΕΤΡΑΚΗΣ ΚΑΡΙΔΗΣ: ΕΝΑΣ ΚΥΠΡΙΟΣ ΛΟΓΙΟΣ ΤΟΥ 18^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

3.1. Η οικογένεια Καρίδη

Η οικογένεια Καρίδη, γόνος της οποίας υπήρξε ο Πετράκης Καρίδης, συγκαταλεγόταν στις σημαντικότερες οικογένειες της Κύπρου. Σύμφωνα με μια παράδοση που αναφέρει ο Γεώργιος Σ. Φραγκούδης, η οικογένεια ανάγει την καταγωγή της σε Ενετό Δόγη.¹ Με βάση τις εκτιμήσεις του Αριστείδη Λ. Κουδουνάρη, η οικογένεια πιθανόν να έλκει την καταγωγή της από την Ιταλία ή τη Σικελία.² Ο ιστορικός Ηλίας Α. Τσιτσέλης γράφει ότι η οικογένεια κατάγεται από την Ιταλία, ενώ κλάδοι της ήταν εγκατεστημένοι στη Σικελία.³ Υποστηρίζει ακόμη ότι δύο αδελφοί κόμητες Καρίδη εγκατέλειψαν τη Σικελία, ύστερα από τη δολοφονία του πατέρα τους, κατά τη διάρκεια εξέγερσης στην περιοχή και κατέφυγαν στο χωριό Σκάλα της Κεφαλλονιάς, όπου εγκαταστάθηκαν. Έκτοτε, πήραν την επωνυμία Καρίδη-Σκαλιώτη (Caridi-Scalisiano).⁴

Φαίνεται ότι μέλη της οικογένειας Καρίδη βρίσκονταν εγκατεστημένα στη Μονεμβασιά μέχρι το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα. Μετά την τουρκική κατάληψη της περιοχής, το 1552, αναγκάστηκαν, με απόφαση (Decretto) του Βενετού Δόγη, να εγκαταλείψουν την Πελοποννησιακή πόλη.⁵ Εξάλλου, άλλα μέλη της οικογένειας εγκαταστάθηκαν στην Κεφαλλονιά, πριν το 1593, έτος που η οικογένεια κατετάγη στους ευγενείς και τα μέλη της απέκτησαν το δικαίωμα να συμμετέχουν στο Μεγάλο Συμβούλιο (Maggior Consiglio) του νησιού. Σύμφωνα με πληροφορίες από το Libro Consigli, η οικογένεια Καρίδη

¹ Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 89.

² Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 41.

³ Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα. Συμβολαί εις την ιστορίαν και λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας*, 2 τόμ., Αθήνα, Παρασκευάς Λεώνης και Μηνάς Μυρτίδης, 1904-1960, εδώ τ. Α', σ. 199-200.— Αναφορά στην καταγωγή της οικογένειας Καρίδη γίνεται από διάφορους μελετητές. Βλ. ενδεικτικά Μάρκος Φώσκολος, «Τα παλαιά ελληνικά βιβλία του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης. Με συμπληρώσεις στις Βιβλιογραφίες των Έ. Legrand και Δ. Γκίνη-Β. Μέξια», *Ο Εραμιστής* 9 (1971), σ. 1-62, εδώ, σ. 49-50, αρ. 40· Κουδουνάρης, «Επτανησιακή συμβολή», σ. 102· ο ίδιος, «Η κάθοδος των Επτανησίων εις Κύπρον», σ. 78· Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς στα χρόνια των ξενικών κυριαρχιών (1500-1864)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004, σ. 145, 244.— Μέλη της οικογένειας Καρίδη είναι πιθανόν να ήταν εγκατεστημένα στα Κύθηρα. Η υπόθεση αυτή διατυπώνεται με κάθε επιφύλαξη, αφού μια τέτοια αναφορά δεν μαρτυρείται από τους κυριότερους μελετητές της οικογένειας. Αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως πρόκειται για απλή συνωνυμία. Βλ. ενδεικτικά Ιωάννης Δ. Ψαράς, «Πείνα στα Κύθηρα (1666-1673)», *Ελληνικά* 38 (1987), σ. 67-81, εδώ σ. 78, στίχ. 43-45 και 49. Πρβλ. Μιχαήλ Κ. Πετρόχειλος, *Ιστορία της νήσου Κυθέρων*, διορθ.: Δ. Ανδριτσάκης-Φωτιάδης, Αθήνα, χ.ε., 1940, σ. 87, 114-115 [φωτομηχανική ανατύπωση της α' έκδ. του 1884].

⁴ Αριστείδης Λ. Κουδουνάρης, «Η οικογένεια Περίδη. Είναι επτανησιακής καταγωγής και η παρουσία της στην Κύπρο μαρτυρείται από το 1772», στο: *Η Καθημερινή Επτά Ημέρες. Αφιέρωμα*, 31 Οκτ. 1993, σ. 3-4, εδώ σ. 3.

⁵ Βλ. Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 41 και ο ίδιος, «Η οικογένεια Περίδη», σ. 3.

συμπεριλήφθηκε στη Χρυσή βίβλο της Κεφαλλονιάς για έντεκα συναπτά έτη (1593-1604).⁶

Εικ. 5: Οικόσημο της οικογένειας Καρίδη

Εικ. 6: Παραλλαγή του οικόσημου της οικογένειας Καρίδη [Αρχείο Αριστείδη Λ. Κουδουνάρη]

⁶ Βλ. ό.π.

⁷ Φωτογραφικό υλικό που φυλάσσεται στο αρχείο του Δήμου Λάρνακας. Το ίδιο οικόσημο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στη μελέτη του Κουδουνάρη, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 41. Ακολούθως αναδημοσιεύτηκε σε διάφορες άλλες μελέτες. Βλ. ενδεικτικά Κοκκινόφτας, «Ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης», σ. 178 και Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 300.

⁸ Πρβλ. Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 300.

3.1.1. Η επανησιακή καταγωγή

Το παλαιότερο έως τώρα γνωστό μέλος της οικογένειας Καρίδη, που διέμενε στην Κεφαλλονιά, φέρει το όνομα Βίκτωρ (I).⁹ Σύμφωνα με τις λιγοστές πληροφορίες που διαθέτουμε για το πρόσωπό του, ο Βίκτωρ (I) στρατολόγησε το 1645 με δική του πρωτοβουλία και δαπάνες ενενήντα στρατιώτες (μεταξύ των οποίων και δεκαπέντε μέλη της οικογένειάς του —γιοι και ανιψιοί του), οι οποίοι με επικεφαλής τον ίδιο συμμετείχαν στις εμπόλεμες διενέξεις των Κρητικών με τους Τούρκους. Αυτοί, όπως και ο Βίκτωρ (I), έπεσαν μαχόμενοι στη διένεξη του 1645. Μετά τον θάνατο του Βίκτωρα (I), στην Κεφαλλονιά παρέμεινε ο μικρός γιος του, ο Ιωάννης.¹⁰

Ο Ιωάννης Καρίδης απασχόλησε ελάχιστα τη μέχρι τώρα έρευνα. Γιος του Βίκτωρα (I) Καρίδη, ο Ιωάννης καταγόταν από την Κεφαλλονιά.¹¹ Άγνωστο όμως, παραμένει μέχρι σήμερα το ακριβές έτος γέννησής του. Φαίνεται ότι ο Ιωάννης Καρίδης, όπως πληροφορούμαστε από έγγραφο του νοταρίου Γεωργίου Μεταξά με ημερομηνία 13 Μαΐου του 1663, ασχολήθηκε επαγγελματικά με το εμπόριο.¹² Παράλληλα, με την εμπορική δραστηριότητα που ανέπτυξε, επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παιδεία, στηρίζοντας οικονομικά το τότε νεόδμητο διδασκαλείο στο Ληξούρι της Κεφαλλονιάς.¹³

Λιγοστά είναι και τα στοιχεία που διασώζει η έρευνα σχετικά με την προσωπική του ζωή. Οι αναφορές στους δύο γιους του, Χριστοδουλή και Πέτρο αποτελούν τις μόνες πληροφορίες που διαθέτουμε.¹⁴ Ωστόσο, δεν εντοπίστηκε κανένα στοιχείο που να αφορά τον γάμο του ή και το όνομα της συζύγου του. Τέλος, η χρονολογία του εγγράφου για το οποίο έγινε λόγος πιο πάνω, δηλαδή το 1663, μπορεί να αποτελέσει *terminus post quem* για τον θάνατό του.

Επιπλέον, γόνοι της οικογένειας Καρίδη απαντούν στις τελευταίες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα στο Αργοστόλι της Κεφαλλονιάς.¹⁵ Πρόκειται για τον Βίκτωρα (II) Καρίδη του

⁹ Το γενεαλογικό δέντρο του Πετράκη Καρίδη, στο οποίο απαντούν όλα τα μέλη της οικογένειας Καρίδη που αναφέρονται στο παρόν κεφάλαιο δίνεται στο τέλος του παρόντος κεφαλαίου. Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, Πίν. 2, σ. 147.

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά Λέων. Χ. Ζώης, λ. «Καρύδης», στη: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ.: Παύλος Δρανδάκης, 24 τόμ., Αθήνα, Ο Φοίνιξ, χ.χ., εδώ τ. ΙΓ', σ. 918 και Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 41.

¹¹ Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 41.

¹² Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τ. Α', σ. 241-243, εδώ σ. 241, 243. Πρβλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 49-50.

¹³ Όπως σημείωσε ο Γεώργιος Μεταξάς: «Κάμων ὁ διδάσκαλος μίαν καλὴν ἀρχὴν [...] παρακαλεῖ τοὺς ὁμοίως, ἴητοι τοὺς εὐγενεστάτους κυρίους Ἰερώνυμον Πολυκαλᾶν, [...] καὶ Ἰωάννην Καρύδην ..... οἱ ὅποιοι ἀντάμα σύντιχοι καὶ προμηθευτάδες μιᾶ γνώμη καὶ προαιρέσει νὰ συνεργουῶσιν εἰς τὴν αὐξήσιν καὶ στερέωσιν τοῦ νεοπαγοῦς τοῦτου διδασκαλείου». Βλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τ. Α', σ. 243.

¹⁴ Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 41.— Για τους Χριστοδουλή και Πέτρο θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

¹⁵ Ο.π.

Πανταζή ή Πανδαίσιμου και της Μαρίας Μετασάνα,¹⁶ και τον Πανταζή Καρίδη του Ευστάθιου,¹⁷ οι οποίοι συνδέονταν προφανώς με δεσμούς αίματος, όμως αυτοί δεν ήταν γονεϊκοί δεσμοί, δηλαδή υιότητας και πατρότητας.¹⁸ Ο Βίκτωρας (II) Καρίδης γεννήθηκε στο Αργοστόλι, και με βάση τα νέα στοιχεία που προκύπτουν, η γέννησή του τοποθετείται το 1681.¹⁹ Το 1696, ο τότε δεκαπεντάχρονος Βίκτωρας (II) γράφτηκε και εισήχθη στο Ελληνικό Κολέγιο της Ρώμης, όπου σπούδασε ρητορική, φιλοσοφία και θεολογία. Στη Σχολή αυτή αναγορεύτηκε διδάκτορας φιλοσοφίας, αφού προσχώρησε στον Καθολικισμό.²⁰ Στα 1702 συμμετείχε στο έργο *Specimen Orientalis Ecclesiae*.²¹ Ο θάνατος του πατέρα του, το 1703, ανάγκασε τον Βίκτωρα (II) να εγκαταλείψει το Κολέγιο στις 20 Ιουνίου του ίδιου έτους και να επιστρέψει στην Κεφαλλονιά.²² Ωστόσο, οι πνευματικές αναζητήσεις και η επιθυμία του Βίκτωρα (II) Καρίδη να διευρύνει τους πνευματικούς του ορίζοντες τον οδήγησαν το ίδιο έτος να επιστρέψει στην Ιταλία και να εγγραφεί στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Πάδοβας.²³ Τέσσερα χρόνια αργότερα γράφτηκε στην Ιατροφιλοσοφική Σχολή του ίδιου Πανεπιστημίου από όπου αποφοίτησε το 1714.²⁴ Κατά τη διετία 1714-1716 επέστρεψε στην Κεφαλλονιά, όπου άσκησε το επάγγελμα του γιατρού και παράλληλα, πρόσφερε τις υπηρεσίες του στο Συμβούλιο των Cittadini της Κοινότητας.²⁵ Ο Βίκτωρας (II) φαίνεται ότι παρέμεινε στην

¹⁶ Βλ. Ζώης, λ. «Καρύδης», σ. 918 και Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς*, σ. 244-247.

¹⁷ Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς*, σ. 244.

¹⁸ Βλ. ενδεικτικά Ζώης, λ. «Καρύδης», σ. 918· Φώσκολος, «Τα παλαιά ελληνικά βιβλία του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης», σ. 49-50, αρ. 40· Τσιρπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο*, σ. 696 και Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς*, σ. 145-147.

¹⁹ Η πιο πάνω χρονολογία γέννησης προέκυψε με βάση υπολογισμούς που στηρίχθηκαν στο γεγονός ότι το 1696, σε ηλικία δηλαδή δεκαπέντε ετών, ο Βίκτωρας (II) πραγματοποίησε εγγραφή στο Ελληνικό Κολέγιο. Βλ. Φώσκολος, «Τα παλαιά ελληνικά βιβλία του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης», σ. 49-50, αρ. 40· Τσιρπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο*, σ. 696 και Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς*, σ. 145.

²⁰ Βλ. ενδεικτικά Φώσκολος, «Τα παλαιά ελληνικά βιβλία του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης», σ. 49-50, αρ. 40· Τσιρπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο*, σ. 696 και Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς*, σ. 145.

²¹ Ο Βίκτωρας συνέγραψε τον παραινετικό λόγο «Oratio Paraenetica». Βλ. Φώσκολος, «Τα παλαιά ελληνικά βιβλία του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης», σ. 47-48, αρ. 40 και Τσιρπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο*, σ. 696.

²² Βλ. ενδεικτικά Φώσκολος, «Τα παλαιά ελληνικά βιβλία του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης», σ. 50, αρ. 40· Τσιρπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο*, σ. 696 και Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς*, σ. 145.

²³ Βλ. Πλουμίδης, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (Μέρος Β'. Legisti 1591-1809)», σ. 122, αρ. 887 (πρβλ. στο ίδιο, σ. 123, αρ. 926)· Τσιρπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο*, σ. 696 και Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς*, σ. 145.

²⁴ Βλ. ενδεικτικά Ζώης, λ. «Καρύδης», σ. 918· Πλουμίδης, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (Μέρος Α'. Artisti 1634-1782)», σ. 279, αρ. 571· Τσιρπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο*, σ. 696 και Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς*, σ. 145.

²⁵ Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς*, σ. 145.— Σχεδόν βέβαιη θα πρέπει να θεωρηθεί η πληροφορία ότι περιέθαλπε Βενετούς στρατιώτες και ναύτες που στάθμευαν στο νησί την περίοδο 1716-1718. Αυτή επιβεβαιώνεται από νοταριακό έγγραφο, στο οποίο σημειώνεται το ονοματεπώνυμο του Καρίδη και η επαγγελματική του ιδιότητα. Αντίθετα, ατεκμηρίωτη παραμένει η άποψη ότι υπηρέτησε ως

ιδιαίτερή του πατρίδα μέχρι τον θάνατό του, ο οποίος μπορεί να χρονολογηθεί μετά το 1771.²⁶

Τα Πρακτικά της Κοινότητας του Αργοστολίου (με ημερομηνία 20 Ιουλίου του 1718) παρέχουν πληροφορίες για έναν άλλο γόνο της οικογένειας Καρίδη, τον Φραγκίσκο.²⁷ Ο Φραγκίσκος είναι πιθανόν να συνδεόταν με τον Βίκτωρα (ΙΙ) Καρίδη του Πανταζή με δεσμούς αίματος, αλλά για το ζήτημα αυτό δεν διαθέτουμε, προς το παρόν τουλάχιστον, κάποια ασφαλή μαρτυρία. Ο Φραγκίσκος διαδέχτηκε πάντως τον Βίκτωρα (ΙΙ) στο Συμβούλιο της Κοινότητας το 1718. Φαίνεται πως έμεινε στο αξίωμα αυτό τέσσερα χρόνια και το 1722 ταξίδεψε στη Βενετία.²⁸ Εκείνος που τον αντικατέστησε τότε στο Συμβούλιο της Κοινότητας ήταν ο Βίκτωρας (ΙΙ) Καρίδης.²⁹

Το επόμενο, σήμερα γνωστό, μέλος της οικογένειας Καρίδη είναι ο Πανταζής Καρίδης. Γιος του Ευσταθίου Καρίδη,³⁰ μαθήτευσε αρχικά κοντά στον Αντώνιο Μοσχόπουλο, μαθητή του Βικέντιου Δαμοδού.³¹ Αργότερα, συνέχισε τις εγκύκλιες σπουδές του στο Σπουδαστήριο της Νοβέντας και ακολούθως, αποφοίτησε το 1794 από το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, λαμβάνοντας πτυχίο ιατρικής.³² Παράλληλα με τη φοίτησή του στην Ιατροφιλοσοφική Σχολή, διορίστηκε το 1780 αντιβασιλέας (Regent) της Κεφαλλονιάς, ενώ το όνομά του εντοπίζεται και στη Χρυσή Βίβλο των Ευγενών των Ιονίων.³³

Περισσότερα στοιχεία για τη δράση του διασώζονται από το 1800 και εντεύθεν, οπότε και ανέλαβε διάφορα αξιώματα στο νησί που συνδέονταν κυρίως με τη μόρφωσή του.

αρχίατρος του βενετσιάνικου στόλου. Σαράντα περίπου χρόνια αργότερα έλαβε μέρος σε ιατρική ομάδα που εξέτασε και διέγνωσε το 1760 τα πρώτα θύματα της επιδημικής πανώλης στο χωριό Σαρλάτα της Κεφαλλονιάς. Αναφορικά με τα πιο πάνω βλ. Ζώης, λ. «Καρύδης», σ. 918· Φώσκολος, «Τα παλαιά ελληνικά βιβλία του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης», σ. 50, αρ. 40· Τσιρπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο*, σ. 696 και Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς*, σ. 34-35, 145-146, 458.

²⁶ Η παραπάνω υπόθεση, βάσει μαρτυριών, δεν παραμένει μόνο στο επίπεδο εικασίας. Το ενυπόγραφο σημείωμά του, με ημερομηνία 5 Δεκεμβρίου 1771, στο 79^ο φύλλο στον κώδικα του ναού της αγίας Τριάδας στο Αργοστόλι, «Βητόρος Καρήδης προκουράτορος» τεκμηριώνει τα παραπάνω. Η εν λόγω εγγραφή σε συνδυασμό με αυτή που απαντά στο φύλλο 48^v ο ίδιος κώδικα και φέρει ημερομηνία εγγραφής 12 Απριλίου 1732, «Βήτορος δοτόρος Καρήδη γαστάλδος έκαμα το παρόν», αποδεικνύει τη σχεδόν σαραντάχρονη θητεία του στη φροντίδα της συγκεκριμένης εκκλησίας. Βλ. Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς*, σ. 147.

²⁷ Ο.π., σ. 146.

²⁸ Για τον Φραγκίσκο Καρίδη δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστούν περαιτέρω στοιχεία. Οι πληροφορίες που παρατίθενται προέρχονται από τη μελέτη του Πεντόγαλου. Βλ. ό.π.

²⁹ Ο.π., σ. 145.

³⁰ Ο.π., σ. 244.

³¹ Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος Σχολή*, σ. 125-128.

³² Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς*, σ. 244.— Η πράξη εγγραφής του στην Ιατροφιλοσοφική Σχολή της Πάδοβας δεν απαντά ούτε στο άρθρο του Πλουμίδη ούτε στη μελέτη του Στεργέλλη. Βλ. Πλουμίδης, «Αι πράξεις Εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδοῦσης (Μέρος Α΄. Artisti 1634-1782)», σ. 260-336 και Στεργέλλης, *Τα δημοσιεύματα*.

³³ Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 41.

Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στα 1800 εμφανίζεται στις πηγές ως Προνοητής για την Υγεία (Pronveditor Alla Sanità) και το 1804 διορίστηκε ως επικεφαλής του Υγειονομείου του νησιού. Επίσης, στις εκλογές του 1812 εκλέχθηκε μαζί με τον γιατρό Νικόλαο Δαλλαπόρτα, τον Μαρίνο Βέγια και τον Μαρίνο Πινιατόρο, στη θέση του Συμβούλου του Διοικητή.³⁴ Μαζί με τον Δαλλαπόρτα έλαβε σειρά μέτρων που αποσκοπούσαν στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού, στην επέκταση και ενίσχυση της δημόσιας εκπαίδευσης και στη δημιουργία εταιρείας με σκοπό την προαγωγή των επιστημών, των γραμμάτων και των καλών τεχνών. Στο σύνολο της κοινωνικής του προσφοράς θα πρέπει να ενταχθεί η εποπτεία των δημοσίων σχολείων στο Αργοστόλι το 1813.³⁵ Συνέχισε να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην Κεφαλλονιά μέχρι και τον θάνατό του το 1832.³⁶

3.1.2. Οι κυπριακοί κλάδοι της οικογένειας Καρίδη

Στην Κύπρο, όπως ήδη αναφέρθηκε, απαντούν δύο κλάδοι της οικογένειας Καρίδη, εκείνοι των αδελφών Χριστοδουλή και Πέτρου Καρίδη.³⁷ Ο Χριστοδουλής και ο Πέτρος, γιοι του Ιωάννη Καρίδη και εγγονοί του Βίκτωρα (I) (†1645) από το Ληξούρι της Κεφαλλονιάς, εγκαταστάθηκαν στις αρχές του 18^{ου} αιώνα μαζί με τις οικογένειές τους στη Λάρνακα, στην ενορία Σωτήρος.³⁸ Σύμφωνα με τον Νεοκλή Γ. Κυριαζή, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα: «Εἰς τὴν ἐνορίαν Σωτήρος, ἔναντι σχεδὸν τῆς Μητροπόλεως, ἐσώζοντο κατοικίαι, εἰς τὰς ὁποίας, εἰς προγενέστερους χρόνους, κατώκουν διάφοροι ἀπόγονοι τῆς οἰκογένειας Καρύδη, μιᾶς τῶν παλαιῶν καὶ πολὺ γνωστῆς τῆς Λάρνακας».³⁹ Ο Κυριαζής σημειώνει ακόμη ότι: «Εἰς μίαν ἐξ αὐτῶν, κτῆμα πρότερον τῆς οἰκογενείας

³⁴ Σχετικά με τη δράση του Πανταζή Καρίδη από το 1800 και έπειτα βλ. ενδεικτικά Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς*, σ. 245-247.

³⁵ Ο.π., σ. 60.

³⁶ Ο.π., σ. 246 και Ζώης, λ. «Καρύδης», σ. 918.

³⁷ Βλ. ενδεικτικά Φραγκοῦδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 89-90· Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 195· Κουδουνάρης, «Κυπριακόν ιστορικόν υλικόν», σ. 48· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 41 και ο ίδιος, «Η κάθοδος των Επτανησίων εις Κύπρον», σ. 78.— Για τον κλάδο Χριστοδουλή Καρίδη, βλ. ενδεικτικά Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 43-47.— Για τον κλάδο του Πέτρου Καρίδη βλ. ενδεικτικά Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 49.

³⁸ Βλ. ενδεικτικά Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 41, 43, 49· ο ίδιος, «Επτανησιακή συμβολή», σ. 102· ο ίδιος, «Η κάθοδος των Επτανησίων εις Κύπρον», σ. 78 και ο ίδιος, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 295.

³⁹ Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 37.— Δυστυχώς η μέχρι τώρα έρευνα δεν διαθέτει ακριβή χρονολογικά στοιχεία σχετικά με το έτος κατά το οποίο κατεδαφίστηκαν οι οικίες της οικογένειας Καρίδη. Η πιο πρόσφατη περιγραφή, που αφορούσε μια από τις οικίες, έγινε από τον Γεώργιο Χ. Παπαχαραλάμπους στα 1965. Κατά συνέπεια, το 1965, θεωρείται terminus post quem για την κατεδάφιση των οικιών στη Λάρνακα. Αντίθετα, ο Νεοκλής Γ. Κυριαζής, σε μια μελέτη του που κυκλοφόρησε το 1946, αναφέρει πως ήδη από τότε δεν σώζονταν οι οικίες της οικογένειας. Βλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 195 και Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 37 αντίστοιχα.

Πρατζίωτη, καὶ ἐπὶ τετραγώνου λίθου παλαιᾶς κρήνης σημειοῦται “1765 Χ. [Α.] Κ”». ⁴⁰

Ἡ κρήνη αὐτή, μετὰ την κατεδάφιση τῆς οἰκίας, δωρίθηκε ἀπὸ τον ἀπόγονο τῆς οἰκογένειας Καρίδη Αριστεΐδη Α. Κουδουνάρη στο Τμήμα Αρχαιοτήτων τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας καὶ ενσωματώθηκε στο Μεσαιωνικὸ Κάστρο τῆς Λάρνακας. ⁴¹ Σύμφωνα με τὶς πληροφορίες που παρέχει τὸ Τμήμα Αρχαιοτήτων ἡ οἰκία ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἡ κρήνη βρισκόταν σχεδὸν ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς ἐκκλησίας του Σωτήρος στη Λάρνακα καὶ ακριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴν οἰκία του Barghili, μετέπειτα οἰκία τῆς οἰκογένειας Davidian. ⁴² Οἱ πληροφορίες αὐτές, ἐστὼ καὶ περιορισμένες, εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικῆς, καθὼς οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴ διαμόρφωση του οἰκισμένου χώρου στη Λάρνακα καὶ στη Σκάλα κατὰ τον 18^ο αἰῶνα εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένες. Εξάλλου, ὅπως θα φανεῖ στη συνέχεια, τὰ εγχάρακτα ἀρχικὰ «Α. Κ.» καὶ ἡ χρονολογία 1765 στὴν κρήνη που σώζεται, οδηγοῦν στὴ διατύπωση βásiμων υποθέσεων σχετικὰ με τον ἰδιοκτήτη τῆς κατοικίας.

Οἱ παραπάνω πληροφορίες γιὰ τὴ θέση τῆς κρήνης, ἐπιτρέπουν νὰ ἐντοπίσουμε ὡς πιθανότερη θέση τῶν οἰκιῶν τῆς οἰκογένειας Καρίδη, τον χώρο μετὰξὺ τῆς σημερινῆς οδοῦ Νικοδήμου Μυλωνά καὶ Αθανάσιου Καρύδη στη Λάρνακα. ⁴³ Στὴν ἴδια περιοχὴ, ὅπως φάνηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισὸ του 18^{οῦ} αἰῶνα ἄρχισαν νὰ

⁴⁰ Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 37.— Ἐπειτα ἀπὸ αυτοψία μποροῦμε νὰ υποστηρίξουμε ὅτι τὰ εγχάρακτα ἀρχικὰ ἐπὶ τῆς κρήνης εἶναι «Α. Κ.» καὶ ὄχι «Χ. Κ.».— Ὁ Παπαχαλαράμπος, σύμφωνα με ὅσα παρατήρησε κατὰ τὴν ἐπιτόπια ἐρευνά του στὴν οἰκία ὅπου ἦταν ενσωματωμένη ἡ κρήνη, ἀναφέρει πὼς ἐντόπισε δύο ἰσόγεια δωμάτια, μὴ μικρὴ δεξιαμενὴ καὶ μὴ ερειπωμένη σκάλα που οδηγούσε στα δύο πάνω δωμάτια. Βλ. Παπαχαλαράμπος, «Ὁ Πετράκης Καρίδης», σ. 195 (σημ. 4).

⁴¹ Κουδουνάρης, «Ἡ ευγενὴς παλαιὰ ἐπτανησιακὴ οἰκογένεια», σ. 301.

⁴² Ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή που συνόδευε τὴν κρήνη στο Μεσαιωνικὸ Κάστρο τῆς Λάρνακας λόγω φθορᾶς που ἐπέφερε ὁ χρόνος ἀφαιρέθηκε καὶ δὲν ἀντικαταστάθηκε, ὅπως διαπιστώθηκε ὕστερα ἀπὸ ἐπιτόπια ἐρευνά στις 12 Οκτ. 2012. Φωτοαντίγραφὸ τῆς φυλάσσεται στο Ἀρχεῖο του Δήμου Λάρνακας. Ἀπὸ αὐτὴν προήλθε καὶ τὸ παράθεμα που ἐπισυνάπτεται.

⁴³ Σύμφωνα με τον μελετητὴ τῆς ἱστορίας τῆς Λάρνακας Αλέξη Μιχαηλίδη ἡ παραπάνω περιοχὴ τῆς πόλης κατὰ τον 18^ο αἰῶνα ἔφερε τὴν ὀνομασία «ὁ Λάρνακας». Σύμφωνα με τον Σίμο Μενάρδο ὁ «Λάρναξ δ' ἐσήμαινε πιθανῶς τόπον κοῖλον». Βλ. Σίμος Μενάρδος, *Τοπωνυμικὸν τῆς Κύπρου*, ἀνάτ. ἀπὸ περ. *Ἀθηνά* 18 (1906), Ἀθήνα, Π. Δ. Σακελλάριος, 1907, σ. 331.— Ὡστόσο, τὸ τοπωνύμιο αὐτὸ δὲν ἀπαντᾷ στις μελέτες που συγκεντρώνουν τὰ τοπωνύμια τῆς πόλης. Βλ. ἐνδεικτικὰ Κυριαζής, *Κοινωνικὴ δράσις τῆς πόλεως Σκάλα*, σ. 70 καὶ ὁ ἴδιος, *Συλλογή*, σ. 2-11.— Τα πιο πάνω ἱστορικὰ δεδομένα οδήγησαν τον Δήμο Λάρνακας στὴ μετονομασία τμήματος τῆς πλατείας Μητροπόλεως σε οδὸ Αθανάσιου Καρύδη. Αὐτὴ βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὴν μὴ ἐκ τῶν δύο εἰσόδων τῆς ἐκκλησίας του Σωτήρος. Βλ. «Ἡ Λάρνακα τίμησε τον εθνομάρτυρα ἀρχιερέα Αθανάσιο Καρύδη», ἐφημ. *Ὁ Φιλελεύθερος*, ἔτος 40, ἀρ. φ. 12797 (30 Μαρτ. 1995), σ. 15 καὶ Κοκκινόφτας, «Ὁ Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης», σ. 186.

συγκεντρώνονται τα προξενεία, οι οικίες προξένων, Επτανησίων και άλλων επιφανών οικογενειών της πόλης.⁴⁴

Εικ. 7: Κρήνη από την οικία Καρίδη όπως φαίνεται ⁴⁵ σήμερα, μετά τη μεταφορά της στο Μεσαιωνικό Κάστρο Λάρνακας

Εικ. 8: Λεπτομέρεια της κρήνης από την οικία Καρίδη όπου αναγράφονται τα αρχικά «Α Κ» και η χρονολογία «1765» ⁴⁶

⁴⁴ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 330-332.— Η επιλογή της περιοχής αυτής, ως χώρου διαμονής, μπορεί να συνδεθεί επίσης με το γεγονός ότι η ενορία αυτή της Λάρνακας βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση έναντι άλλων ενοριών της. Φαίνεται ότι αποτελούσε ένα φυσικό οχυρό, αφού ήταν μακριά από το λιμάνι και δεν ήταν ορατή από τη θάλασσα, προφυλάσσοντας τα εκεί σπίτια, κυρίως από την πειρατεία. Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 43.

⁴⁵ Πρβλ. Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 300.

⁴⁶ Πρβλ. ό.π., σ. 301.

Όσον αφορά τη ζωή του Χριστοδουλή Καρίδη, του ενός από τους δύο απογόνους της οικογένειας Καρίδη που εγκαταστάθηκαν με τις οικογένειές τους στη Λάρνακα, ελάχιστα στοιχεία έχουν διασωθεί. Μάλλον για επαγγελματικούς λόγους εγκατέλειψε το Ληξούρι της Κεφαλλονιάς για να εγκατασταθεί αρχικά στη Βλαχία,⁴⁷ όπου απέκτησε το αξίωμα του Καμινάρη, δηλαδή του φοροεισπράκτορα οινοπνευματωδών ποτών.⁴⁸ Αργότερα, μετοίκησε στη Ρωσία.⁴⁹ Δύο επισμαλτωμένα ασημένια κύπελλα, «χανάπια», τα οποία του ανήκαν και στα οποία έχουν χαραχτεί οι χρονολογίες 1706 και 1714 και τα αρχικά του Χριστοδουλή Καρίδη, έχουν οδηγήσει την έρευνα σε κάποια πρώτα συμπεράσματα σχετικά με τον Χριστοδουλή.⁵⁰ Γνωρίζουμε λοιπόν ότι τα κύπελλα αυτά, ρωσικής προέλευσης, κατασκευάστηκαν ύστερα από παραγγελία του Χριστοδουλή Καρίδη όταν διέμενε στη Ρωσία, αφού δηλαδή είχε αποκτήσει το αξίωμα του Καμινάρη.⁵¹

Ο Χριστοδουλής ύστερα από τον θάνατο της πρώτης του γυναίκας, με την οποία απέκτησε έναν γιο, τον Ανδρόνικο, άγνωστο τότε, κατέληξε στην Κύπρο.⁵² Το έτος 1714, χρονολογία που διασώζει το δεύτερο «χανάπι», μπορεί να θεωρηθεί, με αρκετή βεβαιότητα,⁵³ ως *terminus post quem* για την εγκατάστασή του στη Λάρνακα. Ασχολήθηκε με το εμπόριο.⁵⁴ Η ενασχόλησή του με το εμπόριο θα μπορούσε να έχει

⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 89-90 και Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 41, 43.

⁴⁸ Βλ. Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 89· Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 195· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 43 (σημ. 1). Πρβλ. Δημήτριος Δημητράκος, λ. «Καμινάρης», στο: ο ίδιος, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, 9 τόμ., Αθήνα, Δημητράκος, χ.χ., εδώ τ. Δ', σ. 35-39.— Ο Κυριαζής, αναφέρει πως το αξίωμα του Καμινάρη είχε σχέση με τον κλήρο χωρίς να δίνει περισσότερες πληροφορίες. Βλ. Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 37.

⁴⁹ Βλ. ενδεικτικά Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 89· Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 37 και Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 41, 43.

⁵⁰ Αναφορικά με την περιγραφή των κυπέλλων, των χαναπιών, δηλαδή των δοχείων, που χρησιμοποιούνταν κυρίως για πόση νερού βλ. ενδεικτικά Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 90· Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 37· Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 195· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 43 και ο ίδιος, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 302.— Η μέχρι τώρα έρευνα αναφέρει πως τα «χανάπια» από τον Χριστοδουλή Καρίδη πέρασαν στη Μαριού Καρίδη και στη συνέχεια, στον Λαρνακιώτη φαρμακοποιό Ν. Α. Τζέπη. Βλ. ενδεικτικά Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 90 και Κυριαζής, *Συλλογή ιστορικών ειδήσεων*, σ. 37.— Σύμφωνα με τον Φραγκούδη, στο σπίτι της εγγονής του Χριστοδουλή, Μαριούς, εντοπίστηκαν τέσσερα «χανάπια», δύο, που η περιγραφή τους συμπίπτει απόλυτα με εκείνων που παραγγέλθηκαν από τον Χριστοδουλή Καρίδη και άλλα δύο στα οποία εντοπίζεται ο δικέφαλος αετός και τα ονόματα «κ. Χριστόδουλος Καρύδης» και «(κ)α Μαριού» με χρονολογίες 1800 και 1810 αντίστοιχα. Δεν είναι καθόλου απίθανο τα δύο τελευταία να αποτελούν απομυμήσεις των πρώτων. Βλ. Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 90.— Σήμερα, τα «χανάπια» βρίσκονται στη συλλογή Πιερίδη και στη συλλογή Αριστείδη Κουδουνάρη. Βλ. ενδεικτικά Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 43 και ο ίδιος, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 302.

⁵¹ Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 90.

⁵² Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 89-90 και Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 41, 43.— Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστεί το όνομα της πρώτης του συζύγου.

⁵³ Δεν αποκλείεται η πιθανή παραγγελία των «χαναπιών» να πραγματοποιήθηκε την περίοδο που ο Χριστοδουλής είχε ήδη εγκατασταθεί στην Κύπρο. Λόγω της έλλειψης στοιχείων που να τεκμηριώνουν τα πιο πάνω, η εικασία αυτή παραμένει στο επίπεδο της υπόθεσης.

⁵⁴ Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 43.

ξεκινήσει παλαιότερα, αφού πολλοί από τους αξιωματούχους των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών ασχολούνταν παράλληλα και με το εμπόριο. Πάντως, η εμπορική δραστηριότητα στην οποία γνωρίζουμε ότι επιδόθηκε μετά την εγκατάστασή του στη Λάρνακα, αναμφισβήτητα θα ωφελήθηκε από τις γνώσεις ξένων γλωσσών που θα διέθετε ο Χριστοδουλής χάρη στη μακροχρόνια παραμονή του στη Βλαχία και στη Ρωσία, και από τις επαφές που θα είχε αποκτήσει εκεί. Προφανώς και η επιλογή του να εγκατασταθεί στη Λάρνακα, η οποία καθόλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας και ειδικότερα, κατά τον 18^ο αιώνα αποτέλεσε το σημαντικότερο κέντρο των οικονομικών δραστηριοτήτων του νησιού, συνδεόταν με το ενδιαφέρον του για το εμπόριο.⁵⁵ Η δραστηριότητα του Χριστοδουλή προλείανε το έδαφος ώστε μέλη της οικογένειας Καρίδη να ασχοληθούν συστηματικά με το εμπόριο, ιδιαίτερα του κρασιού και να ξεχωρίσουν ανάμεσα στους τότε εμπορικούς οίκους.⁵⁶

Στη Λάρνακα ο Χριστοδουλής Καρίδης παντρεύτηκε για δεύτερη φορά.⁵⁷ Από τη δεύτερή του σύζυγο απέκτησε τρεις γιους: τον Παύλο, τον Νικόλαο και τον Κωνσταντίνο.⁵⁸ Δυστυχώς, λόγω της έλλειψης χρονολογικών δεδομένων που να αφορούν τα τελευταία χρόνια της ζωής του Χριστοδουλή, σε συνδυασμό με την απουσία οποιωνδήποτε πληροφοριών σχετικά με τη γέννηση και των τριών παιδιών του στην Κύπρο, δεν είμαστε σε θέση να διατυπώσουμε υποθέσεις σχετικά με το έτος θανάτου του.

Η περίπτωση του Ανδρόνικου του γιου του Χριστοδουλή από τον πρώτο του γάμο είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, αφού ο Ανδρόνικος υπήρξε ο πρώτος διορισμένος δια βασιλικού βερατίου διπλωματικός εκπρόσωπος της Αψβουργικής Μοναρχίας στην Κύπρο, ενέργεια που έγινε στο πλαίσιο της προσπάθειας της Αψβουργικής Μοναρχίας να αποκτήσει έρεισμα στην ανατολική Μεσόγειο.⁵⁹ Η παλαιότερη έρευνα θεώρησε τη Λάρνακα ως τον

⁵⁵ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σ. 85-87 και 93-94.

⁵⁶ Κυριαζής, *Συλλογή*, σ. 10.

⁵⁷ Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 43.— Δυστυχώς δεν εντοπίστηκαν οποιαδήποτε στοιχεία για τη δεύτερή του σύζυγο.

⁵⁸ Ο.π., σ. 43-47.— Όπως διευκρινίζεται —αρχικά από τον Κωστή Κοκκινόφτα— ο Κωνσταντίνος που αναφέρεται παραπάνω δεν ταυτίζεται με τον Αθανάσιο Νικομηδείας. Βλ. Κοκκινόφτας, «Ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης», σ. 184. Πρβλ. Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επανησιακή οικογένεια», σ. 293, 295.

⁵⁹ Η στέψη της Μαρίας Θηρεσίας (1717-1780) στο αξίωμα της Βασίλισσας της Ουγγαρίας στις 25 Ιουνίου 1741 αποτελεί *terminus ante quem* για τον διορισμό του Ανδρόνικου στο αξίωμα του επίτιμου δραγομάνου.— Ο Αριστείδης Κουδουνάρης υποστηρίζει ότι ο Ανδρόνικος έλαβε το αξίωμα του επίτιμου δραγομάνου της Αυτής Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητος της Αποστολικής Βασίλισσας της Ουγγαρίας. Βλ. Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 43 και ο ίδιος, «Η οικογένεια Πιερίδη», σ. 3. Πρβλ. Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 64.— Ο Γιώργος Γεωργής υποστηρίζει ότι ο Ανδρόνικος Καρίδης εργάστηκε ως δραγομάνος της Αυτής Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητος της Αποστολικής Βασίλισσας της Ουγγαρίας στην Ουγγαρία. Βλ. Γιώργος Γεωργής, «Ο δραγομάνος της Α.Α.Μ. της Αποστολικής Βασίλισσας της Ουγγαρίας και ο Ούγγρος ξυλουργός», στο: Γιώργος Γεωργής και Γιώργος Καζαμίας

πιθανότερο τόπο της πρώτης εγκατάστασής του.⁶⁰ Εξάλλου, η Λάρνακα την περίοδο αυτή, όπως προαναφέρθηκε, υπήρξε έδρα προξένων,⁶¹ ενώ η διαμονή του πατέρα του Ανδρόνικου —του Χριστοδουλή— στην πόλη αυτή, σίγουρα θα πρέπει να διαμόρφωσε και να επηρέασε σε έναν μεγάλο βαθμό την απόφασή του. Η σωζόμενη κρήνη που προέρχεται από οικία της οικογένειας Καρίδη, φέρει, όπως επισημάνθηκε, τα αρχικά «Α. Κ.» και τη χρονολογία 1765.⁶² Είναι πιθανόν τα εγχάρακτα αρχικά να είναι αυτά του ονόματος του Ανδρόνικου.⁶³ Αν η υπόθεση αυτή ισχύει, τότε η χρονολογία 1765 αποτελεί μια αδιαμφισβήτητη μαρτυρία σχετικά με την τότε διαμονή του Ανδρόνικου στη Λάρνακα.

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της παλαιότερης έρευνας ο διορισμός του στο αξίωμα αυτό του προσέδωσε πλούτο, κύρος και σεβασμό από τις οθωμανικές αρχές αλλά και από τους ντόπιους κατοίκους και τους ξένους Ευρωπαίους εγκατεστημένους στη Λάρνακα.⁶⁴ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να εξεταστεί η εμπορική του δραστηριότητα,⁶⁵ και η κτηματική περιουσία που απέκτησε στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα (γύρω στο 1760).⁶⁶ Οι σχετικές πληροφορίες αφορούν κυρίως την αύξηση της κτηματικής περιουσίας του και προέρχονται από τον Giovanni Filippo Mariti. Ο Ιταλός αββάς, υποπρόξενος της Μεγάλης Βρετανίας στη Λάρνακα, στο έργο του *Viaggi Per L' Isola Di Cipro* αναφέρθηκε στο τσιφλίκι του Ανδρόνικου στην Αχερίτου.⁶⁷

Το χωριό Αχερίτου, παλιό τσιφλίκι των αγάδων το 1758, έπειτα από την αγορά του, στην οποία προέβη ο Ανδρόνικος περιήλθε στην προσωπική του ιδιοκτησία.⁶⁸ Σύμφωνα με

(επίμ.), *Ουγγαρία–Κύπρος. Από τις σταυροφορίες στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, μτφρ. στην ουγγρική: Eszter Bakonyvári-Koós, Melinda Kuthy, András Mohay και Alexandrosz Purosz, Λευκωσία, Εν Τύποις, 2011, σ. 64-67, εδώ σ. 64.— Ωστόσο, μοιάζει απομακρυσμένο το ενδεχόμενο ο δραγομάνος Ανδρόνικος Γερολέμου που αναφέρεται από τον ιστορικό Luke να ταυτίζεται με τον Ανδρόνικο Καρίδη, αφού ο δεύτερος δεν φαίνεται να διατηρούσε σχέσεις με το αγγλικό προξενείο στην Κύπρο. Αλλωστε το Γερολέμου δεν αποτελεί πατρώνυμο ή όνομα κάποιου άλλου προγόνου του Ανδρόνικου. Βλ. Luke, *Cyprus Under The Turks*, σ. 108-110.

⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 43 και ο ίδιος, «Η οικογένεια Περίδη», σ. 3.

⁶¹ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σ. 90-92.

⁶² Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 40.

⁶³ Βλ. ενδεικτικά Παπαχαράλαμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 195 (σημ. 4) και Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 301. Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, εικ. 8, σ. 107, σημ. 46.

⁶⁴ Γεωργής, «Ο δραγομάνος της Α.Α.Μ. της Αποστολικής Βασιλίσσας της Ουγγαρίας», σ. 64.

⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 43· Τσελίκας, «Επτά επίσημα κυπριακά εκκλησιαστικά έγγραφα», σ. 269-272, αρ. εγγρ. 6, εδώ σ. 270, 272· Κύρρης, «Πολιτική, φιλολογική και ιδιωτική αλληλογραφία», σ. 321 (σημ. xxix) και Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοστροπίες*, σ. 28, αρ. Η'.

⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 43· Κύρρης, «Πολιτική, φιλολογική και ιδιωτική αλληλογραφία», σ. 321 (σημ. xxix) και Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοστροπίες*, σ. 28.

⁶⁷ «Στρεφόμενος στη συνέχεια προς τα νότια φθάνεις σε ένα ύψωμα και στο χωριό Αχερίτου που είναι πυκνοκατοικημένο και έχει καλές φυτείες. Αποτελεί ιδιοκτησία, διά βερατίου, του κύριου Ανδρόνικου Καρίδη, επίτιμου δραγομάνου της Αυτής Μεγαλειότητος της Αποστολικής Βασιλίσσας της Ουγγαρίας». Βλ. Mariti, *Viaggi*, τ. Ι, σ. 167.

⁶⁸ Νέαρχος Κληρίδης, *Χωριά και πολιτείες της Κύπρου. Για να γνωρίσωμε την Κύπρο μας*, Λευκωσία, χ.ε., 1961, σ. 50.

το «Βιβλίο το οποίο περιέχει λογαριασμούς των εκκλησιών των χωριών», ο ίδιος μάλιστα ανέλαβε την ανοικοδόμηση παλιού ερειπωμένου ναού, αφιερωμένου στην αγία Μαρίνα, που χρησιμοποιείτο μέχρι τότε ως στάβλος, κατόπιν εξασφάλισης απαιτούμενης άδειας κοντά στην οικία την οποία διατηρούσε στο χωριό αυτό.⁶⁹ Νέα στοιχεία για την ανοικοδόμηση του ναού έρχεται να προσθέσει το παραπάνω «Βιβλίο», σύμφωνα με τα οποία αυτή πραγματοποιήθηκε στις 23 Μαρτίου 1758.⁷⁰

Δυστυχώς, δεν σώζονται ακριβή χρονολογικά στοιχεία για την περίοδο κατά την οποία η Αχερίτου πέρασε στην ιδιοκτησία του Ανδρόνικου, καθώς επίσης και για την εγκατάστασή και παραμονή του στο χωριό. Ωστόσο, οι πηγές που αναφέρθηκαν, ο κώδικας της Αρχιεπισκοπής αλλά και η μαρτυρία του Mariti, μας επιτρέπουν να συνάγουμε συμπεράσματα. Η ημερομηνία (23 Μαρτίου 1758) που διασώζει το χειρόγραφο 4 της Αρχιεπισκοπής αποτελεί ταυτόχρονα και χρονικό όριο πριν από το οποίο πραγματοποιήθηκε η εγκατάσταση του Ανδρόνικου στην Αχερίτου, αλλά και η ανέγερση της κατοικίας του στο χωριό.⁷¹ Πρόσθετα στοιχεία τα οποία εντοπίζονται στον πιο πάνω κώδικα της Αρχιεπισκοπής με ημερομηνία 1^η Σεπτεμβρίου 1771 και αφορούν ένα κοπάδι με πρόβατα που ανήκε στον Ανδρόνικο αποτελούν *terminus ante quem* για την περίοδο που η Αχερίτου βρέθηκε κάτω από τον έλεγχο και τη δικαιοδοσία του αλλά και για την παραμονή του στην περιοχή, η οποία, όπως θα φανεί, δεν θα πρέπει να ήταν συνεχής.⁷²

⁶⁹ «Βιβλίο το οποίο περιέχει λογαριασμούς των εκκλησιών των χωριών και αφορά τη χρονική περίοδο 1749-1751; Χφ. 4», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία), σ. 173 και Mariti, *Viaggi*, τ. I, σ. 167-168.

⁷⁰ «Βιβλίο το οποίο περιέχει λογαριασμούς των εκκλησιών των χωριών. Χφ. 4», σ. 173.— Ο ναός αυτός εγκαινιάστηκε από τον Αρχιεπίσκοπο Φιλόθεο και θα ικανοποιούσε τόσο τις θρησκευτικές ανάγκες του Ανδρόνικου, όσο και αυτών που εργοδοτούνταν στο κτήμα του. Βλ. Κληρίδης, *Χωριά και πολιτείες*, σ. 50.— Για τον εξωραϊσμό του ο Ανδρόνικος κατέφυγε μεταξύ άλλων και στην αγορά παλιών εικόνων διαφόρων αγίων από ιδιωτικές συλλογές πλούσιων Κυπρίων της Αμμοχώστου. Βλ. «Βιβλίο το οποίο περιέχει λογαριασμούς των εκκλησιών των χωριών. Χφ. 4», σ. 173. Πρβλ. Κληρίδης, *Χωριά και πολιτείες*, σ. 50 και Μάριος Θ. Στυλιανού, *Κατεχόμενα. Μια περιδιάβαση στα κατεχόμενα χωριά και τις πόλεις μας*, Λευκωσία, Stylianou Press, 2001, σ. 109.— Με βάση στοιχεία που προέκυψαν από συνέντευξη που έλαβα από τον Κοινοτάρχη Αχερίτου, Ζαχαρία Π. Στυλιανού στις 10 Φεβρουαρίου 2010, το εξωκλήσι βρίσκεται στον περίβολο της Εκκλησίας της Αναλήψεως. Μετά την τουρκική εισβολή του 1974 ο κυρίως ναός μετατράπηκε σε τζαμί και το εξωκλήσι σε στάβλο.

⁷¹ «Βιβλίο το οποίο περιέχει λογαριασμούς των εκκλησιών των χωριών. Χφ. 4», σ. 173.— Η παραπάνω υπόθεση ενισχύεται, αν ληφθεί υπόψη ότι η μαρτυρία του Mariti αφορά την περίοδο 1760-1767, μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά λίγο πριν το 1760. Η χρήση του ενεστωτικού χρόνου στο απόσπασμα του Mariti, που πραγματεύεται την Αχερίτου, «[το χωριό Αχερίτου] αποτελεί ιδιοκτησία [...] του κύριου Ανδρόνικου Καρίδη», σε συνδυασμό με τον ιστορικό χρόνο (αόριστο) που επιλέχθηκε για να δοθεί η πληροφορία σχετικά με την προέλευση των εικόνων σε αυτόν «που εκείνος μετέφερε» μας επιτρέπουν να μην θεωρήσουμε την παραπάνω υπόθεση μόνο ως απλή εικασία. Βλ. Mariti, *Viaggi*, τ. I, σ. 167-168.

⁷² «Βιβλίο το οποίο περιέχει λογαριασμούς των εκκλησιών των χωριών. Χφ. 4», σ. 173.— Η Παταπίου επισημαίνει ότι το 1767 ο Ανδρόνικος ήλεγχε ολόκληρο το χωριό. Βλ. Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 64.— Δυστυχώς, δεν έχουν εντοπιστεί πηγές που να μας ενημερώνουν για τη συνεχή διαμονή του Ανδρόνικου στην Αχερίτου το διάστημα 1758-1771. Ενδείξεις όμως, όπως η αναγραφή της χρονολογίας 1765 σε συνδυασμό με τα αρχικά «Α. Χ.» σε κρήνη οικίας στη Λάρνακα, μας

Ωστόσο, τα ενδιαφέροντα του Ανδρόνικου δεν περιορίστηκαν μόνο στις γεωργοκτηνοτροφικές ασχολίες. Ο ίδιος σύμφωνα με πηγές της εποχής βρέθηκε στη Βενετία το 1765, ως έμπορος.⁷³ Άγνωστο παραμένει προς το παρόν το ακριβές χρονικό διάστημα της διαμονής του στη Βενετία. Οι οικονομικές δραστηριότητές του και η επιτυχία που φαίνεται να είχε —αν κρίνουμε από την ιδιοκτησία του— θα πρέπει να συνδυαστούν με το γεγονός ότι διετέλεσε και αντιπρόσωπος τριών κυπριακών μοναστηριών, της Παναγίας του Κύκκου, του αγίου Ιωάννη Πίπη και της αγίας Νάπας.⁷⁴ Άνθρωπος με έντονη θρησκευτικότητα, ο Ανδρόνικος έμεινε γνωστός για τις δωρεές του στην εκκλησία του αγίου Γεωργίου Μακρή στη Λάρνακα.⁷⁵

Οι δωρεές αυτές δείχνουν τον Ανδρόνικο Καρίδη να ακολουθεί τα καθιερωμένα τότε πρότυπα χριστιανικής ευσέβειας. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται προφανώς και η διακονία του ως επιτρόπου στον ναό του Σωτήρος στη Λάρνακα η οποία τεκμηριώνεται από τον Κώδικα Α΄ της Μητρόπολης Κιτίου.⁷⁶ Με βάση τη ρητή αναφορά στον Κώδικα Α΄, η διακονία του στον ναό διήρκεσε εξήμιση έτη: από τις 3 Νοεμβρίου 1760 μέχρι και τις 22 Απριλίου 1767.⁷⁷ Πιθανότατα, εξαιτίας αυτής του της αρμοδιότητας ο Ανδρόνικος Καρίδης να αλληλογράφησε με τον τότε Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Παΐσιο (*terminus ante quem* 3 Φεβρουαρίου 1764).⁷⁸

επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι ο Ανδρόνικος διατηρούσε ταυτόχρονα οικία στη Λάρνακα αλλά και στην Αχερίτου.

⁷³ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 65.

⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά Τσελίκας, «Επτά επίσημα κυπριακά εκκλησιαστικά έγγραφα», σ. 270, 272 και Κύρρης, «Πολιτική, φιλολογική και ιδιωτική αλληλογραφία», σ. 321 (σημ. xxix).— Όπως πληροφορούμαστε από επιστολή των ηγουμένων των τριών πιο πάνω Μονών προς τον έμπορο Φραντζέσκο Γιάζικ, με ημερομηνία 25 Μαρτίου 1771, την περίοδο αυτή ο Γιάζικ είχε αναλάβει την εισπραξη και αποστολή χρημάτων στις Μονές. Ο Φραντζέσκο διαδέχτηκε τον προκάτοχό του, τον Ανδρόνικο Καρίδη, το 1766. Η επιστολή, που απευθυνόταν προς τη διοίκηση της Ελληνικής Αδελφότητας στη Βενετία, είχε σκοπό να διευθετήσει την πληρωμή χρηματικού ποσού στις τρεις Μονές, το οποίο είχε κληροδοτήσει με διαθήκη του ο Κύπριος έμπορος Γεώργιος Βραχίμης το 1696. Η ρητή αναφορά στην επιστολή, «καί τήν έλαμβάναμεν [τήν έλεημοσύνην] κατ' έτος παρὰ τοῦ μακαρίτη Χατζῆ Ανδρόνικου Καρῦδι στελλομένην ἀπὸ ἑνα ἐπίτροπόν μας ἀπεκείσε σιὸρ Σκαρλάτον Δημητρίου ἕως τὴν ἀπερασμένην χρονιὰν τοὺς 1765» μαρτυρεῖ την ενεργὸ δράση που ανέπτυξε στον τομέα αυτό. Βλ. στο ίδιο, σ. 269, 271-272 και 270 αντίστοιχα.— Εξάλλου, οι σχέσεις του Ανδρόνικου Καρίδη με εκκλησιαστικούς αξιωματούχους της Κύπρου μνημονεύονται ἤδη ἀπὸ το 1759, ὅταν ο τότε Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Φιλόθεος του πούλησε βαμβάκι. Βλ. «Αρχεῖο Ασιδίων Αρχιεπισκόπων Κύπρου. Αρχεῖο Αρχιεπισκόπων Χριστοδούλου και Φιλοθέου (1767-1810)», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία), αρ. Α².

⁷⁵ Ιωάννης Α. Γ. Συκουτρής, «Άγιος Γεώργιος ο Μακρὺς Αγρινού», *Κυπριακά Χρονικά* 2 (1924), σ. 269-276, ἐδὼ σ. 273-274. Πρβλ. Κουδουνάρης, *Μερικὰ παλαιὰ*, σ. 43.

⁷⁶ «Κώδιξ Α΄ (1681-1776)», σ. 107. Πρβλ. και μια επιστολή που δημοσιεύτηκε ἀπὸ τον Κλήμη Καρνάπα με ημερομηνία 3 Φεβρουαρίου 1764. Βλ. Καρνάπας, *Ανέκδοτα κυπριακά έγγραφα*, σ. 35-36.

⁷⁷ «αψξ νοεμβρ[ου] γ^η ἔλαβε τὴν ἐκκλησίαν ὁ τιμιώτατος κ̅νρ χατζηανδρόνικος, κ̅[αί] ἐδούλεσεν ἐξήμιση χρόνονς ἕως τοὺς αψξξ ἀπριλ[ι]ου κβ΄». Βλ. «Κώδιξ Α΄ (1681-1776)», σ. 107 [το παράθεμα ἀπὸ τον κώδικα ἔχει μεταγραφεί διπλωματικά].

⁷⁸ «Διὰ τοῦτο τὴν αὐτὴν ὥρα ἐγράψαμεν εἰς Λάρνακα τῷ περιποθίτῳ Χατζῆ Κ̅νρ Ανδρόνικῳ». Βλ. Καρνάπας, *Ανέκδοτα κυπριακά έγγραφα*, σ. 36.

Εκτός από τις δωρεές στις οποίες προέβη ο Ανδρόνικος οι οποίες δεν αποκλίνουν από τα καθιερωμένα όπως προαναφέρθηκε πρότυπα χριστιανικής ευσέβειας εξίσου σημαντική υπήρξε και η υποστήριξη που παρείχε σε εκδοτικές δραστηριότητες με αντικείμενο την έκδοση ψυχοφελών κειμένων. Ειδικότερα, ο Ανδρόνικος στήριξε οικονομικά την έκδοση του *Λαυσαϊκού*, που πραγματοποιήθηκε το 1764 στη Βενετία από το τυπογραφείο του Αντωνίου Βόρτολι.⁷⁹ Το προλογικό σημείωμα του Εφραίμ του Αθηναίου στην παραπάνω έκδοση μαρτυρεί τη συμβολή του Ανδρόνικου.⁸⁰ Οι διάφορες δωρεές, η διακονία του στον ναό του Σωτήρος και οι χορηγίες, τις οποίες προσέφερε ο Ανδρόνικος, ακριβώς επειδή εντάσσονταν στα ισχύοντα πρότυπα χριστιανικής ευσέβειας, θα συνδέονταν και με την καταξίωσή του στη λαρνακιώτικη κοινωνία. Μέσα σε αυτό το πνεύμα θα πρέπει να ερμηνευτεί ο διορισμός του, μαζί με άλλα σημαίνοντα πρόσωπα της εκκλησιαστικής και κοσμικής κυπριακής εξουσίας, ως επιτρόπου της διαθήκης του Τζώρτζη Γουλελλιού, η οποία συντάχθηκε στις 20 Μαρτίου 1764.⁸¹

Το 1771 αποτελεί την πιο όψιμη χρονολογία σχετικά με τη δράση του Ανδρόνικου.⁸² Ο θάνατός του μπορεί να τοποθετηθεί πριν την 25^η Μαρτίου 1771, ημερομηνία κατά την οποία συντάχθηκε η επιστολή που απέστειλαν οι ηγούμενοι των κυπριακών μονών Κύκκου, αγίου Ιωάννου Πίπη και αγίας Νάπας προς τον έμπορο Φραντζέσκο Γιαζίκ. Η αναφορά στην επιστολή του επιθέτου «μακαρίτης» ως προσδιοριστικού για τον Ανδρόνικο Καρίδη⁸³ τοποθετεί τον θάνατό του στην επταετία 1764-1771.

⁷⁹ Βλ. ενδεικτικά Χατζηψάλτης, «Συμπληρωματικά περί του Εφραίμ», σ. 8· Παπαχαλαράμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 196· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 43· Γεώργιος Σ. Πλουμίδης (επιμ.), *Πρόλογοι και κατάλογοι τυπογραφείων Βενετίας και Βιέννης (1668-1876)*, Αθήνα, Διονύσιος Νότης Καραβίας, 1978, (= Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, 238), σ. 8, αρ. 6· Κύρρης, «Πολιτική, φιλολογική και ιδιωτική αλληλογραφία», σ. 321 (σημ. xxix)· Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες*, σ. 28, αρ. Η' και ο ίδιος, *Κυπριακή λογοσύνη*, σ. 89.— Οι Χατζηψάλτης και Κύρρης αναφέρονται στη συνδρομή του Καρίδη στην έκδοση του *Λαυσαϊκού* του 1782.

⁸⁰ «Δώη Κύριος τὸν ἐπάξιον μισθὸν τῷ Κυπρίῳ Χατζῆ κὺρ Ἀνδρονίκῳ Καρίδῃ, πολλάκις κατὰ πάντα βοηθήσαντί μοι προθύμως, ἀζημίως μὲν τοι, (ὑπὲρ οὗ καὶ εὐχέσθαι οἱ ἐντυγχάνοντες) ὡς συνεργήσαντι εἰς τὴν τοῦ ἀνά χειρὸς Βιβλίου ἐκτύπωσιν, δεόμενοι τοῦ Θεοῦ καὶ ὑπὲρ ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ». Βλ. Παλλάδιος Ειρηνοπούλεως, *Λαυσαϊκόν*, επιμ.: Εφραίμ ο Αθηναίος, [Βενετία], Αντώνιος Βόρτολις, 1764, σ. IX.

⁸¹ «ἐγὼ ὁ [...] Γεώργιος Γουλελλιού Κεφαλονίτης [...] ἀποφασίζω ὅτι μετὰ τὸν θάνατόν μου ἀφήνω προκοιραντόρους καὶ ἐπιτρόπους [...] [τ]ὸ[ν] ἅγιον[ν] μητροπολίτη[ν] Κιτιέων κὺρ Μακάριο[ν], [τ]ὸ[ν] ἄρχων[τα] ἰατροῦ[ν] κὺρ Παῦλο[ν], [τ]ὸ[ν] Χατζῆ κὺρ Ἀνδρόνικο[ν] Καρίδη[ν] καὶ [τ]ὸ[ν] σινιδοῦ[ον] Νικολάκη[ν] Φώτιο[ν]». Βλ. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες*, σ. 26, αρ. Η'.— Γενικά για τον Τζώρτζη Γουλελλιό βλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τ. Α', σ. 906.

⁸² «Βιβλίον το οποίο περιέχει λογαριασμούς των εκκλησιών των χωριών. Χφ. 4», σ. 173.— Στο χειρόγραφο εντοπίζονται καταγραφές (1^{ης} Σεπτεμβρίου 1771) που αφορούν το κοπάδι του Ανδρόνικου. Ωστόσο δεν καθίσταται σαφές καταπόσον βρισκόταν ακόμη εν ζωή ο Ανδρόνικος.

⁸³ «καὶ τὴν ἐλαμβάναμεν [τὴν ἐλεημοσύνην] [...] παρὰ τοῦ μακαρίτη Χατζῆ Ἀνδρόνικου Καρύδι». Βλ. Τσελίκας, «Ἐπτά ἐπίσημα κυπριακά ἐκκλησιαστικά ἐγγράφα», σ. 270.

Για την οικογενειακή ζωή του Ανδρόνικου διασώθηκαν ελάχιστα στοιχεία. Η αναφορά των διαφόρων μελετητών στον γιο του Ιερώνυμο,⁸⁴ καθώς επίσης και τα πρόσφατα στοιχεία σύμφωνα με τα οποία ο Αθανάσιος Καρίδης ήταν γιος του Ανδρόνικου αποτελούν τις μοναδικές πληροφορίες που εντοπίζονται.⁸⁵ Άγνωστο παραμένει το πότε και εάν παντρεύτηκε, το όνομα της μητέρας των δύο του παιδιών, καθώς επίσης αν απέκτησε κι άλλα παιδιά.⁸⁶

Αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει με τους απόγονους του Ανδρόνικου, η έρευνα διαθέτει κάποιες πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση των δύο εκ των τριών ετεροθαλών αδελφών του Ανδρόνικου, τους Παύλο και Νικόλαο Καρίδη. Γιοι του Χριστοδουλή από τον δεύτερό του γάμο, γεννήθηκαν στη Λάρνακα, αφού ο γάμος των γονιών τους πραγματοποιήθηκε μετά την εγκατάσταση του πατέρα τους στην πόλη αυτή.⁸⁷ Τόσο ο Παύλος όσο και ο Νικόλαος ακολούθησαν την οικογενειακή παράδοση και ασχολήθηκαν με το εμπόριο.⁸⁸ Η ενασχόλησή τους με το εμπόριο σχετιζόταν ίσως με τις οικονομικές δραστηριότητες του Ανδρόνικου.⁸⁹ Ο Νικόλαος διετέλεσε παράλληλα γραμματέας στο βρετανικό προξενείο της Λάρνακας, κατά τη διάρκεια της θητείας του προξένου Αντώνιου Βοντιτσιάνου (1799-1838).⁹⁰

Ο Παύλος Καρίδης από την άλλη συνδέθηκε επαγγελματικά από το 1816 και εξής με τον επίσης έμπορο, πρόξενο της Αγγλίας, Σουηδίας, Νορβηγίας, Ρωσίας και Ραγούζας στην Κύπρο, Κωνσταντίνο Περισιτιάνη (1759-1842).⁹¹ Ο Περισιτιάνης την περίοδο αυτή φρόντιζε για την αποστολή και παραλαβή της αλληλογραφίας του ηγουμένου της Μονής Κύκκου στο Βουκουρέστι και παράλληλα, αναλάμβανε να διευθετήσει και τις υποθέσεις

⁸⁴ Σχετικά με τις πληροφορίες για την οικογενειακή ζωή του Ανδρόνικου βλ. Ανδρέας Ν. Μιτσιδής, «Ο Κύπριος Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος», *Επετηρίς Παιδαγωγικής Ακαδημίας Κύπρου* 8 (1966-1967), σ. 95-104, εδώ σ. 96· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 43, 44-47· Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες*, σ. 28, αρ. Η' και Pouradier Duteil-Λοϊζίδου, «Ιερώνυμος Καρύδης», σ. 82-83.

⁸⁵ Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 293, 295.

⁸⁶ Συγκεκριμένα, η Pouradier Duteil-Λοϊζίδου αναφέρει: «Ένας από τους αδελφούς του [Ιερώνυμου], ο οποίος είχε τις επιχειρήσεις του στη Μαρίνα, μας εξυπηρετεί εκεί όποτε τον χρειαστούμε σαν να ήταν υπάλληλός μας. Ένας άλλος [αδελφός του] εκτελεί καθήκοντα γραμματέα του προξενείου». Βλ. Pouradier Duteil-Λοϊζίδου, «Ιερώνυμος Καρύδης», σ. 83.

⁸⁷ Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 43-44.

⁸⁸ Ο.π.

⁸⁹ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 65.

⁹⁰ Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 44.— Αναφορικά με πληροφορίες για τη δράση του Α. Βοντιτσιάνου βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, «Πρόξενοι και προξενεία εν Κύπρω», σ. 195-196· ο ίδιος, «Έλληνες Επτανήσιοι», σ. 238· Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 92· Κουδουνάρης, «Η οικογένεια Πιερίδης», σ. 3 και Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 47.

⁹¹ Ο Κωνσταντίνος Περισιτιάνης υπήρξε επίτροπος και αντιπρόσωπος της Μονής Κύκκου στη Λάρνακα (1816-1842:). Βλ. Περδίκης, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακας», σ. 133-140 [= ο ίδιος, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακας», σ. 53-58].

της Μονής.⁹² Πιθανότατα, λόγω της σχέσης που αναπτύχθηκε μεταξύ του Περισιτιάνη και του Παύλου Καρίδη ο τελευταίος, που γύρω στο 1814 φαίνεται να κινείται μεταξύ Βλαχίας, Κωνσταντινούπολης και Κύπρου, ανέλαβε να προωθήσει από το Βουκουρέστι στη Μονή Κύκκου τη δωρεά ύψους χιλίων γροσίων της Δόμνας Σμαράγδας (1774-1837), συζύγου του ηγεμόνα της Μολδαβίας Σκαρλάτου Αλέξανδρου Καλλιμάχη (1773-1821).⁹³ Τα ίδια καθήκοντα φαίνεται ότι είχε και το 1816 όταν μεσολάβησε για να φτάσει στη Μονή του Κύκκου το ποσό των 150 γροσίων.⁹⁴ Ο Παύλος δείχνει να συνέχισε αυτή τη διαμεσολαβητική δραστηριότητα και τις σχέσεις που είχε αναπτύξει με τη Μονή και το 1818.⁹⁵ Αυτό αποδεικνύεται από επιστολή του που απέστειλε από το Βουκουρέστι προς τον Περισιτιάνη στη Λάρνακα.⁹⁶

Οι παραπάνω πληροφορίες είναι σημαντικές όχι μόνο γιατί παρέχουν στοιχεία σχετικά με την επαγγελματική δραστηριότητα του Παύλου, αλλά επειδή μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε υποθέσεις για τον τόπο εγκατάστασής του, τουλάχιστον κατά την τετραετία 1814-1818. Προκύπτει λοιπόν με βάση τα προαναφερθέντα ότι, το Βουκουρέστι υπήρξε η πόλη από την οποία γίνονταν οι αποστολές χρημάτων προς τη Μονή Κύκκου και όχι η Κωνσταντινούπολη, όπως υποστηρίζει η έρευνα που προηγήθηκε, και κατά συνέπεια, η πρώτη θα πρέπει να θεωρηθεί ως πόλη-έδρα των δραστηριοτήτων του Παύλου.⁹⁷ Εξάλλου, η χρονολογία 1818, ως η πιο όψιμη χρονολογία που απαντά στα έγγραφα που αφορούν τον Παύλο Καρίδη, παρέχει, ως *terminus post quem*, ενδείξεις για τον θάνατό του. Από τον γάμο του απέκτησε έναν γιο, τον Χριστόδουλο και δύο κόρες, τη Θέκλα και τη Μαριού Καρίδη.⁹⁸

Ωστόσο, ο μικρότερος γιος του Χριστοδουλή, ο Κωνσταντίνος αποτελεί το μοναδικό μέλος της οικογένειας Καρίδη που ταυτίστηκε, παρά τις όποιες επιφυλάξεις της έρευνας,⁹⁹

⁹² Ο.π., σ. 139 [= Ο.π., σ. 58].

⁹³ Στυλιανός Κ. Πεردίκης, «Η Ιερά Μονή Κύκκου και οι σχέσεις της με τις παραδουνάβιες ηγεμονίες», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 9 (2010), σ. 363-386, εδώ σ. 370.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση της Δόμνας Σμαράγδας βλ. ενδεικτικά στο ίδιο, σ. 370 (σημ. 37-38) και Κούλα Ξυραδάκη, *Φαναριώτισσες. Η συμβολή τους στα γράμματα, στις τέχνες και στην κοινωνική πρόνοια*, Αθήνα, Φιλιππότη, ²1999, (= Δοκίμιο-Ιστορία, 44), σ. 86-90.

⁹⁴ Πεردίκης, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος», σ. 141-142 [= ο ίδιος, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος», σ. 59-60] και ο ίδιος, «Η Ιερά Μονή Κύκκου», σ. 370.

⁹⁵ Αυτό εξάλλου αποδεικνύεται από επιστολή του που απέστειλε από το Βουκουρέστι προς τον Περισιτιάνη στη Λάρνακα. Βλ. Πεردίκης, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος», σ. 142 [= ο ίδιος, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος», σ. 60].

⁹⁶ Ο.π.

⁹⁷ Πεردίκης, «Η Ιερά Μονή Κύκκου», σ. 370.

⁹⁸ Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 43.

⁹⁹ Βλ. ενδεικτικά Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα ιεροσολυμίτικης σταχυολογίας ή συλλογή ανέκδοτων και σπανίων ελληνικών συγγραφών περί των κατά την Εώαν ορθοδόξων εκκλησιών και μάλιστα της των Παλαιστινίων*, 5 τόμ., Βρυξέλλες, Culture et Civilisation, 1963, εδώ τ. Γ', σ. 288

με τον Αθανάσιο Νικομηδείας (1740;-1750-1821).¹⁰⁰ Οι μοναδικές πληροφορίες που αφορούν τον Κωνσταντίνο Καρίδη συνδέονται με τη δραστηριότητά του σε σχέση με τη Μονή Κύκκου, αφού ο Κωνσταντίνος, που έφερε και τον τίτλο του Καμινάρη, εμφανίζεται ως αντιπρόσωπος της Μονής στο Βουκουρέστι.¹⁰¹ Ωστόσο, δεν διασώζονται χρονολογικές ενδείξεις σχετικά με την παραμονή του στο Βουκουρέστι και τη συνεργασία του με τη Μονή Κύκκου ή οποιαδήποτε άλλα στοιχεία που να επιτρέπουν τη διατύπωση κάποιων υποθέσεων σχετικά με τη ζωή του.

Επιπλέον, οι απόγονοι του Χριστοδουλή Καρίδη εκμεταλλεύτηκαν την οικογενειακή παράδοση, αλλά και τις ιδιαίτερα ευνοϊκές συνθήκες που επικρατούσαν στη Λάρνακα για να ασχοληθούν με το εμπόριο ή και να αναλάβουν διάφορα αξιώματα στα εκεί προξενεία. Ο Ιερώνυμος (προ του 1747), γιος του Ανδρόνικου Καρίδη, υπηρέτησε κατά την περίοδο 1747 με 1754 ως τρίτος διερμηνέας στο γαλλικό προξενείο,¹⁰² ενώ στα 1771-1792 ανέλαβε το αξίωμα του δεύτερου διερμηνέα.¹⁰³ Ο Ιερώνυμος, ο οποίος υπήρξε ιδιαίτερα ικανός στον χειρισμό των διαφόρων υποθέσεων του προξενείου, τουλάχιστον τα δύο πρώτα χρόνια μετά τον διορισμό του, εργαζόταν σχεδόν χωρίς να αμείβεται.¹⁰⁴

Μια δεκαετία αργότερα και εξαιτίας του γεγονότος ότι οι προσπάθειες για διευθέτηση της μισθοδοσίας του Ιερώνυμου από τον Γάλλο πρόξενο Astier δεν καρποφόρησαν, αποδεσμεύτηκε από τα καθήκοντα του προξενείου και αφοσιώθηκε στο εμπόριο.¹⁰⁵ Αν και φαινομενικά εγκατέλειψε το γαλλικό προξενείο, η δεκάχρονη του εμπειρία εκτιμήθηκε και

[φωτομηχανική ανατύπωση της α' έκδ. του 1897]: Παπαπορφυρίου, «Εκδόσεις εγγράφων», σ. 173-175· Κύρρης, «Πολιτική, φιλολογική και ιδιωτική αλληλογραφία», σ. 323-324 (σημ. xxxxi)· Περδίκης, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος», σ. 141-142 [= ο ίδιος, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος», σ. 60]· Κοκκινόφτας, «Ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης», σ. 184 και Περδίκης, «Η Ιερά Μονή Κύκκου», σ. 369-370.

¹⁰⁰ Βλ. ενδεικτικά Παπαχαράλαμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 196· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 44 και Γεωργής, «Ο δραγομάνος της Α.Α.Μ. της Αποστολικής Βασιλίσσας της Ουγγαρίας», σ. 66.— Για τον Νικομηδείας θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

¹⁰¹ Βλ. Περδίκης, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος», σ. 141 [= ο ίδιος, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος», σ. 60] και ο ίδιος, «Η Ιερά Μονή Κύκκου», σ. 369-370.

¹⁰² Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 57.

¹⁰³ Ο.π.— Αναφορά στο γεγονός ότι ο Ιερώνυμος Καρίδης υπηρέτησε ως δραγομάνος στο γαλλικό προξενείο γίνεται και από άλλους μελετητές. Βλ. ενδεικτικά Κυπριανός (Αρχιμ.), *Ιστορία*, σ. 600· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 47 και Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοστροπίες*, σ. 28, αρ. Η'.— Η Pouradier Duteil Λοϊζίδου στη μελέτη της αναφέρει ότι την περίοδο αυτή ο Ιερώνυμος εκτελούσε χρέη διερμηνέα χωρίς να διευκρινίζει αν πρόκειται για πρώτο ή δεύτερο διερμηνέα. Βλ. Pouradier Duteil-Λοϊζίδου, «Ιερώνυμος Καρύδης», σ. 82.

¹⁰⁴ Pouradier Duteil-Λοϊζίδου, «Ιερώνυμος Καρύδης», σ. 82-83.— Ο τότε Γάλλος πρόξενος André Benoît Astier (1756-1794) σε μια επιστολή του προς τον Υπουργό de Sartine αναφέρθηκε στις υπηρεσίες του Ιερώνυμου με ιδιαίτερα επαινετικό τρόπο. Έγραψε: «Ελπίζουμε ότι με τον ίδιο τρόπο που έχετε ήδη εξασφαλίσει την αρμόζουσα αμοιβή στους προηγούμενους δραγομάνους θα το πράξετε και για τον κ. Καρύδη. Του αξίζει ακόμη περισσότερο αφού, πρόσφατα, προτιμώντας να παραμείνει στο γαλλικό προξενείο αρνήθηκε κατηγορηματικά τη θέση δραγομάνου του Σεραγιού, παρά τις επίμονες παρακλήσεις του πασά της Κύπρου». Βλ. στο ίδιο, σ. 83.

¹⁰⁵ Βλ. Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 47 και Pouradier Duteil-Λοϊζίδου, «Ιερώνυμος Καρύδης», σ. 81-83.

έτσι, ανέλαβε να εκπαιδεύσει τον διάδοχο του Γάλλου δραγομάνου Louis Fornetty (1777-1785), τον Joseph Astoin Sielve (1785-Ιαν. 1790).¹⁰⁶ Στα 1787 επέστρεψε στο γαλλικό προξενείο ως αντικαταστάτης του Sielve και εκτελούσε χρέη δραγομάνου, αν και ήταν διορισμένος ως δεύτερος βοηθός του, μέχρι την οριστική μετάθεση του Sielve στο Αλγέρι, το 1790.¹⁰⁷ Έκτοτε μέχρι και τον Νοέμβριο του 1792, που τον διαδέχτηκε ο Simian προσέφερε τις υπηρεσίες του στο προξενείο ως πρώτος δραγομάνος.¹⁰⁸ Παρέμεινε στην ίδια θέση μέχρι και τις αρχές Απριλίου του 1793,¹⁰⁹ έτος στο οποίο εντοπίζεται και η τελευταία καταγραφή του ονόματός του στην αλληλογραφία του γαλλικού προξενείου.¹¹⁰

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα κατάστιχο εσόδων του Ιερώνυμου Καρίδη, γραμμένο και υπογεγραμμένο από τον ίδιο. Το κατάστιχο αυτό περιλαμβάνεται στα λυτά έγγραφα του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Χρυσάνθου (1767-1810) και αφορά την περίοδο 1^{ης} Νοεμβρίου 1788 μέχρι τη 10^η Ιανουαρίου 1789.¹¹¹ Από αυτό προκύπτει η πληροφορία ότι τη διμηνία αυτή τα έσοδά του έφταναν τα 2880 γρόσια και προέρχονταν από τους τότε εκκλησιαστικούς ηγέτες της Κύπρου (τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Χρυσάνθο, τον Μητροπολίτη Κιτίου Μελέτιο Α΄ Μυριανθέα (1776-1797) κ.ά.).¹¹² Δυστυχώς στο κατάστιχο δεν εντοπίζονται οποιεσδήποτε πληροφορίες ενδεικτικές των υπηρεσιών που πρόσφερε ο Καρίδης. Είναι πιθανόν αυτές να συνδέονταν με την εμπορική δραστηριότητα που ανέπτυξε. Ωστόσο, δεν είναι αμελητέας σημασίας ότι διατηρούσε συναλλαγές με προσωπικότητες που ανήκαν στις τάξεις του άγαμου κλήρου, ενώ το υψηλό αυτό ποσό δηλώνει και την τότε οικονομική του κατάσταση. Το γεγονός όμως, ότι εμφανίζεται ως ο νόμιμος κληρονόμος της περιουσίας του τότε πρόσφατα αποθανόντος Μητροπολίτη Δέρκων, ίσως του Ανανία (1773-1791)¹¹³ —σύμφωνα με μια επιστολή που συνέταξε ο τότε πρωτοσύγκελος της Χαλκηδόνας Αγάπιος προς τον Αρχιεπίσκοπο Χρυσάνθο με ημερομηνία 16 Ιουνίου 1792— φανερώνει τις σχέσεις που διατηρούσε και με ανώτερους κληρικούς εκτός Κύπρου.¹¹⁴

¹⁰⁶ Pouradier Duteil-Λοϊζίδου, «Ιερώνυμος Καρύδης», σ. 85-89.— Σχετικά με πληροφορίες για τη δράση των Louis Fornetty και Joseph Astoin Sielve βλ. ενδεικτικά Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 54.

¹⁰⁷ Pouradier Duteil-Λοϊζίδου, «Ιερώνυμος Καρύδης», σ. 86-87.

¹⁰⁸ Ό.π., σ. 87-88 και Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 54.

¹⁰⁹ Pouradier Duteil-Λοϊζίδου, «Ιερώνυμος Καρύδης», σ. 88-89.

¹¹⁰ P. et A. Pouradier Duteil, *Chypre au Temps de la Révolution Française*, σ. 21.

¹¹¹ «Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων Κύπρου. Αρχείον Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου», αρ. 19^Α-20^Α.

¹¹² Ό.π., αρ. 19^Α.— Ενδεικτικά για τον Μελέτιο Α΄ βλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 155-165.

¹¹³ Βασ. Σταυρίδης, λ. «Δέρκων, Μητρόπολις», στη: *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Δ΄, στ. 1016-1017, εδώ στ. 1016.

¹¹⁴ «Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων Κύπρου. Αρχείον Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου», αρ. 26^Α.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εμφάνιση του Ιερώνυμου Καρίδη στον κατάλογο των συνδρομητών της *Ιστορίας χρονολογικής της νήσου Κύπρου* του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού, που εκδόθηκε το 1788 στη Βενετία.¹¹⁵ Η οικονομική συνδρομή του Ιερώνυμου για την πραγματοποίηση μιας έκδοσης, που θα αφορούσε την πατρίδα του, αφενός υποδήλωνε το ενδιαφέρον του για την ιστορία του τόπου του, αφετέρου μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ενδέχεται να γνώριζε προσωπικά τον Αρχιμανδρίτη Κυπριανό. Εξάλλου, η εμφάνιση του ονόματος του Ιερώνυμου στον κατάλογο των συνδρομητών της *Ιστορίας* του Κυπριανού, έναν κατάλογο που περιείχε τα ονόματα της αφρόκρεμας της κυπριακής λογιόσύνης της εποχής, σε συνδυασμό με όσα προαναφέρθηκαν υποδεικνύει ότι πρόκειται για ένα πρόσωπο που οπωσδήποτε διέθετε σημαντικό κύρος στην κοινωνία της Λάρνακας και της Κύπρου γενικότερα. Τέλος, με βάση τα συμπεράσματα της έρευνας του Αριστείδη Λ. Κουδουνάρη, ο Ιερώνυμος παντρεύτηκε τη Μαριού Καρίδη, εξάδελφή του και κόρη του Παύλου Καρίδη.¹¹⁶ Ο Ιερώνυμος εικάζεται ότι απεβίωσε μετά το έτος 1793.

Το επιφανέστερο και πιο γνωστό σήμερα μέλος της οικογένειας Καρίδη είναι ο μικρότερος γιος του Ανδρόνικου Καρίδη, ο Αθανάσιος, ο οποίος ανέπτυξε αξιόλογη κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική δράση.¹¹⁷ Ο Αθανάσιος, του οποίου το κοσμικό όνομα πιθανολογείται ότι ήταν Κωνσταντίνος,¹¹⁸ γεννήθηκε στο διάστημα 1740-1750 στην πόλη ή την επαρχία Λάρνακας.¹¹⁹ Μια τοπική παράδοση, τον συνδέει με την ενορία Σωτήρος, όπου βρίσκονταν οι οικίες της οικογένειας Καρίδη.¹²⁰ Σε νεαρή ηλικία, μεταξύ

¹¹⁵ Κυπριανός (Αρχιμ.), *Ιστορία*, σ. 600.

¹¹⁶ Βλ. Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 91 και Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 47.

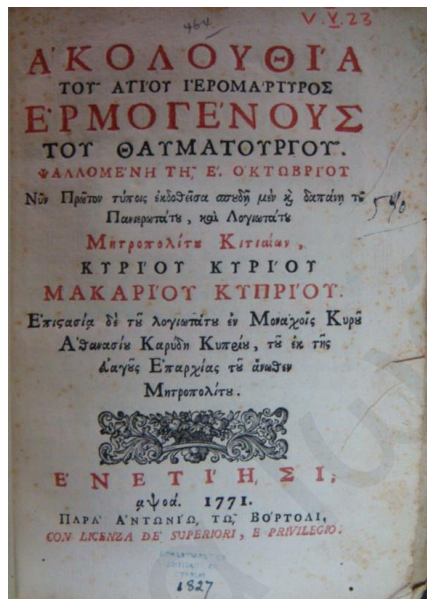
¹¹⁷ Βλ. ενδεικτικά Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 293, 295.— Ένα μεγάλο τμήμα της μέχρι τώρα έρευνας, όπως προαναφέρθηκε, θεωρούσε τον Νικομηδείας ως τον μικρότερο γιο του Χριστοδουλή Καρίδη. Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 100.

¹¹⁸ Βλ. ενδεικτικά Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 91· Παπαχαλαράμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 196 και Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 44.— Σύμφωνα με μια άποψη που διατυπώνεται από τον Κοκκινόφτα: «η δε παράδοση που υποστηρίζει ότι το λαϊκό όνομα του Μητροπολίτη Νικομηδείας ήταν Κωνσταντίνος μάλλον δεν ευσταθεί». Βλ. Κοκκινόφτας, «Ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης», σ. 184.

¹¹⁹ Για τη γέννηση και την καταγωγή του από την πόλη και επαρχία Λάρνακας βλ. Κωνσταντίνος Ι. Μυριανθόπουλος, «Μία επιστολή του εθνομάρτυρος Μητροπολίτου Νικομηδείας Αθανασίου του Κυπρίου του 1814», *Πάφος* 8 (1943), σ. 75-81, εδώ σ. 78· Κωνσταντίνος Χατζηψάλτης, «Ο Κύπριος Εθνομάρτυς του 1821 Αθανάσιος Καρύδης», *Ελληνική Κύπρος* 24/3 (1951), σ. 93· Μύρωνας Χριστοφίδης, «Κύπριοι κληρικοί στο εξωτερικό», *Τάμις Οφ Σάιπρος* 5/51 (1959), σ. 40· Μιτσίδης, «Ο Κύπριος Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος», σ. 96· Κοκκινόφτας, «Ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης», σ. 179· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογιόσύνη*, σ. 89 και Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 295.

¹²⁰ Κωνσταντίνος Ι. Μυριανθόπουλος, «Ο εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης ο Κύπριος», εφημ. *Νέον Έθνος*, έτος 38, αρ. φ. 1917 (17 Δεκεμβρ. 1931), σ. 1-2, εδώ σ. 1.— Το θέμα της καταγωγής του Αθανασίου από τη Σκαρίνου συνδέεται με μια πληροφορία που εισάγαγε στη βιβλιογραφία ο Παπαδόπουλος. Βλ. Παπαδόπουλος, *Η εκκλησία*, σ. 98. Πρβλ. Λοΐζος Φιλίππου, «Η Λάρναξ κατά τον αγώνα της ανεξαρτησίας. Απόσπασμα εκ της ομιλίας του Κου Λοΐζου Φιλίππου», εφημ. *Νέον Έθνος*, έτος 38, αρ. φ. 1913 (20 Δεκεμβρ. 1930), σ. 3.

των ετών 1765-1771, μετέβη στη Βενετία —ύστερα από παρότρυνση του πατέρα του Ανδρόνικου Καρίδη— ο οποίος, την εποχή εκείνη βρισκόταν σε αυτή την ιταλική πόλη. Εκεί, σπούδασε φιλοσοφία.¹²¹ Κατά την εκεί παραμονή του, ο Αθανάσιος επιμελήθηκε το 1771 την έκδοση της *Ακολουθίας του αγίου Ερμογένους*, που κυκλοφόρησε από το τυπογραφείο του Βόρτολι με δαπάνες του λογίου Μητροπολίτη Κιτίου Μακαρίου (1737-1776).¹²² Το έργο επανεκδόθηκε τον επόμενο χρόνο.¹²³ Ο Μητροπολίτης Κιτίου Μακάριος χρηματοδότησε και τη δεύτερη έκδοση της *Ακολουθίας*.¹²⁴

Εικ. 9: Σελίδα τίτλου της *Ακολουθίας του αγίου Ερμογένους* (1771)

Κατά τη διάρκεια του 1772 ο Αθανάσιος επέστρεψε στην Κύπρο, όπου στις 30 Ιανουαρίου 1773 χειροτονήθηκε ιεροδιάκονος από τον Μητροπολίτη Κιτίου στη Σκαρίνου.¹²⁵ Έκτοτε ανέλαβε διάφορα εκκλησιαστικά αξιώματα μέχρι που τον Δεκέμβριο

¹²¹ Σχετικά με την παραμονή του Αθανάσιου στη Βενετία και τις σπουδές του βλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Β', σ. 120· Μιτσιδής, «Ο Κύπριος Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος», σ. 96· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 44· Κοκκινόφτας, «Ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης», σ. 179· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογιόσυνη*, σ. 89 και Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 295.

¹²² Ο πλήρης τίτλος της *Ακολουθίας* είναι ο ακόλουθος: Αθανάσιος Καρύδης (επιμ.), *Ακολουθία του αγίου Γερομαρτύρου Ερμογένους του θαυματούργου*. [...], [Βενετία], Αντώνιος Βόρτολι, 1771 [1772] [Κυπριακό Μουσείο, συλλογή Λουκή Πιερίδη].— Στην αγκύλη προστίθεται η χρονολογία της επανέκδοσης του έργου.

¹²³ Βλ. Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τ. Α', σ. 92-93, αρ. 260 και Legrand, *Bibliographie Hellénique Au Dix-Huitième Siècle*, τ. II, σ. 149, αρ. 757.— Αναφορά και στις δύο εκδόσεις γίνεται από τους ακόλουθους: Θεοχάρης Σχίζας (επιμ.), *Κύπρια Μηναία*, 10 τόμ., Θεσσαλονίκη, Μέλισσα, χ.χ., εδῶ τ. Β', σ. 69 και Κοκκινόφτας, «Ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης», σ. 179.

¹²⁴ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 162.

¹²⁵ Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική βιβλιοθήκη*, τ. Δ', σ. 363-364, αρ. 407.— Η χειροτονία του στο χωριό Σκαρίνου δεν αποτελεί και αποδεικτικό της καταγωγής του, όπως υποστηρίζεται από κάποιους, μελετητές, αφού τον 18^ο αιώνα οι χειροτονίες των ιερωμένων πραγματοποιούνταν κατά τη διάρκεια των περιοδειών των Μητροπολιτών στην εκάστοτε επαρχία.

του 1781 εκλέχθηκε Μητροπολίτης Λιβύης και χειροτονήθηκε το 1783, διακονία που άσκησε για μία περίπου δεκαετία (μέχρι το 1791). Ο θάνατος του Μητροπολίτη Νικομηδείας Μελετίου (1791), τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, είχε σαν αποτέλεσμα την ανέλιξη του Αθανάσιου στον μητροπολιτικό θρόνο Νικομήδειας.¹²⁶ Ως Μητροπολίτης Νικομηδείας, ο Αθανάσιος ανέπτυξε σημαντική πολιτική και θρησκευτική δράση (συμμετοχή σε Οικουμενικές Συνόδους, αντιπρόσωπος του Πατριαρχείου στην Πύλη κ.ά).¹²⁷

Ο Αθανάσιος εργάστηκε για την ανάπτυξη της παιδείας. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα δίδαξε ο ίδιος σε ένα από τα σχολεία της Αθήνας, πιθανόν στη Σχολή Ντούκα.¹²⁸ Το 1800 ίδρυσε το πρώτο ελληνικό σχολείο της επαρχίας Νικομηδείας, το οποίο στελέχωσε με κατάλληλα καταρτισμένο εκπαιδευτικό προσωπικό και ενίσχυε οικονομικά.¹²⁹ Ταυτόχρονα, έλαβε μέτρα που στόχευαν στην άνοδο του μορφωτικού επιπέδου της ευρύτερης του επαρχίας.¹³⁰ Συγχρόνως, ο Αθανάσιος εργάστηκε για τη βελτίωση των

¹²⁶ Για την εκλογή του Αθανάσιου στο αξίωμα του Μητροπολίτη Λιβύης και αργότερα, σε αυτό του Μητροπολίτη Νικομηδείας βλ. ενδεικτικά Αθανάσιος Κομνηνός-Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα βιβλίου Η', Θ' και Ι' ήτοι τα μετά την Αλωσιν (1453-1789)* (εκ χειρογράφου ανεκδότου της Ιεράς Μονής του Σινά), εκδ.: Γερμανός Αφθονίδης Σιναΐτης (Αρχιμ.), χ.τ., χ.ε., 1972, σ. 699-700 [φωτομηχανική ανατύπωση της α' έκδ. του 1870]· Μιτσιδής, «Ο Κύπριος Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος», σ. 98· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 44· Κοκκινόφτας, «Ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης», σ. 180-181· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισόνη*, σ. 89· Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ιστορία της εκκλησίας Αλεξάνδρειας (62-1934)*, Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναράς, 2009, σ. 792-293 και Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 296.

¹²⁷ Για την πολιτική και θρησκευτική δράση του Αθανάσιου βλ. ενδεικτικά Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα*, τ. Γ', σ. 200, 243· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 44· Κώστας Π. Κύρρης, «Δεδομένα επί των κοινωνικών θεσμών της Κύπρου κατά τας αρχάς του ΙΘ' αιώνας. Τα περιεχόμενα του κατάστιχου XXVI της Αρχιεπισκοπής Κύπρου», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 6 (1972-1973), σ. 269-416, εδώ σ. 318· Μιτσιδής, *Ο Κύπριος την καταγωγήν Μητροπολίτης Νικομηδείας*, σ. 12-14· Κοκκινόφτας, «Ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης», σ. 181-182· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισόνη*, σ. 89 και Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 296.— Για τη συμμετοχή του σε Οικουμενικές Συνόδους και τη διαμόρφωση πολιτικής σε σχέση με την Κύπρο βλ. Σταυρίδης, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Κύπρος*, σ. 159, 163, 315, 321, 324, 343-344, αρ. εγγ. 19, 22-23, 34 αντίστοιχα.

¹²⁸ Βλ. ενδεικτικά Ευαγγελίδης, *Η παιδεία*, τ. Α', σ. 242· Θεμιστοκλής Ν. Φιλαδελφεύς, *Ιστορία των Αθηνών επί Τουρκοκρατίας (1400-1800)*, 2 τόμ., Αθήνα, Διονύσιος Νότης Καραβίας, 2000, (= Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, 245), εδώ τ. Β', σ. 126 (σημ. 1), [φωτομηχανική ανατύπωση της α' έκδ. του 1902]· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 44· Λ. Πολίτης και Μαρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17^{ου}-18^{ου} αιώνα», σ. 334· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισόνη*, σ. 89 και Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 295.

¹²⁹ Για την ίδρυση και την επάνδρωση σχολείου στη Νικομήδεια από τον Αθανάσιο βλ. ενδεικτικά Ευαγγελίδης, *Η παιδεία*, τ. Β', σ. 185, 285· Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Β', σ. 120-121· Μυριανθόπουλος, «Ο εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας», σ. 1· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 44· Μιτσιδής, *Ο Κύπριος την καταγωγήν Μητροπολίτης Νικομηδείας*, σ. 15-19· Κοκκινόφτας, «Ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης», σ. 182· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισόνη*, σ. 89 και Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 296-297.

¹³⁰ Για τη χορηγία, κάλυψη αναγκών των απόρων και των σχολείων της υπαίθρου βλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Β', σ. 120-121· Χριστοφίδης, «Κύπριοι κληρικοί στο εξωτερικό», σ. 40· Μιτσιδής, «Ο Κύπριος Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος», σ. 100-101· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 44· Κοκκινόφτας, «Ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης», σ. 182· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισόνη*, σ. 89 και Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή

συνθηκών λειτουργίας της Πατριαρχικής Σχολής και για τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης της.¹³¹ Από την 1^η Μαρτίου του 1820 διετέλεσε επίτροπος του Πατριαρχικού Τυπογραφείου.¹³²

Η δράση του Αθανασίου δεν περιορίστηκε μόνο σε εκκλησιαστικό και πνευματικό επίπεδο. Σημαντική ήταν και η δραστηριότητα που επέδειξε κατά την Ελληνική Επανάσταση. Ειδικότερα, ο Αθανάσιος συνυπέγραψε αφοριστική εγκύκλιο εναντίον της Επανάστασης και του αρχηγού της μαζί με τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Πολύκαρπο και άλλα εικοσιένα μέλη της Ιεράς Συνόδου. Συνελήφθηκε από τους Τούρκους τον Μάρτιο του 1821 και πέθανε στις 10 Απριλίου του ίδιου έτους ύστερα από βασανιστήρια στα οποία υποβλήθηκε μαζί με άλλους συνοδικούς αρχιερείς.¹³³

Ένα άλλο μέλος της οικογένειας Καρίδη το οποίο συνέδεσε το όνομά του με το γαλλικό προξενείο υπήρξε ο Χριστόδουλος Καρίδης, ο εξάδελφος του Ιερώνυμου Καρίδη. Ο γιος του Παύλου, ο Χριστόδουλος βρέθηκε «εις τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ βασιλέως ἀπὸ τοῦ 1747 μέχρι τοῦ 1755 ὡς ἔμπιστος γραμματεὺς παρὰ τῷ ἀειμνήσῳ Κόμητι Lorenzi, ἐπιτετραμμένῳ τοῦ βασιλέως ἐν Φλωρεντίᾳ», όπως δήλωσε ο ίδιος σε ένα σωζόμενο ενυπόγραφο σημείωμά του.¹³⁴ Το 1755 επέστρεψε στην Κύπρο και αρχικά διετέλεσε βοηθός γραμματέας και αργότερα, αναπληρωτής γραμματέας του γαλλικού προξενείου.

οικογένεια», σ. 296-297.— Η στάση του Μητροπολίτη Νικομηδείας Αθανασίου απέναντι στον Ονούφριο Μικελλίδη επιβεβαιώνει τη μέριμνα του Νικομηδείας για την αφιλοκερδή διάδοση των ελληνικών γραμμάτων. Ο Ονούφριος, γιος του Ρώσου προξένου στην Κύπρο Μικέλλη και της Πεζούνας, αδελφής ή μέλους του στενού οικογενειακού κύκλου του Αθανασίου, μετά από τον θάνατο του πατέρα του, τέθηκε υπό την προστασία και την κηδεμονία του Αθανασίου. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο Ονούφριος κατόρθωσε να μεταβεί γύρω στο 1795 στην Κωνσταντινούπολη και να φοιτήσει στη Μεγάλη του Γένους Σχολή.— Για τη σχέση μεταξύ του Αθανασίου Καρίδη και του Ονούφριου Μικελλίδη βλ. ενδεικτικά Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 297. Πρβλ. Παπαπορφυρίου, «Εκδόσεις εγγράφων», σ. 173-175 και Κύρρης, «Πολιτική, φιλολογική και ιδιωτική αλληλογραφία», σ. 276-277, 317 (σημ. xi), αρ. xi.— Περαιτέρω στοιχεία για τον Ονούφριο Μικελλίδη δόθηκαν στο δεύτερο κεφάλαιο. Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 129.

¹³¹ Βλ. ενδεικτικά Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμίτικη βιβλιοθήκη*, τ. Γ', σ. 190, αρ. 20· Μυριανθόπουλος, «Ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας», σ. 1· Χατζηγάλης, «Ο Κύπριος Εθνομάρτυς του 1821 Αθανάσιος Καρύδης», σ. 93· Μιτσίδης, *Ο Κύπριος την καταγωγήν Μητροπολίτης Νικομηδείας*, σ. 20· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοσύνη*, σ. 89 και Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 296.

¹³² Βλ. ενδεικτικά Μιτσίδης, «Ο Κύπριος Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος», σ. 101 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοσύνη*, σ. 89.

¹³³ Για τη συμμετοχή του Αθανασίου στην Επανάσταση και τον θάνατό του βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, *Λόγοι εκκλησιαστικοί εκφωνηθέντες εν τη γραικική εκκλησία της Οδησού κατά το αωκα-αωκβ έτος*, Βερολίνο, Ακαδημία των Επιστημών, 1833, σ. 17-62· Χατζηγάλης, «Ο Κύπριος Εθνομάρτυς του 1821 Αθανάσιος Καρύδης», σ. 93· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 44, 47· Μιτσίδης, *Ο Κύπριος την καταγωγήν Μητροπολίτης Νικομηδείας*, σ. 21-25· Κοκκινόφτας, «Ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης», σ. 184-186· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοσύνη*, σ. 89 και Κουδουνάρης, «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια», σ. 297.

¹³⁴ Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Δωρεά Χριστόδουλου Καρύδη. Πρακτικόν πατριωτικής συνεισφοράς», *Κυπριακά Χρονικά* 6 (1929), σ. 315.

Έφτασε στο αξίωμα του αναπληρωτή προξένου της Γαλλίας,¹³⁵ παρόλο που στο σημείωμα για το οποίο μόλις έγινε λόγος ο Χριστόδουλος δεν φαίνεται να ανέλαβε ποτέ αυτό το αξίωμα.¹³⁶ Η απασχόληση του Χριστόδουλου στο προξενείο δεν θα πρέπει να κράτησε περισσότερο από το 1792 ή το αργότερο το 1794, έτος κατά το οποίο ο A. Sicard διαδέχθηκε τον Astier στη θέση του προξένου.¹³⁷

Μετά την αποχώρησή του από το γαλλικό προξενείο, ο Χριστόδουλος διέμενε στη Λάρνακα και με βάση τις πηγές της εποχής, ασχολήθηκε με το εμπόριο. Πιθανότατα να ασχολήθηκε με το γενικό εμπόριο, όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς από μια σημείωση στο χειρόγραφο 13 της Βιβλιοθήκης της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου η οποία αφορούσε το χρέος ύψους 110 γροσίων, που αντιστοιχούσε στην αγορά ενός ρολογιού, το οποίο του όφειλε στα 1811 ο τότε γραμματέας και προύχοντας της Λάρνακας Ιωάννης Αντωνόπουλλος.¹³⁸ Φαίνεται ότι συνεργαζόταν επαγγελματικά με τους Παύλο Καρίδη, με τον οποίο συνδεόταν και με δεσμούς αίματος, και Κωνσταντίνο Περισιτιάνη.¹³⁹

Ειδικότερα, η σχέση του με τον Κωνσταντίνο Περισιτιάνη και οι δραστηριότητες του τελευταίου πιθανόν να δικαιολογούν σε έναν μεγάλο βαθμό και τη σχέση που ανέπτυξε ο Χριστόδουλος με τις κυπριακές μονές και την Εκκλησία της Κύπρου γενικότερα. Η σχέση αυτή, που προϋπήρχε ήδη από το 1795,¹⁴⁰ ενισχύθηκε κατά το 1809, όπως πληροφορούμαστε από τον Μεγάλο Κώδικα της Αρχιεπισκοπής, από τις οικονομικές εκκρεμότητες του Χριστόδουλου προς τον τότε Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Χρύσανθο.¹⁴¹ Οι επαφές του Χριστόδουλου με ανώτερους και ανώτατους κληρικούς, συνεχίστηκαν

¹³⁵ Βλ. ενδεικτικά Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 25-26, 90· Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 196 και Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 47.

¹³⁶ Βλ. Κυριαζής, «Δωρεά Χριστόδουλου Καρύδη», σ. 315· ο ίδιος, *Συλλογή*, σ. 37 και Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 47.— Ο Παπαχαραλάμπους υιοθετεί την άποψη ότι ο Χριστόδουλος διετέλεσε Πρόξενος της Γαλλίας. Βλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 195.

¹³⁷ Βλ. ενδεικτικά Νεοκλής Γ. Κυριαζής, «Προξενικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 9 (1933), σ. 188-194, εδώ σ. 189-191 [αναφορά στην υπηρεσία του στο προξενείο κατά το 1788]· ο ίδιος, «Ναυλωτικά έγγραφα», σ. 263-267 [αφορά τις υπηρεσίες του το έτος 1789]· ο ίδιος, «Δημοπρασία», *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934), σ. 277-282, εδώ σ. 280-281 [αφορά τις υπηρεσίες του το έτος 1789]· ο ίδιος, «Δωρεά Χριστόδουλου Καρύδη», σ. 315 [αφορά τις υπηρεσίες του το έτος 1790]· Μιτσίδης, *Ο Κύπριος την καταγωγήν Μητροπολίτης Νικομηδείας*, σ. 6 (σημ. 7) [αναφορά στην υπηρεσία του στο προξενείο από το 1756-1788] και Rouradier Duteil-Λοϊζίδου, «Ιερώνυμος Καρύδης», σ. 87-88 [για την προσφορά του την περίοδο 1788-1792].

¹³⁸ «Βιβλίον λογαριασμών του έτους 1804. Αναγράφονται 54 ονόματα προύχοντων Τούρκων. 1811. Χφ. 13», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία), φ. 3, 28.— Ο Χριστόδουλος Καρίδης ίσως και να εμπορευόταν οίνο. Βλ. Περδίκης, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος», σ. 142 [= ο ίδιος, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος», σ. 60-61].

¹³⁹ Περδίκης, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος», σ. 142 [= ο ίδιος, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος», σ. 60-61].

¹⁴⁰ Παπαπορφυρίου, «Εκδόσεις εγγράφων», σ. 173-175.

¹⁴¹ «Μέγας Κώδιξ της Αρχιεπισκοπής», σ. 165.

τουλάχιστον μέχρι και το 1818.¹⁴² Χάρη σε κάποιες σωζόμενες του επιστολές, γνωρίζουμε ότι βρισκόταν σε επαφή με τον θείο του Αθανάσιο. Μία από αυτές, που φέρει ημερομηνία 29 Δεκεμβρίου 1820, ενδέχεται να συνιστά και *terminus post quem* για τον θάνατό του.¹⁴³ Ο Χριστόδουλος Καρίδης παντρεύτηκε, πιθανότατα στη Λάρνακα και απέκτησε έναν γιο, τον Ιωάννη (†1885).¹⁴⁴

Η ενασχόληση της συντριπτικής πλειοψηφίας των προαναφερθέντων μελών της οικογένειας Καρίδη τόσο με το εμπόριο όσο και η απασχόλησή τους στα διάφορα προξενεία που είχαν ως έδρα τους τη Λάρνακα (κυρίως αυτά της Γαλλίας και της Βρετανίας) ενδέχεται να έπαιξε κάποιον ρόλο στους γάμους των δύο θυγατέρων του Παύλου Καρίδη: της Θέκλας με τον Αντώνιο Π. Βοντιτσιάνο,¹⁴⁵ και της Μαριούς αρχικά με τον εξάδελφό της Ιερώνυμο Καρίδη,¹⁴⁶ και έπειτα, με τον Πιεράκη Corella.¹⁴⁷

Ο Βοντιτσιάνος διετέλεσε πρόξενος του αγγλικού προξενείου της Λάρνακας την περίοδο 1799-1838.¹⁴⁸ Με τη σύζυγό του Θέκλα απέκτησαν επτά κόρες: την Αννέτα Ζαχαρία Γαβριήλ, την Κατίνα Φραγκούδη, την Ιουλιανή Τσελεπή Γιάγκου (Γεωργιάδη), την Αυγούστα Βοντιτσιάνου, την Εσθήρ, την Αδαμαντία και την Ουρανία Ζαχαριάδου.¹⁴⁹ Η Θέκλα απεβίωσε το 1820.¹⁵⁰

Σε αντίθεση με τη Θέκλα, για τη ζωή της Μαριούς Καρίδη διασώθηκαν περισσότερες πληροφορίες. Τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας τα οποία πιστοποιούν τη γνώση της ιταλικής γλώσσας εκ μέρους της Μαριούς σε συνδυασμό με τις επιστολές που έχουν σωθεί και αποδίδονται στην ίδια είναι ιδιαίτερα σημαντικά. Εκτός από το γεγονός ότι τα πιο πάνω συνιστούν μάρτυρες της μόρφωσής της ταυτόχρονα, μας επιτρέπουν να αξιολογήσουμε το είδος της μόρφωσής της. Κατά συνέπεια, η Μαριού δεν αποτελεί, όπως επισήμανε η προγενέστερη έρευνα, απλώς μια τυπική περίπτωση γυναίκας από τα ανώτερα

¹⁴² Όπως μας πληροφορεί η έρευνα: «ο Χριστόδουλος Καρίδης [...], γράφοντας προς τον ηγούμενο στις 13 Φεβρουαρίου 1818, του γνωστοποιεί την παραλαβή της αλληλογραφίας του μέσω Περιστιάνη, όπου περιέχονται και επιστολές για [...] [τον] Παύλο Καρίδη, τον μητροπολίτη Νικομηδείας Αθανάσιο Καρίδη και τους άρχοντες του Βουκουρεστίου». Βλ. Περδίκη, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος», σ. 142 [= ο ίδιος, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος», σ. 60].

¹⁴³ Κοκκινόφτας, «Ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης», σ. 184.

¹⁴⁴ Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 47.

¹⁴⁵ Βλ. Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 92 και Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 47.

¹⁴⁶ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 116.

¹⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Β', σ. 142-143· Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 91, 94· Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 196· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 47, 87· Ανδρέας Ο. Ευρυβιάδης, *Η Λάρνακα και ο κόσμος της (Όσα φέρνει η μνήμη β.)*, Λάρνακα, χ.ε., 1993, σ. 21-22 και Κουδουνάρης, «Η οικογένεια Πιερίδης», σ. 3.— Ενδεικτικά για τη ζωή και τη δράση του Corella βλ. Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 87.

¹⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, «Πρόξενοι και προξενεία εν Κύπρω», σ. 196· Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 92 και Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 13-14.

¹⁴⁹ Βλ. Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 92 και Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 14, 47.

¹⁵⁰ Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 14.

κοινωνικά στρώματα.¹⁵¹ Η μόρφωσή της μας επιτρέπει να την τοποθετήσουμε πλάι στις λίγες Φαναριώτισσες της Κωνσταντινούπολης με αξιόλογη μόρφωση, στοιχείο που αποτελεί τεκμήριο για τις δυνατότητες μόρφωσης που είχε μια γυναίκα η οποία ζούσε σε μικρότερες πόλεις ή σε επαρχίες του ελληνόφωνου χώρου.¹⁵² Η Μαριού φαίνεται ότι παντρεύτηκε δύο φορές. Ο πρώτος της γάμος έγινε, όπως προαναφέρθηκε, με τον πρώτο της εξάδελφο, τον Ιερόνυμο Καρίδη. Για τον γάμο αυτό προς το παρόν δεν γνωρίζουμε περισσότερες πληροφορίες.

Έπειτα, παντρεύτηκε τον ζακυνθινής καταγωγής Πιεράκη Corella ή Δημητρίου, γιο του Pietro Corella. Ο Πιεράκης, έμπορος με μεγάλη κτηματική περιουσία, υπηρέτησε στο προξενείο της Βενετίας στη Λάρνακα ως αναπληρωτής πρόξενος και δραγομάνος.¹⁵³ Καρατομήθηκε από τους Τούρκους στις 10 Ιουλίου 1821 μαζί με τους αρχιερείς και άλλους πρόκριτους του νησιού.¹⁵⁴ Με τη Μαριού απέκτησαν τρεις γιους και μια κόρη: τον Δημήτριο (1811-1895),¹⁵⁵ τον Παύλο (1815-1865),¹⁵⁶ τον Ιωάννη (1820-1885),¹⁵⁷ και την Αννέτα (1813-1898) αντίστοιχα.¹⁵⁸

Μετά τον απαγχονισμό του η Μαριού έγινε δεκτή και διέμεινε στο σπίτι του Αντώνιου Βονιτσιάνου, συζύγου της αδελφής της.¹⁵⁹ Εκεί, γνώρισε τον αγγλικανό ιεραπόστολο Joseph Wolff και τη σύζυγό του, οι οποίοι, περνώντας από τη Λάρνακα, τον Σεπτέμβρη του 1822, φιλοξενήθηκαν από τον Βονιτσιάνο.¹⁶⁰ Το ζεύγος Wolff ανέλαβε τα έξοδα για τις σπουδές των δύο μεγαλύτερων γιων της Μαριούς, του Δημήτριου και Παύλου Πιερίδη, στην Αγγλία και στη Σκωτία αντίστοιχα.¹⁶¹

Όπως δείχνουν νέα στοιχεία που εντοπίστηκαν τόσο στο «Κατάστιχον των λογαριασμών της κάσας του κοινού των ραγιάδων της νήσου Κύπρου. Πίναξ περίπου 50 ονομάτων εξ αυτών πρώτος ο Μακαριώτατος Δεσπότης κύριος Ιωακείμ. 1823» όσο και

¹⁵¹ Ο.π., σ. 47.

¹⁵² Βλ. Ευραδάκη, *Φαναριώτισσες*, σ. 23-93.

¹⁵³ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 147.

¹⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 94· Παπαχαραλάμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 196 και Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 87.

¹⁵⁵ Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 89-90 [παρατίθεται επιστολή του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού με αναφορά στη γέννησή του].— Γενικά για τη ζωή και τη δράση του Δημήτριου Πιερίδη βλ. ενδεικτικά στο ίδιο, σ. 87, 91-92 και ο ίδιος, λ. «Πιερίδης Δημήτριος 1811-1895», στο: ο ίδιος, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, επιμ.: Σταματία Λαουμτζή, Λευκωσία, Λειβαδιώτης, ⁵2005, σ. 358-359.

¹⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 87, 103 και ο ίδιος, λ. «Πιερίδης Παύλος 1815-1865», στο: ο ίδιος, *Βιογραφικόν λεξικόν*, [⁵2005], σ. 362-363.

¹⁵⁷ Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 87, 105.

¹⁵⁸ Ο.π., σ. 87, 101.— Η μητέρα της Θέκλας και της Μαριούς Καρίδη θα πρέπει να λεγόταν Αννέτα, αφού οι πρώτες κόρες της Θέκλας και της Μαριούς έλαβαν αυτό το όνομα.

¹⁵⁹ Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 87.

¹⁶⁰ Ο.π.

¹⁶¹ Βλ. ενδεικτικά Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Β', σ. 143· Φραγκούδης, *Ιστορία και γενεαλογία*, σ. 94-97· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 87 και Ευρυβιάδης, *Η Λάρνακα*, σ. 21-26.

στο «Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων Κύπρου. Αρχείον Αρχιεπισκόπου Ιωακείμ (1821-1824)», η Μαριού πρέπει να ανέπτυξε κάποιες οικονομικές δραστηριότητες. Οι σταθερές απολαβές ύψους πέντε χιλιάδων γροσίων, που λάμβανε, όπως προκύπτει από τη μελέτη των δύο παραπάνω πηγών, από τη σύζυγο του προξένου στο ρωσικό προξενείο Κωνσταντίνου Περιστιάνη, τη Μηλιά, κατά το διάστημα 1804-1806,¹⁶² καθώς επίσης και τα διακόσια πενήντα γρόσια που έλαβε από τον Γεωργάκη Μαρκαντωνίδα στα 1822, μπορούν να στηρίξουν επαρκώς αυτή την υπόθεση.¹⁶³ Η Μαριού πέθανε στα 1870.¹⁶⁴

Ο πατέρας του Πετράκη Καρίδη του λογίου που απασχολεί την παρούσα διατριβή, ο Πέτρος Καρίδης, από το Ληξούρι της Κεφαλλονιάς, ακολουθώντας τον αδελφό του Χριστοδουλή, εγκαταστάθηκε και αυτός στη Λάρνακα στις αρχές του 18^{ου} αιώνα,¹⁶⁵ μάλλον στην ενορία Σωτήρος, απέναντι σχεδόν από τη Μητρόπολη.¹⁶⁶ Σύμφωνα με τον Γεώργιο Σ. Πλουμίδα, ο Πέτρος γράφτηκε το 1710 στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας στην Ιατροφιλοσοφική Σχολή.¹⁶⁷ Στην πράξη εγγραφής του δηλώνεται η καταγωγή του —από την Κεφαλλονιά— και αναφέρεται και το όνομα του πατέρα του, Ιωάννη.¹⁶⁸ Είναι πολύ πιθανόν ο Πέτρος να παρακολούθησε στην Πάδοβα μαθήματα του Ιωάννη Ζωγράφου, τότε καθηγητή της Ιατροφιλοσοφικής Σχολής.¹⁶⁹

Η επιλογή της Ιατροφιλοσοφικής δεν μοιάζει να ήταν τυχαία, αφού οι πρόγονοι του Πέτρου, Βίκτωρας (II) και Πανταζής, είχαν ακολουθήσει τον ίδιο κλάδο.¹⁷⁰ Δεν είναι γνωστό μέχρι τότε ο Πέτρος Καρίδης παρέμεινε στην Πάδοβα, αν πήρε το πτυχίο της ιατρικής ούτε και αν εξάσκησε το επάγγελμα του γιατρού στην Ιταλία ή και στην Κύπρο. Το γεγονός ότι το όνομά του δεν εντοπίζεται στους δημοσιευμένους καταλόγους των γιατρών, που εξάσκησαν το ιατρικό επάγγελμα στην Κύπρο τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα, είναι οπωσδήποτε αξιοπρόσεκτο,¹⁷¹ παρότι οποιαδήποτε προσπάθεια ερμηνείας

¹⁶² «Κατάστιχον των λογαριασμών της κάσας του κοινού των ραγιάδων της νήσου Κύπρου. Πίναξ περίπου 50 ονομάτων εξ αυτών πρώτος ο Μακαριώτατος Δεσπότης κύριος Ιωακείμ. 1823. Χφ. 18», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία), φ. 4^Γ.

¹⁶³ «Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων Κύπρου. Αρχείον Αρχιεπισκόπων Ιωακείμ (1821-1824)», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία), αρ. 53^Α.— Οι απολαβές αυτές είναι πιθανόν να συνδέονταν με την κτηματική περιουσία που διέθετε η οικογένεια της Μαριούς αλλά και ο δεύτερος σύζυγός της.

¹⁶⁴ Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 87.— Η παραπάνω χρονολογία θανάτου της Μαριούς σημειώνεται με ιδιαίτερη επιφύλαξη αφού αν ισχύει θα πρέπει να ήταν πάνω από 80 ετών όταν απεβίωσε.

¹⁶⁵ Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 49 και 41 αντίστοιχα.

¹⁶⁶ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 38-43.

¹⁶⁷ Πλουμίδης, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδοῦς (Μέρος Α΄. Artisti 1634 1782)», σ. 282, αρ. 660.

¹⁶⁸ Ο.π.

¹⁶⁹ Ο.π. και Στεργέλλης, *Τα δημοσιεύματα*, σ. 41.

¹⁷⁰ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 24-25, 32.

¹⁷¹ Βλ. Κυριαζής, «Ιατροί τινές», σ. 176· ο ίδιος, *Συλλογή*, σ. 25-30 και Κουδουνάρης, «Η κάθοδος των Επτανησίων εις Κύπρον», σ. 77.

περιορίζεται, λόγω της έλλειψης τεκμηρίων, στο επίπεδο των υποθέσεων. Υπάρχει πιθανότητα, ο Πέτρος, αν και γράφτηκε στην Ιατροφιλοσοφική Σχολή, να μην ολοκλήρωσε τις σπουδές του και συνεπώς, να μην μπορούσε να εξασκήσει το ιατρικό επάγγελμα. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το έτος 1710, έτος εγγραφής του στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, αποτελεί *terminus post quem* για την εγκατάσταση του Πέτρου στη Λάρνακα.

Εξίσου μεγάλα είναι τα κενά στις πληροφορίες που διαθέτουμε για την οικογενειακή ζωή του Πέτρου. Το μόνο βέβαιο είναι ότι απέκτησε έναν γιο, τον Πετράκη.¹⁷² Με βάση μια αναφορά στο αυτόγραφο τμήμα του κώδικα που αποδίδεται στον Πετράκη Καρίδη ως *terminus ante quem* για τον θάνατο του Πέτρου, καθώς επίσης και της γυναίκας του μπορεί να θεωρηθεί το έτος 1787.¹⁷³

3.2. Πετράκης Καρίδης

Ο Πετράκης Καρίδης, το πρόσωπο που βρίσκεται στο κέντρο της έρευνάς μας, είναι μια μορφή με την οποία η μέχρι τώρα έρευνα δεν έχει ασχοληθεί παρά περιστασιακά. Το γεγονός ότι οι πηγές είναι φειδωλές σχετικά με τη ζωή και το έργο του, εξηγεί —χωρίς βέβαια να δικαιολογεί— την στάση αυτή των μελετητών. Η έρευνα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και ειδικότερα της κυπριακής έκφασής του όφειλε ωστόσο να έχει ασχοληθεί με τη μορφή του Πετράκη Καρίδη, καθώς ο κώδικας που συνέταξε, γνωστός ως χειρόγραφο Καρίδη, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα τεκμήρια για τις πνευματικές αναζητήσεις και τους (ανα)προσανατολισμούς της κυπριακής λογιοσύνης του 18^{ου} αιώνα.¹⁷⁴

Όπως πολλά πρόσωπα της εποχής του, ο Πετράκης Καρίδης είναι μια μορφή για την οποία δεν γνωρίζουμε πολλά. Τόσο το έτος της γέννησής του, όσο και το όνομα της μητέρας του, της συζύγου του γιατρού Πέτρου Καρίδη, δεν μας είναι γνωστά.¹⁷⁵ Οι προγενέστεροι μελετητές έχουν ωστόσο διατυπώσει κάποιες υποθέσεις σχετικά με τα αδέρφια του. Ο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης εικάζει ότι ο Πετράκης Καρίδης ήταν

¹⁷² Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 49.— Στοιχεία από το χειρόγραφο του Πετράκη Καρίδη αλλά και στοιχεία από την προγενέστερη έρευνα μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι ο Πέτρος απέκτησε ακόμη ένα παιδί εκτός από τον Πετράκη. Με βάση πληροφορίες που προκύπτουν από τον Π. Μ. Κιτρομηλίδη, ο Πετράκης Καρίδης θα πρέπει να ήταν αδελφός της συζύγου του δραγομάνου Χριστοφάκη Κωνσταντίνου (†1750). Βλ. Π. Κ. χφ., σ. 266, αρ. 323, στίχ. 5 και Κιτρομηλίδης, «Η ανωνυμία μιας επώνυμης γυναίκας», σ. 513-514.

¹⁷³ Π. Κ. χφ., σ. 258, αρ. 321, στίχ. 4. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 266, αρ. 323, στίχ. 4-5: «γιατ' ἔφυγες κ(αὶ) μ' ἄφησες ξένον ὀρφανισμένον, ἀπὸ γονεῖς κ(αὶ) ἀδελφούς πάντη ἐρημωμένον»;

¹⁷⁴ Για το χειρόγραφο βλ. Παπαχαλαράμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 183-195, 197-208.

¹⁷⁵ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 172.

αδελφός της γυναίκας του δραγομάνου Χριστοφάκη Κωνσταντίνου (†1750).¹⁷⁶ Στην υπόθεση αυτή κατέληξε με βάση μια ονομαστική αναφορά σε κάποιον Πετράκη,¹⁷⁷ βασιζόμενος σε μία επιστολή που συντάξε και απέστειλε η χήρα του Χριστοφάκη στις 20 Απριλίου 1750 προς τον τότε πρόξενο της Ραγούζας στην Κύπρο Giovanni Garmogliesi (1713-1717, 1735-1759).¹⁷⁸

Ένα αυτόγραφο στιχούργημα, σύνθεση του ίδιου του Καρίδη για τον θάνατο της συζύγου του Ελένης, δείχνει ότι ο Πετράκης είχε περισσότερα του ενός αδελφια: «γιατ' ἔφυγες κ(αί) μ' ἄφησες ξένον ὄρφανισμένον, ἀπὸ γονεῖς κ(αί) ἀδελφούς πάντη ἐρημωμένον». ¹⁷⁹ Δεδομένου ότι το στιχούργημα αυτό χρονολογείται μετά το 1787,¹⁸⁰ μπορούμε να τοποθετήσουμε τον θάνατο των γονιών και των αδελφιών του πριν από το έτος αυτό.

Η γέννηση του Πετράκη τοποθετήθηκε από την έρευνα στις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα στη Λάρνακα.¹⁸¹ Στην πόλη αυτή, μπορούμε να υποθέσουμε ότι διέμενε στην ενορία Σωτήρος, αρχικά, ή στο πατρικό του ή σε μια άλλη οικία κοντά σε αυτό.¹⁸² Αν και η αρχαική έρευνα για την παρούσα μελέτη δεν εντόπισε το ακριβές έτος γέννησης του Καρίδη, κάποιες βιογραφικές πληροφορίες που προέκυψαν από την έρευνα για τον πατέρα του, σε συνδυασμό με τις χρονολογικές ενδείξεις που μας προσφέρει το αυτόγραφο τμήμα του χειρογράφου Καρίδη, μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε κάποιες υποθέσεις. Δύο απώτατα χρονικά όρια για τη γέννηση του Πετράκη συνιστούν τα έτη 1710 και 1744. Το πρώτο έτος είναι η χρονολογία εγγραφής του πατέρα του Πετράκη, του Πέτρου, στην Ιατροφιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Πάδοβας,¹⁸³ και μπορεί να αποτελέσει με μεγάλη ασφάλεια ένα *terminus post quem* για τη γέννηση του γιου του. Η δεύτερη χρονολογία, το 1744 που είναι η πιο πρώιμη χρονολογική αναφορά που εμφανίζεται στον

¹⁷⁶ Κιτρομηλίδης, «Η ανωνυμία μιας επώνυμης γυναίκας», σ. 514.— Για τη δράση του Χριστοφάκη Κωνσταντίνου βλ. ενδεικτικά στο ίδιο, σ. 511-514· Ιντιάνος, «Δραγομανία», σ. 153-155· Hill, *A History*, τ. IV, σ. 94-95 και Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοσοτροπίες*, σ. 19-24, αρ. Ε', εδὸ σ. 19-21.

¹⁷⁷ «παρὰ ἐτούτα τοῦ ἀδελφοῦ μου τοῦ Πετράκη». Βλ. Κιτρομηλίδης, «Η ανωνυμία μιας επώνυμης γυναίκας», σ. 513.

¹⁷⁸ Ο.π., σ. 513-514.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Giovanni Garmogliesi βλ. ενδεικτικά Αριστείδου, «Το πρόξενείο της Ραγούζας», σ. 51· Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοσοτροπίες*, σ. 15-18, 24-25, αρ. Β'-Γ', Δ' αντίστοιχα· Migliardi ο' Riordan, *Archivio del Consolato Veneto*, σ. 159, 200, αρ. εγγρ. 101, 269, 274-275, 280 αντίστοιχα· Παταπίου, *Το πρόξενείο της Επτανήσου Πολιτείας*, σ. 45 και Κιτρομηλίδης, «Η ανωνυμία μιας επώνυμης γυναίκας», σ. 512, 514.

¹⁷⁹ Π. Κ. χφ., σ. 266, αρ. 323, στίχ. 4-5. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 266-268, αρ. 323, στίχ. 1-51.— Μεταγραφή του στιχουργήματος αυτού έγινε και από τον Παπαχαραλάμους. Βλ. «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 199-201.

¹⁸⁰ Π. Κ. χφ., σ. 258, αρ. 321, στίχ. 4.

¹⁸¹ Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοσύνη*, σ. 164.

¹⁸² Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 38-43.

¹⁸³ Πλουμίδης, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδοῦς (Μέρος Α'. Artisti 1634 1782)», σ. 282, αρ. 660.

κώδικα Καρίδη και προέρχεται από τη γραφίδα του Πετράκη,¹⁸⁴ αποτελεί ένα *terminus ante quem* όχι απλώς για τη γέννησή του αλλά προφανώς και για τις σπουδές του. Αν λάβουμε υπόψη τον γραφικό χαρακτήρα, όπως αυτός παρουσιάζεται στις εγγραφές που φέρουν τη χρονολογία 1744, αλλά και το περιεχόμενό τους (κείμενο πρακτικών γνώσεων), ο Πετράκης δείχνει να ήταν τότε ιδιαίτερα εξοικειωμένος με τη γραφή και να έχει ήδη σημαντικές αναγνωστικές εμπειρίες. Μάλλον λοιπόν δεν απέχουμε και πολύ από την αλήθεια, εάν τοποθετήσουμε τη γέννηση του Λαρνακιώτη λογίου στα χρόνια 1715-1725.¹⁸⁵

Με τη συνδρομή των ενδείξεων που περιέχονται στο χειρόγραφο Πετράκη Καρίδη μπορούν να διατυπωθούν και κάποιες υποθέσεις σχετικά με το έτος του θανάτου του. Η πιο όψιμη χρονολογία που απαντά στο αυτόγραφο τμήμα του κώδικα Καρίδη, η χρονολογία αψιθ^ω, δηλαδή το 1799, επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Καρίδης θα πέθανε μετά το 1799.¹⁸⁶

Η ίδια πηγή, το χειρόγραφο Καρίδη, παραδίδει τη σημαντική πληροφορία ότι ο Πετράκης διετέλεσε μαθητής του Εφραίμ του Αθηναίου.¹⁸⁷ Για τη μαθητεία του αυτή κάνει λόγο ένα αυτόγραφο σημείωμά του στο οποίο ο Πετράκης, αναφερόμενος στον εαυτό του γράφει ότι: «καὶ γὰρ τοσοῦτου σοφωτάτου ἀνδρός, τηλικούτου τε ἱεροκήρυκος, τοῦ ἔξ Ἀθηνῶν λέγω κυρίου Ἐφραΐμ, μαθητῆς χρηματίσας».¹⁸⁸

Η απουσία οποιασδήποτε χρονολογικής αναφοράς στο σημείωμα του Πετράκη, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο Εφραίμ δίδαξε σε περισσότερα του ενός σχολεία στην Κύπρο, καθιστά δύσκολη τη διάκριση, ώστε να είμαστε βέβαιοι σε ποιο από τα δύο σχολεία που ακολουθούν φοίτησε ο Πετράκης: στο Ελληνομουσείο, τη Σχολή δηλαδή που ιδρύθηκε το 1741 στην Αρχιεπισκοπή από τον Αρχιεπίσκοπο Φιλόθεο και της οποίας σχολάρχης υπήρξε ο Εφραίμ,¹⁸⁹ ή στη Σχολή της Ιεράς Μονής Κύκκου, στην οποία δίδαξε για σύντομο χρονικό διάστημα και πάλι ο Εφραίμ.¹⁹⁰ Η ασάφεια των πληροφοριών που παρουσιάζουν τον Εφραίμ να δίδαξε στη Σχολή της Ιεράς Μονής Κύκκου, αλλά και το γεγονός ότι το εκεί διδακτικό του έργο ήταν βραχύβιο,¹⁹¹ καθιστούν σχεδόν βέβαιη την

¹⁸⁴ Π. Κ. χφ., σ. 35, αρ. 230, στίχ. 4.

¹⁸⁵ Πρβλ. το χρονολόγιο του Πετράκη Καρίδη που παρατίθεται στο τέλος του παρόντος κεφαλαίου. Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, Πίν. 1, σ. 145-146.

¹⁸⁶ Π. Κ. χφ., σ. 65, αρ. 230, στίχ. 685.

¹⁸⁷ Βλ. Παπαχαράλαμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 197-198· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 49 και Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογιόσυνη*, σ. 164.

¹⁸⁸ Π. Κ. χφ., σ. VII, αρ. 8, στίχ. 10-12.

¹⁸⁹ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 104.

¹⁹⁰ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 144.

¹⁹¹ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 144.

εκδοχή ο Πετράκης να φοίτησε στη Σχολή Φιλοθέου, στη Σχολή δηλαδή της Λευκωσίας. Η εικοσάχρονη σχεδόν θητεία του Εφραίμ σε αυτήν (1741-1760), σε συνάρτηση με την περίοδο που υπολογίζεται ότι γεννήθηκε ο Πετράκης (1715-1725) συνηγορούν στην υπόθεση αυτή.¹⁹²

Η μόρφωση που έλαβε ο Καρίδης από τη Σχολή της Λευκωσίας, με βάση τα μαθήματα που προσφέρονταν σε αυτήν, τα οποία ακολουθούσαν το παραδοσιακό πρότυπο διδασκαλίας, μας επιτρέπει να εξαγάγουμε σημαντικά συμπεράσματα σχετικά με τη γενικότερή του παιδεία. Ωστόσο, η πνευματική καλλιέργεια του Καρίδη θα πρέπει να διευρύνθηκε και μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του. Η συγκρότηση της ιδιωτικής του συλλογής βιβλίων, η οποία πιθανότατα άρχισε από την περίοδο των μαθητικών του χρόνων αλλά εμπλουτιζόταν σταδιακά και μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του —ο κατάλογος της οποίας περιλαμβάνεται στο χειρόγραφο Καρίδη— αποτελεί ένα στοιχείο που ενισχύει όσα προαναφέρθηκαν.¹⁹³ Ο καθοριστικός ρόλος του Αθηναίου λογίου Εφραίμ στη διαμόρφωση της πνευματικής συγκρότησης του Καρίδη τεκμηριώνεται από τη βιβλιοθήκη του. Ο Λαρνακιώτης λόγιος διέθετε αντίτυπα πολλών έργων τα οποία είτε είχαν εκδοθεί με προτροπή είτε με επιμέλεια του Εφραίμ. Πρόκειται για την *Ακολουθία του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Χριστοδούλου*,¹⁹⁴ την *Ερμηνεία εις το τέταρτον βιβλίων της του Θεοδώρου Γαζή γραμματικής*,¹⁹⁵ το *Λαυσαϊκόν*,¹⁹⁶ την *Περιγραφή της σεβασμίας και βασιλικής μονής του Κύκκου*,¹⁹⁷ και την *Τυπικήν διάταξιν ως εύρηται της κατά την νήσον Κύπρον, σεβασμίας και βασιλικής μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου Μαχαιράδος*.¹⁹⁸

Σημαντική για την πνευματική συγκρότηση του Καρίδη ήταν και η σχέση του με τον Αρχιεπίσκοπο Φιλόθεο. Ο Λαρνακιώτης λόγιος πιθανότατα γνώριζε προσωπικά τον Φιλόθεο, ιδρυτή της Σχολής της Λευκωσίας. Η ύπαρξη στο χειρόγραφο μιας επιστολής, που συνέγραψε ο Πετράκης Καρίδης και η οποία φαίνεται να είχε ως παραλήπτη τον Αρχιεπίσκοπο Φιλόθεο,¹⁹⁹ σε συνδυασμό με την παρουσία στην ιδιωτική συλλογή Καρίδη

¹⁹² Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 104.

¹⁹³ Π. Κ. χφ., σ. 234-236, αρ. 313, στίχ. 1-56.

¹⁹⁴ Ο.π., σ. 234, αρ. 313, στίχ. 5-6. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 239, αρ. 3.

¹⁹⁵ Ο.π., στίχ. 22. Πρβλ. ό.π., σ. 344-345, αρ. 21.

¹⁹⁶ Ο.π., σ. 235, αρ. 311, στίχ. 34-35, 36. Πρβλ. ό.π., σ. 250, αρ. 40.

¹⁹⁷ Ο.π., στίχ. 42. Πρβλ. ό.π., σ. 255, αρ. 50.

¹⁹⁸ Ο.π., σ. 235, στίχ. 50. Πρβλ. ό.π., σ. 258, αρ. 61.

¹⁹⁹ Ο.π., σ. 74-75, αρ. 264, στίχ. 1-40.— Παραλήπτης της επιστολής, όπως δηλώνεται και από την επιγραφή της επιστολής («Μακαριώτατε θειότατε κ(αί) λογιώτατε δέσποτα»), ήταν ο τότε Αρχιεπίσκοπος Κύπρου. Σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Μήλια, ως «Μακαριώτατος και λογιώτατος» αποκαλείτο ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου και οι πέντε Αυτοκέφαλοι Αρχιεπίσκοποι μεταξύ των οποίων και ο Κύπρου. Ως *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του πιο πάνω τμήματος αποτελεί το 1744, η πρωιμότερη χρονολογική αναφορά που εμφανίζεται στον κώδικα Καρίδη. Η χρονολογία 1799, η πιο όψιμη

ενός βιβλίου, εκδότης του οποίου φαίνεται να είναι ο Αρχιεπίσκοπος αυτός,²⁰⁰ τεκμηριώνουν την πιο πάνω εικασία.

Πέρα από το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης του, τα αναγνώσματα, τα κείμενα και οι σημειώσεις του Λαρνακιώτη λογίου, που καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος του αυτόγραφου τμήματος του χειρογράφου, μαρτυρούν το ισχυρό ενδιαφέρον του Πετράκη για την παιδεία και την αδιάκοπη αναζήτησή της. Εξάλλου, η σχεδόν αλάνθαστη ορθογραφία των κειμένων, που προέρχονται από το χέρι του, σε συνδυασμό με τη στιχουργική του ικανότητα (συνέθεσε τέσσερα στιχουργήματα σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο αλλά και ένα σε ιμβικό επτασύλλαβο) τεκμηριώνει αφενός τη μόρφωση που έλαβε, και αφετέρου τις πνευματικές του αναζητήσεις.²⁰¹

Η φοίτηση του Πετράκη Καρίδη στη Σχολή της Λευκωσίας, μαζί με κάποια άλλα, νέα δεδομένα οδηγούν στην υπόθεση ότι ο Λαρνακιώτης λόγιος εξάσκησε το διδασκαλικό επάγγελμα, πιθανότατα ως οικοδιδάσκαλος.²⁰² Στην υπόθεση αυτή συνηγορούν τα ακόλουθα: το πρόγραμμα διδασκαλίας στη Σχολή της Λευκωσίας, το οποίο περιελάμβανε

χρονολογία που απαντά στο χειρόγραφο αποτελεί και *terminus ante quem* για τη συγγραφή της πιο πάνω επιστολής. Στο πιο πάνω χρονικό διάστημα τρεις ήταν αυτοί που ανέλαβαν τον Αρχιεπισκοπικό θρόνο της Κύπρου. Πρόκειται για τους Αρχιεπίσκοπο Φιλόθεο (1734-1759), Αρχιεπίσκοπο Παΐσιο (1759-1766) και Αρχιεπίσκοπο Χρυσάνθο (1767-1810). Ο Καρίδης είναι πιθανότερο να συνέταξε την επιστολή αυτή με σκοπό να την αποστείλει στον Αρχιεπίσκοπο Φιλόθεο. Όπως πληροφορούμαστε από τον Αρχιμανδρίτη Κυπριανό: «[Ὁ Φιλόθεος] οὗτος πρώτην φροντίδα ἐπέλαβετο νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν Πατρίδα [...]. [...] ἀλλὰ φεῦ, ὑπὸ τινων κακοτρόπων ἐχθρῶν Τουρκῶν, καὶ τάχα χριστιανῶν τῶ ὀνόματι, ὑπὸ τινος λέγω Κισσὰ Μεμετάγα Ἀλαγημπέγη τῆς Πάφου, τινὸς κακοκλήρου Ἰερέως παφίου, τινὸς Μαρκέλλου, καὶ Μοδίτου, καὶ Χοιροκοιτιώτου, καὶ ἄλλων φθονερῶν διαβαλθεὶς εἰς τὸν Βεζύρη, ἐστάλη εἰς Κύπρον σιδηροδέσιμος, καὶ εἰς φυλακὴν ἐμβληθεὶς». Τα πιο πάνω γεγονότα θα πρέπει να είχε υπόψη του ο Πετράκης Καρίδης όταν έγραφε τη φράση: «παρὰ νόμῳ δ' ἐξελασθέντι, κ(αὶ) κατηγορηθέντι ἀδίκῳς», που απαντά στην επιστολή που μελετάται. Το γεγονός ότι ο Αρχιεπίσκοπος Φιλόθεος έπασχε από επιληψία πιθανόν να επηρέασε τον Καρίδη ώστε να αναφέρει στην επιστολή του την ασθένεια που ταλαιπωρούσε τον Αρχιεπίσκοπο.— Βλ. Π. Κ. χφ., σ. 74, 75, αρ. 264, στίχ. 1, 13-15, 24-27. Πρβλ. Σπυρίδων Μήλιας, *Επιστολάριον ἢτε Επιστολικὸς χαρακτήρ. Βενετία 1757*, πρόλ.: Κώστας Λάππας, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών-Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, 2003, σ. 288-289 [φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τῆς ἀ' ἐκδ. τοῦ 1757] καὶ Κυπριανός (Αρχιμ.), *Ἱστορία*, σ. 469.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση των Αρχιεπισκόπων Φιλοθέου, Παΐσιου και Χρυσάνθου βλ. ενδεικτικά Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 93, 108 και 115 αντίστοιχα.

²⁰⁰ Π. Κ. χφ., σ. 234, αρ. 313, στίχ. 7-8.— Πρόκειται για το έργο με τον συντομευμένο τίτλο: «ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἀποστόλου βαρνάβα, ἐν ἧ κ(αὶ) γράμμα σιγγιλιῶδες περὶ τῶν τοῦ Κύπρου προνομίων». Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματικὴ συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος τῆς βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 239-240, αρ. 4.

²⁰¹ Παπαχαραλάμπους, «Ὁ Πετράκης Καρίδης», σ. 189 καὶ Π. Κ. χφ., σ. VI, 242, 266-268 καὶ 268-270, αρ. 6-7, 317 καὶ 323-324, στίχ. 1-12 καὶ 1-10, 1-17, 1-51 καὶ 1-56 ἀντίστοιχα.

²⁰² Το γεγονός ότι το όνομα του δεν αναφέρεται στους διάφορους συγκεντρωτικούς καταλόγους των εκπαιδευτικῶν τοῦ 18^{ου} αἰῶνα μας ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι δὲν ἐξάσκησε τὸ ἐπάγγελμά του σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ ὑπὸ λειτουργία δημόσια εκπαιδευτικὰ ἰδρύματα καὶ ὅτι οἱ σπουδές του στὴ Σχολή τῆς Λευκωσίας πιθανόν νὰ πραγματοποιήθηκαν μόνο γιὰ τὴ δική του πνευματικὴ καλλιέργεια. Ὡστόσο, δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανο νὰ διετελέσει καὶ οικοδιδάσκαλος.— ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΟΥΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΔΑΣΚΑΛΟΥΣ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΤΗΣ ΛΕΥΚΩΣΙΑΣ βλ. ενδεικτικά Περισιτιάνης, *Ἱστορία*, σ. 123-124, 139-140, 146-147.— ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΑΣΚΑΛΟΥΣ ΠΟΥ ΕΡΓΟΔΟΤΗΘΗΚΑΝ ΣΕ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΗΣ ΛΑΡΝΑΚΑΣ βλ. Μενάρδος, «Ἐκθεσις», σ. 278-280.

μαθήματα ελληνικών, γραμματικής, μύθων, γνωμικών και πατερικών κειμένων,²⁰³ και το γεγονός ότι η Σχολή αυτή, ήταν τριτάξια Σχολή ελληνικών, μουσικής και διδασκάλων.²⁰⁴

Μια περαιτέρω ένδειξη που ενισχύει τα προαναφερθέντα είναι ο τίτλος «λογιώτατος», που συνόδευε το όνομα του Πετράκη στον κατάλογο συνδρομητών της *Ιστορίας χρονολογικής της νήσου Κύπρου* (1788) του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού. Σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Μήλια, που στο *Επιστολάριόν* του (1757) μεταξύ άλλων καταγράφει τους τίτλους με τους οποίους όφειλε κάποιος να προσφωνήσει τον αποδέκτη μιας επιστολής ανάλογα με το επάγγελμά του ή το αξίωμά του (εκκλησιαστικό ή κοσμικό), «λογιώτατος» αποκαλείτο όποιος ήταν γιατρός ή δάσκαλος.²⁰⁵ Καθώς δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι ο Πετράκης είχε σπουδάσει ιατρική,²⁰⁶ μπορούμε να δεχτούμε ότι ο τίτλος «λογιώτατος» παραπέμπει, στην περίπτωση του, στο επάγγελμα του δασκάλου. Το γεγονός ωστόσο, ότι και άλλοι γνωστοί Κύπριοι δάσκαλοι, δύο με τρεις δεκαετίες μεταγενέστεροι του Πετράκη, έφεραν τον τίτλο «λογιώτατος»,²⁰⁷ αποτελεί ένα επιπλέον ενισχυτικό επιχείρημα για το επάγγελμα του Πετράκη.

Ο αυτοχαρακτηρισμός του Πετράκη σε μία επιστολή του προς κάποιον φίλο του στα 1787,²⁰⁸ ως «γραμματικευόμενου», ενισχύει όσα προαναφέρθηκαν.²⁰⁹ Ειδικότερα, το ρήμα «γραμματικεύομαι» σημαίνει «είμαι γραμματικός»,²¹⁰ ενώ «γραμματικός» είναι

²⁰³ Προδρόμου, «Η εκπαίδευση», σ. 286. Πρβλ. Κωνσταντίνος Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1991, σ. 141.— Οι Φιλίππου, Περιστιάνης και Στράντζαλης κάνουν μνεία στα μαθήματα που πρόσφερε η Σχολή της Λευκωσίας. Βλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 139· Περιστιάνης, *Ιστορία*, σ. 109 και Στράντζαλης, *Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Εφραίμ Β' ο Αθηναίος*, σ. 45. Πρβλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 103.

²⁰⁴ Βλ. Παπαδόπουλος, *Η εκκλησία*, σ. 71 και Στράντζαλης, *Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Εφραίμ Β' ο Αθηναίος*, σ. 44.

²⁰⁵ Μήλιας, *Επιστολάριον*, σ. 300-301. Πρβλ. Κώστας Λάππας, «Προλεγόμενα», στο: Μήλιας, *Επιστολάριον*, σ. 7*-19*, εδώ σ. 11*.

²⁰⁶ Δεδομένου ότι δεν μαρτυρείται οποιαδήποτε πράξη εγγραφής του Πετράκη στην Ιατροφιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, ένα από τα σπουδαιότερα ιδρύματα της εποχής που πρόσφερε ιατρική κατάρτιση, ενώ στον κώδικά του δεν απαντούν οποιεσδήποτε εξειδικευμένες ιατρικές γνώσεις που να δικαιολογούν την κατάρτισή του στον τομέα αυτό, καθίσταται απίθανη η υπόθεση ότι ο Πετράκης σπούδασε ή φοίτησε σε κάποια ιατρική Σχολή, όπως ο πατέρας του.— Βλ. Πλουμίδης, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (Μέρος Α')», σ. 260-336.

²⁰⁷ Ενδεικτική είναι η περίπτωση των Αθανάσιου Νικομηδείας και Νικολάου Σολομωνίδη. Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 128· Κώστας Π. Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομωνίδαν», *Κυπριακά Σπουδαί* 33 (1969), σ. 127-148, εδώ σ. 127· Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, Αθήνα, Ένωσις Κυπρίων Ελλάδος, 1971, σ. 101 (σημ. 1) και Αριστείδης Λ. Κουδουνάρης, «Πλείονα περί της οικογενείας των εξισλαμισθέντων Ανδρέα και Μάρκου Σολομωνίδη», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 13-14, 1 (1984-1987), σ. 459-468, εδώ σ. 460. Πρβλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 91.

²⁰⁸ Π. Κ. χφ., σ. 240-241, αρ. 316, στίχ. 1-19.

²⁰⁹ Ο.π., σ. 241, στίχ. 11.

²¹⁰ Liddell και Scott, λ. «Γραμματικός», στο: οι ίδιοι, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, τ. Α', σ. 542.

«ὁ καταγινόμενος εἰς τὴν γραμματικὴν, ὁ διδάσκων τὴν γραμματικὴν».²¹¹ Ἐνα τελευταῖο ἐπιχείρημα προσφέρει τὸ περιεχόμενο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πετράκη Καρίδη, τὸ ὁποῖο θὰ ἀποτελέσει παρακάτω ἀντικείμενο διεξοδικῆς ἐρευνας. Στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ἀπαντοῦν, μεταξύ ἄλλων, ἐκδόσεις, πού, ὅπως θὰ φανεῖ, χρησιμοποιούνταν στα σχολεῖα γιὰ σκοποῦς διδασκαλίας καὶ συγκροτοῦσαν μαζί με ἄλλες τὴν ἐκάστοτε σχολικὴ βιβλιοθήκη.²¹²

Ἀπὸ ἓνα ἐμμετρο στιχούργημα τοῦ Καρίδη γιὰ τὴ σύζυγό του, τὸ ὁποῖο ἀναφέρθηκε παραπάνω, πληροφοροῦμαστε τὸ ὄνομά της.²¹³ Τὴν προσφωνεῖ: «Ἐλένη μακαρία μου, ἔλένη μου τιμία».²¹⁴ Τὸ ἔτος θανάτου τῆς Ελένης μπορεῖ νὰ υπολογιστεῖ με τὴ βοήθεια τῆς χρονολογίας 1787.²¹⁵ Καθὼς αὐτὴ ἐμφανίζεται μερικὲς σελίδες πρὶν ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐν λόγῳ στιχούργημα, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ θάνατος τῆς συζύγου τοῦ Πετράκη θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὸ 1787.

Στὸ ἴδιο στιχούργημα οἱ ἀναφορὲς πού γίνονται στα παιδιὰ τοῦ ζευγαριοῦ δίνουν βασικὰ στοιχεῖα τόσο γιὰ τὴν προσωπικὴ ζωὴ τοῦ Πετράκη Καρίδη ὅσο καὶ γιὰ τὰ μέλη τῆς ευρύτερης οικογένειάς του. Ἐνῶ ἡ μέχρι τώρα ἐρευνα δέχεται ὅτι ὁ Πετράκης εἶχε μίαν μόνο κόρη, τὴ Μαρία,²¹⁶ στὸ στιχούργημα πού μᾶς ἐνδιαφέρει γίνεται λόγος γιὰ περισσότερα παιδιὰ: «κ(αὶ) τῶν νῦν ὄρφανῶν σου».²¹⁷ Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε, ὅτι ὁ Πετράκης εἶχε τουλάχιστον δύο παιδιὰ.

Ἡ Μαρία παντρεύτηκε τὸν ἐμποροκτηματῖα Ἀνδρέα Σολομωνίδη, γιὸ τοῦ Παπασολωμοῦ, ἀπὸ τὴν Ἐμπα τῆς Πάφου.²¹⁸ Ὁ Ἀνδρέας Σολομωνίδης εἶχε ὑπὸ τὴν

²¹¹ Βεντότης, λ. «Γραμματικός», στο: ὁ ἴδιος, *Λεξικὸν τρίγλωσσον*, τ. Γ', σ. 151.— Δυστυχῶς ἡ μέχρι τώρα ἐρευνά μου δὲν κατάφερε νὰ ἐντοπίσει τὴ χρῆση τοῦ ἐπιθέτου «γραμματικεύμενος» σε πηγὲς σύγχρονες τοῦ χειρογράφου Καρίδη ἢ προγενέστερες ἀπὸ αὐτό. Στις πηγὲς πού ἐξετάστηκαν ἐντοπίζεται ἡ χρῆση τοῦ ἐπιθέτου «γραμματικός». Βλ. ἐνδεικτικὰ Émile Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, 9 τόμ., Παρίσι, Maisonneuve et Cie, 1880-1903, ἐδῶ τ. II, σ. 309, στίχ. 2211 καὶ Legrand, *Bibliographie hellénique aux XVe et XVIe Siècle*, τ. I, σ. 229.— Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ εὐχαριστῶ καὶ πάλι τὸν ἐρευνητὴ τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Χαρίτωνα Καρανάσιο γιὰ τὶς πιο πάνω ὑποδείξεις.

²¹² Βλ. ἐνδεικτικὰ Μύαρης, «Ὅψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», σ. 266 καὶ ὁ ἴδιος, «Ἡ Κύπρος καὶ ἡ πνευματικὴ κίνηση», σ. 90-91.

²¹³ Βλ. Κεφ. 3. Ὁ Πετράκης Καρίδης, σὴμ. 179.

²¹⁴ Π. Κ. χφ., σ. 266, ἀρ. 323, στίχ. 2.— Ἀπλὴ ἀναφορὰ στὸ ὄνομα τῆς συζύγου τοῦ Πετράκη Καρίδη γίνεται ἀπὸ τὸν Κουδουνάρη. Βλ. Κουδουνάρη, *Μερικαὶ παλαιαί*, σ. 49.

²¹⁵ Π. Κ. χφ., σ. 258, ἀρ. 321, στίχ. 4.

²¹⁶ Βλ. ἐνδεικτικὰ «Μέγας Κώδιξ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς», σ. 128-129· Σπυριδάκης, «Σταχυολογήματα», σ. 47· Κύρρης, «Ἀνδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος καὶ Μάρκος Σολομωνίδα», σ. 132· Πρωτοψάλτης, *Ἡ Κύπρος εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ 1821*, σ. 101-102· Κουδουνάρη, *Μερικαὶ παλαιαί*, σ. 49 καὶ ὁ ἴδιος, «Πλείονα περὶ τῆς οικογενείας τῶν ἐξισλαμισθέντων», σ. 464.

²¹⁷ Π. Κ. χφ., σ. 267, ἀρ. 323, στίχ. 26.

²¹⁸ Βλ. Παπαχαλαράμπος, «Ὁ Πετράκης Καρίδης», σ. 202· Κύρρης, «Ἀνδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος καὶ Μάρκος Σολομωνίδα», σ. 127, 132· Πρωτοψάλτης, *Ἡ Κύπρος εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ 1821*, σ. 101·

κατοχή του το τσιφλίκι «Βασιλικός», κληρονομιά από τον πατέρα του.²¹⁹ Μετά από τον γάμο του με τη Μαρία, εγκαταστάθηκε στη Λάρνακα,²²⁰ όπου λόγω των σχέσεων που σύναψε με επιφανείς οικογένειες και με τους κύκλους της Αρχιεπισκοπής διορίστηκε γραμματέας του Σεραγιού και έτσι μετακινήθηκε στη Λευκωσία πριν από το 1811.²²¹ Η μεγάλη περιουσία που απέκτησε, οφειλόταν σε κληροδότημα που έλαβε από τη διαθήκη του Ανθίμου Ειρηνοπόλεως.²²²

Από πληροφορίες που προκύπτουν από το κατάστιχο XV της Αρχιεπισκοπής, αλλά και από αναφορές σε άλλα κατάστιχα και έγγραφα, ο Ανδρέας ανέπτυξε στενή επαφή με την Εκκλησία αλλά και πολιτική δράση.²²³ Το όνομά του περιλαμβάνεται στον κατάλογο με τους χρηματοδότες της πρώτης Ελληνικής Σχολής Λεμεσού, σύμφωνα με μία επιστολή του Ιερομονάχου Ιλαρίωνος του Κύπριου προς τον Νικόλαο Θησέα, ημερομηνίας 25 Μαρτίου 1820, ο οποίος βρισκόταν τότε στην Τεργέστη.²²⁴ Κατά τη διάρκεια της κρίσης του 1821 εξισλαμίστηκε και ονομάστηκε Χουρσίτ Αγάς.²²⁵ Η Μαρία, μαζί με τις δύο

Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 49 και ο ίδιος, «Πλείονα περί της οικογενείας των εξισλαμισθέντων», σ. 463.

²¹⁹ Βλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 202· Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδαι», σ. 132· Πρωτοψάλτης, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, σ. 101 και Κουδουνάρης, «Πλείονα περί της οικογενείας των εξισλαμισθέντων», σ. 464.

²²⁰ Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 202.

²²¹ Σχετικά με την εγκατάστασή του στη Λάρνακα και τη μετακίνησή του στη Λευκωσία εξαιτίας του αξιώματος που έλαβε βλ. Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδαι», σ. 132, 134· Πρωτοψάλτης, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, σ. 101 και Κουδουνάρης, «Πλείονα περί της οικογενείας των εξισλαμισθέντων», σ. 463.— Αναφορικά με τα καθήκοντά του Ανδρέα Σολομωνίδη ως γραμματέα του Σεραγιού βλ. Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδαι», σ. 134 και Πρωτοψάλτης, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, σ. 101 (σημ. 2).

²²² Βλ. ενδεικτικά «Μέγας Κώδιξ της Αρχιεπισκοπής», σ. 128-129· Σπυριδάκις, «Σταχυολογήματα», σ. 46-49· Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 202 και Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδαι», σ. 127-129, 132.

²²³ «Βιβλίον λογαριασμών του έτους 1804. Χφ. 13», φ. 5^r, 18^v, 19^r και 21^r: «Κατάστιχον των λογαριασμών της κάσας του κοινού των ραγιάδων της νήσου Κύπρου 1818. Χφ. 15», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία), σ. 1, 5, 9, 13, 17, 33, 37, 41, 46, 54, 62, 78, 79, 100, 104-105 και 342· «Κατάστιχον των λογαριασμών. Χφ. 18», φ. 4^r: «Λογαριασμοί δι' όσα εδέχθη ο αποθανών (Χαραλαμπής) προς τον Χαζή Χουρήτ αγάν και επλήρωσε δια παξίματα ομοίως και οι του σίτου οπού εδόθη από διαφόρους Τούρκους και ραγιάδες εις διάφορα [...] δια παξίματος. Χφ. 129», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία) και Κυπριανός (Αρχ.), «Βεβαίωση Κυπριανού επί πωλητηρίου εγγράφου», στο: Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*, σ. 244-245, αρ. 46. Πρβλ. Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδαι», σ. 139· Πρωτοψάλτης, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, σ. 101 και Κουδουνάρης, «Πλείονα περί της οικογενείας των εξισλαμισθέντων», σ. 464.

²²⁴ Ιλαρίων ο Κύπριος, «Προς τον λόγιον κύριον Νικόλαον Θησέα», σ. 519-521 [= ο ίδιος, «Επιστολή», σ. 264-266, αρ. 58]. Πρβλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 237-239· Πρωτοψάλτης, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, σ. 101-102 και Κουδουνάρης, «Πλείονα περί της οικογενείας των εξισλαμισθέντων», σ. 464 (σημ. 32).

²²⁵ Βλ. ενδεικτικά Κηπιιάδης, *Απομνημονεύματα*, σ. 27-29· Άγγελος Ν. Παπακώστας, «Η συμβολή της Κύπρου εις την επανάστασιν του Εικοσιένα», *Νέα Εστία* 58 (1955), σ. 1223-1227, εδώ σ. 1224· Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδαι», σ. 139· Πρωτοψάλτης, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, σ. 102· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 49 και ο ίδιος, «Πλείονα περί της οικογενείας των εξισλαμισθέντων», σ. 463.— Ο Παπαχαραλάμπους αναφέρει ότι ο Σολομωνίδης πήρε την ονομασία «Κουτσούτας (ίσως Κουτσούκαγας)». Βλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ.

κόρες τους κατέφυγαν πρώτα στην Ελλάδα,²²⁶ και έπειτα, με βάση νέα στοιχεία, στο Λιβόρνο, όπου ήταν εγκατεστημένα και άλλα μέλη της οικογένειας Καρίδη ήδη από το 1794,²²⁷ για να αποφύγουν τον εξισλαμισμό.²²⁸ Ο Ανδρέας φαίνεται να στήριξε την παραπάνω απόφαση της γυναίκας του, αφού απέστειλε τριάντα τέσσερα τάλιρα μηνιαίως για τη συντήρησή τους.²²⁹

Εκτός από τη γενέτειρά του, τη Λάρνακα, ο Καρίδης εγκαταστάθηκε για ένα χρονικό διάστημα στη Λευκωσία. Πηγές της εποχής αλλά και το χειρόγραφο του μας παρέχουν στοιχεία που ενισχύουν την παραπάνω υπόθεση. Ειδικότερα, με βάση μια χρονολογική ένδειξη που συνόδευε το λεκτικό δύο επιγραφών, οι οποίες εντοπίζονταν στην πύλη του ναού του αγίου Κασσιανού στη Λευκωσία και οι οποίες απαντούν στο τμήμα του κώδικα Καρίδη που προήλθε από το χέρι του Λαρνακιώτη λογίου, σε συνάρτηση με το γεγονός ότι οι επιγραφές αυτές αποτελούν την πρωιμότερη —έστω έμμεση— αναφορά στον κώδικα που αφορά στη Λευκωσία, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η εγκατάστασή του στην πόλη αυτή χρονολογείται το 1781.²³⁰

Η παραμονή του στη Λευκωσία διήρκησε τουλάχιστον επτά έτη, δηλαδή μέχρι τις 13 Οκτωβρίου 1788, ημερομηνία, που προκύπτει από την άδεια εκτύπωσης της *Ιστορίας* του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού,²³¹ έργο στο οποίο ο Πετράκης κατατάχθηκε στους «συνδραμοῦντες φιλοπάτριδες τῆς Λευκωσίας».²³² Δύο τεκμήρια που απαντούν στον κώδικα Καρίδη και προήλθαν από το χέρι του Λαρνακιώτη λογίου αποδεικνύουν την ορθότητα των προαναφερθέντων. Το πρώτο αφορά μια επιστολή που απέστειλε ο

---

202. Πρβλ. «Κατάστιχον των λογαριασμών. Χφ. 18», φ. 4^r και «Λογαριασμοί δι' ὅσα εδέχθη ο αποθανών (Χαραλαμπίης). Χφ. 129».

²²⁶ Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδαι», σ. 140.

²²⁷ «Μέγας Κώδιξ της Αρχιεπισκοπής», σ. 145.— Στη μελέτη της Δέσποινας Βλάμης για τους Έλληνες έμπορους στο Λιβόρνο απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στους Καρίδηδες. Βλ. Δέσποινα Βλάμη, *Το φοριόρι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο. 1750-1868*, πρόλ.: Σπύρος Ασδραχάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 2000, (= Ιστορική Βιβλιοθήκη).

²²⁸ Βλ. ενδεικτικά Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδαι», σ. 146· Πρωτοψάλτης, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, σ. 102· Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 49 και Κουδουνάρης, «Πλείονα περί της οικογενείας των εξισλαμισθέντων», σ. 464.

²²⁹ Παπακώστας, «Η συμβολή της Κύπρου», σ. 1224.

²³⁰ Π. Κ. χφ., σ. 243, αρ. 319, στίχ. 10. Πρβλ. στο ίδιο, αρ. 318-319, στίχ. 1-13 και 1-10 αντίστοιχα.— Εικάζεται δε ότι ο Καρίδης κατοικούσε κοντά στον ναό του αγίου Κασσιανού. Αυτό προκύπτει από την ατούσια μεταφορά στο αυτόγραφο τμήμα του χειρόγραφου του του λεκτικού των δύο παραπάνω επιγραφών. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Παπαχαλαάμπους, ο οποίος σχολίασε την ύπαρξη των δύο πιο πάνω επιγραφών, οι επιγραφές αυτές δεν σώζονταν στον ναό στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, καθώς αντικαταστάθηκαν από μία νέα με ημερομηνία 20 Δεκεμβρίου 1854. Βλ. Παπαχαλαάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 199.— Ο Καρίδης μοιάζει απλά να επισκεπτόταν τον ναό χωρίς όμως να προσέφερε σε αυτόν κάποια διακονία. Εξάλλου το όνομά του δεν μνημονεύεται μεταξύ εκείνων πρόσφεραν διακονία στον ναό αυτό. Βλ. «Βιβλίο Αρχιεπισκόπου Σιλβέστρου 1718. Χφ. 2», σ. 117-124, 129, 200-201, 207.

²³¹ Κυπριανός (Αρχιμ.), *Ιστορία*, σ. 602.

²³² Ο.π., σ. 599.

Πετράκης σε έναν φίλο του «περὶ τὰς ἀρχὰς Ἰανουαρίου 1787»,²³³ στην οποία μας πληροφορεῖ, ἔστω και ἔμμεσα, με τη φράση: «Τὴν πεφιλημένην μοι ἐπιστολὴν σου, [...], ἧς τῇ διαπορουμένη σοι πτήσει, ἄχρι τοῦ κατὰ τὴν λάρνακα λιμόνος ναῦς ὑπηρέτησε, κ(αὶ) ἐκείθεν διὰ τῶν τούς φόρους ἀγόντων μετεκομίσθημοι»,²³⁴ για την εγκατάστασή του στη Λευκωσία τουλάχιστον την περίοδο που συνέταξε την επιστολή. Το δεύτερο συνδέεται με τη ρητή αναφορά στη Λευκωσία σε ένα στιχούργημά του αφιερωμένο στην Παναγία του Κύκκου («φύλαττε δὲ κυρία μου κ(αὶ) τὴν ἐμὴν οἰκίαν, κ(αὶ) οὖς φιλω ὁμογενεῖς, κ(αὶ) τὴν δε λευκοσίαν»)²³⁵

Ωστόσο, η παραμονή του Πετράκη Καρίδη στο νησί δεν μοιάζει να ήταν συνεχῆς και αδιάλειπτη. Ο Λαρνακιώτης λόγιος σε μια επιστολή του ἴσως προς τον τότε Αρχιεπίσκοπο Φιλόθεο,²³⁶ ἔκανε μνεῖα στην, κατὰ πάσα πιθανότητα, ιερά αποδημία του στην Ἱερουσαλήμ («αὐτὴ δὲ δεχομένη κ(αὶ) παρ' ἡμῶν μικρὸν κ(αὶ) ταπεινὸν τουτί τό ἐνδόσιμον, κιβώτιον φημὶ μετὰ νίτρων. τῶν ἕξ ἀγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ, μὴ ἐμβλέψατω τῷ δώρῳ, ἀλλὰ τῇ προθυμίᾳ τοῦ ἐπιστέλλοντος»)²³⁷ Το ταξίδι του αὐτό μπορεί να τοποθετηθεῖ, εφόσον ισχύει η υπόθεση ὅτι παραλήπτης της επιστολῆς ἦταν ο Φιλόθεος, στο διάστημα 1734-1759, περίοδο της αρχιερατείας του.

Επιπλέον, οι σχέσεις που ἀνέπτυξαν διάφορα μέλη της ευρύτερης οικογένειας Καρίδη με τα προξενεῖα τα οποία εἶχαν τότε την ἔδρα τους στη Λάρνακα, επιτρέπει να διερευνήσουμε τυχόν ἐνδεχόμενη σχέση του Πετράκη με αὐτά. Ωστόσο, ὅπως προκύπτει η σχέση του Πετράκη Καρίδη με τα προξενεῖα στη Λάρνακα εἶναι ἀμφιλεγόμενη και ἀμφισβητήσιμη, ἀφοῦ δεν ἐντοπίζονται οποιεσδήποτε σχετικές ἐνδείξεις ἢ πληροφορίες στο χειρόγραφο του ἢ σε ἄλλες ἀρχεακὲς πηγές. Ο Πετράκης ὁμως, εἰάν ισχύει η υπόθεση του Κιτρομηλίδη, ὅτι ἦταν ἀδελφός της συζύγου του δραγομάνου Χριστοφάκη, στα 1750 εἶχε οικονομικὲς ἐκκρεμότητες ἀπέναντι στο προξενεῖο της Ραγούζας στη Λάρνακα και στον τοκογλύφο πρόξενο Garmogliesi.²³⁸ Οι ἐκκρεμότητες αὐτὲς ἀνέρχονταν στο ὕψος των 4.000 ἀσπρων («παρὰ ἐτούτα τοῦ ἀδελφοῦ μου τοῦ Πετράκη [...], διὰ νὰ τὰ πάρετε ἀπὸ λόγου του, ἄσπρα τέσσερις χιλιάδες»)²³⁹ Η πιο πάνω οφειλὴ προήλθε ἔπειτα ἀπὸ μεταβίβαση χρέους του δραγομάνου Χριστοφάκη στον Καρίδη («παρὰ ἐτούτα

²³³ Π. Κ. χφ., σ. 241, ἀρ. 316, στίχ. 19. Πρβλ. στο ἴδιο, σ. 147-148[240-241], στίχ. 1-19.

²³⁴ Ὁ.π., σ. 240, στίχ. 2 και 3-5.

²³⁵ Ὁ.π., σ. 242, ἀρ. 317, στίχ. 12-13.

²³⁶ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 199.

²³⁷ Π. Κ. χφ., σ. 75, ἀρ. 264, στίχ. 32-35.

²³⁸ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 176-178.

²³⁹ Κιτρομηλίδης, «Ἡ ἀνωνυμία μιας ἐπώνυμης γυναίκα», σ. 513.

του ἀδελφοῦ μου τοῦ Πετράκη ὁποῦ ἔριξεν πάνω του [ὁ δραγομάνος Χριστοφάκης]».²⁴⁰

Σημαντικές πληροφορίες για τη διερεύνηση της πνευματικής συγκρότησης του Καρίδη προκύπτουν ἀπὸ τη διερεύνηση των σχέσεων που ἀνέπτυξε με τους σύγχρονους του λογίους. Σχεδὸν βέβαιη θα πρέπει να θεωρηθεῖ ἡ σχέση του Πετράκη Καρίδη με τους λογίους-μέλη της ευρύτερης οικογένειας Καρίδη. Τέτοιοι ἦταν ὁ Ανδρόνικος Καρίδης, που ἐνίσχυσε οικονομικά την ἐκδοση του *Λαυσαϊκού* (Βενετία 1764),²⁴¹ και ὁ Αθανάσιος Καρίδης, μετέπειτα Μητροπολίτης Νικομηδείας, που ἐπιμελήθηκε την ἐκδοση της *Ακολουθίας του αἰγίου Ερμογένους* (Βενετία 1771, ²1772).²⁴²

Εξίσου σημαντικές πληροφορίες για τον κύκλο των λογίων τον οποίο πιθανόν να συναναστρεφόταν ὁ Λαρνακιώτης λόγιος προκύπτουν ἀπὸ τη μελέτη καταλόγων συνδρομητῶν. Συγκεκριμένα, ὁ Πετράκης Καρίδης ἐντοπίζεται μαζί με ἄλλους 108 λογίους ἐγκατεστημένους στην Κύπρο, ἀνάμεσα στους συνδρομητές, ὅπως προαναφέρθηκε, της *Ιστορίας* (Βενετία 1788) του Ἀρχιμανδρίτη Κυπριανού,²⁴³ μαθητὴ ἐπίσης στη Σχολὴ της Λευκωσίας κατὰ την περίοδο της σχολαρχείας του Εφραίμ του Αθηναίου.²⁴⁴ Καθὼς ὁ ἀριθμὸς των προσώπων που διέθεταν τότε την ἀπαραίτητη μὴ μὴ ὄντως ὥστε να ἐνδιαφέρονται για τὸ ἔργο του Κυπριανού ἦταν σχετικά μικρὸς στην κοινὴν της Κύπρου, μπορούμε να θεωρήσουμε σχεδὸν βέβαιο ὅτι γνωρίζονταν μεταξύ τους. Κατ' ἐπέκταση ὁ Πετράκης Καρίδης θα γνώριζε ὁπωσδήποτε τους περισσότερους ἀπὸ ἐκείνους που ἐμφανίζονταν στην *Ιστορία* ὡς συνδρομητές ἀπὸ τη Λευκωσία.²⁴⁵ Ἐπιπλέον, ἡ παρουσία στον κατάλογο συνδρομητῶν της Λάρνακας τόσο του ἀνιψιῦ του Πετράκη, του Ἱερώνυμου ὅσο και του συζύγου της ἀνιψιάς του Μαρίου, του Πιερᾶκη Corella,²⁴⁶ σε συνδυασμὸ με τη λαρνακιώτικη του καταγωγὴ, μας ἐπιτρέπει να υποθέσουμε ὅτι ὁ Καρίδης θα γνώριζε τα περισσότερα πρόσωπα που ἐμφανίζονταν στον κατάλογο ὡς συνδρομητές ἀπὸ τη Λάρνακα.²⁴⁷

Ἀλλὰ και ἡ φοίτηση του Πετράκη Καρίδη στη Σχολὴ της Λευκωσίας μας προσφέρει μια ἀφετηρία για να συμπληρώσουμε τὸ δίκτυο των γνωριμιῶν και των ἐπαφῶν του Πετράκη Καρίδη. Δεδομένη εἶναι ἡ γνωριμία του με τον Εφραίμ τον Αθηναίο, ἐφόσον

²⁴⁰ Ὁ.π.

²⁴¹ Βλ. Κεφ. 3. Ὁ Πετράκης Καρίδης, σμ. 79.

²⁴² Βλ. Κεφ. 3. Ὁ Πετράκης Καρίδης, σμ. 123-124.

²⁴³ Κυπριανός (Ἀρχιμ.), *Ιστορία*, σ. 599-601, ἐδῶ σ. 599.

²⁴⁴ Βλ. ἐνδεικτικὰ Κιτρομηλίδης, *Κυπριακὴ λογιόσυνη*, σ. 174 και Στράντζαλης, *Ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Εφραίμ Β' ὁ Αθηναῖος*, σ. 50.

²⁴⁵ Κυπριανός (Ἀρχιμ.), *Ιστορία*, σ. 599-600.

²⁴⁶ Ὁ.π., σ. 600.

²⁴⁷ Ὁ.π.

υπήρξε δάσκαλός του. Βέβαιη θα πρέπει να θεωρηθεί και η επαφή του Λαρνακιώτη λογίου με τον Αρχιεπίσκοπο Φιλόθεο, ιδρυτή της Σχολής της Λευκωσίας, η οποία τεκμηριώνεται από μία σωζόμενη επιστολή του Καρίδη προς τον Φιλόθεο. Ανάμεσα στα βιβλία της συλλογής του Καρίδη εντοπίζεται και ένα αντίτυπο της *Ακολουθίας του αγίου ενδόξου αποστόλου Βαρνάβα*, χορηγός της οποίας υπήρξε ο Φιλόθεος.²⁴⁸ Στους λογίους με τους οποίους ο Καρίδης συνδέθηκε κατά τη διάρκεια των σπουδών του θα πρέπει να προσθέσουμε τον Σεραφείμ τον Πισίδιο. Αν και η γνωριμία των δύο ανδρών δεν τεκμηριώνεται από άμεσες μαρτυρίες, η φοίτηση του Σεραφείμ στη Σχολή της Λευκωσίας καθιστά ιδιαίτερα πιθανή μία συνάντηση και γνωριμία τους.²⁴⁹ Το γεγονός ότι στη βιβλιοθήκη του Καρίδη απαντούν τρία έργα στην έκδοση των οποίων είχε διαδραματίσει σημαντικό ρόλο ο Σεραφείμ, συνηγορεί στην υπόθεση αυτή.²⁵⁰ Μία ανάλογη υπόθεση μπορεί να διατυπωθεί και για τον Παρθένιο Ιερομόναχο, μετέπειτα ηγούμενο της Μονής Κύκκου. Αφενός, η φοίτηση του Παρθένιου στη Σχολή της Λευκωσίας και η προσφορά του ως δασκάλου σε αυτήν, αφετέρου η οικονομική συμβολή του στην έκδοση του έργου με τίτλο *Τυπική διάταξις* που περιλαμβάνεται στη βιβλιοθήκη του Καρίδη,²⁵¹ αποτελούν ενδείξεις που καθιστούν πιθανή τη μεταξύ τους γνωριμία και επαφή.

Απομακρυσμένο αλλά όχι εντελώς απίθανο είναι τέλος το ενδεχόμενο ο Καρίδης να είχε γνωρίσει τον αρχιδιάκονο της Αρχιεπισκοπής Σωφρόνιο, τον Basil Grigorovich Barsky, τον Κυκκώτη μοναχό Χρύσανθο Πρωτοψάλτη, μετέπειτα Μητροπολίτη Κυρήνειας, και τον Γεράσιμο, μετέπειτα Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης και Χαλκηδόνος, οι οποίοι υπήρξαν μαθητές ο πρώτος και δάσκαλοι, οι υπόλοιποι, στη Σχολή της Λευκωσίας.²⁵² Το ίδιο ισχύει και για τη σχέση που πιθανόν να είχε αναπτυχθεί μεταξύ του Πετράκη Καρίδη και του Γεδεών του Αγιοταφίτου ή Ιεροσολυμίτου. Στην περίπτωση του Γεδεών μόνο η βιβλιοθήκη του Πετράκη συνηγορεί στην υπόθεση ότι οι δύο λογίοι δεν ήταν άγνωστοι μεταξύ τους. Στη βιβλιοθήκη του Λαρνακιώτη λογίου απαντά η

²⁴⁸ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 200.

²⁴⁹ Συκουτρής, *Εκθεσις*, σ. 70. Πρβλ. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοσύνη*, σ. 246 και Στράντζαλης, *Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Εφραίμ Β΄ ο Αθηναίος*, σ. 50, 52-56.

²⁵⁰ Πρόκειται για τα *Ερμηνεία εις το τέταρτον βιβλίον της του Θεοδώρου Γαζή γραμματικής, Θέατρον πολιτικόν και Τυπική διάταξις ως εύρηται της κατά την νήσον Κύπρον, σεβασμίας και βασιλικής μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου Μαχαιράδος*. Βλ. Π. Κ. χφ., σ. 234 και 235, αρ. 313, στίχ. 22, 30 και 50 αντίστοιχα. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 244-245, 248-249 και 258, αρ. 21, 33 και 61 αντίστοιχα.

²⁵¹ Ο.π., σ. 235, στίχ. 50. Πρβλ. ό.π., σ. 258, αρ. 61.

²⁵² Σταυρίδης, «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», σ. 404.— Για τον Γεράσιμο βλ. Κωστής Κοκκινόφτας, «Ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1788-1810) και μετέπειτα Χαλκηδόνος (1810-1820) Γεράσιμος», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 20 (1994), σ. 297-307.

Θεοφυλάκτου Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας ερμηνεία εις τα τέσσαρα ιερά ευαγγέλια, επιμελητής και διορθωτής της οποίας υπήρξε ο Γεδεών.²⁵³

Ένα κτητορικό σημείωμα στη σελίδα I του χειρογράφου Καρίδη, περιέχει, δίπλα στο όνομα του Λαρνακιώτη λογίου τη λέξη «τέχτων».²⁵⁴ Το σημείωμα αυτό, σε συνδυασμό τόσο με ένα άλλο κτητορικό σημείωμα στο τέλος του κώδικα στο οποίο απαντά και πάλι πλάι στο ονοματεπώνυμο του Καρίδη η λέξη «τέκτων»,²⁵⁵ όσο και με ένα εκτενές απόσπασμα που εμφανίζεται στο χειρόγραφο και προέρχεται από ένα κείμενο με θέμα τον Τεκτονισμό, οδήγησε την προγενέστερη έρευνα να δεχτεί ότι ο Πετράκης Καρίδης είχε προσχωρήσει στον Τεκτονισμό.²⁵⁶ Δεδομένου ότι μέχρι τώρα δεν έχουν εντοπιστεί τεκμήρια για την ίδρυση κάποιας τεκτονικής στοάς στο νησί κατά τον 18^ο αιώνα, η έρευνα είχε εκφράσει την υπόθεση ότι ο Καρίδης θα μπορούσε να έχει έρθει σε επαφή με το κίνημα μέσω των ξένων εμπόρων της Λάρνακας και της στοάς που είχε ιδρυθεί το 1748 στο Χαλέπι.²⁵⁷

Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η ενδεχόμενη σχέση του Καρίδη με τον Τεκτονισμό δεν θα ήταν τόσο μεγάλο, εάν ο Τεκτονισμός δεν είχε συνδεθεί στενά κατά τον 18^ο αιώνα με τον Διαφωτισμό. Προβάλλοντας τις ιδέες της ισότητας, της ανεξιθρησκείας, της ηθικής και της πνευματικής καλλιέργειας του ανθρώπου, οι οποίες παρουσιάζονται ως προγραμματικές αρχές του κινήματος ήδη στα ιδρυτικά του κείμενα, ο Τεκτονισμός προετοίμασε συχνά το έδαφος για τη διάδοση του Διαφωτισμού.²⁵⁸ Υπό αυτό το πρίσμα, η ενδεχόμενη συμμετοχή του Καρίδη στο κίνημα αποκτά έτσι ξεχωριστή σημασία: καθώς αποτελεί την πρωιμότερη μαρτυρία για την εκδήλωση στην Κύπρο ενός ενδιαφέροντος για τον μυστικό εταιρισμό και συνιστά ταυτόχρονα μία ένδειξη για τη δεξίωση κάποιων από τις θεμελιώδεις ιδέες του Διαφωτισμού στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου. Κάποια νέα

²⁵³ Π. Κ. χφ., σ. 235, στίχ. 31. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 249, αρ. 35.

²⁵⁴ Ο.π., σ. I, αρ. 2, στίχ. 8. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 378, αρ. 417, στίχ. 3.— Ο Παπαχαράλαμπος κατά τη μεταγραφή του δευτέρου κτητορικού σημειώματος σημειώνει, αναφερόμενος στη λέξη «τέχτων»: «λέξις δυσανάγνωστος, πιθανῶς τέχτονος». Βλ. Παπαχαράλαμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 186.

²⁵⁵ Π. Κ. χφ., σ. 378, αρ. 417, στίχ. 6.

²⁵⁶ Ο.π., σ. 7-13, αρ. 9, στίχ. 1-162. Πρβλ. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο Τεκτονισμός*, σ. 44.

²⁵⁷ Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο Τεκτονισμός*, σ. 44.— Αναφορικά με την ίδρυση της στοάς στο Χαλέπι βλ. ενδεικτικά Στέφανος Ι. Μακρυμίχαλος, *Ψήγματα από την δράσιν του ελληνικού ελευθεροτεκτονισμού εν Τουρκία κατά τον 19^ο αιώνα. Ιστορική μελέτη εξ ανεκδότων στοιχείων*, ανάτ. από πέρ. *Τεκτονικόν Δελτίον* (Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1954), σ. 17-18· Άλκης Αγγέλου, «Οι απαρχές του ελεύθερου τεκτονισμού στον νέον Ελληνισμόν (Σμύρνη-Κωνσταντινούπολη)», *Μικρασιατικά Χρονικά* 8 (1961), σ. 318-335, εδώ σ. 318-324· ο ίδιος, «Η καθίδρυση του ελεύθερου τεκτονισμού στον νέον Ελληνισμόν», στο: ο ίδιος, *Των Φώτων Α΄*, σ. 39-110, εδώ σ. 89-93 και Jessica L. Harland-Jacobs, *Builders of Empire. Freemasons and British Imperialism, 1717-1927*, Chappel Hill, University of North Caroline Press, 2007, σ. 38.

²⁵⁸ Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο Τεκτονισμός*, σ. 35-37.

στοιχεία μας επιτρέπουν να επιχειρήσουμε μία εκ νέου προσέγγιση της σχέσης του Καρίδη με τον Τεκτονισμό και μία αξιολόγησή της για την κυπριακή κοινωνία του 18^{ου} αιώνα.

Ως βασικό τεκμήριο για τη μύηση του Καρίδη στο κίνημα του Τεκτονισμού η μέχρι τώρα έρευνα έχει δεχτεί τα δύο κτητορικά σημειώματα που αναφέρθηκαν παραπάνω.²⁵⁹ Ωστόσο, μια σειρά από διαπιστώσεις μας οδηγούν, πιστεύω, αν όχι να αναθεωρήσουμε την αποδοχή αυτή, να την αντιμετωπίσουμε με αρκετές επιφυλάξεις. Η πρώτη διαπίστωση είναι παλαιογραφικής φύσεως. Η λέξη «τέχτων», ή «τέκτων» στα κτητορικά σημειώματα, δείχνει να έχει γραφτεί από ένα χέρι διαφορετικό από εκείνο του Καρίδη. Η δεύτερη διαπίστωση αφορά στον χρόνο εμφάνισης των λέξεων «Τεκτονισμός», «Ἐλευθεροτέκτων» και «Ἐλευθεροτεκτονισμός».²⁶⁰ Οι πρωιμότερες πηγές στις οποίες έχουν εντοπιστεί οι όροι αυτοί ανάγονται μόλις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Οι δύο αυτές διαπιστώσεις σημαίνουν ότι η λέξη «τέχτων» ή «τέκτων» στο χειρόγραφο Καρίδη είτε συνιστά μία, ακόμα πιο πρώιμη, μαρτυρία που επιβάλλει να αναχρονολογήσουμε την εμφάνιση του όρου, είτε —πιθανότατα— συνιστά μία προσθήκη στο κτητορικό σημείωμα η οποία έγινε αργότερα από κάποιο άλλο πρόσωπο. Αλλά και το περιεχόμενο του αποσπάσματος για τον Τεκτονισμό, θέτει υπό αμφισβήτηση τη μύηση του Καρίδη στο κίνημα. Το απόσπασμα αυτό δεν προέρχεται από ένα κείμενο για τον Τεκτονισμό, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά από ένα κείμενο κατά του Τεκτονισμού.²⁶¹ Τέλος, και η υπόθεση της προηγούμενης έρευνας, ότι ο Καρίδης μπορεί να είχε έρθει σε επαφή με τον Τεκτονισμό μέσω της στοάς στο Χαλέπι,²⁶² αποδυναμώνεται από νέα αδημοσίευτα τεκμήρια σύμφωνα με τα οποία η στοά είχε κλείσει πριν το 1754,²⁶³ έτος που με βάσει στοιχεία που απαντούν στον κώδικα θεωρείται *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση του τεκτονικού αποσπάσματος.²⁶⁴

²⁵⁹ Παπαχαραλάμπους, «Ο τεκτονισμός εν Κύπρω», σ. 85 και Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο Τεκτονισμός*, σ. 44.

²⁶⁰ Στέφανος Κουμανούδης, λ. «Τεκτονισμός, Ἐλευθεροτέκτονες και Ἐλευθεροτεκτονισμός», στο: ο ίδιος, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών. Από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, 2 τόμ., Αθήνα, Π. Δ. Σακελλαρίου, 1900, (= Βιβλιοθήκη Μαρασλή, 8), εδώ τ. Β' και τ. Α', σ. 984 και 352 αντίστοιχα.— Όπως σημειώνει ο Κουμανούδης οι όροι πρωτοεμφανίστηκαν στα ελληνικά το 1892, 1898 και 1888 αντίστοιχα. Πρβλ. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο Τεκτονισμός*, σ. 26 και 140-141 (σημ. 28).

²⁶¹ Χρ. Α. Ριζόπουλος, *Το χειρόγραφο της Λευκωσίας*, σ. 15, 17-18.

²⁶² Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο Τεκτονισμός*, σ. 44.

²⁶³ Πρόκειται για πληροφορίες που προκύπτουν από την αλληλογραφία της 1^{ης} Ιουλίου του 1997 μεταξύ του Ανδρέα Χρ. Ριζόπουλου με τον τότε μεγάλο γραμματέα της Μεγάλης Στοάς της Σκωτίας Martin McGibbon. Δυστυχώς, παρά τις προσπάθειές μας, δεν μας έχει παραχωρηθεί άδεια δημοσίευσης της προαναφερθείσας επιστολής. Πρβλ. Ανδρέας Χρ. Ριζόπουλος, *Ψήγματα Τεκτονικής Ιστορίας από το 18ο αιώνα*, Αθήνα, Ιδιωτική Έκδοση, 1997, σ. 16-18.

²⁶⁴ Π. Κ. χφ., σ. V, αρ. 5, στίχ. 15-16.

Αν και οι παραπάνω διαπιστώσεις δείχνουν μάλλον ότι θα πρέπει να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο μίας προσχώρησης του Καρίδη στον Τεκτονισμό, η παρουσία στο χειρόγραφο του ενός κειμένου το οποίο συνδέεται με το κίνημα αυτό και στο οποίο διατυπώνονται, έστω και με πολεμική πρόθεση, μερικές από τις σημαντικότερες ιδέες του —οι οποίες συμβαίνει να είναι και θεμελιώδεις ιδέες του Διαφωτισμού—²⁶⁵ δεν παύει να είναι σημαντική. Όποια και να ήταν η σχέση του Καρίδη με τον Τεκτονισμό, το γεγονός ότι καταγράφει στο χειρόγραφο του —επιχειρεί δηλαδή να συγκρατήσει ως αξιομνημόνευτο— ένα απόσπασμα τουλάχιστον επτά σελίδων για τον Τεκτονισμό, πιστοποιεί την ύπαρξη ενός ενδιαφέροντος για το κίνημα στην Κύπρο των μέσων του 18^{ου} αιώνα. Και ο Καρίδης δεν ήταν ο μόνος που ενδιαφερόταν.

Αν και η πρωιμότερη, βεβαιωμένη, ίδρυση τεκτονικής στοάς στην Κύπρο ανάγεται μόλις στα 1888,²⁶⁶ η ύπαρξη ενός ελληνικού αντιρρητικού κειμένου που καταφερόταν εναντίον του Τεκτονισμού και το οποίο φαίνεται να γνώρισε κάποια διάδοση στην Κύπρο στα 1754 μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι σχέσεις κάποιων Ελλήνων της Κύπρου με το κίνημα και η σχετική δράση τους δεν ήταν αμελητέες.²⁶⁷ Με αυτές φαίνεται μάλιστα να συνδέεται η επίθεση που εξαπέλυσε την ίδια χρονιά ο Εφραίμ ο Αθηναίος κατά του Τεκτονισμού σε κήρυγμά του αρχικά στη Βενετία και έπειτα στο Άμστερνταμ.²⁶⁸

Όσον αφορά στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, μπορούμε να θεωρήσουμε ως βέβαιο ότι κάποιοι από τους ξένους εμπόρους και διπλωμάτες που ήταν εγκατεστημένοι στο νησί, και ειδικότερα στη Λάρνακα, ήταν μυημένοι στον Τεκτονισμό.²⁶⁹ Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Michael de Vezin (1741-1792) προξένου της Βρετανίας στο Χαλέπι και υποπρόξενου της ίδιας χώρας στη Λάρνακα. Τα τεκτονικά εμβλήματα (ο γνώμονας και ο διαβήτης) στην ταφόπλακά του, στο κοιμητήριο των Διαμαρτυρομένων στο βορειοδυτικό

²⁶⁵ Για το θέμα αυτό θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά στο έβδομο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής.

²⁶⁶ Πρόκειται για την ίδρυση της αγγλικής στοάς Saint Paul No. 2277. Βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, *Κοινωνική δράση της πόλεως Σκάλα*, σ. 50· Hill, *A History*, τ. IV, σ. 578 (σημ. 3)· Χρ. Ριζόπουλος, «Η Κύπρος και ο τεκτονισμός του ΙΗ' αιώνας», σ. 301 και Α. Ριζόπουλος, *Τεκτονικό εγχειρίδιο*, σ. 153.

²⁶⁷ Βλ. τις ανάλογες διαπιστώσεις που κάνει η Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister (*Ο Τεκτονισμός*, σ. 79) σχετικά με το ελληνικό αντιρρητικό κείμενο για τους τέκτονες στο Μπράσοβο της Τρανσυλβανίας, που εντόπισε στο χφ. 1298 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος.

²⁶⁸ Koutzakiotis, «Franc-Maçonnerie», σ. 70-71.

²⁶⁹ Παπαδόπουλος, «Προεπαναστατική παρουσία», σ. 55· Παπαχαραλάμπος, «Ο τεκτονισμός εν Κύπρω», σ. 92· Χρ. Ριζόπουλος, «Η Κύπρος και ο τεκτονισμός του ΙΗ' αιώνας», σ. 300· Κύρρης, «Ανατομία του οθωμανικού καθεστώτος», σ. 81· Επιφάνιος (Επίσκ. Λήδρας και Ηγ. Μαχαιρά), «Περί της εγκυκλίου του Κυπριανού κατά των φαρμασώνων», στο: Κυπριανός (Αρχ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*, επιμ.: Αγάθωνος (Οικ.), σ. 533-582, εδώ σ. 547· Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο Τεκτονισμός*, σ. 43-45 και Μιτσίδης, «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας», σ. 707 (σημ. 35).

τμήμα στον περίβολο του ναού του αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα,²⁷⁰ δεν αφήνουν αμφιβολίες για την τεκτονική του ιδιότητα.²⁷¹ Ο de Vezin δεν ήταν ο μόνος από τους ξένους που διέμεναν στην Κύπρο, ο οποίος είχε μνηθεί στον Τεκτονισμό. Σύμφωνα με τον Alexander Drummond, ο πρόξενος της Γαλλίας στη Λάρνακα André Alexander Lemaire (1741-1746) ήταν επίσης τέκτονας.²⁷²

Εικ. 10: Ταφόπλακα του Michael de Vezin στο κοιμητήριο των Διαμαρτυρομένων στο βορειοδυτικό τμήμα στον περίβολο του Αγίου Λαζάρου με εμφανή τα εγχάρακτα τεκτονικά σύμβολα

²⁷⁰ Βλ. Cobham (επιμ.), «M. De Vezin», στο: ο ίδιος, *Excerpta Cypria*, σ. 368-373, εδώ σ. 368 και Σωφρόνιος Γ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), «Τα μνημεία της Λάρνακας», στο: *Ιστορία της Λάρνακας*, σ. 231-276, εδώ σ. 273.

²⁷¹ Οι παραπάνω παρατηρήσεις μας προέκυψαν ύστερα από επιτόπια επίσκεψη στο κοιμητήριο όπου εντοπίζεται η ταφόπλακα του De Vezin. Το θέμα αυτό ωστόσο έθιξαν και άλλοι μελετητές. Βλ. Stelios N. Michaelides, «Earlier, pre 1888, Masonic Presence», στο: *St. Paul's Lodge —N° 2277 E.C.—, 100 Years. 1888-1988*, Limassol, St. Paul's Lodge —N° 2277—, 1988, σ. 18-31, εδώ σ. 20-21 και Ανδρέας Χρ. Ριζόπουλος, *Ελληνικό τεκτονικό εγχειρίδιο*, Αθήνα, Τετρακτύς, 2011, σ. 153. Πρβλ. George Jeffery, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus. Studies in the Archaeology and Architecture of the Island*, Λευκωσία, Κυβερνητικό Τυπογραφείο, 1918, σ. 179.

²⁷² Σύμφωνα με τον Drummond: «Επειδή ο Γάλλος πρόξενος και εγώ είμαστε αδελφοί τέκτονες, ίσως να μπορούσαμε να γνωριστούμε καλύτερα». Βλ. Drummond, *Travels through the Different Cities*, σ. 141, επιστ. VI.— Σχετικά με το γεγονός ότι πρόξενος της Γαλλίας στην Κύπρο την περίοδο αυτή διετέλεσε ο André Alexander Lemaire βλ. ενδεικτικά Κυριαζής, «Πρόξενοι και προξενεία εν Κύπρω», σ. 198 και Ιωάννου, *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας*, σ. 43.

Από τα παραπάνω γίνεται εμφανές ότι στα μέσα του 18^{ου} αιώνα υπήρχε στην Κύπρο, ειδικότερα στη Λάρνακα, μία πληροφόρηση για το κίνημα του Τεκτονισμού και τις ιδέες του. Αν και δεν γνωρίζουμε ακόμα τις ακριβείς του διαστάσεις, το ενδιαφέρον για τον Τεκτονισμό που εκδηλώθηκε τότε για πρώτη φορά, συνεχίστηκε και μάλιστα κατά τέτοιο τρόπο που τον Φεβρουάριο του 1815, ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός προχώρησε σε καταδίκη του κινήματος, συντάσσοντας μία αφοριστική εγκύκλιο κατά των «άναφανέντων πολλῶν φαρμασόνων εἰς τὴν πολιτείαν Σκάλας καὶ Λάρνακος».²⁷³

Το γεγονός ότι Καρίδης ενδιαφέρθηκε να πληροφορηθεί, για νεωτερικές ιδέες και κινήματα δεν αναιρεί τη βασική του πνευματική στάση η οποία χαρακτηρίζεται από την προσήλωσή του σε παραδοσιακές νοοτροπίες και συμπεριφορές. Ιδιαίτερα οι συχνές και πλούσιες αναφορές δογματικού-ομολογιακού χαρακτήρα, που απαντούν στο αυτόγραφο τμήμα του χειρογράφου του που επέχει θέση προλογικού σημειώματος/προοιμίου, φανερώνουν τη σχέση του με το χριστιανικό αξιακό σύστημα.²⁷⁴ Στο προλογικό αυτό απόσπασμα γίνεται αναφορά στις τρεις υποστάσεις της αγίας Τριάδας, στον Πατέρα, στον Υιό και στο Άγιο Πνεύμα.²⁷⁵ Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και τα στιχουργήματα που έχει καταγράψει στο χειρόγραφο του, και έχει προφανώς συνθέσει ο ίδιος. Και εδώ οι θρησκευτικές-θεολογικές αναφορές είναι πυκνές.²⁷⁶

Η στενή σύνδεση του Καρίδη με παραδοσιακά κοινωνικά περιβάλλοντα και νοοτροπίες εκδηλώνεται και στις προτιμήσεις του, όταν πρόκειται για θύραθεν κείμενα. Στο αυτόγραφο τμήμα του χειρογράφου του συναντά κανείς δίπλα στα θρησκευτικά κείμενα, προφητείες και κείμενα αστρολογίας.²⁷⁷ Ο κύριος όγκος της βιβλιοθήκης του επιβεβαιώνει την εικόνα αυτή. Τα έργα που περιελάμβανε εμπίπτουν στην πλειοψηφία τους στην κατηγορία του θρησκευτικού βιβλίου.

Η παραδοσιακότητα της κοσμοθεωρίας και του κοινωνικού του βίου εκδηλώνεται και στο επίπεδο των συμπεριφορών, στις επισκέψεις του ίδιου στον ναό του αγίου Κασσιανού στη Λευκωσία, για τις οποίες έγινε λόγος πιο πάνω, ενώ ο καθοριστικός ρόλος που διαδραμάτιζε η χριστιανική θρησκεία, ειδικότερα η Ορθοδοξία, στο κοινωνικό και

²⁷³ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 364.

²⁷⁴ Π. Κ. χφ., σ. VII-VIII, αρ. 8, στίχ. 1-39.

²⁷⁵ Ό.π., σ. VIII, αρ. 8, στίχ. 34-35.

²⁷⁶ Ό.π., σ. VI, 242-243, και 267-270, αρ. 7, 317-319 και 323-324, στίχ. 7-9, 1-17, 1-13, 1-10, 41, 1-56 αντίστοιχα.

²⁷⁷ Ό.π., σ. 78-165 και 166-210α, αρ. 266-267, στίχ. 1-2003 και 1-1010 αντίστοιχα.— Στα κείμενα αυτά παρατηρείται επανάληψη της φράσης: «θεὸς δὲ ἐστὶ κυρίως ὁ γινώσκων τὰ συμβησόμενα» ἢ και παραλλαγών της. Βλ. στο ίδιο, σ. 90, 96, 104, 112, 119, 126, 133, 139, 146, 151, 158, 165 και 210α, αρ. 266-267, στίχ. 294, 428-429, 611-612, 781, 942, 1113-1114, 1271-1272, 1398, 1559-1560, 1666, 1833, 1999-2000 και 1009-1010 αντίστοιχα.

πνευματικό περιβάλλον του διαφαίνεται και στην έντονη παρουσία κληρικών ανάμεσα στους λογίους που συναναστρεφόταν.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα πρέπει να τονιστεί ότι η κοινωνική καταξίωση και το κύρος της οικογένειας Καρίδη αναμφίβολα επηρέασαν τον Πετράκη. Οι σχέσεις μελών της οικογένειας με τη λογιοσύνη της εποχής και ειδικότερα η συμβολή των Ανδρόνικου Καρίδη και Αθανάσιου, μετέπειτα Μητροπολίτη Νικομηδείας σε εκδόσεις έργων του 18^{ου} αιώνα, αποτελούν μια ένδειξη του περιβάλλοντος και των δυνατοτήτων που εξασφάλιζε η ευρύτερη οικογένεια Καρίδη στα μέλη της. Η εικόνα αυτή ολοκληρώνεται αν ληφθεί υπόψη και το γεγονός ότι μέλη της ευρύτερης οικογένειας Καρίδη κατέλαβαν διάφορα πολιτικά (κυρίως στα προξενεία της Λάρνακας) και ανώτερα εκκλησιαστικά αξιώματα στο εξωτερικό.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται προφανώς η μόρφωση αλλά και γενικότερα η παιδεία που μπόρεσε να αποκτήσει ο Πετράκης Καρίδης. Ο δάσκαλος ή έστω οικοδιδάσκαλος Πετράκης Καρίδης δεν φαίνεται να περιορίστηκε μόνο στις γνώσεις που έλαβε από τον Αθηναίο λόγιο Εφραίμ κατά τη μαθητεία του σε αυτόν στη Σχολή της Λευκωσίας. Αυτές μοιάζει να αποτέλεσαν απλά την αφετηρία των πνευματικών του αναζητήσεων. Εξάλλου, ο χώρος της Σχολής θα πρέπει να λειτούργησε για τον Καρίδη ως χώρος συναναστροφής και κοινωνικοποίησής του με άλλους σύγχρονους του λογίους. Κατά συνέπεια, βέβαιη μπορεί να θεωρηθεί η γνωριμία του Λαρνακιώτη λογίου όχι μόνο με τον δάσκαλό του, τον Εφραίμ τον Αθηναίο, αλλά και με τον Αρχιεπίσκοπο Φιλόθεο, τον ιδρυτή της Σχολής στην οποία φοίτησε, καθώς και με τους σπουδαστές Σεραφείμ Πισίδιο, Αρχιμανδρίτη Κυπριανό Κουριοκουρίτη και Παρθένιο Ιερομόναχο (ο τελευταίος αργότερα πρόσφερε τις υπηρεσίες του ως δάσκαλος στη Σχολή αυτή). Άλλωστε, η παρουσία κυρίως στον αυτόγραφο κατάλογο της βιβλιοθήκης του Πετράκη Καρίδη ενός σημαντικού αριθμού έργων, τα οποία πραγματοποιήθηκαν με την πνευματική και οικονομική αρωγή των πιο πάνω λογίων, ενισχύει όσα προαναφέρθηκαν.

Η έντονη αυτή παρουσία ορθόδοξων κληρικών ανάμεσα στους λογίους που συναναστρεφόταν ο Πετράκης Καρίδης, καθώς επίσης και η επαφή του με παραδοσιακά κοινωνικά περιβάλλοντα και νοοτροπίες, επηρέασε, πράγμα αναμενόμενο, καθοριστικά την πνευματική του συγκρότηση. Οι προτιμήσεις του αυτές αντικατοπτρίζονται τόσο στο περιεχόμενο της βιβλιοθήκης του όσο και στα κείμενα που επιλέγει και περιλαμβάνει στο αυτόγραφο τμήμα του σύμμεικτου κώδικα που φέρει το όνομά του. Ωστόσο, τα προαναφερθέντα δεν συνιστούν τα μοναδικά στοιχεία που μας επιτρέπουν να

ανασυγκροτήσουμε τους πνευματικούς ορίζοντες του Λαρνακιώτη λογίου. Η παρουσία στο αυτόγραφο τμήμα του κώδικα ενός κειμένου που συνδέεται με τον Τεκτονισμό και στο οποίο εμφανίζονται, έστω και με πολεμική πρόθεση, κάποιες από τις θεμελιώδεις ιδέες του Διαφωτισμού, είναι πάρα πολύ σημαντική, καθώς παρέχει ένα ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο για την ανασύσταση των πνευματικών οριζόντων του Καρίδη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Ο ΠΕΤΡΑΚΗΣ ΚΑΡΙΔΗΣ: ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ*

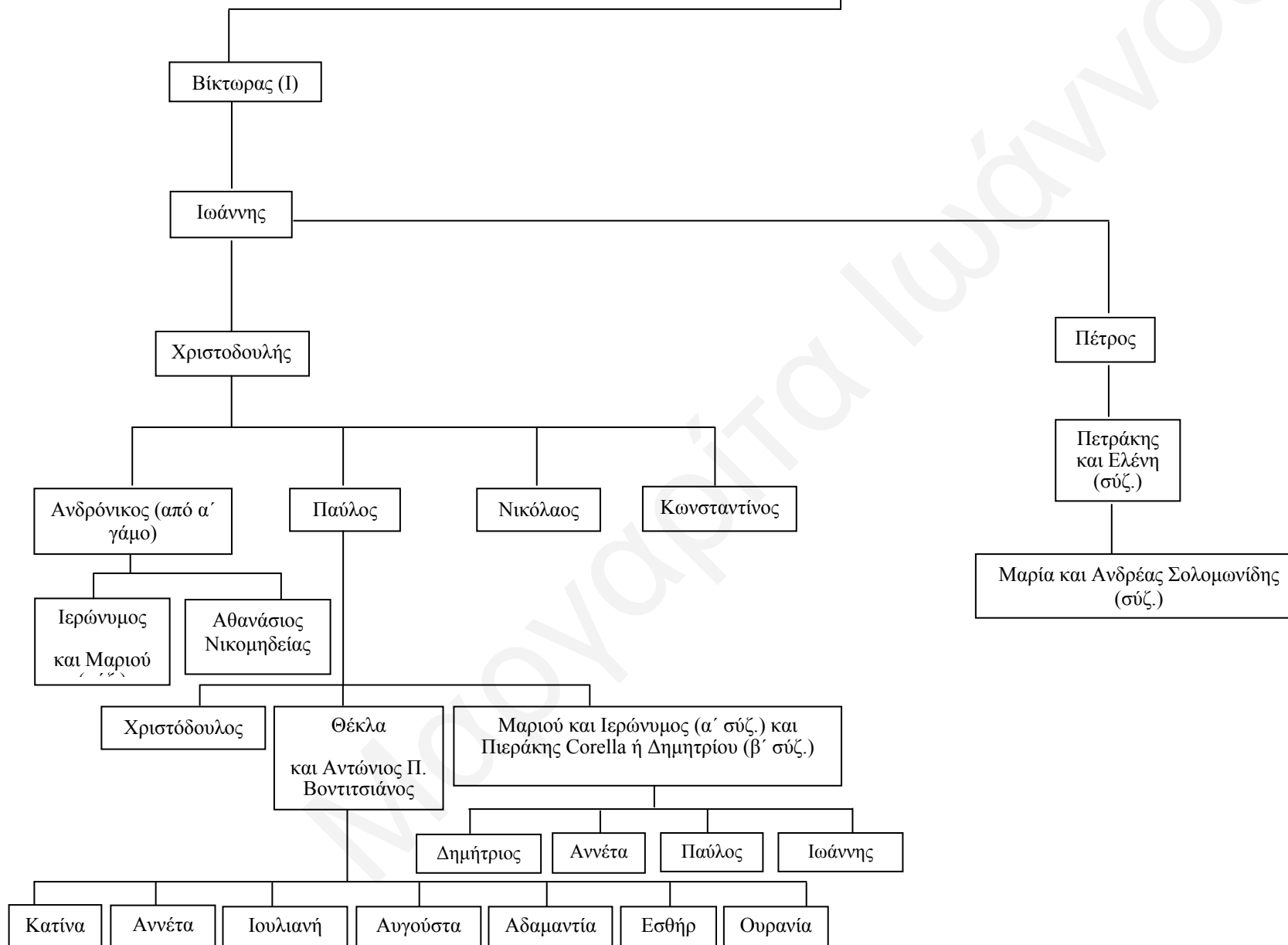
A/A	ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΕΤΡΑΚΗ ΚΑΡΙΔΗ
1.	1715-1725	<ul style="list-style-type: none"> Γέννηση του Πετράκη Καρίδη στη Λάρνακα. Ως terminus post quem της γέννησης του Πετράκη θα μπορούσε να θεωρηθεί το 1710, χρονιά της εγγραφής του Πέτρου, πατέρα του Πετράκη, στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Επίσης, η γέννησή του θα πρέπει να τοποθετηθεί πριν το 1744, την πιο πρόωμη χρονολογική αναφορά που δίνεται στον κώδικα Καρίδη και προήλθε από τη γραφίδα του Πετράκη.
2.	1734-1759	<ul style="list-style-type: none"> Στο διάστημα αυτό ο Πετράκης Καρίδης επισκέφτηκε την Ιερουσαλήμ. Πιθανόν να επρόκειτο για μια ιερά αποδημία.
3.	1741-1760	<ul style="list-style-type: none"> Ο Εφραίμ ο Αθηναίος σχολάρχης στη Σχολή ελληνικών γραμμάτων και μουσικής που ιδρύθηκε από το 1741 στην Αρχιεπισκοπή από τον Αρχιεπίσκοπο Φιλόθεο. Ο Πετράκης Καρίδης διετέλεσε μαθητής του Εφραίμ του Αθηναίου. Ο Πετράκης απέκτησε τα απαραίτητα εφόδια ώστε να μπορεί κατά πάσαν πιθανότητα να εξασκεί το επάγγελμα του δασκάλου.
4.	1744	<ul style="list-style-type: none"> Terminus post quem για τη συγκρότηση του αυτόγραφου τμήματος του χειρογράφου του.
5.	20 Απριλίου 1750	<ul style="list-style-type: none"> Terminus ante quem για την πιθανή μεταβίβαση χρέους ύψους 4.000 άσπρων από τον δραγομάνο Χριστοφάκη στον Πετράκη Καρίδη. Terminus post quem για τις πιθανές δΟΣΟΛΗΨΙΕΣ του με το προξενείο της Ραγούζας.
6.	Γύρω στο 1754	<ul style="list-style-type: none"> Γνωριμία του Πετράκη Καρίδη με τον μυστικό εταιρισμό και το κίνημα του Τεκτονισμού.
7.	Πριν το 1787	<ul style="list-style-type: none"> Γάμος του Πετράκη με την Ελένη. Από τον γάμο

* Οι ημερομηνίες δίνονται με βάση το Γρηγοριανό Ημερολόγιο.

		αυτό απέκτησαν τουλάχιστον μια κόρη, τη Μαρία Καρίδη. Αυτή παντρεύτηκε με τον εμποροκτηματία Ανδρέα Σολομωνίδη, από την Έμπα της Πάφου, γιο του Παπασολωμού.
8.	1787	<ul style="list-style-type: none"> • Terminus post quem του θανάτου της Ελένης, συζύγου του Πετράκη Καρίδη.
9.	1781-13 Οκτωβρίου 1788	<ul style="list-style-type: none"> • Εγκατάσταση του Πετράκη στη Λευκωσία. • 1781: Έμμεση αναφορά του Πετράκη στη Λευκωσία. • 1788: Στον κατάλογο συνδρομητών στην <i>Ιστορία του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού</i>, που εκδόθηκε το 1788, ο Πετράκης Καρίδης κατατάσσεται στους «συνδραμοῦντες φιλοπάτριδες τῆς Λευκωσίας». • 13 Οκτωβρίου 1788: Η άδεια εκτύπωσης της <i>Ιστορία χρονολογική</i> του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού φέρει ημερομηνία 13 Οκτωβρίου 1788.²⁷⁸ Συνεπώς, η ημερομηνία αυτή αποτελεί terminus post quem για την παραμονή του Καρίδη στη Λευκωσία.
10.	1799	<ul style="list-style-type: none"> • Terminus post quem για τον θάνατο του Καρίδη και για την ολοκλήρωση του αυτόγραφου τμήματος του χειρογράφου.

²⁷⁸ Κυπριανός (Αρχιμ.), *Ιστορία*, σ. 406.— Αντίστοιχες πληροφορίες εντοπίζονται και στο άρθρο του Γιώργου Κεχαγιόγλου. Βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Πρόσθετα στοιχεία για την έγκριση της *Ιστορίας χρονολογικής*... του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού από τη βενετική λογοκρισία», *Μικροφιλολογικά* 1 (1997), σ. 3-9, εδώ σ. 3.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟ ΔΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΠΕΤΡΑΚΗ ΚΑΡΙΔΗ

4. ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΠΕΤΡΑΚΗ ΚΑΡΙΔΗ

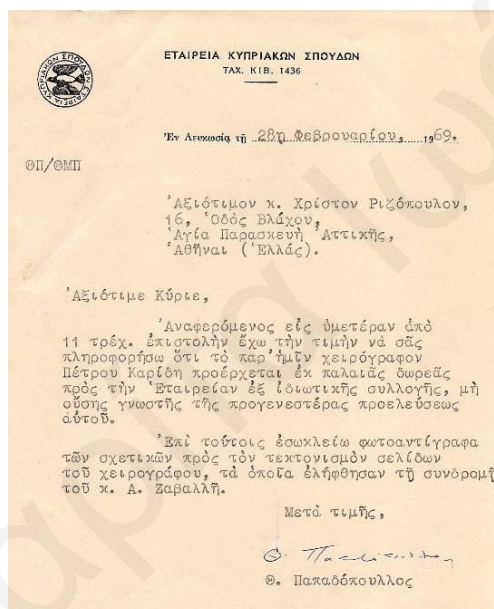
Μέσα από τη διερεύνηση της βιογραφίας του, έγινε φανερό πως ο Πετράκης Καρίδης αποτελεί μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μορφή της σύγχρονης του κυπριακής κοινωνίας. Το ενδιαφέρον, που παρουσιάζει, δεν έγκειται στο γεγονός ότι υπήρξε μία επιφανής προσωπικότητα με ευρύ και σημαντικό έργο (συγγραφικό ή και διδακτικό). Η περίπτωση Πετράκη Καρίδη είναι ενδιαφέρουσα, γιατί ο Λαρνακιώτης λόγιος φαίνεται, με βάση τις έως τώρα ενδείξεις, να αντιπροσωπεύει καλά τον τύπο του ελληνόφωνου λογίου, έτσι όπως αυτός ο κοινωνικός τύπος παρουσιάζεται, σε μικρότερες πόλεις, όπως η Λάρνακα ή και η Λευκωσία στην προκειμένη περίπτωση, ή —τηρουμένων των αναλογιών— τα Ιωάννινα, η Σιάτιστα, η Καστοριά, τα Αμπελάκια.

Σημαντική πηγή για να διερευνήσουμε τους πνευματικούς ορίζοντες του Πετράκη Καρίδη, ως ατόμου που συμπεριλαμβάνεται στους λογίους, στους οποίους αναφερθήκαμε, αποτελεί ο σωζόμενος σύμμεικτος κώδικας, που προέρχεται, στο μεγαλύτερο μέρος του, από το χέρι του. Το χειρόγραφο αυτό είναι το μοναδικό που σώζεται με το όνομά του, γνώρισε όμως και άλλους κτήτορες. Πρόκειται για τους ιερέα Σολωμό Αποστόλη, Νικόλαο Σολομωνίδη και Σολωμό Νικολαΐδη. Από αυτούς μόνο οι δύο τελευταίοι, όπως θα φανεί στη συνέχεια υπήρξαν και κωδικογράφοι του χειρογράφου. Προσθήκες επίσης έγιναν στο χειρόγραφο από δύο άλλους γραφείς, τον Κ. Χ. Χάββα και έναν δεύτερο ανώνυμο γραφέα για τον οποίον το χειρόγραφο δεν δίνει στοιχεία που να επιτρέπουν τον εντοπισμό της ταυτότητάς του. Ο κώδικας φυλάσσεται σήμερα στη βιβλιοθήκη της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών.¹ Το χειρόγραφο αυτό όσο και η βιβλιοθήκη του Πετράκη

¹ Βλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 185 και Χρ. Ριζόπουλος, «Η Κύπρος και ο τεκτονισμός», σ. 291.— Τα κεφαλαία αρχικά Ε. Κ. Σ. στην εσωτερική πλευρά του σταχώματος στο οπισθόφυλλο του κώδικα με μπλε υγρό μελάνι, εφόσον αποτελούν αρκτικόλεξο της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών, αποτελούν μια επιπλέον ένδειξη ότι το χειρόγραφο εναπόκειται στη βιβλιοθήκη της Εταιρείας. Τόσο η πιο πάνω εγγραφή όσο και η επιγραφή Ν^ο 3^{ον} και £10 που απαντά στην εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου με μπλε επίσης μελάνι πιθανότατα αποτελούν επεμβάσεις που έγιναν από τη βιβλιοθήκη στην οποία φυλάσσεται το χειρόγραφο. Η επιγραφή Ν^ο 3^{ον} και £10 πιθανόν να υποδηλώνει τον αριθμό εγγραφής του χειρογράφου στη βιβλιοθήκη της Εταιρείας (Ν^ο 3^{ον}), καθώς επίσης και το ποσό που δόθηκε για τη συντήρησή του, δέκα λίρες Κύπρου (£10). Μολονότι δεν διαθέτουμε στοιχεία για την ταυτότητα του γραφέα —ο οποίος ενδεχομένως να ήταν ο τότε βιβλιοθηκονόμος ή αρχειοφύλακας της Εταιρείας—, μπορούμε, βάσει ενδείξεων, να χρονολογήσουμε τις πιο πάνω εγγραφές. Κατά συνέπεια, το έτος 1965 πιθανόν να αποτελεί *terminus ante quem* για την εγγραφή Ν^ο 3^{ον} και £10 και ταυτόχρονα, *terminus post quem* για την περίοδο που προστέθηκε το αρκτικόλεξο Ε. Κ. Σ. στον κώδικα, αφού στο άρθρο του Παπαχαραλάμπους γίνεται αναφορά στην πρώτη εγγραφή, ενώ απουσιάζει οποιοδήποτε σχόλιο στη δεύτερη. Βλ. Π. Κ. χρ., σ. εσωτερική επιφάνεια του οπισθόφυλλου και εσωτερική επιφάνεια εμπροσθόφυλλου, αρ. 418 και 1, στίχ. 1 αντίστοιχα.— Μνεία στην επιγραφή «Ν^ο 3^{ον} £10» γίνεται από τον Παπαχαραλάμπους. Βλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 185, όπου γίνεται λόγος για τον τρόπο αλλά και τη θέση της γραφής.

Καρίδη συνιστούν μάρτυρες της παιδείας και των πνευματικών ενδιαφερόντων όχι μόνο του ίδιου του Καρίδη αλλά και γενικότερα του κοινωνικού στρώματος από το οποίο προερχόταν ο Λαρνακιώτης λόγιος.

Κάποια νέα τεκμήρια που εντοπίστηκαν φωτίζουν, έστω μερικώς, τον δρόμο που ακολούθησε το χειρόγραφο και τον τρόπο με τον οποίο κατέληξε στη βιβλιοθήκη της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών. Μια επιστολή του Θεόδωρου Παπαδόπουλλου, ταμία τότε του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών, προς τον Χρίστο Ριζόπουλο, χρονολογημένη στις 28 Φεβρουαρίου 1969, μας πληροφορεί ότι το χειρόγραφο δωρίθηκε από κάποιον ιδιώτη στην Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, ενώ σημειώνει ότι δεν είναι γνωστά οποιαδήποτε στοιχεία που αφορούν τον τρόπο με τον οποίον κατέληξε ο κώδικας στην παραπάνω ιδιωτική συλλογή.²

Εικ. 11: Επιστολή Θ. Παπαδόπουλλου προς Χρ. Ριζόπουλο [Αρχείο Ανδρέα Χ. Ριζόπουλου]

Η μαρτυρία αυτή σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η πρωιμότερη δημοσιευμένη αναφορά που αφορά τον κώδικα Καρίδη είναι εκείνη του Γ. Χ. Παπαχαραλάμπους (1897-1990), καθηγητή και συγγραφέα λαογραφικών και ιστορικών μελετών, στα 1965,³ μας επιτρέπει να δεχτούμε ότι ο κώδικας έφτασε στην Εταιρεία πριν το 1965 ή τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του έτους αυτού.

² Σχετικά με τη ζωή και τη δράση του Θεόδωρου Παπαδόπουλλου βλ. ενδεικτικά Ανδρέας Μιτσιδής, «Προλογικό σημείωμα», *Κυπριακαί Σπουδαί* 64-65 (2000-2001), σ. θ'-ι', εδώ σ. θ'.

³ Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 185-209. Για τον Παπαχαραλάμπους βλ. ενδεικτικά Αριστείδης Λ. Κουδουνάρης, λ. «Παπαχαραλάμπους Γεώργιος του Χριστοφόρου», στο: ο ίδιος, *Βιογραφικόν λεξικόν*, 2010, σ. 455-456.

Προφορικές μαρτυρίες του ιστοριοδίφη Αριστείδη Λ. Κουδουνάρη, απογόνου της οικογένειας Καρίδη,⁴ επιβεβαιώνουν τα παραπάνω και συμπληρώνουν τα όσα αναφέρει η επιστολή του Θεόδωρου Παπαδόπουλλου για τη δωρεά προς την Εταιρεία. Σύμφωνα με τον Κουδουνάρη, δώρισε ο ίδιος το χειρόγραφο —οικογενειακό κειμήλιό του— στην Εταιρεία γύρω στο 1965, κατόπιν προτροπής του τότε μέλους της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών Γεωργίου Χ. Παπαχαραλάμπους.⁵

Ο κώδικας αποτελείται από αρίγωτο χαρτί διαστάσεων 21,40 X 16,40 εκ.⁶ Το δερματόδετο χειρόγραφο, αν και έχει δοθεί δύο φορές προς συντήρηση —για τελευταία φορά το καλοκαίρι του 2008—, φέρει έντονα σημάδια φθοράς.⁷ Όπως είχε ήδη παρατηρήσει το 1965 ο Παπαχαραλάμπους: «πολλά φύλλα είναι σκωληκόβρωτα, άλλα δε εξέφυγον του σταχώματος».⁸ Σήμερα, ίχνη φθοράς και διάβρωσης εντοπίζονται ακόμη στα καλύμματα και στη ράχη του χειρογράφου. Παρά τη φθορά του εμπροσθόφυλλου διακρίνεται ένα ανάγλυφο τετράγωνο με δύο σειρές από διακοσμητικά λουλούδια. Οι τέσσερις γωνίες του τετραγώνου είναι διακοσμημένες με τέσσερις ανάγλυφους αγγέλους, που κρατούν λαμπάδες. Μία ρομβοειδής ανάγλυφη σύνθεση με λουλούδια κοσμήει το κέντρο του τετραγώνου. Η ίδια διακόσμηση επανέρχεται και στο οπισθόφυλλο.⁹

Εικ. 12: Στάχωση του χειρογράφου

⁴ Σύμφωνα με τον ίδιο τον Κουδουνάρη, το χειρόγραφο έφτασε ως κληρονομιά στον ίδιο μέσω της γιαγιάς του Αρτεμης Κουδουνάρη (Καρίδη, κλάδος Αυγούστας). Βλ. Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί*, σ. 55-58.— Από τη θέση αυτή ευχαριστώ θερμά τον Αριστείδη Λ. Κουδουνάρη για τη συνέντευξη που μου παραχώρησε στις 15 Φεβρουαρίου 2012.

⁵ Ο Γεώργιος Παπαχαραλάμπους υπήρξε ένα από τα ιδρυτικά μέλη της Εταιρείας και τη δεκαετία 1977-1987 διετέλεσε πρόεδρος της Εταιρείας. Βλ. Κ.ε.φ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 3.

⁶ Η δική μου έρευνα διαφοροποιεί ελαφρώς τις επισημάνσεις του Παπαχαραλάμπους για το θέμα αυτό. Βλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 185.

⁷ Οι πληροφορίες για τη συντήρηση του χειρογράφου προέρχονται από τον πρώην Πρόεδρο της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών Δρ Χριστόδουλο Χατζηχριστοδούλου (2006-2009), τον οποίο ευχαριστώ θερμά.— Οι περισσότερες φθορές στο χειρόγραφο (κυρίως η ξεθωριασμένη γραφή) προκλήθηκαν λόγω προσθήκης πούδρας στο ενδιάμεσο των σελίδων του χειρογράφου κατά την πρώτη συντήρησή του. Η πούδρα αφαιρέθηκε κατά τη δεύτερη συντήρηση.

⁸ Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 185.

⁹ Ο.π., σ. 185 και 189.

Εικ. 13: Διακόσμηση εξωφύλλων του κώδικα με εμφανή τα ίχνη φθοράς

Όσον αφορά τη σελιδαρίθμηση, το χειρόγραφο περιλαμβάνει στην αρχή τέσσερα φύλλα, τα οποία φέρουν μεταγενέστερη λατινική αρίθμηση με μολύβι.¹⁰ Ακολουθούν 116 φύλλα αριθμημένα από το χέρι του Καρίδη ανά σελίδα. Από αυτά έχουν εκπέσει τα τρία πρώτα και έτσι η σελιδαρίθμηση αρχίζει από τη σελίδα 7 και φτάνει στη σελίδα 231.¹¹ Η σελίδα verso του 116^{ov} φύλλου δεν φέρει αρίθμηση. Στα υπόλοιπα εβδομήντα τρία φύλλα εμφανίζεται μεταγενέστερη σελιδαρίθμηση με αραβικούς αριθμούς,¹² η οποία έγινε με μολύβι από τον πρώτο μελετητή του χειρογράφου, τον Γ. Χ. Παπαχαραλάμπους.¹³

Ο ίδιος ο Καρίδης σημειώνει εξάλλου δύο φορές τον συνολικό αριθμό των φύλλων του κώδικα, «197 φύλλα», στο εσωτερικό του εμπροσθόφυλλου του.¹⁴ Σε αυτόν τον αριθμό (197 φύλλα) ο Λαρνακιώτης λόγιος κατέληξε, υπολογίζοντας τέσσερα φύλλα για τα εξώφυλλα (εμπροσθόφυλλο και οπισθόφυλλο), άλλα τέσσερα για αυτά που φέρουν λατινική αρίθμηση, εκατόν δεκαέξι για αυτά που αριθμήθηκαν από τον ίδιο και εβδομήντα τρία για τα τελευταία, που δεν έχουν σελιδαρίθμηση (με μελάνι). Το γεγονός ότι η σημείωση «197 φύλλα» είναι γραμμένη με το ίδιο μελάνι και παρουσιάζει τον ίδιο

¹⁰ Π. Κ. χφ., σ. I-VIII, αρ. 1-8.

¹¹ Ό.π., σ. 7-231, αρ. 9-309.

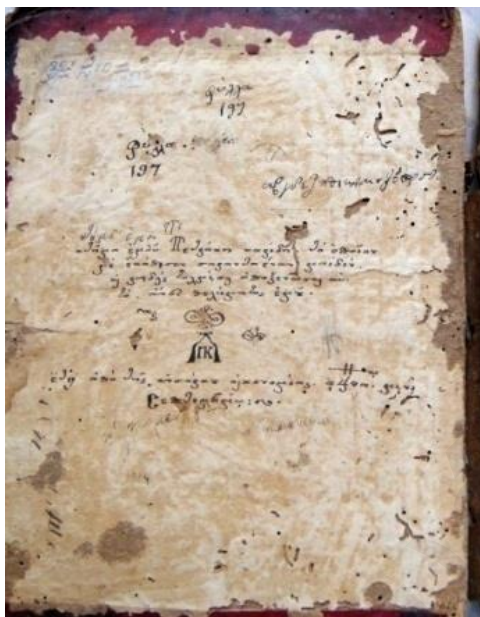
¹² Ό.π., σ. 232α-378, αρ. 310-418.

¹³ Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 185.

¹⁴ Π. Κ. χφ., σ. εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου, αρ. 1, στίχ. 2-5.— Εκτός από την εισαγωγή σελιδαρίθμησης, στον κώδικα εντοπίζονται και κάποιες παρασελίδες σημειώσεις, οι οποίες πιθανότατα έγιναν από τον Παπαχαραλάμπους. Τα παραπάνω, σύμφωνα με τον ίδιο: «έγιν[αν] προς διευκόλυνσιν της αναγραφής των εν τω χειρογράφω θεμάτων». Βλ. στο ίδιο, σ. VIII, αρ. 8, στίχ. 39. Πρβλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 185 και Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σ. 159, εικ. 17.

γραφικό χαρακτήρα με το κτητορικό σημείωμα, που φέρει το όνομα του Πετράκη («κτῆμα ἐμοῦ Πετράκη καρίδη»)¹⁵ ενισχύει την άποψη, ότι η ένδειξη «197 φύλλα» αφορά τον συνολικό αριθμό των φύλλων του χειρογράφου και ότι αυτός έχει υπολογισθεί από τον ίδιο τον Καρίδη.

Εικ. 14: Καταγραφή του αριθμού των φύλλων του κώδικα Καρίδη και πρώτο κτητορικό σημείωμα (Π. Κ. χφ., σ. εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου, αρ. 1)

Ως προς τις φθορές που έχει υποστεί ο κώδικας θα πρέπει να προστεθεί ότι το χειρόγραφο δεν είναι μόνο ακέφαλο, αλλά επιπλέον έχει καταστραφεί και το πάνω μισό των σελίδων 19 και 20.¹⁶ Το κείμενο είναι γραμμένο με μαύρο μελάνι. Τέλος, όπως μαρτυρεί η ποιότητα του χαρτιού, που είναι πάντα η ίδια, αλλά και η στάχωση, τα φύλλα δέθηκαν εξαρχής όλα μαζί ώστε να αποτελέσουν ένα σημειωματάριο.

Όσον αφορά το περιεχόμενο του σύμμεικτου κώδικα, πρέπει να σημειωθεί καταρχήν ότι δεν υπάρχουν, μέχρι στιγμής, έγκυρα στοιχεία για την ύλη που περιελάμβαναν οι απολεσθείσες έξι αρχικές σελίδες.¹⁷ Το πρώτο κείμενο που εμφανίζεται στον κώδικα, όπως

¹⁵ Π. Κ. χφ., σ. εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου, αρ. 1, στίχ. 8.

¹⁶ Ό.π., σ. 19-20, αρ. 55-72. Πρβλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 189 και ο ίδιος, «Ο τεκτονισμός εν Κύπρω», σ. 85.

¹⁷ Ο Γ. Χ. Παπαχαραλάμπους διατύπωσε κάποιες υποθέσεις τόσο για το περιεχόμενο των πρώτων χαμένων σελίδων όσο και για τον λόγο που πιθανόν αυτές να αφαιρέθηκαν, οι οποίες κατά την άποψη μου δεν ευσταθούν. Όπως επισημαίνει: «Δυστυχώς λείπουν αι 7 πρώται σελίδες, εκ των οποίων θα είχομεν πολυτίμους πληροφορίας περί του τότε Τεκτονισμού. Πιθανώτατα αι σελίδαί αυταί αφηρέθησαν εκ φόβου, τον οποίον δικαιολογεί τις εκ της κατά το 1815 αφοριστικής εγκυκλίου του τότε Αρχιεπισκόπου Κυπριανού». Βλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο τεκτονισμός εν Κύπρω», σ. 85.

αυτός σώζεται σήμερα, είναι ένα σημείωμα που επέχει θέση προλόγου/προοιμίου.¹⁸ Ακολουθεί ένα απόσπασμα με περιεχόμενο που αφορά στον Τεκτονισμό.¹⁹ Έπονται κείμενα για θέματα αστρονομίας,²⁰ προγνωστικά των χρόνων,²¹ ερμηνείες ονείρων,²² και κείμενα αστρολογίας.²³ Ακολουθούν επίσης αινίγματα,²⁴ προφητείες,²⁵ ένας κατάλογος βιβλίων της βιβλιοθήκης του Καρίδη,²⁶ αντίγραφα επιστολών του αυτοκράτορα της Ρωσίας Πέτρου του Μεγάλου προς τον τότε Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως,²⁷ θρησκευτικοί ύμνοι,²⁸ καθώς και εξήντα εννέα στιχουργήματα.²⁹ Τα περισσότερα από τα κείμενα αυτά αποτελούν, όπως θα φανεί ακολούθως, αποσπάσματα από αναγνώσματα του πρώτου κτήτορα και κωδικογράφου του χειρογράφου του Πετράκη Καρίδη.

Η αξία του χειρογράφου αυτού σημειωματάριου αναγνωσμάτων δεν είναι αμελητέα. Όπως ήδη σημειώθηκε, μέσα από τη μελέτη του κώδικα μπορεί κανείς να διερευνήσει τα ενδιαφέροντα, τις γνώσεις και τις πνευματικές αναζητήσεις αφενός, του Πετράκη Καρίδη και των άλλων γραφέων και αφετέρου ενός τμήματος, τουλάχιστον, της κυπριακής λογοισύνης του 18^{ου} αιώνα. Σημαντική είναι η αξία των κειμένων, που περιέχει το χειρόγραφο και για άλλες πλευρές του ιστορικού παρελθόντος της Κύπρου: για τη δημόδη και αστική λογοτεχνία του 18^{ου} αιώνα αλλά και για την πολιτιστική και την πολιτική ιστορία.

Ο κώδικας είναι σε γενικές γραμμές ευανάγνωστος. Οι καταγραφές σε κάποιες σελίδες του γίνονται σε στήλες, δύο ή τρεις.³⁰ Σε ορισμένες σελίδες του χειρογράφου απαντούν περιορισμένες παρασελίδες σημειώσεις ή διάστιχες προσθήκες.³¹ Η χρήση ευθείων γραμμών ενίοτε μετά το τέλος των εκάστοτε επιμέρους τμημάτων στο χειρόγραφο, αν και

¹⁸ Π. Κ. χφ., σ. VII-VIII, αρ. 8, στίχ. 1-39.

¹⁹ Ό.π., σ. 7-13, αρ. 9, στίχ. 1-162.

²⁰ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 223-227, 228-229, αρ. 306-308, στίχ. 1-107, 1-6 και 1-16 αντίστοιχα.

²¹ Ό.π., σ. 35-65, αρ. 230, στίχ. 1-693.

²² Ό.π., σ. 17-35, αρ. 39-229.

²³ Ό.π., σ. 229-231, αρ. 309, στίχ. 1-58.

²⁴ Ό.π., σ. 68-71, αρ. 235-259.

²⁵ Ό.π., σ. 78-165, αρ. 266, στίχ. 1-2003.

²⁶ Ό.π., σ. 234-236, αρ. 313, στίχ. 1-56.

²⁷ Ό.π., σ. 237-238, αρ. 314, στίχ. 1-41.

²⁸ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 315-318, αρ. 328-335, στίχ. 1-16, 1-13, 1-9, 1-13, 1-19, 1-10, 1-16 και 1-14 αντίστοιχα.

²⁹ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. VI, 65-67 και 242, αρ. 7, 231-234 και 317, στίχ. 1-10, 1-2, 1-9, 1-11, 1-9 και 1-17 αντίστοιχα. Πρβλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 185-195.

³⁰ Βλ. ενδεικτικά Π. Κ. χφ., σ. 210αβ, 366αβ, 371αβ, 375αβ, 376αβ και 232αγ, αρ. 268, 381-388, 398-402, 410-415, και 310, στίχ. 1-13, 1-8, 1-4, 1-7, 1-11, 1-6, 1-6, 1-5, 1-7, 1-4, 1-11, 1-6, 1-14, 1-10, 1-35, 1-6, 1-4, 1-12, 1-29, 1-8 και 1-21 αντίστοιχα.

³¹ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 18, 24, 30, 71, 274, 278, 279, 280 και 281, αρ. 54, 118, 188, 259 και 325 αντίστοιχα.

δεν παρατηρείται με κάποια συστηματικότητα, υιοθετήθηκε από τους περισσότερους κωδικογράφους.³²

Η ορθογραφία του χειρογράφου είναι γενικά προσεγμένη. Ενίοτε εμφανίζονται διπλοτυπίες. Αξίζει να αναφερθούν δύο που αφορούν στο όνομα του Καρίδη. Το επώνυμο «Καρίδης», εμφανίζεται με γιώτα στο πρώτο κτητορικό,³³ ενώ σε άλλα σημεία του κώδικα με ήτα («καρήδη»)³⁴. Το όνομα Πετράκης απαντά στον κολοφώνα δύο φορές, την πρώτη λήγει σε γιώτα και τη δεύτερη σε ήτα αντίστοιχα («πετράκι [...] Πετράκη»)³⁵. Ωστόσο, η γραφή «Πετράκης» κυριαρχεί στον κώδικα.³⁶

Από το χειρόγραφο δεν απουσιάζουν τα διακοσμητικά στοιχεία. Τα κοσμήματα έχουν γίνει με μαύρο μελάνι και φαίνεται ότι προήλθαν από το χέρι του Πετράκη Καρίδη. Στην πλειονότητά τους διακοσμούν την πρώτη σελίδα του εκάστοτε διαφορετικού τμήματος ή αποσπάσματος στο χειρόγραφο, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τη σελίδα που φιλοξενεί τα στιχουργήματα, η οποία προηγείται του τμήματος που επέχει τη θέση προλόγου/προοιμίου,³⁷ και την πρώτη σελίδα του τμήματος με τα «τέλη ἐπιστολῶν».³⁸ Άλλοτε, τα διακοσμητικά στοιχεία εμφανίζονται και στο τέλος μιας συγκεκριμένης ενότητας ή αποσπάσματος, όπως για παράδειγμα στο τέταρτο κτητορικό σημείωμα³⁹ ή στα «τέλη ἐπιστολῶν».⁴⁰

Ιδιαίτερα προσφιλή, κυρίως στον Πετράκη Καρίδη, υπήρξαν και τα αρχιγράμματα. Αναφερόμαστε στα αρχικά γράμματα των επιμέρους τίτλων⁴¹ ή στα κεφαλαία αρχικά γράμματα κάθε παραγράφου.⁴² Αυτά, λιτά και σχεδιασμένα με μαύρο μελάνι, εμφανίζονται ενσωματωμένα στο κυρίως σώμα του κειμένου.⁴³ Ορισμένα αρχιγράμματα είναι περισσότερο καλλιγραφημένα από άλλα, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του

³² Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 65, 66, 76 και 207, αρ. 230, 231-232, 265 και 267 αντίστοιχα.— Οι ευθείες αυτές γραμμές δεν εμφανίζονται στο κείμενο της έκδοσης.

³³ Ό.π., σ. εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου, IV, V, VIII, 75 και 378, αρ. 1, 4-5, 8, 264 και 417, στίχ. 8, 1, 7, 38, 40 και 5 αντίστοιχα.

³⁴ Ό.π., σ. 378, αρ. 417, στίχ. 5.

³⁵ Ό.π., στίχ. 4-5.

³⁶ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου και IV, 1 και 4, στίχ. 8 και 1 αντίστοιχα.

³⁷ Ό.π., σ. VI.

³⁸ Ό.π., σ. 14. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 35, 91, 97, 105, 112, 119, 127, 134, 139, 146, 151, 158, 166 και 167 αντίστοιχα.

³⁹ Ό.π., σ. V.

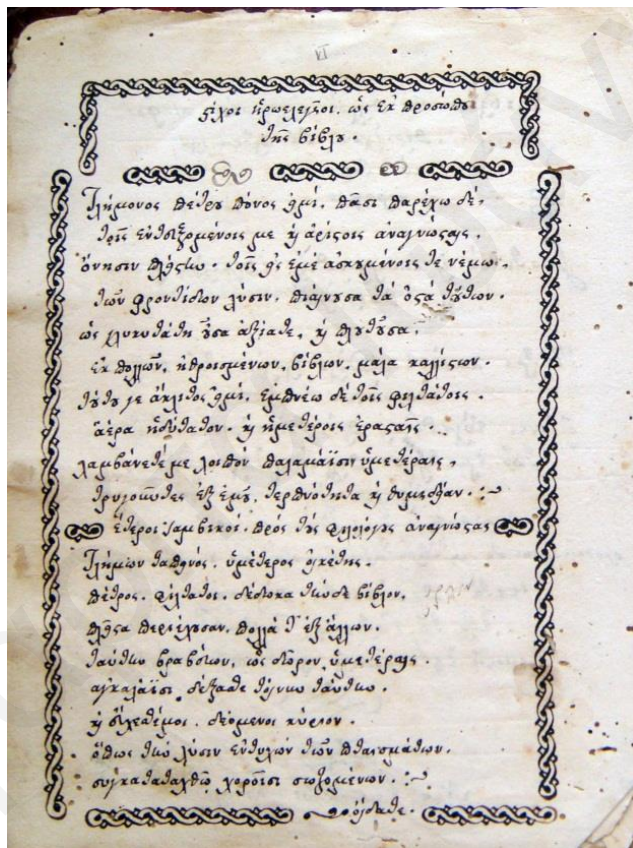
⁴⁰ Ό.π., σ. 16.

⁴¹ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. VI, VII και 14, αρ. 6, 8 και 10, στίχ. 1 αντίστοιχα.

⁴² Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. VII, 7 και 26, αρ. 8-9 και 132-141 αντίστοιχα.

⁴³ Σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και ο Πετράκης Καρίδης παραλείπει κάποιο αρχίγραμμα. Αυτό αντικαθίσταται με το αντίστοιχό του πεζό στοιχείο. Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 234 και 242-243, αρ. 313 και 317-319, στίχ. 1, 1-2, 1-2 και 1-2 αντίστοιχα.

γράμματος βήτα της λέξης «βιβλίον»,⁴⁴ σε αντίθεση με το γράμμα Π στη λέξη «Πέτρου» στο τέταρτο κτητορικό.⁴⁵ Ωστόσο, η διακόσμηση δεν φαίνεται να απασχόλησε τους υπόλοιπους κωδικογράφους. Στα τμήματα που δεν προέρχονται από το χέρι του Πετράκη, τα διακοσμητικά στοιχεία απουσιάζουν εντελώς, ενώ τα αρχιγράμματα δεν χρησιμοποιούνται με συνέπεια.⁴⁶ Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τα σύμβολα που εμφανίζονται στο χειρόγραφο. Στα τμήματα του κώδικα που προέρχονται από το χέρι του Πετράκη εντοπίζονται τα σύμβολα των δώδεκα ζωδίων.⁴⁷ Εξαιρέση ωστόσο αποτελεί η παρουσία του συμβόλου της συνίζησης αφού χρησιμοποιείται εξίσου από όλους τους κωδικογράφους του χειρογράφου.⁴⁸

Εικ. 15: Κοσμήματα από το χέρι του Πετράκη Καρίδη (Π. Κ. χφ., σ. VI, αρ. 6-7)

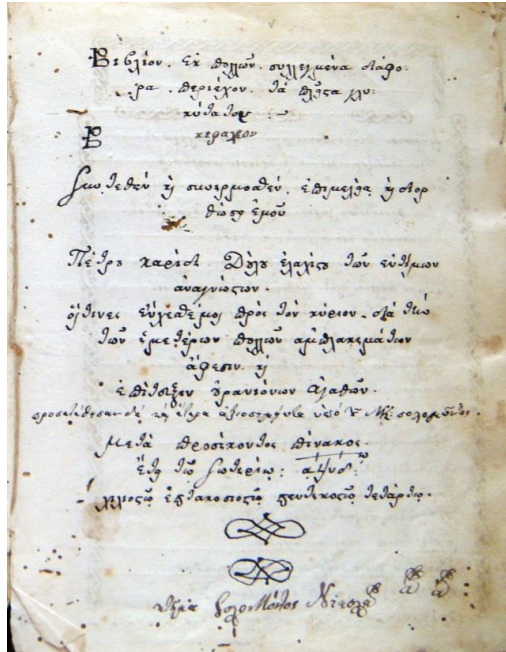
⁴⁴ Ο.π., σ. V, αρ. 5, στίχ. 1.

⁴⁵ Ο.π., στίχ. 7 αντίστοιχα. Πρβλ. ενδεικτικά το αρχικό Μ στο ρήμα «μέλλεις» με το Ν στο ουσιαστικό «νέφη». Βλ. στο ίδιο, σ. 26, αρ. 130 και 132 αντίστοιχα.

⁴⁶ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 263, 299 και 359, αρ. 322, 326 και 344-345, στίχ. 1-2, 1, 1-2 και 1-2 αντίστοιχα.

⁴⁷ Ο.π., σ. 223, αρ. 306, στίχ. 4-9.

⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 264, 266, 310 και 361α, αρ. 322-323, 327 και 349, στίχ. 39, 7, 9 και 25 αντίστοιχα.

Εικ. 16: Τέταρτο κτητορικό σημείωμα που συντάχθηκε από τον Πετράκη Καρίδη και φέρει την υπογραφή του Σολωμού Νικολαΐδη, στο οποίο γίνεται εμφανής η χρήση αρχιγραμμμάτων με ορισμένα από αυτά να είναι περισσότερο καλλιγραφημένα από άλλα (Π. Κ. χφ., σ. V, αρ. 5)

Το χειρόγραφο Καρίδη μπορεί να χρονολογηθεί με ικανοποιητική ακρίβεια και ασφάλεια, αφού σε αυτό απαντούν πέντε άμεσες χρονολογικές ενδείξεις που χρησιμεύουν για τη χρονολόγησή του. Το έτος 1744 (αψιδ^ο), που απαντά στο τμήμα με τα προγνωστικά για τα χρόνια 1744-1799 και προήλθε από το χέρι του Πετράκη Καρίδη αποτελεί την πιο πρώιμη χρονολογία που καταγράφεται στον κώδικα, και κατά συνέπεια μπορεί να ισχύσει ως *terminus post quem* για τη χρονολόγησή του.⁴⁹ Η χρονολογία 1751, που παρατίθεται στο πρώτο κτητορικό σημείωμα του κώδικα («αψνα^ο μηνί Σεπτεμβρίω») το οποίο αποδίδεται επίσης στον Πετράκη,⁵⁰ σε συνδυασμό με τη χρονολογία 1754, που απαντά στο τέταρτο κτητορικό σημείωμα του χειρογράφου το οποίο συνέταξε και πάλι ο Λαρνακιώτης λόγιος,⁵¹ οδήγησαν, κατά τη γνώμη μου, τον Παπαχαραλάμπους στη διατύπωση της άποψης ότι το μεγαλύτερο μέρος του κώδικα γράφτηκε το 1751.⁵² Το έτος 1751 είναι εξαιρετικά πιθανόν να σχετίζεται με το πότε πραγματοποιήθηκε η στάχωση του χειρογράφου, αφού το σημείωμα με τη χρονολογία αυτή εμφανίζεται στο εσωτερικό του σταχώματος.

⁴⁹ Ο.π., σ. 35, αρ. 230, στίχ. 4.

⁵⁰ Ο.π., σ. εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου, αρ. 1, στίχ. 14-15.

⁵¹ Ο.π., σ. V, αρ. 5, στίχ. 15-16.

⁵² Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 185.

Από την άλλη πλευρά, η εγγραφή με ημερομηνία 26 Μαρτίου 1812, που εμφανίζεται στο «άταλέτ πιουρδίου» που προήλθε από τη γραφίδα του Νικολάου Σολομωνίδη,⁵³ σε συνδυασμό με το έτος 1820 που εντοπίζεται στο τέλος του στιχουργήματος που είναι αφιερωμένο στον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Κυπριανό και το οποίο προήλθε από το χέρι του Σολωμού Νικολαΐδη αποτελούν τα *terminus ante quem* για τη συγγραφή του κώδικα.⁵⁴

Όπως τεκμηριώνει το πρώτο κτητορικό σημείωμα που σώζεται στην εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου πρώτος κτήτορας του χειρογράφου υπήρξε ο Πετράκης Καρίδης. Η μαρτυρία είναι σαφής: «κτῆμα ἐμοῦ Πετράκη Καρίδη, τὸ ὁποῖον μὲ ἐκάθησεν σαρανταέναν μαϊδιου κ(αὶ) μηδεὶς τολμήσει ἀποξενώσαι αὐτό ἄνευ θελήματος ἐμοῦ. Π. Κ».⁵⁵ Η ρητή αναφορά στο όνομα του Πετράκη Καρίδη, σε συνδυασμό με την προσωπική ανωνυμία «ἐμοῦ»⁵⁶ αποδεικνύουν ότι ο κώδικας αρχικά ανήκε στον ίδιο τον Καρίδη. Μάλιστα, ο ίδιος, όπως μας πληροφορεί στο παραπάνω κτητορικό σημείωμα ανέλαβε και τα έξοδα της στάχωσής του, που ανέρχονταν στο ύψος των σαρανταενός περίπου παράδων:⁵⁷ «τὸ ὁποῖον μὲ ἐκάθησεν σαρανταέναν μαϊδιου».⁵⁸

Ο Πετράκης δεν υπήρξε απλώς κτήτορας του χειρογράφου. Εκείνος διαμόρφωσε το μεγαλύτερο μέρος του κώδικα, καταγράφοντας σε αυτόν, όπως θα φανεί στη συνέχεια, κείμενα δικά του αλλά και κείμενα αλλότριας πατρότητας. Η παράθεση του ονοματεπώνυμου του Πετράκη Καρίδη, ολόκληρου⁵⁹ ή των αρχικών του σε διάφορα σημεία του κώδικα,⁶⁰ και το ταυτόσημο αυτού του γραφικού χαρακτήρα με άλλα κείμενα στο χειρόγραφο, που δεν φέρουν την υπογραφή του Καρίδη, καθιστούν βέβαιο ότι το

⁵³ Π. Κ. χφ., σ. 314, αρ. 327, στίχ. 109.

⁵⁴ Ο.π., σ. 358, αρ. 343, στίχ. 6.

⁵⁵ Ο.π., σ. εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου, αρ. 1, στίχ. 8-11. Πρβλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σ. 152, εικ. 14.

⁵⁶ Ο.π., στίχ. 8.

⁵⁷ Σύμφωνα με την Ευτυχία Δ. Λιάτα το «αιγυπτιακό νόμισμα *maidin (medino)* και στις ελληνικές πηγές *μαΐδι, μαΐδι ή μαγίδιον* και *μεδίνα*, [...] εισαγόμενο στην Κωνσταντινούπολη ονομάστηκε *παράς*. [...] Η σχέση μεταξύ μαΐδιου και παρά δεν είναι πάντοτε σταθερή· άλλοτε τα μαΐδια ταυτίζονται με τους παράδες κι έχουν την ίδια μ' αυτούς αξία, άλλοτε όμως διαφέρουν ελαφρά, όπως άλλωστε συμβαίνει και ανάμεσα σε όλα τα νομίσματα Κωνσταντινού-πολης και της Αιγύπτου». Βλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένον γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15^{ος}-19^{ος} αι.*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1996, (= Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 58), σ. 101-102. Πρβλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 186 (σημ. 2).

⁵⁸ Π. Κ. χφ., σ. εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου, αρ. 1, στίχ. 8-9.

⁵⁹ Ο.π., σ. εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου, V, VI, VIII και 75, αρ. 1, 5-6, 8 και 264, στίχ. 8 και 13, 7, 3, 38, 40 αντίστοιχα. Πρβλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σ. 152, εικ. 14.

⁶⁰ Ο.π., σ. εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου, αρ. 1, στίχ. 13. Πρβλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σ. 152, εικ. 14.

μεγαλύτερο μέρος του χειρογράφου γράφηκε από εκείνον. Από το χέρι του Καρίδη προήλθαν τα τμήματα που ακολουθούν:

ΣΕΛΙΔΑ	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ
εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου	Πρώτο κτητορικό σημείωμα ⁶¹
V	Τέταρτο κτητορικό σημείωμα ⁶²
VI	Δύο στιχουργήματα με θέμα τη συγκρότηση του χειρογράφου Καρίδη ⁶³
VII-VIII	Κείμενο που επέχει τη θέση προλογικού σημειώματος/προοιμίου ⁶⁴
7-13	Κείμενο για τον Τεκτονισμό ⁶⁵
14-16	Ενότητα με τίτλο «τέλη ἐπιστολῶν» ⁶⁶
17-35	Ερμηνεία των ονείρων ⁶⁷
35-65	Προγνωστικά για τα χρόνια 1744-1799 ⁶⁸
68-71	Αινίγματα ⁶⁹
72-76	«Ελληνικές επιστολές» ⁷⁰
78-165	Προφητείες ⁷¹
166-210α	Βροντολόγιο και σεισμολόγιο ⁷²
210αβ	Ονομασίες των ζωδίων στα αραβικά ⁷³
210α-213	Φράσεις που θεωρούνταν κατάλληλες για επιστολές ⁷⁴
214-215	«Αποσημειώματα» ⁷⁵
217-220, 220-221, 223-227, 227-229, 229-231 και 232α-233	Κείμενα αστρονομικού και αστρολογικού περιεχομένου ⁷⁶
221-222	Μαθηματικό πρόβλημα αναλογίας ⁷⁷
233	Γιατροσόφι ⁷⁸

⁶¹ Ο.π., στίχ. 1-16.

⁶² Ο.π., σ. V, αρ. 5, στίχ. 1-17.

⁶³ Ο.π., σ. VI, αρ. 6-7, στίχ. 1-12 και 1-10 αντίστοιχα.

⁶⁴ Ο.π., σ. VII-VIII, αρ. 8, στίχ. 1-39.

⁶⁵ Ο.π., σ. 7-13, αρ. 9, στίχ. 1-162.

⁶⁶ Ο.π., σ. 14-16, αρ. 10-38.

⁶⁷ Ο.π., σ. 17-35, αρ. 39-229.

⁶⁸ Ο.π., σ. 35-65, αρ. 230, στίχ. 1-693.

⁶⁹ Ο.π., σ. 68-71, αρ. 235-259.

⁷⁰ Ο.π., σ. 72-76, αρ. 260-265, στίχ. 1-6, 1-11, 1-15, 1-17, 1-40 και 1-12 αντίστοιχα.

⁷¹ Ο.π., σ. 78-165, αρ. 266, στίχ. 1-2003.

⁷² Ο.π., σ. 166-210α, αρ. 267, στίχ. 1-1010.

⁷³ Ο.π., σ. 210αβ, αρ. 268, στίχ. 1-13.

⁷⁴ Ο.π., σ. 210α-213, αρ. 269-287.

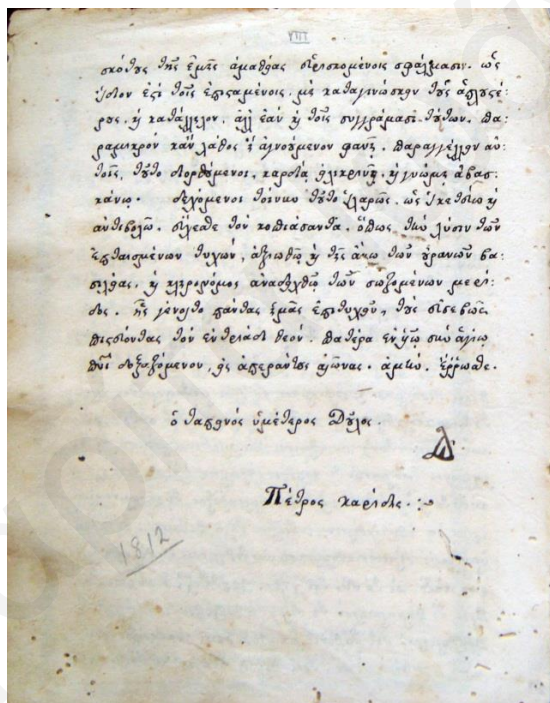
⁷⁵ Ο.π., σ. 214-215, αρ. 288-302.

⁷⁶ Ο.π., σ. 217-220, 220-221, 223-227, 227-229, 229-231 και 232α-233, αρ. 303-304, 306-309 και 311, στίχ. 1-67, 1-26, 1-106, 1-6, 1-17, 1-58 και 1-28 αντίστοιχα.

⁷⁷ Ο.π., σ. 221-222, αρ. 305, στίχ. 1-40.

234-236	Κατάλογος των βιβλίων του Πετράκη Καρίδη ⁷⁹
237-238	Αντίγραφο επιστολής του Αυτοκράτορα Πέτρου της Ρωσίας και του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ⁸⁰
239-240	Προσφώνηση του Ευγένιου Βούλγαρη προς την Αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β' ⁸¹
240-241	Επιστολή του Πετράκη Καρίδη προς κάποιον φίλο του ⁸²
242	Στιχούργημα για την Παναγία του Κύκκου ⁸³
243	Κείμενο δύο επιγραφών στην εκκλησία του αγίου Κασσιανού στη Λευκωσία ⁸⁴
244-255	Απόσπασμα από τη «Χρηστοθήθεια» ⁸⁵
258-259	Μετάφραση της προσφώνησης του Μητροπολίτη Κιέβου Σαμουήλ προς την Αικατερίνη Β' ⁸⁶
266-268	Στιχούργημα με θέμα τον θάνατο της γυναίκας του ⁸⁷
268-270	Στιχούργημα με θέμα μια ασθένεια του ίδιου ⁸⁸

Πίνακας 3: Εγγραφές στον κώδικα που προήλθαν από τον Πετράκη Καρίδη

Εικ. 17: Τμήμα του κώδικα που προήλθε από το χέρι του Πετράκη Καρίδη (Π. Κ. χφ., σ. VIII, αρ. 8)

⁷⁸ Ο.π., σ. 233, αρ. 312, στίχ. 1-10.

⁷⁹ Ο.π., σ. 234-236, αρ. 313, στίχ. 1-56.

⁸⁰ Ο.π., σ. 237-238, αρ. 314, στίχ. 1-41.

⁸¹ Ο.π., σ. 239-240, αρ. 315, στίχ. 1-37.

⁸² Ο.π., σ. 240-241, αρ. 316, στίχ. 1-19.

⁸³ Ο.π., σ. 242, αρ. 317, στίχ. 1-17.

⁸⁴ Ο.π., σ. 243, αρ. 318-319, στίχ. 1-13 και 1-10 αντίστοιχα.

⁸⁵ Ο.π., σ. 244-255, αρ. 320, στίχ. 1-280.

⁸⁶ Ο.π., σ. 258-259, αρ. 321, στίχ. 1-32.

⁸⁷ Ο.π., σ. 266-268, αρ. 323, στίχ. 1-51.

⁸⁸ Ο.π., σ. 268-270, αρ. 324, στίχ. 1-56.

Το αυτόγραφο τμήμα του κώδικα Καρίδη, όπως εύκολα μπορεί να συμπεράνει κανείς και όπως προαναφέρθηκε, παρέχει σημαντικότερες ενδείξεις και στοιχεία τόσο για τους πνευματικούς ορίζοντες του ίδιου όσο και για την υποδοχή και αφομοίωση των ιδεών, που συνδέθηκαν με τις πνευματικές ανακατατάξεις του 18^{ου} αιώνα και τον Διαφωτισμό. Πέρα από αυτά, η μελέτη της δομής και του περιεχομένου του τμήματος αυτού επιτρέπει τη διατύπωση συμπερασμάτων και εκτιμήσεων, άμεσα συνυφασμένων με την πνευματική δραστηριότητα του Λαρνακιώτη λογίου.

Το αυτόγραφο τμήμα του χειρογράφου, το οποίο αποδίδεται στον Καρίδη, εικάζεται ότι συντάχθηκε στο διάστημα 1744-1799.⁸⁹ Το τμήμα αυτό παρουσιάζεται ως ένα σημειωματάριο αναγνωσμάτων ή όπως φροντίζει να δηλώσει και ο ίδιος ο Καρίδης στον κατάλογο της βιβλιοθήκης του ως «συνάθροισις διαφόρων ύποθέσεων».⁹⁰ Πρόκειται για έναν τύπο χειρογράφου, του οποίου δεν φαίνεται να έχουν εντοπιστεί πολλά άλλα δείγματα. Το περιεχόμενο των μαθηματάρων της Τουρκοκρατίας εμφανίζει αναλογίες με το χειρόγραφο Καρίδη τόσο ως είδος πηγής όσο και ως πρακτική. Ειδικότερα, στα μαθηματάρια, που ήταν κυρίως χειρόγραφα, πέρα από τα διδασκόμενα κείμενα περιλαμβάνονταν σχόλια σε αυτά, χρονολογίες και διάφορες σημειώσεις που αφορούσαν πρόσωπα, τόπους και γεγονότα. Αυτά συνδυάζονταν ενίοτε και με αποσπάσματα από άλλες πηγές.⁹¹ Τα τελευταία αποτελούν και τον κοινό τύπο, όχι ως προς το περιεχόμενο αλλά κυρίως ως πρακτική, μεταξύ του αυτόγραφου τμήματος του κώδικα Καρίδη και των μαθηματάρων. Επιπλέον, το παράδειγμα του Αναστάσιου Γόρδιου (1675-1728) και της παράθεσης αποσπασμάτων από διάφορα αναγνώσματά του στις επιστολές του,⁹² παρότι διαφέρει από την περίπτωση του Πετράκη Καρίδη και του κώδικά του τόσο μορφικά, όσο δομικά αλλά και από άποψη περιεχομένου, καθώς επίσης και το πεντάτομο «Κοιναρίον»

⁸⁹ Οι χρονολογίες αυτές αποτελούν την πιο πρώιμη και πιο όψιμη αναφορά στο αυτόγραφο τμήμα του χειρογράφου Καρίδη. Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 184 και 186.

⁹⁰ Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 47. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 257, αρ. 57.— Ο Χρ. Α. Ριζόπουλος χαρακτήρισε το χειρόγραφο ως «απάνθισμα διαφόρων βιβλίων». Βλ. Χρ. Α. Ριζόπουλος, *Το χειρόγραφο της Λευκωσίας*, σ. 5. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 15.

⁹¹ Αγγελική Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας. Διδασκόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι. Συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας. Διδακτορική διατριβή*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1994, σ. 5.

⁹² Βλ. ενδεικτικά Αναστάσιος Γόρδιος, *Αλληλογραφία (1675-1728)*, έκδ.: Χαρίτων Καρανάσιος, Ιωάννα Κόλια, πρόλ.-σχόλ.: Χαρίτων Καρανάσιος, 2 τόμ., Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών-Κ.Ε.Μ.Ν.Ε., 2011, εδώ, τ. Α', σ. 256 και 290, επιστ. 22 και 43, στίχ. 55-67 και 9-10 και τ. Β', σ. 751, 778, 854 και 922-923, επιστ. 490, 515, 589 και 648, στίχ. 15-22, 10-11, 9-10 και 14-19 αντίστοιχα.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Γόρδιου βλ. Χαρίτων Καρανάσιος, «Προλεγόμενα», στο: Γόρδιος, *Αλληλογραφία*, τ. Α', σ. 25-209.

του Θεόφιλου Καμπανίας (1745-1795),⁹³ το οποίο περιέχει διάφορες αυτόγραφες σημειώσεις του από τα βιβλία που μελετούσε μπορούν να παραβληθούν με το αυτόγραφο τμήμα του χειρογράφου Καρίδη, επίσης ως προς την πρακτική, αν και στο τελευταίο δεν εντοπίζονται, όπως έγινε αντιληπτό, αποκλειστικά αυτόγραφα σημειώματα από διάφορα κείμενα που μελέτησε ο Λαρνακιώτης λόγιος.⁹⁴ Ιδιαίτερο ωστόσο ενδιαφέρον συγκεντρώνει ένα χειρόγραφο σημειωματάριο του Αδαμάντιου Κοραή (1748-1833) η «Ανθολογία» του, όπως την ονομάζει, η οποία χρονολογείται στα 1780-1785 και περιλαμβάνει αποσπάσματα από διάφορα αναγνώσματά του, καθώς επίσης και αυτόγραφα έργα του.⁹⁵ Παρά τις όποιες διαφορές της «Ανθολογίας» με το χειρόγραφο σημειωματάριο αναγνωσμάτων του Καρίδη που αφορούν το περιεχόμενο των κειμένων που περιλαμβάνονται στα δύο αυτά σημειωματάρια, η «Ανθολογία» του Κοραή συνιστά τη μοναδική σωζόμενη πηγή η οποία εμφανίζεται ως πανομοιότυπη (τόσο ως είδος πηγής όσο και ως πρακτική) με το σημειωματάριο αναγνωσμάτων του Καρίδη.

Από τα παραπάνω μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο ρόλος του Πετράκη Καρίδη για τη συγκρότηση του κώδικα δεν ήταν άλλος από αυτός του συλλογέα, αφού σε αυτόν περιλαμβάνει τόσο αποσπάσματα από τα αναγνώσματά του όσο και επιλογές από κείμενα τα οποία φέρουν τη συγγραφική του σφραγίδα. Εξάλλου, η παρουσία του Καρίδη ως συλλογέα ενισχύεται από το περιεχόμενο τόσο του αυτόγραφου σημειώματος εν είδει προλόγου/προοιμίου, που απαντά στον κώδικα,⁹⁶ όσο και από αυτό των στιχουργημάτων

⁹³ Βλ. ενδεικτικά Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, «Ο Καμπανίας Θεόφιλος, ο εξ' Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 2 (1927), σ. 54-97 και 245-268· Παναγιώτης Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, εισαγωγ.-επιμ.: Κ. Θ. Δημαράς, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1960, σ. 68, αρ. 157· Γεώργιος Α. Στογιόγλου, *Ιστορία επισκόπων Μακεδονίας. Θεόφιλος Παπαφίλης επίσκοπος Καμπανίας (1749-1795)*, Θεσσαλονίκη, Κυρομάνος, 1992 και Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, «Ο Θεόφιλος Καμπανίας (1715;-1795;) και οι αναγνώσεις του από την Ιπποκρατική Συλλογή (Επισημάνσεις από τα χειρόγραφα του “Κοιναρίου” του)», στο: *ΙΔ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (28-30 Μαΐου 1993). Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 1994, σ. 231-243.

⁹⁴ Βλ. Δημήτριος Σ. Γκίνης, «Το “Κοιναρίον” του Θεόφιλου Καμπανίας», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 32 (1957), σ. 247-251, εδώ σ. 249-251 και ο ίδιος, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανίας. (Ο πνευματικός κόσμος ενός φιλελεύθερου δεσπότη)», *Ο Ερανιστής* 1 (1963), σ. 33-40, εδώ σ. 34. Πρβλ. ο ίδιος, «Εισαγωγή», στο: Θεόφιλος Καμπανίας, *Νομικόν (1788)*, έκδ.: Δημήτριος Σ. Γκίνης, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1960, (= Παράρτημα της Επιστημονικής Επετηρίδος της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), σ. ι'-μθ', εδώ λ'-λα'.

⁹⁵ Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Τα νεανικά χρόνια του Κοραή. Η “Ανθολογία” του», στο: ο ίδιος, *Ιστορικά φροντίσματα*, τ. Β': *Αδαμάντιος Κοραής*, σ. 10-38, εδώ σ. 13-38.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Κοραή βλ. ενδεικτικά Ανδρέας Μάμουκας, *Αδαμάντιος Κοραής. Βίος και έργα*, εισαγωγ.: Στερ. Φασουλάκης, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1989· Δημαράς, *Ιστορικά φροντίσματα*, τ. Β': *Αδαμάντιος Κοραής* και Μίλτος Πεχλιβάνος, *Εκδοχές νεωτερικότητας στην κοινωνία του γένους: Νικόλαος Μαυροκορδάτος-Ιώσηπος Μοισιόδαξ-Αδαμάντιος Κοραής*, Διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1999, σ. 155-219.

⁹⁶ Π. Κ. χφ., σ. VII-VIII, αρ. 8, στίχ. 1-39.

που προηγούνται του αυτόγραφου αυτού σημειώματος και στα οποία γίνεται σαφής αναφορά στον ρόλο που διαδραμάτισε ο Λαρνακιώτης λόγιος στη συγκρότηση του κώδικα.⁹⁷ Ειδικότερα, το σημείωμα που επέχει θέση προλόγου/προοιμίου φέρει τον τίτλο, «Τοῖς ἐντευξομένοις πᾶσι τὰ ὅσα ἐφίενται ἀγαθὰ καὶ καταθύμια»,⁹⁸ και την υπογραφή του Πετράκη Καρίδη («ὁ ταπεινὸς ὑμέτερος Δοῦλος, [...] Πέτρος Καρίδης»).⁹⁹ Η δομή σε συνδυασμό με το περιεχόμενο του αποσπάσματος αυτού μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι ο Πετράκης Καρίδης για τη συγγραφή του επηρεάστηκε από όσα αναγράφονταν στα διάφορα εγχειρίδια ρητορικής, που κυκλοφορούσαν κατά τον 18^ο αιώνα, και αφορούσαν τα βασικά χαρακτηριστικά ενός προοιμίου. Ειδικότερα, στο σημείωμα αυτό, ο Λαρνακιώτης λόγιος επιχείρησε, μέσα από τη σύγκριση του ρόλου που διαδραμάτισε ο ίδιος για τη συγκρότηση του αυτόγραφου σημειωματαρίου του και της αντίστοιχης προσφοράς των τότε «μεγάλων συγγραφέων», να κερδίσει την εύνοια και την προσοχή των ενδεχόμενων αναγνωστών του και να τους πείσει για την αξία του εγχειρήματός του.¹⁰⁰ Κάτι ανάλογο μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ισχύει και στην περίπτωση των δύο στιχουργημάτων με σαφείς αναφορές στη συγκρότηση του σημειωματαρίου αναγνωσμάτων. Άλλωστε η παρουσία των στιχουργημάτων αυτών με το συγκεκριμένο περιεχόμενο δεν θα πρέπει να μας ξενίζει, καθώς τέτοια στιχουργήματα απαντούν σε πάρα πολλά έντυπα που κυκλοφορούσαν την περίοδο που εξετάζεται.¹⁰¹

Εξάλλου, οι φράσεις από το σημείωμα που επέχει τη θέση του προλόγου/προοιμίου: «συναθροίσας, ὡς φιλόπονος μέλισσα ἐκ τοῦ λειμῶνος τῶν μουσῶν τὸ κάλλιστον, ἐξ ἄλλων πλείστων, τινὰ γλυκύτατα καὶ ὠραιότατα, καὶ τοῦτα συμμαζώξας, τῇ δυναμένῳ μοι ἐπιμελεία ἐπιδιορθούμενος, βιβλίον τάχα πεποίηκα, τοῦτο τοῖς ὑμετέροις εὐμενέσιν ὄμμασιν ἀνατιθέμενος»,¹⁰² καθώς επίσης και άλλες παρόμοιές τους που απαντούν στα στιχουργήματα στα οποία εντοπίζονται αναφορές στη συγκρότηση του κώδικα ὡπως οι ακόλουθες: «ἐκ πολλῶν, ἠθροισμένων, βιβλίων, μάλα καλλίστων»,¹⁰³ και «πλεῖστα περιέχουσα, πολλὰ τ' ἐξ ἄλλων» είναι ενδεικτικές για το είδος των

⁹⁷ Ο.π., σ. VI, αρ. 6-7, στίχ. 1-12 και 1-10 αντίστοιχα.

⁹⁸ Ο.π., σ. VII, αρ. 8, στίχ. 1-2.

⁹⁹ Ο.π., σ. VIII, αρ. 8, στίχ. 36 και 38.

¹⁰⁰ Βλ. ενδεικτικά Φραγκίσκος Σκούφος, *Τέχνη Ρητορικής*, [Βενετία], Michel Angelo Burbonio, 1681, σ. 163-164, 154-155 και 157 αντίστοιχα. Πρβλ. Π. Κ. χφ., σ. VII, αρ. 8, στίχ. 3.

¹⁰¹ Ενδεικτική είναι η παρουσία ἑμμετρων με ανάλογο περιεχόμενο στην *Ακολουθία του αγίου Γερασίμου*. Βλ. Μητροφάνης (Ιερομ.), *Ακολουθία του Οσίου πατρός ημών Ιερασίμου του εν νήσω Κεφαλληνίας [...]*, χ.τ., χ.ε., 1704, σ. 33.

¹⁰² Π. Κ. χφ., σ. VII, αρ. 8, στίχ. 15-19.

¹⁰³ Ο.π., σ. VI, αρ. 6, στίχ. 8.

κειμένων, που ο Καρίδης συμπεριέλαβε στο αυτόγραφο τμήμα του χειρογράφου του, καθώς και για τον ρόλο που διαδραμάτισε ο ίδιος στη δημιουργία του σημειωματαρίου του.¹⁰⁴ Καθίσταται λοιπόν εμφανές πως ο Καρίδης επέλεξε κυρίως να περιλάβει στον κώδικά του κείμενα άλλων συγγραφέων ή και τμήματα από αυτά, τα οποία επιμελήθηκε και σύμφωνα με τη δική του κρίση θεωρούνταν ως αξιοσημείωτα και αξιομνημόνευτα. Επιπλέον, τόσο τα διαφορετικού περιεχομένου τμήματα τα οποία προήλθαν από το χέρι του Καρίδη όσο και ο τίτλος που ο ίδιος επέλεξε να δώσει στην ενότητα με τα αινίγματα υπό μορφή ερωταπόκρισης¹⁰⁵ («Άποσημειώματα τινὰ ἐνθάδε μετενεχθέντα συνοπτικῶς κατ' ἐρωταπόκρισιν»),¹⁰⁶ ο οποίος παραπέμπει άμεσα στην έννοια των σημειώσεων, συνηγορούν σε όσα προαναφέρθηκαν.¹⁰⁷

Είμαι πιθανόν, συντάσσοντας το χειρόγραφο αυτό σημειωματάριο ο Καρίδης να σκόπευε, όπως προαναφέρθηκε, να το μοιραστεί και με άλλους αναγνώστες. Οι αναφορές του τύπου: «Τοῖς ἐντευξομένοις»,¹⁰⁸ «δέξασθε τοῖνυν αὐτὸ»,¹⁰⁹ και

ἀλλ' ἐὰν καὶ τοῖς συγγράμασι τούτων, παραμικρὸν κἂν λάθος ἢ ἀγνοούμενον φανῆ, παραγγέλλειν αὐτοῖς, τοῦτο διορθούμενοι, καρδία εἰλικρινεῖ, καὶ γνώμη ἀβασκάνῳ δεχόμενοι τοῖνυν τοῦτο ἰλαρῶς, ὡς ἰκετεύω καὶ ἀντιβολῶ, εὔχεσθε τὸν κοπιάσαντα, ὅπως τὴν λύσιν τῶν ἐπταισμένων τυχῶν ἀξιωθῶ καὶ τῆς ἄνω τῶν οὐρανῶν βασιλείας,¹¹⁰

ενισχύουν την πιο πάνω υπόθεση. Σε αυτήν εξάλλου συνηγορεί και το γεγονός ότι ο Καρίδης συμπεριέλαβε το χειρόγραφο αυτό στον κατάλογο με τα βιβλία της βιβλιοθήκης του («συνάθροισις διαφόρων ὑποθέσεων, ἤτοι τὸ παρὸν χειρόγραφον»)¹¹¹

Από το δεύτερο κτητορικό σημείωμα που βρίσκεται στη σελίδα I του κώδικα και προήλθε από το χέρι του Νικόλαου Σολομωνίδη, του τρίτου κτήτορα του κώδικα,¹¹² πληροφορούμαστε τα ονόματα των κτητόρων του χειρογράφου μετά τον Πετράκη Καρίδη:

¹⁰⁴ Ο.π., αρ. 7, στίχ. 4.

¹⁰⁵ Ο.π., σ. 214-215, αρ. 288-302.

¹⁰⁶ Ο.π., σ. 214, αρ. 288, στίχ. 1-2.

¹⁰⁷ Το ουσιαστικό «ἀποσημειώματα», που περιλαμβάνεται στον πιο πάνω τίτλο, παράγεται από το ρήμα «ἀποσημειοῦμαι» το οποίο έχει τη σημασία, «σημειώνω ἢ κρατῶ σημειώσεις». Βλ. Liddell και Scott, λ. «Άποσημειόμαι», στο: οι ίδιοι, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, τ. Α', σ. 345.

¹⁰⁸ Π. Κ. χφ., σ. VII, αρ. 8, στίχ. 1.

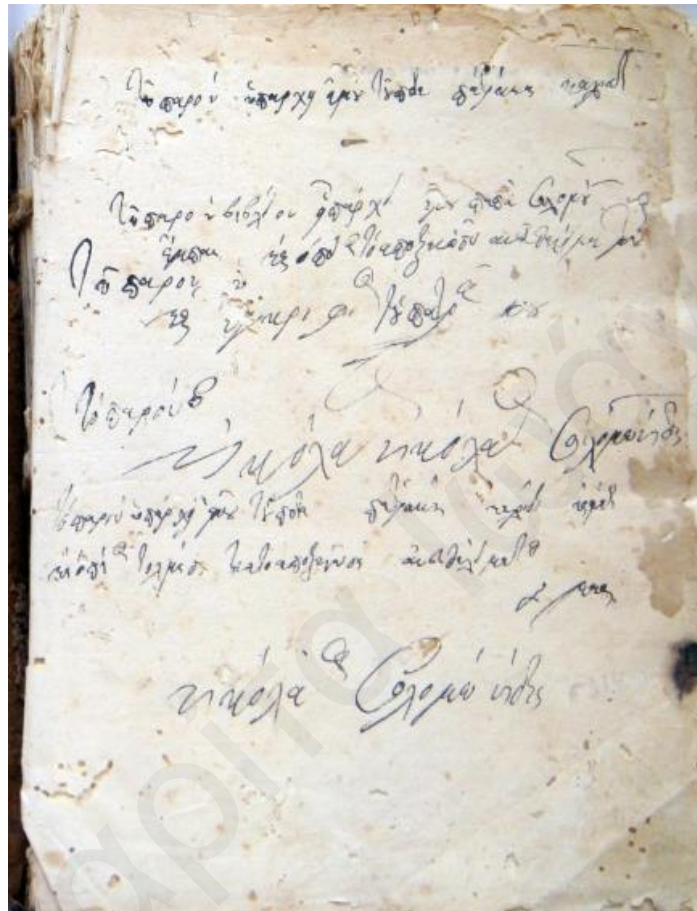
¹⁰⁹ Ο.π., στίχ. 19-20.

¹¹⁰ Ο.π., σ. VIII, στίχ. 26-32.

¹¹¹ Βλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 90.

¹¹² Π. Κ. χφ., σ. I, αρ. 2, στίχ. 1-11.— Για τη μεταγραφή του κτητορικού βλ. Παπαχαράλαμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 186.— Μια πιο προσεκτική μελέτη του κτητορικού σημειώματος, που εξετάζεται μας επιτρέπει, με μεγάλη βέβαια επιφύλαξη, να θεωρήσουμε ότι το ονοματεπώνυμο του Νικολάου Σολομωνίδη προστέθηκε μετά την ολοκλήρωση του σημειώματος και με διαφορετικό μελάνι.

του ιερέα Σολωμού Αποστόλη, από την Έμπα της Πάφου,¹¹³ γνωστού ως Παπασολωμού¹¹⁴ («τὸ παρὸν βιβλίον ὑπάρχει ἐ[μου] παπὰ Σολομοῦ ἐξ ἔμπας κ(αί) ὅποι(ος) τὸ ἀποξενώσῃ ἀνευ θελήματος μου»),¹¹⁵ και του Νικολάου Σολομωνίδη («τὸ παρὸν β Νικόλα(ος) Νικόλα(ος) Σολομωνίδης»).¹¹⁶

Εικ. 18: Δεύτερο κτητορικό σημείωμα του χειρογράφου από το χέρι του Νικολάου Σολομωνίδη, που αναφέρει ως κτήτορες του κώδικα, εκτός από τον Π. Καρίδη, τον Παπασολωμό και τον Νικόλαο Σολομωνίδη (Π. Κ. χφ., σ. Ι, αρ. 2)

¹¹³ Αριστείδης Λ. Κουδουνάρης, «Η οικογένεια και το έργο του Ιερώνυμου Περισιτιάνη», *Κυπριακαί Σπουδαί* 37 (1973), σ. 75-78, εδώ σ. 75 και ο ίδιος, «Πλείονα περί της οικογενείας των εξισλαμισθέντων», σ. 459.

¹¹⁴ Αναφορά στον δεύτερο κτήτορα του χειρογράφου, τον Παπασολωμό γίνεται από τον Παπαχαραλάμπους. Βλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 202.

¹¹⁵ Π. Κ. χφ., σ. Ι, αρ. 2, στίχ. 2-3.

¹¹⁶ Ο.π., στίχ. 6-7. Πρβλ. στο ίδιο, στίχ. 11.

Το εν λόγω σημείωμα ωστόσο, δεν μας πληροφορεί για τον τρόπο, με τον οποίο το χειρόγραφο έφτασε στα χέρια του Παπασολωμού. Δεν είναι καθόλου απίθανο ο κώδικας να περιήλθε στον Παπασολωμό μέσω της κόρης του Πετράκη, της Μαρίας, η οποία, όπως ήδη αναφέρθηκε, παντρεύτηκε τον γιο του Παπασολωμού, τον Ανδρέα Σολομωνίδη.¹¹⁷ Άγνωστο παραμένει αν το χειρόγραφο πέρασε στον Παπασολωμό ενόσω ο Πετράκης ζούσε ή μετά τον θάνατό του, δηλαδή στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Μέσα από τη συνολική μελέτη του κώδικα, μπορούμε να υποστηρίξουμε με σχετική βεβαιότητα, ότι ο Παπασολωμός υπήρξε μεν κτήτορας, αλλά όχι και γραφέας του χειρογράφου. Η απουσία, του γραφικού του χαρακτήρα από το κτητορικό, για το οποίο μόλις έγινε λόγος και στο οποίο εμφανίζεται το όνομά του, καθιστά επισφαλή την απόδοση στον Παπασολωμό κάποιου από τα τμήματα του χειρογράφου των οποίων ο γραφέας δεν έχει ταυτιστεί.

Από τον Παπασολωμό το χειρόγραφο πέρασε στον Νικόλαο Σολομωνίδη, ένα από τα πέντε παιδιά του Παπασολωμού.¹¹⁸ Αυτό τεκμηριώνεται από το αυτόγραφο κτητορικό σημείωμα του Νικολάου, το δεύτερο κτητορικό σημείωμα του κώδικα για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω: «τὸ παρὸν β Νικόλα(ος) Νικόλα(ος) Σολομωνίδης».¹¹⁹ Ο Νικόλαος φρόντισε μάλιστα να διευκρινίσει ο ίδιος στο κτητορικό σημείωμά του τη σχέση του με τον Παπασολωμό. Με τη φράση: «τὸ παρὸν α ἔξ ἐ[γ]κρίσε(ως) τοῦ πατρὸς μου τὸ παρὸν β Νικόλα(ος) Νικόλα(ος) Σολομωνίδης»,¹²⁰ και τη ρητή αναφορά σε αυτή του ουσιαστικού «πατρός», συνοδευόμενου από την προσωπική αντωνυμία «μου», σε συνάρτηση με το γεγονός ότι η πιο πάνω φράση στο κτητορικό σημείωμα έπεται της αναφοράς στον Παπασολωμό («τὸ παρὸν βιβλίον ὑπάρχει ἐ[μοῦ] παπὰ Σολομοῦ ἐξ ἔμπας»), ο Νικόλαος καθιστά εμφανή τον δεσμό αίματος που τον συνέδεε με τον Παπασολωμό.¹²¹

Ο Νικόλαος Σολομωνίδης, σύζυγος της Ουρσουλούς και πατέρας του Σολωμού,¹²² ήταν εξ αγχιστείας συγγενής με τον Άνθιμο Ειρηνοπούλεως (1765-1784).¹²³ Ο Νικόλαος

¹¹⁷ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 218-229.

¹¹⁸ Βλ. ενδεικτικά Παπαχαράλαμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 202-203· Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομωνίδα», σ. 127· Κουδουνάρης, «Η οικογένεια και το έργο του Ιερώνυμου Περιστιάνη», σ. 75 και ο ίδιος, «Πλείονα περί της οικογενείας των εξισλαμισθέντων», σ. 459.

¹¹⁹ Π. Κ. χφ., σ. Ι, αρ. 2, στίχ. 6-7. Πρβλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σ. 164, εικ. 18.

¹²⁰ Ο.π., στίχ. 4-7.

¹²¹ Ο.π., στίχ. 2-3.

¹²² Ο.π., σ. 359 και 366β, αρ. 344 και 387, στίχ. 4 και 5 αντίστοιχα.— Μεταγραφή του πρώτου στιχουργήματος απαντά στην ακόλουθη μελέτη: Παπαχαράλαμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 205.— Αναφορά στη σχέση του Νικολάου και του ιερέα Σολωμού έγινε από διάφορους μελετητές. Βλ.

Σολομωνίδης, ο οποίος φαίνεται από διάφορες πηγές να ήταν ευκατάστατος,¹²⁴ θα πρέπει να ταυτιστεί με τον Νικόλαο Νικολαΐδη, γνωστό και ως Νικολίδη ή Νικολούδιν.¹²⁵ Σύμφωνα με το κατάστιχο του 1827, διετέλεσε βοηθός του δραγομάνου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου στα 1804, όταν ο Κορνέσιος μετέβη στην Κωνσταντινούπολη για υποθέσεις του νησιού (1805-1808).¹²⁶

Ο γραφικός χαρακτήρας του Νικόλαου Σολομωνίδη και το όνομά του, εντοπίζονται σε ένα σημείο του κώδικα, όπου η καταγραφή έχει γίνει σε λευκές σελίδες που άφησε ο Πετράκης Καρίδης μεταξύ του τμήματος που περιλαμβάνει την προσφώνηση του Μητροπολίτη Κιέβου Σαμουήλ προς την Αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β',¹²⁷ και του έμμετρου θρηνητικού στιχουργήματος, που συνέταξε ο Πετράκης για τον θάνατο της συζύγου του.¹²⁸ Η καταγραφή αυτή αφορά το έμμετρο στιχούργημα με τίτλο «ὕμναι(ος) ὕμν(ος) ποίημα Νικολά(ου) Σολομονίδου».¹²⁹ Ο γραφικός χαρακτήρας του

ενδεικτικά στο ίδιο, σ. 203· Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδαι», σ. 130 και ο ίδιος, «Πολιτική, φιλολογική και ιδιωτική αλληλογραφία», σ. 282-283, αρ. xvii [Στην επιστολή γίνεται αναφορά στην παραγγελία ιταλικών βιβλίων, στην οποία προέβη ο Νικόλαος Σολομωνίδης με σκοπό να ικανοποιήσει τις ανάγκες του γιού του Σολωμού].

¹²³ Βλ. ενδεικτικά Σπυριδάκης, «Σταχυολογήματα», σ. 43-45 και 49 και Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδαι», σ. 129.

¹²⁴ Όπως πληροφορούμαστε από τον «Μεγάλο Κώδικα της Αρχιεπισκοπής» ο Νικόλαος Σολομωνίδης κληρονόμησε από τον Ανθιμο Ειρηνοπόλεως το ποσό των χιλίων εξακοσίων γροσίων. Επιπλέον, όπως εκτιμά ο Κώστας Π. Κύρρης, στηριζόμενος στο Κατάστιχο XXI της Αρχιεπισκοπής του 1827, ο Νικόλαος: «ἀνήκεν εἰς τὴν ἡγέτιν τότε τάξιν τῆς νήσου τὴν διαχειριζομένην τὰ κοινὰ καὶ εἰσπράττουσαν τοὺς φόρους ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Ἐκκλησίας». Βλ. «Μέγας Κώδιξ της Αρχιεπισκοπής», σ. 129· «Κατάστιχον των λογαριασμών της κάσας του κοινού των ραγιάδων της νήσου Κύπρου. 1827. Χφ. 24», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία) και Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδαι», σ. 129 αντίστοιχα. Πρβλ. Σπυριδάκης, «Σταχυολογήματα», σ. 49.

¹²⁵ Βλ. ενδεικτικά Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδαι», σ. 129· Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 203-204 και ο ίδιος, «Αφιερωματικά επιγράμματα», σ. 73.

¹²⁶ Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδαι», σ. 129.— Αναφορά στη δράση του αυτή έγινε και από τον περιηγητή Ali Bey. Σύμφωνα με τον ίδιο: «ο κ. Νικόλαος Νικολίδης [...] στην διάρκεια της απουσίας του δραγομάνου της Κύπρου, ήταν επιφορτισμένος με τα καθήκοντά του». Βλ. Badia-y-Leyblich [= Bey], *Voyages*, τ. I, σ. 120.— Μνεία στο γεγονός ότι ο Νικόλαος Σολομωνίδης διετέλεσε βοηθός του Κορνέσιου γίνεται και στις ακόλουθες μελέτες. Βλ. Μυριανθόπουλος, *Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος*, σ. 201-202, 227· Ιντιάνος, «Δραγομανία», σ. 166-167, 175-176, 188-189· Παπαχαραλάμπους, «Αφιερωματικά επιγράμματα», σ. 73 και Αντωνιάδης, «Ιδιαίτερες μορφές Κυπρίων το 18^ο και 19^ο αιώνα», σ. 97.

¹²⁷ Π. Κ. χφ., σ. 258-259, αρ. 321, στίχ. 1-32.— Λευκές σελίδες απαντούν σε διάφορα σημεία του κώδικα. Βλ. στο ίδιο, σ. III, 77, 216, 256-257, 260-262, 265, 294-298, 319, 322, 324-331, 333-337, 339, 341-357, 367 και 370. Πρβλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σ. 176-180, Πίν. 8.

¹²⁸ Ο.π., σ. 266-268, αρ. 323, στίχ. 1-51.

¹²⁹ Ο.π., σ. 263-264, αρ. 322, στίχ. 1-46. Πρβλ. Καρνάπας, *Ανέκδοτα κυπριακά έγγραφα*, σ. 78-79.— Η παρουσία στον κώδικα έμμετρων που αποδίδονται στον Νικόλαο Σολομωνίδη συνδέεται με τη γενικότερη πνευματική του δραστηριότητα. Χάρη στην αξιόλογή του παιδεία και μόρφωση, αλλά και στο ποιητικό του ταλέντο, του αποδόθηκε ο τίτλος, όπως αναφέρει ο Πρωτοψάλτης, «λογιώτατος».— Βλ. Πρωτοψάλτης, *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, σ. 101 (σημ. 1). Πρβλ. Φιλίππου, *Τα ελληνικά γράμματα*, τ. Α', σ. 91 και Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδαι», σ. 128-130.— Η σύνθεση επιγραμμάτων από τον Νικόλαο Σολομωνίδη είναι αποδεικτικό των γνώσεών του,

Σολομωνίδη, καθώς επίσης και στοιχεία που υποδηλώνουν ξεκάθαρα την ταυτότητά του (όπως η παράθεση του ονόματός του),¹³⁰ εντοπίζονται και σε άλλα σημεία του χειρογράφου, κυρίως μετά τη σελίδα 270, που είναι η τελευταία στην οποία εμφανίζεται το χέρι του Πετράκη Καρίδη. Πρόκειται για τα εξής:

ΣΕΛΙΔΑ	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ
299-309	«Λόγος τοῦ κυρί(ου) Ταλλιαραῶ» ¹³¹
310-314	«Ἄταλέτ πιουρδίου» ¹³²
315-318	Οκτώ θρησκευτικοί εγκωμιαστικοί ὕμνοι ¹³³
359, 361αβ-362α, 362β, 363α, 364α, 364β, 366αβ, 371αβ, 372, 375αβ και 376αβ	Τριάντα εννέα ἔμμετρα στιχουργήματα ¹³⁴
373	Δυσανάγνωστες σημειώσεις ¹³⁵

Πίνακας 4: Εγγραφές στον κώδικα που προήλθαν τον Νικόλαο Σολομωνίδη

Εξάλλου, το έτος 1815 που συνοδεύει ένα από τα τριάντα εννέα ἔμμετρα στιχουργήματα τα οποία προήλθαν από το χέρι του Νικολάου Σολομωνίδη, καθώς αποτελεί την πιο όψιμη χρονολογική αναφορά στο τμήμα του κώδικα που γράφτηκε από τον Σολομωνίδη, μπορεί να αποτελέσει και *terminus ante quem* για τις προσθήκες του Σολομωνίδη στο χειρόγραφο.¹³⁶

που αφορούν την αρχαία ποίηση και μετρική. Βλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 203.— Η λογιοςύνη του αλλά και η σχέση του με την Εκκλησία υποδηλώνεται και από τη συγγραφή της *Ακολουθίας του οσίου ημών Βαρνάβα* (1818). Βλ. Χαράλαμπος Παπαδόπουλος, «Χρονικά σημειώματα», *Κυπριακά Χρονικά* 1 (1923), σ. 281-285, εδώ σ. 282-283.

¹³⁰ Βλ. ενδεικτικά Π. Κ. χφ., σ. 359, 361β και 366β, αρ. 344, 353 και 387, στίχ. 4, 11 και 5 αντίστοιχα.

¹³¹ Ο.π., σ. 299-309, αρ. 326, στίχ. 1-229.

¹³² Ο.π., σ. 310-314, αρ. 327, στίχ. 1-109.

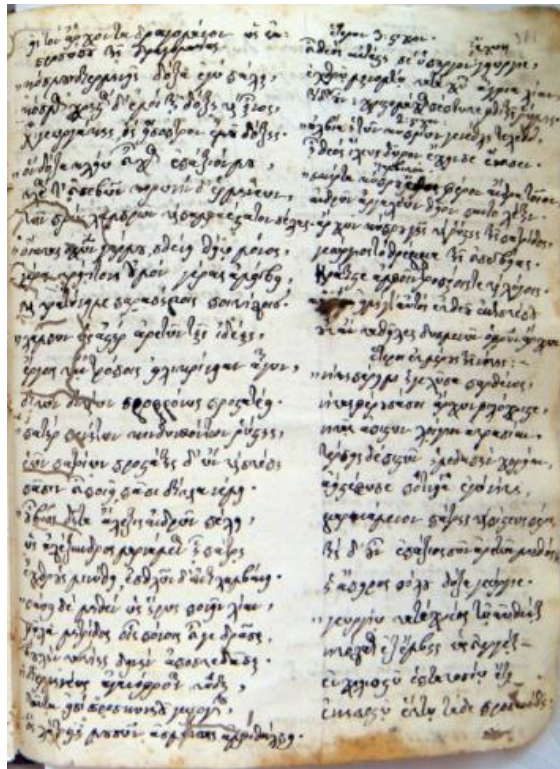
¹³³ Ο.π., σ. 315-318, αρ. 328-335, στίχ. 1-16, 1-13, 1-9, 1-13, 1-19, 1-10, 1-16 και 1-14 αντίστοιχα.

¹³⁴ Ο.π., σ. 359, 361αβ-362α, 362β, 363α, 364α, 364β, 366αβ, 371αβ, 372, 375αβ και 376αβ, αρ. 344-345, 349-359, 363-364, 372-377, 381-388, 400-402, 404-405 και 410-414, στίχ. 1-7 και 1-6, 1-26, 1-4, 1-3, 1-8, 1-12, 1-5, 1-3, 1-4, 1-6, 1-12 και 1-15, 1-6 και 1-7, 1-10, 1-12, 1-5, 1-5, 1-5 και 1-6, 1-8, 1-4, 1-7, 1-11, 1-6, 1-6, 1-5 και 1-7, 1-14, 1-10, 1-7 και 1-8, 1-35, 1-6, 1-4, 1-12 και 1-29 αντίστοιχα.— Τα περισσότερα από τα στιχουργήματα αυτά αποδόθηκαν από τον Παπαχαραλάμπους στον Νικόλαο Σολομωνίδη. Βλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 204-208.

¹³⁵ Π. Κ. χφ., σ. 373, αρ. 406, στίχ. 1-5.

¹³⁶ Ο.π., σ. 372, αρ. 404, στίχ. 7.

Εικ. 19: Εγγραφές του Νικολάου Σολομωνίδη (Π. Κ. χφ., σ. 361αβ, αρ. 349-353)

Τα παραπάνω τμήματα του χειρογράφου πιστοποιούν την ιδιότητα του Νικολάου Σολομωνίδη ως κτήτορα και ως δημιουργού και παρέχουν πληροφορίες για τη ζωή του. Οι καταγραφές που προέρχονται από το χέρι του μας παραδίδουν το όνομα της συζύγου του, Ουρσουλούς και του γιού του Σολωμού. Τις γνώσεις μας για τη ζωή του Νικολάου συμπληρώνουν και κάποιες άλλες πηγές της εποχής, όπως η διαθήκη του Ανθίμου Επίσκοπου Ειρηνουπόλεως. Η παρουσία του ονόματός του στη διαθήκη αυτή, ως ενός από τους κληρονόμους του Ειρηνουπόλεως («τῷ Νικολάῳ διὰ τὰς τῆς ὁμολογίας εἰς τὸ ὄνομά του μὲ τὸ διάφορον ὡς ἄνωθεν .... 1600»),¹³⁷ σε συνάρτηση με το γεγονός ότι ήταν παρών όταν ανοίχθηκε η διαθήκη αυτή (1791),¹³⁸ μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι ο Νικόλαος θα γεννήθηκε αρκετά πριν από τον θάνατο του Άνθιμου, δηλαδή πριν το 1784. Τέλος, μία σημαντική ένδειξη για το έτος του θανάτου του μας προσφέρει το «Κατάστιχο των λογαριασμών της κάσας του κοινού των ραγιάδων της νήσου Κύπρου» της Αρχιεπισκοπής με αριθμό XXI το οποίο χρονολογείται από το 1827. Στο Κατάστιχο εντοπίζεται η ακόλουθη αναφορά: «Εἰς Ὁρσουλοῦν ποτὲ Νικολάου λογιωτάτου», η οποία δηλώνει με σαφήνεια («ποτὲ Νικολάου») ότι ο Νικόλαος την εποχή που

¹³⁷ Βλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 124.

¹³⁸ «Μέγας Κώδιξ της Αρχιεπισκοπής», σ. 128. Πρβλ. Σπυριδάκης, «Σταχυολογήματα», σ. 44.

καταγράφτηκε η πρόταση αυτή ήταν ήδη νεκρός.¹³⁹ Το 1827, έτος συγκρότησης του Καταστίχου, ισχύει έτσι ως *terminus ante quem* για τον θάνατο του Νικόλαου Σολομωνίδη.

Ο τελευταίος κάτοχος του χειρογράφου, ο Σολωμός Νικολαΐδης, γιος του Νικολάου Σολομωνίδη,¹⁴⁰ έκανε και αυτός τις δικές του προσθήκες στον κώδικα. Αν και στην περίπτωση αυτή είναι βέβαιο ότι το χειρόγραφο έφτασε στον γιο μέσω του πατέρα του, παραμένει άγνωστος ο χρόνος αλλαγής του κτήτορα. Η παρουσία, όμως, του γραφικού χαρακτήρα του Σολωμού Νικολαΐδη στο ενδιάμεσο των τμημάτων που αποδίδονται στον πατέρα του,¹⁴¹ επιτρέπει τη συναγωγή κάποιων συμπερασμάτων σχετικών με το ζήτημα αυτό. Η εναλλαγή των γραφικών χαρακτήρων δηλώνει, κατά την άποψή μου, παράλληλη κατοχή του κώδικα τόσο από τον Νικόλαο όσο και από τον Σολωμό, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται ότι η προσθήκη κάποιων τμημάτων που προήλθαν από το χέρι του Σολωμού Νικολαΐδη έγινε σε κενά σημεία που ενδεχομένως υπήρχαν στο τμήμα του κώδικα που γράφτηκε από τον Νικόλαο Σολομωνίδη. Το έτος 1820, το οποίο δηλώνεται ρητά σε ένα στιχούργημα, που προήλθε από το χέρι του Σολωμού Νικολαΐδη, ενδέχεται να αποτελεί *terminus ante quem* των επεμβάσεων του στον κώδικα.¹⁴²

Ο Σολωμός Νικολαΐδης συνέταξε και αυτός ένα κτητορικό σημείωμα, εκμεταλλευόμενος κάποιες από τις πρώτες άδειες σελίδες του κώδικα. Πρόκειται για το τρίτο κατά σειρά κτητορικό σημείωμα του κώδικα το οποίο εντοπίζεται στη σελίδα IV του χειρογράφου.¹⁴³ Σε αυτό αναφέρθηκε στον Πετράκη Καρίδη, τον πρώτο κτήτορα και κωδικογράφο του χειρογράφου («κτῆμα πετράκη καρίδη»),¹⁴⁴ και ακολούθως, παρέθεσε και το δικό του ονοματεπώνυμο: «νῦν δὲ νικολαΐδου σολ. [...] σολομῶν ὁ νικολαΐδης οἰσνω ηξκηναμζκη».¹⁴⁵ Παράλληλα, πρόσθεσε και το ονοματεπώνυμό του και στο τέταρτο κτητορικό του κώδικα, το *corpus* του οποίου αποδίδεται, όπως προειπώθηκε, στον

¹³⁹ «Κατάστιχον των λογαριασμών. 1827. Χφ. 24», φ. 16r.

¹⁴⁰ Βλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 122.— Σύμφωνα με τον Κώστα Π. Κύρρη ο Σολωμός Νικολαΐδης δεν ταυτίζεται με τον συνονόματό του που γεννήθηκε το 1801. Ο Σολωμός Νικολαΐδης, που εμφανίζεται στο χειρόγραφο, σύμφωνα με τον Κύρρη πιθανόν να ήταν συγγενής με τον Παπασολωμό. Βλ. Κύρρης, «Ανδρέας, Νικόλας, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδια», σ. 130.

¹⁴¹ Π. Κ. χφ., σ. 363α, 363β και 364α, αρ. 361-362 και 365-371, στίχ. 1-16 και 1-6 και 1-9, 1-11, 1-4, 1-6, 1-3, 1-4 και 1-7 αντίστοιχα.

¹⁴² Ό.π., σ. 358, αρ. 343, στίχ. 6.

¹⁴³ Ό.π., σ. IV, αρ. 4, στίχ. 1-5.— Μεταγραφή του κτητορικού σημειώματος απαντά στον Παπαχαραλάμπους. Βλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 186.

¹⁴⁴ Π. Κ. χφ., σ. IV, αρ. 4, στίχ. 1.

¹⁴⁵ Ό.π., στίχ. 2, 4-5.— Ο Παπαχαραλάμπους υποστηρίζει ότι το «οἰσνω ηξκηναμζκη», που απαντά στο τρίτο κτητορικό σημείωμα, αποτελεί κρυπτογράφημα της φράσης «κτῆμα Σολομώντος». Βλ. Παπαχαραλάμπους, «Αφιερωματικά επιγράμματα», σ. 73 (σημ. 2).

Πετράκη Καρίδη.¹⁴⁶ Κατά συνέπεια, οι γραπτές μαρτυρίες με την υπογραφή του Νικολαΐδη στο τέταρτο κτητορικό: «προσετέθησαν δὲ καὶ ἕτερα ἀξιοσημείωτα ὑπὸ τοῦ ΝΚ: σολομῶντος»,¹⁴⁷ και «κτῆμα Σολομῶντος Νικολάου»¹⁴⁸ θεωρούνται ως προσθήκες και συμπληρώσεις του στο σημείωμα, που συνέταξε ο Λαρνακιώτης λόγιος.

Ταυτόχρονα, τα παραπάνω τεκμηριώνουν και την παρουσία του Νικολαΐδη ως γραφέα στο χειρόγραφο. Εξάλλου, η ομοιότητα του γραφικού χαρακτήρα των δύο παραπάνω ενυπόγραφων μαρτυριών του Νικολαΐδη με τα τμήματα που παρατίθενται στον πιο κάτω πίνακα επιβεβαιώνουν τις προσθήκες που έγιναν στο χειρόγραφο από τη γραφίδα του.

ΣΕΛΙΔΑ	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ
II	Ημιτελές κτητορικό σημείωμα ¹⁴⁹
271-293	«Ἐπαινετικός λόγος προς τον Δεσπότη» ¹⁵⁰
358, 360, 362β, 363α, 363β, 364α, 364β, 365, 371α, 372 και 376β	Είκοσι δύο ἔμμετρα στιχουργήματα (κυρίως αφιερωματικά) ¹⁵¹
368-369	Ἐννέα μαθηματικά προβλήματα ¹⁵²
374	Τρεις συνταγές ¹⁵³
377	Ημιτελές σημείωμα στο τέλος του κώδικα ¹⁵⁴

Πίνακας 5: Εγγραφές στον κώδικα που αποδίδονται στον Σολωμό Νικολαΐδη

¹⁴⁶ Βλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 51 και 62.

¹⁴⁷ Π. Κ. χφ., σ. V, αρ. 5, στίχ. 13. Πρβλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σ. 156, εικ. 16.

¹⁴⁸ Ὁ.π., στίχ. 17.

¹⁴⁹ Ὁ.π., σ. II, αρ. 3, στίχ. 1.

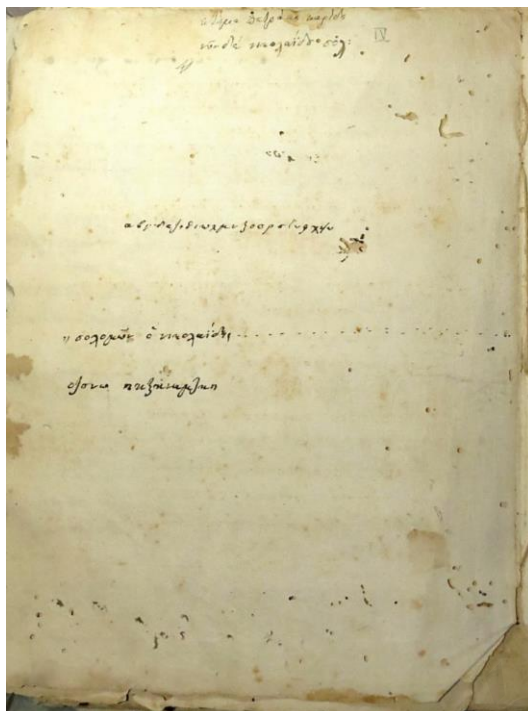
¹⁵⁰ Ὁ.π., σ. 271-293, αρ. 325, στίχ. 1-534. Πρβλ. Παπαχαλαμάπους, «Ὁ Πετράκης Καρίδης», σ. 194.

¹⁵¹ Ὁ.π., σ. 358, 360, 362β, 363α, 363β, 364α, 364β, 365, 371α, 372 και 376β, αρ. 342-343, 346-348, 360-362, 365-371, 378-380, 398-399, 403 και 415, στίχ. 1-9 και 1-6, 1-7, 1-4 και 1-6, 1-5, 1-16 και 1-6, 1-9, 1-11, 1-4, 1-6, 1-3, 1-4, 1-7 και συμπλήρωση στον στίχ. 1 του ἐπόμενου στιχουργήματος, 1-4, 1-17 και 1-10, 1-4 και 1-11, 1-7 και 1-8 ἀντίστοιχα.— Σε ἀντίθεση με τις ἀπόψεις της προγενέστερης ἐρευνας, ἐκτιμάται ὅτι τα ἔμμετρα με τους ἀκόλουθους πρώτους στίχους ἀποδίδονται στον Σολωμό Νικολαΐδη και ὄχι στον Νικόλαο Νικολαΐδη. Πρόκειται για τα «Πάλαι μὲν κτητόρων ἀνάκτων εὐμοίωσας» και «ἦς θρέμμα πᾶν, νῦν Δεσπότης μου [τ]ελέθει». Βλ. στο ἴδιο, σ. 358, αρ. 342-343, στίχ. 1-9 και 1-6 ἀντίστοιχα. Πρβλ. Παπαχαλαμάπους, «Ὁ Πετράκης Καρίδης», σ. 204-205 και Νικόλαος Σολωμού Νικολαΐδης, «Ποίημα Νικολάου Σολωμού Νικολαΐδου», στο: Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός*, σ. 288, αρ. 72.

¹⁵² Π. Κ. χφ., σ. 368-369, αρ. 389-397, στίχ. 1-10, 1-3, 1-6, 1-9, 1-3, 1-4, 1-10, 1-6 και 1-8 ἀντίστοιχα.

¹⁵³ Ὁ.π., σ. 374, αρ. 407-409, στίχ. 1-4, 1-5 και 1-15 ἀντίστοιχα.

¹⁵⁴ Ὁ.π., σ. 377, αρ. 416, στίχ. 1-9.— Το λεκτικό του σημειώματος αυτό πιθανότατα να εἶχε ἐπηρεαστεί ἀπὸ τον στίχο «πέτρος, φίλτατος, δέδωκα τήνδε βίβλον» που ἀπαντά σε ἕνα ἀπὸ τα στιχουργήματα που ἀναφέρονται στον ρόλο του Καρίδη για τη συγκρότηση του χειρογράφου σημειωματάρου ἀναγνωσμάτων του. Βλ. στο ἴδιο, σ. VI, αρ. 7, στίχ. 3.

Εικ. 20: Τρίτο κτητορικό σημείωμα που φέρει την υπογραφή του Σολωμού Νικολαΐδη (Π. Κ. χφ., σ. IV, αρ. 4)

Ο Σολωμός Νικολαΐδης δεν υπήρξε ο τελευταίος γραφέας ή και κτήτορας του κώδικα πριν αυτός καταλήξει στη βιβλιοθήκη της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών. Το περιεχόμενο του ημιτελούς σημειώματος στη σελίδα 377 του κώδικα «δέδωκα τήν δὲ βίβλον [...] δώσω τήν βίβλον»,¹⁵⁵ το οποίο αποδίδεται στον Σολωμό,¹⁵⁶ τεκμηριώνει την παραπάνω υπόθεση. Εξάλλου, η παρουσία του ονόματος ενός άλλου γραφέα στο χειρόγραφο, του Κ. Χ. Χάββα, αποτελεί ένα επιπλέον ενισχυτικό επιχειρήμα όσων προαναφέρθηκαν.¹⁵⁷ Ωστόσο, η απουσία οποιωνδήποτε άλλων στοιχείων δεν μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα, ότι ο Κ. Χ. Χάββας υπήρξε και κτήτορας και γραφέας του χειρογράφου. Ο πίνακας που ακολουθεί είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικός σχετικά με τις εγγραφές που αποδίδονται στον Κ. Χ. Χάββα.

ΣΕΛΙΔΑ	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ
66-67	Τρία στιχουργήματα ¹⁵⁸
323	Πίνακας με ένα μαθηματικό πρόβλημα ¹⁵⁹

Πίνακας 6: Εγγραφές στον κώδικα που αποδίδονται στον Κ. Χ. Χάββα

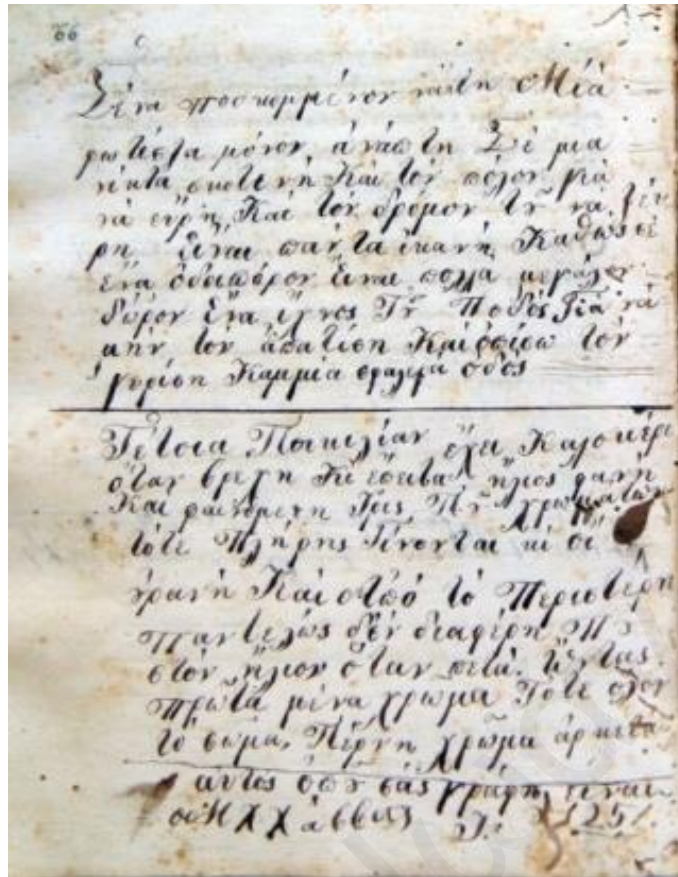
¹⁵⁵ Π. Κ. χφ., σ. 377, αρ. 416, στίχ. 3 και 7.

¹⁵⁶ Βλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 154.

¹⁵⁷ Π. Κ. χφ., σ. 66, αρ. 233, στίχ. 11.

¹⁵⁸ Ο.π., αρ. 232-234, στίχ. 1-9, 1-11 και 1-9 αντίστοιχα.— Αποσπάσματα από το στιχούργημα με πρώτο στίχο «Σένα Προκοιμένον ναύτη» απαντούν και σε άλλα σημεία του κώδικα. Βλ. στο ίδιο, σ. 65, 321, 332, 338 και 340, αρ. 231, 337 και 339-341, στίχ. 1-2, 1-5, 1, 1-2 και 1-2 αντίστοιχα.

¹⁵⁹ Ο.π., σ. 323, αρ. 338, στίχ. 1-3. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 320, αρ. 336, στίχ. 1.

Εικ. 21: Εγγραφές που προήλθαν από το χέρι του Κ. Χάββα (Π. Κ. χφ., σ. 66, αρ. 232-233)

Μολονότι δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν πληροφορίες σχετικά με τη ζωή και τη δράση του,¹⁶⁰ νομίζω ότι δεν βρισκόμαστε μακριά από την αλήθεια, αν δεχτούμε ότι ανήκε στην οικογένεια των Χάββαδων, μέλη της οποίας βρίσκονταν εγκατεστημένα κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα στη Λάρνακα,¹⁶¹ και στη Λευκωσία,¹⁶² όπου ανέπτυξαν μία σημαντική παρουσία στην κοινωνική και οικονομική ζωή του νησιού.¹⁶³ Το πότε και το πώς το χειρόγραφο πέρασε στην κατοχή του Χάββα δεν είναι γνωστό. Θα μπορούσε βέβαια κανείς να εικάσει ότι σε αυτή την αλλαγή του κτήτορα, έπαιξε κάποιο ρόλο η

¹⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισόνη*: Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν* [⁵2005] και ο ίδιος, *Βιογραφικόν λεξικόν* [⁶2010].

¹⁶¹ Βλ. ενδεικτικά «Κώδιξ Ε' (1776-1933): Κείμενα και αποφάσεις παλαιών επισκόπων κ.ά. (Αποτελεί χρονολογικά συνέχειαν του Κώδικος Α')», (Ιερά Μητρόπολη Κιτίου, Λάρνακα), σ. 16 και «1856 και 1272. Κατάστιχον του Καζά Λάρνακος. Χφ. 250», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία), σ. [18, 28 και 30].

¹⁶² Κύρρης, «Ανατομία του οθωμανικού καθεστώτος», σ. 81.

¹⁶³ Ο.π. Πρβλ. «Κώδιξ Ε' (1776-1933)», σ. 16.

Αικατερίνη Χάββα, δεύτερη σύζυγος του εξισλαμισθέντος Ανδρέα Σολομωνίδη,¹⁶⁴ γιου του Παπασολωμού και θείου του Σολωμού Νικολαΐδη.¹⁶⁵

Τρία από τα κείμενα που κατέγραψε ο Κ. Χ. Χάββας στον κώδικα παρουσιάζουν ιδιαίτερο φιλολογικό ενδιαφέρον και παράλληλα, συμβάλλουν στη χρονολόγηση των εγγραφών που προέρχονται από το χέρι του Χάββα. Πρόκειται για τα στιχουργήματα: «Σένα Προκομμένον ναύτη»,¹⁶⁶ «Τέτοιαν Ποικιλίαν ἔχει Καλοκέρι»,¹⁶⁷ και «ὁποῖος ἐμενα μέμφετα»,¹⁶⁸ τα οποία συνοδεύονται από το σημείωμα: («αὐτός ὁποῦ σάς γράφη εἶναι ο Κ Χ Χάββας»).¹⁶⁹ Ωστόσο, ὅπως ἀπέδειξε ἡ ἐρευνά μας, ο Χάββας δεν εἶναι παρά ο γραφέας των κειμένων. Τα στιχουργήματα προέρχονται από το ἔργο του δημοφιλούς ἰταλοῦ λογοτέχνη Pietro Metastasio (1698-1782) *Αχιλλεύς ἐν Σκύρω*, το οποίο ἐκδόθηκε στη Βιέννη το 1794 με ἐπιμέλεια του γνωστοῦ λογίου ἔμπορου Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη (1726;-1799).¹⁷⁰ Το ἔργο συμπεριλήφθηκε ἀργότερα, το 1820, στη *Συλλογή διαφόρων θεατρικῶν ποιημάτων* που ἐκδόθηκε ἐπίσης στη Βιέννη.¹⁷¹ Τα στοιχεία αὐτά, που υπογραμμίζουν τὴ δημοτικότητα του Μεταστάσιου στον ἐλληνόφωνο χώρο τῆς ἐποχῆς του Διαφωτισμοῦ, μας ἐπιτρέπουν, παράλληλα, να δεχτούμε το 1794 ὡς *terminus post quem* για τὴν καταγραφή των στιχουργημάτων ἀπὸ τον Κ. Χ. Χάββα.

Το χειρόγραφο Καρίδη, ἐκτὸς ἀπὸ τις ἐγγραφές που παρουσιάστηκαν μέχρι τώρα και οἱ οποίες μποροῦν να προσγραφοῦν στους Πετράκη Καρίδη, Νικόλαο Σολομωνίδη, Σολωμό Νικολαΐδη και Κ. Χ. Χάββα περιέχει κάποιες, εὐάριθμες, ἐγγραφές οἱ οποίες ἀντιστοιχοῦν σε ἕναν ἄλλο γραφέα. Ο κώδικας δεν μας προσφέρει ὡστόσο κανένα στοιχείο που θα συνέβαλε στον ἐντοπισμό τῆς ταυτότητάς του ἀλλὰ και κάποια ἐνδειξη που θα μας ἐπέτρεπε να προβοῦμε —ἐστῶ— σε μια κατὰ προσέγγιση χρονολόγησή τους.

Σε αὐτὸν τον γραφέα θα πρέπει να ἀποδοθοῦν οἱ ἐγγραφές του παρακάτω πίνακα:

¹⁶⁴ Πρωτοψάλτης, *Ἡ Κύπρος εἰς τον ἀγῶνα του 1821*, σ. 102.

¹⁶⁵ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σὴμ. 218-229.

¹⁶⁶ Π. Κ. χφ., σ. 66, ἀρ. 232, στίχ. 1-9.

¹⁶⁷ Ὁ.π., ἀρ. 233, στίχ. 1-11.

¹⁶⁸ Ὁ.π., σ. 67, ἀρ. 234, στίχ. 1-9.

¹⁶⁹ Ὁ.π., σ. 66, ἀρ. 233, στίχ. 10-11.

¹⁷⁰ Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 316, ἀρ. 4272.— Ἀναφορικά με τα στιχουργήματα, που προαναφέρθηκαν βλ. Pietro Metastasio, *Ὁ Αχιλλεύς ἐν Σκύρω*, ἐπιμ.: Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης, Βιέννη, Γεώργιος Βεντότης, 1794, σ. 12, 69 και 20 ἀντίστοιχα.

¹⁷¹ Ηλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία του 19^{ου} αἰῶνα*, τ. Β', σ. 105, *1820.125 [Ὁ *Αχιλλεύς ἐν Σκύρω* περιλαμβάνεται στις σελίδες 3-118 τῆς *Συλλογῆς*]. Πρβλ. Pietro Metastasio, *Ὁ Αχιλλεύς ἐν Σκύρω. Δράμα του Μεταστάσιου. Εἰς τρεῖς πράξεις*, στο: *Συλλογὴ διαφόρων θεατρικῶν ποιημάτων*, 2 τόμ., Βιέννη, Δ. Δαβιδοβίκη, 1820, ἐδῶ τ. Α', σ. 3-118, ἐδῶ σ. 26, 109 και 39 ἀντίστοιχα.

ΣΕΛΙΔΑ	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ
εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου	Παρασελίδιες σημειώσεις του πρώτου κτητορικού σημειώματος ¹⁷²
VI	Παρασελίδιες σημειώσεις στο στιχούργημα με τον τίτλο: «ἔτεροι Ἰαμβικοί, πρὸς τοὺς φιλολόγους ἀναγνώστας» ¹⁷³
378	Κτητορικό σημείωμα στον κολοφώνα ¹⁷⁴

Πίνακας 7: Εγγραφές στον κώδικα που προήλθαν από τον ανώνυμο γραφέα

Εικ. 22: Κολοφώνας του χειρογράφου Καρίδη (Π. Κ. χφ., σ. 378, αρ. 417)

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι κωδικογράφοι του χειρογράφου, οι οποίοι διαδέχτηκαν τον Πετράκη Καρίδη, αφού διέσωσαν τον κώδικα, μάλλον θα έβρισκαν και σημαντικό το περιεχόμενό του. Μάλιστα, στην πλειοψηφία τους κατέγραψαν στον κώδικα κείμενα ανάλογου περιεχομένου με εκείνα που βρίσκονταν στο τμήμα, που προήλθε από το χέρι του πρώτου κτήτορα και κωδικογράφου, του Πετράκη Καρίδη. Πρόκειται κυρίως για εγγραφές που αφορούν κείμενα που μεταδίδουν πρακτικές γνώσεις,¹⁷⁵ στιχουργήματα,¹⁷⁶ εγκωμιαστικούς ύμνους κ.ά.¹⁷⁷

¹⁷² Π. Κ. χφ., σ. εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου, αρ. 1, στίχ. 16.

¹⁷³ Ό.π., σ. VI, αρ. 7, στίχ. 3.

¹⁷⁴ Ό.π., σ. 378, αρ. 417, στίχ. 1-6.

¹⁷⁵ Βλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 152-153 και 159. Πρβλ. ενδεικτικά στο ίδιο, σημ. 77-78 αντίστοιχα.

¹⁷⁶ Βλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 134, 151 και 158. Πρβλ. ενδεικτικά στο ίδιο, σημ. 63, 83 και 87-88 αντίστοιχα.

¹⁷⁷ Βλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 133.

Χαρακτηριστικό, τέλος, των εγγραφών των κωδικογράφων Νικόλαου Σολωμονίδη, Σολωμού Νικολαΐδη και Κ. Χ. Χάββα είναι ότι δεν ακολούθησαν μια αυστηρή διαδοχική σειρά σχετικά με τις προσθήκες τους στο χειρόγραφο. Οι γραφείς άλλοτε προτιμούσαν να συνεχίσουν από εκεί που σταματούσε ο εκάστοτε προγενέστερος γραφέας,¹⁷⁸ και άλλοτε, εκμεταλλεύονταν τα κενά φύλλα μεταξύ των εγγραφών των προκατόχων τους και τα οποία βρίσκονταν στη διάθεσή τους, όπως αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στον πίνακα που ακολουθεί.¹⁷⁹ Έτσι, η χρονική σειρά με την οποία καταγράφηκαν τα διάφορα κείμενα, εκτός από εκείνα που προέρχονταν από το χέρι του Καρίδη, δεν αντιστοιχεί στη σειρά με την οποία αυτά εμφανίζονται στο χειρόγραφο. Για παράδειγμα, το έμμετρο αφιερωματικό στιχούργημα με πρώτο στίχο «ἤς θρέμμα πάν, νῦν Δεσπότης μου [τ]ελέθει» το οποίο προήλθε από το χέρι του Σολωμού Νικολαΐδη και καταγράφηκε το 1820, όπως δηλώνεται στο χειρόγραφο,¹⁸⁰ εμφανίζεται στον κώδικα πριν από ένα άλλο προγενέστερό του, που χρονολογείται το 1796, εγγραφή που αποδίδεται επίσης στον Σολωμό Νικολαΐδη.¹⁸¹ Ενίοτε, —σπανιότερα βέβαια— και ο ίδιος ο Καρίδης ανατρέπει τη χρονική ακολουθία των τμημάτων, τα οποία προήλθαν από το χέρι του. Παράδειγμα αποτελεί το τμήμα με τα προγνωστικά των χρόνων, που χρονολογείται, όπως σημειώνει, στο διάστημα 1744-1771,¹⁸² έπεται όμως του τεκτονικού κειμένου, το οποίο χρονολογείται από έμμεσες ενδείξεις που προήλθαν τόσο από τον ίδιο τον Καρίδη όσο και από την έρευνά μας στο διάστημα μεταξύ του 1751 και 1754.¹⁸³

¹⁷⁸ Βλ. ενδεικτικά Π. Κ. χφ., σ. 271-293, αρ. 325, στίχ. 1-534.

¹⁷⁹ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 66-67, αρ. 232-234, στίχ. 1-9, 1-11 και 1-9 αντίστοιχα.

¹⁸⁰ Ό.π., σ. 358, αρ. 343, στίχ. 1-6. Βλ. στο ίδιο, στίχ. 2 και 6 αντίστοιχα.

¹⁸¹ Ό.π., σ. 376β, αρ. 414, στίχ. 1-29. Βλ. στο ίδιο, στίχ. 29.

¹⁸² Ό.π., σ. 35 και 42, αρ. 230, στίχ. 4 και 155 αντίστοιχα.

¹⁸³ Ό.π., σ. εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου και V, αρ. 1 και 5, στίχ. 14 και 15-16 αντίστοιχα. Για τη χρονολόγηση του πιο πάνω τμήματος αλλά και των άλλων που προήλθαν από το χέρι του Πετράκη Καρίδη θα γίνει λόγος αναλυτικά στο έβδομο κεφάλαιο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: Η ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ ΚΑΡΙΔΗ, ΟΙ ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΟΙ ΚΑΙ

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΕΚΑΣΤΟΤΕ ΤΜΗΜΑΤΩΝ*

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΣΕΛΙΔΑ	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ	ΓΡΑΦΕΑΣ
1751 (;)	εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου	Πρώτο κτητορικό σημείωμα Παρασελίδες σημειώσεις του πρώτου κτητορικού σημειώματος: «κτήμα μου κτήμα [--]»	Πετράκης Καρίδης Ανώνυμος γραφέας
1815 terminus ante quem	I	Δεύτερο κτητορικό σημείωμα	Νικόλαος Σολωμονίδης
1820 terminus ante quem	II	Ημιτελές κτητορικό σημείωμα	Σολωμός Νικολαΐδης
	III	Λευκή σελίδα	
1820 terminus ante quem	IV	Τρίτο κτητορικό σημείωμα	Σολωμός Νικολαΐδης
1754	V	Τέταρτο κτητορικό σημείωμα	Πετράκης Καρίδης Προσθήκες σε αυτό έγιναν και από τον Σολωμό Νικολαΐδη
1751-1754 (;)	VI	Δύο στιχουργήματα με θέμα τη συγκρότηση του χειρογράφου Καρίδη Παρασελίδες σημειώσεις στο στιχούργημα με τον τίτλο: «ἕτεροι Ἰαμβικοί, πρὸς τοὺς φιλολόγους ἀναγνώστας»	Πετράκης Καρίδης Ανώνυμος γραφέας
1751-1754	VII-VIII	Κείμενο που επέχει τη θέση προλογικού σημειώματος/προοιμίου	Πετράκης Καρίδης
1751 terminus post quem για τη χρονολόγηση και 1754 terminus ante quem για τη συγγραφή του	7-13	Κείμενο για τον Τεκτονισμό	Πετράκης Καρίδης

* Στον πίνακα που ακολουθεί δηλώνεται το γενικό περιεχόμενο των εκάστοτε σελίδων, ο κωδικογράφος του εκάστοτε τμήματος και επιχειρείται και μια χρονολόγηση των τμημάτων αυτών. Με μικρότερη γραφή δηλώνονται κατ' αναλογία με όσα προαναφέρθηκαν τόσο οι εγγραφές άλλων κωδικογράφων που εμφανίζονται ως παρασελίδες σημειώσεις σε διάφορα τμήματα του κώδικα όσο και άλλα αυτοτελή τμήματα του κώδικα τα οποία εντάσσονται σε μια ευρύτερη κατηγορία με βάση το περιεχόμενό τους (λ.χ. στιχουργήματα, κείμενα αστρονομικού και αστρολογικού περιεχομένου, επιστολές κτλ.), ενώ ταυτόχρονα, όπου στάθηκε εφικτό δόθηκαν χρονολογικές ενδείξεις που αφορούν τα τμήματα αυτά. Στις περιπτώσεις που έχουμε τμήματα του κώδικα τα οποία εντάσσονται σε μια ευρύτερη κατηγορία με βάση το περιεχόμενό τους και προήλθαν από το χέρι του ίδιου κωδικογράφου, το όνομα του τελευταίου θα δίνεται μόνο την πρώτη φορά.— Παρόμοιο πίνακα συνέταξε και ο Γ. Χ. Παπαχαλαράμπος. Ο πίνακας όμως αυτός περιορίζεται κυρίως στο γενικό περιεχόμενο των εκάστοτε σελίδων. Βλ. Παπαχαλαράμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 189-195.

1744-1799	14-16	Ενότητα με τίτλο «τέλη ἐπιστολῶν»	Πετράκης Καρίδης
1744-1754	17-35	Ερμηνεία των ονείρων	Πετράκης Καρίδης
1744-1771	35-65	Προγνωστικά για τα χρόνια 1744-1799	Πετράκης Καρίδης
1794 ως terminus post quem	66-67	Τρία στιχουργήματα	Κ. Χ. Χάββας
1744-1799	68-71	Αινίγματα	Πετράκης Καρίδης
1744-1799 1734-1759	72-76 74-75	«Ελληνικές επιστολές» Επιστολή προς τον τότε Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Φιλόθεο	Πετράκης Καρίδης
	77	Λευκή σελίδα	
4248/9 μ.Χ. (η συγγραφή τους)	78-165	Προφητείες	Πετράκης Καρίδης
1744-1799	166-210α	Βροντολόγιο και σεισμολόγιο	Πετράκης Καρίδης
Το τμήμα αυτό παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με το κείμενο του κώδικα Bononienses 3632, που χρονολογείται τον 15 ^ο αιώνα	210αβ	Ονομασίες των ζωδίων στα αραβικά	Πετράκης Καρίδης
1744-1799	210α-213	Φράσεις που θεωρούνταν κατάλληλες για επιστολές	Πετράκης Καρίδης
1744-1799	214-215	«Αποσημειώματα»	Πετράκης Καρίδης
	216	Λευκή σελίδα	
1744-1799 1700 terminus ante quem για τη συγγραφή του 1661	217-220, 220-221, 223-227, 227-229, 229-231 και 232α-233 217-220 229	Κείμενα αστρονομικού και αστρολογικού περιεχομένου «Εΐδησις τοῦ προκειμένου, κ(αί) τίς ἢ τούτου χρῆσις» Απόσπασμα από την <i>Αρμονία οριστική των όντων</i> του Γεράσιμου Βλάχου	Πετράκης Καρίδης
1744-1799	221-222	Μαθηματικό πρόβλημα αναλογίας	Πετράκης Καρίδης
1744-1799	233	Γιατροσόφι	Πετράκης Καρίδης
1791 terminus post quem για την περίοδο	234-236	Κατάλογος των βιβλίων του Πετράκη Καρίδη	Πετράκης Καρίδης

που συντάχθηκε ο κατάλογος			
1 ^η Δεκεμβρίου 1700	237-238	Αντίγραφο επιστολής του Αυτοκράτορα Πέτρου της Ρωσίας και του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως	Πετράκης Καρίδης
1 ^η Οκτωβρίου 1775	239-240	Προσφώνηση του Ευγένιου Βούλγαρη προς την Αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β΄	Πετράκης Καρίδης
1787	240-241	Επιστολή του Πετράκη Καρίδη προς κάποιον φίλο του	Πετράκης Καρίδης
1781-1787	242	Στιχούργημα για την Παναγία του Κύκκου	Πετράκης Καρίδης
1781	243	Κείμενο δύο επιγραφών στην εκκλησία του αγίου Κασσιανού	Πετράκης Καρίδης
1780	244-255	Απόσπασμα από τη «Χρηστοθήθεια»	Πετράκης Καρίδης
	256-257	Λευκές σελίδες	
11 ^η Μαρτίου 1787	258-259	Μετάφραση της προσφώνησης του Μητροπολίτη Κιέβου Σαμουήλ προς την Αικατερίνη Β΄	Πετράκης Καρίδης
	260-262	Λευκές σελίδες	
1820 terminus ante quem	263-264	Έμμετρο στιχούργημα με τίτλο «ύμναι(ος) ύμν(ος) ποίημα Νικολά(ου) Σολομονίδου».	Νικόλαος Σολομωνίδης
	265	Λευκή σελίδα	
Μετά το 1787	266-268	Στιχούργημα με θέμα τον θάνατο της γυναίκας του	Πετράκης Καρίδης
Μετά το 1787	268-270	Στιχούργημα με θέμα μια ασθένεια του ιδίου	Πετράκης Καρίδης
1820 terminus ante quem	271-293	«Επαινετικός λόγος προς τον Δεσπότη»	Σολωμός Νικολαΐδης
	294-299	Λευκές σελίδες	
1815 terminus ante quem	299-309	«Λόγος τοῦ κυρί(ου) Ταλλιαρᾶ»	Νικόλαος Σολομωνίδης
26 Μαρτίου 1812	310-314	«Ἄταλέτ πιουρδίου»	Νικόλαος Σολομωνίδης
1815 terminus ante quem	315-318	Οκτώ θρησκευτικοί εγκωμιαστικοί ύμνοι	Νικόλαος Σολομωνίδης

	319	Λευκή σελίδα	
(:)	320	Απόσπασμα με ένα μαθηματικό πρόβλημα	Κ. Χ. Χάββας
1794 ως terminus post quem	321	Αποσπάσματα από στιχούργημα με πρώτο στίχο «Σένα Προκοιμένον ναύτη»	Κ. Χ. Χάββας
	322	Λευκή σελίδα	
(:)	323	Πίνακας με ένα μαθηματικό πρόβλημα	Κ. Χ. Χάββας
	324-331	Λευκές σελίδες	
1794 ως terminus post quem	332	Αποσπάσματα από στιχούργημα με πρώτο στίχο «Σένα Προκοιμένον ναύτη»	Κ. Χ. Χάββας
	333-337	Λευκές σελίδες	
1794 ως terminus post quem	338	Αποσπάσματα από στιχούργημα με πρώτο στίχο «Σένα Προκοιμένον ναύτη»	Κ. Χ. Χάββας
	339	Λευκές σελίδες	
1794 ως terminus post quem	340	Αποσπάσματα από στιχούργημα με πρώτο στίχο «Σένα Προκοιμένον ναύτη»	Κ. Χ. Χάββας
	341-357	Λευκές σελίδες	
1820 terminus ante quem	358, 360, 362β, 363α, 363β, 364α, 364β, 365, 371α, 372 και 376β	Είκοσι δύο έμμετρα στιχουργήματα (κυρίως αφιερωματικά)	Σολωμός Νικολαΐδης
1820	358	Στιχούργημα με πρώτο στίχο: «ἤς θρέμμα πάν, νῦν Δεσπότης μου [τ]ελέθει»	
1796	363α	Στιχούργημα με τίτλο: «εἰς πύλην ναοῦ τῆς θεοτόκ(ου). [εὐχαρι]στήριοι»	
1796	363α	Στιχούργημα με τίτλο: «ἔτεροι εἰς προπύλαιον ναοῦ.»	
1795	371α	Στιχούργημα με τίτλο: «ἰκετικοὶ εἰς τὸ κράσπεδον τῆς εἰκόν(ος):»	
1814	372	Στιχούργημα με τίτλο: «[εἰς τὸ] κόσμημα τῆς θεομητορικῆς εἰκόν(ος) τοῦ χωρί(ου) ἁγία φύλαξις»	
1815 terminus ante quem	359, 361αβ-362α, 362β, 363α, 364α, 364β, 366αβ, 371αβ, 372, 375αβ και	Τριάντα εννέα έμμετρα στιχουργήματα	Νικόλαος Σολομωνίδης

1798	376αβ		
1815	361β	Στιχούργημα με τίτλο: «ἕτεροι ἐκ μέρους τῆς νίκης:~»	
1797	372	Στιχούργημα με τίτλο: «εἰς εἰκόνα κεκοσμημένην.»	
1802	375αβ	Στιχούργημα με τίτλο: «εἰς τὴν ἀνοικοδομὴν τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς θεοτόκου:»	
1796	375β	Στιχούργημα με πρῶτο στίχο: «ἐν χιλιοστῶ ὀκτακοσίῳ δευτέρῳ ἔτει»	
	376αβ	Στιχούργημα με τίτλο: «εἰς τὸ προπύλαιον τοῦ ναοῦ τοῦ ἀγί(ου) γεωργί(ου):»	
	367	Λευκή σελίδα	
1820 terminus ante quem	368-369	Εννέα μαθηματικά προβλήματα	Σολωμός Νικολαΐδης
	370	Λευκή σελίδα	
1815 terminus ante quem	373	Δυσανάγνωστο σημείωμα	Νικόλαος Σολομωνίδης
1820 terminus ante quem	374	Τρεις συνταγές	Σολωμός Νικολαΐδης
1820 terminus ante quem	377	Ημιτελές σημείωμα στο τέλος του κώδικα	Σολωμός Νικολαΐδης
(;)	378	Κτητορικό σημείωμα στον κολοφώνα	Ανώνυμος γραφέας

5. Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΕΤΡΑΚΗ ΚΑΡΙΔΗ: ΤΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ. Α΄ Ο ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΟΥ ΠΕΤΡΑΚΗ ΚΑΡΙΔΗ

Οι βιογραφικές πληροφορίες για τον Πετράκη Καρίδη, που κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν, παρέχουν, όπως φάνηκε, αξιόλογα στοιχεία για αρκετούς από τους παράγοντες που διαμόρφωσαν τους πνευματικούς ορίζοντές του. Η σχετική οικονομική ευρωστία, το υψηλό κοινωνικό και πνευματικό επίπεδο της οικογένειάς του, η μόρφωση που έλαβε ο Πετράκης, οι συγγραφικές του δοκιμές και οι επαφές του με άλλους σύγχρονους του λογίους, το ενδιαφέρον που εκδήλωσε για το εταιρικό κίνημα του Τεκτονισμού και οι σχέσεις του με εκκλησιαστικά περιβάλλοντα αποτελούν σημαντικά δεδομένα που μας επιτρέπουν να διερευνήσουμε και να ανασυγκροτήσουμε σε μεγάλο βαθμό τους πνευματικούς του ορίζοντες. Η εικόνα της πνευματικής συγκρότησης του Πετράκη Καρίδη συμπληρώνεται κατά τρόπο ουσιαστικό από τα στοιχεία που προσφέρει ο κατάλογος της βιβλιοθήκης του, που σώζεται στο χειρόγραφο του και τα κείμενα που περιέχονται σε αυτό, τόσα τα πρωτότυπα, δικά του κείμενα, όσα και εκείνα που έχει αντιγράψει ή διασκευάσει από έργα (κυρίως ελληνόγλωσσα) που κυκλοφορούσαν τότε σε έντυπη ή σε χειρόγραφο μορφή.

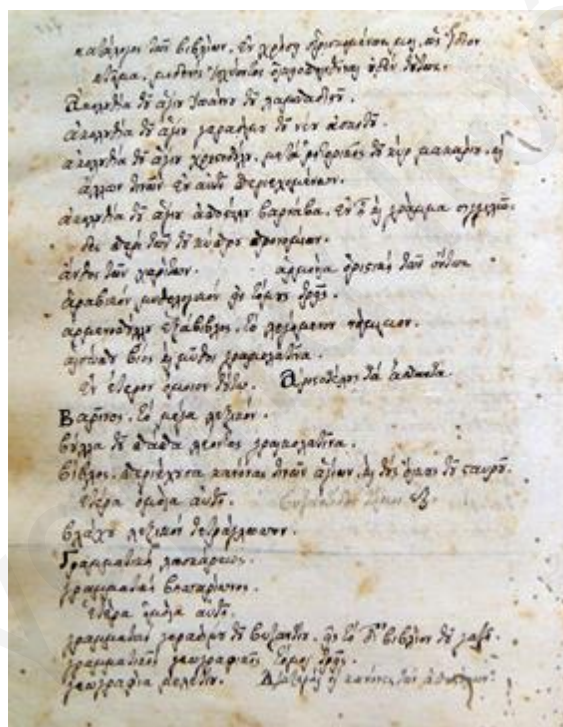
Ο αυτόγραφος κατάλογος της βιβλιοθήκης Καρίδη είναι ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα κείμενα του κώδικα.¹ Σε αυτόν καταγράφονται συντομευμένοι τίτλοι έργων. Τα έντυπα και τα χειρόγραφα που συγκροτούσαν τη βιβλιοθήκη του Λαρνακιώτη λογίου δεν έχουν σήμερα σωθεί. Η σημασία της συλλογής Καρίδη και το ενδιαφέρον που παρουσιάζει ο αυτόγραφος κατάλογος βιβλίων του είναι πολύπλευρα. Ο Αλέξης Πολίτης, σε άρθρο του για τις ιδιωτικές βιβλιοθήκες τόνισε τη σημασία της μελέτης τους, σημειώνοντας ότι αυτές μας αποκαλύπτουν σημαντικές πλευρές της πνευματικής προσωπικότητας του κτήτορά τους.² Οι συλλογές αυτές μαρτυρούν τις αναγνωστικές προτιμήσεις του εκάστοτε συλλογέα, παρέχουν αξιόλογες πληροφορίες σχετικά με την πνευματική του καλλιέργεια και παιδεία, ενώ ταυτόχρονα φέρνουν στην επιφάνεια την αντίληψή του για το βιβλίο ως πνευματικό και υλικό αντικείμενο ή όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αλέξης Πολίτης:

¹ Π. Κ. χφ., σ. 234-236, αρ. 313, στίχ. 1-56.— Ο Γιώργος Κ. Μύρης επιχείρησε μία πρώτη παρουσίαση της ιδιωτικής συλλογής βιβλίων του Πετράκη Καρίδη μέσα στο πλαίσιο της πνευματικής κίνησης που παρατηρήθηκε στην Κύπρο του 18^{ου} αιώνα, βλ. Μύρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 266 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 90-91.— Μεταγραφή του καταλόγου της ιδιωτικής βιβλιοθήκης έγινε από τον Παπαχαράλαμπος βλ. Παπαχαράλαμπος, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 191-192.

² Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 133.

Η παρουσία από την άλλη, ενός τίτλου, ενός συγγραφέα σε μια βιβλιοθήκη, είναι τεκμήριο ισχυρό πως ο κάτοχος το γύρευε, πως διανοήθηκε ότι όφειλε να το διαβάσει, ή έστω πως έκρινε ότι του άρμοζε μια θέση στα ράφια του —και πως άξιζε το αντίστοιχο χρηματικό τίμημα. Όχι πως δεν υπάρχουν κι εδώ οι ιδιοτροπίες της τύχης: κάποιο βιβλίο να ήταν πολύ ακριβό, να στάθηκε αδύνατο να βρεθεί, να το δανείστηκε κάποιος ανεπιστρεπτί, να πουλήθηκε σε ώρες ανάγκης είτε να δωρίθηκε σε αγαπητό πρόσωπο. Ή κάποιο άλλο που αποκτήθηκε χάρη στο χαμηλό είτε μηδενικό του κόστος.³

Παράλληλα, μέσω της προσωπικής βιβλιοθήκης δηλώνεται η επιθυμία του κτήτορα να καλλιεργήσει και να εμπλουτίσει τον πνευματικό του κόσμο.⁴ Τέλος, οι ιδιωτικές βιβλιοθήκες λειτουργούν και ως τεκμήριο για τη βιογραφία του κτήτορα.⁵ Μέσα από αυτές αναδύεται μια σαφής εικόνα για τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα του κατόχου και την αντίληψή του για τη γνώση, στοιχεία, που συνθέτουν «τον νοητό κορμό της λογιосύνης» του.⁶

Εικ. 23: Πρώτη σελίδα από τον κατάλογο των βιβλίων του Πετράκη Καριδίη (Π. Κ. χφ., σ. 234, αρ. 313)

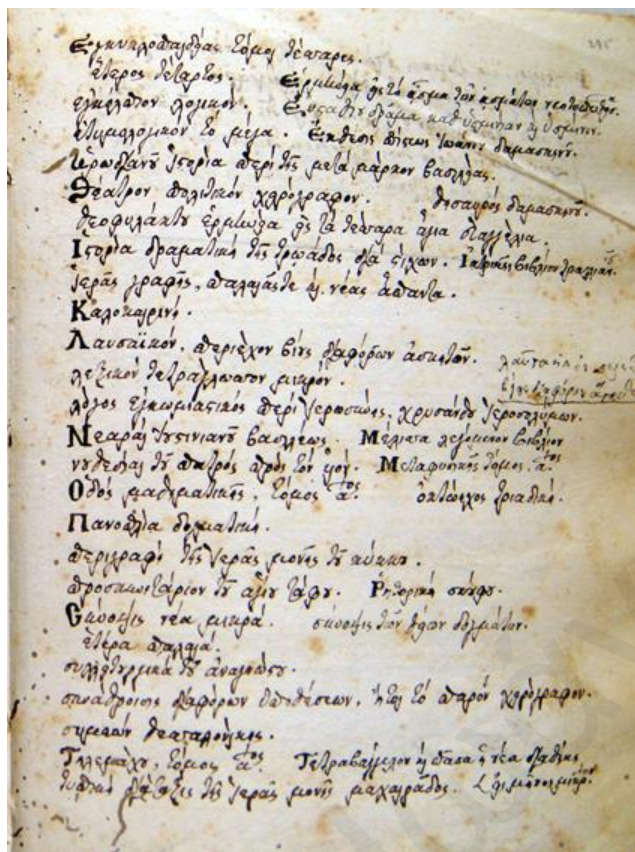
³ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 133-134. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 133 [Σύμφωνα με τον Α. Πολίτη οι προσωπικές βιβλιοθήκες παρέχουν έμμεσες πληροφορίες για τη διερεύνηση των πνευματικών οριζόντων του εκάστοτε κτήτορα. Αυτό οφείλεται αφενός στο γεγονός ότι οι αναγνώσεις συχνά γίνονται από βιβλία τα οποία δεν ανήκαν στον εκάστοτε αναγνώστη αλλά από βιβλία που είχε δανειστεί, και αφετέρου η απουσία ενός βιβλίου μπορεί κάλλιστα να οφείλεται «σε ιδιοτροπίες της τύχης»] Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανίας», σ. 34· Λουκία Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός Κύριλλος από την Πάτρα και η βιβλιοθήκη του», *Ο Εραμιστής* 11 (1974), σ. 456-503, εδώ σ. 456 και η ίδια, «Λογιосύνη και βιβλιοφιλία. Ο Δημήτριος Μόστρας και η βιβλιοθήκη του», *Τετράδια Εργασίας* 9 (1987), σ. 225-305, εδώ σ. 227.

⁴ Βλ. Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 456 και η ίδια, «Λογιосύνη και βιβλιοφιλία», σ. 227.

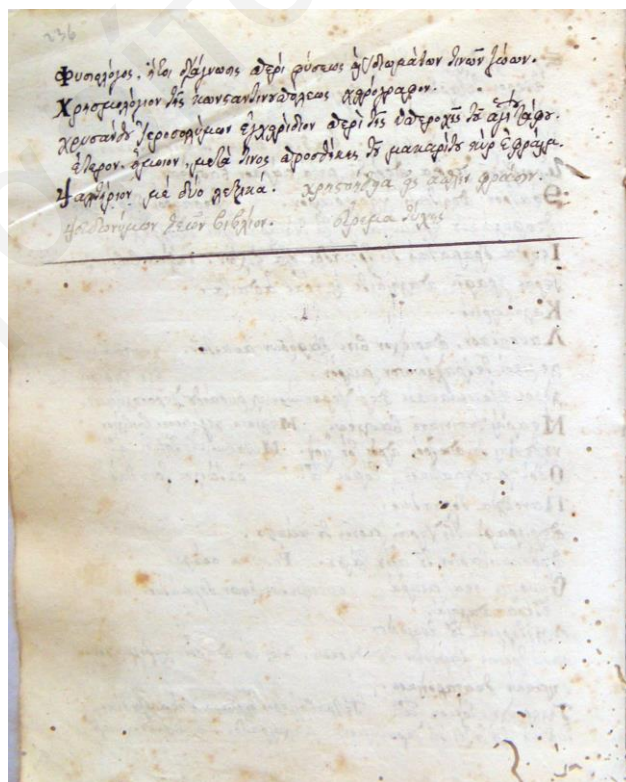
⁵ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 133.

⁶ Ο.π.

Εικ. 24: Δεύτερη σελίδα από τον κατάλογο των βιβλίων του Πετράκη Καρίδη (Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313)

Εικ. 25: Τελευταία σελίδα του καταλόγου των βιβλίων του Πετράκη Καρίδη (Π. Κ. χφ., σ. 236, αρ. 313)

5.1. *Περιγραφή και χρονολόγηση του καταλόγου. Ο τρόπος συγκρότησής του και η τύχη του*
Το τμήμα του κώδικα Καρίδη στο οποίο εντοπίζεται ο αυτόγραφος κατάλογος της βιβλιοθήκης Καρίδη επιγράφεται: «Κατάλογος τῶν βιβλίων, ἐν χρήσει εὐρισκομένων μοι, ὡς ἴδιον κτῆμα, μηδενὸς ἰσχύοντος οἰκειοποιηθῆναι οὐδὲν τούτων».⁷ Ἦδη λοιπὸν ἀπὸ τον τίτλο του καταλόγου, προσδιορίζεται ο ιδιωτικὸς χαρακτήρας της συλλογῆς του. Μποροῦμε συνεπῶς να υποθέσουμε ὅτι ο Καρίδης εἶχε ἀμεση πρόσβαση και προσέτρεχε στα ἔργα αὐτά για μελέτη ἀνά τακτά χρονικά διαστήματα. Η βιβλιοθήκη, σύμφωνα με τον χειρόγραφο κατάλογο, περιελάμβανε ἐξήντα οκτὼ ἔργα (τίτλους). Αὐτά ἀντιστοιχοῦσαν σε πάνω ἀπὸ ογδόντα τόμους.⁸ Οἱ τίτλοι, πλην τριῶν, παρουσιάζονται στον κατάλογο με ἀλφαβητική σειρά με βάση το πρῶτο γράμμα τους.⁹ Η συλλογή περιελάμβανε και τρία χειρόγραφα τα οποία δηλώνονται στον κατάλογο με την προσθήκη της λέξης «χειρόγραφον» στον συντομευμένο τίτλο του ἔργου.¹⁰

Τα εἴκοσι ἕνα ἀπὸ τα ἐξήντα πέντε ἔντυπα της βιβλιοθήκης μπορούν να ταυτιστοῦν με ἀσφάλεια με κάποια συγκεκριμένη ἐκδοση,¹¹ καθὼς πρόκειται για ἔργα που γνώρισαν μία μόνο ἐκδοση (ἢ μία ἐκδοση και μία επανέκδοση κατὰ το ἴδιο ἔτος) μέχρι και τα τέλη του 18^{ου} αἰῶνα, περίοδο που, ὡπως φάνηκε, θεωρεῖται *terminus post quem* για τον θάνατο του Πετράκη.¹² Τα υπόλοιπα ἔργα του καταλόγου, δεν ταυτίζονται με κάποια συγκεκριμένη ἐκδοση, ἐπειδὴ οἱ πληροφορίες και οἱ ἐνδείξεις που διασώζει ο κατάλογος σχετικά με το ἔτος ἐκδοσης¹³ ἢ το σχῆμα τους εἶναι πενιχρές,¹⁴ ἐνῶ πρόκειται για ἔργα που γνώρισαν

⁷ Π. Κ. χφ., σ. 234, ἀρ. 313, στίχ. 1-2.

⁸ Τα πιο πάνω ἀριθμητικά δεδομένα της ἐρευνᾶς μας τροποποιοῦν ελαφρῶς τις ἀπόψεις της προηγηθείσας ἐρευνᾶς σύμφωνα με την οποία στη βιβλιοθήκη περιλαμβάνονταν περίπου ἐξήντα δύο τίτλοι ἐκδόσεων και πέντε επανεκδόσεων, οἱ οποίοι στο σύνολό τους ἀντιστοιχοῦσαν σε πάνω ἀπὸ ογδόντα τόμους. Βλ. Μύαρης, «Ὁψεις του Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», σ. 266 και ο ἴδιος, «Ἡ Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 90.

⁹ Π. Κ. χφ., σ. 235 και 236, ἀρ. 313, στίχ. 38, 39 και 55 ἀντίστοιχα. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 251-252, 252-253 και 260, ἀρ. 43, 45 και 67 ἀντίστοιχα.

¹⁰ Π. Κ. χφ., σ. 235 και 236, ἀρ. 313, στίχ. 30, 47 και 52 ἀντίστοιχα.

¹¹ Ο.π., σ. 234, 235 και 236, ἀρ. 313, στίχ. 3, 5-9, 16-17, 23-24, 26, 38-39, 40-41, 48-50 και 53-54 ἀντίστοιχα. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 239-240, 243, 245-246, 246- 247, 252-253, 254-255, 257-258 και 259, ἀρ. 1, 3-4, 6, 14-16, 22-24, 27, 44-45, 48-49, 58-61 και 64-65 ἀντίστοιχα.

¹² Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 236-238.

¹³ Αντιπροσωπευτική εἶναι η συντομευμένη ἀναφορά στον κατάλογο «ἑτέρα παλαιά» που παραπέμπει σε μια παλαιότερη ἐκδοση της *Σύνοψις των θεῶν και ἱερῶν της Ἐκκλησίας δογμάτων*. Βλ. Π. Κ. χφ., σ. 235,

περισσότερες από μία εκδόσεις μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα. Για τα έργα αυτά, οι μετρήσεις και τα συμπεράσματα γίνονται συμβατικά με βάση τη χρονολογία της πρώτης έκδοσής τους. Το γεγονός πάντως ότι σε όλες τις περιπτώσεις οι συντομευμένοι τίτλοι ταυτίστηκαν ως προς τα έργα που αφορούν εξασφαλίζει τις προϋποθέσεις για να διερευνήσουμε τα αναγνώσματα και έτσι, τους πνευματικούς ορίζοντες του Πετράκη Καρίδη.¹⁵

Η συνύπαρξη εντύπων και χειρογράφων στη συλλογή Καρίδη αποτελεί κάτι αναμενόμενο για μία βιβλιοθήκη ενός Έλληνα λογίου στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα. Η διαδοχή και η σταδιακή αντικατάσταση του χειρογράφου από το έντυπο βιβλίο στον ελληνόφωνο χώρο έγινε, ως γνωστόν, πολύ διστακτικά. Οι αντιστάσεις και οι αντιδράσεις που συνάντησαν τα έντυπα αφορούσαν κυρίως τα εκκλησιαστικά-θρησκευτικά κείμενα

αρ. 313, στίχ. 45. Πρβλ. στο ίδιο, στίχ. 44. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 256-257, αρ. 55 και 54 αντίστοιχα.

¹⁴ Αναφερόμαστε στα «λεξικόν τετράγλωσσον μικρόν» και «Σύνοψις νέα μικρά». Βλ. Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 36 και 44 αντίστοιχα. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 251 και 256, αρ. 41 και 53 αντίστοιχα.

¹⁵ Ανάμεσα στους συντομευμένους τίτλους υπάρχουν και τέσσερις οι οποίοι —έστω κι αν λάβουμε υπόψη μας ότι εμφανίζονται συντομευμένοι— παρουσιάζουν αρκετές αποκλίσεις και διαφοροποιήσεις από τη σελίδα τίτλου, έτσι όπως αυτή απαντά στους βιβλιογραφικούς καταλόγους που εξετάστηκαν. Κατά συνέπεια, το έργο της ταύτισής τους εμπεριέχει ένα επιπρόσθετο βαθμό δυσκολίας σε σχέση με το σύνηθες έργο μας. Βλ. Π. Κ. χφ., σ. 235 και 236, αρ. 313, στίχ. 32, 43 και 55-56 αντίστοιχα. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 249, 256, και 260, αρ. 36, 51, 66 και 68 αντίστοιχα.— Ειδικότερα, το έργο αυτό κατέστη ιδιαίτερα επίπονο για τρεις από τις πιο πάνω περιπτώσεις: την «Ίστορία δραματική τῆς τρωάδος διά στίχων», το «Ψαλτήριον μέ δύο λεξικά» και το «Ψευδωνύμων θεῶν βιβλίον». Αναφορικά με την «Ίστορία δραματική τῆς τρωάδος διά στίχων», έπειτα από μελέτη στις βιβλιογραφίες καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μια έκδοση του έμμετρου μυθιστορήματος με τίτλο ο *Πόλεμος της Τρωάδος*, αφού στη χρονική περίοδο που μας ενδιαφέρει (μέχρι το 1800) δεν εντοπίζεται άλλη έργο με συναφή τίτλο που να συνδέεται με τη χειρόγραφη μαρτυρία του Καρίδη. Πιθανόν, να πρόκειται για κάποιο χειρόγραφο του έργου κυπριακής προέλευσης, στο οποίο ίσως να είχε πρόσβαση ο Καρίδης. Το γεγονός ότι μέχρι και το τέλος του 18^{ου} αιώνα ο *Πόλεμος της Τρωάδος* κυκλοφορούσε μόνο σε χειρόγραφη μορφή, ενισχύει το πιο πάνω επιχείρημα, υπόθεση που παραμένει ωστόσο μετέωρη, αφού σύμφωνα με την κριτική έκδοση του έργου από τους Παπαθωμόπουλο και Jeffreys κανένα από τα χειρόγραφα, που μελετήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν για την εκπόνησή της, δεν είναι κυπριακής προέλευσης. Τέλος, σε ότι αφορά τα έργα της βιβλιοθήκης Καρίδη «Ψαλτήριον μέ δύο λεξικά» και «Ψευδωνύμων θεῶν βιβλίον» αυτά ταυτίστηκαν με πολύ μεγάλη επιφύλαξη. Οι εκδόσεις με τίτλους *Λεξικόν γραμματικόν των Ψαλμών μετά της εξηγήσεως των κυριότερων εν αυτοίς περιεχομένων λέξεων [...]*, επιμ.: Πολυζώης Λαμπαντιζιώτης, Βενετία, Salicati, 1643, ²1712 και *Λεξικόν ιστορικόν, περιέχον ιστορίας τινάς εις κατάληψιν συντεινούσαν των ψαλμών· μετά προσθήκης ετέρων τινών λέξεων [...]*, Βενετία, Salicati, 1643, ²1712 θεωρήθηκαν ως οι πιο συναφείς στο «Ψαλτήριον μέ δύο λεξικά», που δίνεται από τον Καρίδη. Κατ' αναλογία και το έργο με τίτλο *Ίστορία περί των μυθολογούμενων Θεῶν των αρχαίων Ελλήνων και άλλων εθνῶν [...]*, [Βενετία], Antonio G. Zatta, 1757, θεωρήσαμε ότι αντιστοιχεί στον συντομευμένο τίτλο «Ψευδωνύμων θεῶν βιβλίον». Βλ. Μανώλης Παπαθωμόπουλος-Elizabeth M. Jeffreys (επιμ.), *Ο πόλεμος της Τρωάδος (The War Of Troy)*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1996, (= Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 7), σ. xciii-ciii.

και διατηρήθηκαν μέχρι και τον 19^ο αιώνα ή, σε μερικές περιπτώσεις, ως τον 20^ο αιώνα.¹⁶ Ειδικά για την εποχή του Διαφωτισμού ο Κ. Θ. Δημαράς παρατηρεί ότι: «η ακρίβεια, οι δυσκολίες του εμπορίου, η δυσπιστία προς θρησκευτικά κείμενα δημοσιευμένα σε δυτικό περιβάλλον, έχουν αποτέλεσμα να συνεχίζεται το έθιμο της αντιγραφής βιβλίων είτε στα μοναστήρια, είτε στα σχολεία, είτε σε άλλα πολιτισμικά κέντρα».¹⁷

Η περίπτωση του Καρίδη δεν αποκλίνει. Οι τρεις κώδικες της συλλογής του καλύπτουν ποσοτικά το 4,41% της βιβλιοθήκης.¹⁸ Τα τρία χειρόγραφα της βιβλιοθήκης φέρουν τους συντομευμένους τίτλους: «Θέατρον πολιτικόν χειρόγραφον»,¹⁹ «συνάθροισις διαφόρων ὑποθέσεων, ἤτοι τὸ παρὸν χειρόγραφον»,²⁰ και «Χρησιμολόγιον τῆς κωνσταντινουπόλεως χειρόγραφον».²¹ Η κατοχή του *Θεάτρον πολιτικόν* σε χειρόγραφη μορφή την εποχή, που το έργο είχε ήδη εκδοθεί, είναι οπωσδήποτε αξιοσημείωτη και άξια σχολιασμού. Η ελληνική μετάφραση του έργου του Ambrosius Marlianus (1562-1632) από τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο (1670-1730), εκδόθηκε το 1758 από το τυπογραφείο Breitkopf στη Λιψία. Η έκδοση χρηματοδοτήθηκε από την Ιερά Μονή Κύκκου και ο τότε Αρχιμανδρίτης της Μονής, ο Σεραφεΐμ Πισίδιος, ανέλαβε την εκδοτική της επιμέλεια.²² Το έργο γνώρισε δύο επανεκδόσεις από το τυπογραφείο Breitkopf, το 1766 και 1776 αντίστοιχα.²³ Η κατοχή ενός χειρογράφου που περιέχει ένα κείμενο, το οποίο την εποχή εκείνη ήταν ήδη προσιτό μέσω μίας έκδοσης η οποία είχε μάλιστα πραγματοποιηθεί με την πνευματική και υλική αρωγή Κυπρίων, συγχρόνων του Καρίδη που πολύ πιθανόν να

¹⁶ Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Η δυσπιστία στο έντυπο και η παράλληλη χρήση του χειρογράφου», στο: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, σ. 283-293, εδώ σ. 283. Πρβλ. Léandre Vranoussis, *L' hellénisme postbyzantin et l' Europe. Manuscrits, livres, imprimeries et maisons d' édition*, Αθήνα, χ.ε., 1981 [ανάτ. από το *XVIe Congres International d' Etudes Byzantines. Wien, 5-10 October 1981*], σ. 10-23.

¹⁷ Δημαράς, *Ιστορία*, σ. 158. Πρβλ. «Άθωνος Όρος. Περιγραφή των μοναστηριών και βιβλιοθηκών του αγίου Όρους (εκ των παρατηρήσεων του κυρ. Χούντ)», *Φιλολογικός Τηλέγραφος* 2 (28 Ιανουαρίου 1819), στ. 9-15, εδώ στ. 14 και Καλλίνικος Γ΄ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Τα κατά και μετά την εξορίαν επισυμβάντα και έμμετροι επιστολαί*, εκδ. και εισαγωγ.: Αγαμέμνων Τσελίκας, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2004, σ. 300, Β΄, στίχ. 897-901.

¹⁸ Για την εξαγωγή ποσοστών υπολογίστηκαν μόνο όσα χειρόγραφα δηλώνονται ξεκάθαρα στον κατάλογο. Συνεπώς, σε αυτό το γράφημα δεν συμπεριλαμβάνεται η «Ιστορία δραματική τῆς τρωάδος διά στίχων» για την οποία διατυπώθηκε η υπόθεση ότι ίσως να επρόκειτο για ένα έργο σε χειρόγραφη μορφή. Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 10 και 15 αντίστοιχα.

¹⁹ Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 30. Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 248-249, αρ. 33.

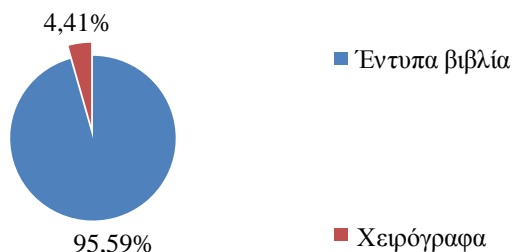
²⁰ Ο.π., στίχ. 47. Βλ. ό.π., σ. 257, αρ. 57.

²¹ Ο.π., σ. 236, στίχ. 52. Βλ. ό.π., σ. 258, αρ. 63.

²² Χατζηστεφάνου, «Νικολάου Μαυροκορδάτου *Θέατρον Πολιτικόν*», σ. 133-135. Πρβλ. Legrand, *Bibliographie Hellénique Au Dix-Huitième Siècle*, τ. I, σ. 485-486, αρ. 517 [όπου και γίνεται αναφορά στις ιταλικές εκδόσεις του έργου του 1631 και του 1665].— Σχετικά με εργοβιογραφικού τύπου πληροφορίες για τον Ν. Μαυροκορδάτο βλ. ενδεικτικά Jacques Bouchard, «Nicolas Mavrocordatos et l' aube des Lumières», *Revue des Études Sud-Est Européen* 20, τχ. 2 (1982), σ. 237-246.

²³ Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α΄, σ. 280, αρ. 3779*-3780.

ανήκαν στον κύκλο των λογίων που συναναστρεφόταν,²⁴ δηλώνει το μέγεθος των αντιστάσεων που πρόβαλλε η «παραδομένη μορφή του χειρόγραφου βιβλίου» στο έντυπο.²⁵

Γραφική Παράσταση 1: Τα έντυπα βιβλία του καταλόγου της βιβλιοθήκης του Π. Καρίδη και τα χειρόγραφα

Όσον αφορά στη χρονολόγησή του, ο ίδιος ο κατάλογος του Καρίδη παρέχει σημαντικές ενδείξεις. Η παρουσία σε αυτών τριών έργων (*Ευσταθείου το καθ' Υσμίνην και Υσμηνίαν δράμα*,²⁶ *Του μακαρίου Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τα άπαντα*,²⁷ και *Τετρανάγγελον*),²⁸ τα οποία εκδόθηκαν για πρώτη φορά το 1791, μας προσφέρει ένα terminus post quem για τον χρόνο σύνταξης του καταλόγου από τον Πετράκη Καρίδη. Αντίθετα δεν είναι εφικτό να εντοπιστούν οι απαρχές της συγκρότησης της βιβλιοθήκης αφού σε αυτήν, σύμφωνα με τον κατάλογο, περιλαμβάνονταν και έργα των οποίων η πρώτη έκδοση τοποθετείται στο διάστημα μεταξύ του δεύτερου μισού του 15^{ου} αιώνα και του τέλους του 17^{ου} αιώνα,²⁹ πριν δηλαδή από τη γέννηση του Καρίδη.³⁰ Ωστόσο, η παρουσία ορισμένων έργων στη βιβλιοθήκη Καρίδη, με καθαρά διδακτικό προσανατολισμό, όπως η *Εγκυκλοπαιδεία* του Πατούσα,³¹ σε συνάρτηση με τη μαρτυρία του Γεώργιου Κωνσταντίνου που αφορά το πρόγραμμα διδασκαλίας στη Σχολή της

²⁴ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 250.

²⁵ Σκλαβενίτης, «Η δυσπιστία στο έντυπο», σ. 285.

²⁶ Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 27. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 247, αρ. 29.

²⁷ Ο.π., στίχ. 48. Πρβλ. ό.π., σ. 257-258, αρ. 58.

²⁸ Ο.π., στίχ. 49. Πρβλ. ό.π., σ. 258, αρ. 60.

²⁹ Βλ. ενδεικτικά Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 239, 240, 241-242, 243-244, 245-246, 247-248, 249, 250, 251-253, 254, 256-257, 258 και 260, αρ. 1, 5-6, 9-12, 17-20, 24, 30-32, 34, 37, 39, 43-46, 48, 52-55, 62 και 66 αντίστοιχα.

³⁰ Εξάλλου, δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο κατάλογος της βιβλιοθήκης Καρίδη να συστάθηκε σταδιακά, υπόθεση, που λόγω έλλειψης τεκμηρίων, παραμένει ως εικασία.

³¹ Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 25-26. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 246, αρ. 25-26 αντίστοιχα.

Λευκωσίας που εικάζεται ότι φοίτησε ο Πετράκης Καρίδης («διδάσκονται τὰ συγγράμματα τῶν συγγραφέων τῆς Ἑλλάδος, ῥητόρων, ποιητῶν, ιστορικῶν, καὶ τὰ τῶν Ἁγίων πατέρων, ὅσα συντείνουσιν εἰς τὴν Γραμματικὴν, Ποιητικὴν καὶ Ῥητορικὴν τῆς ἐγκυκλοπαιδείας»),³² μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η συλλογή βιβλίων του Καρίδη άρχισε να δημιουργείται μάλλον κατά τα μαθητικά του χρόνια. Από τον κατάλογο απουσιάζουν οποιεσδήποτε πληροφορίες που θα μπορούσαν να μας διαφωτίσουν σχετικά με τον τόπο και τον τρόπο συγκρότησης της συλλογής. Μόνο δίπλα σε ένα έργο υπάρχει μια σημείωση για τον τρόπο απόκτησής του: «εὕρεμα τύχης».³³

Παρότι δεν είναι γνωστός ο χρόνος απόκτησης του καθενός έργου, η μακρόχρονη παραμονή του Καρίδη στη Λάρνακα επιτρέπει να υποθέσουμε, ότι το μεγαλύτερο μέρος τους αποκτήθηκε ενόσω ο Πετράκης διέμενε εκεί. Η συλλογή εξακολούθησε ίσως να εμπλουτίζεται και κατά τη διάρκεια της διαμονής του στη Λευκωσία κατά την επταετία 1781-1788.³⁴ Μία ένδειξη γι' αυτό ενδέχεται να αποτελεί η παρουσία στη συλλογή του έργου *Το ιερὸν ἄσμα των ασμάτων του σοφοῦ Σολομώντος*,³⁵ το οποίο κυκλοφόρησε το 1785, χωρίς να εκδοθεῖ ξανά μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα.³⁶

Ερώτημα αποτελεί κατά πόσον το μοναδικό ταξίδι εκτός Κύπρου που φαίνεται να πραγματοποίησε ο Καρίδης —ένα προσκυνηματικό ταξίδι στα Ιεροσόλυμα που εμπίπτει στο διάστημα 1734-1759—³⁷ συνδέεται με την απόκτηση του έργου *Εγχειρίδιον περί της κατ' ἐξοχὴν υπεροχῆς της αγίας Πόλεως Ιερουσαλήμ* του Πατριάρχου Ιεροσολύμων Χρυσάνθου Νοταρά (1663;-1731),³⁸ το οποίο τυπώθηκε μία και μοναδική φορά το 1728 στην Ιερουσαλήμ με σκοπό να παρέχεται δωρεάν εκ μέρους του Παναγίου Τάφου.³⁹ Καθώς δεν εντοπίζονται στοιχεία που να τεκμηριώνουν για ενδεχόμενα ταξίδια του

³² Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 101-102 και 113 αντίστοιχα.

³³ Π. Κ. χφ., σ. 236, αρ. 313, στίχ. 56.— Πρόκειται για τον έργο με τον συντομωμένο τίτλο «Ψευδωνύμων θεῶν βιβλίον». Βλ. ό.π. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 260, αρ. 68.

³⁴ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 230-235.

³⁵ Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 26.

³⁶ Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 215, αρ. 2913. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 247-247, αρ. 27.

³⁷ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 236-237.

³⁸ Π. Κ. χφ., σ. 236, αρ. 313, στίχ. 53.

³⁹ Legrand, *Bibliographie Hellénique Au Dix-Huitième Siècle*, τ. I, σ. 221, αρ. 183. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 259, αρ. 64.

Καρίδη προς την Ευρώπη (π.χ. Βενετία,⁴⁰ Βιέννη κ.ά.)⁴¹ ή προς τα αστικά κέντρα των Βαλκανίων (π.χ. Κωνσταντινούπολη, Βουκουρέστι),⁴² δηλαδή προς τα τότε μεγάλα κέντρα βιβλιοπαραγωγής στα οποία τυπώθηκαν για πρώτη φορά έργα της συλλογής του, μπορούμε να δεχτούμε ότι, τα έντυπα που περιέχονται στη βιβλιοθήκη του αποκτήθηκαν στην Κύπρο. Οι μηχανισμοί προώθησης και εμπορίας του έντυπου βιβλίου ήταν συνεπώς επαρκώς εξελιγμένοι, ώστε επέτρεψαν στον Πετράκη Καρίδη, ενώ διέμενε στην Κύπρο, να προμηθευτεί τα έργα που τον ενδιέφεραν.

Η πρακτική των συνδρομητών, όπως δείχνουν οι κατάλογοί τους σε βιβλία του 18^{ου} αιώνα, ήταν μία δυνατότητα απόκτησης εντύπων που την εκμεταλλεύτηκαν πολλοί κάτοικοι της Κύπρου.⁴³ Το όνομα του Καρίδη απαντά μαζί με τα ονόματα εκατόν συνδρομητών από την Κύπρο στον κατάλογο των εκατόν οχτώ συνδρομητών της *Ιστορίας* (1788) του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού.⁴⁴ Λαμβάνοντας υπόψη τα όσα προαναφέρθηκαν σχετικά με το βιβλιεμπόριο στην Κύπρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας είναι αναμενόμενο ότι ο Καρίδης απέκτησε κάποια έντυπα της συλλογής του (κυρίως τις βενετικές εκδόσεις) παραγγέλλοντάς τα σε εμπόρους ή και ταξιδιώτες.⁴⁵ Μπορούμε επίσης να δεχτούμε ότι θα εκμεταλλεύτηκε τις δυνατότητες που του έδιναν αφενός οι εμπορικές και λόγιες δραστηριότητες των συγγενών του, αφετέρου το δίκτυο των λογίων με τους οποίους διατηρούσε φιλικές σχέσεις. Ειδικότερα, είναι εξαιρετικά πιθανόν ο Καρίδης να απέκτησε το *Λαυσαϊκό* αλλά και κάποιες άλλες βενετικές εκδόσεις της βιβλιοθήκης του, μέσω του εξάδελφού του Ανδρόνικου Καρίδη, ο οποίος διέμεινε για ένα χρονικό διάστημα στη Βενετία και συνέβαλε μάλιστα ο ίδιος στην έκδοση του *Λαυσαϊκού*.⁴⁶ Ανάλογο ρόλο διαδραμάτισε πιθανότατα και ο άλλος εξάδελφος του Πετράκη, ο Αθανάσιος Καρίδης, μετέπειτα Μητροπολίτης Νικομηδείας, ο οποίος αναμείχθηκε στις ελληνικές εκδοτικές δραστηριότητες στη Γαληνοτάτη.⁴⁷ Επιπλέον, η εμπορική δραστηριότητα του θείου του

⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 239-241, αρ. 1 και 3-8 αντίστοιχα.

⁴¹ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 247, 256 και 257-258, αρ. 29, 51 και 58 αντίστοιχα.

⁴² Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 259, αρ. 65.

⁴³ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 276-282.

⁴⁴ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 245. — Ωστόσο, το γεγονός ότι τα περισσότερα έργα της βιβλιοθήκης Καρίδη δεν έχουν ταυτιστεί ως αντίτυπα μιας συγκεκριμένης έκδοσης και καθώς δεν περιέχουν όλες οι εκδόσεις της συλλογής κατάλογο συνδρομητών είναι σχεδόν ανέφικτο, παρά τα αριθμητικά δεδομένα που συγκεντρώθηκαν από τον Ηλιού, να εντοπιστούν περαιτέρω μαρτυρίες για τη συμμετοχή του Καρίδη ως συνδρομητή σε εκδοτικά σχέδια. Βλ. ενδεικτικά Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 239 και 246-247, αρ. 2 [1704] και 27 αντίστοιχα και Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 276-277.

⁴⁵ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 261-275. Πρβλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, «Ειδήσεις για την κίνηση του ελληνικού βιβλίου στις αρχές του 18^{ου} αιώνα», *Ο Ερασιστής* 14 (1977), σ. 1-35.

⁴⁶ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 241.

⁴⁷ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 242.

Πετράκη, του Χριστοδουλή,⁴⁸ και των πρώτων του εξαδέλφων, Παύλου και Νικόλαου, στα Βαλκάνια και στις περιοχές της Μικράς Ασίας,⁴⁹ του παρείχαν περαιτέρω ευκαιρίες για τον εμπλουτισμό της συλλογής του με εκδόσεις από άλλα σημαντικά τυπογραφικά κέντρα εκτός της Βενετίας. Τέλος, η φοίτηση του πατέρα του Πετράκη, του Πέτρου, στην Ιατροφιλοσοφική Σχολή της Πάδοβας,⁵⁰ ενδέχεται να εξηγεί την προέλευση της ιατρικής πραγματείας του Αλέξανδρου Τραλλιανού, που απαντά στον κατάλογο της βιβλιοθήκης του γιού του.⁵¹

Η παρουσία συγγενικών προσώπων του Καρίδη τόσο στα προξενεία της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Βενετίας στην Κύπρο, αλλά και η πιθανή συνεργασία του ίδιου με εκείνο της Ραγούζας υποδεικνύουν έναν ακόμη τρόπο για την απόκτηση βιβλίων του.⁵² Όπως τεκμηριώνει η περίπτωση του Νικολάου Σολομωνίδη και της δια αλληλογραφίας παραγγελίας ιταλικών βιβλίων στα τέλη του 18^{ου} ή στις αρχές του 19^{ου} αιώνα μέσω ενός προξένου εγκατεστημένου στη Λάρνακα, η πρακτική της εκμετάλλευσης των προξενικών δικτύων προκειμένου να αποκτήσει κάποιος κάποιο βιβλίο που χρειαζόταν δεν ήταν άγνωστη στην Κύπρο.⁵³

Η προσωπική γνωριμία του Καρίδη με λογίους όπως ο Εφραίμ ο Αθηναίος, ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Φιλόθεος, ο Σεραφείμ Πισίδιος, ο Παρθένιος Ιερομόναχος και ο Γεδεών Αγιοταφίτης ή Ιεροσολυμίτης, οι οποίοι υπήρξαν επιμελητές ή χορηγοί εκδόσεων που εντοπίζονται στη βιβλιοθήκη του Καρίδη, μας επιτρέπει να θεωρήσουμε σχεδόν βέβαιο το ενδεχόμενο, κάποια από τα βιβλία της συλλογής Καρίδη έφτασαν στα χέρια του Λαρνακιώτη λογίου ως δώρο εκ μέρους των συγγραφέων ή των συνεργατών της έκδοσής τους.⁵⁴ Τέλος, η διαπίστωση του περιηγητή Hume, σχετικά με την πληθώρα εντύπων και χειρογράφων (κυρίως θρησκευτικού περιεχομένου), καθώς επίσης και μεταφράσεων στη Λάρνακα των αρχών του 19^{ου} αιώνα εάν συνδυαστεί με την διαδεδομένη κατά την εποχή εκείνη συνήθεια του δανεισμού εντύπων και χειρογράφων αποτελεί ένα επιπρόσθετο στοιχείο των δυνατοτήτων που είχε στη διάθεσή του ο Καρίδης και πιθανότατα να επωφελήθηκε για να συγκροτήσει μια αξιόλογη ιδιωτική βιβλιοθήκη.⁵⁵

⁴⁸ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 55.

⁴⁹ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 88 και 91.

⁵⁰ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 167.

⁵¹ Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 32. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 250, αρ. 37.

⁵² Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 90, 102-110, 134-137, 153 και 238-240 αντίστοιχα.

⁵³ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 283.

⁵⁴ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 194-198, 200, 248-253 αντίστοιχα.

⁵⁵ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 284.

Η τύχη της βιβλιοθήκης του Καρίδη μετά τον θάνατό του είναι άγνωστη. Ο κατάλογος και κυρίως ο τίτλος του, δείχνουν ότι ο Καρίδης, όταν συνέταξε τη συλλογή του, κάθε άλλο παρά σκεπτόταν να την παραχωρήσει σε κάποιο άτομο ή ίδρυμα. Παράλληλα, στις μοναστηριακές και δημόσιες κυπριακές βιβλιοθήκες δεν έχει εντοπιστεί κανένα παλαιύπο ή χειρόγραφο, το οποίο να μας επιτρέπει να το συνδέσουμε με τον Πετράκη Καρίδη και τη βιβλιοθήκη του. Ωστόσο, η έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση συνεχίζεται και δεν αποκλείεται να οδηγήσει κάποτε σε θετικά ευρήματα.

5.2. Η γλωσσική κατανομή των έργων της βιβλιοθήκης

Εκ πρώτης όψεως ο κατάλογος δημιουργεί την εντύπωση ότι η βιβλιοθήκη Καρίδη ήταν γλωσσικά ομοιογενής (ελληνική γλώσσα) αφού στον κατάλογο δεν εμφανίζονται οι ξενόγλωσσοι τίτλοι. Η εντύπωση αυτή είναι λανθασμένη. Οι ελληνικοί συντομευμένοι τίτλοι δεν αντιστοιχούν πάντα σε ελληνόγλωσσες εκδόσεις. Ο κατάλογος καταγράφει στα ελληνικά και τα ξενόγλωσσα ή δίγλωσσα έργα της βιβλιοθήκης. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι ο συντομευμένος τίτλος «Ίατρικῆς βιβλίον τραλλιαν(οῦ)»,⁵⁶ που παραπέμπει στη λατινική έκδοση της *Θεραπευτικῆς* του Τραλλιανού.⁵⁷

Ως προς την παρουσία ελληνικών και ξενόγλωσσων έργων η βιβλιοθήκη Καρίδη παρουσιάζει την ακόλουθη εικόνα:

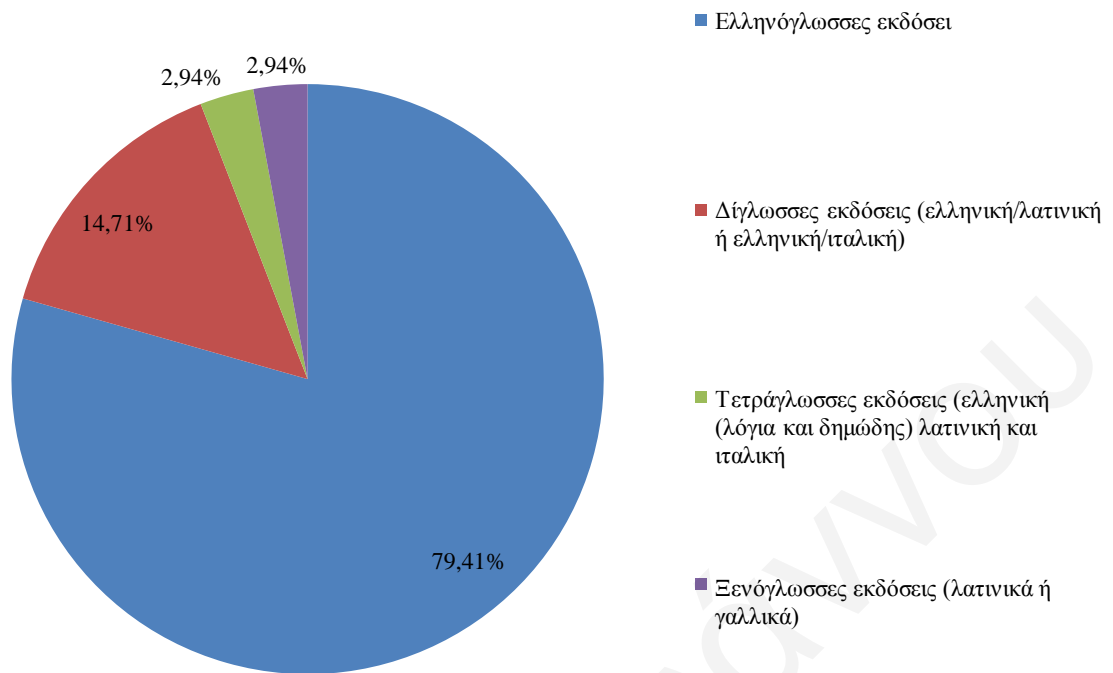
ΓΛΩΣΣΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ
Ελληνόγλωσση έκδοση	54
Δίγλωσση έκδοση (ελληνική/λατινική ή ελληνική/ιταλική)	10
Τετράγλωσση έκδοση (ελληνική λόγια και δημώδης/λατινική και ιταλική ή ελληνική/λατινική ιταλική/γαλλική)	2
Ξενόγλωσση έκδοση (λατινική και γαλλική)	2

Πίνακας 9: Κατανομή των εκδόσεων της βιβλιοθήκης Π. Καρίδη με βάση τη γλώσσα των κειμένων

⁵⁶ Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 32.

⁵⁷ Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 250, αρ. 37. Στον κατάλογο της βιβλιοθήκης Καρίδη στα ελληνικά δίνονται και οι δίγλωσσες και τετράγλωσσες εκδόσεις. Χαρακτηριστικά αναφέρεται η δίγλωσση έκδοση των Αισώπειων μύθων που εκπροσωπείται στη βιβλιοθήκη Καρίδη από τον συντομευμένο τίτλο «αἰσώπου βίος κ(αὶ) μῦθοι γραικολατίνα». Βλ. στο ίδιο, σ. 241, αρ. 9-10. Πρβλ. Π. Κ. χφ., 234, αρ. 313, στίχ. 12-13 και Θωμάς Παπαδόπουλος, «Σύγκριση κριτηρίων “προβιομηχανικού” και μεταγενέστερου ελληνικού βιβλίου», στο: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, σ. 317-331, εδώ σ. 324-325.

Γραφική Παράσταση 2: Κατανομή των εκδόσεων της βιβλιοθήκης Π. Καρίδη με βάση τη γλώσσα έκδοσής τους

Οι ελληνόγλωσσες εκδόσεις συνιστούσαν, όπως φαίνεται με ιδιαίτερα σαφή τρόπο από τον πιο πάνω πίνακα αλλά και τη γραφική παράσταση, το μεγαλύτερο τμήμα της βιβλιοθήκης. Πρόκειται για πενήντα τέσσερις τίτλους σε σύνολο εξήντα οκτώ (79,41%). Αξιοσημείωτο οπωσδήποτε είναι το ποσοστό των δίγλωσσων (ελληνικά/λατινικά ή ελληνικά/ιταλικά), των τετράγλωσσων (αρχαία ελληνικά —νεοελληνικά— λατινικά και ιταλικά ή ελληνικά/λατινικά/ιταλικά/γαλλικά) και των αμιγών ξενόγλωσσων εκδόσεων (λατινικά ή γαλλικά). Τέτοιες εκδόσεις καταλαμβάνουν αντιστοίχως το 14,91%, 2,94% και 2,94% της βιβλιοθήκης αντίστοιχα. Οι δίγλωσσες,⁵⁸ οι τετράγλωσσες,⁵⁹ αλλά και οι αμιγείς ξενόγλωσσες εκδόσεις της συλλογής⁶⁰ ήταν κυρίως, όπως θα φανεί παρακάτω, λεξικά,⁶¹ έργα της παραδοσιακής λαϊκής λογοτεχνικής βιβλιοθήκης,⁶² έργα σχετίζονταν με την αρχαιογνωσία,⁶³ και κανονικά κείμενα κ.ά.⁶⁴

⁵⁸ Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 240, 241-242, 245-246, 248, 251-252, 253 και 256, αρ. 6, 9-11, 13, 24, 31, 43, 46 και 52 αντίστοιχα.

⁵⁹ Ό.π., σ. 243-244 και 251, αρ. 17 και 41 αντίστοιχα.

⁶⁰ Ό.π., σ. 248, 250 και 251-252, αρ. 32 και 37 αντίστοιχα.

⁶¹ Ό.π., σ. 243-244 και 251, αρ. 17 και 41 αντίστοιχα.

⁶² Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 241, αρ. 9-10.

⁶³ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 241-242, αρ. 11.

Η σημαντική θέση που κατέχουν τα λεξικά στην ελληνική βιβλιοπαραγωγή της εποχής του Διαφωτισμού, επιβάλλει να εξετάσουμε συστηματικότερα την παρουσία τους στη βιβλιοθήκη Καρίδη. Η λεξικογραφική παραγωγή του 18^{ου} αιώνα υπήρξε εντυπωσιακή τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Οι σκοποί της σύνταξης λεξικών τόσο των ελληνόγλωσσων, όσο και εκείνων που κάλυπταν περισσότερες γλώσσες ήταν η εξυπηρέτηση των αναγκών που δημιουργούσε αφενός η μελέτη κειμένων της αρχαίας γραμματείας από το πρωτότυπο,⁶⁵ αφετέρου η καθημερινή ζωή των Ελλήνων της Διασποράς.⁶⁶ Το έργο που αποτέλεσε τη βάση της ελληνικής λεξικογραφίας στους Νέους Χρόνους είναι ο *Θησαυρός της εγκυκλοπαιδικής βάσεως τετράγλωσσος* του Γεράσιμου Βλάχου, που εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1659. Ένα αντίτυπο του έργου εναπόκειται στη βιβλιοθήκη Καρίδη.⁶⁷

Ένα συναφές κομμάτι της βιβλιοθήκης Καρίδη αποτελούν οι μεταφράσεις έργων δυτικής γραμματείας. Πρόκειται, σύμφωνα με τον κατάλογο, για επτά έντυπα έργα.⁶⁸ Οι μεταφράσεις συνδέονται άμεσα με την αύξηση της γλωσσομάθειας, που παρατηρήθηκε στον ελληνόφωνο χώρο κατά τον 18^ο αιώνα και εντάσσονται στο γενικότερο μεταφραστικό ενδιαφέρον που χαρακτήρισε την ελληνική βιβλιοπαραγωγή από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και εξής,⁶⁹ αλλά και στο ειδικότερο ενδιαφέρον για τη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου⁷⁰ Αποτέλεσμα της διεύρυνσης της γλωσσομάθειας, αλλά και της

⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 242 και 251-252, αρ. 13 και 43 αντίστοιχα. Πρβλ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 68.— Για την ειδολογική διάκριση των έργων θα γίνει εκτενής λόγος σε κατοπινό στάδιο του παρόντος κεφαλαίου.

⁶⁵ Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 50.

⁶⁶ Ο.π., σ. 52.

⁶⁷ Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 102, αρ. 1369. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 243-244, αρ. 17.

⁶⁸ Τα πιο πάνω αριθμητικά δεδομένα προέκυψαν με βάση υπολογισμούς που συνδέονταν με την παρουσία οποιουδήποτε στοιχείου στη σελίδα τίτλου του εκάστοτε έργου της συλλογής, που παρέπεμπε άμεσα στο γεγονός ότι αυτό συνιστούσε μετάφραση-διασκευή από ένα αντίστοιχο του ξενόγλωσσο. Από αυτά όμως εξαιρούνται τα χειρόγραφα και ως εκ τούτου και το «Θέατρον πολιτικόν χειρόγραφον», το οποίο βέβαια αποτελεί μετάφραση του έργου του Marlianus. Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 240-241, 250, 253-254, 258 και 260, αρ. 7-8, 38, 47, 59 και 67-68 αντίστοιχα.

⁶⁹ Βλ. Ρωξάνη Αργυροπούλου-Λουγγή, «Νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικών έργων (1760-1821)», *Δευκαλίων* 21 (1978), σ. 131-142· Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 168-169 και Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 99-102.— Γενικά για τα μεταφρασμένα έργα του 15^{ου}-17^{ου} αιώνα βλ. ενδεικτικά Αλεξάνδρα Σφοίνη, *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι στα ελληνικά 15^{ος}-17^{ος} αιώνες. Ιστορική προσέγγιση του ελληνικού μεταφραστικού φαινομένου*, πρόλ.: Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2003, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 84, Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών, 3).

⁷⁰ Για το θέμα αυτό θα γίνει αναφορά ακολούθως. Ο Αδαμάντιος Κοραής στα προλεγόμενα στην έκδοση του 1807 του Ισοκράτους σχολίασε την αξία της μελέτης των μεταφράσεων στο ευρύτερο πλαίσιο των προσπαθειών για τη βελτίωση της παιδείας αυτό. Χαρακτηριστικά αναφέρει τα ακόλουθα: «Ο πολλαπλασιασμός τῶν βιβλίων εἶναι μέσον ἰσχυρότατον τῆς ἐξαπλώσεως ταύτης [τῆς παιδείας]. Βιβλία μεταφράσθησαν ἀξιόλογα πολλὰ, καὶ μεταφράζονται καθημέραν, ἀπὸ τὰς ἀλλογενεῖς γλώσσας». Βλ. Αδαμάντιος Κοραής, «Περί της εκδόσεως του Ισοκράτους», στο: ο ίδιος, *Προλεγόμενα*

ανάπτυξης της περιέργειας για τον αισθητό κόσμο,⁷¹ οι μεταφράσεις έφεραν σε επαφή το ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό με έργα της σύγχρονης δυτικής γραμματείας και λειτούργησαν ως διάυλος μέσα από τον οποίο ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, δυτικά πρότυπα και αξιακά συστήματα, βρήκαν πρόσβαση στην ελληνική κοινωνία του 18^{ου} αιώνα.⁷² Ενδεικτικές για τον ρόλο που διαδραμάτισε η μετάφραση για το ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό είναι οι ακόλουθες απόψεις του Δημήτριου Καταρτζή (1730;-1807):⁷³

Ὅθεν τὸ νὰ γράψουμε βιβλία διδασκαλικά ἐξ ὑπαρχῆς ἅπτα ἑλληνικά, σύντομα καὶ ἀνάλογα γιὰ τὴ χρεία μας, τοῦτο εἶν' ἀδύνατον, ἐπειδὴ καὶ τοῦτο προϋποθέτει πολλὰ πού δὲν ἔχουμε. Πρέπει λοιπὸν νὰ προστρέξουμε σ' ἕναν εὐκολότερον τρόπο: σὰ φράγγικα πού 'ν' ἔτοιμα, καὶ δὲν χρειάζονται ἄλλο παρὰ μιὰ μετάφρασι.⁷⁴

Ανάμεσα στις μεταφράσεις της βιβλιοθήκης του Πετράκη Καρίδη απαντούν επιστημονικά έργα, τα οποία ήταν διαδεδομένα συχνά ως διδακτικά-σχολικά εγχειρίδια. Τυπικό παράδειγμα αποτελεί η *Οδός μαθηματικής*, ένα εγχειρίδιο μεταφρασμένο από τα λατινικά στα ελληνικά από τον Ηπειρώτη λόγιο Μπαλάνο Βασιλόπουλο (1694-1760).⁷⁵ Το έργο αυτό είναι ενδεικτικό όχι μόνο για το είδος των βιβλίων που προτιμούσαν οι Έλληνες μεταφραστές, αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν τη μετάφραση.

Η Άννα Ταμπάκη, εξέχουσα ερευνήτρια του φαινομένου της μετάφρασης κατά την εποχή του Διαφωτισμού σημειώνει, σχετικά με το πώς αντιλαμβάνονταν το έργο του μεταφραστή οι Έλληνες λόγιοι του 18^{ου} αιώνα, τα ακόλουθα: «Στην καλύτερη περίπτωση απλώς το διασκευάζει, προβαίνοντας κυρίως σε πολιτισμικές μετατροπές. Το οικειοποιείται ιδεολογικά και ταυτοχρόνως μπορεί και να το μεταπλάθει, να το

στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, 4 τόμ., Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1986-1995, εδώ τ. Α', πρόλ.: Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, σ. 263-316, εδώ σ. 313.

⁷¹ Βλ. ενδεικτικά Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 68-69, 266· ο ίδιος, «Το δυτικό βιβλίο», σ. 186 [= ο ίδιος, «Το δυτικό βιβλίο», σ. 189]· Βίκυ Πάτσιου, «Μεταφραστικές δοκιμές και προϋποθέσεις στα όρια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Ερανιστής* 19 (1993), σ. 210-234, εδώ σ. 213 και Άννα Ταμπάκη, «IV. Νεοελληνικές μεταφράσεις του Διαφωτισμού: ευρυχωρία και όρια της λογοτεχνίας», στο: η ίδια, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, σ. 77-89, εδώ σ. 82.

⁷² Βλ. ενδεικτικά Δημαράς, «Το δυτικό βιβλίο», σ. 184-185 [= ο ίδιος, «Το δυτικό βιβλίο», σ. 187-188] και Αργυροπούλου-Λουγγή, «Νεοελληνικές μεταφράσεις», σ. 131.

⁷³ Βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Δ. Καταρτζής», στο: Δημήτριος Καταρτζής, *Δοκίμια*, επιμ.: Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, Αθήνα, Ερμής, 1974, (Ν.Ε.Β., 28), σ. θ'-πζ'.

⁷⁴ Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, έκδ.: Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, Αθήνα, Ερμής, 1999, (= Φιλολογική Βιβλιοθήκη, 9), σ. 36, στίχ. 10-14. Πρβλ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 111· Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 168-170· Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 207-208· Άννα Ταμπάκη, «Αντιλήψεις και θεωρίες για την μετάφραση στον 18^ο αιώνα. Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ο Ερανιστής* 21 (1997), σ. 176-188 και Νίκος Π. Τερζής, *Μελέτη της εκπαίδευσης του νεοελληνισμού. Πριν από το κράτος-έξω από το κράτος-στο κράτος*, Θεσσαλονίκη, Α/φοι Κυριακίδη, 2010, σ. 74.

⁷⁵ Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 40. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 253-254, αρ. 47.

διαφοροποιεί ως προς τη μορφή, να το μετατρέπει χωρίς δισταγμό σε ένα άλλο είδος».⁷⁶

Χαρακτηριστικά είναι τα όσα σημειώνονται στη σελίδα τίτλου του *Οδός μαθηματικής*:

ἐκ τῆς Λατινίδος εἰς τὴν Ἑλληνίδα μετενεχθεῖσά τε φωνὴν καὶ ἐρμηνευθεῖσα, λίαν μὲν τοι
συνεπτυγμένως καὶ ἀμυδρῶς, [...], ἀναπτυχθεῖσά τε καὶ καλλωπισθεῖσα τῇ τε φράσει τῆς
λέξεως καὶ τῇ σαφηνείᾳ τῶν νοημάτων, πλατυνθεῖσά τε καὶ πλουτισθεῖσα τῇ προσθέσει
οὐκ ὀλίγων θεωρημάτων τε καὶ προβλημάτων, πάνυ χρησίμων ὄντων ἀπανθισμάτων,
τῶν μὲν συλλεχθέντων ἐκ διαφόρων ἐπισήμων συγγραφέων, παλαιότερων τε καὶ
νεωτέρων, τῶν δὲ παρ' αὐτοῦ [τοῦ Μπαλάνου Βασιλοπούλου] εὐρεθέντων.⁷⁷

Εκτός από τη μετάφραση του Μπαλάνου Βασιλόπουλου η βιβλιοθήκη Καρίδη περιλαμβάνει δύο ακόμη μεταφράσεις: τα έργα *Ιστορία περί των μυθολογουμένων Θεών*,⁷⁸ και *Τύχαι Τηλεμάχου*.⁷⁹ Το πρώτο, μετάφραση ενός αταύτιστου μέχρι τώρα ιταλικού έργου στα ελληνικά από τον Πολυζώη Λαμπανιζιώτη, κυκλοφόρησε το 1757 στη Βενετία.⁸⁰ Οι μεταφράσεις και οι εκδόσεις που επιμελήθηκε ο Λαμπανιζιώτης ανταποκρίνονταν σε ένα νέου τύπου αναγνωστικό ενδιαφέρον, το οποίο διαμορφώθηκε στην ελληνική κοινωνία κατά τον 18^ο αιώνα, κυρίως στο δεύτερο μισό του. Πρόκειται για το ενδιαφέρον προς εκείνα τα κείμενα, τα οποία καλλιεργούν τον αναγνώστη κατά το πρότυπο του μορφωμένου αστού του Διαφωτισμού. Ο ίδιος ο Λαμπανιζιώτης στον πρόλογο μιας άλλης μετάφρασης, της *Στοχαστικής και ωραίας Χήρας* (Βιέννη 1791) του Carlo Goldoni (1707-1793)⁸¹ δηλώνει τα ακόλουθα: «ἐργάζομαι ἐγώ, νὰ σᾶς δώσω περιδιάβασιν καὶ νὰ σᾶς δουλεύσω καὶ μὲ ἄλλας ἐκδόσεις νέων καὶ περιέργων βιβλίων [...] διὰ νὰ μὴ σᾶς βαρύνω τόσο μὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὅπου ἐτύπωσα».⁸²

Το ενδιαφέρον του Καρίδη και για εκδόσεις που ξεφεύγουν από το παραδοσιακό πλαίσιο, δεν εμπίπτουν δηλαδή στον τομέα του θρησκευτικού βιβλίου ή της παραδοσιακής λαϊκής λογοτεχνικής βιβλιοθήκης,⁸³ γίνεται σαφές στην περίπτωση του έργου *Τύχαι Τηλεμάχου*. Πρόκειται για την ελληνική απόδοση του γνωστού μυθιστορήματος *Les aventures de Télémaque* (1699) του François de Salignac de la Mothe Fénelon (1651-1715)

⁷⁶ Ταμπάκη, «IV Νεοελληνικές μεταφράσεις του Διαφωτισμού», σ. 87-88. Πρβλ. ενδεικτικά Πάτσιου, «Μεταφραστικές δοκιμές», σ. 215-216 και Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 102.

⁷⁷ Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τ. Β', σ. 52, αρ. 106.

⁷⁸ Π. Κ. χφ., σ. 236, αρ. 313, στίχ. 56. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 260, αρ. 68.

⁷⁹ Ο.π., σ. 235, στίχ. 49. Πρβλ. ό.π., σ. 258, αρ. 59.

⁸⁰ Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 203, αρ. 2729.

⁸¹ Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τ. Β', σ. αρ. 214.

⁸² Carlo Goldoni, *Η στοχαστική και ωραία Χήρα* [...], μτφρ.-διασκ.: Πολυζώης Λαμπανιζιώτης, Βιέννη, Ιωάννης Δημήτριος Μαυρογένης, 1791, σ. [xi-xii], εδώ σ. xii. Πρβλ. Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 163.

⁸³ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95-98.

η οποία πρωτοκυκλοφόρησε στα 1742.⁸⁴ Το έργο του Fénelon γνώρισε μεγάλη διάδοση κατά τον 18^ο αιώνα. Το έργο ανταποκρινόταν στη ζήτηση για πεζογραφήματα που φαίνεται να υπάρχει στον ελληνόφωνο χώρο του 18^{ου} αιώνα, αν κρίνουμε από τις επιλογές των μεταφραστών.⁸⁵ Από την άλλη πλευρά, ο διδακτικός χαρακτήρας του, ο φιλοσοφικός και ο πολιτικός προβληματισμός που ανέπτυξε, αλλά και ο προσανατολισμός του προς την Αρχαιότητα ικανοποιούσε τις πνευματικές απαιτήσεις του ελληνικού κοινού το οποίο διένυε μια «περίοδο πολιτισμικής μαθητείας».⁸⁶

5.3. Το περιεχόμενο των έργων της βιβλιοθήκης

Τις ποικίλες δυσκολίες που παρουσιάζει μια ταξινόμηση έργων σε ειδολογικές κατηγορίες με βάση το περιεχόμενό τους, τις έχει επισημάνει ο Φίλιππος Ηλιού.⁸⁷ Η κυριότερη από αυτές οφείλεται στον ρευστό χαρακτήρα των ειδών. Όπως επισημαίνει ο Ηλιού για τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα:

τα όρια ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες είναι, εκ των πραγμάτων ασαφή. [...] Ο αναγνώστης και ο χρήστης θα πρέπει να έχουν, πάντα, στο νου τους, ότι, για τη συγκεκριμένη περίοδο που μας απασχολεί, αλλά και για τις προηγούμενες, ταξινομήσεις αυτού του είδους είναι, σε μεγάλο βαθμό, πλασματικές. Κατά βάση, όλη αυτή η ευρυχωρία του τιτλολογίου [...] έχ[ει] έναν κοινό παρονομαστή: τη σχολική χρήση.⁸⁸

Τον επισφαλή χαρακτήρα κάθε ταξινομικής απόπειρας σχολίασε και ο Γιώργος Κεχαγιόγλου, εστιάζοντας στην απουσία μιας συνειδητής ειδολογικής διάκρισης των έργων εκ μέρους του συγγραφέα και του κοινού κατά την περίοδο από τον 15^ο αιώνα μέχρι

⁸⁴ Legrand, *Bibliographie Hellénique Au Dix-Huitième Siècle*, τ. I, σ. 301-302, αρ. 299 και Λέανδρος Βρανούσης, «Ρήγας και Marmontel», *Ελληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Milliet για τα πενήντα χρόνια της ελληνικής παρουσίας του*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1990, σ. 121-157, εδώ σ. 122. Πρβλ. Peter Bayley, λ. «Télémaque», στο: Peter France (επιμ.), *The New Oxford Companion to Literature in French*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1995, σ. 794.

⁸⁵ Άννα Ταμπάκη, «V. Χειρόγραφες μεταφράσεις του Διαφωτισμού. Η πρόσληψη των δυτικοευρωπαϊκών λογοτεχνικών ειδών», στο: η ίδια, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, σ. 91-112, εδώ σ. 91-92. Πρβλ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 251.

⁸⁶ Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 251. Για το παράθεμα βλ. Στέση Αθήνη, *Οψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και ξένες παραδόσεις στη θεωρία και στην πράξη*, Αθήνα, Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2010, (= Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 115, Βιβλιοθήκη της Ιστορίας των Ιδεών, 7), σ. 139.— Ο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης σημείωσε ότι: «Η μετάφραση [...] [του έργου *Τύχαι Τηλεμάχου*] εμπλούτισε τον κατάλογο των ιστορικών αναγνωσμάτων που προσφέρονταν στα ελληνικά πνεύματα του δεκάτου ογδόου αιώνα και με τη διάδοσή της συνέβαλε σημαντικά στη γνωριμία του νέου με τον αρχαίο πολιτισμό. Μολονότι το πολιτικό μυθιστόρημα του Fénelon, ήταν προϊόν μυθοπλασίας, οι Έλληνες το διάβασαν ως ιστορική αναφορά στον προγονικό τους πολιτισμό. [...] [Επίσης,] ο Fénelon πρόβαλλε μερικές από τις βασικές ιδέες της διαφωτισμένης πολιτικής σκέψης, χωρίς να είναι προκλητικός. Δεν αμφισβητούσε τις αρχές της ελέω Θεού μοναρχίας, ήταν όμως άτεγκτος στην κριτική του κατά της ματαιοδοξίας και του εγωισμού των ηγεμόνων [...]. [...] Ιδέες σαν αυτές συνόδευσαν τη νέα αντίληψη της πολιτικής και της κοινωνίας, που ωρίμαζε». Βλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 94-95.

⁸⁷ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95-98.

⁸⁸ Ο.π., σ. 96.

το 1830, και επικαλούμενος ως παράδειγμα το γεγονός ότι: «μυθιστορήματα ή πλασματικές ιστορίες και παραβολές, όπως τα κατορθώματα του Βίου Αισώπου, του Μπερτόλδου και του Μπερτολδίνου [...] [μπορούσαν] να λειτουργήσουν ως ιστορικές βιογραφίες ή “ιστορικά” ανέκδοτα».⁸⁹

Παρά τις επιφυλάξεις, που επιβάλλει η σχηματικότητα της οποιασδήποτε ταξινόμησης, ο Φίλιππος Ηλιού επεξεργάστηκε κριτήρια που συνυπολόγιζαν το περιεχόμενο και την πρόσληψη των έργων και τα οποία έχουν μεγάλη εργαλειακή αξία για την περίπτωση της βιβλιοθήκης που εξετάζουμε εδώ.⁹⁰ Με βάση τα κριτήρια αυτά μπορούμε να διακρίνουμε τις ακόλουθες δεκατρείς, συμβατικές, κατηγορίες: α) τα θρησκευτικά κείμενα (λειτουργικά και ψυχοφελή αναγνώσματα), β) τα τυπικά σχολικά εγχειρίδια (κυρίως γραμματικές και εγκυκλοπαίδειες), γ) την παραδοσιακή λογοτεχνική λαϊκή βιβλιοθήκη, δ) τα επιστημονικά (πραγματείες με θέμα τα μαθηματικά, τη φυσική, τη χημεία, την ιατρική κτλ.) ε) τα ιστορικά έργα, στ) τα φιλοσοφικά συγγράμματα, ζ) τα γεωγραφικά, η) τις χρηστοθήκες (έργα που συνδέονται με την κοινωνική συμπεριφορά, την οργάνωση της κοινωνίας με έμφαση στις ηθικές υποχρεώσεις του ανθρώπου), θ) τα έργα που συνδέονται με τη γλωσσομάθεια («λεξικά, γραμματικές, διαλόγοι για τη γαλλική, γερμανική, ιταλική, ρώσικη γλώσσα αλλά και τα “βλαχορουμάνικα”»),⁹¹ ι) έργα της λόγιας λογοτεχνικής παραγωγής (πεζογραφία, ποίηση, θέατρο), ια) έργα της Αρχαιότητας-Αρχαιομάθειας (εκδόσεις αρχαίων συγγραφέων και μεταφράσεις ή παραφράσεις, τα αντίστοιχα λεξικά και μελέτες για την αρχαία φιλολογία και γλώσσα) και ιβ) έργα πρακτικών γνώσεων (δηλαδή, ζυγόμετρα, μηνολόγια, ημερολόγια, «γλυζούνηδες», «λογαριαστικές», εκδόσεις του *Γεωπονικού*, τα παραδοσιακά επιστολόγια)· στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται επίσης εμπορικά εγχειρίδια και άλλα παρόμοια, ενώ εντοπίζεται και μια τελευταία κατηγορία ιγ) τα «διάφορα», στην οποία εντάσσονται ομάδες εντύπων που κινούνται στα όρια των «κανονικών» βιβλίων, δηλαδή διοικητικά έντυπα, νομικά βιβλία, τόσο ξενόγλωσσα όσο και ελληνόγλωσσα (σημαντικότερο παράδειγμα η *Εξάβιβλος* του Αρμενόπουλου), καθώς επίσης και κατάλογοι εκδοτών, πίνακες τυπογραφικών στοιχείων, νεκρολογίες κτλ.⁹²

⁸⁹ Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Εισαγωγή», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο*, 11 τόμ., Αθήνα, Σοκόλης, 1999, εδώ τ. Β' 1: *15^{ος} αιώνας-1830*, σ. 13-54, εδώ σ. 23-24.

⁹⁰ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95.— Αντίθετα, δεν ακολουθήθηκε ο τρόπος θεματικής διάκρισης των έργων σε κοσμικά, γλωσσικά και θρησκευτικά-θεολογικά. Αυτή η διάκριση υιοθετήθηκε από διάφορους μελετητές που προσέγγισαν ιδιωτικές συλλογές βιβλίων της περιόδου. Βλ. ενδεικτικά Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 498-499· Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 136-137· Μαρία Α. Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», στο: *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, πρόλ.: Π. Μιχαηλάρης, Αθήνα, Λύχνος, 1992, σ. 169-200, εδώ σ. 175 και Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου Ιωάννου Καρατζά. Σκέψεις γύρω από τον πνευματικό του άξονα», στο: *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα*, σ. 201-226, εδώ σ. 210-212.

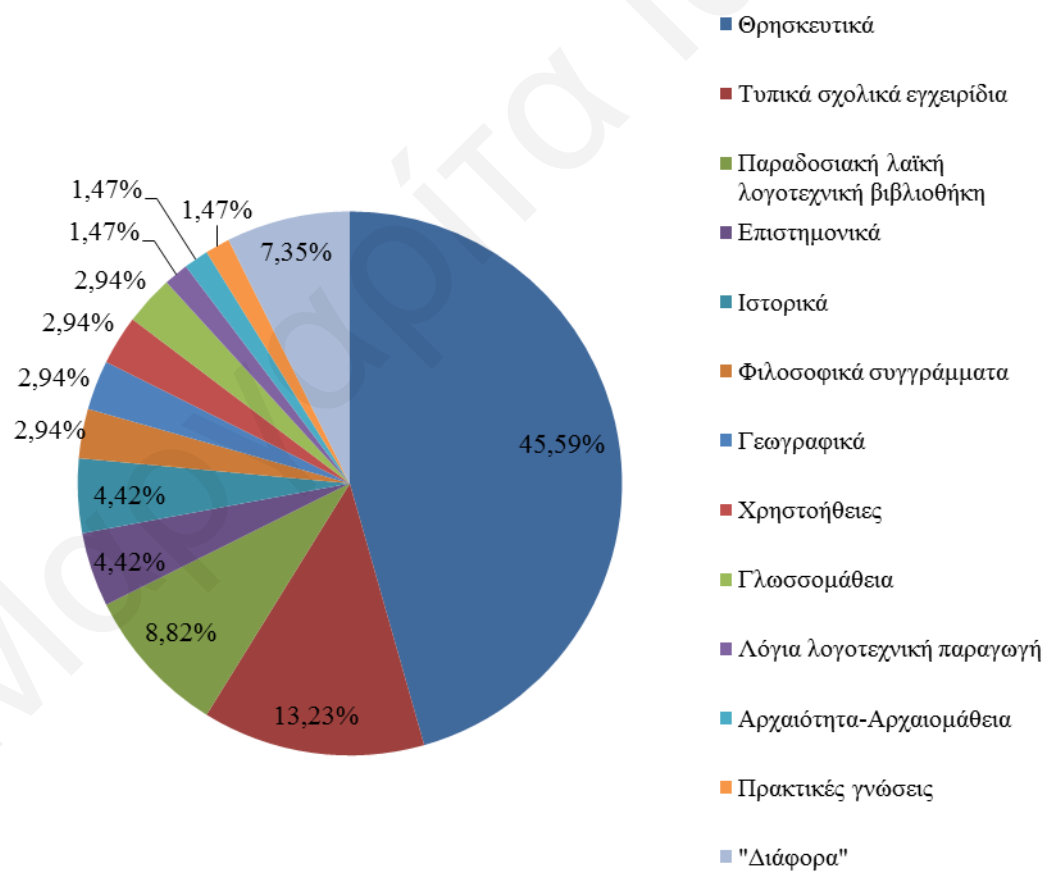
⁹¹ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95.

⁹² Ο.π., σ. 95-96.

Ο πίνακας και η γραφική παράσταση που ακολουθούν παρουσιάζουν το ποσοστό που καταλαμβάνει η κάθε μία από τις παραπάνω κατηγορίες στη βιβλιοθήκη του Πετράκη Καρίδη.

ΕΙΔΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΡΓΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ
Θρησκευτικά	31	45,59%
Τυπικά σχολικά εγχειρίδια	9	13,23%
Παραδοσιακή λαϊκή λογοτεχνική βιβλιοθήκη	6	8,82%
Επιστημονικά	3	4,42%
Ιστορικά	3	4,42%
Φιλοσοφικά συγγράμματα	2	2,94%
Γεωγραφικά	2	2,94%
Χρηστοθήθειες	2	2,94%
Γλωσσομάθεια	2	2,94%
Λόγια λογοτεχνική παραγωγή	1	1,47%
Αρχαιότητα-Αρχαιομάθεια	1	1,47%
Πρακτικές γνώσεις	1	1,47%
«Διάφορα»	5	7,35%

Πίνακας 10: Ειδολογική κατάταξη των έργων της βιβλιοθήκης

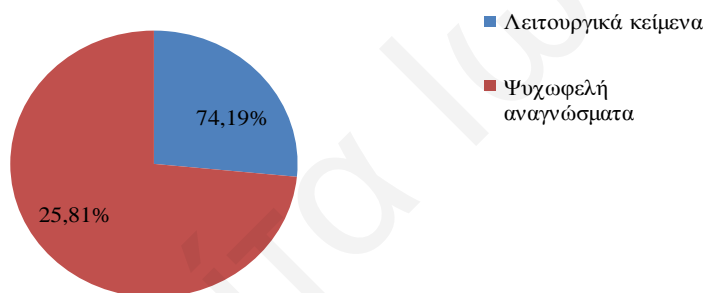

Γραφική Παράσταση 3: Ειδολογική κατάταξη των έργων της βιβλιοθήκης Π. Καρίδη

Ο κύριος όγκος της βιβλιοθήκης Καρίδη συνίσταται στα θρησκευτικά κείμενα (31 έργα).⁹³ Καταλαμβάνουν το 45,59% επί του συνόλου των εκδόσεων που περιλαμβάνονται στον κατάλογο.⁹⁴ Πολύ σχηματικά, στο εσωτερικό της ομάδας των θρησκευτικών έργων διακρίνονται δύο συμβατικές κατηγορίες: τα ψυχοφελή, με είκοσι τρία έργα τα οποία καλύπτουν το 74,19% των θρησκευτικών έργων,⁹⁵ και τα λειτουργικά με οκτώ βιβλία και ποσοστό 25,81%.⁹⁶

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΕΡΓΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΡΓΩΝ
Ψυχοφελή αναγνώσματα	23
Λειτουργικά κείμενα	8

Πίνακας 11: Κατανομή θρησκευτικών έργων της βιβλιοθήκης

Γραφική Παράσταση 4: Κατανομή θρησκευτικών έργων της βιβλιοθήκης Π. Καρίδη

Στα ψυχοφελή θρησκευτικά κείμενα συγκαταλέγονται το γνωστό *Άνθος των χαρίτων*,⁹⁷ η *Ακολουθία του οσίου και θεοφόρου ημών Ιερασίμου του νέου*,⁹⁸ η *Καλοκαιρινή κ.ά.*⁹⁹

⁹³ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 239-240, 243, 245-246, 246-247, 248, 249, 250-251, 252, 254-256, 256-257, 258 και 259-260, αρ. 1-5, 14-15, 24, 27-28, 31, 34-35, 38-40, 42, 44, 48-51, 53-56, 58, 60 και 64-66 αντίστοιχα.

⁹⁴ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Γραφ. παράστ. 3, σ. 198.

⁹⁵ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 239-240, 245-246, 246-247, 248, 249, 250-251, 252, 254-256, 256-257 και 259, αρ. 1-5, 24, 27, 31, 34-35, 38-40, 42, 44, 49-51, 54-55, 58 και 64-65 αντίστοιχα.

⁹⁶ Ο.π., σ. 243, 247, 254, 256, 257, 258 και 260, αρ. 14-15, 28, 48, 53, 56, 60 και 66 αντίστοιχα.

⁹⁷ Π. Κ. χφ., σ. 234, αρ. 318, στίχ. 9. Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 240, αρ. 5.

⁹⁸ Ο.π., στίχ. 4. Βλ. ό.π., σ. 239, αρ. 2.

⁹⁹ Ο.π., σ. 235, στίχ. 34. Βλ. ό.π., σ. 250, αρ. 39.

Ενδεικτικά για τα λειτουργικά κείμενα είναι έργα όπως η *Βίβλος περιέχουσα κανόνες μερικών τινών αγίων*,¹⁰⁰ το *Εγκόλπιον λογικόν*,¹⁰¹ ή η *Τριαδική Οκτώηχος*.¹⁰²

Η υπεροχή του θρησκευτικού βιβλίου στη βιβλιοθήκη του Πετράκη Καρίδη δείχνει ότι ο κυρίαρχος χαρακτήρας της ήταν παραδοσιακός. Το συμπέρασμα, αυτό δεν μας ξενίζει αφού το παραδοσιακό βιβλίο σε ολόκληρο τον 18^ο αιώνα, παρότι εκπροσωπείται κυρίως με επανεκδόσεις και ανατυπώσεις παλαιότερων εκδόσεων,¹⁰³ υπερισχύει ποσοτικά έναντι του κοσμικού βιβλίου.¹⁰⁴ Κατά την εποχή των Φώτων η ζήτηση θρησκευτικών κειμένων παραμένει τόσο υψηλή που οι εκδόσεις τους εξαντλούνται σε σύντομα χρονικά διαστήματα.¹⁰⁵

Αντίθετα από το συμπέρασμα της έρευνας ότι στη συνολική ελληνική βιβλιοπαραγωγή της εποχής το λειτουργικό βιβλίο υπερέχει έναντι όλων των άλλων κατηγοριών των εντύπων,¹⁰⁶ τα λειτουργικά κείμενα που απαντούν στη συλλογή του Καρίδη καταλαμβάνουν μικρότερο ποσοστό από τα ψυχωφελή αναγνώσματα.¹⁰⁷ Αυτό αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, δεδομένου ότι διαφοροποιεί τις αναγνωστικές προτιμήσεις του Πετράκη, από εκείνες ενός μέσου αναγνώστη κατά τον 18^ο αιώνα. Προφανώς λοιπόν, ο Καρίδης δεν συγκαταλεγόταν ανάμεσα στους Χριστιανούς που αγόραζαν τα λειτουργικά κείμενα και τα είχαν ως «εγκόλπια»,¹⁰⁸ όπως επισημαίνει ο Τριαντάφυλλος Ε.

¹⁰⁰ Ο.π., σ. 234, στίχ. 16. Βλ. ό.π., σ. 243, αρ. 14.

¹⁰¹ Ο.π., σ. 235, στίχ. 27. Βλ. ό.π., σ. 247, αρ. 28.

¹⁰² Ο.π., στίχ. 40. Βλ. ό.π., σ. 254, αρ. 48.

¹⁰³ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 98. Πρβλ. Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 92.— Στη συλλογή Καρίδη απαντούν τόσο ανατυπώσεις όσο και επανεκδόσεις παλαιότερων έργων. Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 239, 249 και 256-257, αρ. 2, 34 και 54 αντίστοιχα.

¹⁰⁴ Ενδεικτικά για το θέμα αυτό βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στην Τουρκοκρατία. II.», στο: ο ίδιος, *Ιστορίες*, σ. 19-35, εδώ σ. 19, 21· ο ίδιος, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95 και 98· Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 30, 122· Λεάνδρος Βρανούσης, «Το βιβλίο τεκμήριο και μάρτυρας της εποχής του;», ανατ. της εισήγησής του στην Στρογγυλή Τράπεζα με το θέμα αυτό, στο: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, σ. 362-373, εδώ σ. 366-367 και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ανθολόγια και “συνθετικές” εκδόσεις λειτουργικών βιβλίων (16^ο-19^ο αιώνας)», στο: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης και Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος (επιμ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15^ο-19^ο αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, Αθήνα, Κότινος, 2004, σ. 181-194, εδώ σ. 181.— Γενικά για τη διάκριση κοσμικού-θρησκευτικού εντύπου βλ. ενδεικτικά Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Κλεις της βυζαντινής φιλολογίας ήτοι εισαγωγή εις την βυζαντινήν φιλολογία*, 3 τόμ., Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, ⁴1993, εδώ τ. Α', σ. 66-67.

¹⁰⁵ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στην Τουρκοκρατία II.», σ. 19, 21· ο ίδιος, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 63, 66-67 και 98 και Σκλαβενίτης, «Ανθολόγια», σ. 181-182.

¹⁰⁶ Σύμφωνα με τον Φίλιππο Ηλιού, που ανέλυσε με ποσοτικά δεδομένα την κατανομή των βιβλίων την περίοδο του Διαφωτισμού (1801-1820), τα θρησκευτικά βιβλία αντιπροσωπεύουν το 41% της συνολικής παραγωγής. Στο εσωτερικό της ομάδας των θρησκευτικών κειμένων τα αμιγώς λειτουργικά καλύπτουν το 42% και τα ψυχωφελή αναγνώσματα το 12,3% αντίστοιχα. Βλ. Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95. Πρβλ. ο ίδιος, «Το ελληνικό βιβλίο στην Τουρκοκρατία. II.», σ. 19, 21· Βρανούσης, «Το βιβλίο τεκμήριο και μάρτυρας της εποχής του;», σ. 363 και Σκλαβενίτης, «Ανθολόγια», σ. 181.

¹⁰⁷ Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 95-96.

¹⁰⁸ Σκλαβενίτης, «Ανθολόγια», σ. 183.

Σκλαβενίτης, «για προσωπική χρήση στο ναό, στο σπίτι, στις αποδημίες».¹⁰⁹ Παρόλα αυτά, η σχέση, που ανέπτυξε ο Πετράκης Καρίδης με τα εκκλησιαστικά περιβάλλοντα, όπως αυτή τεκμηριώνεται από τις επισκέψεις του στον ναό του αγίου Κασσιανού στη Λευκωσία, και από τον κύκλο των λογίων κληρικών με τους οποίους συνδεόταν,¹¹⁰ συνέβαλλε στον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης του με λειτουργικά βιβλία. Όπως είναι γνωστό, κάποια από αυτά, λ.χ. τα *Ευαγγέλια*, αγοράζονταν κυρίως από τις Μονές, τους ενοριακούς ναούς, τους μοναχούς και τους εφοροεπίτροπους της Εκκλησίας.¹¹¹ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να ερμηνευτεί η παρουσία του *Τετρανάγγελου* στην ιδιωτική βιβλιοθήκη του Καρίδη.¹¹²

Η αριθμητική υπεροχή των ψυχοφελών θρησκευτικών αναγνωσμάτων στη βιβλιοθήκη Καρίδη, έναντι των λειτουργικών κειμένων φανερώνει πως οι αναγνωστικές προτιμήσεις του Πετράκη Καρίδη αποκλίνουν ελαφρώς από εκείνες ενός μέσου αναγνώστη.¹¹³ Τέσσερις από τις εκδόσεις ψυχοφελών έργων της συλλογής Καρίδη σχετίζονται με την Κύπρο.¹¹⁴ Η παρουσία τους στη βιβλιοθήκη συνδέεται προφανώς με το γεγονός ότι συγγενικά του πρόσωπα, λόγιοι κληρικοί συνέβαλαν στη δημιουργία τριών από τις εκδόσεις αυτές.¹¹⁵

Η έντονη παρουσία του θρησκευτικού βιβλίου ενδέχεται να σχετίζεται και με τα μαθητικά χρόνια του Καρίδη. Είναι δηλαδή πολύ πιθανόν ορισμένα από τα θρησκευτικά έργα της συλλογής,¹¹⁶ να είχαν χρησιμοποιηθεί ως διδακτικά εγχειρίδια.¹¹⁷ Σε αυτό

¹⁰⁹ Ο.π. Πρβλ. Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 189 και Βρανούσης, «Το βιβλίο τεκμήριο και μάρτυρας της εποχής του;», σ. 366 και 367.

¹¹⁰ Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 237 και 248-252 αντίστοιχα. Πρβλ. στο ίδιο, σημ. 274-277.

¹¹¹ Βλ. ενδεικτικά Φίλιππος Ηλιού, «Σημειώσεις για τα “τραβήγματα” των ελληνικών βιβλίων τον 16^ο αιώνα», στο: ο ίδιος, *Ιστορίες*, σ. 321-361, εδώ σ. 330· Βρανούσης, «Το βιβλίο τεκμήριο και μάρτυρας της εποχής του;», σ. 367· Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 189 και Σκλαβενίτης, «Ανθολόγια», σ. 184.

¹¹² Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 49. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 258, αρ. 60.

¹¹³ Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 106, 108-109.

¹¹⁴ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 239, 239-240, 255 και 258, αρ. 1, 4, 50 και 61 αντίστοιχα.

¹¹⁵ Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 194, 197-198, 248 και 251.

¹¹⁶ Βλ. ενδεικτικά Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 248, 254, 257-258 και 260, αρ. 31, 48, 58, 60 και 66 αντίστοιχα.

¹¹⁷ Βλ. ενδεικτικά Κώστας Λάμπας, «Συγκρότηση και εξέλιξη μιας σχολικής βιβλιοθήκης στη Θεσσαλία (18^ο-19^ο αιώνας)», στο: Σκλαβενίτης και Στάικος (επιμ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*, σ. 449-482, εδώ σ. 471, αρ. 77-78.— Τα λειτουργικά κείμενα που δεν προορίζονταν αυστηρά για λειτουργική χρήση απορροφούνταν και από τους μαθητές, αφού χρησιμοποιούνταν ως σχολικά εγχειρίδια ιδιαίτερα για την εκμάθηση της ανάγνωσης. Δειγματοληπτικά αναφέρονται η *Οκτώηχος*, το *Ψαλτήρι* και ο *Απόστολος*. Βλ. Βρανούσης, «Το βιβλίο τεκμήριο και μάρτυρας της εποχής του;», σ. 367-369 και Σκλαβενίτης, «Ανθολόγια», σ. 182-183.— Στην Πατριάδα, τα «ιερά μαθήματα» διδάσκονταν με βάση την ερμηνεία του Ευαγγελίου, τα κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας και των εκκλησιαστικών υμνογράφων. Εξάλλου στο πρόγραμμα διδασκαλίας της Σχολής αυτής περιλαμβάνονταν και τα *Άπαντα* του Συμεώνος Θεσσαλονίκης, έργο της συλλογής Καρίδη. Οι πιο πάνω πληροφορίες είναι ιδιαίτερα σημαντικές εάν

άλλωστε συνηγορεί και η μαρτυρία του Γεώργιου Κωνσταντίνου που παρέχει στοιχεία για το πρόγραμμα διδασκαλίας που ακολουθείτο στα ελληνικά σχολεία της εποχής και ειδικότερα για τη διδασκαλία των θρησκευτικών η οποία γινόταν μέσα από τα πατερικά κείμενα και το δογματικό-ομολογιακό έργο με τίτλο *Έκδοσις της ορθοδόξου πίστεως* το οποίο απαντά στη βιβλιοθήκη Καρίδη.¹¹⁸

Τα τυπικά σχολικά εγχειρίδια αποτελούν τη δεύτερη μεγάλη κατηγορία έργων μετά τα θρησκευτικά κείμενα.¹¹⁹ Πρόκειται για το 13,23% των έργων της βιβλιοθήκης, ποσοστό που αντιστοιχεί σε εννέα έργα.¹²⁰ Τα λεξικά,¹²¹ (λ.χ. το *Ετυμολογικόν μέγα*),¹²² και οι γραμματικές¹²³ (λ.χ. η *Σταχυολογία τεχνολογική* του Βησσαρίωνος Μακρή)¹²⁴ συνιστούν την πλειονότητα των έργων που απαρτίζουν την κατηγορία αυτή. Ταυτόχρονα, εντοπίζονται και εγκυκλοπαίδειες, όπως εκείνη του Πατούσα,¹²⁵ και εγχειρίδια ρητορικής, (όπως η *Τέχνη Ρητορική* του Φραγκίσκου Σκούφου).¹²⁶

Η παρουσία λεξικών και γραμματικών στη βιβλιοθήκη Καρίδη δεν φαίνεται να αποκλίνουν από το γενικό πλαίσιο του ενδιαφέροντος για τη γλώσσα, για το οποίο κάναμε λόγο παραπάνω.¹²⁷ Και τα δύο είδη έργων εξάλλου χρησιμοποιούνταν και ως σχολικά

ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι το πρόγραμμα διδασκαλίας της Σχολής της Λευκωσίας δεν παρουσίαζε μεγάλες συγκλίσεις με αυτό της Πατμιάδας. Βλ. ενδεικτικά Μαλανδράκης, *Η Πατμιάς Σχολή*, σ. 57 και Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματικά*, σ. 27. Πρβλ. Κωνσταντίνος Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1991, σ. 141.

¹¹⁸ «εἰς δὲ τὴν Θεολογίαν, διδάσκουσι τὴν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ θεολογίαν, καὶ τὴν τοῦ Κορησίου, καὶ τὰ θεολογικὰ συγγράμματα τῶν ἀνατολικῶν Ἁγίων πατέρων». Βλ. Κωνσταντίνου, *Λεξικόν τετράγλωσσον*, τ. Α', σ. 10 και Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 28. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 248, αρ. 31.

¹¹⁹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 10 και Γραφ. παράστ. 3, σ. 198.

¹²⁰ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 242, 243-245, 246, 247-248 και 256, αρ. 12, 18-21, 25-26, 30 και 52 αντίστοιχα. Πρβλ. στο ίδιο, Πίν. 10 και Γραφ. παράστ. 3, σ. 198.— Ωστόσο, τα αριθμητικά και ποσοτικά δεδομένα που προέκυψαν είναι ιδιαίτερα επισφαλή. Άλλωστε, δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει, με βάση και τα προαναφερθέντα, ότι κάποια από τα θρησκευτικά έργα του καταλόγου —τόσο ψυχοφελή όσο και λειτουργικά— αξιοποιούνταν από τα τότε εκπαιδευτικά ιδρύματα για σκοπούς διδασκαλίας. Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 117-118.

¹²¹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 242 και 247-248, αρ. 12 και 30 αντίστοιχα.

¹²² Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 28. Πρβλ. ό.π., σ. 247-248, αρ. 30.

¹²³ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 244-245, αρ. 18-21.

¹²⁴ Π. Κ. χφ., σ. 234, αρ. 313, στίχ. 20-21. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 244, αρ. 19-20 αντίστοιχα.

¹²⁵ Ό.π., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 25. Πρβλ. στο ίδιο, στίχ. 28. Βλ. ό.π., σ. 246, αρ. 25. Πρβλ. στο ίδιο, αρ. 26.

¹²⁶ Ό.π., στίχ. 43. Πρβλ. ό.π., σ. 256, αρ. 52.

¹²⁷ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 65-67.

εγχειρίδια.¹²⁸ Η πληροφορία του Γεώργιου Κωνσταντίνου ότι στη διδακτέα ύλη των σχολείων της εποχής —και στη Σχολή της Λευκωσίας στην οποία φοίτησε ο Καρίδης— διδάσκονταν: «ὄσα συντείνουσιν εἰς τὴν Γραμματικὴν»,¹²⁹ ενισχύει την υπόθεση ότι η παρουσία τέτοιου είδους έργων στη βιβλιοθήκη Καρίδη συνδεόταν με τα μαθητικά του χρόνια στη Σχολή της Λευκωσίας. Τα λεξικά και οι γραμματικές του καταλόγου Καρίδη, ὅσα χρησιμοποιούνταν ως διδακτικά εγχειρίδια εξυπηρετούσαν την προσπάθεια για συστηματοποίηση της εκπαίδευσης, προήγαν τη «νεότερη ομιλούμενη γλώσσα»,¹³⁰ υπογραμμίζοντας —ως έναν βαθμό τουλάχιστον— την ανεπάρκεια της αρχαϊζουσας ως εκφραστικού οργάνου και γλώσσας της εκπαίδευσης.¹³¹

Η τετράτομη *Εγκυκλοπαιδεία* του Πατούσα, ἔργο με μεγάλη απήχηση,¹³² συντάχθηκε και εκδόθηκε με προορισμό να χρησιμοποιηθεί στις ελληνικές Σχολές και Ακαδημίες.¹³³ Η παρουσία της *Εγκυκλοπαιδείας φιλολογικῆς* (Βενετία 1710) του Ιωάννη Πατούσα (1677-1712) στη βιβλιοθήκη του Πετράκη Καρίδη,¹³⁴ συνδέεται αφενός με το πνεύμα του εγκυκλοπαιδισμού, που χαρακτήρισε την εποχή του Διαφωτισμού με αφετηρία την κυκλοφορία της *Encyclopédie* από τους Jean le Rond d' Alembert (1717-1783) και Denis Diderot (1713-1784) στα χρόνια 1751-1772,¹³⁵ αφετέρου με τις απόπειρες για τη βελτίωση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος στις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα.¹³⁶

¹²⁸ Βλ. ενδεικτικά Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Τα εν τη σχολή Δημητσάνης διδασκόμενα μαθήματα», *Αθηνά* 66 (1962), σ. 115-186, εδώ σ. 118-119 και Λάμπας, «Συγκρότηση και εξέλιξη μιας σχολικής βιβλιοθήκης», σ. 469, 473, αρ. 44, 130 αντίστοιχα. Πρβλ. Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 50-51· Κατσαρδῆ-Heering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 213 και Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμῆς του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95.

¹²⁹ Κωνσταντίνου, *Λεξικόν τετραγλωσσόν*, τ. Α', σ. 10.

¹³⁰ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 209. Πρβλ. Letterio Augliera, «Έλληνες και ελληνικά βιβλία στα επιστημονικά και φιλολογικά περιοδικά της Βενετίας του 18^{ου} αιώνα», στο: Σκαβενίτης και Στάικος (επιμ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*, σ. 245-263, εδώ σ. 256-257.

¹³¹ Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 249. Πρβλ. ενδεικτικά για το γλωσσικό ζήτημα Κώστας Δ. Ντίνας, «Ο νεοελληνικός διαφωτισμός και το γλωσσικό ζήτημα», στο: Β. Π. Καραγιάννης (επιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδῆς). Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996*, Κοζάνη, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1999, σ. 331-349.

¹³² Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 349-350, αρ. 4678-4684. Πρβλ. ενδεικτικά Αβδαλή, *Η «Εγκυκλοπαιδεία φιλολογική»*, σ. 264-277· Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμῆς του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 68 και Άννα Ταμπάκη, «Π. “Ιστορική συνέχεια” του Ελληνισμού. (Αρχαιότητα, Βυζάντιο)», στο: η ίδια, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, σ. 41-59, εδώ σ. 47.

¹³³ Αβδαλή, *Η «Εγκυκλοπαιδεία φιλολογική»*, σ. 13. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 105-131· Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια*, σ. 18-19, 180-183· Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμῆς του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 68· Λάμπας, «Συγκρότηση και εξέλιξη μιας σχολικής βιβλιοθήκης», σ. 465-466, 472, αρ. 101 και Augliera, «Έλληνες και ελληνικά βιβλία», σ. 253.

¹³⁴ Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 349, αρ. 4678. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 349-350, αρ. 4679-4684.— Για τη ζωή και τη δράση του Πατούσα βλ. ενδεικτικά Αβδαλή, *Η «Εγκυκλοπαιδεία φιλολογική»*, σ. 33-101.

¹³⁵ Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 249 και Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 211-212. Πρβλ. Peter France, λ. «Encyclopédie L'», στο: ο ίδιος (επιμ.), *The New Oxford Companion*, σ. 279-280

Ο Πετράκης Καρίδης, μέσω της παρουσίας στη βιβλιοθήκη του έργων όπως η *Εγκυκλοπαιδεία* του Πατούσα εκδηλώνει μια συγκρατημένη στροφή προς τα «νεωτερίζοντα» αναγνώσματα. Εμφανίζεται έτσι να ακολουθεί —με ένα περισσότερο ασυνείδητο θα λέγαμε τρόπο— μια τάση της,¹³⁷ που χαρακτηριζόταν από: «αισιοδοξία, ανανέωση, εμπιστοσύνη προς τους καιρούς που έρχονται [...] και [...] έντονη στροφή προς τη νεολαία».¹³⁸

Από την άλλη μεριά όμως, η παρουσία της *Τέχνης Ρητορικής* (Βενετία 1681) του Φραγκίσκου Σκούφου (1644-1697)¹³⁹ στη συλλογή του Λαρνακιώτη λογιού φανερώνει τους δεσμούς του με την παράδοση.¹⁴⁰ Τη διδακτική αξία της ρητορικής ιδιαίτερα κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας έχει τονίσει η προγενέστερη έρευνα, εμμένοντας στη σπουδαιότητα του μαθήματος, το οποίο αφορούσε θεωρητική αλλά και πρακτική εξάσκηση τεχνικών που συνδέονταν για παράδειγμα με τον εμπλουτισμό του λεξιλογίου, τα σχήματα λόγου κ.ά.¹⁴¹ Ωστόσο, το έργο του Φραγκίσκου Σκούφου, επηρεασμένο από τη δυτική εκκλησιαστική ρητορική σε θέματα δομής και περιεχομένου, δεν φαίνεται να έτυχε ευμενούς υποδοχής ως διδακτικό εγχειρίδιο στον νεοελληνικό χώρο κατά τον 18^ο αιώνα, στον οποίον προτιμήθηκαν για το θεωρητικό κομμάτι του μαθήματος τα ρητορικά συγγράμματα των Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, Θεόφιλου Κορυδαλέως, Γεράσιμου

και Philipp Blom, *Enlightening the World. Encyclopédie, the Book that Changed the Course of History*, Η.Π.Α., Palgrave Macmillan, 2005.— Για εργοβιογραφικού τύπου πληροφορίες σχετικά με τους Jean le Rond d' Alembert και Denis Diderot βλ. ενδεικτικά J. Morton Briggs, λ. «Jean le Rond d' Alembert», στο: Charles C. Gillispie (επιμ.), *Dictionary of Scientific Biography*, 16 τόμ., Νέα Υόρκη, Charles Scribner's Sons, 1970-1980, εδώ τ. I, σ. 110-117 και Arthur McCandless Wilson, *Diderot*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1972 αντίστοιχα.

¹³⁶ Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, σ. 24-41, 94-203, 204-214. Πρβλ. ενδεικτικά Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 214-218, 249· Αβδαλή, *Η «Εγκυκλοπαιδεία φιλολογική»*, σ. 12-13 και Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 204-208.

¹³⁷ Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 254.

¹³⁸ Ο.π.

¹³⁹ Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 398, αρ. 5291.— Για το περιεχόμενο του έργου βλ. ενδεικτικά Μιχάλης Λασιθιωτάκης, «Introduction», στο: Φραγκίσκος Σκούφος, *Ο Γραμματοφόρος (Le Courier)*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρων Ερεύνης Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών, έκδ.: Μανούσσοις Μανούσσακας, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1998, σ. 23-83, εδώ σ. 60-83.— Για τον Φραγκίσκο Σκούφο βλ. ενδεικτικά στο ίδιο, σ. 23-83.

¹⁴⁰ Η ρητορική είναι ένα είδος που συνδέθηκε ήδη στην Αρχαιότητα άμεσα με τη χρηστική και την πρακτική έννοια της διδασκαλίας του λόγου. Βλ. ενδεικτικά Laurent Pernot, *Η Ρητορική στην αρχαιότητα*, επιμ.: Βάλια Σερέτη, μτφρ.: Ξανθίπη Τσελέντη, Αθήνα, Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, 2005 (= Σύγχρονη Αρχαιολογική Βιβλιοθήκη).

¹⁴¹ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια*, σ. 89, 90-91.

Βλάχου, Γεωργίου Σουγδουρή κ.ά. τα οποία ακολουθούσαν την παράδοση της αρχαιοελληνικής και χριστιανικής ρητορικής.¹⁴²

Στην ευρύτερη λεξικογραφική παραγωγή της περιόδου του Διαφωτισμού, όπως παρουσιάστηκε πιο πάνω, εντάσσονται και τα λεξικογραφικά έργα της βιβλιοθήκης, τα οποία απέβλεπαν στην υποστήριξη της γλωσσομάθειας.¹⁴³ Αναφερόμαστε στο 2,94% των έργων,¹⁴⁴ και ειδικότερα, στον *Θησαυρό της εγκυκλοπαιδικής βάσεως τετράγλωσσο* του Γερασίμου Βλάχου,¹⁴⁵ και στο *Λεξικό τετράγλωσσον της ιταλικής, ρωμαϊκής, ελληνικής και λατινικής γλώσσης*.¹⁴⁶ Τέτοιου είδους έργα εξυπηρετούσαν την εκμάθηση ξένων γλωσσών, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες που δημιουργούσαν κυρίως το εμπόριο και οι σπουδές στο εξωτερικό.¹⁴⁷ Το ζήτημα της γλωσσομάθειας υπήρξε ένα θέμα που αποτελούσε τόσο υποχρέωση για τους Φαναριώτες όσο και απαραίτητη προϋπόθεση των ανθρώπων που είχαν επαφές με τον ευρωπαϊκό κόσμο (μετανάστες, έμποροι κτλ).¹⁴⁸ Οι ξένες γλώσσες, τις οποίες αφορούν τα λεξικά της συλλογής Καρίδη, δηλαδή η λατινική, η γαλλική και η ιταλική, αντικατοπτρίζουν με γλαφυρότητα την κλίση προς τις διεθνείς ξένες γλώσσες, έτσι όπως αυτή παρατηρήθηκε από τον 17^ο αιώνα μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Το φαινόμενο αυτό σχολίασε ο Κ. Θ. Δημαράς. Γράφει: «οι [δι]εθνικές γλώσσες [γαλλική και ιταλική] αρχίζουν από αρκετά ενωρίς να αντικατασταίνουν την λατινική σε χρήσεις παιδείας [...], [η λατινική όμως] εξακολουθεί να χρησιμοποιείται σε μεγάλους τομείς της επιστήμης».¹⁴⁹ Τα δύο έργα της βιβλιοθήκης Καρίδη δεν δηλώνουν τόσο τη γλωσσομάθεια του Καρίδη όσο την επιθυμία του να έρθει σε επαφή μέσω της

¹⁴² Ο.π., σ. 89-124 και Σφοϊνή, *Ξένοι συγγραφείς*, σ. 98.— Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία του έργου αυτού στον κατάλογο της σχολικής βιβλιοθήκης στην Τσαρίτσανη της Θεσσαλίας, χωρίς ωστόσο αυτό να αποτελεί απόδειξη για τη χρήση του ως διδακτικού εγχειριδίου. Βλ. Λάππας, «Συγκρότηση και εξέλιξη μιας σχολικής βιβλιοθήκης», σ. 472, αρ. 102.

¹⁴³ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 65-67.

¹⁴⁴ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 10 και Γραφ. παράστ. 3, σ. 198.

¹⁴⁵ Π. Κ. χφ., σ. 234, αρ. 313, στίχ. 18. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 243-244, αρ. 17.

¹⁴⁶ Ο.π., σ. 235, στίχ. 36. Πρβλ. ό.π., σ. 251, αρ. 41.

¹⁴⁷ Χαρακτηριστική είναι η εκτίμηση του Νικολάου Γλυκή, εκδότη του *Θησαυρού της εγκυκλοπαιδικής βάσεως* του Γερασίμου Βλάχου (1784) σχετικά με τη λειτουργία του έργου αυτού: «διὰ νὰ κάμω εὐπορον τὴν τῆς Βίβλου κτῆσιν τοῖς ἐπιποθοῦσι μαθεῖν, οὐ μόνον ἀπὸ τῆς κοινοτέρας ταύτης ἡμῶν Διαλέκτου τὴν Ἑλληνικὴν, ἀλλὰ τὴν Λατινικὴν, Ἰταλικὴν τε, καὶ Γαλλικὴν τὴν νῦν Πρῶτον προσθεῖσαν ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς ἡμῶν Λεξικοῖς εἰς χρῆσιν τῶν μετεροχομένων τὴ ταύτην». Βλ. Νικόλαος Γλυκῆς, «Τοῖς ἐντευξομένοις», στο: Γεράσιμος Βλάχος, *Θησαυρός εγκυκλοπαιδικής βάσεως τετράγλωσσος*, Βενετία, Νικόλαος Γλυκῆς, 1784, σ. 5. Πρβλ. ενδεικτικά Αλεξάνδρα Σφοϊνή, «Μεταφράσεις και λεξικά του Ελληνικού Διαφωτισμού. Γαλλική γλωσσομάθεια, πολιτισμικές μεταφορές και διαμόρφωση του λεξιλογίου», στο: Σκλαβενίτης και Στάικος (επιμ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*, σ. 379-396.

¹⁴⁸ Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 226. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 286 και Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 154.

¹⁴⁹ Δημαράς, «Το δυτικό βιβλίο», σ. 184, 183 [= ο ίδιος, «Το δυτικό βιβλίο», σ. 187, 186]. Πρβλ. ο ίδιος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 139.

γλώσσας με ανθρώπους και αντιλήψεις της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης. Η γλωσσομάθεια του Καρίδη, με βάση τα στοιχεία που μας παρέχει η βιβλιοθήκη του, συνίστατο στη γνώση κυρίως των λατινικών.

Με το έργο *Άπαντα του Αριστοτέλους* εκπροσωπείται στη βιβλιοθήκη του Λαρνακιώτη λογίου η ειδολογική κατηγορία της Αρχαιότητας-Αρχαιομάθειας. Το μικρό ποσοστό (1,47%)¹⁵⁰ αυτής της κατηγορίας κάνει τη βιβλιοθήκη να αποκλίνει από ένα βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής βιβλιοπαραγωγής της εποχής, από την αύξουσα αρχαιομάθεια, η οποία εκδηλώνεται με εκδόσεις αρχαίων συγγραφέων και μεταφράσεις ή παραφράσεις τους, τα αντίστοιχα λεξικά και μελέτες για την αρχαία φιλολογία και γλώσσα.¹⁵¹

Η ύπαρξη των *Απάντων* του Αριστοτέλη στη βιβλιοθήκη Καρίδη —τηρουμένων των αναλογιών— αρκεί για να παρουσιάσει τον τρόπο με τον οποίο η στροφή αυτή προς την Αρχαιότητα έγινε αντιληπτή από ορισμένους λογίους της εποχής.¹⁵² Η συνείδηση των δεσμών των νεότερων Ελλήνων με την Αρχαιότητα επηρέασε την ελληνική λογιοσύνη.¹⁵³ Παρατηρείται μια στροφή προς την Αρχαιότητα που συνδέεται με μια αίσθηση ιστορικής συνέχειας και με τον τονισμό της αρχαιοελληνικής καταγωγής των νεότερων Ελλήνων.¹⁵⁴ Ταυτόχρονα, η στροφή αυτή ήταν άμεσα συνυφασμένη με την απόρριψη του θεοκρατικού τρόπου σκέψης.¹⁵⁵ Οι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού, «απονέμ[ουν] τιμή στην αρχαιότητα [και] εργάζ[ονται] για την παρουσία του στοιχείου αυτού μέσα στη σύγχρονη παιδεία».¹⁵⁶ Τη θέση που αποκτά σταδιακά η Αρχαιότητα στη νεοελληνική συνείδηση εκφράζει η φράση του Δημήτριου Καταρτζή για την αρχαία ελληνική: «τὴν τιμῶ μέχρις εἰδωλολατρείας, καὶ ῥεκομμανδάρω τὴ σπουδὴ της μ' ὅλη μου τὴ ψυχὴ»,¹⁵⁷ όσο και η συχνή αναφορά αρχαίων συγγραφέων στο διάγραμμά του για τη «διανομὴ τῶν ἑλληνικῶν [...] διδασκαλικῶν βιβλίων».¹⁵⁸

¹⁵⁰ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 10 και Γραφ. παράστ. 3, σ. 198. Πρβλ. Π. Κ. χφ., σ. 234, αρ. 313, στίχ. 14 και Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 241-242, αρ. 11.

¹⁵¹ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 100-101 και Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 502.

¹⁵² Ο.π., σ. 51. Πρβλ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 5.

¹⁵³ Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 54.

¹⁵⁴ Βλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 95-96. Πρβλ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 18-19.

¹⁵⁵ Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 226-227. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 5, 6, 226 και Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 224.

¹⁵⁶ Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 66.— Σχετικά με τις προεκτάσεις που έλαβε το θέμα της στροφής προς την Αρχαιότητα στο πλαίσιο της εκπαίδευσης βλ. ενδεικτικά στο ίδιο, σ. 66, 73, 111, 125, 232, 335 και Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 396-397.

¹⁵⁷ Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, σ. 14, στίχ. 25-26.

¹⁵⁸ Ο.π., σ. 145-167.

Παρότι, «ο Διαφωτισμός αμφισβητούσε την αυθεντία του συμβατικού αριστοτελισμού»,¹⁵⁹ μεμονωμένες αριστοτελικές πραγματείες (όπως λόγου χάρη τα *Μετεωρολογικά*, τα *Μεταφυσικά* κ.ά.), λόγω της χρήσης τους στη διδασκαλία, δεν έχασαν τη δημοτικότητά τους.¹⁶⁰ Έτσι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα *Άπαντα* του Αριστοτέλη, έργο της συλλογής Καρίδη, που είχαν σταματήσει να εκδίδονται στο πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα¹⁶¹ —χωρίς βέβαια να αποκλείεται με ασφάλεια η σχέση τους με τον παραδοσιακό τρόπο σκέψης— ίσως να συνδέονται με τη διδακτική αξιοποίησή τους από τον Καρίδη ως μαθητή ή και από τον Καρίδη ως δάσκαλο.¹⁶²

Τα έργα της λόγιας λογοτεχνικής παραγωγής, «δηλαδή πεζογραφία, ποίηση, θέατρο: πρωτότυπα [έργα] και μεταφράσεις»,¹⁶³ καταλαμβάνουν ένα πολύ μικρό ποσοστό των εκδόσεων στη βιβλιοθήκη Καρίδη (1,47%).¹⁶⁴ Μοναδικό δείγμα της στη συλλογή Καρίδη αποτελεί το λόγιο πεζό μυθιστόρημα *Ευσταθίου το καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν δράμα*.¹⁶⁵ Το έργο αυτό θα πρέπει να εξεταστεί με βάση το ενδιαφέρον που προσέλκυσε το πεζό μυθιστόρημα από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, το οποίο συνδέεται με παλαιότερες του 18^{ου} αιώνα περιόδους, όπως η Αρχαιότητα.¹⁶⁶ Από την άλλη επιβάλλεται να τοποθετηθεί πλάι στις πλασματικές αφηγήσεις σε πεζό λόγο που θεματοποιούν τις ανθρώπινες σχέσεις και συνιστούν τον ογκοδέστερο κλάδο της νεοελληνικής πεζογραφίας καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα και τις πρώτες τρεις δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα.¹⁶⁷

¹⁵⁹ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 224. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 58 και Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 15. Βλ. επίσης Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, σ. 115, στίχ. 35-38.

¹⁶⁰ Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, σ. 150, 151, 154, 157, 158, 159, 160, 162, 164, 166 και 167, στίχ. 27-30, 23, 16, 21, 26, 34, 37, 28-29, 28, 15, 28, 34, 33, 37, 26-27, 30-31 και 16 αντίστοιχα. Πρβλ. Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 96.

¹⁶¹ Βλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 46-49, αρ. 596-597*, 601*, 606, 609, 612, 615-616, 628-629, 631 αντίστοιχα.

¹⁶² Δυστυχώς, το έργο αυτό δεν εντοπίστηκε σε μαθηματάρια της Τουρκοκρατίας παρά μόνο στο γενικό πρόγραμμα διδασκαλίας της Πατμιάδας και στη σχολική βιβλιοθήκη στη Σχολή στη Τσαρίτσανη. Βλ. Μαλανδράκης, *Η Πατμιάς Σχολή*, σ. 74-75 και Λάμπας, «Συγκρότηση και εξέλιξη μιας σχολικής βιβλιοθήκης», σ. 466, 468, 469, αρ. 18 και 21 αντίστοιχα.

¹⁶³ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95.

¹⁶⁴ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 10 και Γραφ. παράστ. 3, σ. 198.

¹⁶⁵ Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 27. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 247, αρ. 29.— Αναφορικά με το περιεχόμενο του ερωτικού μυθιστορήματος βλ. ενδεικτικά Margaret Alexiou, «A Critical Reappraisal of Eustathios Makrembolites' *Hysmine and Hysminias*», *Byzantine and Modern Greek Studies* 3 (1977), σ. 23-43· Herbert Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, 3 τόμ., Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2004-2005, εδώ τ. Β', σ. 548-555 και Ingela Nilsson, «Spatial Time and Temporal Space. Aspects of Narrativity in Makrembolites», στο: Panagiotis A. Agapitos και Diether R. Reinsch (επιμ.), *Der Roman im Byzanz der Komnenenzeit. Referate des Internationalen Symposiums an der Freien Universität Berlin, 3. bis 6. April 1998*, Φρανκφούρτη, Beerenverlag, 2000, (= Meletemata, 8), σ. 94-108.

¹⁶⁶ Αθήνη, *Όψεις*, σ. 4.

¹⁶⁷ Ο.π., σ. 3. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 4.

Από το 1790 και εξής τα αρχαία και βυζαντινά ερωτικά και περιπετειώδη μυθιστορήματα εντάχθηκαν στη βιβλιοπαραγωγή της εποχής, λόγω της αυξημένης ζήτησης για λογοτεχνικά πλασματικά έργα.¹⁶⁸ Ενδεικτικά παραδείγματα είναι τα *Αιθιοπικά* (Βενετία 1790) του Ηλιοδώρου,¹⁶⁹ *Τα καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν* (Βιέννη 1791) του Μακρεμβολίτη,¹⁷⁰ και *Τα κατ' Ανθίαν και Αβροκόμην* (Βιέννη 1793) του Ξενοφώντος Εφεσίου.¹⁷¹ Η έκδοση παλαιότερων μυθιστορημάτων, όπως παρατήρησε η Στέση Αθήνη «δείχνει να συμμερίζεται το γενικότερο αίτημα της δεκαετίας του 1790 για αφηγήματα αισθηματικού περιεχομένου, τα οποία διαπνέονται από μυητικές και σωφρονιστικές προθέσεις και καταλήγουν σε αίσια, συνήθως, έκβαση που επισφραγίζεται από τον γάμο».¹⁷²

Η πρόσληψη και η διάδοση των μυθιστορημάτων αυτών επηρεάστηκε ωστόσο και από τη χρήση τους στη διδακτική πράξη.¹⁷³ Η παρουσία του μυθιστορήματος του Μακρεμβολίτη σε μαθηματάρι του 1783, το οποίο περιελάμβανε και παραφράσεις της *Ιλιάδος*, τεκμηριώνει την παρουσία του στην εκπαίδευση.¹⁷⁴ Ωστόσο, η εμφάνιση του έργου αυτού στη συλλογή Καρίδη, θα πρέπει μάλλον να συνδεθεί με τα αναγνωστικά ενδιαφέροντα του Καρίδη στο πλαίσιο της ατομικής του ψυχαγωγίας και όχι με τη δραστηριότητά του ως δασκάλου.

Η παραδοσιακή λαϊκή λογοτεχνική βιβλιοθήκη είναι η τρίτη, σε όγκο, κατηγορία έργων στη συλλογή Καρίδη.¹⁷⁵ Απαρτίζεται από έργα όπως το *Αραβικόν μυθολογικόν*,¹⁷⁶ και τους *Αισώπειους μύθους*.¹⁷⁷ Τα αναγνώσματα αυτά (συνολικά έξι έργα), φτάνουν το 8,82% των

¹⁶⁸ Ενδεικτικά αναφέρεται ένα απόσπασμα από το εκδοτικό σημείωμα του Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη το οποίο εντοπίζεται στο *Καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν* και είναι ενδεικτικό της δημοτικότητας όχι μόνο του έργου αυτού αλλά και άλλων παρόμοιων. Πρόκειται για το: «μὲ τὸ νὰ μὲ ἐπαρακίνησαν πολλοὶ εὐγενεῖς καὶ ἐλλόγμοι». Βλ. Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης, «Ὁ ἐκδότης τοῖς φιλομούσοις ἀναγνώσταις», στο: Ευστάθιος Μακρεμβολίτης, *Ευσταθείου το καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν δράμα. Εἰς βιβλία ἰα'*, επιμ.: Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης, Βιέννη, Thomas Elder von Trattner, 1791, σ. στ'-η', ἐδὼ σ. ζ'.

¹⁶⁹ Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 195, αρ. 2605.

¹⁷⁰ Ο.π., σ. 272, αρ. 3683. Πρβλ. στο ίδιο, αρ. 3684*.

¹⁷¹ Ο.π., σ. 449, αρ. 5954. Πρβλ. στο ίδιο, αρ. 5955.

¹⁷² Αθήνη, *Ὀψεις*, σ. 9. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 83 και Αλέξης Πολίτης, «Το παραμῦθι των αστών. Σκέψεις για τις απαρχές του νεοελληνικού μυθιστορήματος», στο: Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στην μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, 29 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1993*, Αθήνα, Ο.Μ.Ε.Δ., 1995, σ. 97-105. .

¹⁷³ Αθήνη, *Ὀψεις*, σ. 8.

¹⁷⁴ Άννα Ταμπάκη, *Ὁ Μολιέρος στη Φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις, Τετράδια Ἐργασίας 14* (1988), σ. 40-43.— Ωστόσο, το έργο του Μακρεμβολίτη δεν φαίνεται να είχε καθιερωθεί ως σχολικό εγχειρίδιο αφού δεν απαντά στη μελέτη της Σκαρβέλη-Νικολοπούλου. Βλ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια*. Πρβλ. Αθήνη, *Ὀψεις*, σ. 8.

¹⁷⁵ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95.

¹⁷⁶ Π. Κ. χφ., σ. 234, αρ. 313, στίχ. 10. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 240, αρ. 7.

¹⁷⁷ Ο.π., στίχ. 12. Βλ. στο ίδιο, στίχ. 13. Πρβλ. ό.π., σ. 241, αρ. 9-10.

έργων του καταλόγου,¹⁷⁸ και καλύπτουν ένα πολύ μικρότερο μέρος της συλλογής σε σχέση με τα θρησκευτικά κείμενα, ενώ δεν παρουσιάζουν μεγάλη αριθμητική διαφορά από τα τυπικά σχολικά εγχειρίδια.¹⁷⁹

Η παρουσία των έργων αυτών στη συλλογή Καρίδη θα πρέπει να μελετηθεί στο ευρύτερο πλαίσιο της εκκοσμίκευσης της σκέψης που παρατηρήθηκε την περίοδο του Διαφωτισμού και η οποία επηρέασε και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπιζόταν το βιβλίο. Την εποχή αυτή, όπως τόνισε ο Φίλιππος Ηλιού, το βιβλίο δεν αποσκοπούσε μόνο στην ενίσχυση της πίστης αλλά, όλο και περισσότερο στην απόκτηση γνώσεων και στην ψυχαγωγία.¹⁸⁰

Μέσα στη νέα οργάνωση του ατομικού και του συλλογικού χρόνου, αρχίζουν να εμφανίζονται και να διαμορφώνονται νέες ανάγκες και νέες ανέσεις [σχετικά με το βιβλίο]: [...] οι άνθρωποι που ζουν στις πόλεις και αποκτούν τις συνήθειες των αστών [...] αυτοί έχουν την ανάγκη και την άνεση να οργανώσουν την ψυχαγωγία τους και τον ελεύθερο χρόνο τους με διαφορετικό τρόπο απ' ότι σε προγενέστερες εποχές. Ψυχαγωγία, που μπορεί να σημαίνει και πνευματική καλλιέργεια με την ανάγνωση βιβλίων ευχάριστων και περιέργων.¹⁸¹

Το είδος αυτών των εκδόσεων, η μορφή, το χαμηλό κόστος, η θεματολογία (ερωτικά, σατιρικά, χιουμοριστικά) αλλά και η γλώσσα τους απέβλεπαν να προσελκύσουν ένα πολυπληθέστερο αναγνωστικό κοινό, που να ξεπερνά τα στενά πλαίσια και τους κύκλους των λογίων, των ακαδημαϊκών δασκάλων και των ουμανιστών.¹⁸² Ειδικότερα, όπως σημειώνει ο Άλκης Αγγέλου:

ας μη λησμονούμε πως ένα ποσοστό αναγνωστών είναι οι ίδιοι πριν και μετά τον Αγώνα. Οι ίδιοι άνθρωποι που μόλις λίγα χρόνια πριν διάβαζαν μόνον τον *Ερωτόκριτο*, την *Φυλλάδα του Μεγαλεξάνδρου* και τον *Μπερτόλδο*, τώρα [...] χωρίς [...] την κατοχή κάποιας ξένης γλώσσας,

¹⁷⁸ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 240, 241, 249 και 258, αρ. 7, 9-10, 36, 59 και 62 αντίστοιχα. Πρβλ. στο ίδιο, Πίν. 10 και Γραφ. παράστ. 3, σ. 198.

¹⁷⁹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 93-94 και 120 αντίστοιχα.

¹⁸⁰ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 53.

¹⁸¹ Ο.π.

¹⁸² Ο.π.· Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 96· Αγγέλου, «Το βιβλίο», σ. 165 και Roger Chartier, «“Λαϊκά” αναγνώσματα και “λαϊκοί” αναγνώστες. Από την Αναγέννηση έως τον 18^ο αιώνα», στο: Guglielmo Galvallo και Roger Chartier (επιμ.), *Ιστορία της ανάγνωσης στο Δυτικό κόσμο*, επιστ. επιμ.-εισαγωγ.: Χριστίνα Μπάνου, μτφρ.: Ευγενία Τσελένη, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2008, σ. 331-348, εδώ σ. 335.— Κάποιοι μελετητές θεωρούν τη λαϊκή γλώσσα των έργων αυτών ως τον κυριότερο παράγοντα διάδοσής τους. Βλ. ενδεικτικά Hans Eideneir, «Αναζητώντας τις αρχές της νεοελληνικής γραμματείας», στο: Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi» (Βενετία 7-10 Νοεμβρίου 1991)*, 2 τόμ., Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, 1993, (= Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, 14), εδώ τ. Α΄, σ. 42-49, εδώ σ. 43-44 και Frédéric Barbier, *Ιστορία του βιβλίου*, μτφρ.: Μαρία Παπαηλιάδη, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2002, σ. 146.

έχουν την δυνατότητα να διαβάσουν λογοτεχνικά έργα του Βολταίρου, [...] του Molière, του Corneille.¹⁸³

Εξάλλου, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τα λαϊκά αναγνώσματα δεν γράφθηκαν για να απορροφηθούν μόνο από τα κατώτερα λαϊκά στρώματα ή αλλιώς δεν ήταν βιβλία που προορίζονταν «εξ υπαρχής για το λαό».¹⁸⁴

Βέβαια, στον ελληνόφωνο χώρο πολλά από αυτά τα αναγνώσματα προκάλεσαν αντιδράσεις. Χαρακτηριστική είναι η αντίδραση του Νικόδημου του Αγιορείτη (1749-1809) που στηλιτεύει και ψέγει κυρίως την ηδονική διάσταση των έργων αυτών. Σημειώνει τα ακόλουθα:

Ἔτι [...] πρέπει νὰ ἀποβάλλωμεν [...] τὰ Ἑρωτικά βιβλία, καθὼς εἶναι ἡ ρήμα τοῦ Ἑρωτόκριτου, τῆς Ἑρωφίλης [...] καὶ ἄλλων ὁμοίως καὶ τὰ γελωτοποιὰ καὶ ἄσεμνα, καθὼς εἶναι ἡ Χαλιμᾶ, [...] καὶ τὰ ὅμοια, διὰ τί, κατὰ τὸν Ἀποστολικὸν τοῦτον Κανόνα, λύμην καὶ βλάβην προξενούσιν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν Χριστιανῶν. Καὶ ὅσοι γράφουν, ἢ τυπώνουν, ἢ ἀγοράζουν, ἢ διαβάζουν, ἢ ἀκούουν αὐτὰ, βαρέως ἀμαρτάνουσι.¹⁸⁵

Ωστόσο, η οξεία κριτική και η απορριπτική στάση απέναντι σε αυτά τα αναγνώσματα, η οποία προερχόταν κυρίως από τον χώρο της ασκητικής χριστιανικής ηθικής,¹⁸⁶ δεν

¹⁸³ Αγγέλου, «Εισαγωγή», στο: Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, σ. 16*-17*.

¹⁸⁴ Φίλιππος Ηλιού, «*Νέα Ιστορία Αθέσθη του Κυθρέου*. Η μαρτυρία μιας λαϊκής φυλλάδας», στο: ο ίδιος, *Ιστορίες*, σ. 527-530, εδώ σ. 528. Πρβλ. Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 109· Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 53· ο ίδιος, «Σημειώσεις για τα “τραβήγματα” των ελληνικών βιβλίων τον 16^ο αιώνα», σ. 336· Norbert Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού. Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες*, μτφρ.: Έμη Βαϊκούση, 2 τόμ., Αθήνα, Νεφέλη, 1997, (= Ο Νεώτερος Ευρωπαϊκός Πολιτισμός, 2Α-2Β), εδώ τ. Β': *Αλλαγές της κοινωνίας. Σχεδιάγραμμα για μια θεωρία του πολιτισμού*, σ. 290-291 και Chartier, «“Λαϊκά” αναγνώσματα και “λαϊκοί” αναγνώστες», σ. 335, 337.

¹⁸⁵ Αγάπιος ιερομόναχος και Νικόδημος μοναχός, *Πηδάλιον της νοητής νηός της μίας Αγίας Καθολικής και Αποστολικής των Ορθοδόξων Εκκλησίας* [...], Αθήνα, Αστήρ, ³1993, σ. 78 [φωτομηχανική ανατύπωση της α' έκδ. του 1800]. Πρβλ. «Έκείνα όπου είπομεν διὰ εκείνους, όπου αίσχρολογοῦν, λέγομεν καὶ διὰ ἐκείνους ὅπου κάθηται εἰς τὸ μέσον πολλῶν ἀνθρώπων, καὶ διηγοῦνται με ἡδονὴν τὰς μυθολογίας τῶν Ἑλλήνων. [...] τοὺς ἀραβικοὺς μύθους τῆς Χαλιμᾶς τὰς Ἑλληνικὰς, καὶ γραῶδεις μυθολογίας τοῦ ἀθέου Λουκιανοῦ [...] τὰ ἐρωτικά παραμύθια τοῦ Ἑρωτοκριτοῦ, τῆς Ἑρωφίλης, τῆς Βοσκοπούλας, καὶ ἄλλα ὅμοια». Βλ. Νικόδημος Αγιορείτης, *Βιβλίον καλούμενον Χρησιμοῦναι των Χριστιανῶν*. [...], [Βενετία], Νικόλαος Γλυκῆς, 1803, σ. 96.— Κάποια λαϊκά λογοτεχνικά αναγνώσματα είχαν ανησυχήσει προκαλέσει από παλιά (μέσα του 16^{ου} αιώνα) αντιδράσεις. Ο Παχώμιος Ρουσάνος (1508-1553) ήδη από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, με μια επιστολή του, επισημαίνει τον επιβλαβή χαρακτήρα των έργων αυτών. Εξάλλου, η άποψη του διατηρείται τρεις αιώνες αργότερα αφού βρίσκει σύμφωνο και τον Μ. Γεδεών. Βλ. ενδεικτικά Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Αι κατά των τυπογράφων της Βενετίας αιτιάσεις του Καισάριου Δαπόντε και του Παχώμιου Ρουσάνου», *Νέος Ελληνομνήμων* 2 (1905), σ. 336-351, εδώ σ. 348, 350 και ο ίδιος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί Τουρκοκρατίας», *Νέος Ελληνομνήμων* 13 (1916), σ. 273-317, εδώ σ. 308.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Νικόδημου του Αγιορείτη ενδεικτικά βλ. Χρήστος Κρικώνης, «Νικόδημος ο Αγιορείτης. Περί των Νεομαρτύρων», στο: Δήμητρα Κούκουρα (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 21-25 Μαΐου 1997), Η Θεσσαλονίκη ως κέντρο ορθοδόξου θεολογίας. Προοπτικές στη σημερινή Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 2000, σ. 97-105

¹⁸⁶ Αρνητική ήταν επίσης και η στάση του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος* και της συντακτικής ομάδας του οι οποίοι δεν περιέλαβαν τη *Χαλιμᾶ* στον: «κατάλογ[ο] τῶν ἐν ταῖς Ἑνετικαῖς Ἑλληνικαῖς τυπογραφίαις τοῦ κυρίου Νικολάου Γλυκῆ καὶ κυρίου Πάνου Θεοδοσίου [...], ἀπὸ 1806-1816 ἐκδοθέντων εἰς τὴν ὁμιλουμένην γλῶσσαν βιβλίων» παρά το γεγονός ότι το έργο αυτό κυκλοφόρησε τρεις φορές στο παραπάνω διάστημα (το 1815). Ανάλογη επίσης στάση τήρησε και ο Καταρτζής ο οποίος στηλιτεύει την τάση φυγῆς των νέων προς την πρωτότυπη μάλλον «ἀραβική» λογοτεχνία: «Ἄν ἦταν σκοπὸς τοῦ ν' ἀπολαμβάν' ἡδονὴν ἀπὸ ποιητικά, τάχα δὲν ἔχομε ποίησ' ἐμεῖς; Καὶ τάχα ἔχει σύγκρισ' ἡ ἀραβικὴ μετὴν ἑλληνική»; Βλ. *Ερμής ο Λόγιος ἢ φιλολογικαὶ ἀγγελίαι*, ἐκδ.: Κωνσταντίνος

απέτρεψε την ευρεία διάδοσή τους. Τα έργα συνέχισαν να επανεκδίδονται και να απορροφούνται από το αναγνωστικό κοινό για τρεις τουλάχιστον αιώνες.¹⁸⁷ Έτσι, καταλήγουν να διαμορφώνουν συμπεριφορές και νοοτροπίες ή όπως επισήμανε ο Φ. Ηλιού:

[τα λαϊκά βιβλία] αποτελούν έναν από τους βασικότερους συντελεστές για τη διαμόρφωση της συλλογικής νοοτροπίας των λαϊκών στρωμάτων: ικανοποιούν περιέργειες, εξάπτουν τη φαντασία, καλύπτουν ψυχολογικά τις τάσεις φυγής από τη σκληρή πραγματικότητα της καθημερινής ζωής του λαού, προσφέροντας ταυτόχρονα, μέσα από τους μηχανισμούς της αντισταθμιστικής εξισορρόπησης, τις απαραίτητες ασφαλιστικές δικλίδες που χρειάζεται μια συντηρητική κοινωνία για να προκαλέσει τις αναγκαίες εκτονώσεις και να αποφύγει τη διατάραξη των καθιερωμένων ισορροπιών.¹⁸⁸

Η παρουσία έργων της παραδοσιακής λαϊκής βιβλιοθήκης στη συλλογή Καρίδη συνδέεται με την ψυχαγωγική λειτουργία της ανάγνωσης στο ευρύτερο πλαίσιο της οργάνωσης του ατομικού χρόνου.¹⁸⁹ Χαρακτηριστικό της «ηδονική[ς] ανάγνωση[ς] και [της] εκμετάλλευση[ς] της φαντασίας»,¹⁹⁰ αλλά και της αλλαγής που σημειώθηκε την περίοδο αυτή, στη λειτουργία της ανάγνωσης, όπως φαίνεται μέσα από τη βιβλιοθήκη Καρίδη, αποτελεί το έργο *Αραβικόν μυθολογικόν*.¹⁹¹ Ο περιορισμένος, φαινομενικά, αριθμός των παραδοσιακών λαϊκών λογοτεχνικών έργων στη συλλογή συνδέεται ενδεχομένως με την αρνητική κριτική που ασκήθηκε στα έργα αυτά από τους εκπροσώπους της ασκητικής χριστιανικής ηθικής.¹⁹² Τα παραπάνω, σε συνάρτηση με τις πληροφορίες που διαθέτουμε για το πρόγραμμα μαθημάτων στη Σχολή της Λευκωσίας και για τη διδασκαλία μύθων, δικαιολογούν την παρουσία των Αισώπειων μύθων στη βιβλιοθήκη Καρίδη.¹⁹³

Θ. Δημαράς, 11 τόμ., Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1989-1990, (= Προεπαναστατικά Περιοδικά), εδώ τ. Ζ' (1 Μαΐου 1817), σ. 205-207 [φωτοτυπική επανέκδοση της α' έκδ. Βιέννη 1811-1821] και Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, σ. 51, στίχ. 4-6 αντίστοιχα.

¹⁸⁷ Βλ. ενδεικτικά Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 3, 6-7, αρ. 4-8, 41-71. Πρβλ. ενδεικτικά Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 269· Αγγέλου, «Εισαγωγή», στο: Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, σ. 68*· Ηλιού, «Σημειώσεις για τα “τραβήγματα” των ελληνικών βιβλίων τον 16^ο αιώνα», σ. 337· ο ίδιος, «Κυκλοφορίες των ελληνικών βιβλίων. Τα μεγάλα “τραβήγματα” του 1823», στο: ο ίδιος, *Ιστορίες*, σ. 363-383, εδώ σ. 379· Αγγέλου, «Το βιβλίο», σ. 162-163· Ηλιού, «*Νέα Ιστορία Αθέσθη*», σ. 530 και Αθήνη, *Όψεις*, σ. 71-72.

¹⁸⁸ Ηλιού, «Σημειώσεις για τα “τραβήγματα” των ελληνικών βιβλίων τον 16^ο αιώνα», σ. 338.

¹⁸⁹ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 53.

¹⁹⁰ Αθήνη, *Όψεις*, σ. 70.

¹⁹¹ Βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Το *Αραβικόν μυθολογικόν* του 1792», *Ο Ερανιστής* 11 (1977), σ. 203-205 και Αθήνη, *Όψεις*, σ. 68-72.

¹⁹² Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 185-186.

¹⁹³ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 103. Πρβλ. Μαλανδράκης, *Η Πατριάς Σχολή*, σ. 58· Γριτσόπουλος, «Τα εν τη σχολή Δημητσάνης», σ. 122 και Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια*, σ. 43-47.

Μέσα στο πλαίσιο της ανάπτυξης των επιστημών στον ελληνικό χώρο κατά τον 18^ο αιώνα,¹⁹⁴ θα πρέπει να εντάξουμε τα επιστημονικά έργα της συλλογής Καρίδη. Αυτά καλύπτουν μόλις το 4,42% των έργων της.¹⁹⁵ Πρόκειται για τα ακόλουθα τρία: την *Οδό μαθηματικής*,¹⁹⁶ την ιατρική πραγματεία του Τραλλιανού,¹⁹⁷ και την *Αρμονία οριστική των όντων*.¹⁹⁸ Η παρουσία των έργων αυτών στη βιβλιοθήκη Καρίδη συνιστά έκφανση του γενικότερου ενδιαφέροντος για τον αισθητό κόσμο, τη Φύση και τον Άνθρωπο, που εκδηλώνεται στον ελληνικό χώρο κατά τον 18^ο αιώνα. Από την άλλη, τα δύο τελευταία έργα λόγω του περιεχομένου τους, το οποίο δεν ανταποκρινόταν στο επίκαιρο επίπεδο της επιστημονικής γνώσης, δηλώνουν ταυτόχρονα και την αμφίρροπη στάση, όχι μόνο του Λαρνακιώτη λογίου αλλά πιθανότατα μιας μερίδας λογίων, ανάμεσα στις σύγχρονές τους επιστημονικές γνώσεις και σε εκείνες που παραπέμπουν σε παραδοσιακές αντιλήψεις.

Η στροφή της νεοελληνικής σκέψης προς τις επιστήμες κατά την εποχή του Διαφωτισμού, απόρροια της εκκοσμίκευσης της ευρωπαϊκής σκέψης, απασχόλησε πολλούς μελετητές.¹⁹⁹ Την περίοδο αυτή ο άνθρωπος δεν ενδιαφέρεται πλέον πρωτίστως για τη μετά θάνατον ζωή, τη μακαριότητα και τη σωτηρία της ψυχής που υπόσχεται η θρησκεία, αλλά επιζητεί την επίγεια ευδαιμονία.²⁰⁰ Την αλλαγή αυτή περιέγραψε λεπτομερέστερα ο Παναγιώτης Κονδύλης.

Ο δυτικός Διαφωτισμός συνεχίζει και εντείνει την πάλη του ορθολογισμού των Νέων Χρόνων ενάντια σ' ό,τι θεωρείται «σχολαστική σκέψη». Τούτη η πάλη έχει ως στόχο της τόσο το περιεχόμενο όσο και τη μορφή της τελευταίας. Από την άποψη του περιεχομένου, αποκρούεται το πρωτείο του παραδοσιακού μεταφυσικού προβληματισμού και ο συναφής θεωρητικός-νοησιαρχικός προσανατολισμός [...]. Από την άποψη της μορφής απορρίπτεται η [...] συλλογιστική μέθοδος. [...] Στον παραδοσιακό μεταφυσικό-θεολογικό προσανατολισμό αντιπαράκειται η μελέτη των διεργασιών (ή νομοτελειών) της Φύσης και της Ιστορίας, και

¹⁹⁴ Γιάννης Καράς, «Ανάγκες και κατευθύνσεις της επιστημονικής σκέψης στον ελληνικό ΙΗ' αιώνα. Τεκμήρια από προλεγόμενα βιβλίων θετικών επιστημών», στο: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, σ. 247-256, εδώ 247.

¹⁹⁵ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 10 και Γραφ. παράστ. 3, σ. 198.

¹⁹⁶ Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 40. Πρβλ. Πίν. 12, σ. 253-254, αρ. 47.

¹⁹⁷ Ο.π., στίχ. 32. Πρβλ. ό.π., σ. 250, αρ. 37.

¹⁹⁸ Ο.π., σ. 234, στίχ. 9. Πρβλ. ό.π., σ. 240, αρ. 6.

¹⁹⁹ Βλ. ενδεικτικά Κώστας Γαβρόγλου, «Οι επιστήμες στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό και προβλήματα ερμηνείας τους», *Νεύσις* 3 (1995), σ. 75-86, εδώ σ. 75· Γιάννης Καράς, *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης. Από την παραδοσιακή στη νεότερη επιστημονική σκέψη*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1999, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 72), σ. 9· ο ίδιος, «Η ενοποίηση ευρωπαϊκού κι ελληνικού επιστημονικού χώρου τον 18^ο-19^ο αιώνα. "Μετακένωση" ή συμπόρευση;», στο: *Η ελληνική επιστήμη και ο Βαλκανικός χώρος (18ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα, Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, 2001, σ. 7-19, εδώ σ. 19 και ο ίδιος, «Εισαγωγή», στο: Γιώργος Ν. Βλαχάκης (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-18ος αι.)*, επιστ. επιμ.: Γιάννης Καράς, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών, 15ος-20ός αιώνας, 80), σ. 9-25, εδώ σ. 9.

²⁰⁰ Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Οι πηγές της έμπνευσης του Κάλβου», *Νέα Εστία* 40, τχ. 467 (1946), σ. 107-133, εδώ σ. 112-113.

τούτη η δραστική αλλαγή της οντολογικής ιεραρχίας εκφράζεται με δύο επάλληλους τρόπους: το πρωτείο της ανθρωπολογίας αντικαθιστά το πρωτείο της θεολογίας και ο γνωσιοθεωρητικός προβληματισμός επισκιάζει ολοκληρωτικά τον μεταφυσικό (με την παλιά έννοια).²⁰¹

Υπό αυτό το πρίσμα, τα κείμενα των φυσικών επιστημών που εκδίδονται τον 18^ο αιώνα αποτυπώνουν τη στροφή προς τον εκκοσμικευμένο τρόπο σκέψης χάρη στην επαφή του ελληνικού κόσμου με την Ευρώπη και τις θεμελιώδεις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.²⁰²

Η τοποθέτηση της επιστημονικής και φιλοσοφικής σκέψης στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τον 18^ο αιώνα συνέβαλλε στην αναβάθμιση και επαναξιολόγηση του ρόλου των θετικών επιστημών και πρώτα απ' όλα, των μαθηματικών.²⁰³ Τα τελευταία καταλαμβάνουν κυρίαρχη θέση ανάμεσα στις θετικές επιστήμες. Εξάλλου, ευρέως διαδεδομένη μεταξύ των λογίων εκείνης της περιόδου, υπήρξε η άποψη ότι τα μαθηματικά βρίσκονταν στην κορυφή των επιστημών.²⁰⁴ Έτσι, παρατηρείται μία μαθηματικοποίηση όλων των θετικών επιστημών κατά τον 18^ο αιώνα.²⁰⁵

Οι νέες αυτές απόψεις παραμερίζουν σταδιακά τις παλαιότερες, που συνδέονταν με τη διδασκαλία των μαθηματικών στα σχολεία, σύμφωνα με τις οποίες οι μαθητές δεν

²⁰¹ Παναγιώτης Κονδύλης, «Η έννοια της φιλοσοφίας», στο: ο ίδιος, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 15-45, εδώ σ. 16. Πρβλ. ο ίδιος, «Το ανθρωπιστικό κίνημα και η μεταφυσική», στο: ο ίδιος, *Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη. Ολοκληρωμένη έκδοση*, επιμ.: Μιχάλης Παπανικολάου και Θάνος Σαμαρτζής, 2 τόμ., Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., Ι.Τ.Ε., 2012, (= Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη, 4^{A-B}), εδώ τ. Α': *Από τον όψιμο Μεσαίωνα ως το τέλος του Διαφωτισμού*, σ. 47-81, εδώ σ. 56-57.

²⁰² Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, 3 τόμ., Αθήνα, Εστία, 1992-1994, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 46), εδώ τ. Β', σ. 10. Πρβλ. ενδεικτικά Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 51· Καράς, *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης*, σ. 35-36 και ο ίδιος, «Η ελληνική σύνθεση. Οι απαρχές του νεοελληνικού στοχασμού», στο: *Η ελληνική επιστήμη και ο Βαλκανικός χώρος*, σ. 20-36, εδώ σ. 20-21.

²⁰³ Μαρία Τερδής, «Τα Μαθηματικά», στο: Βλαχάκης (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών*, σ. 103-283, εδώ σ. 105. Πρβλ. Γιάννης Καράς, «Η δύναμη εκσυγχρονισμού της ελληνικής σκέψης πριν το '21», *Δευκαλίον* 21 (1978), σ. 57-63, εδώ σ. 62· ο ίδιος, «Η σημασία των μαθηματικών στην ανάπτυξη της επιστημονικής και κοινωνικής σκέψης κατά την περίοδο της Νεοελληνικής Αναγέννησης», *Ευκλείδης Γ'* 11 (1994), σ. 1-8, εδώ σ. 1· ο ίδιος, *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης*, σ. 61, 67· ο ίδιος, «Φύση και άνθρωπος στην ελληνική προεπαναστατική σκέψη», στο: *Η ελληνική επιστήμη και ο Βαλκανικός χώρος*, σ. 48-68, εδώ σ. 54 και Παναγιώτης Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 119-121.

²⁰⁴ Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από το «Προοίμιον» της *Οδού Μαθηματικής* (Βενετία 1749) που ακολουθεί: «ἐν τῆς Ἐπιστήμης εἶναι τοῖς ἀνθρώποις ἀπεφῆναι γένος, τὴν Μαθηματικὴν καὶ μόνην». Βλ. Μπαλάνος Βασιλόπουλος, «Προοίμιον», στην: *Οδός μαθηματικής [...]*, 3 τόμ., [Βενετία], Antonio Bortoli, 1749, εδώ τ. Α', σ. ix-xiii, εδώ σ. ix. Πρβλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 204, αρ. 2739. Πρβλ. στο ίδιο, αρ. 2740.— Η παραπάνω αντίληψη για τα μαθηματικά φαίνεται ότι διατηρήθηκε μέχρι και την προεπαναστατική περίοδο. Ενδεικτική είναι η άποψη του Βενιαμίν Λέσβιου στο πρόλογο του έργου του με τίτλο *Στοιχεία αριθμητικής* (Βιέννη 1818): «μόνα τὰ μαθηματικὰ τῶν ἀνθρωπίνων μαθησῶν ἢ γνώσεων ἀντισταθμίζονται μὲ τὸ βάρος ἢ ἔκτασιν τοῦ ὀνόματος ἐπιστημῶν». Βλ. Βενιαμίν Λέσβιος, *Στοιχεία αριθμητικής*, τ. Α', Βιέννη, Johann Schnierer, 1818, σ. 160-172. Πρβλ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα*, τ. Α', σ. 564, αρ. *1818.80 και Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, τ. Α', σ. 12-13.

²⁰⁵ Τερδής, «Τα Μαθηματικά», σ. 108. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 105· Ευθύμιος Νικολαΐδης, «Ορθοδοξία "Θρησκευτικός Ουμανισμός" και Διαφωτισμός. Οι επιστήμες στον ελληνισμό του 18^{ου} αιώνα», *Νεύσις* 1 (1994), σ. 99-120, εδώ σ. 114 και Καράς, «Φύση και άνθρωπος», σ. 57.

απεκόμιζαν καμιάν σημαντική ωφέλεια από αυτήν στη διδασκαλία.²⁰⁶ Στις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα στον ελληνόφωνο χώρο ευνοήθηκε η αναβίωση των αρχαίων ελληνικών μαθηματικών.²⁰⁷ Από τα μέσα όμως του 18^{ου} αιώνα και μετά, οι νέες αντιλήψεις κυριαρχούν και τα μαθηματικά διδάσκονται σε αυξημένο βαθμό στα σχολεία με τη βοήθεια τόσο εντύπων, όσο και χειρόγραφων.²⁰⁸ Οι νέες αυτές αντιλήψεις σχετικά με τη διδασκαλία των μαθηματικών αποτυπώνονται στο περιεχόμενο του έργου *Οδός μαθηματικής*.²⁰⁹ Η χρήση του έργου στη σχολική διδασκαλία ερμηνεύει και την παρουσία του στη βιβλιοθήκη Καρίδη.²¹⁰

Η αλλαγή στον τρόπο σκέψης, που χαρακτήρισε την περίοδο του Διαφωτισμού, συνδέθηκε, όπως σημειώθηκε ήδη, όχι μόνο με τη μελέτη της Φύσης αλλά και με τη μελέτη της Ιστορίας.²¹¹ Έτσι, η μελέτη του Ανθρώπου ως βιολογικού και κοινωνικού όντος αποκτά κεντρική θέση στους προβληματισμούς. Απόρροια του ενδιαφέροντος για τον Άνθρωπο είναι και η μεγάλη πρόοδος που σημειώνεται την περίοδο αυτή στον τομέα της ιατρικής.²¹² Η πίστη του αιώνα των Φώτων στη νομοτελειακή λειτουργία της Φύσης εκδηλώνεται και στις ιατρικές πραγματείες (έντυπα ή και χειρόγραφα) που κυκλοφόρησαν

²⁰⁶ Βλ. Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στην Τουρκοκρατία II.», σ. 24-25· Μιχάλης Λάμπρου, «Τα μη στοιχειώδη μαθηματικά κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας (Η περίπτωση του Νικηφόρου Θεοτόκη)», στο: Θύμιος Νικολαΐδης (επιμ.), *Πρακτικά ημερίδας. Οι μαθηματικές επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 1990*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας Επιστημών και Τεχνολογίας. Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1990, σ. 9-27, εδώ σ. 10 και Καράς, «Η σημασία των μαθηματικών», σ. 1-2.

²⁰⁷ Νικολαΐδης, «Ορθοδοξία», σ. 105.

²⁰⁸ Βλ. ενδεικτικά Καράς, «Ανάγκες και κατευθύνσεις», σ. 249-250· Ευθύμιος Νικολαΐδης, «Ερευνητικά προγράμματα. Η επιλογή της γνωστικής ύλης: βιβλία των φυσικών και θετικών επιστημών του ελληνικού Διαφωτισμού», *Τα Ιστορικά* 4 (1985), σ. 423-430, εδώ σ. 428· ο ίδιος, Δημήτρης Διαλέτης και Η. Αθανασιάδης, «Τυπολογία των βιβλίων των θετικών και φυσικών επιστημών του προεπαναστατικού αιώνα», *Τετράδια Εργασίας* 8 (1986), σ. 7-30, εδώ σ. 8-9, 16-30· Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, τ. Α'· Νικολαΐδης, «Ορθοδοξία», σ. 105-114· Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 63, 238 και Τερδής, «Τα Μαθηματικά», σ. 106.— Η Ευαγγελία Κ. Βαρέλλα έκανε λόγο για τη διδασκαλία μαθηματικών και αστρονομίας στη Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα. Βλ. Ευαγγελία Κ. Βαρέλλα, «Εγχειρίδια φυσικών επιστημών στην Θεσσαλονίκη κατά το μεταίχμιο ΙΗ' και ΙΘ' αιώνας. Μια κριτική προσέγγιση», στο: *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Οθωμανική περίοδος 1430-1912*, Β'. ΚΖ' Δημήτρια. ΣΤ' Επιστημονικό Συμπόσιο. Ιερά Μονή Βλατάδων 9-11 Νοεμβρίου 1992, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης-Δήμος Θεσσαλονίκης, 1994, (= Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς εκδόσεις, 15), σ. 187-200.

²⁰⁹ Κωνσταντίνου, *Λεξικόν τετράγλωσσον*, τ. Α', σ. 10.— Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Νικολαΐδη στην *Οδό μαθηματικής*: «δηλώνε[ται] [η] θέληση του συγγραφέα να συνδέσει αυτή την επιστήμη [τα μαθηματικά] με την ιστορία. [...] Η ιστορία των μαθηματικών είναι, κατά τον συγγραφέα, η ιστορία των αρχαίων ελληνικών μαθηματικών και των χρόνων όπου το Βυζάντιο είχε τη μεγάλη εδαφική του επέκταση. [...] Δημιουργείται ένα σύστημα διδασκαλίας όπου διδάσκονται σ' ένα πολύ σοβαρό εκπαιδευτικό επίπεδο οι γνώσεις των αρχαίων Ελλήνων και των Βυζαντινών έως τον 6^ο αιώνα περίπου». Βλ. Νικολαΐδης, «Ορθοδοξία», σ. 106.

²¹⁰ Κωνσταντίνου, *Λεξικόν τετράγλωσσον*, τ. Α', σ. 10.

²¹¹ Κονδύλης, «Η έννοια της φιλοσοφίας», σ. 16.

²¹² Δημήτριος Καραμπερόπουλος, «Ιατρική», στο: Βλαχάκης (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών*, σ. 567-636, εδώ σ. 570-636.

κατά τον 18^ο αιώνα. Σε αυτές το ανθρώπινο σώμα μελετάται σαν μια μηχανή που λειτουργεί με βάση τις αρχές της Φυσικής και τους νόμους των Μαθηματικών.²¹³

Οι λόγιοι συγγραφείς, αλλά και οι γιατροί, οι οποίοι σπούδασαν στις Ιατρικές Σχολές των Πανεπιστημίων της Ευρώπης, με τα έντυπα κυρίως βιβλία τους συνέβαλλαν στη διάδοση της ιατρικής γνώσης στον ελληνικό χώρο.²¹⁴ Μεταφράζοντας ή γράφοντας πρωτότυπες ιατρικές πραγματείες, λόγιοι ή ιατροί εμπλούτισαν την ελληνική βιβλιοπαραγωγή με κείμενα τα οποία μετέδιδαν βασικές γνώσεις περί υγείας και υγιεινής, καταπολεμώντας ταυτόχρονα τις δεισιδαιμονίες και τις προλήψεις που συνδέονταν με ανθρώπινο σώμα.²¹⁵ Παρά την εμφανή πρόοδο που πραγματοποιείται στον τομέα αυτό κατά τον 18^ο αιώνα, οι αλλαγές σημειώνονται με πολύ αργούς ρυθμούς.²¹⁶ Φυσικό επακόλουθο είναι αφενός ο σχετικά περιορισμένος αριθμός των επιστημονικών ελληνικών ιατρικών βιβλίων μέχρι και το του 18^{ου} αιώνα,²¹⁷ αφετέρου η παρατεταμένη παρουσία στον ελληνικό χώρο έργων τα οποία περιείχαν μια απαρχαιωμένη πλέον γνώση. Η παρουσία ενός μόνο ιατρικού εγχειριδίου στη βιβλιοθήκη του Καρίδη, το οποίο μάλιστα είναι ένα έργο της Αρχαιότητας, η *Θεραπευτική* του Τραλλιανού είναι χαρακτηριστική για την κατάσταση που μόλις περιγράψαμε.²¹⁸ Τέλος, το έργο του Γεράσιμου Βλάχου *Αρμονία οριστική των όντων* (Βενετία 1661),²¹⁹ το οποίο συγκεντρώνει υπό τύπων λημμάτων την μέχρι τότε επιστημονική γνώση (κυρίως της Βυζαντινής περιόδου), όχι μόνο δεν αποκλίνει από το πνεύμα που διέπει την *Οδό μαθηματικής* και την ιατρική πραγματεία του Τραλλιανού, αλλά επιβεβαιώνει το γεγονός ότι το Βυζάντιο κληροδότησε, μέχρι ενός σημείου τουλάχιστον, τις επιστημονικές του γνώσεις στους ελληνόφωνους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ ταυτόχρονα δείχνει και τις αντιστάσεις της παραδοσιακής σκέψης απέναντι στις νεωτεριστικές ιδέες του Διαφωτισμού.²²⁰

²¹³ Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, τ. Γ', σ. 11.

²¹⁴ Βλ. Καραμπερόπουλος, «Ιατρική», σ. 567-568 και ο ίδιος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο 1745-1821*, Αθήνα, Αθ. Σταμούλης, 2003, (= Βιβλιοθήκη Ιστορίας της Ιατρικής, 1), σ. 24-25.

²¹⁵ Καραμπερόπουλος, «Ιατρική», σ. 567-568.

²¹⁶ Καράς, «Η δύναμη εκσυγχρονισμού», σ. 62. Πρβλ. ο ίδιος, «“Έχουμε χρεία των επιστημών μεγάλην”», *Σύναξη* τχ. 54 (1995), σ. 37-46, εδώ σ. 40.

²¹⁷ Καραμπερόπουλος, «Ιατρική», σ. 567-568 και ο ίδιος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση*, σ. 24-25.

²¹⁸ Ν. Ε. Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο Ιατροσοφίου», στο: *Λαϊκή ιατρική. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ρέθυμνο, 8-10 Νοεμβρίου 2000*, Ρέθυμνο, Ιστορική-Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 2003, σ. 434-435.

²¹⁹ Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία του έργου αυτού στον κατάλογο της σχολικής βιβλιοθήκης στην Τσαριτσανη της Θεσσαλίας. Αυτό βέβαια δεν παραπέμπει άμεσα στη χρήση του ως διδακτικού εγχειριδίου. Βλ. Λάππας, «Συγκρότηση και εξέλιξη μιας σχολικής βιβλιοθήκης», σ. 466, 472, αρ. 114.

²²⁰ Ευθύμιος Νικολαΐδης, «Οι επιστήμες στο Βυζάντιο. Η ιστορική παράδοση του νεότερου ελληνισμού», στο: Βλαχάκης (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών*, σ. 26-44, εδώ σ. 27.

Όσον αφορά στις φυσικές επιστήμες, η γεωγραφία είναι εκείνη με τη μικρότερη αντιπροσώπευση στη βιβλιοθήκη Καρίδη (2,94%).²²¹ Η συλλογή περιέχει δύο μόνο έργα: τη *Γεωγραφική γραμματική* του Patrick Gordon,²²² και τη *Γεωγραφία παλαιά τε και νέα* του Μελετίου Μήτρου.²²³ Η γεωγραφία ως κλάδος των φυσικών επιστημών άμεσα συνυφασμένος με τη γνώση του φυσικού περιβάλλοντος συνέβαλλε στη διαμόρφωση μιας εκκοσμικευμένης αντίληψης του χώρου.²²⁴ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οφείλουμε να εντάξουμε και να αξιολογήσουμε τα παραπάνω έργα, συνυπολογίζοντας παράλληλα ότι για τους λόγους της η γεωγραφία αποτελούσε προϋπόθεση για την ορθή μελέτη της ιστορίας.²²⁵ Εξάλλου, ένας από τους βασικούς στόχους της γεωγραφίας κατά τον 18^ο αιώνα ήταν να αναδείξει και να τεκμηριώσει διά της περιγραφής νέων κόσμων και πολιτισμών, τη μοναδικότητα του δυτικού ανθρώπου και να επιβάλει την ορθότητα του Χριστιανισμού με απώτερο σκοπό να αιτιολογήσει τη φιλοδοξία του να κυριαρχήσει και να επιβληθεί σε ολόκληρο τον τότε γνωστό κόσμο. Επιπλέον, η γεωγραφία συνέβαλλε στον εντοπισμό εμπορικών χερσαίων ή και θαλάσσιων οδών, ταξινομούσε την κεκτημένη γνώση με τη βοήθεια των χαρτών και ταυτόχρονα, ευνοούσε την ανάπτυξη των σχέσεων μεταξύ των διαφόρων λαών και κατ' επέκταση και την πολιτισμική αλληλεπίδραση.²²⁶

Το έργο το οποίο εισήγαγε στον ελληνόφωνο χώρο τις άγνωστες μέχρι τότε προσεγγίσεις και απόψεις μιας νεωτεριστικής γεωγραφικής αντίληψης η οποία ήταν άμεσα επηρεασμένη από τον εκκοσμικευμένο τρόπο σκέψης —και το οποίο περιλαμβάνεται στη συλλογή Καρίδη— υπήρξε η *Γεωγραφία παλαιά τε και νέα* (Βενετία 1728) του Μελετίου Μήτρου, μετέπειτα Μητροπολίτη Αθηνών (1703-1714).²²⁷ Προϊόν της δυτικής εκκοσμικευμένης παιδείας, η *Γεωγραφία* του Μελετίου προέβαλλε την επιτακτική ανάγκη της γνωριμίας με τον αισθητό κόσμο η οποία ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τις εκκοσμικευμένες αντιλήψεις του Διαφωτισμού και «εγκαινίαζε μια σταδιακή

²²¹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 10 και Γραφ. παράστ. 3, σ. 198.

²²² Π. Κ. χφ., σ. 234, αρ. 313, στίχ. 23. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 245, αρ. 22.

²²³ Ό.π., στίχ. 24. Πρβλ. ό.π., σ. 245, αρ. 23.

²²⁴ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 125.— Γενικά για την ανάπτυξη της γεωγραφίας την περίοδο αυτή βλ. ενδεικτικά Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, τ. Β', σ. 9-13, 17, 19· Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 125-164 και Γεώργιος Ν. Βλαχάκης και Νίκος Ματσόπουλος, «Γεωγραφία-Αστρονομία. Α'. Η θεμελίωση της Γεωγραφίας κατά την εποχή της Νεοελληνικής Αναγέννησης», στο: Βλαχάκης (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών*, σ. 431-448.

²²⁵ «Άνευ τής Γεωγραφίας ή ιστορία συγκεχυμένος τι καί τυφλόν έστι μάθημα». Βλ. Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς, «Προοίμιον», στο: οι ίδιοι, *Γεωγραφία νεωτερική*, Βιέννη, Thomas Elder von Trattner, 1791, σ. ix-xiii, εδώ σ. x.

²²⁶ Βλαχάκης και Ματσόπουλος, «Η θεμελίωση της Γεωγραφίας», σ. 432.

²²⁷ Βλ. ενδεικτικά Ευλόγιος Κουρίλας, «Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος και οι κορυφαίοι δάσκαλοι Μελετίου Αθηνών και Μεθόδιος Ανθρακίτης», *Ηπειρωτική Εστία* 4 (1955), σ. 435-444.

επανεκτίμηση της ιδιότητας του “κοσμοπολίτη”». ²²⁸ Οι γεωγραφικές πραγματείες, που ακολούθησαν τη *Γεωγραφία*, διατύπωναν διευρυμένες τις ιδέες του Μελετιίου σχετικά με την εκκοσμικευμένη αντίληψη για τον χώρο που χαρακτήριζε την περίοδο του Διαφωτισμού. ²²⁹ Ενδεικτική είναι η περίπτωση, ενός άλλου έργου της συλλογής Καρίδη, της μετάφρασης από τον Γρηγόριο Φατσέα (1722-1769) του έργου του Patrick Gordon *Γεωγραφική γραμματική* (3 τόμ., Βενετία 1760). ²³⁰

Η συμπερίληψη της γεωγραφίας στα σχολικά προγράμματα στις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα υποδηλώνει την απήχηση και τη στροφή προς τις νέες αντιλήψεις περί γεωγραφίας και αντίληψης του χώρου. ²³¹ Ο Πετράκης Καρίδης, με βάση τα πιο πάνω, αποδεικνύεται πρόθυμος να αφομοιώσει τις καινούργιες αυτές αντιλήψεις. Άλλωστε, η παρουσία των γεωγραφικών συγγραμμάτων στη συλλογή του ίσως να συνδέεται και με τη χρήση τους στο διδακτικό του έργο. Και άλλοι δάσκαλοι του 18^{ου} αιώνα, κτήτορες ιδιωτικών βιβλιοθηκών, είχαν στις βιβλιοθήκες τους, ανάμεσα σε άλλα συγγράμματα, και εγχειρίδια γεωγραφίας. ²³² Παράλληλα, η παρουσία στη βιβλιοθήκη Καρίδη τεσσάρων προσκυνηταρίων, ²³³ αλλά και το πιθανό προσκυνηματικό ταξίδι του στην Ιερουσαλήμ, φανερώνουν τον παραδοσιακό προσανατολισμό της βιβλιοθήκης. Τα προσκυνητάρια εξάλλου αντιπροσωπεύουν τη λεγόμενη «γεωγραφία της πίστης», ²³⁴ στα τέσσερα έργα της βιβλιοθήκης Καρίδη περιγράφονται η Ιερά Μονή Κύκκου και προσκυνήματα των Αγίων Τόπων.

²²⁸ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 127-128. Πρβλ. Βλαχάκης και Ματσόπουλος, «Η θεμελίωση της Γεωγραφίας», σ. 437.

²²⁹ Ο.π., σ. 131 και 132.

²³⁰ Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του Φατσέα βλ. ενδεικτικά Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Ο αρχιεπίσκοπος Φιλαδέλφειας Γρηγόριος Φατσέας (1762-1768)», *Θησαυρίσματα* 4 (1967), σ. 85-113.— Σχετικά με τις μεταφράσεις ξενόγλωσσων έργων γεωγραφίας στα ελληνικά βλ. ενδεικτικά Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 69.

²³¹ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 136. Πρβλ. Μαλανδράκης, *Η Πατιμάς Σχολή*, σ. 56· Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας*, σ. 141 και Λάππας, «Συγκρότηση και εξέλιξη μιας σχολικής βιβλιοθήκης», σ. 466, 471, αρ. 69.

²³² Τερζής, *Μελέτη της εκπαίδευσης*, σ. 82.

²³³ Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 255-256 και 259, αρ. 50-51 και 64-65 αντίστοιχα.— Για τα προσκυνητάρια βλ. ενδεικτικά Σωτήριος Ν. Καδάς, *Προσκυνητάρια των Αγίων Τόπων. Δέκα ελληνικά χειρόγραφα 16^{ου}-18^{ου} αι.*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1986, σ. 35-37· Ίλια Χατζηπαναγιώτη, «Για μια τυπολογία της ταξιδιωτικής φιλολογίας του 18^{ου} αιώνα», στο: Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Περιηγητικά θέματα. Υποδομή και προσεγγίσεις*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1993, σ. 451-503, εδώ σ. 467· Σωτήριος Ν. Καδάς, *Οι Άγιοι Τόποι. Εικονογραφημένα Προσκυνητάρια 17^{ου}-18^{ου} αι.*, Αθήνα, Κάπον, 1998, σ. 14 και Κρίτων Χρυσοχοϊδής, «Ιερά Αποδημία. Το προσκυνηματικό ταξίδι στους Αγίους Τόπους στα μεταβυζαντινά χρόνια», στο: Ιόλη Βιγγοπούλου (επιμ.), *Το ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, Αθήνα, Ε.Ι.Ε., 2003, σ. 99-110, εδώ σ. 108.

²³⁴ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 126.

Τα ιστορικά κείμενα του καταλόγου (*Βίβλος χρονική περιέχουσα την ιστορίαν της βυζαντιδος*,²³⁵ *Histoire d' Herodian*,²³⁶ και *Ιστορία περί των μυθολογουμένων Θεών*)²³⁷ αντιπροσωπεύουν το 4,42% της βιβλιοθήκης Καρίδη, ποσοστό που ισοδυναμεί με εκείνο των επιστημονικών έργων.²³⁸ Αν και το ποσοστό αυτό είναι μικρό, αρκεί για να δείξει τη γενικότερη τάση που επικρατούσε την περίοδο αυτή αλλά και ταυτόχρονα, να παρουσιάσει τον Πετράκη Καρίδη κοινώνό ενός τμήματος των νεωτεριστικών ιδεών της εποχής του. Κατά την εποχή του Διαφωτισμού η ιστοριογραφία αρχίζει να στρέφεται προς την αναζήτηση των νόμων που διέπουν το ιστορικό γίνεσθαι. Η περιγραφή των εντυπωσιακών γεγονότων και η χριστιανική εσχατολογία παραχώρησαν τη θέση τους στην «τελεολογία του λόγου», καθώς επίσης και στην επισταμένη γνώση του πολιτισμού και των ηθών.²³⁹

Ορόσημο για την εμφάνιση της νέας αντίληψης για την ιστορία στον ελληνόφωνο χώρο αποτελεί η κυκλοφορία στα 1750 της μετάφρασης, από τον Αλέξανδρο Καγκελλάριο, του δεκαεξάτομου έργου του Charles Rollin (1661-1741) *Παλαιά ιστορία (Histoire ancienne)*.²⁴⁰ Το έργο αυτό, που αναφέρεται σχεδόν αποκλειστικά στην ιστορία των αρχαίων Ελλήνων, αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για τον νέο τρόπο κατανόησης της ιστορίας αλλά και για μια νέα αίσθηση του χρόνου η οποία προέκυπτε από την επίγνωση του γεγονότος ότι οι νεώτεροι Έλληνες ζούσαν στον ίδιο χώρο και μιλούσαν την ίδια γλώσσα με τους Αρχαίους.²⁴¹ Ταυτόχρονα, η ιστοριογραφία ήταν συνυφασμένη και με την προσπάθεια των Ελλήνων να βρουν τους τρόπους, που θα τους συνέδεαν με την ευρωπαϊκή σκέψη. Πρόκειται δηλαδή με άλλα λόγια για μια «δημιουργική ιστορία»,²⁴² που προϋπέθετε στον ίδιο βαθμό τόσο γνώση της παράδοσης όσο και μελέτη των νεωτεριστικών ιδεών που κυκλοφορούσαν στην κεντρική και δυτική Ευρώπη.²⁴³

²³⁵ Π. Κ. χφ., σ. 234, αρ. 313, στίχ. 17. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 243, αρ. 16.

²³⁶ Ο.π., σ. 235, στίχ. 29. Πρβλ. ό.π., σ. 248, αρ. 32.

²³⁷ Ο.π., σ. 236, στίχ. 56. Πρβλ. ό.π., σ. 260, αρ. 68.

²³⁸ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 10 και Γραφ. παράστ. 3, σ. 198.

²³⁹ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 83-84.

²⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 55-56· Πάτσιου, «Μεταφραστικές δοκιμές», σ. 214· Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 95· Ταμπάκη, «Π. "Ιστορική συνέχεια"», σ. 49 και Αθήνη, *Όψεις*, σ. 174. Πρβλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 388, αρ. 5164.

²⁴¹ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 95-96. Πρβλ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 18-19.

²⁴² Κεράς, *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης*, σ. 72. Πρβλ. ο ίδιος, «Η επιστημονική σκέψη κατά την περίοδο της Νεοελληνικής Αναγέννησης», στο: Βλαχάκης (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών*, σ. 45-101, εδώ σ. 90.

²⁴³ Κεράς, *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης*, σ. 72.

Η μελέτη και η γνώση της ιστορίας προβλήθηκε από τον Διαφωτισμό και ως μέσο για την αγωγή των πολιτών.²⁴⁴ Χαρακτηριστικές είναι οι παρατηρήσεις του Καταρτζή για την εκπαιδευτική αξία της *Παλαιάς ιστορίας* του Rollin, οι οποίες είναι αντιπροσωπευτικές για το γενικότερο πνεύμα της περιόδου: «Ἡ παλαιὰ [...] ἱστορία τοῦ κῦρ Ῥολλίνου εἶν' ἀξιόλογη· [...] κ' ἔπρεπ' [...] νὰ τὸ παραδίδουνε στὰ κοινὰ καὶ σπητικὰ σχολεῖα· [...] Καὶ πῶς μπορεῖ ἓνας ἄνθρωπος νὰ γένη φιλόσοφος, [...] ὅταν τὸ μνημονικὸ του εἶν' ἄδειο»;²⁴⁵ Από την άλλη, η παρουσία του οχτάτομου ιστοριογραφικού έργου του Ηρωδιανού στα σωζόμενα μαθηματάρια της Τουρκοκρατίας, που έχει ως θέμα του την ιστορία των Ρωμαίων, τεκμηριώνει όσα προαναφέρθηκαν.²⁴⁶ Ταυτόχρονα, αποτελεί και ένα στοιχείο που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το έργο αυτό της συλλογής Καρίδη ενδέχεται να σχετίζεται με τη φοίτηση του Λαρνακιώτη λογίου στη Σχολή της Λευκωσίας.

Ιδιαίτερα σημαντική επίσης υπήρξε η στάση που τήρησαν οι λόγιοι της εποχής του Διαφωτισμού απέναντι στο Βυζάντιο και στη μελέτη της ιστορίας αυτής της περιόδου. Όπως είναι γνωστό οι λόγιοι της εποχής του Διαφωτισμού απαξίωσαν γενικά τα μεσαιωνικά χρόνια και συνεπώς τα βυζαντινά ως εποχή κατά την οποία κυριαρχούσε ο σκοταδισμός. Μια μερίδα λογίων του Διαφωτισμού ωστόσο δεν απαξίωσαν πλήρως το Βυζάντιο ως ιστορική περίοδο. Το δίλημμα και η αμηχανία των ιστορικών της περιόδου του Διαφωτισμού σχετικά με τη βυζαντινή ιστορία θα μπορούσε να ξεπεραστεί αν η βυζαντινή ιστορία προσεγγιζόταν με τα νέα γνωστικά κριτήρια τα οποία θα παραμέριζαν τα όποια κατάλοιπα δεισιδαιμονίας που συνδέονταν με το Βυζάντιο και δεν είχαν σχέση με τις εκκοσμηκευμένες ιδέες του Διαφωτισμού.²⁴⁷

Η έκδοση της εξάτομης *Βυζαντίδος* του Βυζαντινού ποιητή και χρονογράφου Μιχαήλ Γλυκά (12^{ος} αιώνας) από τον Ιωάννη Στάνο στα 1767, έργο της βιβλιοθήκης Καρίδη, συνιστά αντιπροσωπευτικό δείγμα της πιο πάνω αντίληψης.²⁴⁸ Με την παρουσίαση στον πρόλογο του έργου των μεθοδολογικών προβλημάτων που συνδέονταν με την τεκμηρίωση

²⁴⁴ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 103.

²⁴⁵ Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, σ. 177, στίχ. 33, 36-37. Πρβλ. ενδεικτικά Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 55-56· Πάτσιου, «Μεταφραστικές δοκιμές», σ. 214 και Άννα Ταμπάκη, «VII. Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις στη ελληνική μετάφραση του έργου του Charles Rollin, *Παραγγέλματα δια την καλήν ανατροφὴν των παιδων*», στο: η ίδια, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, σ. 127-138.

²⁴⁶ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια*, σ. 179-180. Πρβλ. Μαλανδράκης, *Η Πατριάς Σχολή*, σ. 56· Γριτσόπουλος, «Τα εν τη σχολή Δημητσάνης», σ. 174-175· Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία*, σ. 141 και Λάππας, «Συγκρότηση και εξέλιξη μιας σχολικής βιβλιοθήκης», σ. 467, 471, αρ. 74.

²⁴⁷ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 106.

²⁴⁸ Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 98-99, αρ. 1330.— Για το έργο και τον μεταφραστή Στάνο βλ. ενδεικτικά Νίκος Γ. Σβορώνος, «Ιωάννης Στάνος», *Αθηνά* 49 (1939), σ. 233-242.

και τη δυνατότητα επαλήθευσης κατά τη συγγραφή της ιστορίας,²⁴⁹ αυτή η έκδοση των παραφρασμένων βυζαντινών ιστορικών κειμένων «προσέφερε την εναλλακτική επιλογή της κριτικής αντί της απόρριψης [της βυζαντινής ιστορίας]. [...] Η προσέγγιση αυτή θα πρόσφερε τη δυνατότητα να εντοπιστούν στη βυζαντινή παράδοση οι ιστορικοί δεσμοί των νεοτέρων με τους αρχαίους Έλληνες».²⁵⁰ Τέλος, παρότι, συχνά οι πρόλογοι των ιστοριογραφικών έργων που κυκλοφόρησαν στον 18^ο αιώνα τόνιζαν την αξία της ιστορίας σε σχέση με τα υπόλοιπα γνωστικά αντικείμενα ή σε αντίθεση με τις μυθολογίες,²⁵¹ η παραγωγή και η απήχηση των τελευταίων συνεχίστηκε την περίοδο που εξετάζεται και συνδέθηκε με το ενδιαφέρον που εκδήλωνε μια ομάδα λογίων για την ελληνική Αρχαιότητα. Αυτό άλλωστε δηλώνει η ύπαρξη του μυθολογικού έργου *Ιστορία περί των μυθολογουμένων Θεών* (Βιέννη 1757), ενός έργου που εντοπίζεται στα έργα της βιβλιοθήκης Καρίδη.

Μικρότερο ποσοστό σε σχέση με τα ιστορικά κείμενα της βιβλιοθήκης Καρίδη καταλαμβάνουν τα φιλοσοφικά συγγράμματα. Πρόκειται για δύο μόνο έργα, το *Θέατρον πολιτικόν* σε χειρόγραφη μορφή,²⁵² και τη *Μεταφυσική* του Αριστοτέλη,²⁵³ με ποσοστό 2,94% αντίστοιχα.²⁵⁴ Τα έργα αυτά αποτυπώνουν την αμφιταλάντευση του Πετράκη Καρίδη ανάμεσα στον νεωτεριστικό και παραδοσιακό τρόπο σκέψης.

Η παλαιότερη έρευνα, προσπαθώντας να περιγράψει τη Φιλοσοφία, κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η: «Φιλοσοφία είναι τώρα λιγότερο ένα καθορισμένο περιεχόμενο και περισσότερο μια στάση —στάση εγκοσμιοκρατική, χειραφετική και κριτική».²⁵⁵ Ειδικότερα, η νέα φιλοσοφική σκέψη:

[προσανατολίζεται στην] απόρριψη του αποστεωμένου αριστοτελισμού. [...] Η πραγμάτωση του σκοπού αυτού επιζητείται [...] διαμέσου του αναπροσανατολισμού του φιλοσοφικού στοχασμού προς τον αισθητό κόσμο, [...] διαμέσου της αναγνώρισης της προτεραιότητας των ηθικοπρακτικών προβλημάτων απέναντι στη μεταφυσική, και, τέλος, διαμέσου της άμεσης ή έμμεσης ταύτισης της φιλοσοφίας με τον κριτικό Λόγο, ο οποίος αναγκαστικά έχει λιγότερο ή περισσότερο οξεία αντιθεολογική αιχμή.²⁵⁶

²⁴⁹ Δημήτριος Θεοδοσίου, «Περί της ιστορίας του Κόσμου. Προοίμιον του τυπογράφου», στο: Ιωάννης Στάνος, *Βίβλος χρονική περιέχουσα την ιστορία της Βυζαντίδος [...]*, επιμ.: Αγάπιος Λοβέρδος, [Βενετία], Δημήτριος Θεοδοσίου, 1767, σ. [III-XII].

²⁵⁰ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 107 και 106. Πρβλ. Ταμπάκη, «Π. “Ιστορική συνέχεια”», σ. 49-50.— Ο Αλέξης Πολίτης θεωρεί τη *Βυζαντίδα* ως το κατεξοχήν τεκμήριο της ιστορικής αίσθησης της εποχής της. Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες στους ένδοξους αρχαίους προγόνους», *Ο Πολίτης. Δεκαπενθήμερος*, 32 (21.2.1997), σ. 12-20.

²⁵¹ Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 56. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 134-135.

²⁵² Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 30. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 248-249, αρ. 33.

²⁵³ Ο.π., στίχ. 39. Πρβλ. ό.π., σ. 253, αρ. 46.

²⁵⁴ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 10 και Γραφ. παράστ. 3, σ. 198.

²⁵⁵ Κονδύλης, «Η έννοια της φιλοσοφίας», σ. 18. Πρβλ. Καράς, *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης*, σ. 51, 60, 63 και ο ίδιος, «Η επιστημονική σκέψη», σ. 74, 80-81, 83.

²⁵⁶ Κονδύλης, «Η έννοια της φιλοσοφίας», σ. 17, 19. Πρβλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 16· Καράς, *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης*, σ. 51 και ο ίδιος, «Η επιστημονική σκέψη», σ. 74.

Η μεταφυσική που απασχόλησε τους λογίους πριν τον 18^ο αιώνα, κατά την περίοδο του Ευρωπαϊκού και Νεοελληνικού Διαφωτισμού παραμερίστηκε, δίνοντας τη θέση της σε άλλου τύπου φιλοσοφικούς προβληματισμούς.²⁵⁷ Στο προσκήνιο του φιλοσοφικού στοχασμού τοποθετήθηκε η ηθική. Η φιλοσοφική σκέψη στρέφεται προς κοινωνικά ζητήματα και αποκτά έναν ηθικοπρακτικό προσανατολισμό, έχοντας ως στόχο της να απελευθερώσει τον σύγχρονο άνθρωπο από τις δεισιδαιμονίες και τη μεταφυσική αβεβαιότητα²⁵⁸ και να τον βοηθήσει να κατακτήσει την ευδαιμονία στα εγκόσμια.²⁵⁹

Παρά τα νεωτεριστικά στοιχεία που εμφανίζονται στην ελληνική φιλοσοφική σκέψη κατά τον 18^ο αιώνα, η κυρίαρχη τάση σε όλον σχεδόν τον αιώνα θα παραμείνει ο Αριστοτελισμός. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν εδώ τα έργα του Νικολάου Μαυροκορδάτου.²⁶⁰ Σε αυτά, κυρίως στην πραγματεία *Περί Καθηκόντων* (*De Officiis*) (Βουκουρέστι 1719) απαντούν συχνά έννοιες της αριστοτελικής ηθικής.²⁶¹ Στόχος του Νικολάου Μαυροκορδάτου ήταν να κοσμήσει τον κλασικό αριστοτελικό πολίτη με χριστιανικές αρετές.²⁶² Όπως έχει σημειωθεί, οι απόψεις του Μαυροκορδάτου περί κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας αντιπροσωπεύουν ένα ενδιάμεσο στάδιο ανάμεσα στη βυζαντινή κοσμοθεωρία και στην υπό διαμόρφωση νεοελληνική συνείδηση. Ο μεταιχμιακός χαρακτήρας τους αποτυπώνεται στην επιλογή του Μαυροκορδάτου να μεταφράσει το έργο του Marlianus *Θέατρον πολιτικόν*.

Η μετάφραση αυτή εντοπίζεται στη βιβλιοθήκη Καρίδη.²⁶³ Ο Λαρνακιώτης λόγιος συμερίζεται το ενδιαφέρον που δείχνει η ελληνική λογιοςύνη της εποχής για την αριστοτελική φιλοσοφία. Στα έργα της συλλογής του απαντά, για παράδειγμα η *Μεταφυσική* του Αριστοτέλη. Η πρώτη επαφή του Καρίδη με τη σκέψη του αρχαίου φιλοσόφου θα πραγματοποιήθηκε προφανώς στα χρόνια της μαθητείας του. Όπως γνωρίζουμε από πολλές μαρτυρίες συγχρόνων στα ελληνικά σχολεία της εποχής ήταν

²⁵⁷ Κονδύλης, «Η έννοια της φιλοσοφίας», σ. 30. Πρβλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 15, 242.

²⁵⁸ Κονδύλης, «Η έννοια της φιλοσοφίας», σ. 30. Πρβλ. ο ίδιος, «Το ηθικοφιλοσοφικό πρόβλημα», στο: ο ίδιος, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 151-174, εδώ σ. 153.

²⁵⁹ Παναγιώτης Κονδύλης, «Η έννοια της μεταφυσικής», στο: ο ίδιος, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 47-57, εδώ σ. 47, 48-49.

²⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά Δημαράς, *Ιστορία*, σ. 133-135· Άλκης Αγγέλου, *Πλάτωνος τύχαι. Η λόγια παράδοση στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα, Ερμής, 1985, σ. 63-81· Λάμπρος Καμπερίδης, «Η σοφολογική παράδοση και το *Περί Καθηκόντων* του Νικολάου Μαυροκορδάτου», *Παλίμψηστον* 14-15 (1994-1995), σ. 37-52 και Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 37-38.

²⁶¹ Βλ. Κονδύλης, «Το ηθικοφιλοσοφικό πρόβλημα», σ. 155· Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 37-38 και Ταμπάκη, «Π. "Ιστορική συνέχεια"», σ. 46. Πρβλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 238, αρ. 3814.

²⁶² Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 38.

²⁶³ Ο.π., σ. 39-40.

διαδεδομένη η διδασκαλία της αριστοτελικής φιλοσοφίας²⁶⁴ μέσα από τα έργα του Θεόφιλου Κορυδαλέα (1570-1646).²⁶⁵

Συναφή με την ηθική φιλοσοφία είναι και τα ηθικοπρακτικά κείμενα του τύπου των Χρηστοηθειών, των οδηγών δηλαδή σωστής συμπεριφοράς.²⁶⁶ Αυτά αντιπροσωπεύονται στη βιβλιοθήκη Καρίδη με δύο έργα (*Νουθεσίαι διδασκτικάί του πατρός προς τον υιόν*,²⁶⁷ και *Χρηστοήθεια* του Αντωνίου Βυζάντιου),²⁶⁸ που αντιστοιχούν στο 2,94%.²⁶⁹ Οι πραγματείες αυτές, άμεσα συνυφασμένες με τις νέες ηθικοφιλοσοφικές θεωρίες, οι οποίες διαμορφώθηκαν την εποχή του Διαφωτισμού, στόχευαν στη ρύθμιση της κοινωνικής συμπεριφοράς αλλά και της ηθικής οργάνωσης της κοινωνίας, εστιάζοντας στον άνθρωπο και στα καθήκοντα του με απώτερο στόχο την εξασφάλιση της επίγεια ευδαιμονίας.²⁷⁰ Οι χρηστοήθειες προωθούν νέες αντιλήψεις όχι μόνο για τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους αλλά και του ανθρώπου με το σώμα του (φροντίδα σώματος, υγιεινή).²⁷¹ Στις πραγματείες αυτές και στην προσπάθειά τους να κανονικοποιήσουν την καθημερινή ζωή είναι έκτυπες οι μεταβολές της ελληνικής κοινωνίας από την επαφή με τον δυτικό κόσμο και τις ιδέες του Διαφωτισμού.²⁷² Ο κανονιστικός στόχος των χρηστοηθειών είναι εμφανής ήδη στην πρώτη νεοελληνική χρηστοήθεια που κυκλοφόρησε, αυτήν του Αντωνίου Βυζάντιου (1680;-1711;).²⁷³

Η *Χρηστοήθεια* του Βυζάντιου, η οποία περιλαμβάνεται ανάμεσα στα βιβλία του Καρίδη, έγινε αρχικά γνωστή μέσω χειρογράφων (ανάμεσα στα οποία και χειρόγραφα

²⁶⁴ Κωνσταντίνου, *Λεξικόν τετραγλωσσον*, τ. Α', σ. 10.

²⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 29-33. Πρβλ. Μαλανδράκης, *Η Πατριάρχης Σχολή*, σ. 56, 74-75· Γριτσόπουλος, «Τα εν τη σχολή Δημητσάνης», σ. 173· Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία*, σ. 141 και Λάππας, «Συγκρότηση και εξέλιξη μιας σχολικής βιβλιοθήκης», σ. 466, 468-469, αρ. 18, 21.

²⁶⁶ Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 38, 252, 253. Πρβλ. Δημαράς, *Ιστορία*, σ. 218 και Έμμη Βαϊκούση, «Χρηστοήθειες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην ελληνική κοινωνία (18^{ος}-19^{ος} αι.)», στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας. Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984*, 2 τόμ., Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1986, εδώ τ. Α', σ. 287-299, εδώ σ. 287.

²⁶⁷ Π. Κ. χφ., σ. 235, αρ. 313, στίχ. 39. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 252-253, αρ. 45.

²⁶⁸ Ο.π., σ. 236, στίχ. 55. Πρβλ. ό.π., σ. 260, αρ. 67.

²⁶⁹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 10 και Γραφ. παράστ. 3, σ. 198.

²⁷⁰ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95. Πρβλ. Βαϊκούση, «Χρηστοήθειες», σ. 291.

²⁷¹ Κονδύλης, «Το ηθικοφιλοσοφικό πρόβλημα», σ. 159, 161-162.

²⁷² Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 34.

²⁷³ Βλ. Περικλής Γ. Ζερλέντης, «Αντώνιος ο Βυζάντιος διδάσκαλος της εν Κωνσταντινούπολει Μεγάλης του Γένους Σχολής», *Byzantinische Zeitschrift* 16 (1907), σ. 241-253 και Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματικά*, σ. 71-72.

μαθηματάρια).²⁷⁴ Εκδόθηκε για πρώτη φορά στα 1780 —συμπεριλήφθηκε και στην *Εγκυκλοπαιδεία* του Πατούσα—²⁷⁵ και έτυχε μεγάλης διάδοσης και απήχησης.²⁷⁶ Την πρώτη έκδοση της *Χρηστοθήειας* του Βυζάντιου ακολούθησαν και άλλες εκδόσεις με ανάλογο περιεχόμενο και κατεύθυνση.²⁷⁷ Είναι η μόνη από τις χρηστοθήειες που χρησιμοποιήθηκε ως σχολικό εγχειρίδιο.²⁷⁸

Ο Καρίδης θα προμηθεύτηκε τη *Χρηστοθήεια* του Βυζάντιου είτε ως μαθητής στη Σχολή της Λευκωσία, είτε και ως δάσκαλος αργότερα. Η παρουσία στη συλλογή του του έργου *Νουθεσίαι διδακτικά του πατρός προς τον υιόν* δηλώνει για άλλη μια φορά το ενδιαφέρον του για κείμενα ηθικοπρακτικού προσανατολισμού. Το ενδιαφέρον αυτό δεν παύει να είναι ένα νεωτεριστικό στοιχείο, ακόμη και όταν το περιεχόμενο των κειμένων, όπως συμβαίνει με το *Νουθεσίαι διδακτικά του πατρός προς τον υιόν*, είναι παραδοσιακό (οι ανθρώπινες σχέσεις ρυθμίζονταν με σημείο αναφοράς τον Θεό).²⁷⁹

Όπως προκύπτει από τον κατάλογο της βιβλιοθήκης Καρίδη το 1,47% των έργων αποτελείται από δημοσιεύματα που περιέχουν πρακτικές, «χρήσιμες», γνώσεις.²⁸⁰ Ο Φ. Ηλιού στην κατηγορία αυτή συμπεριέλαβε, κυρίως, τα ζυγόμετρα, τους «γλυζούνηδες», τις πρακτικές λογαριασμών (λογαριαστικές), τα μηνολόγια, τα ημερολόγια και άλλα έργα παρόμοιου τύπου.²⁸¹ Εάν ληφθεί υπόψη το είδος των έργων που ο Ηλιού συμπεριέλαβε στην ειδολογική αυτή κατηγορία, μπορούμε, με κάποια επιφύλαξη, να εντάξουμε στις

²⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά Ζερλέντης, «Αντώνιος ο Βυζάντιος», σ. 244-246· ο ίδιος, «Προσθήκαι εις τα περί Αντωνίου του Βυζαντίου», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 7 (1910), σ. 470-479, εδώ σ. 474-476 και Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια*, σ. 72 και 75.

²⁷⁵ Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 349, αρ. 4683. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 115, αρ. 1560.

²⁷⁶ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 115 και 350, αρ. 1561, 1563-1567 και 4684 αντίστοιχα και Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα*, τ. Α', σ. 27, 32, 52, 88-89, 92-93, αρ. *1802.1, 1802.14, *1802.60, *1803.80, *1804.4 αντίστοιχα. Πρβλ. Βαϊκούση, «Χρηστοθήειες», σ. 288 (σημ. 5)· Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια*, σ. 74-77 και Τερζής, *Μελέτη της εκπαίδευσης*, σ. 76.

²⁷⁷ Αναφορικά με τις διάφορες χρηστοθήειες που κυκλοφόρησαν την περίοδο του Διαφωτισμού βλ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 253· Βαϊκούση, «Χρηστοθήειες», σ. 287-291· Anna Tabaki και Alexandra Sphini, «Typologie des manuels d' éthique et de comportement en langue grecque vers la fin du XVIIIe siècle. L' évolution du genre, reflet du processus de modernisation du Sud-Est Européen», *Revue des Études Sud-Est Européen* 30 (1992), σ. 253-268 και Τερζής, *Μελέτη της εκπαίδευσης*, σ. 76-77.

²⁷⁸ Βλ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 252· Βαϊκούση, «Χρηστοθήειες», σ. 287 και Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια*, σ. 17, 71-77. Πρβλ. Μαλανδράκης, *Η Πατριάς Σχολή*, σ. 57· Τερζής, *Μελέτη της εκπαίδευσης*, σ. 77 και Roula Ziogou-Karastergiou και Efstratios Vacharoglou, «The Development of Pupils' Moral Behavior Through Handbooks of "Morality" at the End of the 18th and the Beginning of the 19th Century in Greece», *Menon: Journal of Educational Research* 1 (2012), σ. 112-129, εδώ σ. 115.

²⁷⁹ Βαϊκούση, «Χρηστοθήειες», σ. 291.

²⁸⁰ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 10 και Γραφ. παράστ. 3, σ. 198. Πρβλ. Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95.

²⁸¹ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95 (σημ. 1).

πρακτικές γνώσεις και τα χρησολόγια (κυρίως αυτά που δεν συνδέονται με τον προφητικό χιλιασμό) λόγω της συνάφειάς τους με τα παραπάνω έργα, ως προς το περιεχόμενο, καθώς επίσης και ως προς τη χρήση.²⁸² Σε αυτήν την κατηγορία θα πρέπει προφανώς να κατατάξουμε και ένα άλλο έργο που καταγράφεται στον κατάλογο της βιβλιοθήκης Καρίδη, το «Χρησολόγιον τῆς κωνσταντινουπόλεως χειρόγραφον», παρότι η ταύτιση του τίτλου αυτού με κάποιο από τα γνωστά κείμενα της εποχής δεν στάθηκε εφικτή.²⁸³

Τα χρησολόγια έχουν μία σημαντική παράδοση και σε σημαντικό βαθμό κληροδοτήθηκαν στον νέο ελληνισμό από το Βυζάντιο.²⁸⁴ Ακόμα και στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα τα χρησολόγια διατήρησαν τη δημοτικότητά τους, παρά τις αντιδράσεις των λογίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.²⁸⁵ Παράχθηκαν μάλιστα και νέα.²⁸⁶ Από επιστημονικής άποψης, τα συγγράμματα αυτά, θεωρούνται κείμενα «πρωτοβάθμιας επιστημονικής σκέψης».²⁸⁷ Περιορίζονται δηλαδή, στην περιγραφή διάφορων φυσικών

²⁸² λ. «Χρησολόγιον», στη: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΚΔ', σ. 708-709, εδώ σ. 708. Πρβλ. «Επί των Βυζαντινών η χρησολογία ενωθείσα μετά της αστρολογίας και της λοιπής αγυρτώδους θεοσοφίας των Αιγυπτίων και Χαλδαιών προήχθη εις επιστήμην». Βλ. Ευλόγιος Κουρίλας Λαυριώτης, «Θεόκλητος ο Πολυείδης και το λεύκωμα αυτού εν Γερμανία (εξ ανεκδότου κώδικος). Ο φιλελληνισμός των Γερμανών», *Θρακικά* 5 (1934), σ. 69-161, εδώ σ. 74-75.

²⁸³ Π. Κ. χφ., σ. 236, αρ. 313, στίχ. 52. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 258-259, αρ. 63.

²⁸⁴ Νικολαΐδης, «Οι επιστήμες στο Βυζάντιο», σ. 27.— Σύμφωνα με τον Herbert Hunger: «Οι άνθρωποι εκείνης της εποχής, που επιδίωκαν τη γενική ασφάλεια και την ατομική ευτυχία προσπαθώντας να δραπετεύσουν από την απογοητευτική και πολλές φορές τρομακτικά επικίνδυνη καθημερινή ζωή, είχαν την δυνατότητα, ανάλογα προς την κοινωνική τους θέση και το μορφωτικό τους επίπεδο, να προσφύγουν σε διάφορα μέσα, από τον ονειροκρίτη και τους περίεργους συγγενείς του, όπως ήταν τα βροντολόγια, τα σεισμολόγια, οι βιβλιομαντείες κτλ., από πρωτόγονους χρησμούς και μαγανείες ως την πυθαγόρεια αριθμοσοφία». «Από τέτοιου είδους αναζητήσεις», όπως παρατήρησε η Ελένη Κακουλίδη-Πάνου, «προήλθαν τα διάφορα κείμενα αστρολογίας, από τα μεμονωμένα ωροσκόπια ως τα αστρολογικά εγχειρίδια, που σώζονται πολυάριθμα από όλες τις εποχές». Βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. Γ', σ. 15 και Ελένη Κακουλίδη-Πάνου, «Ο γεννηθείς νεώτερος εν καιρώ ζωδίου...». Ένα ανέκδοτο αστρολογικό κείμενο του 16^{ου} αιώνα», *Δωδώνη* 9 (1954), σ. 75-86, εδώ σ. 75 αντίστοιχα.

²⁸⁵ Ενδεικτική είναι η άποψη του Καισάριου Δαπόντε (1713/1714-1784) στο έργο του *Γεωγραφική Ιστορία* (γρ. 1782) αναφορικά με την πρόσληψη των χρησολογίων κατά τον 18^ο αιώνα. Το παράθεμα που ακολουθεί ενισχύει τα πιο πάνω: «Προφήται σεις, θρηνήσατε, σεις λέγω χρησολόγοι, | στον άνεμον οι λόγοι σας, ψευστήτε αστρολόγοι! | Ρωμαίοι, ας θρηνήσωμεν την αχρειότητά μας· | δι' αυτήν εχάσαμεν την ενδοξότητά μας!». Βλ. Καισάριος Δαπόντες, *Γεωγραφική Ιστορία*, στο: <http://www.snhell.gr/references/quotes/writer.asp?id=92> [πρόσβ: 2 Οκτ. 2012].— Το έργο αυτό παρέμεινε ανέκδοτο και το χειρόγραφο του λανθάνει. Αναφορές στη *Γεωγραφική Ιστορία* έγιναν από τον Γ. Π. Σαββίδη. Βλ. Γεώργιος Π. Σαββίδης, «Σημείωση του επιμελητή», στο: Κωνσταντίνος (Καισάριος) Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων τουτέστι, βιβλίον περιέχον την περίοδον του τιμίου Ξύλου του ζωοποιού Σταυρού, του εν τη Ιερα και Βασιλική Μονή του Ξηροποτάμου, τη ούση εν τω αγιονύμω Όρει του Άθωνος και άλλα διάφορα*, επιμ.: Γεώργιος Π. Σαββίδης, Αθήνα, Ερμής, ³1995, σ. 421-427, εδώ σ. 427 και ο ίδιος, «Σημείωση του επιμελητή», στο: Κωνσταντίνος (Καισάριος) Δαπόντες, *Κωνσταντίνου Δαπόντε Καμινάρη του μετονομασθέντος Καισαρίου. Κανών περιεκτικός πολλών εξαιρέτων πραγμάτων των εις πολλές πόλεις, και νήσους και έθνη, και ζώα γνωσμένων (1778)*, επιμ.: Γεώργιος Π. Σαββίδης, Αθήνα, Δέσχη, 1991, (= Ποικίλη Στοά), σ. 53-92, εδώ σ. 57.— Ενδεικτικά για τη ζωή και το έργο του Καισάριου Δαπόντε βλ. Δημαράς, *Ιστορία*, σ. 151-155.

²⁸⁶ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 174. Πρβλ. ενδεικτικά Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Χρησολογικό εικονογραφημένο μονόφυλλο των αρχών του 18^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 7 (1978), σ. 46-59.

²⁸⁷ Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, τ. Β', σ. 10.

φαινομένων, ενώ οι ερμηνείες που επιχειρούν είναι άμεσα επηρεασμένες από αρχαίες πραγματείες (κυρίως από αριστοτελικά έργα) ή και από τα εκκλησιαστικά κείμενα, εμπλουτισμένη όμως με ποικίλες δεισιδαιμονίες, προλήψεις κτλ.²⁸⁸

Η τελευταία ειδολογική κατηγορία έργων της συλλογής Καρίδη, τα «διάφορα», με ποσοστό 7,35% επί του συνόλου,²⁸⁹ συγκεντρώνει μικρές ομάδες εντύπων, οι περισσότερες από τις οποίες αφορούν «κανονικά» βιβλία, δηλαδή διοικητικά έντυπα, νομικά βιβλία, νόμους, νομολογίες κ.ά. τόσο ξενόγλωσσα όσο και ελληνόγλωσσα.²⁹⁰ Αναφερόμαστε στα *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου Κριτού Θεσσαλονίκης πρόχειρον, το λεγόμενον η Εξάβιβλος*,²⁹¹ *Βούλλα του μακαριωτάτου Πάπα Λέοντος, Γ΄*,²⁹² *Νεαραί Ιουστινιανού βασιλέως*,²⁹³ *Τυπική διάταξις ως εύρηται της κατά την νήσον Κύπρον, σεβασμίας και βασιλικής Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου, Μαχαιράδος*,²⁹⁴ και «συνάθροισις διαφόρων ύποθέσεων, ήτοι τὸ παρὸν χειρόγραφον».²⁹⁵ Η παρουσία των πιο πάνω νομικών βιβλίων στη συλλογή Καρίδη δείχνει τις απαρχές ενός ενδιαφέροντος για ζητήματα πολιτικής οργάνωσης και φιλοσοφίας και ένα ενδιαφέρον για τα κοινά το οποίο κορυφώθηκε την περίοδο του Διαφωτισμού με τη διατύπωση ιδεών περί πολιτικού φιλελευθερισμού και ισότητας.²⁹⁶ Στην κατηγορία που εξετάζουμε εντάσσεται και ένα από τα τρία χειρόγραφα της βιβλιοθήκης Καρίδη το οποίο φέρει τον τίτλο «συνάθροισις διαφόρων ύποθέσεων, ήτοι τὸ παρὸν χειρόγραφον». Πρόκειται για το ίδιο το «χειρόγραφο Καρίδη». Η απόφαση να ενταχθεί το χειρόγραφο αυτό στην κατηγορία αυτή στηρίχθηκε στο περιεχόμενο του —ακριβώς επειδή το περιεχόμενό του είναι γνωστό— το χειρόγραφο δεν μπορεί να ταξινομηθεί σε καμία από τις δώδεκα άλλες ειδολογικές κατηγορίες.

²⁸⁸ Ο.π.— Σε ότι αφορά τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο ο Πετράκης Καρίδης ήρθε σε επαφή με το πιο πάνω χρησιμολογικό κείμενο, η μόνη σχετική ένδειξη που διαθέτουμε είναι η παρουσία χρησιμολογιών στη βιβλιοθήκη της Σχολής Δημητσάνης, η οποία μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι τέτοιου είδους έργα ή άλλα παρόμοια εντοπίζονταν σε σχολικές βιβλιοθήκες και ενδεχομένως και σε αυτήν στη Σχολή της Λευκωσίας. Βλ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Κατάλογος των χειρογράφων κωδίκων της Βιβλιοθήκης της Σχολής Δημητσάνης», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 24 (1954), σ. 230-274, εδώ σ. 235, 238, αρ. 82 και 90 αντίστοιχα.— Η Αγγελική Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου στη μελέτη της με θέμα τα μαθηματικά των ελληνικών Σχολείων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας δεν εντοπίζει σε αυτά κανένα χρησιμολόγιο.

²⁸⁹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 10 και Γραφ. παράστ. 3, σ. 198.

²⁹⁰ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 95-96 (και σημ. 1).

²⁹¹ Π. Κ. χφ., σ. 234, αρ. 313, στίχ. 11. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 241, αρ. 8.

²⁹² Ο.π., στίχ. 15. Πρβλ. ό.π., σ. 242, αρ. 13.

²⁹³ Ο.π., σ. 235, στίχ. 38. Πρβλ. ό.π., σ. 251-252, αρ. 43.

²⁹⁴ Ο.π., στίχ. 50. Πρβλ. ό.π., σ. 258, αρ. 61.

²⁹⁵ Ο.π., στίχ. 47. Πρβλ. ό.π., σ. 257, αρ. 57.

²⁹⁶ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 14, 17.

Στον ελληνόφωνο χώρο την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ανιχνεύεται σε πολλούς τομείς της δημόσιας ζωής μια έντονη επίδραση της βυζαντινής παράδοσης. Το δίκαιο υπήρξε ένας από τους τομείς της δημόσιας ζωής του 18^{ου} αιώνα στον οποίο παρατηρούνται «ισχυρές βυζαντινές επιβιώσεις».²⁹⁷ Αξιοπρόσεκτη είναι η παρουσία στη βιβλιοθήκη Καρίδη βυζαντινών νομικών συγγραμμάτων, όπως η *Εξάβιβλος* και οι *Νεαραί*. Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτη είναι η δημόδης διασκευή της *Εξαβίβλου* (Βενετία 1744) του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου (14^ο αιώνας) από τον Αλέξιο Σπανό η οποία απαντά στη βιβλιοθήκη Καρίδη.²⁹⁸ Το έργο αυτό στον ελληνόφωνο χώρο τη δεδομένη χρονική στιγμή, δηλαδή την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, δεν αποτελούσε ένα απλό δικανικό εγχειρίδιο.²⁹⁹ Θεωρήθηκε ως η βασική πηγή του βυζαντινού αστικού δικαίου το οποίο αποτέλεσε και τη βάση για τα υπόλοιπα νομικά εγχειρίδια που συντάχθηκαν.³⁰⁰ Παράλληλα, το εγχειρίδιο αυτό φαίνεται ότι αποτέλεσε ένα «πρόχειρο [νομικό] εγχειρίδιο [...] βασικό της νεώτερης παιδείας»,³⁰¹ και θεωρήθηκε από τον Καταρτζή στο έργο του *Δικανική Τέχνη* (γρ. Βουκουρέστι 1793) ως «βιβλίον διδασκαλικόν, παρμένον ἄπὸ τὰ νομικά».³⁰²

Εξίσου αξιόλογη είναι και η παρουσία του *Corpus iuris civilis* που συμπεριλαμβάνει και τις *Νεαρές* στη βιβλιοθήκη.³⁰³ Η Ιουστινιάνεια νομοθεσία άσκησε μεγάλη επιρροή στο ευρωπαϊκό δίκαιο του Μεσαίωνα και αργότερα των νεότερων χρόνων.³⁰⁴ Άλλωστε από αυτήν δεν απουσίαζαν και οι προϋποθέσεις για να αποτελέσει, σύμφωνα πάλι με τον Καταρτζή (ο οποίος τη συμπεριέλαβε μαζί με άλλα εγχειρίδια στο «Συστηματικὸν Διάγραμμα τῆς ἀνθρώπινης ἢ θείας σοφίας» που αποτελούσε μια πρόταση για τη βελτίωση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος), ένα από τα εγχειρίδια για τη διδασκαλία των «νομικῶν τῆς Πολιτείας».³⁰⁵ Τα νομικά έντυπα της βιβλιοθήκης Καρίδη

²⁹⁷ Ταμπάκη, «Π. “Ιστορική συνέχεια”», σ. 43.

²⁹⁸ Βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, «Εισαγωγή», στο: Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, *Πρόχειρον νόμων ἢ Εξάβιβλος*, επιμ.: Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, Αθήνα, Δωδώνη, 1971, (= Βυζαντινά και Νεοελληνικά Κείμενα, 1), σ. ζ'-ρια', εδῶ σ. ιγ'-λ' και ογ'-οσ'. Georg Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινοῦ κράτους*, μτφρ.: Ιωάννης Παναγόπουλος, επιστ. εποπτ.: Ευάγγελος Κ. Χρυσός, 3 τόμ., Αθήνα, Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Δ. Βασιλόπουλος, 2001-2002, (= Βιβλιοθήκη Βυζαντινῆς Ιστορίας και Φιλολογίας, 1), εδῶ τ. Γ', σ. 163 και Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, τ. Γ', σ. 371-372.

²⁹⁹ Πιτσάκης, «Εισαγωγή», σ. πθ'.

³⁰⁰ Ο.π. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 4'-4ε' και Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, τ. Γ', σ. 372.

³⁰¹ Πιτσάκης, «Εισαγωγή», σ. να', ιβ'.

³⁰² Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, σ. 277, στίχ. 34-35. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 160, στίχ. 19-20.

³⁰³ Βλ. ενδεικτικά Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, τ. Γ', σ. 204-207, 274-277.

³⁰⁴ Βλ. ενδεικτικά Πιτσάκης, «Εισαγωγή», σ. ι' και πε' και Ostrogorsky, *Ιστορία*, τ. Β', σ. 119.

³⁰⁵ Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, σ. 160, στίχ. 18.— Σχετικά με το περιεχόμενο του «Συστηματικὸν Διαγράμματος» βλ. στο ίδιο, σ. 127-167. Πρβλ. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, τ. Γ', σ. 269, 310-311.— Εξάλλου, τα δύο αυτά νομικά έργα θα πρέπει επιπλέον να εξεταστούν στο πνεύμα του νομικού ουμανισμού που αναπτύχθηκε στην Ευρώπη κατά την περίοδο της Αναγέννησης, ενώ στον ελληνόφωνο χώρο δείγματα της τάσης αυτής είναι ορατά τόσο σε ιδιωτικές βιβλιοθήκες στην Κρήτη κατά την

υπογραμμίζουν την ταλάντευση των λογίων της περιόδου μεταξύ παράδοσης και νεωτερισμού. Όπως επισημαίνει η Άννα Ταμπάκη: «Από τη μια μεριά αναδύεται το Βυζάντιο ως μια πολιτισμική και πολιτική οντότητα απολύτως ενσωματωμένη μέσα στην ελληνική παράδοση, ενώ από την άλλη, μια ομάδα λογίων που εμμένουν στις ιδέες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού [...], τονίζουν τις έννοιες της βυζαντινής πολιτισμικής παρακμής και του πολιτικού σκοταδισμού».³⁰⁶

5.4. Κατηγοριοποίηση των έντυπων του καταλόγου κατά τον χρόνο και τον τόπο έκδοσης

Παρότι δεν είναι δυνατόν να εντοπιστεί με ασφάλεια για όλα τα έντυπα της βιβλιοθήκης Καρίδη η συγκεκριμένη έκδοση στην οποία ανήκει το αντίτυπο της βιβλιοθήκης Καρίδη, η κατάταξη των έντυπων με βάση τη χρονολογία της πρώτης έκδοσής τους, αναδεικνύει κάποια ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά της βιβλιοθήκης. Μια πρώτη διαπίστωση είναι ότι ένα μικρό μέρος της συλλογής αποτελείται από εκδόσεις που είχαν κυκλοφορήσει πριν το 1700 και δεν επανεκδόθηκαν μέχρι το 1800, έτος που αποτελεί το χρονικό μας όριο με βάση την περίοδο που υπολογίζουμε ότι έζησε ο Πετράκης Καρίδης. Οι εκδόσεις αυτές (συνολικά έξι) αφορούν κυρίως παραδοσιακά συγγράμματα.³⁰⁷ Οι περισσότερες από αυτές, δηλαδή οι πέντε από τις έξι,³⁰⁸ εκδόθηκαν γύρω στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα και μία από αυτές τον 16^ο αιώνα.³⁰⁹ Η πλειονότητα των εντύπων της βιβλιοθήκης Καρίδη, τα σαράντα τρία έντυπά της, εκδόθηκαν είτε πριν το 1700,³¹⁰ είτε κατά την διάρκεια του

τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας, όσο και στην Κέρκυρα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Ενδεικτικά βλ. Paschalis M. Kitromilides, «Law and Humanism in Cretan Culture. The Evidence of an Early Seventeenth Century Library Catalogue», στο: Θεοχάρης Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1981)*, 3 τόμ., Ηράκλειο, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 1985, εδώ τ. Β΄: *Ο κρητικός πολιτισμός κατά τους μέσους χρόνους (Βυζαντινή εποχή και Βενετοκρατία)*, σ. 183-196-ο ίδιος, «The Making of a Lawyer: Humanism and Legal Syncretism in Venetian Crete», *Byzantine and Modern Greek Studies* 17 (1993), 57-81· Παναγιώτα Τζιβάρια, «Ιδιωτικές βιβλιοθήκες στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (17^{ος}-18^{ος} αιώνας)», στο: *ΚΔ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 30-31 Μαΐου-1 Ιουνίου 2003. Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2004, σ. 183-193, εδώ σ. 186-193 και Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 351-352.

³⁰⁶ Ταμπάκη, «Π. "Ιστορική συνέχεια"», σ. 42.— Σύμφωνα με τον Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη η διαφορούμενη αυτή στάση που τήρησε μια μερίδα λογίων κατά τον 18^ο αιώνα αποτελεί μάρτυρα μιας εκδοχής του φαινομένου που χαρακτηρίστηκε στα 1932 από τον Ρουμάνο ιστορικό Nicolae Iorga «ως Byzance après Byzance». Βλ. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοσύνη*, σ. 54. Πρβλ. Nicolae Iorga, *Byzance après Byzance. Continuation de l' Histoire de la vie byzantine*, Βουκουρέστι, A l' Institut d' Études Byzantines, 1935, σ. 40-41.

³⁰⁷ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 239, 240, 245-246, 252-253 και 254, αρ. 1, 6, 24, 44-45 και 48 αντίστοιχα.

³⁰⁸ Ο.π., σ. 239, 240, 252-253 και 254, αρ. 1, 6, 44-45 και 48 αντίστοιχα.

³⁰⁹ Ο.π., σ. 245-246, αρ. 24.

³¹⁰ Ο.π., σ. 240, 241-242, 243-244, 247-248, 249, 250, 251-252, 253, 256-257, 258 και 260, αρ. 5, 9-12, 17-20, 30-32, 34, 37, 39, 43, 46, 52-55, 62 και 66 αντίστοιχα.

18^{ου} αιώνα.³¹¹ Συνήθως όμως πρόκειται για έργα που γνώρισαν αρκετές επανεκδόσεις μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα.

Δεκαπέντε έντυπα της συλλογής Καρίδη χρονολογήθηκαν με ακρίβεια και εκδόθηκαν κατά την περίοδο 1700-1800.³¹² Σύμφωνα με τα αριθμητικά δεδομένα που προέκυψαν, ο μεγαλύτερος όγκος των έργων αυτών εκδόθηκε στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα: έξι στη δεκαετία 1750-1760,³¹³ δύο στη δεκαετία 1760-1770,³¹⁴ ένα στη δεκαετία 1780-1790,³¹⁵ και δύο στη δεκαετία 1790-1800.³¹⁶ Τα υπόλοιπα τέσσερα έργα κυκλοφόρησαν στο πρώτο μισό του ίδιου αιώνα: ένα έργο κατά την περίοδο 1710-1720,³¹⁷ δύο έργα την περίοδο 1720-1730,³¹⁸ και ακόμη ένα έργο την περίοδο 1740-1750.³¹⁹ Συνεπώς τα έντεκα από τα δεκαπέντε πιο πάνω έργα εκδόθηκαν για πρώτη φορά κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, την περίοδο δηλαδή που υπολογίζεται ότι έζησε ο Καρίδης. Τα βιβλία αυτά, όλα ή τουλάχιστον τα περισσότερα, προφανώς θα αγοράστηκαν από τον ίδιο και είναι ιδιαίτερος ενδεικτικά των προσωπικών του ενδιαφερόντων. Στην πλειονότητά τους πρόκειται για παραδοσιακά θρησκευτικά βιβλία (ψυχοφελή και λειτουργικά).³²⁰ Η παρουσία ωστόσο ενός έστω μικρού αριθμού έργων, στα οποία εντοπίζονται στοιχεία των ιδεών του Διαφωτισμού, δείχνει κάποιες αποκλίσεις από τους παραδοσιακούς τρόπους σκέψης και την αρχόμενη διάδοση των ιδεών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στην Κύπρο.³²¹

Σημαντική συνιστώσα για τη διερεύνηση του χαρακτήρα της βιβλιοθήκης Καρίδη αλλά και της ιστορίας του βιβλίου γενικότερα αποτελεί η μελέτη των κέντρων τυπογραφίας, αφού αυτά συνδέονταν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό με συγκεκριμένα ως προς το περιεχόμενο είδη βιβλίων. Τα σαράντα εννέα βιβλία της βιβλιοθήκης Καρίδη που εκδόθηκαν πριν το 1700 —είτε αυτά γνώρισαν επανεκδόσεις, είτε όχι— αποτελούν εκδόσεις του ιταλόφωνου χώρου και πραγματοποιήθηκαν κυρίως σε τυπογραφεία της

³¹¹ Ο.π., σ. 239, 240-241, 242, 244-245, 246, 247, 249, 250, 250-251, 253-254, 255-256, 257 και 260, αρ. 2, 7-8, 13, 21, 25-26, 28-29, 35, 38, 40-42, 47, 50-51, 56 και 67-68 αντίστοιχα.

³¹² Ο.π., σ. 239-240, 243, 245, 246-247, 254-255, 257-258 και 259, αρ. 3-4, 14-16, 22-23, 27, 49, 58-61 και 64-65 αντίστοιχα. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 12.

³¹³ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 239-240, 243, 245 και 258, αρ. 3-4, 14-15, 22 και 61 αντίστοιχα.

³¹⁴ Ο.π., σ. 243 και 259, αρ. 16 και 65 αντίστοιχα.

³¹⁵ Ο.π., σ. 246-247, αρ. 27.

³¹⁶ Ο.π., σ. 257 και 258, αρ. 58 και 60 αντίστοιχα.

³¹⁷ Ο.π., σ. 254-255, αρ. 49.

³¹⁸ Ο.π., σ. 245 και 259, αρ. 23 και 64 αντίστοιχα.

³¹⁹ Ο.π., σ. 258, αρ. 59.

³²⁰ Βλ. ό.π., σ. 239-240, 243, 246-247, 254-255, 257-258 και 259, αρ. 3-4, 14-15, 27, 49, 58, 60 και 64-65 αντίστοιχα.

³²¹ Ο.π., σ. 243, 245 και 258, αρ. 16, 22-23 και 59 αντίστοιχα.

Βενετίας που εξέδιδαν ελληνικά βιβλία.³²² Συγκεκριμένα, τα σαράντα εννέα αυτά βιβλία της συλλογής Καρίδη ήταν αντίτυπα εκδόσεων που πραγματοποιήθηκαν είτε από τον Δημήτριο Δαμιλά,³²³ τον Ζαχαρία Καλλιέργη,³²⁴ και τον Άλδο Μανούτιο,³²⁵ οι οποίοι συγκαταλέγονται στους θεμελιωτές της Ελληνικής Τυπογραφίας στο Μιλάνο και στη Βενετία, είτε από τα βενετικά τυπογραφεία των αδελφών Giannantonio, Pietro και Stefano Da Sabio,³²⁶ των Giovanni Antonio και Andrea Giuliani,³²⁷ και του Νικόλαου Γλυκή, του πρώτου και σημαντικότερου Έλληνα τυπογράφου.³²⁸ Τα τυπογραφεία των Salicati,³²⁹ και Michel Angelo Burbonio,³³⁰ συμπληρώνουν τον κατάλογο των τυπογράφων-εκδοτών που συνδέονται με τις βενετικές εκδόσεις του καταλόγου.³³¹ Ο παραδοσιακός προσανατολισμός των έργων της βιβλιοθήκης Καρίδη που προήλθαν από τις παραπάνω

³²² Βλ. ενδεικτικά Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος, «Τα εν Βενετία τυπογραφεία ελληνικών βιβλίων κατά την Τουρκοκρατία», *Αθηνά* 58 (1954), σ. 286-342, εδώ σ. 288-310· Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 54-55 και Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 73-74.

³²³ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 241, αρ. 9-10. Πρβλ. Κωνσταντίνος Σπ. Στάκος, *Χάρτα της Ελληνικής Τυπογραφίας. Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και η συμβολή τους στην πνευματική αναγέννηση της Δύσης*, τ. Α΄ / 15^{ος} αιώνας, Αθήνα, Κότινος, 2002, σ. 135-172.

³²⁴ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 247-248, αρ. 30. Πρβλ. ενδεικτικά Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 55-56· Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book In Italy. Printers, Publishers For The Greek World*, Βενετία, Ελληνικόν Ινστιτούτο Βενετίας, 1994, (= Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, 16), σ. 318-333· Στάκος, *Χάρτα*, σ. 375-430 και Χριστίνα Μπάνου, «“Αντιλήψεις” των Ιταλών τυπογράφων για τη διακόσμηση του βιβλίου ελληνικής γλώσσας 16^{ου}-17^{ου} αιώνας», στο: Σκλαβενίτης και Στάκος (επιμ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*, σ. 97-110, εδώ σ. 102-103, 107.

³²⁵ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 242, αρ. 12. Πρβλ. ενδεικτικά Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 69-71 και Layton, *The Sixteenth Century*, σ. 381-387.

³²⁶ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 240 και 248, αρ. 5 και 31 αντίστοιχα.— Αναφορικά με το τυπογραφείο αυτό βλ. ενδεικτικά Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 286-287· Αγγέλου, «Το βιβλίο», σ. 161-162· Layton, *The Sixteenth Century*, σ. 337-354 και της ίδιας, «Andreas Kounadis And The Nicolini Da Sabbio», στο: Σκλαβενίτης και Στάκος (επιμ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*, σ. 69-79.

³²⁷ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 240, 250, 252-253, 254, 256-257 και 258, αρ. 6, 39, 45, 48, 54-55 και 62 αντίστοιχα. Πρβλ. ενδεικτικά Layton, *The Sixteenth Century*, σ. 291-296 και Ειρήνη Παπαδάκη, «Ο αετός και οι κρίνοι. Βιβλιακά αποθέματα και τυπογραφικός εξοπλισμός του Ανδρέα Giuliani (Βενετία 1680)», στο: Χρύσα Μαλτέζου, Peter Schreiner και Margherita Losacco (επιμ.), *Φιλαναγνώστης. Studi in onore di Marino Zorzi*, Βενετία, Ελληνικόν Ινστιτούτο Βενετίας, 2008, (= Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Biblioteca, 27), σ. 265-284.

³²⁸ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 244, 252 και 256, αρ. 19-20, 44 και 53 αντίστοιχα. Πρβλ. ενδεικτικά Γιώργος Βελουδής, «Η οικονομική άποψη του βιβλίου: η εκδοτική επιχείρηση των Γλυκήδων (1670-1854)», στο: *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε΄-ιθ΄ αι.*, εισαγωγ.—επιλ. κειμ.: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα, Μέλισσα, 1979, σ. 613-633· ο ίδιος, *Το τυπογραφείο των Γλυκήδων* και Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 135-157.

³²⁹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 260, αρ. 66. Πρβλ. Κοντοσόπουλος, «Τα εν Βενετία τυπογραφεία», σ. 305.

³³⁰ Βλ. ό.π., σ. 256 και 260, αρ. 52 και 66.

³³¹ Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν οποιοδήποτε στοιχεία σχετικά με την τυπογραφική δράση του Ιορδάνη Ζιλετή από το τυπογραφείο του οποίου φαίνεται ότι προήλθε ένα έργο της συλλογής. Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 245-246, αρ. 24.

τυπογραφικές επιχειρήσεις (κυρίως θρησκευτικά βιβλία όλων των κατηγοριών και τυπικά σχολικά εγχειρίδια) επιβεβαιώνει το κατά βάση παραδοσιακό εκδοτικό πρόγραμμα που ακολούθησαν τα τυπογραφεία βενετικά ως προς την επιλογή των ελληνικών βιβλίων που εξέδιδαν.³³²

Εκτός από τη Βενετία και στο παραδοσιακό κατά κύριο λόγο έντυπο,³³³ δύο ακόμα ιταλικές πόλεις εμφανίζονται ως τόποι έκδοσης βιβλίων της συλλογής Καρίδη: το Μιλάνο,³³⁴ και η Βερόνα.³³⁵ Και οι δύο υπήρξαν σημαντικά τυπογραφικά κέντρα κατά τους Νέους Χρόνους. Τα γαλλικά τυπογραφεία και ιδιαίτερα το Παρίσι,³³⁶ και η Λυών ολοκληρώνουν τον τυπογραφικό χάρτη που διαγράφεται μέσα από τη βιβλιοθήκη Καρίδη.³³⁷ Τα τέσσερα προαναφερθέντα τυπογραφικά κέντρα ευνόησαν την κυκλοφορία νεωτερικών εκδόσεων (ιστορικών,³³⁸ και «κανονικών» βιβλίων).³³⁹ Στα κέντρα αυτά, οι τυπογραφικές επιχειρήσεις ξένων-Ευρωπαίων εκδοτών, περιορίστηκαν κυρίως στις εκδόσεις ξενόγλωσσων έργων (π.χ. γαλλικά, ιταλικά, λατινικά), όπως φαίνεται από τις εκδόσεις τους που περιλαμβάνονται στη συλλογή Καρίδη.³⁴⁰

Παρά την εμφάνιση νεωτερικών εκδόσεων ήδη από τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, κατά τον 18^ο αιώνα, τα βενετικά τυπογραφεία δεν εγκατέλειψαν το παραδοσιακό βιβλίο. Ο Φίλιππος Ηλιού σχολίασε το φαινόμενο αυτό: «Τα τυπογραφεία της Βενετίας, που μονοπωλούν τις εκδόσεις παραδοσιακών βιβλίων, τυπώνουν, κατά κανόνα, σε 100 έως 3.000 αντίτυπα τις περισσότερες εκδόσεις τους».³⁴¹ Οι εκδόσεις της

³³² Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 240, 241, 242, 243-244 και 250, αρ. 5-6, 9, 12, 17, 19-20 και 39 αντίστοιχα.

³³³ Βλ. ενδεικτικά Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στην Τουρκοκρατία II.», σ. 21, 28.

³³⁴ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 241, αρ. 9. Πρβλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνος Σπ. Στάκος και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Τα ελληνικά τυπογραφεία της Διασποράς και της καθ' ημάς Ανατολής (16ος-19ος αι.)», στο: Βασίλης Κρεμμυδάς, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης και Κώστας Στάκος (εκδ. επιτρ.), *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, 1999, σ. 95-149, εδώ σ. 95.

³³⁵ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 248, αρ. 31. Πρβλ. ενδεικτικά Στάκος και Σκλαβενίτης, «Τα ελληνικά τυπογραφεία της Διασποράς και της καθ' ημάς Ανατολής», σ. 113.

³³⁶ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 241-242, 248 και 253, αρ. 11, 32 και 46 αντίστοιχα. Πρβλ. ενδεικτικά Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 68-69, 72 και Κωνσταντίνος Σπ. Στάκος, *Εκδοτικά τυπογραφικά σήματα βιβλίων του ελληνικού κόσμου (1494-1821)*, Αθήνα, Άτων, 2009, σ. xvί, xx.

³³⁷ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 251-252, αρ. 43.

³³⁸ Ό.π., σ. 248, αρ. 32.

³³⁹ Ό.π., σ. 251-252, αρ. 43.

³⁴⁰ Ό.π., σ. 248, 251-252 και 253, αρ. 32, 43 και 46 αντίστοιχα.— Την παρουσία του γαλλικού βιβλίου στις βιβλιοθήκες ελληνοφώνων σχολίασε ο Κ. Θ. Δημαράς στο πλαίσιο της γλωσσομάθειας. Βλ. Δημαράς, «Το δυτικό βιβλίο», σ. 184 [= ο ίδιος, «Το δυτικό βιβλίο», σ. 188].

³⁴¹ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 66. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 54, 67 και ο ίδιος, «Το ελληνικό βιβλίο στην Τουρκοκρατία II.», σ. 28.

συλλογής Καρίδη που προέρχονται από την περίοδο αυτή αντανακλούν, όπως φάνηκε παραπάνω, τη σχέση του παραδοσιακού βιβλίου με τη Βενετία.³⁴²

Η εξέταση των μεμονωμένων τυπογραφείων από τα οποία προέρχονται οι εκδόσεις της βιβλιοθήκης Καρίδη, μας επιτρέπουν κάποιες ειδικότερες παρατηρήσεις. Το βενετικό τυπογραφείο του Νικολάου Γλυκή, τυπογραφείο που ιδρύθηκε το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα, και λειτούργησε μέχρι και τον 19^ο αιώνα,³⁴³ εξέδωσε μεταξύ άλλων κοσμικά έργα (όπως χρηστοθήεις,³⁴⁴ επιστημονικά-γεωγραφικά κ.ά.),³⁴⁵ ενώ δεν εγκατέλειψε το παραδοσιακό-θρησκευτικό βιβλίο.³⁴⁶ Το τελευταίο, εξάλλου, μονοπωλούσε το εκδοτικό πρόγραμμα της περιόδου από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα (1670) μέχρι και τα τέλη του 18^{ου} αιώνα (1788).³⁴⁷ Η παραγωγή του Γλυκή κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα εκπροσωπείται στη συλλογή Καρίδη με τέσσερα έργα.³⁴⁸

Εξίσου σημαντικό τυπογραφείο την περίοδο που μας ενδιαφέρει, υπήρξε αυτό του Βενετού τυπογράφου Antonio Bortoli,³⁴⁹ το οποίο στα 1707 αγόρασε την τυπογραφική επιχείρηση του Νικολάου Σάρου.³⁵⁰ Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της προγενέστερης έρευνας, η τυπογραφική παραγωγή του τυπογραφείου Βόρτολι πέρα από το θρησκευτικό βιβλίο περιλαμβάνει λεξικά, επιστημονικά έργα, λογοτεχνικά κείμενα και λαϊκά λογοτεχνικά αναγνώσματα αρκετά από τα οποία ήταν δίγλωσσα (γραικολατίνα).³⁵¹ Η σημαντική θέση του τυπογραφείου αυτού στην ελληνική βιβλιοπαραγωγή

³⁴² Βλ. ενδεικτικά Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 239-240, 243, 246-247, 250 και 250-251, αρ. 3-4, 14-15, 27-28, 38 και 40 αντίστοιχα.

³⁴³ Βλ. Βελουδής, *Το τυπογραφείο των Γλυκίδων*, σ. 15, 24-25 και *passim* και Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 135.

³⁴⁴ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 260, αρ. 67.

³⁴⁵ Ο.π., σ. 245, αρ. 23.

³⁴⁶ Ο.π., σ. 246-247, αρ. 27.

³⁴⁷ Βλ. Βελουδής, *Το τυπογραφείο των Γλυκίδων*, σ. 99-103 και Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 136-138.

³⁴⁸ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 241, 245, 246-247 και 260, αρ. 8, 23, 27 και 67 αντίστοιχα.

³⁴⁹ Ο.π., σ. 239-240, 244-245, 247, 250-251, 253-254, 255, 257 και 258, αρ. 4, 13-15, 21, 28, 40-41, 47, 50, 56, 59 και 61 αντίστοιχα. Πρβλ. Κοντοσόπουλος, «Τα εν Βενετία τυπογραφεία», σ. 308-309· Μανούσος Ι. Μανούσακας, «Ο πρώτος έντυπος αυτοτελής ελληνικός βιβλιοπωλικός κατάλογος (1712) των τυπογράφων Σάρου / Βόρτολι της Βενετίας», *Τα Ιστορικά* 3 (1986), σ. 210-224, εδώ σ. 219 και Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 157-160.

³⁵⁰ Ο θάνατος του Νικολάου Σάρου, τον Νοέμβριο του 1697, οδήγησε τελικά τον Βενετό φιλέλληνα τυπογράφο Antonio Bortoli στην αγορά της επιχείρησής του λίγα χρόνια μετά, την 1 Φεβρουαρίου 1707, έναντι 5.564 δουκάτων, αλλά με την υποχρέωση να διατηρήσει την φίρμα σε ορισμένες εκδόσεις μέχρι να εκπληρώσει τις συμβατικές υποχρεώσεις του προς τους κληρονόμους. Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 246, αρ. 25-26. Πρβλ. ενδεικτικά Κοντοσόπουλος, «Τα εν Βενετία τυπογραφεία», σ. 307-308 και Βασίλης Κρεμμυδάς, «Ιστορία του ελληνικού εμπορικού οίκου της Βενετίας Σελέκη και Σάρου. Μια στατιστική προσέγγιση», *Θησαυρίσματα* 12 (1975), σ. 171-199.

³⁵¹ Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 158. Πρβλ. Σκλαβενίτης, «Ανθολόγια και “συνθετικές” εκδόσεις λειτουργικών βιβλίων», σ. 189.

αντικατοπτρίζεται στον αριθμό των εκδόσεων του που απαντούν στη συλλογή Καρίδη (δεκατρία έργα σε σύνολο εξήντα οκτώ). Εκδόσεις παραδοσιακών θρησκευτικών έργων,³⁵² λεξικογραφικών εκδόσεων,³⁵³ επιστημονικών συγγραμμάτων,³⁵⁴ και παραδοσιακών λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων,³⁵⁵ οι οποίες συμπεριλαμβάνονται στη συλλογή Καρίδη και προήλθαν από το τυπογραφείο Βόρτολι, δείχνουν τον χαρακτήρα των εκδόσεων που εξέδιδε το τυπογραφείο Βόρτολι και τεκμηριώνουν τα παραπάνω συμπεράσματα της έρευνας.

Ο Antonio G. Zatta είναι ένας περαιτέρω τυπογράφος της Βενετίας που εξέδωσε ελληνικά βιβλία κατά τον 18^ο αιώνα.³⁵⁶ Το εκδοτικό του πρόγραμμα, όπως επιβεβαιώνεται και από τα έργα της συλλογής Καρίδη, εστιάστηκε κυρίως στις εκδόσεις θρησκευτικών κειμένων (με έμφαση στις ακολουθίες αγίων),³⁵⁷ γραμματικών και ιστορικών έργων.³⁵⁸ Από τα βενετικά τυπογραφεία της βιβλιοθήκης δεν θα μπορούσε να απουσιάζει και αυτό του Δημήτριου Θεοδοσίου, που ιδρύθηκε το 1755.³⁵⁹ Αν και το θρησκευτικό βιβλίο αποτελούσε τον κύριο όγκο της βιβλιοπαραγωγής του τυπογραφείου, ο Θεοδοσίου στράφηκε και προς το κοσμικό βιβλίο (πρωτότυπα ή και μεταφράσεις ποικίλου περιεχομένου).³⁶⁰ Η *Βίβλος χρονική περιέχουσα την ιστορίαν της Βυζαντίδος*, ιστορικό έργο της συλλογής Καρίδη, αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα των έργων που εξέδιδε.

Τέλος, η τυπογραφική επιχείρηση του Ioannis B. Albicci συμπληρώνει τα βενετικά τυπογραφεία, που εκπροσωπούνται στη βιβλιοθήκη Καρίδη.³⁶¹ Το τυπογραφείο αυτό σε ότι αφορά τα ελληνικά βιβλία που εξέδιδε περιοριζόταν κυρίως σε παραδοσιακού τύπου εκδόσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της ελληνικής εκδοτικής παραγωγής του

³⁵² Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 239-240, 243, 247, 251-252, 255 και 257, αρ. 4, 14-15, 28, 40, 50 και 56 αντίστοιχα.

³⁵³ Ο.π., σ. 251, αρ. 41.

³⁵⁴ Ο.π., σ. 253-254, αρ. 47.

³⁵⁵ Ο.π., σ. 258, αρ. 59.

³⁵⁶ Βλ. ό.π., σ. 239, 240 και 245, αρ. 3, 7 και 22 αντίστοιχα. Πρβλ. ενδεικτικά Κοντοσόπουλος, «Τα εν Βενετία τυπογραφεία», σ. 309.

³⁵⁷ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 239, αρ. 3.

³⁵⁸ Βλ. Κοντοσόπουλος, «Τα εν Βενετία τυπογραφεία», σ. 309.

³⁵⁹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 243, αρ. 16. Πρβλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 309· Πλουμίδης, *Το βενετικόν τυπογραφείον* και Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 160-163.

³⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά Πλουμίδης, *Το βενετικόν τυπογραφείο*, σ. 83-84, 90-91· Φίλιππος Ηλιού, «Οι αριθμημένες εκδόσεις του Θεοδοσίου (1807-1820), στο: ο ίδιος, *Ιστορίες*, σ. 571-581, εδώ σ. 572-574, 576-581· Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 161-161 και Σκλαβενίτης, «Ανθολόγια», σ. 188-192.

³⁶¹ Κοντοσόπουλος, «Τα εν Βενετία τυπογραφεία», σ. 310.

τυπογραφείου του Αλβρικού αποτελεί το ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο με τίτλο *Ιστορία της παλαιάς και νέας διαθήκης* απαντά και στη βιβλιοθήκη Καρίδη.³⁶²

Μπορεί η Βενετία να υπήρξε το αδιαμφισβήτητο κέντρο παραγωγής του παραδοσιακού ελληνόγλωσσου εντύπου «ωστόσο, και κάτω από διαφορετικές προϋποθέσεις, συγκυρίες και χρονικές περιόδους, οι Έλληνες εξάσκησαν την τυπογραφική τέχνη, ή συνεργάστηκαν για την παραγωγή ελληνικών βιβλίων, σε μια τεράστια γεωγραφική έκταση, στη Δύση και την Ανατολή».³⁶³ Στην κεντρική Ευρώπη η Λιψία ήταν η πρώτη πόλη που αναδείχθηκε σε κέντρο της ελληνικής βιβλιοπαραγωγής. Οι εκδόσεις της Λιψίας τροφοδότησαν περιοχές της ανατολικής Μεσογείου. Η πενηκονταετία 1750-1800 υπήρξε καθοριστική για την παραγωγή ελληνικών βιβλίων στη Λιψία με σκοπό την εξαγωγή και τη διάθεσή τους στην Ανατολή.³⁶⁴ Ανάμεσα στα ισχυρότερα τυπογραφεία της Λιψίας που τύπωναν ελληνόγλωσσα βιβλία, ήταν το τυπογραφείο των Breitkopf. Το τυπογραφείο αυτό εκπροσωπείται στη συλλογή Καρίδη, με το έργο *Ερμηνεία εις τα τέσσερα ιερά ευαγγέλια* του Θεοφυλάκου Βουλγαρίας.³⁶⁵

Δίπλα στη Βενετία, η Βιέννη υπήρξε το σημαντικότερο τυπογραφικό κέντρο καθ' όλη τη διάρκεια του Διαφωτισμού.³⁶⁶ Ο χαρακτηρισμός της βιεννέζικης βιβλιοπαραγωγής ήταν ωστόσο διαφορετικός. Όπως παρατηρεί ο Φ. Ηλιού: «η Βιέννη δεν μπόρεσε και ίσως δεν θέλησε, να συναγωνιστεί τη Βενετία, σε ό,τι αποτελούσε τη βάση της συντριπτικής υπεροχής της [τα παραδοσιακά και κυρίως τα λειτουργικά βιβλία]».³⁶⁷ Ο κατεξοχήν χρόνος ανάπτυξης της βιεννέζικης παραγωγής ήταν η δεκαετία 1780-1790. Η εντυπωσιακή αύξηση του αριθμού των ελληνικών εκδόσεων κατά το παραπάνω διάστημα συνδέεται με τη φιλελεύθερη πολιτική του Ιωσήφ Β' και τη σχετική ελευθεροτυπία που απέρρεαν από αυτήν, όπως επίσης και με τη διαμόρφωση μίας μεγάλης και οικονομικά εύπορης

³⁶² Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 250, αρ. 38.

³⁶³ Στάικος, *Εκδοτικά τυπογραφικά σήματα*, σ. xx. Πρβλ. Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στην Τουρκοκρατία II.», σ. 19, 21.

³⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 296· Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 65, 69-70· Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Η ελληνόθεμη αρθρογραφία του Franz Karl Alter στο περιοδικό Allgemeiner Litterarischer Anzeiger (1796-1801)», *Κονδυλοφόρος* 4 (2005), σ. 275-330, εδώ σ. 277, 280-281 και 283 και Στάικος, *Εκδοτικά τυπογραφικά σήματα*, σ. xx.

³⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 249, αρ. 35. Πρβλ. ενδεικτικά Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 296.

³⁶⁶ Βλ. Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 68-69· Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 296 και Στάικος, *Εκδοτικά τυπογραφικά σήματα*, σ. xx.

³⁶⁷ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 69. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 68.

ελληνικής κοινότητας στην αψβουργική πρωτεύουσα στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα.³⁶⁸ Υπό τις συνθήκες αυτές, η Βιέννη καθίσταται, κυρίως στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, το μεγαλύτερο και σημαντικότερο κέντρο παραγωγής νεωτεριστικών βιβλίων που προορίζονταν να διατεθούν στο ελληνόφωνο κοινό.³⁶⁹ Οι βιεννέζοι εκδότες με εκπροσωπούνται με τέσσερα έντυπα στη βιβλιοθήκη Καρίδη. Προέρχονται από τα τυπογραφεία των Josef A. Baumeister,³⁷⁰ και Thomas Elder von Trattner.³⁷¹ Τα τυπογραφεία αυτά, όπως και άλλα της Βιέννης,³⁷² προσπάθησαν να δώσουν πιο αξιόπιστες και πιο καλοτυπωμένες εκδόσεις σε σχέση με εκείνες που κυκλοφορούσαν από τα βενετικά τυπογραφεία.³⁷³ Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό για τον κυρίαρχο παραδοσιακό χαρακτήρα της συλλογής Καρίδη είναι το γεγονός ότι σε αυτήν δεν απαντούν νεωτεριστικές βιεννέζικες εκδόσεις (ιστορικά έργα και κείμενα της λόγιας λογοτεχνικής παραγωγής),³⁷⁴ αλλά παραδοσιακές (ψυχοφελή θρησκευτικά κείμενα).³⁷⁵

Στο δίκτυο παραγωγής έντυπου βιβλίου κατά τον 18^ο αιώνα θα πρέπει να προστεθούν και άλλα κέντρα-κόμβοι της βιβλιοπαραγωγής, η συμβολή των οποίων επιβεβαιώνεται μέσα από τη συλλογή Καρίδη.³⁷⁶ Ένα από αυτά είναι το τυπογραφείο του Βουκουρεστίου. Από το 1767, και αφού προηγουμένως λειτούργησε περιστασιακά, το ελληνικό αυτό τυπογραφείο ανασυγκροτήθηκε με πρωτοβουλία του ηγεμόνα Ιωάννη Αλέξανδρου Γκίκα.³⁷⁷ Από τα τυπογραφεία της παλιάς πρωτεύουσας της Βλαχίας, της Τεργοβίστου

³⁶⁸ Βλ. ενδεικτικά Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 296 και Στάκος, *Εκδοτικά τυπογραφικά σήματα*, σ. xx.— Σχετικά με την ελληνική κοινότητα της Βιέννης βλ. ενδεικτικά Σπυρίδων Λάμπρος, «Σελίδες εκ της ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού», *Νέος Ελληνομνήμων* 8 (1912), σ. 257-300· Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Αι ελληνικάί κοινότητες του εξωτερικού ως παράγων της Ελληνικής Επανάστασεως», *Αθηνά* 57 (1953), σ. 3-34 και Ζαχαρίας Τσιρπανλής, «“Σοσιετά των Γραικών” στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων (1720)», *Δωδώνη* 3 (1974), σ. 151-171.

³⁶⁹ Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 70 και Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Η ελληνόθεμη αρθρογραφία του Franz Karl Alter», σ. 276, 279, 288-289.

³⁷⁰ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 257-258, αρ. 58. Πρβλ. ενδεικτικά Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 296 και Κωνσταντίνος Σπ. Στάκος, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη ελληνικά βιβλία 1749-1800*, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995, σ. 40-41.

³⁷¹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 247, αρ. 29. Πρβλ. Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 296 και Στάκος, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη ελληνικά βιβλία*, σ. 10-15.

³⁷² Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 256 και 260, αρ. 51 και 68 αντίστοιχα.

³⁷³ Στάκος, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη ελληνικά βιβλία*, σ. 40.

³⁷⁴ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 256 και 260, αρ. 51 και 58 αντίστοιχα.

³⁷⁵ Ο.π., σ. 247 και 260, αρ. 29 και 68 αντίστοιχα.

³⁷⁶ Ο.π., σ. 254-255 και 259, αρ. 49 και 64-65 αντίστοιχα.

³⁷⁷ Κωνσταντίνος Σπ. Στάκος, «Τα πρώτα “αυτόνομα” κέντρα του Ελληνισμού στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες της Μολδαβίας και της Βλαχίας», στο: Κωνσταντίνος Σπ. Στάκος και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του νέου Ελληνισμού (1499-1999)*.

(Τεργκόβιστε), εκδίδονταν ελληνικές εκδόσεις ήδη από το 1709.³⁷⁸ Τέλος, με την Ιερουσαλήμ ολοκληρώνεται ο εκδοτικός χάρτης του 18^{ου} αιώνα, όπως αυτός απορρέει από τη μελέτη των εκδόσεων της βιβλιοθήκης Καρίδη.³⁷⁹ Τα τυπογραφεία του Βουκουρεστίου,³⁸⁰ της Τεργοβίστου,³⁸¹ και της Ιερουσαλήμ, δείχνουν ότι και τα τρία συνολικά έργα του κατάλογου Καρίδη, τα οποία προέρχονταν από το κάθε ένα από τα τρία προαναφερθέντα τυπογραφικά κέντρα αντιστοίχως, περιορίζονταν κυρίως στις παραδοσιακές εκδόσεις.³⁸²

Από τα παραπάνω, καθίσταται εμφανές, ότι χωρίς να λείπει ένα ποσοστό παλαιότερων εκδόσεων, τα περισσότερα έργα της βιβλιοθήκης Καρίδη εκδόθηκαν κατά τον 18^ο αιώνα. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να προχωρήσουμε σε κάποια ενδιαφέροντα συμπεράσματα, καθώς η ελληνόφωνη βιβλιοπαραγωγή του 18^{ου} αιώνα γνωρίζει μία καθοριστική διαφοροποίηση ανάλογα με τον τόπο έκδοσης: η Βενετία συγκεντρώνει το παραδοσιακό και η Βιέννη με τη Λιψία το νεωτεριστικό βιβλίο. Ο έλεγχος της προέλευσης των εκδόσεων του 18^{ου} αιώνα που βρίσκονται στη συλλογή Καρίδη έδειξε ότι στην πλειοψηφία τους προέρχονται από τυπογραφεία της Βενετίας. Επιβεβαιώνεται έτσι ο παραδοσιακός χαρακτήρας της συλλογής που επισημάνθηκε παραπάνω μέσα από την εξέταση των ειδολογικών κατηγοριών των βιβλίων της συλλογής. Ο έλεγχος των τυπογραφείων έδειξε επίσης ότι ένα ποσοστό βιβλίων προέρχεται από τη Βιέννη και τη Λιψία. Τα έργα αυτά εισάγουν, στον παραδοσιακό χαρακτήρα της συλλογής, ένα νεωτεριστικό στοιχείο στη βιβλιοθήκη το οποίο ενισχύεται και από ορισμένες εκδόσεις βενετικές (όπως λόγου χάρη τα έργα που εκδόθηκαν από τον Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη).

Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000, σ. 81-99, εδώ σ. 90-91. Πρβλ. Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 73.

³⁷⁸ Στάικος, «Τα πρώτα “αυτόνομα” κέντρα», σ. 92.

³⁷⁹ Στάικος, *Εκδοτικά τυπογραφικά σήματα*, σ. xx.

³⁸⁰ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 259, αρ. 65.

³⁸¹ Ο.π., σ. 254-255, αρ. 49.

³⁸² Ο.π., σ. 259, αρ. 64.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12: ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΚΑΡΙΔΗ. ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΤΑΥΤΙΣΗΣ ΤΟΥΣ

Ο πίνακας που ακολουθεί, δεν φιλοδοξεί παρά να προσφέρει βασικές πληροφορίες σχετικά με τα έργα που απαντούν στη βιβλιοθήκη Καρίδη: α) τη διπλωματική μεταγραφή του τίτλου του εκάστοτε έργου, όπως αυτός εμφανίζεται στο χειρόγραφο Καρίδη, β) τον τίτλο κάθε έργου, όπως αυτός απαντά στους βιβλιογραφικούς καταλόγους, γ) το έτος της πρώτης του έκδοσης και των τυχόν επανεκδόσεών του μέχρι και το 1800 (1799 *terminus ante quem* του θανάτου του Καρίδη) και δ) τον τόπο και τον εκδότη της πρώτης έκδοσης. Οι χρονολογίες των επανεκδόσεων για κάθε ένα έργο ξεχωριστά εσωκλείονται σε παρένθεση. Όπου η χρονολογία επανέκδοσης απαντά με μαυρισμένα —έντονα στοιχεία— κατά το έτος αυτό κυκλοφόρησαν δύο ή και περισσότερες επανεκδόσεις του ίδιου έργου. Παράλληλα, επιχειρείται μία ειδολογική κατάταξη των έργων της συλλογής. Τα εγχειρίδια στα οποία γίνονται συχνά παραπομπές είναι οι γενικές βιβλιογραφίες του Émile Legrand και των Γεώργιου Γ. Λαδά και Αθανάσιου Δ. Χατζηδήμου. Η χρήση άλλων εγχειριδίων αφορά μόνο σε προσθήκες και συμπληρώσεις στις προαναφερθείσες γενικές βιβλιογραφίες. Τα εγχειρίδια που χρησιμοποιήθηκαν εμφανίζονται στον πίνακα με τις ακόλουθες συντομογραφίες:

Βρετός 1854

Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν, με βιβλιογραφικά και κριτικά σημειώσεις περί των αξίων λόγου συγγραμμάτων*, 2 τόμ., Αθήνα, Λ. Δ. Βηλαράς και Β. Π. Λιούμης, 1854, εδώ τ. Α'.

Βρετός 1857

Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν, με βιβλιογραφικά και κριτικά σημειώσεις περί των αξίων λόγου συγγραμμάτων*, 2 τόμ., Αθήνα, Φ. Καραμπίνης και Κ. Βάφας, 1857, εδώ τ. Β'.

Κακουλίδη 1971

Ελένη Δ. Κακουλίδη, «Fior di Virtù—Άνθος Χαρίτων», *Ελληνικά* 24 (1971), σ. 267-311, εδώ σ. 274-276.

- Λαδάς / Χατζηδήμος 1970 Γεώργιος Γ. Λαδάς και Αθανάσιος Δ. Χατζηδήμος, *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791-1795*, Αθήνα, χ.ε., 1970.
- Λαζάρου 1964 Αχιλλέας Γ. Λαζάρου, *Κατάλογος εντύπων βιβλιοθήκης Ολυμπιωτίσσης*, Αθήνα, Ιερά Μονή Ολυμπιωτίσσης Ελασσώνος, 1964, (= Δημοσιεύματα Ιεράς Μονής Ολυμπιωτίσσης Ελασσώνος, 2).
- Παπαδόπουλος 1977 Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, «Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Συμβολή πρώτη», *Ο Ερανιστής* 14 (1977), σ. 138-184.
- Παπαδόπουλος 1986 Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, 2 τόμ., Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1984-1986, (= Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 48), εδώ τ. Β': (Παράρτημα). *Προσθήκαι-Συμπληρώσεις-Διορθώσεις*, Αθήνα 1986.
- Φώσκολος 1971 Μάρκος Φώσκολος, «Τα παλαιά ελληνικά βιβλία του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης. Με συμπληρώσεις στις Βιβλιογραφίες των Έ. Legrand και Δ. Γκίνη-B. Μέξα», *Ο Ερανιστής* 9 (1971), σ. 1-62.
- Χατζηστεφάνου 1961 Κ. Ε. Χατζηστεφάνου, «Νικολάου Μαυροκορδάτου *Θέατρον Πολιτικόν*», *Κυπριακαί Σπουδαί* 25 (1961), σ. 131-144.
- «Justinianus» «Justinianus», SBB StaBiKat, στο: <http://stabikat.de/DB=1/SET=4/TTL=1/NXT?SET=2>, αρ. 1 (πρόσβ.: 18 Νοεμβρ. 2012).
- Hoffman 1838 Samuel Friedrich Wilhelm Hoffmann, *Bibliographisches lexikon der gesammten litteratur der Griechen*, 3 τόμ., Λιψία, A. F. Böhme, 1838-1845, εδώ τ. I.
- Hoffman 1839 Samuel Friedrich Wilhelm Hoffmann, *Bibliographisches lexikon der gesammten litteratur der Griechen*, 3 τόμ., Λιψία, A. F. Böhme, 1838-1845, εδώ τ. II.
- Legrand 1885 Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique Ou Description Raisonnée Des Ouvrages Publiés En Grec [Ou] Par Des Grecs Aux XVe et XVIe Siècles, Accompagnée De Notices Bibliographiques, Tables Chronologiques, Notes, Documents Et Index*, 4 τόμ., Παρίσι, G.-P. Maisonneuve & Larose, 1885-1906, εδώ τ. I.
- Legrand 1894 Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique Ou Description Raisonnée Des Ouvrages Publiés Par Des Grecs Au*

- Dix-Septième Siècle*, 5 τόμ., Παρίσι, Alphonse Picard Et Fils, 1894-1903, εδω τ. I-II.
- Legrand 1895   Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique Ou Description Raisonnée Des Ouvrages Publiés Par Des Grecs Au Dix-Septième Siècle*, 5 τόμ., Παρίσι, Alphonse Picard Et Fils, 1894-1903, εδω τ. III.
- Legrand 1903   Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique Ou Description Raisonnée Des Ouvrages Publiés En Grec [Ou] Par Des Grecs Aux XVe et XVIe Siècles*, 4 τόμ., Παρίσι, J. Maisonneuve, 1885-1906, εδω τ. III.
- Legrand 1906   Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique Ou Description Raisonnée Des Ouvrages Publiés Par Des Grecs Au XVe et XVIe Siècles*, 4 τόμ., Παρίσι, E. Guilmoto, 1906, εδω τ. IV.
- Legrand 1918   Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique Ou Description Raisonnée Des Ouvrages Publiés Par Des Grecs Au Dix-Huitième Siècle*, 2 τόμ., Παρίσι, Garnier Frère, 1918-1928, εδω τ. I.
- Legrand 1928   Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique Ou Description Raisonnée Des Ouvrages Publiés Par Des Grecs Au Dix-Huitième Siècle*, 2 τόμ., Les Belles Lettres, Παρίσι 1918-1928, εδω τ. II.
- «Trallianus»   «Trallianus»,   SBB   StaBiKat,   στο:
<http://stabikat.de/DB=1/SET=1/TTL=51/SHW?FRST=53>, αρ.
53 (18 Νοεμβρ. 2012).

A/A	ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΟΥ ΠΟΥ ΔΙΝΕΤΑΙ ΣΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ (ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΓΡΑΦΗ)	ΣΕΛΙΔΑ ΤΙΤΛΟΥ	ΤΟΠΟΣ 1 ^{ΗΣ} ΕΚΔΟΣΗΣ	ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ –ΕΚΔΟΤΗΣ	1 ^Η ΕΚΔΟΣΗ ΚΑΙ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1800	ΕΙΔΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΕΡΓΩΝ
1.	Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ λαμπαδιστοῦ.	ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ, ΚΑΙ ΘΕΟΦΟΡΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΛΑΜΠΑΔΙΣΤΟΥ. Ἐκτεθεῖσα παρὰ Γερασίμου Ἱερομονάχου τοῦ Κυπρίου, καὶ τυπωθεῖσα ἐξ οἰκείων ἀναλωμάτων. ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, ἀχξζζ'. Παρὰ Ἀνδρέα τῷ Ἰουλιανῷ. (Legrand 1894, τ. II, σ. 199, αρ. 471)	Βενετία (Δημοσίευση)	/	1667	Ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο
2.	ἄκολουθία τοῦ ἁγίου γερασίμου τοῦ νέου ἀσκητοῦ.	ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΦΟΡΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ ΙΕΡΑΣΙΜΟΥ Του νέου ἀσκητοῦ, τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κεφαλληνίας. Ψαλλομένη τῇ κ'. τοῦ Ὀκτωβρίου μηνός. Συγγραφεῖσα Παρὰ Μητροφάνου Ἱερομονάχου τοῦ Ναυπλίου, Καὶ νεωστὶ μετατυπωθεῖσα. ΗΣ ΕΝ ΤΩ ΤΕΛΕΙ. Καὶ ἔκθεσις σύντομος τῆς Ὁρθοδόξου ἡμῶν Πίστεως εἰς ὠφέλειαν τῶν ἐκείσε Χριστιανῶν. ΕΝΕΤΙΗΣΙ. 1704 Con Licenza de 'Superiori. (Legrand 1918, σ. 34, αρ. 25*)	/	/	1704 (1750, 1759, 1768, 1778, 1789)	Ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο
3.	ἄκολουθία τοῦ ἁγίου χριστοδοῦλου, μετὰ ῥητορικῆς τοῦ κύριου μακαρίου, κ(αι) ἄλλων τινῶν ἐν αὐτῇ περιεχομένων.	ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΦΟΡΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ Τοῦ ἐν τῇ Νήσῳ Πάτμου ἀσκήσαντος Νῦν Πρώτον τυπωθεῖσα, σπουδῆ μὲν καὶ δαπάνῃ τοῦ Σοφολογιωτάτου Διδασκάλου Κυρίου Ἰακώβου, του Πατιμίου, τοῦ Πίκλην (sic) Ἀναστασίου. ΠΡΟΤΡΟΠΗ ΔΕ ΤΟΥ ΕΝ ΙΕΡΟΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙΣ ΚΥΡΙΟΥ ΕΦΡΑΙΜ ΤΟΥ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ Ὅπως Διανέμονται δωρεὰν, παρὰ τῶν ἐν τῇ Μονῇ Οἰκούντων Πατέρων. ΕΝΕΤΙΗΣΙ, ἀψνέ. Παρὰ Ἀντωνίῳ Τζάτα. CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIO. (Legrand 1918, σ. 436, αρ. 442)	[Βενετία]	Antonio G. Zatta	1755	Ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο
4.	ἄκολουθία τοῦ ἁγίου ἀποστόλου βαρνάβα, ἐν ἣ κ(αι) γράμμα σιγγιλιά: δεξ περὶ τῶν τοῦ κύπρου προνομίων.	ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΡΝΑΒΑ Συντεθεῖσα μετὰ προσθήκης ἀναγκαίων τινῶν, οὕτως ὡς καθορᾶται. Διορισθεῖσά τε ψάλλεσθαι οὕτω κατὰ πάσας τὰς ἐν Κύπρῳ Ἱεράς Ἐκκλησίας, Εὐχαριστίας ἔνεκεν τῶν ὧν ἀπέλαυσεν ἡ Κύπρος δι' αὐτοῦ χαρίτων Αὐτονόμου τε καὶ Προνομίων.	[Βενετία]	Antonio Bortoli	1756	Ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο

		Παρά τοῦ Μακαριωτάτου καὶ Λογιωτάτου ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΥΠΡΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΦΙΛΟΘΕΟΥ. Οὐ τῆ σπουδῆ, καὶ Δαπάνῃ, καὶ Τύποις νῦν Πρῶτον ἐξεδόθη. ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, ἀψνς´. Παρά Ἄντωνίω (sic) τῷ Βόρτολι. 1756. CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIO. (Legrand 1918, σ. 451, αρ. 476)				
5.	ἄνθος τῶν χαρίτων.	Ἄνθος τῶν Χαρίτων [καὶ τὸ σῆμα τοῦ ἐκδότη Ἄνδρέα Κουνάδη]. Στὸ τέλος: Stampato in Venetia per Giovanantonio da Sabio & fratelli ad instantia di M. Damiano de Santa Maria, nel MDXXIX. Adi sei di Novemb. (Κακουλίδη 1971, σ. 274, αρ. *1529)	[Βενετία]	Giovanantonio da Sabio & Fratelli ad instantia di M. Damiano di Santa Maria	1529 (1537, 1546, 1564, 1594, 1603, 1610, 1621, 1624, 1642, 1649, 1675, 1682, 1700)	Ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο
6.	ἁρμονία ὀριστικῆ τῶν ὄντων[ν].	ΑΡΜΟΝΙΑ ΟΡΙΣΤΙΚΗ Τῶν ὄντων, κατὰ τοὺς Ἑλλήνων σοφοὺς. Συντεθεῖσα παρὰ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΒΛΑΧΟΥ Τοῦ Κρητός Καθηγουμένου τοῦ Μεγάλου Γεωργίου Σκαλωτοῦ Εὐαγγελικοῦ Κήρυκος καὶ τῶν Ἐπιστημῶν Διδασκάλου. HARMONIA DEFINITIVA Entium, de mente Graecorū Doctorum, AVCTORE GERASIMO VLACHO CRETENSIS Abbate di Georgij Scalotæ, concionatori, ac scientiarū Magoistro. Ad LEOPOLDUM INVICTISSIMUM IMPERATORĒ SEMPER AUGUSTUM. VENETIIS TYPIS ANDREAE IULIANI. MD.CLXI, Supperiorū Permissu. (Legrand 1894, τ. II, σ. 136-139, αρ. 443)	Βενετία	Andrea Giuliani	1661	Επιστημονικά κείμενα
7.	ἄραβικόν μυθολογικόν εἰς τόμους τρεῖς.	ΑΡΑΒΙΚΟΝ ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΟΝ Περιέχον διηγήσεις καὶ συμβεβηκότα πλείστα περιεργα, καὶ ὠραία. Συντεθεν εἰς τὴν Ἀραβικὴν Διάλεκτον παρὰ τοῦ Πολυμαθοῦς Δεσβύς Ἄμπουμπεκίη. ΝΥΝ ΠΡΩΤΟΝ Ἐκ τῆς Ἰταλικῆς εἰς τὴν ἡμετέραν διάλεκτον μεταφρασθεν, τύποις τε ἐκδοθέν. Καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας Διορθωθέν. ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ. ΕΝΕΤΙΗΣΙ, ἀψνς´. 1757 Παρὰ Ἄντωνίω τῷ Τζάττ. Con licenza de' Superiori, e Privilegio. (Legrand 1918, σ. 470, αρ. 500*)	[Βενετία]	Antonio G. Zatta	1757-1762 (1777, 1783, 1792)	Παραδοσιακὴ λαϊκὴ λογοτεχνικὴ βιβλιοθήκη

8.	ἄρμενοπούλλου ἑξάβιβλος, τό λεγόμενον νόμιμον.	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ ΚΡΙΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΠΡΟΧΕΙΡΟΝ, ΤΟ ΛΕΓΟΜΕΝΟΝ Η ΕΞΑΒΙΒΛΟΣ ΕΙΣ ΚΟΙΝΗΝ ΓΛΩΣΣΑΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΙΣΑ Διορθωθείσα δὲ καὶ ἐκτεθεῖσα κατὰ τὴν τάξιν, τὸ ὕφος, καὶ νόημα τῆς πρωτοτύπου ἑλληνικῆς ἑξάβιβλου, παρὰ ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΠΑΝΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. Ὑφ' οὗ καὶ τὸ περὶ τῶν Συνοικεσιῶν Ἐγχειρίδιον προσετέθη, ὅ,τε κατὰ ἀλφάβητον Πίναξ. Προτροπὴ καὶ δαπάνη τοῦ Πανιερωτάτου καὶ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ἡρακλείας Κυρίου Κυρίου ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Οὗ καὶ τοῖς ἀναλώμασι νῦν πρῶτον τετύπεται. ΕΝΕΤΙΗΣΙ, 1744. Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. CON LICENZA DE SUPERIORI, E PRIVILEGIO. (Legrand 1918, σ. 319, αρ. 316)	[Βενετία]	Νικόλαος Γλυκῆς	1744 (1766, 1777, 1793)	«Διάφορα» —Κανονικά βιβλία—
9.	αἰσώπου βίος καὶ μῦθοι γραικολατίνα.	[AESOPĪ VĪTA ET FABVLAE GRAECE CVM INTERPRETATIONE LATINA RYNVCII THETTALI.] (<i>En tête du volume:</i>) Bonus Accursius Pisanus doctissimo ac sapientissimo ducali quæstori Iohanni Francisco turriano salutem plurimam dicit. (<i>Après cette épître:</i>) ΑΙΣΩΠΟΥ ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΜΥΘΟΠΟΙΟΥ. ΜΑ ΕΙΜΩ ΤΩ ΠΛΑΝΟΥΔΗ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ. (<i>Après cette Vie D' Ésope viennent:</i>) ΑΙΣΩΠΟΥ ΜΥΘΟΙ. ΑΕΤΟΣ ΚΑΙ ΑΛΩΠΗΞ. (<i>Après le texte grec des fables:</i>) Vita Aesopi fabulatoris clarissimi e graeco latina p Rynuciū facta ad Reuerēdissimū Patrē Dominū Antonium tituli Sancti Chrysogoni Presbyterū Cardinalem. & primo prohoemium. (Legrand 1903, σ. 84, αρ. 59)	[Μιλάνο]	[Δημήτριος Δαμιλάς]	1476; (1550, 1603, 1610, 1643, 1644, 1690, 1699, 1709, 1721, 1727 , 1747, 1752, 1760, 1770, 1777)	Παραδοσιακή λαϊκή λογοτεχνική βιβλιοθήκη
10.	ἔν ἕτερον ὅμοιον τούτῳ.	» »	»	»	»	
11.	Ἀριστοτέλους τὰ ἅπαντα.	ARISTOTELIS OPERA OMNIA QVAE EXTANT, Graecé & Latiné. VETERVM AC RECENTIORVM INTERPRETVM. ut Adriani Turnebi, Isaaci Casauboni, Iulij Pacij studio emendatissima. ACCESSIT SYNOPSIS ANALYTICA VNIVERSAE DOCTRINAE Peripateticae, in omnes Aristotelis libros, Authore	Παρίσι	Aegidius Morellus	1531 (1539, 1549, 1550-1552, 1560, 1562, 1568, 1573-1574, 1580, 1597, 1600, 1619,	Αρχαιότητα-Αρχαιομάθεια

		<p>GVILLELMO DV-VALLIO Pontizarano, Philosophiae Graecae & Latinae in Parisiensi Academia Regia Professore & Doctore Medico. VLTIMA EDITIO AB EODEM DV- VALLIO AVCTA, CORRECTA illustrate & variis ad ipsius sinopsim appendicibus, siue in Aristotelem commentariis locupletata. TOMVS PRIMVS (- QVARTVS) PARISIIS, Apud AEGIDIVM MORELLVM, viâ Iacobaeâ, ad insigne Fontis. M. DC. XXXIX.</p> <p>(Παπαδόπουλος 1986, σ. 128-129, αρ.*384. Πρβλ. Hoffman 1838, σ. 272, 275-276)</p>			1629, 1639, 1791, 1792, 1793, 1800)	
12.	Βαρῖνος, τό μέγα λεξικόν.	<p>Τὸ μέγα καὶ πάνν ὠφέλιμον Λεξικόν, ὅπερ Γαρῖνος (γρ. Βαρῖνος) Φαβρωῖνος Κάμηρος ὁ Νουκερίας ἐπίσκοπος ἐκ πολλῶν καὶ διαφόρων βιβλίων κατὰ στοιχεῖον συνελέξατο. εἰς φύλ. (Βρετός 1857, σ. 18-19, αρ. 29)</p>	[Βενετία]	[Άλδος Μανούτιος]	1496 (1504, 1523, 1538, 1712, 1779)	Τυπικά σχολικά εγχειρίδια
13.	βούλλα τοῦ πάπα λέοντος γραικολατίνα.	<p>ΒΟΥΛΛΑ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ ΠΑΠΑ ΛΕΟΝΤΟΣ, Γ'. Περὶ τῶν Προνομίων τῶν Γραικῶν, Καὶ ἐπικύρωσις εἰς τὴν αὐτὴν τοῦ Ἁγιωτάτου ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ, Ζ'. Αἷς προσετέθη καὶ ἕτερα ΒΟΥΛΛΑ τοῦ αὐτοῦ ΛΕΟΝΤΟΣ, Γ'. περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῆς τοῦ Μεγαλομάρτυρος ΓΕΩΡΓΓΙΟΥ Ἐκκλησίας ἐν ταύτῃ τῇ Πόλει, Καὶ Θέσπισμα τῆς τῶν Ἑνετιῶν Ἐξοχωτάτης Γερουσίας, περὶ τῶν Συνοικειῶν ἀναμέσον Γραικῶν καὶ Λατίνων. Τὰ πάντα μὲν εἰς Ἄπλῃν Ῥωμαϊκὴν φράσιν μεταγλωττισθέντα. Ἄφιερωθέντα δὲ τῷ Εὐγενεστάτῳ Κυρίῳ Κυρίῳ ΣΚΑΡΛΑΤῶ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Τῶ ΕΚ ΛΑΡΙΣΣΗΣ. ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, 1755. Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι. CON LICENZA DE' SUPERIORI.</p> <p>BULLA BEATISSIMI PAPAE LEONIS X DE PRIVILEGIIS GRAECORUM. ET EJUSDEM CONFIRMATIO PER SS. CLEMENTEM VII. Quibus addita sunt, alia BULLA ejusdem LEONIS X. & Decretum Excellentissimi Senatus Venetiarum, addita quoque alia BULLA Beatissimi Papae PAULI III. omnia ad Graecos attinentia, et Graece reddita. VENETIIS MDCCLXXVI, Apud Antonium Bortoli. SUPERIORUM PERMISSU.</p> <p>(Legrand 1918, σ. 439, αρ. 448)</p>	[Βενετία]	Antonio Bortoli	1755 (1756, 1776, 1777)	«Διάφορα» —Κανονικά βιβλία—

14.	βίβλος, περιέχουσα κανόνας τινῶν ἀγίων, κ(αί) τούς οἴκους τοῦ σταυροῦ.	BIBLOS PERIECHOYSA KANONAS MERIKON TINON AΓION, EN H ΠPOCETEΘH EYXH TIS CΥMEΩNOC ΔIA CTIXON Eίς τὴν Παναγίαν Τριάδα, καὶ ἑτέρα μικρὰ εἰς τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν, καὶ οἱ κδ'. Οἴκοι τοῦ Παναγίου Σταυροῦ. Μετὰ καὶ προτροπῆς τινος πρὸς τοὺς Ἐν Κύκῳ πατέρας πολιτεύεσθαι κατὰ τὴν ῥηθεῖσαν ὑποτύπωσιν. Ἔτι, καὶ τινα Τροπάρια κατανικτικὰ μετὰ τριῶν Παρακλητικῶν Κανόνων. ENETIHΣIN, αψνς'. Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι. 1756. CON LICENZA DE' SUPERIORI E PRIVILEGIO. (Legrand 1918, σ. 457, αρ. 483*)	[Βενετία]	Antonio Bortoli	1756	Θρησκευτικὸ λειτουργικὸ κείμενο
15.	ἑτέρα ὁμοία αὐτῇ.	» »	»	»	»	»
16.	βυζαντίδος τόμοι ἕξ.	BIBLOS XRONIKH PERIECHOYSA THN ICTOPIAN THC BYZANTIDOC. METAFPACΘEICCA Ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ εἰς τὸ Κοινὸν ἡμέτερον Ἰδίωμα, ΠΑΡΑ ΙΩΑΝΝΟΥ CTΑΝΟΥ Νῦν δὲ πρῶτον τύποις ἔκδοθεῖσα, καὶ ἐπιμελῶς διορθωθεῖσα παρὰ ΤΟΥ EN IEPEYCI Κυρίου Κυρίου ΑΓΑΠΙΟΥ ΛΟΒΕΡΑΟΥ, Ἱεροδιδασκάλου ἐν τῷ Φλαγγινιανῷ Ἑλληνομουσεῖῳ ΤΟΜΟC ΠΡΩΤΟC. ENETIHΣI. αψξζ'. 1767. Παρὰ Δημητρίῳ Θεοδοσίῳ τῷ ἕξ Ἰωαννίνων. CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIO. (Legrand 1928, σ. 59-60, αρ. 656)	[Βενετία]	Δημήτριος Θεοδοσίου	1767	Ἱστορικὸ κείμενο
17.	βλάχου λεξικὸν τετραγλωσσον.	ΘΗCΑΥΡΟC THC EΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΗC ΒΑCΕΩC ΤΕΤΡΑΓΛΩCCOC Μετὰ τῆς τῶν Ἐπιθέτων ἐκλογῆς, καὶ διττοῦ τῶν λατινικῶν τε καὶ Ἰταλικῶν λέξεων πίνακος Ἐκ διαφόρων παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων λεξικῶν συλλεχθεῖς παρὰ ΓΕΡΑCΙΜΟΥ ΒΛΑΧΟΥ ΤΟΥ ΚΡΗΤΟC Καθηγομένου τῆς μονῆς τοῦ μεγάλου Γεωργίου Σκαλωτοῦ, Κήρυκος τοῦ Ἱεροῦ εὐαγγελίου, καὶ τῶν ἐπιστημῶν κατ' ἀμφοτέρωσ τὰς διαλέκτους διδασκάλου. THCΑΥΡV C ENCYCLOPÆDICÆ BACI C QVADRILINGVIC. Cum Epithetorum delectu ac duplici Latinarum, ac Italicarum dictionum Indice. De pluribus antiquis ac Recentioribus Dictionarijs collectus a P.	Βενετία	Giovanni Pietro Pinelli	1659 (1723, 1784)	Γλωσσομάθεια

		GERASIMO VLACHO CRETENSI Abbate D. Georgij Scalotæ, Sacri Euangelij concionatore, ac scientiarum in vtroque idioma Magistro. AD SERENISSIMVM FERDINANDVM II. Magnum Ducem Hetruuriæ. VENETIIS, MDCLVIII. Ex Typographia Ducali Pinelliana. <i>Superiorum permissu.</i> (Legrand 1894, τ. II, σ. 115, αρ. 434)				
18.	Γραμματική λασκάρεως.	ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΩΝ ΟΚΤΩ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΜΕΡΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΤΙΝΩΝ ΑΝΑΓΚΑΙ ΩΝ· CYNTEΘΕΙCA ΠΑΡΑ ΚΩΝCΤΑΝ ΤΙΝΟΥ ΛΑCΚΑΡΕΩC ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (Legrand 1885, σ. 1, αρ. 1)	/	/	1476 (1480, 1489, 1608, 1645, 1668, 1673, 1686, 1711, 1724, 1740, 1743, 1750 , 1760, 1766, 1770, 1772, 1776, 1777, 1779, 1782, 1785 , 1787, 1790 , 1792, 1794, 1795, 1797, 1799)	Τυπικά σχολικά εγχειρίδια
19.	γραμματική βησσαρίωνος.	CΤΑΧΥΟΛΟΓΙΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ Κατ' έρωταπόκρισιν τής Γραμματικής Τέχνης. Έκδοθείσα παρὰ Βησσαρίωνος Ίερομονάχου Μακρῆ τοῦ ἐξ Ίωαννίνων, πάνυ ωφέλιμος καὶ ἀναγκαία νῦν πρῶτον τυπωθεῖσα, καὶ πάση ἐπιμελεία Μιχαὴλ Ἱερέως τοῦ Μήτρον διορθωθεῖσα, Οὐ τῆ προτροπῇ προσετέθη καὶ τὸ, περὶ ὁμοίων καὶ διαφόρων Λέξεων τοῦ Ἀμμωνίου, χάριν τῶν φιλομαθῶν. Con Lisenza de' Superiori, e Privilegio. (Legrand 1894, τ. II, σ. 434-435, αρ. 603)	[Βενετία]	Νικόλαος Γλυκῆς	1686 (1694, 1742, 1747, 1764, 1768 , 1780, 1784, 1796, 1799)	Τυπικά σχολικά εγχειρίδια
20.	ἑτέρα ὁμοία αὐτῆ.	» »	»	»	»	»
21.	γραμματική γερασίου του Βυζαντίου, εἰς τὸ δ:ον βιβλίον τοῦ γαζῆ.	ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΙC ΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟΝ ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΓΑΖΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΠΟΝΗΘΕΙCΑ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΕΝ ΙΕΡΟΔΙΔΑCΚΑΛΟΙC CΟΦΟΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΓΕΡΑCΙΜΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, ΤΗΣ ΕΝ ΠΑΤΜΩ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ CΧΟΛΗΣ. Νῦν Πρῶτον τύποιC Ἐκδοθεῖσα τῆ Ἐπιμελεία, καὶ δαπάνη τοῦ Cοφολογιωτάτου Διδασκάλου. ΚΥΡΙΟΥ ΕΦΡΑΙΜ Τοῦ, τὰ νῦν ἐν Κύπρῳ Ἱεροκῆρυκος	[Βενετία]	Antonio Bortoli	1756 (1757)	Τυπικά σχολικά εγχειρίδια

		Χρηματίζοντος. Ἐπιστασία δὲ καὶ ἐπιδιορθώσει τοῦ Λογιωτάτου ΚΥΡΙΟΥ ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΠΙΣΙΔΕΙΟΥ. ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ 1756. ἀψης. Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι. CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIO (Legrand 1918, σ. 459-461, αρ. 486)				
22.	γραμματικῆς γεωγραφικῆς τόμοι τρεῖς.	ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ, Η ΜΑΛΛΟΝ Ἀνάλυσις καθαρὰ, ἐξηκριβωμένη, καὶ σύντομος τοῦ ὀλόκληρου σώματος ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΗΤΙΣ Μὲ νέαν, καὶ μερικώτεραν Μέθοδον, θεωρεῖ, καὶ ἐξετάζει ὅλην τὴν ὑδρογείον Σφαῖραν (<i>sic</i>), ἥτοι τὴν Ἐπιφάνειαν αὐτῆς ΧΡΗΣΙΜΩΤΑΤΗ, καὶ Πάνυ Ὠφέλιμος, διὰ ἐκείνους ὅπου καταγίνονται εἰς τὴν μελέτην τῆς Γεωγραφίας. Πρότερον μὲν εἰς τὴν Ἀγγλικὴν Συγγραφείσα Διάλεκτον, ὕστερον δὲ εἰς τὴν Γαλλικὴν μεταφερθεῖσα, ἐξ ἧς εἰς τὴν Ἰταλικὴν, καὶ τελευταῖον εἰς τὴν ἀπλὴν τῶν Ἑλλήνων, εἰς ἣν καὶ ἠῤῥήθη τὰ μάλιστα ΠΑΡΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΙΕΡΕΩΣ ΦΑΤΖΕΑ ΤΟΥ ΕΚ ΚΗΘΥΡΩΝ (<i>sic</i>) Διαιεθεῖσα μὲν εἰς Τόμους τρεῖς ΑΦΙΕΡΩΘΕΙΣΑ ΔΕ Τῷ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤῶ ΓΕΝΕΙ ΤῶΝ ΓΡΑΙΚῶΝ, Ὅπου ἐνοικεῖ εἰς τὴν Μητρόπολιν τῶν Ἑνετιῶν. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα (<i>sic</i>) συνδρομῇ Κυρίου ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΜΑΖΟΚΟΠΑΚΗ ΤΟΥ ΚΡΗΤΟΣ. ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ. ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ 1760. ΠΑΡΑ ΑΝΤΩΝΙῶ ΤΖΑΤΤΑ. CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIO. (Legrand 1918, σ. 506-507, αρ. 546)	[Βενετία]	Antonio G. Zatta	1760	Γεωγραφικά κείμενα
23.	γεωγραφία μελετίου.	ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ, ΠΑΛΑΙΑ ΤΕ ΚΑΙ ΝΕΑ, Συλλεθεῖσα ἐκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιῶν τε καὶ Νέων, καὶ ἐκ διαφόρων Ἐπιγραφῶν, τῶν ἐν λίθοις, εἰς κοινὴν Διάλεκτον ἐκτεθεῖσα, γάριν τῶν πολλῶν τοῦ ἡμετέρου Γένους. ΠΡΟΣΦΩΝΗΘΕΙΣΑ ΔΕ Τῷ Ἐντιμοτάτῳ καὶ Εὐγενεστάτῳ Κυρίῳ Κυρίῳ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΑΡΑΦῇ Τανῦν πρῶτον ἐκδοθεῖσα τύποι, καὶ μετ' ἐπιμελείας διορθωθεῖσα. ΕΝΕΤΙΗΣΙ, ἀψκη. Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. Co[n] Licenza de' Superiori, e Privilegio. (Legrand 1918, σ. 211-217, αρ. 179)	[Βενετία]	Νικόλαος Γλυκῆς	1728	Γεωγραφικά κείμενα
24.	Διαταγαὶ κ(αί) κανόνες τῶν ἀπο[στόλ]ων.	ΔΙΑΤΑΓΑΙ ΤῶΝ ΑΓΙῶΝ ΑΠΟΣΤΟΛῶΝ ΔΙΑ ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΡΩΜΑΙΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΤΕ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ· διὰ βιβλίων ὀκτώ. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ	Βενετία	Iordanus Zilettus	1563	Ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο

		ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ του Τουρριανού προλεγόμενα και σχόλια άπολογητικά τε εξηγητικά εις τας αὐτὰς διαταγὰς. Ταῦτα νῦν πρῶτον ἐτυπώθη. CONSTITUTIONES SANCTORUM APOSTOLORUM DOCTRINA CATHOLICA A CLEMENTE Romano Episcopo, et cive scripta libris octo. FRANCISCI TURRIANI PROLEGOMENA et explanationes apologeticae in easdem Constitutiones. Haec nunc primum impressa sunt. Cum privilegio Caes. Majestatis, et Illustriss. Senatus Veneti. Venetiis, ex officina Iordani Zileti MDLXIII. (Φώσκολος 1971, σ. 28, αρ. 4)				
25.	Ἐγκυκλοπαιδείας τόμοι τέσσαρες.	ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ Εἰς Τέσσαρας Τόμους διηρημένη, πρὸς χρῆσιν τῶν φιλολόγων καὶ φιλομαθῶν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώττης συναρμοσθεῖσα, Προσφωνηθεῖσα δὲ τῷ Ἐκλαμπροτάτῳ, καὶ Ἐνδοξοτάτῳ Κόμητι, Φιλοσοφίας τε καὶ Ἱατρικῆς Διδασκάλῳ Ἐξοχωτάτῳ, ΚΥΡΙΩ ΚΥΡΙΩ ΣΠΥΡΙΔΩΝΙ Τῷ ΠΕΡΟΥΛΙῷ Εὐπατριδί Ἀθηνῶν, παρὰ τοῦ ἐν Ἱερουσι Αἰδεσιμωτάτου καὶ Λογιωτάτου ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΑΤΟΥΣΑ Τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν, Φιλοσοφίας καὶ ἱερᾶς Θεολογίας Διδασκάλου, καὶ τοῦ ἐν ταῖς Κλειναῖς Ἐνεταῖς Φλαγγιανοῦ Ἑλληνομουσείου Γυμνασιάρχου· ὑφ' οὗ καὶ συνελέχθη. ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, ἀψί. Παρὰ Νικολάῳ τῷ Σάρῳ. Con Licenza de' Superiori, & Privilegio. (Legrand 1918, σ. 82, αρ. 64*)	[Βενετία]	Νικόλαος Σάρος	1710 (1741, 1744, 1758, 1778, 1780, 1795)	Τυπικά σχολικά εγχειρίδια
26.	ἕτερος τέταρτος.	» »	»	»	»	»
27.	Ἐρμηνεῖα εἰς τὸ ἄσμα τῶν ἁσμάτων νεοτυπωθεῖσα(α).	ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΑΣΜΑ ΤΩΝ ΑΣΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ ΣΟΛΟΜΩΝΤΟΣ, ΕΞΗΓΗΘΕΝ ΜΕΝ, ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΔΥΝΑΜΙΝ ΔΙΑΣΑΦΗΘΕΝ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΤΑΠΕΙΝΟΥ ΕΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΥ ΙΕΡΟΚΗΡΥΚΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΤΗΣ ΛΙΝΔΟΥ, ΚΑΙ ΠΡΟΣΑΦΙΕΡΩΘΕΝ ΠΑΡ ΑΥΤΟΥ ΤΗ ΑΓΙΩΤΑΤΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΜΕΓΑΛΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ, ΚΑΙ ΚΟΙΝΗ ΠΑΝΤΩΝ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΩ ΜΗΤΡΙ, ΠΡΟΣΦΩΝΗΘΕΝ ΔΕ Τῷ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤῳ	[Βενετία]	Νικόλαος Γλυκῆς	1785	Ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο

		ΕΛΛΟΓΙΜΟΤΑΤΩ ΤΕ ΚΑΙ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΩ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΣΜΥΡΝΗΣ ΚΥΡΙΩ ΠΡΟΚΟΠΙΩ, ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΟΙΣ, ΚΑΙ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΟΙΣ ΑΡΧΟΥΣΙ ΣΜΥΡΝΑΙΟΙΣ, ΩΝ ΤΗ ΣΠΟΥΔΗ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΑΝΑΛΩΜΑΣΙ ΝΥΝ ΠΡΩΤΟΝ ΤΥΠΟΙΣ ΕΞΕΛΟΘΗ ΕΙΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΝ ΤΩΝ ΦΙΛΟΜΑΘΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΩΦΕΛΕΙΑΝ. αψπε΄. ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, 1785. ΠΑΡΑ ΝΙΚΟΛΑΩ ΓΛΥΚΕΙ ΤΩ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIO. (Legrand 1928, σ. 446-447, αρ. 1165*)				
28.	ἐγκόλπιον λογικόν.	ΕΓΚΟΛΠΙΟΝ ΛΟΓΙΚΟΝ ΤΟΥΤΕΣΤΙΝ ΥΜΝΟΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΝΥΜΝΗΤΟΝ ΘΕΟΤΟΚΟΝ, Καὶ Εὐχαὶ διὰ Στίχων διαφόρων μετρῶν τε καὶ μελῶν, Ποιηθέντες εἰς ὠφέλειαν, καὶ χαρὰν τῶν μετ' εὐλαβείας ἀναγιγνωσκόντων, ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΤΑΠΕΙΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΑΠΟΝΤΕ, ΤΟΥ ΜΕΤΟΝΟΜΑΣΘΕΝΤΟΣ ΚΑΙΣΑΡΙΟΥ, Καὶ παρ' αὐτοῦ πανευλαβῶς τε καὶ γονυπετῶς ἀφιερωθέντες τῇ ΠΑΝΑΧΡΑΝΤΩ ΚΑΙ ΑΕΙΠΑΡΘΕΝΩ ΜΗΤΡΙ ΤΟΥ Βασιλέως τῶν Οὐρανῶν καὶ Βασιλίσση τῶν ὅλων. Νῦν δὲ Πρῶτον τύποις ἐκδοθέντες, Δαπάνη τοῦ ἐντιμοτάτου Χατζῆ Κυρ Θεοδώρου, Υἱοῦ Χτζῆα Κώστα Τουρναβιώτου. ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, αψό. 1770. ΠΑΡΑ ΑΝΤΩΝΙΩ ΤΩ ΒΟΡΤΟΛΙ. CON LICENZA DE' SUPERIORI E PRIVILEGIO. (Legrand 1928, σ. 113, αρ. 718)	[Βενετία]	Antonio Bortoli	1770 (1771)	Θρησκευτικό λειτουργικό κείμενο
29.	Εὐσταθίου δράμα καθ' ὕσμινιαν κ(αὶ) ὕσμινην.	ἘΥΣΤΑΘΕΪΟΥ ΤΟ ΚΑΘ' ὙΣΜΗΝΗΝ, ΚΑΙ ὙΣΜΗΝΙΑΝ. ΔΡΑΜΑ. ΕἰΣ ΒΙΒΛΙΑ ΙΑ΄. ΤΥΠΩΘΕΝ Μ'ΕΝ Ἐπιμελεία καὶ ἀναλώμασι τοῦ Πολυζῶη Λαμπανιτζιώτη. ΚΑΙ Ἀφιερῶθεν τῷ Εὐγενεστάτῳ Ἄρχ. Σπαθαρίῳ Κῶ Κῶ Νικολάῳ Χαντζαροῦ. αψα΄ ἘΝ ΒΙΕΝΝΗ, 1791 παρὰ τῷ εὐγενεῖ Θωμᾷ Τράτνερν. (Λαδάς / Χατζηδήμος 1970, σ. 51, αρ. 11)	Βιέννη	Thomas Elder von Trattner	1791 (1792)	Λόγια λογοτεχνική παραγωγή
30.	ἐτυμολογικόν τὸ μέγα.	ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΟΝ ΜΕΓΑ ΚΑΤΑ ΑΛΦΑΒΗΤΟΝ, ΠΑΝΥ ΩΦΕΛΙΜΟΝ:— Τὸ μέγα ἐτυμολογικόν ἐντυπωθὲν πέρας εἴληφεν ἤδη σὺν θεῷ ἐν ἐνεταίς ἀναλώμασι μὲν τοῦ εὐγενοῦς καὶ δοκίμου ἀνδρὸς κυρίου Νικολάου βλαστοῦ, τοῦ κρητὸς παραινέσει δὲ τῆς λαμπροτάτης τε καὶ	[Βενετία]	Ζαχαρίας Καλλιέργης	1499 (1595, 1710, 1782)	Τυπικά σχολικά εγχειρίδια

		σφραγιστάτης κυρίας Άννης, θυγατρὸς τοῦ πανσεβεστάτου καὶ ἐνδοξοτάτου κυρίου Λουκά νουατῶ, ποτὲ μεγάλου δουκὸς τῆς κωνσταντινουπόλεως· πόνω δὲ καὶ δεξιότητι Ζαχαρίου καλλιέργου, τοῦ κρητὸς τῶν λογίων ἀνδρῶν χάριν, καὶ λόγων ἐλληνικῶν ἐφιεμένων. Ἔτει τῷ ἀπὸ τῆς Χριστοῦ γεννήσεως χίλιοςῶ τετρακοσιοῶ ἐνενηκοῶ ἐνάτω. Μεταγεινιῶνος, ὀγδόη ἰσταμένου: (Legrand 1903, σ. 56-57, αρ. 23)				
31.	Ἐκθεσις πίστεως Ἰωάννου δαμασκηνοῦ.	ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ Ἰωάννης, Ἐκδοσις τῆς ὀρθοδόξου πίστεως... Editio Orthodoxae fidei. Eiusdem de iis qui in fide dormierunt. (Veronae, apud Stephanum et fratres Sabios, 1531). (Παπαδόπουλος 1977, σ. 144)	Βερόνα	Stephano et fratres da Sabios	1531 (1715, 1726)	Ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο
32.	Ἡρωδιανοῦ ἱστορία περὶ τῆς μετὰ μάρκον βασιλείας.	Histoire d' Herodian EXCELLENT HISTORIEN GREC TRAITANT DES FAICTS memorables des successeurs de MARC AVRELE à l' Empire de Rome : <i>Translatée du Grec en François par IAQVES DES COMTES DE VINTEMILLE Rhodien, Conseiller du Roy au Parlement de Dijon. Plus, vn discours & aduertissement aux Censeurs de la langue François: Auec vne Table des choses plus remarquables. A PARIS, De l' imprimerie de FEDERIC MOREL, Imprimeur ordinaire du ROY M. D. IC. Auec Privilege dudict Seigneur.</i> (Hoffman 1839, σ. 222-225. Πρβλ. Legrand 1906, σ. 350, αρ. 859)	Παρίσι	Fédéric Morel	1524 (1525, 1581, 1599, 1627, 1639, 1644, 1678, 1685, 1724, 1759, 1780, 1790)	Ιστορικό κείμενο
33.	Θέατρον πολιτικόν χειρόγραφον.	ΘΕΑΤΡΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟΝ Μεταγλωτισθὲν ἐκ τῆς Λατινικῆς εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλὴν Διάλεκτον· παρὰ τοῦ Ἵψηλοτάτου, καὶ Σοφωτάτου, Αὐθέντου τῆς Οὐγγροβλαχίας, ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΟΥ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ. Νῦν Πρῶτον Τύποις ἐκδοθὲν, καὶ ἀφιερωθὲν τῷ Ἵψηλοτάτῳ, Γαληνοτάτῳ, Θεοσεβεστάτῳ τε, καὶ Σοφωτάτῳ Ἰωῶ αὐτοῦ· τῷ Ἡγεμόνι, καὶ Αὐθέντῃ τῆ[ς] Οὐγγροβλαχίας Κυρίῳ ΚΥΡΙῶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝῶ ΝΙΚΟΛΑῶ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤῶ Δαπάνη μὲν τῆς Σεβασμίας, καὶ Βασιλικῆς Μονῆς, τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς κατὰ τὴν Νῆσον Κύπρον, ἐπιφημιζομένης ΤΟΥ ΚΥΚΚΟΥ. Σπουδῇ δὲ, Ἐπιμελεία τε, καὶ Ἐπιστάσια τοῦ Πανοσιολογιωτάτου ΚΥΡΙΟΥ,	/	/	/	Φιλοσοφικά συγγράμματα

		ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΤΟΥ ΠΙΣΣΙΔΕΙΟΥ, τοῦ καὶ τῆς αὐτῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἀρχιμανδρίτου. Παρὰ Ἰωάννη Γόττλοπ Ἐμμανουὲλ Πρεϊτκόπφ, Ἐν Λιψία τῆς Σαξωνίας, 1758. (Legrand 1918, σ. 485-486, αρ. 517. Πρβλ. Χατζηστεφάνου 1961, σ. 135)				
34.	θησαυρός δαμασκηνοῦ.	Θησαυρός Δαμασκηνοῦ τοῦ Ὑποδιακόνου καὶ Στουδίτου τοῦ Θεσσαλονικέως. Ἐν Βενετία 1528. Εἰς 4 ^{ον} . (Βρετός 1854, σ. 4, αρ. 9)	Βενετία	/	1528 (1561, 1562, 1568, 1570, 1580, 1589, 1594, 1603, 1618, 1628, 1642, 1664, 1667, 1673, 1682, 1683, 1687, 1705, 1714, 1719, 1726, 1727, 1742 , 1750, 1751, 1752, 1758, 1765, 1768, 1773, 1775, 1780, 1781, 1784, 1786, 1791 , 1793, 1795, 1799)	Ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο
35.	θεοφυλάκτου ἑρμηνεῖα εἰς τὰ τέσσαρα ἅγια εὐαγγέλια.	ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΙΣ ΤΑ ΤΕΣΣΑΡΑ ΙΕΡΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΕΤΑΓΛΩΤΤΙΣΘΕΙΣΑ ΕΙΣ ΑΠΛΗΝ ΦΡΑΣΙΝ ΠΑΡΑ ΤΙΝΟΣ ΣΟΦΟΥ ΚΑΙ ΠΕΠΑΙΔΕΥΜΕΝΟΥ ΑΝΔΡΟΣ ΑΝΩΝΥΜΟΥ. ΤΑ ΝΥΝ ΠΡΩΤΟΝ ΤΥΠΟΙΣ ΕΚΛΟΘΕΙΣΑ ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΧΡΗΣΙΜΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΖΕΛΕΧΟΥΡΙ ΕΚ ΠΟΛΕΩΣ ΠΡΕΜΕΤΗΣ, ΕΚ ΤΟΥ ΚΛΙΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ ΑΧΡΙΔΩΝ. ΚΑΙ ΑΦΙΕΡΩΘΕΙΣΑ ΠΑΡ' ΑΥΤΟΥ ΤΗ ΑΓΙΩΤΑΤΗΤΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΓΑΛΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙ ΤΟΥ ΕΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΙΣ, ΚΥΡΙΟΥ ΓΕΛΕΩΝ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΙΤΟΥ. ΤΟΥ ΚΥΠΡΙΟΥ ΕΙΣ ΚΟΙΝΗΝ ΩΦΕΛΕΙΑΝ ΤΩΝ ΑΝΑΓΙΝΟΣΚΟΜΕΝΩΝ Ἐν Λιψία τῆς Σαξωνίας, παρὰ Ἰωάννη Γοτλόπ Ἐμμανουήλ Πρεϊτκόφφ. αψξά. (Legrand 1928, σ. 3-4, αρ. 568*)	Λιψία	Johann Gottlob Emmanuel Breitkopf	1761 (1788)	Ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο
36.	Ἱστορία δραματική τῆς τρωάδος διὰ στίχων.	/	/	/	/	Παραδοσιακή λαϊκή λογοτεχνική βιβλιοθήκη

37.	Ιατρικῆς βιβλίον τραλλιαν(οῦ).	Medicæ artis principes, post Hippocratem et Galenum: Græci Latinitate donate, Aretæus, Ruffus Ephesius, Oribasius, Paulus Aegineta, Aëtius, Alex. Trallianus, Actuarius, Nic Myrepsus. Latini, Corn. Celsus, Scrib. Largus, Marcell. Empiricus. ; Aliique præterea, quorum vnius nomen ignoratur ; Index non solum copiosus, sed etiam ordine artificioso omnia digesta habens. Hippocr. aliquot loci cum Corn. Celsi interpretatione Henricus Stephanus. — [Genf]: Stephanus, 1567. («Trallianus». Πρβλ. Hoffman 1838, σ. 122-123)	[Γενεύη]	Henricus Stephanus	1555 (1567, 1570, 1575, 1576, 1772, 1787)	Επιστημονικά κείμενα
38.	ιερός γραφῆς, παλαιᾶς τε κ(αί) νέας ἅπαντα.	ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ με εἰκόνας πασῶν τῶν ὑποθέσεων Χαλκογραφικᾶς, καὶ με Ἐξηγήσεις ἐβγαλμένας ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Πατέρας, πάνυ ὠφέλιμαὶ διὰ τὴν διόρθωσιν τῶν ἡθῶν κάθε Χριστιανικοῦ προσώπου. Μεταφρασθεῖσα ἀπὸ τὴν Ἰταλικὴν διάλεκτον παρὰ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΚΑΤΗΦΟΡΟΥ τοῦ Ζακυνθίου, καὶ ἀφιερωθεῖσα τῷ Ὑψηλοτάτῳ, Εὐσεβεστάτῳ, καὶ Γαληνοτάτῳ κῶ κῶ ΙΩΑΝΝΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝῳ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤῳ, Ἡγεμόνι καὶ Πρίγκιπι Πάσης Οὐγγροβλαχίας. ΕΝΕΤΗΣΙΝ. ἀψλ. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ Βαπτιστοῦ Ἀλβρικίου. CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIO. (Legrand 1918, σ. 260-261, αρ. 241)	[Βενετία]	Ioannis B. Albricci	1737 (1787)	Ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο
39.	Καλοκαιρινή.	ΒΙΒΛΟΣ ΚΑΛΟΥΜΕΝΗ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΗ. ΕΝ Η ΕΙΣΙ ΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ ΜΕΡΙΚΟΙ Βίοι Ἁγίων τινῶν οἱ ὠραιότεροι τοῦ καλοκαιρίου. ἀπὸ τὴν ἄ. τοῦ Μαρτίου, ἕως ταῖς ὑστεραῖς Αὐγούστου. ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΝΤΕΣ ΕΚ ΤΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ Εἰς τὴν κοινὴν ἡμετέραν διάλεκτον, παρὰ Ἀγαπίου Μοναχοῦ. καὶ ὑπ' αὐτοῦ διορθωθέντες μετὰ πλείστης ἐπιμελείας. καὶ τυπωθέντες οἰκείως αὐτοῦ ἀναλώμασι. ΕΝΕΤΗΣΙΝ, ἀψλ. Παρὰ Ἀνδρέα τῷ Ἰουλιανῷ. Πουλιεταὶ κοντὰ εἰς τὸν Πόντε τοῦ Ἁγίου Φαντίνου. CON LICENZA, ET PRIVILEGIO. (Legrand 1894, τ. II, σ. 89, αρ. 418)	[Βενετία]	Andrea Giuliani	1656 (1657, 1682, 1683, 1684, 1691, 1692, 1694, 1772, 1777, 1780, ἀχι' —ψευδ.)	Ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο
40.	Λαυσαϊκόν, περιέχον βίους διαφόρων ἀσκητῶν. //λαῦσαηκὸν περιέχον βίους διαφόρον ἀσχυτων//	ΛΑΥΣΑΙΚΟΝ, Ἦτοι βίβλος περιέχουσα Διηγήσεις Ἀσκητικᾶς ἈΝΔΡῶΝ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚῶΝ. Προσφωνηθεῖσα τῷ αἰτήσαντι ΛΑΥΣῳ ΠΡΑΪΠΟΣΙΤῳ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΪΔΟΥΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ, Αἱ καὶ νεωστὶ μεταφρασθεῖσαι ἐκ τῆς Ἑλληνίδος διαλέκτου εἰς ἀπλὴν παρὰ τινος φράσιν καὶ ὡς εὐρηται	[Βενετία]	Antonio Bortoli	1758 (1764, 1776, 1787)	Ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο

		διορθωθείσαι, Τύποις νῦν Πρώτον ἐξεδόθησαν, Σπουδῆ τε καὶ δαπάνῃ τοῦ πανοσιωτάτου καὶ Σοφολογιωτάτου ἐν Ἱεροδιδασκάλοις ΚΥΡΙΟΥ ΕΦΡΑΙΜ, Πρὸς χρῆσιν τῶν ἀπλουστέρων Μοναχῶν, καὶ ωφελειαν (sic) τῶν ἐντυγχανόντων. ΕΝΕΤΙΗΣΙ, 1758. Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι. Con Licenza de' Superiori, e Privilegio. (Legrand 1918, σ. 487-488, αρ. 520)				
41.	λεξικόν τετράγλωσσον μικρόν.	Λεξικόν τετράγλωσσον τῆς Ἱταλικῆς, Ρωμαϊκῆς, Ἑλληνικῆς, καὶ Λατινικῆς γλώσσης, πρόχειρον καὶ ὠφελιμώτατον εἰς τὸ νὰ μάθῃ ὅστις ἐπιθυμεῖ μὲ εὐκολίαν ἐκείνην τὴν γλῶσσαν ὅπου ἀπ' αὐταῖς δὲν ἤξεύρει· περιέχον ἐτι τὴν κυριακὴν προσευχὴν, καὶ ἄλλαις θεομητορικαῖς, καὶ ἄλλα τινὰ χρήσιμα· τυπωθὲν εἰς κοινὴν ὠφελειαν τοῦ Ρωμαϊκοῦ Γένους, καὶ μετὰ πάσης ἐπιμελείας διορθωθὲν. εἰς Βενετίαν, 1750. Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι. (Legrand 1918, σ. 379, αρ. 392*)	Βενετία	Antonio Bortoli	1750 (1764)	Γλωσσομάθεια
42.	λόγος ἐγκωμιαστικός περὶ ἱεροσύνης, χρυσάνθου ἱεροσολύμων.	ΠΕΡΙ ΠΕΡΟΣΥΝΗΣ ΛΟΓΟΣ ΕΓΚΩΜΙΑΣΤΙΚΟΣ. Σχεδιασθεὶς παρὰ Χρυσάνθου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων, καὶ προσφωνηθεὶς παρ' αὐτοῦ ἔνδον ἐν τῇ μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ τῆς ἁγίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἀναστάσεως, ἥτοι τοῦ ἁγίου Τάφου, ἠνίκα ἐχειροτονήθη Μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, ἐν ἔτει τῷ Σωτηρίῳ αψβ'. Ἀπριλίου 4. κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν τῆς ἁγίας Λαμπρᾶς. (Legrand 1918, σ. 17, Note sur l' année 1702*)	/	/	5 Ἀπριλίου 1702 (1707;-1708)	Ψυχοφελές θρησκευτικὸ κείμενο
43.	Νεαραὶ ἰουστινιανοῦ βασιλέως.	<i>Corpus iuris civilis</i> / Iustinianus I. Imperator. — [Lyon: Johann Siber], [um 1498/1500]. («Justinianus» Πρβλ. Hoffman 1839, σ. 499-502)	[Λυών]	[Johann Siber]	1498/1500 (1507, 1508, 1509, 1509-1511, 1510, 1511, 1512, 1513, 1514, 1513-1516, 1515, 1516, 1517-1518, 1517, 1518, 1527, 1527-1528, 1528, 1536, 1536-1538, 1538, 1540, 1541, 1542, 1543, 1546, 1547, 1548, 1548-1550, 1549, 1549-1550, 1550 , 1551 , 1551-1552,	«Διάφορα» —Κανονικὰ βιβλία—

					1552, 1552-1553, 1553, 1555, 1556, 1556-1558, 1557, 1558, 1559, 1560-1562, 1560, 1561, 1562, 1562-1567, 1564, 1566, 1567, 1569, 1571-1572, 1598, 1600, 1603, 1604, 1606, 1607, 1612, 1614, 1614-1625, 1620, 1624, 1625, 1627, 1628, 1650, 1652, 1656, 1660, 1663, 1663-1664, 1664, 1681, 1688, 1700, 1705, 1717, 1720, 1735, 1740, 1748, 1753, 1756, 1759, 1767-1768, 1776, 1781, 1787, 1797)	
44.	Μέλισσα λεγόμενον βιβλίον	<p>ΜΕΛΙΣΣΑ, Ἐν τῇ παρουσίᾳ βίβλῳ ἔνεστι τάδε, ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΩΝ ΕΚ ΔΙΑΦΟΡΩΝ Τῶν τε καθ' ἡμᾶς, καὶ τῶν θύραθεν βιβλίων, ΤΟΜΟΙ ΤΡΕΙΣ. ΜΑΞΙΜΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ ΠΕΡΙ ΤΕΛΕΙΑΣ Ἀγάπης καὶ ἄλλων ἀρετῶν ΕΚΑΤΟΝΤΑΔΕΣ δ' ἘΘΕΦΙΛΟΥ ΠΡΟΣ Αὐτολικὸν ΠΕΡΙ Θεοῦ καὶ Πίστεως Χριστιανῶν ΒΙΒΛΙΑ Γ' ΤΑΤΙΑΝΟΥ ἈΣΣΥΡΙΟΥ ΛΟΓΟΣ ΚΑΤΑ ΕΘΝῶΝ. Νεωστὶ τυπωθεῖσα, καὶ διορθωθεῖσα ἐπιμελέστατα. ΕΝΕΤΙΗΣΙ. Παρὰ Νικολάῳ τῷ Γλυκῷ, τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. ἀχπ'. CON LISENZA DE' SUPERIORI, E PRIVIL.</p> <p>(Legrand 1894, τ. II, σ. 360-361, αρ. 554)</p>	[Βενετία]	Νικόλαος Γλυκῆς	1680	Ψυχοφελές θρησκευτικὸ κείμενο
45.	νουθεσίαι τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν υἱόν.	<p>ΝΟΥΘΕΣΙΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΑΙ, τοῦ Πατρὸς πρὸς τὸν υἱόν: — ΚΑΤΑΠΟΛΛΑ ΩΦΕΛΙΜΑΙ εἰς τοὺς παῖδας, καὶ εἰς πάντας: —Con licentia de' Superiori, et Priuilegio:— ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, ἀχιδ'. Παρὰ Ἰωάννη Ἀντωνίῳ τῷ Ἰουλιανῷ: — Πουλιεταὶ κοντὰ εἰς τὸν Πόντε τοῦ ἁγίου</p>	[Βενετία]	Giovanni Antonio Giuliani	1644	Χρηστοθήθειες

		Φαντίνου. (Φώσκολος 1971, σ. 37, αρ. 23)				
46.	Μεταφυσικής τόμος, α ^{ος} .	CONTENTA. CONTINETVR HIC ARISTOTELIS Castigatissime recognitum opus metaphysicū a Clarissimo principe Bessarione Cardinale Niceno latinitate foeliciter donatum, xiiij libris distinctum : cum adiecto in xij primos libros Argyropyli Byzantii interpretamēto, rarū procul dubio & hactenus desideratū opus. Deus optimus qui sub nomine ipsius entis in hoc opere celebratur: hoc ipsū faciat ad sui & laudem & cognitionem omnibus studijs proficuum. [THEOPHRASTI metaphysicorum liber I.] ITEM METAPHYSICA introductio: quatuor dialogorum libris elucidate. Venale habetur hoc eximium Aristotelis opus apud Henricum Stephanum e regione scholæ Decretorum. ex cuius officina accuratissime recognitū prodijt Anno CHRISTI qui summum ens entium existit MDXV. vicesima die mensis Octobris. (Legrand 1903, σ. 206, αρ. 170)	[Παρίσι]	Henricus Stephanus	1515 (1519, 1520, 1542, 1548, 1551, 1560, 1572, 1577, 1585, 1593)	Φιλοσοφικά συγγράμματα
47.	Όδος μαθηματικής, τόμος α ^{ος} .	ΟΔΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΗΣ ΗΤΟΙ Σειρά βαθμηδόν προϊούσα, περιεκτική τών κατ' είδος κυριοτέρων της μαθήσεως πραγματειών, οίον Τών στοιχείων του Εύκλειδου. Σφαιρικών κατὰ Θεοδόσιον. Γεωμετρίας θεωρητικής και πρακτικής. Τριγωνομετρίας. Του περί Κριχωτής σφαίρας κατὰ Πρόκλον. Του περί χρήσεως σφαιρών. Άστρολαβίου. Γεωγραφίας, και Όπτικής. πρότερον μὲν παρὰ ΤΟΥ ΑΙΔΕΣΙΜΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΑΝΘΡΑΚΙΤΟΥ, ΤΟΥ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ Έκ της Λατινίδος εις την Έλληνίδα μετενεχθείσα τε φωνήν και έρμηνευθείσα, λίαν μὲν τοι συνεπτυγμένως και, άμυδρως. ύστερον δὲ παρὰ ΤΟΥ ΑΙΔΕΣΙΜΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΕΛΛΟΓΙΜΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ Του εκεί νῦν σεμνυνομένου ἐπι Ταύτη πρὸς ταῖς ἄλλαις ἐπιστήμαις,	[Βενετία] ¹²⁵⁴	Antonio Bortoli	1749 (1775)	Επιστημονικά κείμενα

¹²⁵⁴ Σελίδα τίτλου του έργου αυτού περιλαμβάνεται στον κατάλογο που συνέταξε ο Στάικος για τα ελληνικά βιβλία που τυπώθηκαν στη Βιέννη χωρίς βέβαια να θεωρείται από τον ίδιο ως τόπος έκδοσης του έργου η Βιέννη. Βλ. Στάικος, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη ελληνικά βιβλία*, σ. 336, εικ. 171.

		<p>Ἀρχιγυμνασίου, ΚΥΡΙΟΥ ΜΠΑΛΑΝΟΥ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀναπτυχθεῖσα τε καὶ καλλωπισθεῖσα τῆ τε φράσει τῆς λέξεως καὶ τῆ σαφηνεία τῶν νοημάτων, πλατυνθεῖσα τε, καὶ πλουτισθεῖσα τῆ προσθέσει οὐκ ὀλίγων θεωρημάτων τε, καὶ προβλημάτων, πάνυ χρησίμων ὄντων ἀπανθισμάτων, τῶν μὲν συλλεχθέντων ἐκ διαφόρων ἐπισήμων Συγγραφέων, παλαιότερων τε καὶ νεωτέρων, τῶν δὲ παρ' αὐτοῦ εὑρεθέντων. καὶ οὕτως ἐς κορεῖτόν πως διαταχθεῖσα τε, καὶ ἀναπληρωθεῖσα χάριν τῶν παρ' αὐτῷ μαθητιώντων, Προσφωνηθεῖσα μὲν ΤΟΙΣ ΕΚΛΑΜΠΡΟΤΑΤΟΙΣ ΚΑΙ ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΟΙΣ ΥΙΟΙΣ ΚΑΡΑΪΩΑΝΝΟΥ, ΚΑΙ ΜΑΡΟΥΤΤΖΗ, ΕΥΠΑΤΡΙΔΑΙΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. Τύποις δὲ νῦν πρῶτον ἐκδοθεῖσα, προτροπῇ μὲν καὶ συνδρομῇ τῶν φιλομαθῶν καὶ φιλολόγων ἐπιμελεία δὲ, ὡς οἶόν τε ἦν, καὶ διορθώσει ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΖΑΓΟΡΙΤΟΥ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. Διαιρεῖται δὲ εἰς τόμους τρεῖς· προστεθειμένου ἐπὶ τούτοις καὶ τετάρτου, τοῦ τῆς Ἀριθμητικῆς. [...] ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ ΕΤΕΙ ΤΩ ΣΩΤΗΡΙΩ αψμθ'. Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Ἄντωνίου τοῦ Βόρτολι. CON LISENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIO.</p> <p>(Legrand 1918, σ. 368-370, αρ. 375)</p>				
48.	ὀκτώηχος τριαδική.	<p>Τριαδικὴ ὀκτώηχος ἐν ἣ εἰσὶ γεγραμμένοι κανόνες κδ'. οἱ μὲν ὀκτὼ πρὸς τὴν παναγίαν Τριάδα, Πατέρα, Υἱὸν καὶ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οἱ δὲ λοιποὶ πρὸς τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν. Ὡς οἱ μὲν εἰσὶ ποίημα Ἀγαπίου Μοναχοῦ, οἱ δὲ ἑτέρων παλαιῶν διδασκάλων καὶ ὑπ' αὐτοῦ διορθωθέντες καὶ τυπωθέντες οἰκείοις αὐτοῦ ἀναλώμασιν εἰς κοινὴν ὠφέλειαν. Ἐνετίησιν, αχγς'. Παρὰ Ἀνδρέα τῷ Ίουλλιανῷ. Πουλιέται κοντὰ εἰς τὸν Πόντε τοῦ ἁγίου Φαντίνου.</p> <p>(Legrand 1894, τ. II, σ. 88-89, αρ. 417)</p>	[Βενετία]	Andrea Giuliani	1656	Θρησκευτικὸ λειτουργικὸ κείμενο
49.	Πανοπλία δογματικῆ.	<p>ΠΑΝΟΠΛΙΑ ΔΟΓΜΑΤΙΚΗ ΑΛΕΞΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΟΥ ΚΟΜΝΗΝΟΥ, Περιέχουσα ἐν συνόψει τὰ τοῖς μακαρίοις καὶ θεοφόροις πατράσι συγγραφέντα, εἰς τάξιν δὲ καὶ διεσκευασμένην ἁρμονίαν παρὰ Εὐθυμίου Μοναχοῦ τοῦ Ζιγαδηνοῦ τεθέντα. Ἐπὶ ἀνατροπῇ, καὶ καταφθορᾷ τῶν δυσσεβεστάτων Αἰρεσιαρχῶν, τῶν κακῶν κατὰ τῆς ἱεραῆς αὐτῶν Θεολογίας λυττησάντων, Ἀφιερωθεῖσα ἐπὶ τοῦ</p>	Τεργόβιστε	Μητρόπολη τῆς Ουγγροβλαχίας	Μάιος 1710	Ψυχοφελές θρησκευτικὸ κείμενο

		<p>Εὐσεβεστάτου, Ὑψηλοτάτου, καὶ Θεοστέπτου Αὐθέντου καὶ Ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας Κυρίου Κυρίου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Μπασσαράμπα Βοεβόδα τοῦ Μπραγκοβάνου. Τῷ Ἐκλαμπροτάτῳ καὶ Σοφωτάτῳ Υἱῷ αὐτοῦ Κυρίῳ Κυρίῳ Στεφάνῳ Βοεβόδα τῷ Μπραγκοβάνῳ Παρὰ τοῦ Πανιερωτάτου καὶ Λογιωτάτου Μητροπολίτου Δρύστρας Κυρίου Κυρίου Ἀθανασίου, Οὗ καὶ τοῖς ἀναλώμασι νῦν πρῶτον τετύπεται Παρὰ τῷ Πανιερωτάτῳ, Λογιωτάτῳ, καὶ Θεοπροβλήτῳ Μητροπολίτῃ Οὐγγροβλαχίας Κυρίῳ Κυρίῳ Ἀνθίμῳ Τῷ ἐξ Ἰβηρίας. Ἐπιμελεία καὶ διορθώσει Μητροφάνους Ἱερομονάχου Γρηγοῶ τοῦ ἐκ Δωδώνης. Ἐν τῇ Ἁγιωτάτῃ Μητροπόλει τῇ ἐν τῷ τῆς Οὐγγροβλαχίας Τεργοβύστῳ. Ἐν ἔτει ἀπὸ Θεογονίας Χιλιοστῷ Ἑπτακοσιοστῷ Δεκάτῳ, Κατὰ Μῆνα Μάιον. (Legrand 1918, σ. 95, αρ. 69)</p>				
50.	περιγραφή τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ κύκκου.	<p>Ἡ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΣΕΒΑΣΜΙΑΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΚΥΚΚΟΥ ΗΤΟΙ ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΝ ΚΥΠΡῶ ΑΠΟΚΟΜΙΣΣΕΩΣ, Τῆς Θαυματουργοῦ ἁγίας Εἰκόνης τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς λεγομένης Κυκκιοτίσσης. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα, σπουδῇ μὲν καὶ προτροπῇ τῶν ἐν τῇ αὐτῇ Μονῇ Πατέρων, καὶ Γερόντων τῆς Συνάξεως. Εἰς εὐεργεσίαν δὲ καὶ ὠφέλειαν τῶν Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν. ΕΝΕΤΙΗΣΙ, 1751. Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι. CON LICENZA DE' SUPERIORI. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΚΥΚΚΟΥ, Ἡτοι Διήγησις περὶ τῆς θαυματουργοῦ Θεομητορικῆς Εἰκόνης διορθωθεῖσα μὲν πρῶτον, ὡς πάνυ διεφθαρμένη, ὑπὸ τοῦ ἐν Ἱεροδιδασκάλου σοφολογιωτάτου Κυρίου Ἐφραίμ Ἱερομονάχου, τοῦ χρηματίσαντος ἐν Κύπρῳ διδασκάλου, καὶ Κήρυκος τοῦ Ἱεροῦ Εὐαγγελίου, ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Μακαριωτάτου καὶ Σοφωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Κυρίου Φιλοθέου. (Legrand 1918, σ. 400, αρ. 400*)</p>	[Βενετία]	Antonio Bortoli	1751 (1782)	Ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο (Προσκυνητάρι)

51.	Προσκυνητάριον τοῦ ἁγίου τάφου.	ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙΟΝ τῆς ἁγίας πόλεως ἱερουσαλήμ, καὶ πάσης παλαιστίνης νῦν πρῶτον προτροπῆ, εὐλογία τε καὶ νεύσει τοῦ μακαριωτάτου καὶ σοφολογιωτάτου πατρὸς καὶ ποιάρχου ἱεροσολύμων κυρίου κυρίου ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ. Τύποις μετὰ σχεδίων ἐκδοθέν, καὶ δαπάνη τοῦ παναγίου καὶ ζωοδόγου ΤΑΦΟΥ, παρὰ τοῦ πανοσιωτάτου ἀρχιμανδρίτου τοῦ αὐτοῦ ἁγίου τάφου, κυρίου ΣΥΜΕΩΝ τυπωθέν. ἵνα παρέχηται τοῖς εὐσεβέσι χάριν. ἐν βιέννε τῆς αὐστρίας 1749. παρὰ τῷ ἱεροδιακόνῳ χριστοφόρῳ ζεφάρ, καὶ τῶν ἰλλυρικο-σερβῶν κοινῶ ζωγράφοι. (Legrand 1918, σ. 370, αρ. 376)	Βιέννη	Ἱεροδιάκονος Χριστόφορος Ζεφάρ (Christofer Zefar) καὶ οἱ ἰλλυρικο-σερβοί κοινῶ ζωγράφοι	1749 (1748 —σερβική ἐκδοση— 1758, 1780, 1781, 1799)	Ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο (Προσκυνητάρι)
52.	Ῥητορική σκούφου.	ΤΕΧΝΗ ῬΗΤΟΡΙΚΗΣ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ Ἱερῶς τοῦ ΣΚΟΥΦΟ (sic) Κοητὸς τοῦ ἐκ Κυδωνίας, Φιλοσοφίας καὶ Ἱερᾶς Θεολογίας Διδασκάλου, Τῆς ΜΗΤΡΙ ΚΑΙ ΠΑΡΘΕΝΩΙ Γονυπετῶς ἀφιερωθείσα. ARTE DI RETORICA di Francesco Scuffi Dottor Teologo, <i>E Di Monsig. Illustriss.^{mo} e Reuer.^{mo} Marc' Antonio Barbarigo</i> Archiuesco di Corfù, <i>Vicario Generale</i> . ΕΝΕΤΙΗΣΙ, παρὰ Μιχαὴλ Ἀγγέλω τῷ Βαυβωνίῳ. ἀρχά. <i>CON LISENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIO</i> . (Legrand 1894, τ. II, σ. 400, αρ. 566)	[Βενετία]	Michel Angelo Burbonio	1681 (1779 —ρωσική μετάφραση)	Τυπικά σχολικά εγχειρίδια
53.	Σύνοψις νέα μικρά.	ΣΥΝΟΨΙΣ ΜΙΚΡΑ΄, Περιέχουσα τὸν Ἀ΄κάθισον Ὑ΄μνον, τοὺς δύο Παρακλητικοὺς Κανόνας τῆς Θεοτόκου, μετὰ τ(ῶν) Εὐαγγελίων αὐτῶν, τ(ῆ)ν Ἀ΄γίαν Μετάληψιν, καὶ τὰ Προσόμοια κατ' ἐπιτομήν τῶν κατὰ Μῆνα Ἀ΄γίων, μετὰ τὸ σημεῖον τοῦ ἴ εἰς τοὺς ἐορταζομένους Ἀ΄γίους, Νεωρὶ ἐπιμελῶς μετὰ τινος προσθήκης μετατυπωθείσα. [Τυπογραφικὸ Σῆμα] Ε'ΝΕΤΙ'Η'ΣΙ. Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. [sic] ἀρχῆ. (Παπαδόπουλος 1986, σ. 170, αρ. 464)	[Βενετία]	Νικόλαος Γλυκῆς	1687 (1702, 1711, 1720, 1729, 1731, 1752, 1762, 1791)	Θρησκευτικό λειτουργικό κείμενο
54.	σύνοψις τῶν θείων δογμάτων.	ΣΥΝΟΨΙΣ ΤΩΝ ΘΕΙΩΝ ΚΑΙ ἹΕΡΩΝ τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων, Εἰς Ὠφέλειαν τῶν Χριστιανῶν. Ἀπλῆ φράσει παρὰ Γρηγορίου Ἱερομονάχου καὶ πρωτοσυγγέλου τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας, τοῦ ἐκ τῆς ἁγίας μονῆς τῆς νέας κειμένης ἐν Χίῳ συντεθείσα. ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΟΛΛΑ ὨΦΕΛΙΜΟΝ, καὶ πολλὰ χρειαζόμενον διὰ κάθε χριστιανόν, καὶ διακάθε ἄλλον ἄνθρωπον, ὅπου θέλει νὰ μάθητὴν ἀλήθειαν. <i>Con Lisenza de' Superiori, & Privilegio</i> . ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ. Ἐτη ἀπὸ	[Βενετία]	Andrea Giuliani	1635 (1669, 1778, 1781)	Ψυχοφελές θρησκευτικό κείμενο

		Χριστοῦ. ἀγλε΄. Παρὰ Ἀνδρέα τῷ Ἰουλιανῶ. εἰς 8 ^{ον} . (Legrand 1894, τ. I, σ. 327-328, αρ. 238)				
55.	ἑτέρα παλαιά.	» »	»	»	»	»
56.	συλλειτουργικά τοῦ ἀναγνώστου.	Α΄ ΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ Ἀ΄ ΝΑΓΝΩ΄ΣΤΟΥ, Η΄ ΤΟΥΝ ΤΑ΄ ΣΥΛΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ΄, Μετατυπωθεῖσα, καὶ ἐπιμελῶς διορθωθεῖσα. [Τυπογραφικὸ Σῆμα] Ε΄ ΝΕΤΙ΄ Η΄ ΣΙΝ, 1760. Παρὰ Ἀ΄ ντωνίῳ τῷ Βόρτολι. CON LICENZA DE΄ SUPERIORI. (Παπαδόπουλος 1986, σ. 248, αρ. *650α)	[Βενετία]	Antonio Bortoli	1760 (1765, 1785, 1797)	Θρησκευτικὸ λειτουργικὸ κείμενο
57.	συνάθροισις διαφόρων ὑποθέσεων, ἥτοι τὸ παρὸν χειρόγραφον.	/	/	/	/	«Διάφορα»
58.	συμεῶν θεσσαλονίκης.	ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΣΥΜΕΩΝ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΑ ΑΠΑΝΤΑ. ΕΙΣ ΤΕΣΣΑΡΑ ΜΕΡΗ ΔΙΑΙΡΕΘΕΝΤΑ. ΕΝ ΟΙΣ ΠΕΡΙΕΧΟΝΤΑΙ ΔΙΑΛΟΓΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΙ. ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ, ΚΑΙ ΚΛΗΡΙΚΟΥ Κατὰ πασῶν τῶν Αἰρέσεων· περὶ τε τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν, καὶ περὶ τῶν ἱερῶν τελετῶν, καὶ Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας· ἐτι δὲ καὶ περὶ τοῦ Θεοῦ Ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ τελουμένων, καὶ περὶ τῆς θείας Μυσταγωγίας· ἔκθεσις ἐτι ἀκριβεστάτη τοῦ ἱεροῦ Συμβόλου· ἀποκρίσεις τε πρὸς τὰς ἐρωτήσεις τοῦ Μητροπολίτου τῆς Πενταπόλεως κὺρ Γαβριήλ· καὶ ἄλλα πλείστα ὡς ἐν τοῖς Πίναξι φαίνονται. Μεθ' ὧν καὶ ἡ τοῦ Σοφωτάτου καὶ Λογιωτάτου Μάρκου Εὐγενικοῦ Μητροπολίτου ἐξηγήσις τῆς ἱερᾶς ἀκολουθίας· ἐν οἷς προσετέθη καὶ τὶς διδασκαλία πρὸς τοὺς Ἱερεῖς, καὶ Διακόνους περὶ τοῦ πῶς δεῖ διορθοῦν τὰ ἐν τῇ ἱερᾷ Μυσταγωγίᾳ ἐξ ἀπροσεξίας συμβαίνοντα. ΝΥΝ ΠΡΩΤΟΝ Ἐκ τῆς Ἑλληνίδος Μετενεχθέντα εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλοελληνικὴν διάλεκτον πρὸς ψυχοφελῆ χρῆσιν πάντων τῶν εὐλαβῶν ὀρθοδόξων, Ἱερέων τε καὶ Λαϊκῶν, καὶ μεθ' ὅσης ἀκριβοῦς ἐπιμελείας διορθωθέντα· Τύποις δὲ ἐκδοθέντα φιλοτίμῳ δαπάνῃ, καὶ φιλοπόνῳ ἐπιστάσι ΠΟΛΥΖΩΗ ΛΑΜΠΑΝΙΤΖΙΩΤΗ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. — 1791. Ἐν ΛΕΙΨΙΑ τῆς ΣΑΞΟΝΙΑΣ ἀψα΄.	Λιψία Σαξονίας [= Βιέννη] ¹²⁵⁵	Πολυζῶης Λαμπανιτσιώτης [= Josef A. Baumeister]	1791	Ψυχοφελές θρησκευτικὸ κείμενο

¹²⁵⁵

Σύμφωνα με τον Στάικο το βιβλίο τυπώθηκε στο τυπογραφείο του Βάουμαϊστερ στη Βιέννη. Βλ. ὀ.π., σ. 150-153, αρ. 44.

		(Λαδός / Χατζηδήμος 1970, σ. 85, αρ. 32)				
59.	Τηλεμάχου, τόμος α ^{ος} .	ΤΥΧΑΙ ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ ΥΙΟΥ ΤΟΥ ΟΔΥΣΣΕΩΣ. Ἡ Συνέχεια τῆς Τετάρτης Βίβλου τῆς Ὀδυσσεΐας τοῦ Ὀμήρου εἰς Βιβλία Δέκα εἰς Γαλλικὴν Γλῶσσαν συνθεμένα παρὰ τοῦ Ἱερωτάτου, ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ ΣΑΛΙΝΙΑΚ. Τώρα πρῶτον μεταφρασθέντα εἰς τὴν ἀπλουστέραν Ἑλληνικὴν Γλῶσσαν παρὰ Α. Σ. Ἀφιερωθέντα εἰς τὸν Εὐγενέστατον, καὶ λογιώτατον ΚΥΡΙΟΝ ΚΥΡΙΟΝ ΑΘΑΝΑΣΙΟΝ ΚΑΡΑΪΩΑΝΝΗΝ, Καὶ τυπωθέντα, ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, 1742. Παρὰ Ἀντωνίῳ Βόρτολι. Con Licenza de' Superiori, e Privilegio. (Legrand 1918, σ. 301, αρ. 299)	[Βενετία]	Antonio Bortoli	1742	Παραδοσιακὴ λαϊκὴ λογοτεχνικὴ βιβλιοθήκη
60.	Τετραβάγγελον κ(αὶ) πᾶσα ἡ νέα διαθήκη.	«Τετραβάγγελον Βενετία 1791». (Λαδός / Χατζηδήμος 1970, σ. 84, αρ. 30)	Βενετία	/	1791	Θρησκευτικὸ λειτουργικὸ κείμενο
61.	τυπικὴ διάταξις τῆς ἱερᾶς μονῆς μαχαιρᾶδος <εἰς μῆκος μικρ(όν).	ΤΥΠΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΙΣ. Ὡς Εὔρηται τῆς κατὰ τὴν Νῆσον Κύπρον, Σεβασμίας καὶ Βασιλικῆς Μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, ΜΑΧΑΙΡΑΔΟΣ Ἐπιλεγομένης, Νῦν Πρῶτον Τύποις Ἐκδοθεῖσα πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἐν τυγχανόντων. Δαπάνη μὲν καὶ Ἐξόδω τοῦ τῆς Ἱερᾶς αὐτῆς Μονῆς Οἰκονόμου κῆρ Παρθενίου. Ἐπιμελεία δὲ τοῦ ἐν Ἱεροδιδασκάλοις Κυρίου Ἐφραίμ. Ἐπιστασία δὲ Κυρίου Σεραφεῖμ Πισσιδείου τοῦ Πρωτοσυγγέλλου τῆς Ἱερᾶς, καὶ Βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Κύκκου. ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, αφνς'. Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι. 1756. CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIO. (Legrand 1918, σ. 466, αρ. 494)	[Βενετία]	Antonio Bortoli	1756	«Διάφορα» —Κανονικὰ βιβλία
62.	Φυσιολόγος, ἥτοι διάγνωσις περὶ φύσεως κ(αὶ) ιδιωμάτων τινῶν ζώων.	(Βενετία 1666). — Δαμασκηνὸς Στουδίτης. Μερικὴ διάγνωσις ἐκ τῶν παλαιῶν Φιλοσόφων περὶ φύσεως, καὶ ιδιωμάτων τινῶν ζώων, συναρθωθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ἀρχιερεῦσι λογιωτάτου, κυρίου Δαμασκηνοῦ, τοῦ Στουδίτου. Con licenza de Superiori, et privilegio. Ἐνετήσιν, Παρὰ Ἀνδρέα τῷ Ἰουλιανῷ, ἀχξς'. Πουλιέται κοντὰ εἰς τὸν Πόντε τοῦ Ἁγίου Φαντίνου. (Λαζάρου 1964, σ. 81, αρ. 188)	[Βενετία]	Andrea Giuliani	1666 (1682, 1743, 1744, 1753, 1760)	Παραδοσιακὴ λαϊκὴ λογοτεχνικὴ βιβλιοθήκη
63.	Χρησιμολόγιον τῆς κωνσταντινουπόλεως	/	/	/	/	Πρακτικὲς γνώσεις

	χειρόγραφο.					
64.	χρυσάνθου Ἱεροσολύμων ἐγγειρίδιον περὶ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἀγί(ου) τάφου.	ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ Περὶ τῆς κατ' ἐξοχὴν ὑπεροχῆς τῆς ἁγίας Πόλεως Ἱερουσαλήμ, καὶ τοῦ ἀγίου καὶ ζωοδόχου Τάφου τοῦ Κυρίου, Τῆς τε πρὸς αὐτὸν κειρωστημένης ἐλεημοσύνης παρὰ πάντων τῶν Χριστιανῶν κατὰ τὴν ἀποστολικὴν διαταγὴν, Καὶ τῆς ὠφελείας τῶν εἰς προσκύνησιν αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν ἐκεῖσε σεβασμίων τόπων παραγενομένων. Τυπωθὲν ἐν τῇ ἁγίᾳ Πόλει. Ἐν ἔτει ἀψκῆ' κατὰ Μῆνα Σεπτέμβριον. Παρέχεσθαι δωρεὰν ἐκ μέρους τοῦ παναγίου Τάφου. (Legrand 1918, σ. 221, αρ. 183)	Ἁγία Πόλη (Ἱερουσαλήμ)	/	Σεπτέμβριος 1728	Ψυχοφελές θρησκευτικὸ κείμενο (Προσκυνητάρι)
65.	ἕτερον, ὅμοιον, μετὰ τινος προσθήκης τοῦ μακαρίτου κὺρ Ἐφραΐμ.	ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ Περὶ τῆς κατ' ἐξοχὴν ὑπεροχῆς τῆς ἁγίας Πόλεως Ἱερουσαλήμ, καὶ τοῦ ἁγίου καὶ ζωοδόχου Τάφου τοῦ Κυρίου, Τῆς τε πρὸς αὐτὸν κειρωστημένης ἐλεημοσύνης παρὰ πάντων τῶν Χριστιανῶν κατὰ τὴν ἀποστολικὴν Διαταγὴν, Καὶ τῆς ὠφελείας τῶν εἰς προσκύνησιν αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν ἐκεῖσε σεβασμίων τόπων παραγενομένων. Τυπωθὲν ἤδη δεύτερον Ἐν τῇ Νεοσυσταθείσῃ Τυπογραφίᾳ Ἐπὶ τῆς Θεοστηρίκτου Ἡγεμονείας τοῦ Ὑψηλοτάτου ἡμῶν Αὐθέντου καὶ Ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας Κυρίου Κυρίου Ἰωάννου ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΚΑΡΛΑΤΟΥ Γκίκα Βοεβόδα. Ἐπιμελεία καὶ Δαπάνη τοῦ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ καὶ ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΕΦΡΑΙΜ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ ἐν Βουκουρεστίῳ. Ἐτει ἀψξή. Κατὰ Μῆνα Μάρτιον. Παρέχεσθαι δωρεὰν ἐκ μέρους τοῦ παναγίου Τάφου. (Legrand 1928, σ. 74, αρ. 676*)	Βουκουρέστι	/	Μάρτης 1768	Ψυχοφελές θρησκευτικὸ κείμενο (Προσκυνητάρι)

66.	Ψαλτήριον μέ δύο λεξικά.	ΨΑΛΤΗΡΙΟΝ. Σὺν ΛΕΞΙΚΟΙΣ ΔΥΣΙ, γραμματικῶ δηλαδὴ, καὶ Ἱστορικῶ Ἐξ ὧν Ἐκαστος συνιέναι ἔχει τὰς τῶν ΨΑΛΜΩΝ λέξεις τε καὶ Ἱστορίας. ΕΚΔΕΔΟΤΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ τῶν ΦΙΛΩΝ ΞΥΝΟΡΙΔΟΣ ΕΝ ΤΗ ΣΑΛΙΚΑΤΗ. VENETIIS CUM PRIVILEGIO S. M.DC.XLIII. (Legrand 1894, τ. I, σ. 439, αρ. 327)	Βενετία	Salicati	1643 (1712)	Θρησκευτικό λειτουργικό κείμενο
67.	χρηστοθήθεια εἰς ἀπλὴν φράσιν.	Ἡ ΧΡΗΣΤΟΘΕΙΑ Πρὸς διακόσμησιν ἡθῶν τῶν Νέων πάνυ λυσιτελὴς Ἐκ τῆς Λατινίδος μὲν ποτε εἰς ἀπλὴν μετενεχθεῖσα φράσιν Κοσμηθεῖσα δὲ τῷ κάλλει τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος καὶ ἐν τισὶ προσαυξηνηθεῖσα χάριν τῶν σπουδαίων ὑπὸ τοῦ Ἐλλογμοτάτου καὶ ἐν σπουδαίοις ἀρίστου. ΚΥΡΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ Ἡδὴ ἀκριβῶς διορθωθεῖσα τὸ πρῶτον τύποις ἐξέδοτο. ἀψπ'. ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, 1780. Παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. <i>CON LICENZA DE' SUPERIORI</i> . (Legrand 1928, σ. 332-333, αρ. 1005*)	[Βενετία]	Νικόλαος Γλυκῆς	1780 (1782, 1783, 1786, 1788, 1792, 1794)	Χρηστοθήθειες
68.	Ψευδωνύμων θεῶν βιβλίον.	ἹΣΤΟΡΙΑ Περὶ τῶν Μυθολογουμένων ΘΕΩΝ Τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἄλλων Ἐθνῶν, ἔτι καὶ περὶ τῶν Ἡμιθέων, ἦτοι Ἡρώων, Ναῶν τε, Θυσιῶν καὶ Λατρειῶν τῶν αὐτῶν. Μεταφρασθεῖσα ἀπὸ τῆς Ἰταλικῆς εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλὴν διάλεκτον. Νῦν τε πρῶτον τύποις Ἐκδοθεῖσα, καὶ ἐπιμελῶς διορθωθεῖσα, Διὰ συνδρομῆς καὶ Δαπάνης Κυρίου Πολυζῶη Λαμπανιτζιώτη. ΕΝΕΤΙΗΣΙ, ἀψνζ'. 1757. Παρὰ Ἀντωνίφ τῷ Τζάττα. <i>Con Lisenza de' Superiori, e Privilegio</i> . (Legrand 1918, σ. 475-476, αρ. 506)	[Βενετία]	Antonio G. Zatta	1757 (1795)	Ἱστορικό κείμενο

6. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΚΑΡΙΔΗ

Ένα εξαιρετικά σημαντικό ζητούμενο της ιστορίας του ελληνικού βιβλίου στα προεπαναστατικά χρόνια και ειδικότερα την εποχή του Διαφωτισμού είναι η επεξεργασία μίας τυπολογίας των ιδιωτικών βιβλιοθηκών. Με αφορμή την περίπτωση της ιδιωτικής συλλογής βιβλίων του Πετράκη Καρίδη, την οποία μελετήσαμε διεξοδικά στο προηγούμενο κεφάλαιο της ανά χειράς διατριβής, και λαμβάνοντας υπόψην μας τα συμπεράσματα του Αλέξη Πολίτη σχετικά με την τυπολογία των βιβλιοθηκών, θα επιχειρήσουμε, μια συνεξέταση της βιβλιοθήκης Καρίδη με συλλογές άλλων λογίων του 18^{ου} αιώνα που διέθεταν ιδιωτικές βιβλιοθήκες, ο κατάλογος των οποίων έχει δημοσιευτεί.¹

¹ Υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις λογίων της εποχής του Διαφωτισμού που γνωρίζουμε ότι διέθεταν μian ιδιωτική βιβλιοθήκη όμως δεν έχει εκδοθεί μέχρι σήμερα κάποιος ενδεικτικός έστω κατάλογος της συλλογής τους. Ενδεικτικά αναφέρονται οι ανώτεροι και ανώτατοι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι όπως ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Χρυσάνθος Νοταράς (1663;-1731) και ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος Γ' (1713-1792), αλλά και οι Επίσκοποι Αγαθάγγελος Λατίνος Επίσκοπος Καρυουπόλεως (μετά το 1721 και πριν το 1729-1737;) και Επίσκοπος Βούδας Διονύσιος Πόποβιτς (1790-1828), ο μοναχός Παρθένιος στη Μονή Φιλοσόφου (1719 terminus ante quem για τον θάνατό του), οι ιερείς Γρηγόριος Μαράς ο Κρης (†1712), Νικόλαος Λαρδέας (1733;), Αγάπιος Κατήφορος (1746) και ο Ιερομόναχος Γαβριήλ Αγιαμονίτης (†1792), ο υμνογράφος Νικόλαος Τραντάφυλλος (1724 terminus post quem του θανάτου του), δάσκαλοι όπως ο δάσκαλος του Γένους Αναστάσιος Γόρδιος (1675-1728) και ο Ευφρόνιος Ραφαήλ Πόποβιτς (1772-1853), ο νομικός Αλταβίλας Χαλκίοπουλος (1701;), οι λόγιοι γραφείς και συγγραφείς Νικόλαος Καρατζάς (αρχές του 18^{ου} αιώνα-1786;-1789;), Νικόλαος Μαυροκορδάτος (1744-1818), μέλη της ευρύτερης οικογένειας των Μαυροκορδάτων και Άνθιμος Γαζής (1758-1828) αντίστοιχα και οι έμποροι Αντρέας Κασσής (†1751/1752), Ιωάννης Ντέκας (1680-1762), Ιάκωβος Ρώτας (1777;-1845) και Αλέξανδρος Βασιλείου (1760-1818), ο αργυροχόος Joseph Prantner (Ιωσήφ Πράντνερ) (†1819), καθώς επίσης και ο Αθανάσιος Μουσόπουλος (†1790) κ.ά. Βλ. Omont, *Missions archéologiques*, τ. I, σ. 489· Καλλίνικος Γ', *Τα κατά και μετά την εξορίαν*, σ. 154, 434-435, 449-450, 477-478 και 482, αρ. 3, 8, 27 και 32, στίχ. Β' 466, 1-22, 1-21, 1-10, 15-22 και 13-15 αντίστοιχα· Παναγιώτα Τζιβάρια, «Επίσκοποι Καρυουπόλεως στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα», *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών Ξηροκάμπι Λακωνίας, 28 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 2004*, 2 τόμ., Αθήνα, Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών, 2006, εδώ τ. Α', σ. 349-372, εδώ σ. 354· Ödön Füves, «Bibliothek eines Griechen in Pest im Jahre 1820», *Ο Εραμιστής* 4 (1966), σ. 58-63, εδώ σ. 59· Τάσος Αθ. Γριτόπουλος, *Μονή Φιλοσόφου*, Αθήνα, χ.ε., 1960, σ. 146 και 170, αρ. 5 και 11-12 αντίστοιχα· Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Η ιδιόγραφος διαθήκη Γρηγορίου ιερέως του Μαρά του Κρητός (1704) (Δέσμη αρ. 1048 —Συμβολαιογράφος Φραγκίσκος Βέλανος)», *Κρητικά Χρονικά* 14 (1960), σ. 69-101, εδώ σ. 82, 85 και 94· Τζιβάρια, «Ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 187· Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Η διαθήκη του ιερομονάχου Αγαπίου Κατηφόρη, Λευκαδίου, τη 10^η Αυγούστου 1746 (Συμβολαιογράφος Αιμίλιος Βελάνος —Δέσμη αρ. 1010, Διαθήκη αρ. 53, μετάφρασις εκ του ιταλικού). Μικρός Ελληνομήμων Τεύχος Δεύτερον», *Ηπειρωτική Εστία* 9 (1960), σ. 368-370· Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, «Ιερομονάχου Γαβριήλ Αγιαμονίτη, Ανέκδοτο προσκνητάριο των μονών των Μετεώρων (1786)», *Τρικαλινά* 6 (1986), σ. 7-26, εδώ σ. 12, 18 και 23, στίχ. 59-60 αντίστοιχα· Τζιβάρια, «Ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 187· Γόρδιος, *Αλληλογραφία*, τ. Β', σ. 899, 912-913 και 920, επιστ. 627, 639 και 646, στίχ. 17-33, 6-9, 23-24, 38-50 και 31-46 αντίστοιχα· Füves, «Bibliothek», σ. 59· Τζιβάρια, «Ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 187· Χρίστος Γ. Πατρινέλης, «Πατριαρχικά γράμματα και άλλα έγγραφα και σημειώματα του ΙΣΤ'-ΙΗ' αιώνας εκ του κώδικος του Ιέρακος (Εθν. Βιβλιοθ. Ελλ. 1474)», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1962), σ. 116-165, εδώ σ. 143· Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Νικολάου Καρατζά και η περιπέτεια του χειρογράφου Paris. Suppl. gr 1375», στο: *Έλληνες λόγιοι του 18^{ου} αιώνα. Αφανείς, άσημοι και διάσημοι σε διασταυρούμενες τροχιές*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2007, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 96, Θεσμοί και Ιδεολογία στη Νεοελληνική Κοινωνία), σ. 137-163, εδώ σ. 137· η ίδια, «“Χασμάτων πλήρωσις”· Ο Κ. Μηνάς Μηνωίδης, ο Μανουήλ Γεδεών και τα χροφ Paris. gr. 684 και Suppl. gr. 1044», στο: *Έλληνες λόγιοι του 18^{ου} αιώνα*, σ. 199-231, εδώ σ. 212· Omont, *Missions archéologiques*, τ. I, σ. 452· Jacques Bouchard, «Les relations épistolaires de Nicolas Mavrocordatos avec Jean Le Clerc et William Wake», *Ο Εραμιστής* 11 (1974), σ. 67-92· Corneliu Dima-Dragan, «La

Μια τέτοια προσπάθεια αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον δεδομένου ότι μας δίνει τη δυνατότητα να εντοπίσουμε ενδείξεις οι οποίες μας επιτρέπουν να αξιολογήσουμε τον βαθμό της διάδοσης του αλφαριθμητισμού ή την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου κατά τον 18^ο αιώνα.² Από την άλλη μας επιτρέπει να αντιληφθούμε όχι μόνο τα ενδιαφέροντα του κατόχου της βιβλιοθήκης, αλλά και εκείνα του ευρύτερου περιβάλλοντος στο οποίο ζούσε και δρούσε ο εκάστοτε λόγιος, καθώς η αγορά και γενικότερα η απόκτηση ενός βιβλίου επηρεάζεται συνήθως από τις επιρροές που δέχεται ο δυνάμει κάτοχος από το περιβάλλον στο οποίο ζει.³ Η συγκριτική προσέγγιση των βιβλιοθηκών θα οδηγήσει και σε συμπεράσματα σχετικά με τη χρήση και λειτουργία των συλλογών. Μέσα από τα συμπεράσματα που μπορούν να προσφέρουν οι παραπάνω διερευνήσεις, η συγκρότηση και η επεξεργασία της τυπολογίας των ιδιωτικών βιβλιοθηκών θα συμβάλει στην εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικών με το εύρος της διάδοσης των ιδεών του Διαφωτισμού στους Έλληνες της Κύπρου κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα.

6.1. Οι λόγιοι κτήτορες βιβλιοθηκών: Παρουσίαση των προς σύγκριση λογίων

Η μέχρι τώρα έρευνα για τις βιβλιοθήκες στον ελληνικό χώρο κατά την εποχή του Διαφωτισμού έχει συγκεντρώσει σημαντικά στοιχεία σχετικά με τους σωζόμενους καταλόγους, με το περιεχόμενο και την τύχη των συλλογών.⁴ Οι προτάσεις που έχουν ήδη

Bibliophilie des Mavrocordato», στο: *Συμπόσιον. Η εποχή των Φαναριωτών. 21-25 Οκτωβρίου 1970. Μνήμη Κλεόβουλου Γκούρκα*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1974, (= Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 145), σ. 209-216· Andrei Pippidi, «Aux Confins de la République des Lettres. La Valachie des Antiquaires au Début du XVIIIe Siècle», *Studia Clasice* 17 (1977), σ. 233-246· ο ίδιος, «Early Modern Libraries and Readers in South-Eastern Europe», *Revue des Etudes Sud-Est Européen* 20, τχ. 4 (1981), σ. 705-721· Δήμητρα Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, *Κατάλογος παλαιών εντύπων της ιστορικής βιβλιοθήκης Μηλέων Πηλίου*, πρόλ.: Λουκία Δρούλια, Αθήνα, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, 1993, passim· Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Η διαθήκη του εκ Πατρός κόμητος Ανδρέα Κάσση (Δέσμη αρ. 1010 —Συμβολαιογράφος Αιμίλιος Βελάνος, Διαθήκη αρ. 411, ιδιόγραφος λαλίστι —μετάφρασις). Μικρός Ελληνομήμων Τεύχος Δεύτερον», *Ηπειρωτική Εστία* 9 (1960), σ. 553-565, εδώ σ. 556-557 και 562-563· ο ίδιος, «Ο Αθηναίος ευεργέτης Ιωάννης Ντέκας», *Αθηναϊκά* 31 (1965), σ. 1-12, εδώ σ. 4 και 10· Ανδρέας Θ. Δρακάκης, «Ιάκωβος Ρώτας. Ο Τζιώτης λόγιος της εποχής του Διαφωτισμού και η βιβλιοθήκη του», *Επετηρίδα Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 13 (1985-1990), σ. 103-150, εδώ σ. 127-137· Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος, «Η βιβλιοθήκη του έμπορου φίλου του Κοραή Ιακ. Ρώτα και η δεξίωσή της σε μια αναπτυσσόμενη περιφέρεια του νεοελληνικού κράτους», στο: Παναγιώτης Μουλλάς (επιμ.), *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994, σ. 129-139, εδώ σ. 131, 137-138· Αικατερίνη Κουμαριανού, «Τρεις κάτοχοι του Ονομαστικού του Πολυδεύκου. Αντίτυπο Δημοτικής Βιβλιοθήκης Σύρου», *Κυκλαδικά* 1 (1959), σ. 332-333, εδώ σ. 332· Füves, «Bibliothek», σ. 60 και Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Αθηναίοι βιβλιογράφοι και κτήτορες κωδικών κατά τους μέσους αιώνες και επί Τουρκοκρατίας», *Επετηρίς του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 6 (1902), σ. 159-218, εδώ σ. 214, αρ. 48 αντίστοιχα.— Για τη βιβλιοθήκη της οικογένειας των Μαυροκορδάτων θα γίνει λόγος σε μεταγενέστερο σημείο του παρόντος κεφαλαίου.— Από τη θέση αυτή ευχαριστώ θερμά τον νεοελληνιστή Αλέξη Πολίτη για την παραχώρηση των δελτίων που συγκρότησε σχετικά με τις δημόσιες και ιδιωτικές βιβλιοθήκες (18^{ος} αιώνας μέχρι και το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα) τα οποία φυλάσσονται στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών (Αθήνα) από οποία αντλήθηκαν οι παραπάνω πληροφορίες.

² Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 203.

³ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 134-135.

⁴ Η περίπτωση του Μητροπολίτη Κιτίου Μακαρίου Α' (1737-1776), ενός από τους συγχρόνους λογίους του Πετράκη Καρίδη και κτήτορα ιδιωτικής βιβλιοθήκης, δεν απασχόλησε ιδιαίτερα την προγενέστερη

γίνει από προγενέστερους μελετητές προσφέρουν μία στέρεη βάση για να προστεθούν νέα παραδείγματα και να διαφοροποιήσουμε περισσότερο την τυπολογία των ιδιωτικών βιβλιοθηκών της εποχής που μας απασχολεί. Η προγενέστερη έρευνα έχει αναδείξει συνολικά (μέχρι τώρα) είκοσι μία περιπτώσεις λογίων του Διαφωτισμού οι οποίοι είχαν συγκροτήσει βιβλιοθήκες, για τις οποίες διαθέτουμε σήμερα έναν δημοσιευμένο, ή έστω και ενδεικτικό κατάλογο. Στις είκοσι μία αυτές γνωστές περιπτώσεις μπορούμε να προσθέσουμε τώρα μία ακόμη, εκείνη του Πετράκη Καρίδη.⁵

Από τις είκοσι δύο βιβλιοθήκες που γνωρίζουμε τρεις ανήκαν σε ανώτερους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους. Είναι οι συλλογές του Μακαρίου Α΄, Μητροπολίτη Κιτίου,⁶ του Θεόφιλου, Επισκόπου Καμπανίας (1745-1795),⁷ και του Θεοδοσίου, Επισκόπου Καρυουπόλεως (μετά το 1747-1761).⁸ Οι τρεις εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι που κατάγονταν από την «επαρχία» (αντιστοίχως από την Κύπρο, τα Ιωάννινα και τη Μάνη),⁹ απέκτησαν τη μόρφωσή τους στον ελληνικό χώρο,¹⁰ δεν πραγματοποίησαν ταξίδια στα μεγάλα αστικά κέντρα της Δύσης,¹¹ ενώ —με βάση τις έως τώρα

έρευνα. Η προγενέστερη έρευνα ασχολήθηκε μόνο με τη δημοσίευση του καταλόγου της βιβλιοθήκης του χωρίς οποιαδήποτε αναφορά στο περιεχόμενο ή στην τύχη της συλλογής. Βλ. «Κώδιξ Α΄ (1681-1776)», σ. 124-125. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 147-148.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του βλ. ενδεικτικά Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοσοτροπίες*, σ. 17-18· Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 139-154· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογιόσύνη*, σ. 198-200 και Μιχαήλ, *Η εκκλησία*, σ. 82.

⁵ Π. Κ. χφ., σ. 234-236, αρ. 313, στίχ. 1-56.— Σε ότι αφορά τις βιογραφικές του πληροφορίες έγινε λόγος σε προγενέστερο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής. Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σ. 126-147, 3.2.

⁶ Βλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 4.

⁷ Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανίας», σ. 35-40.— Για βιογραφικού τύπου πληροφορίες βλ. ενδεικτικά Ευστρατιάδης, «Ο Καμπανίας Θεόφιλος», σ. 54-97 και 245-268 και Γκίνης, «Εισαγωγή», σ. ι΄-μθ΄.

⁸ Τζιβάρια, «Επίσκοποι Καρυουπόλεως», σ. 367-368. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 357-358.— Για τη ζωή και τη δράση του βλ. στο ίδιο, σ. 354-358.

⁹ Βλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 139· Ευστρατιάδης, «Ο Καμπανίας Θεόφιλος», σ. 56 και Τζιβάρια, «Επίσκοποι Καρυουπόλεως», σ. 354 αντίστοιχα.

¹⁰ Με βάση τις έως τώρα πληροφορίες ο Θεόφιλος Καμπανίας φοίτησε αρχικά στην Μπαλαναία Σχολή στα Ιωάννινα, έχοντας ως δάσκαλό του τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο και αργότερα, μαθήτευσε στον Ευγένιο Βούλγαρη κατά την πρώτη περίοδο (1742-1746) της θητείας του στην Μαρουτσαία Σχολή των Ιωαννίνων. Βλ. Ευστρατιάδης, «Ο Καμπανίας Θεόφιλος», σ. 66-71 και Γκίνης, «Εισαγωγή», σ. ιγ΄-ιδ΄.— Σε αντίθεση με τον Θεόφιλο Καμπανίας για την περίπτωση του Μακαρίου Α΄ Μητροπολίτη Κιτίου και του Θεοδοσίου Καρυουπόλεως δεν γνωρίζουμε οτιδήποτε σχετικά με τη μόρφωσή τους. Εικασίες που αφορούν τη μόρφωση του Μακαρίου Α΄ Μητροπολίτη Κιτίου μπορούν να γίνουν με βάση κάποιες ενδείξεις που σώζονται σε πηγές της εποχής. Ο χαρακτηρισμός «λογιώτατος» που αφορά τον Μακάριο Α΄ σε σύγχρονες του πηγές μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι ήταν αρκετά μορφωμένος. Βλ. Κυριαζής, «Κινητή περιουσία Αγίου Λαζάρου», σ. 53 και Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 146.

¹¹ Βλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 139-140 [Τα ταξίδια του περιορίζονται μόνο στις συμμετοχές του σε αποστολές της Εκκλησίας της Κύπρου στην Κωνσταντινούπολη]· Γκίνης,

πληροφορίες— το συγγραφικό έργο που μας κληροδότησαν είναι κυρίως ανέκδοτο μέχρι και σήμερα και εκφράζει ιδέες που συνδέονταν με παραδοσιακές αντιλήψεις.¹² Το γεγονός ότι ο αριθμός των βιβλιοθηκών που συστάθηκαν από υψηλά ιστάμενους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους είναι τόσο μικρός (τρεις στις είκοσι δύο) συνδέεται με το γεγονός ότι από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και μετά αυξάνεται ο αριθμός των ελλήνων λογίων που δεν προέρχονταν από τον ανώτερο και ανώτατο κλήρο.¹³ Κατ' αυτόν τον τρόπο αυξάνεται και ο αριθμός των βιβλιοθηκών των οποίων οι κτήτορες ήταν μέλη του κατώτερου κλήρου ή λαϊκοί.

Ανάμεσα στους κτήτορες των είκοσι δύο βιβλιοθηκών που εξετάζουμε δύο ήταν μοναχοί. Πρόκειται για τους Ελασσονίτες μοναχούς Γερμανό (β' μισό του 18^{ου} αιώνα),¹⁴ και Άνθιμο (1730;-1794).¹⁵ Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τη ζωή του Γερμανού (την καταγωγή, τη μόρφωση και το συγγραφικό του έργο) είναι ελάχιστες. Γνωρίζουμε ότι προερχόταν από τη μονή της Παναγίας της Ολυμπιώτισσας, —ήταν μάλιστα ένας από τους κτήτορες της— και ότι αν και πέρασε εκεί το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του, είχε ταξιδέψει στην Κεντρική Ευρώπη και είχε μάλιστα ζήσει από το 1736 μέχρι και το 1757 στο Κεσκεμέτ της Ουγγαρίας.¹⁶

Περισσότερες είναι οι γνώσεις μας για τον Άνθιμο. Γεννήθηκε στο Λιβάδι του Ολύμπου και έλαβε τις εγκύκλιες του γνώσεις στη γενέτειρά του και στη γειτονική Τσαρίτσανη. Συνέχισε τις σπουδές του στη Μονή της Ολυμπιώτισσας της οποίας υπήρξε

«Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανιάς», σ. 35 και Τζιβάρια, «Επίσκοποι Καρνουπόλεως», σ. 354 αντίστοιχα.

¹² Οι καταγραφές που εντοπίζονται στον Κώδικα Α' της Μητρόπολης Κιτίου και οι οποίες αποδίδονται στον Μακάριο Α', (κατάστιχα πληρωμών για τα χρέη της Μητρόπολης, λογοδοσίες επιτρόπων του ιερού ναού Σωτήρων, κατάλογοι εκκλησιών και μοναστηριών που ανακαινίστηκαν κατά την περίοδο της αρχιερατείας του κτλ.) συνιστούν τις μόνες μαρτυρίες που έχουμε σχετικά με το συγγραφικό-πνευματικό του έργο. Βλ. «Κώδιξ Α' (1681-1776)», σ. 15-18, 27, 69, 86-89, 91-93, 95, 97-99, 107 και 124-125.— Πολυγραφοτάτος σε σχέση με τον Μητροπολίτη Κιτίου Μακάριο Α' αλλά και τον Θεοδόσιο, ο οποίος μας κληροδότησε καθ' υπαγόρευση μόνο τη διαθήκη του και τον κωδικελλό του, υπήρξε ο Θεόφιλος Καμπανιάς. Παρότι το μεγαλύτερο corpus του έργου του παραμένει ανέκδοτο, μας κληροδότησε τους πέντε μεγάλους τόμους του «Κοιναρίου» του (σημειωματάριο με τα βιβλία που μελετούσε), το *Νομικόν* του, το οποίο εκδόθηκε από τον Δημήτριο Σ. Γκίνη, το *Ταμείον Ορθοδοξίας* (Βενετία 1788), έναν μεγάλο αριθμό επιστολών, διάφορες γνωμοδοτήσεις επί διαφόρων θεολογικών και νομικών θεμάτων και ένα άλλο χειρόγραφο με τίτλο «Σημειώματα διαφόρων ιστορικών, εκκλησιαστικών και πολιτικών». Βλ. Τζιβάρια, «Επίσκοποι Καρνουπόλεως», σ. 355, 359-369· Ευστρατιάδης, «Ο Καμπανιάς Θεόφιλος», σ. 245-267· Γκίνης, «Το “Κοινάριον” του Θεόφιλου Καμπανιάς», σ. 249-251· ο ίδιος, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανιάς», σ. 34· Καμπανιάς, *Νομικόν* και Γκίνης, «Εισαγωγή», σ. κη'-λβ'. Πρβλ. Legrand, *Bibliographie Hellénique Au Dix-Huitième Siècle*, τ. II, σ. 493-494, αρ. 1227.

¹³ Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 203 και Δημαράς, «Το δυτικό βιβλίο», σ. 184 [= ο ίδιος, «Το δυτικό βιβλίο», σ. 188].

¹⁴ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 172-173. Σχετικά με τη ζωή του βλ. στο ίδιο, σ. 141-142.

¹⁵ Ο.π., σ. 152-155. Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του βλ. στο ίδιο, σ. 144-147.

¹⁶ Ο.π., σ. 141-142.

και κτήτορας, αλλά και στην Κοζάνη, στη Γράμμοστη, στη Σιάτιστα και στο Άγιο Όρος.¹⁷ Ο Άνθιμος, όπως και ο Γερμανός, εγκατέλειψε το μοναστήρι και διέμεινε για δεκαπέντε περίπου χρόνια στην Αψβουργική Μοναρχία: πρώτα στην Ουγγαρία (στο Κεσκεμέτ και στο Μίσκολτς) και έπειτα, στην Αυστρία (Βιέννη) όπου και συμπλήρωσε τις σπουδές του.¹⁸ Δέκα οκτώ λόγοι ηθικού και παραιναιτικού περιεχομένου, τμήμα από τα «Χρονικά» της Ολυμπιώτισσας, καθώς και ένα κατάστιχο των προσωπικών του αντικειμένων τα οποία αφιέρωσε στη Μονή, συνιστούν το ανέκδοτο συγγραφικό έργο που άφησε και το οποίο αφορούσε το στενό περιβάλλον του μοναστηριού.¹⁹

Αν και είναι πιθανόν, τόσο ο Γερμανός όσο και ο Άνθιμος να άσκησαν κατά τη διαμονή τους στην Αψβουργική Μοναρχία εκτός από το λειτούργημα του ιερέα, εκείνο του δασκάλου, δεν διαθέτουμε κάποια σχετική μαρτυρία. Αντιθέτως, γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι κάποιοι άλλοι μοναχοί, κτήτορες βιβλιοθηκών, έδρασαν και ως δάσκαλοι. Οι δάσκαλοι-κληρικοί αποτελούν μία από τις μεγαλύτερες ομάδες κτητόρων βιβλιοθηκών κατά τον 18^ο αιώνα. Από τις είκοσι δύο περιπτώσεις που εξετάζουμε σε αυτή την ομάδα ανήκουν ο Διονύσιος Πάμπους (1660;-1730),²⁰ ο Ελασσονίτης Αμφιλόχιος Παρασκευά (1730;-1803),²¹ ο Χρύσανθος ο Αιτωλός (1714;-1785),²² ο Γρηγόριος Ιωαννίδης (1760-1845;),²³ ο Αρσένιος από τον Γαλατά της Κωνσταντινούπολης (18^{ος} αιώνας),²⁴ και ο μοναχός Κύριλλος Λαυριώτης (1741/1744;-1828) ο οποίος εξάσκησε το διδασκαλικό επάγγελμα ως οικοδιδάσκαλος.²⁵

Κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, όπως ήδη σημειώθηκε, αυξάνεται το ποσοστό των λογίων που δεν προέρχονταν από τον κλήρο. Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζεται και στις ιδιωτικές βιβλιοθήκες. Ανάμεσα στους κτήτορές τους εμφανίζονται —κυρίως στο δεύτερο

¹⁷ Ό.π., σ. 144.

¹⁸ Ό.π., σ. 145.

¹⁹ Ό.π., σ. 220, 142, 146. Πρβλ. Βαγγέλης Σκουβαράς (έκδ.), *Ολυμπιώτισσα. Περιγραφή και ιστορία της μονής, κατάλογος των χειρογράφων, χρονικά σημειώματα, ακολουθία Παναγίας της Ολυμπιωτίσσης, έγγραφα εκ του αρχείου της μονής (1336-1900)*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρων Ερεύνης Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1967, σ. 427, 428-429, 434-438, 452, 458-479.

²⁰ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 330-348.— Για τη ζωή του βλ. στο ίδιο σ. 316-327.

²¹ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 142-144. Βλ. για τη ζωή και τη δράση του στο ίδιο, σ. 186-187.

²² Βασίλειος Βλ. Σφυρόερας, «Χρύσανθος ο Αιτωλός», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 6 (1956), σ. 130-155, εδώ σ. 150-155. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 130-145.

²³ Κώστας Λάμπας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης και η βιβλιοθήκη του», *Μνήμων* 5 (1975), σ. 157-200, εδώ σ. 186-199.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του βλ. στο ίδιο, σ. 160-164.

²⁴ Ναυκράτιος Τσουλκανάκης (Αρχιμ.), «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός ο εκ Γαλατά της Κωνσταντινουπόλεως», *Επιστημονική Παρουσία Εστία Θεολόγων Χάλκης* 1 (1987), σ. 479-517, εδώ σ. 496-501. Πρβλ. στο ίδιο σ. 479-496, 501-517.

²⁵ Βλ. Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 474-492.— Για τη ζωή και τη δράση του βλ. στο ίδιο, σ. 457-468 και Ευλόγιος Κουρίλας Λαυριώτης, *Κύριλλος προηγούμενος Λαυριώτης ο χρονογράφος*, Αθήνα, Ι. Α. Αλευρόπουλος, 1935.

μισό του 18^{ου} αιώνα— και λαϊκοί, όπως οι δάσκαλοι Δημήτριος Μόστρας (1776;-1850),²⁶ και Αθανάσιος Πολυζώης (τέλη του 18^{ου} αιώνα μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα).²⁷ Σε αυτούς μπορούμε να προσθέσουμε τώρα και τον Λαρνακιώτη Πετράκη Καρίδη.²⁸

Με μοναδική εξαίρεση τον Αρσένιο, ο οποίος καταγόταν από τον Γαλατά της Κωνσταντινούπολης,²⁹ οι παραπάνω μοναχοί-δάσκαλοι δεν προέρχονταν από μεγάλα αστικά κέντρα (ο Πάμπους από τον Τύρναβο της Θεσσαλίας, ο Ελασσονίτης Αμφιλόχιος από τα Ιωάννινα, ο Χρύσανθος από τον Ταξιάρχη της Αιτωλίας, ο Ιωαννίδης από τα Φίλια Καλαβρύτων και ο Κύριλλος από την Πάτρα).³⁰ Εκείνοι για τους οποίους διαθέτουμε πληροφορίες έλαβαν τη μόρφωσή τους στον ελληνικό χώρο: ο Πάμπους φοίτησε στη Σχολή Γκιόλμα,³¹ ο Αμφιλόχιος σε κάποια από τις Σχολές των Ιωαννίνων,³² και ο Χρύσανθος στην Μπαλαναία Σχολή.³³ Ο Ιωαννίδης σπούδασε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή,³⁴ ο Αρσένιος στην Πατιμάδα,³⁵ και ο Κύριλλος απέκτησε βασικές γνώσεις κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του σε περιοχές της Μικράς Ασίας (Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Βλαχία) και των Βαλκανίων (Βουκουρέστι).³⁶ Αναφορικά με τα ταξίδια που διενήργησαν οι παραπάνω μοναχοί-δάσκαλοι θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πλειοψηφία τους έζησε για ένα μεγάλο διάστημα σε περιοχές της Μικράς Ασίας (αναφερόμαστε στους μοναχούς Χρύσανθο, Ιωαννίδη, Αρσένιο και Κύριλλο),³⁷ ενώ οι Πάμπους και Παρασκευά έζησαν

²⁶ Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 283-305.— Η σχέση του Μόστρα με το διδακτικό έργο δεν δηλώνεται ρητά στη σχετική βιβλιογραφία. Ο ίδιος παρουσιάζεται ως «γραμματικός» του Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Ιγνατίου (1766-1828). Εξάλλου ο «γραμματικός» δηλώνει τον «καταγινόμενον εις τὴν γραμματικὴν, τὸν διδάσκοντα τὴν γραμματικὴν» οπότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν δάσκαλος. Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 211. Σχετικά με τη ζωή και τη δράση του βλ. ενδεικτικά Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή*, σ. 127, αρ. 286 και Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 229-232.

²⁷ Füves, «Bibliothek», σ. 52-63. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 58-61.

²⁸ Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 5.

²⁹ Τσουλκανάκης, «Ο δάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 480-482.

³⁰ Βλ. Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 316· Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 142· Σφυρόερας, «Χρύσανθος ο Αιτωλός», σ. 130· Λάππας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 160 και Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 456 αντίστοιχα.

³¹ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 317.

³² Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 142.

³³ Σφυρόερας, «Χρύσανθος ο Αιτωλός», σ. 133.

³⁴ Λάππας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 160.

³⁵ Τσουλκανάκης, «Ο δάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 484-488.

³⁶ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 458-459.

³⁷ Σφυρόερας, «Χρύσανθος ο Αιτωλός», σ. 133· Λάππας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 161· Τσουλκανάκης, «Ο δάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 491-493 και Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 458-459 αντίστοιχα.

στην Ευρώπη (Βενετία, Κεκσκεμέτ και Μρατισλάβα αντίστοιχα).³⁸ Τέλος, στις περιπτώσεις που αποδίδεται στους παραπάνω μοναχούς-δασκάλους κάποιο συγγραφικό έργο,³⁹ αυτό έχει περιεχόμενο παραδοσιακό (π.χ. διασκευές βίων αγίων, επιστολές κτλ.) και σώζεται κατά κανόνα σε χειρόγραφη μορφή.⁴⁰

Σε ανάλογα συμπεράσματα σχετικά με την καταγωγή, τη μόρφωση και τη συγγραφική παραγωγή καταλήγουμε μελετώντας και τις περιπτώσεις των τριών λαϊκών δασκάλων, του Μόστρα, του Πολυζώη και του Καρίδη. Και οι τρεις κατάγονταν από την «επαρχία», ειδικότερα από την Κέρκυρα, την Ήπειρο και τη Λάρνακα. Όσον αφορά στη μόρφωσή τους, δεν γνωρίζουμε παρά μόνο ότι ο Καρίδης φοίτησε στη Σχολή της Λευκωσίας. Για τον Μόστρα γνωρίζουμε ότι μεταχειριζόταν με άνεση τη γαλλική και ιταλική γλώσσα, ενώ δεν διαθέτουμε καμιά συγκεκριμένη πληροφορία για τις σπουδές του Πολυζώη.⁴¹ Σχετικά με την επίσκεψη ή την εγκατάστασή τους σε άλλες περιοχές του ελληνόφωνου χώρου, είναι γνωστό ότι μόνο ο Μόστρας και ο Πολυζώης έζησαν για ένα διάστημα σε πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης (Τοσκάνη, Αυστρία, Πίζα, Βούδα και Πέστη αντίστοιχα). Κανένας από τους δύο τους δεν έχει να επιδείξει κάποιο συγγραφικό έργο επιστημονικού, λογοτεχνικού ή θεολογικού περιεχομένου και οι δύο άφησαν ωστόσο κάποια γραπτά τεκμήρια: ο Μόστρας την αλληλογραφία του και ο Πολυζώης τη διαθήκη του. Ο Καρίδης αντίθετα από τους δύο δασκάλους άφησε ένα υποτυπώδες συγγραφικό έργο, αφού το χειρόγραφο του περιλαμβάνει μεταξύ των κειμένων που του αποδίδονται και κάποια δικά του στιχουργήματα.⁴²

Δίπλα στους τρεις παραπάνω λαϊκούς δασκάλους διακρίνεται μία άλλη ομάδα λογίων κτητόρων βιβλιοθηκών, οι οποίοι είναι πρόσωπα που έχουν μία δυναμικότερη παρουσία στην πνευματική ζωή του 18^{ου} αιώνα, υπήρξαν συχνά αναγνωρισμένοι λόγιοι ήδη στην εποχή τους και άφησαν εκδομένο συγγραφικό έργο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα

³⁸ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 320 και Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 142-143 αντίστοιχα.

³⁹ Για τις περιπτώσεις των Πάμπους και Χρυσάνθου η παλαιότερη έρευνα δεν εντόπισε κάποια στοιχεία σχετικά με το θέμα αυτό.

⁴⁰ Βλ. Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 143· Λάππας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 161-162· Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 483 και 501-502 και Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 460-461 και 462 αντίστοιχα.

⁴¹ Βλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 5· Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 229 (σημ. 5) και Füves, «Bibliothek », σ. 58 αντίστοιχα.

⁴² Βλ. Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 229-232, 262· Füves, «Bibliothek », σ. 58 και 61-63 και Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 59-111 αντίστοιχα.

τέτοιων λογίων μπορούν να θεωρηθούν οι Λευκωσιάτης Ιωάννης Καρατζάς (1767-1797),⁴³ και Λαρισαίος Κωνσταντίνος Κούμας (1777-1836).⁴⁴ Όσον αφορά τις σπουδές του Καρατζά η έρευνα δεν έχει κατορθώσει να εντοπίσει κάποια στοιχεία αν και σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν ανύπαρκτες ή αμελητέες όταν συνυπολογιστούν οι απαιτήσεις των έργων που συνέγραψε. Αντίθετα η περίπτωση του Κούμα είναι επαρκώς γνωστή. Ο Θεσσαλός λόγιος σπούδασε φιλοσοφία και φυσική στη Βιέννη και το 1819 ανακηρύχθηκε διδάκτορας από το Πανεπιστήμιο της Λιψίας.⁴⁵ Τόσο ο Κούμας όσο και ο Καρατζάς έζησαν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα σε πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης, ενώ το έντυπο έργο τους εκφράζει το πνεύμα και τις ιδέες του Διαφωτισμού.⁴⁶

Η περίπτωση του Κούμα αξίζει να σχολιαστεί περαιτέρω αφού εξαιτίας των σπουδών που είχε λάβει, καθώς και του ποικίλου και πολυσήμαντου συγγραφικού του έργου συνδέθηκε για ένα διάστημα με την εκπαίδευση. Ειδικότερα, γύρω στα 1803 τον συναντούμε ως οικοδιδάσκαλο στη Βιέννη με σκοπό να καλύψει τις βιοποριστικές του

⁴³ Κατσιαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 221-226.— Σχετικά με εργοβιογραφικού τύπου πληροφορίες για τον Ι. Καρατζά βλ. ενδεικτικά Fäves Ödön, «Δύο αυτόγραφοι αποδείξεις του εθνομάρτυρος Ιωάννου Καρατζά», *Ο Ερανιστής* 6 (1968), σ. 98-99· Hans Eideneier, «Ο συγγραφέας του “Ερωτος Αποτελέσματα”», *Θησαυρίσματα* 24 (1994), σ. 282-285· Αθήνη, «Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και Αθανάσιος Ψαλίδας», σ. 265-271· Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοισόνη*, σ. 163-164· Μύαρης, «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», σ. 272-302· Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος», σ. 249-284· Γεώργιος Κ. Μύαρης, «Νέα δεδομένα και ερευνητικά αιτούμενα για τον Ιωάννη Καρατζά, τον Κύπριο σύντροφο του Ρήγα», στο: Δημήτριος Καραμπερόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*. Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 2003, *Υπέρεια* 4, Αθήνα, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα, 2006, σ. 709-736 και ο ίδιος, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 81-87.

⁴⁴ Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 182-199.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του βλ. ενδεικτικά Πιπίτσα Χ. Ζητρίδου, *Κωνσταντίνος Κούμας. Η ζωή και το έργο του*, τ. Γ', τχ. 3, Αθήνα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, 1959· Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, «Κωνσταντίνος Κούμας, ο Λαρισαίος διδάσκαλος του Γένους», *Πειραική-Πατριάκη* 113 (1965), σ. 10-11· Ιω. Ερ. Ζεγκίνης, «Κωνσταντίνος Κούμας, ένας διδάσκαλος του Γένους», *Παρνασσός* 22 (1980), σ. 227-231· Γιάννης Καράς, *Θεόφιλος Καΐρης, Κωνσταντίνος Μ. Κούμας. Δυο πρωτοπόροι δάσκαλοι του Γένους*, Αθήνα, Gutenberg, 1977, (= Ιστορία-Έρευνα), σ. 115-206· Δανιήλ Αντωνίου, «Αναζητώντας καθηγητές για το πανεπιστήμιο: η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα», *Μνήμων* 13 (1991), σ. 279-296· Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας και εκπαίδευσης*, Αθήνα, χ.ε., 1995, σ. 173-213 και Φωτεινή Τσιρίκογλου-Λαγούδα, *Ο Θεσσαλός λόγιος-παιδαγωγός του Νεοελληνικού Διαφωτισμού Κωνσταντίνος Μ. Κούμας. Η ζωή, το έργο του, οι ιδέες του*, Θεσσαλονίκη, Α/φοι Κυριακίδη, 1997.

⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά Κατσιαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 202-204· Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 81-82 αντίστοιχα Ζητρίδου, *Κωνσταντίνος Κούμας*, σ. 13-15, 18-21· Πρωτοψάλτης, «Κωνσταντίνος Κούμας», σ. 10-11· Καράς, *Καΐρης, Κούμας*, σ. 115-206· Αντωνίου, «Αναζητώντας καθηγητές για το πανεπιστήμιο», σ. 279-291 και Τσιρίκογλου-Λαγούδα, *Ο Θεσσαλός λόγιος-παιδαγωγός Κωνσταντίνος Μ. Κούμας*, σ. 23-50.

⁴⁶ Βλ. ενδεικτικά Κατσιαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 203· Μύαρης, «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση», σ. 82-85· Πρωτοψάλτης, «Κωνσταντίνος Κούμας», σ. 10-11· Καράς, *Καΐρης, Κούμας*, σ. 115-206 και Τσιρίκογλου-Λαγούδα, *Ο Θεσσαλός λόγιος-παιδαγωγός Κωνσταντίνος Μ. Κούμας*, σ. 23-50 αντίστοιχα.

ανάγκες, στη συνέχεια, στα 1819, ανέλαβε για έναν χρόνο τη διεύθυνση της Πατριαρχικής Μεγάλης του Γένους Σχολής, και αργότερα, στα 1835, διορίστηκε διευθυντής του ελληνικού σχολείου στην Τεργέστη, ενώ την ίδια περίπου περίοδο του είχε ζητηθεί να μεταβεί στην Ελλάδα, για να συνεισφέρει στην οργάνωση της εκπαίδευσης.⁴⁷ Κατ' αναλογία μπορούμε να συμπεριλάβουμε στην ομάδα των σημαντικών λογίων και τον Σμυρναίο Κωνσταντίνο Αγαθόφρονα Νικολόπουλο (1786;-1841), καθώς για βιοποριστικούς λόγους και αυτός εργάστηκε για ένα διάστημα ως οικοδιδάσκαλος στο Παρίσι.⁴⁸ Επιβάλλεται βέβαια να τονιστεί ότι ο Νικολόπουλος εμφανίζει κάποιες διαφορές από τους πιο πάνω λογίους. Ο Νικολόπουλος σπούδασε σε κάποια από τα σχολεία της Σμύρνης (χωρίς να γνωρίζουμε σε ποιά συγκεκριμένα), έζησε για ένα διάστημα στο Βουκουρέστι προτού εγκατασταθεί στο Παρίσι, και υπήρξε εκδότης της φιλοκοραϊκής *Μέλισσας*, ενός από τα λίγα προεπαναστατικά ελληνικά περιοδικά.⁴⁹

Στις ομάδες κτητόρων ιδιωτικών βιβλιοθηκών που διακρίναμε μέχρι τώρα, δηλαδή αυτές των ανώτερων εκκλησιαστικών αξιωματούχων, των μοναχών, των (οικο)διδασκάλων και των λογίων, θα πρέπει να προστεθούν δύο ακόμη ομάδες: εκείνες των ιατροφιλοσόφων και των εμπόρων. Πρόκειται για δύο ομάδες που συνδέονται άμεσα με την εμφάνιση κατά τον 18^ο αιώνα της εκκολαπτόμενης ελληνικής αστικής τάξης, καθώς επίσης και με τις κοινωνικές αλλαγές που επέφερε η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου που παρατηρήθηκε την ίδια περίοδο.⁵⁰ Ειδικότερα, στην ομάδα των ιατροφιλοσόφων μπορούμε να εντάξουμε γιατρούς με πανεπιστημιακές σπουδές, όπως οι Γεώργιος Κ. Σακελλάριος (1765-1838),⁵¹ και Μιχαήλ Χρησταρής (1773-1851),⁵² αλλά και τους αυτοδίδακτους

⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά Ζητρίδου, *Κωνσταντίνος Κούμας*, σ. 13-15, 18-21· Πρωτοψάλτης, «Κωνσταντίνος Κούμας», σ. 10-11· Καράς, *Καΐρης, Κούμας*, σ. 115-206· Αντωνίου, «Αναζητώντας καθηγητές για το πανεπιστήμιο», σ. 279-291 και Τσιρικόγλου-Λαγούδα, *Ο Θεσσαλός λόγιος-παιδαγωγός Κωνσταντίνος Μ. Κούμας*, σ. 104 και 129-154.

⁴⁸ Πολίτης (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου*, σ. 48-667.— Για τη ζωή και τη δράση του βλ. ενδεικτικά Σταμάτης Κ. Καρατζάς, *Κοραΐς και Νικολόπουλος*, Αθήνα, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, 1949, (= Collection De L' Institut Français D' Athènes. Dirigée Par Octave Merlier, 23)· Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος και η βιβλιοθήκη του», στο: *Ανδρίτσεινα. Η βιβλιοθήκη Κωνσταντίνου Νικολόπουλου*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοφίλων, 1981, σ. 1-13 και Πολίτης (επιμ.), «Εισαγωγή», σ. 17-39, εδώ σ. 19.

⁴⁹ Πολίτης (επιμ.), «Εισαγωγή», σ. 18, 23.

⁵⁰ Κουμαριανού, Δρούλια και Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, σ. 204 και Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 228.

⁵¹ Βλ. ενδεικτικά Αντώνιος Σιγάλας, *Από την πνευματική ζωή των ελληνικών κοινοτήτων της Δ. Μακεδονίας. Α Αρχαία και βιβλιοθήκη*, Θεσσαλονίκη, χ.ε., 1993, σ. 111-114· Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, τ. Γ', σ. 135-138· Χαρίτων Καρανάσιος, «Τα ιατρικά έργα του ιατροφιλοσόφου Γεωργίου Σακελλάριου βάσει των αυτογράφων χειρογράφων του στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης», στο: *Η*

γιατρούς, όπως ο Ελασσονίτης μοναχός Διονύσιος (1690;-/1695;-1763).⁵³ Και αυτοί κατάγονταν από την «επαρχία», από την Κοζάνη, τα Ιωάννινα και τα Βλαχοχώρια αντίστοιχα.⁵⁴ Οι διαφορές στη μόρφωσή τους είναι σημαντικές. Όπως ήδη σημειώθηκε ο Διονύσιος υπήρξε αυτοδίδακτος γιατρός,⁵⁵ ενώ οι Σακελλάριος και Χρησταρής είχαν σπουδάσει στη Βιέννη και στην Πάδοβα.⁵⁶ Οι δύο τελευταίοι λόγιοι διέμεναν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα σε περιοχές και πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης (Πέστη, Βιέννη και Πάδοβα αντίστοιχα), ενώ έζησαν κατά διαστήματα και σε πόλεις των Βαλκανίων (Βελιγράδι και Βουκουρέστι).⁵⁷ Αλλά, και ο Ελασσονίτης Διονύσιος, έζησε για δεκαπέντε περίπου χρόνια στο Κεκσκεμέτ της Ουγγαρίας.⁵⁸ Τέλος, την ευρύτητα και τον προσανατολισμό των ενδιαφερόντων των Σακελλάριου και Χρησταρή δηλώνει το συγγραφικό και μεταφραστικό τους έργο. Αυτό (εκδομένο ή ανέκδοτο) φανερώνει την ευρυμάθεια των δύο λογίων και την ποικιλία των ενδιαφερόντων τους: εκτός από την ιατρική και φιλοσοφία, που ήταν τα αντικείμενα των σπουδών τους, ασχολήθηκαν και με πληθώρα άλλων θεμάτων, όπως τα μαθηματικά, η λογοτεχνία, η λεξικογραφία κ.ά.⁵⁹

επιστημονική σκέψη στον ελληνικό χώρο 18^{ος}-19^{ος} αι. Πρακτικά του Διεθνούς Συνέδριου Ιστορίας των Επιστημών: Επιστημονική σκέψη και φιλοσοφικός στοχασμός στον ελληνικό πνευματικό χώρο, 18ος-19ος αι. Προσλήψεις, ρήξεις, ενσωματώσεις, Αθήνα, 19-21 Ιουνίου 1997, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Τροχαλία, 1998, σ. 347-361 και Σταυρούλα Λοφίτη, Η Βιβλιοθήκη του Γεώργιου Σακελλάριου, Πανεπιστήμιο Κύπρου-Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, 2011, Μέρος Α' [Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία].— Σχετικά με εργοβιογραφικού τύπου πληροφορίες βλ. Βασίλειος Β. Πασχαλίδης, Ο ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Κ. Σακελλάριος ο Κοζανίτης, Αθήνα, χ.ε., 1993· Χαρίτων Καρανάσιος, «Μαρτυρίες αναφορικά με τη χρονολόγηση γεγονότων του βίου του ιατροφιλόσοφου Γεώργιου Σακελλάριου», Ο Ερανιστής 22 (1999), σ. 117-135 και Βασιλική Νοτοπούλου, Ο Κοζανίτης ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Σακελλάριος (1767-1838). Ο βίος, το έργο και η συμβολή του στην εξέλιξη της Ιατρικής κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού με βάση τα ανέκδοτα αυτόγραφα του, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2011 [Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή].

⁵² Roxane D. Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar in Bucharest: Mihail Christaris and his Library», *Balkan Studies* 30 (1989), σ. 67-82, εδώ σ. 78-82.— Για τη ζωή και τη δράση του βλ. ενδεικτικά Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή*, σ. 217, αρ. 452· Στέφανος Μπέττης, «Μιχαήλ Χρησταρής. Διαπρεπής Γιαννιώτης ιατροφιλόσοφος και φίλικός (ο Ανώνυμος Έλληνας της Νομαρχίας;)», *Ηπειρωτική Εστία* 21 (1972), σ. 1-32 και Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 67-74.

⁵³ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 195. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 139-141.

⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Β', σ. 142· Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 67 και Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 139 αντίστοιχα.

⁵⁵ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 140-141.

⁵⁶ Βλ. Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Β', σ. 143 και Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 67 αντίστοιχα.

⁵⁷ Βλ. ό.π., σ. 142-145 και ό.π., σ. 67 αντίστοιχα.

⁵⁸ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 139.

⁵⁹ Βλ. Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Β', σ. 146-151 και Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 68-69, 70-74.— Δυστυχώς η προγενέστερη έρευνα δεν αναφέρει οτιδήποτε σχετικό με τη συγγραφική δραστηριότητα του Διονυσίου.

Οι έμποροι λόγιοι συνιστούν την τελευταία ομάδα των λογίων η οποία μπορεί να διακριθεί ανάμεσα στους κτήτορες βιβλιοθηκών. Στις είκοσι δύο περιπτώσεις που εξετάζουμε εντοπίζονται δύο περιπτώσεις λογίων εμπόρων: ο Γεώργιος Ζαβίρας (1744-1804),⁶⁰ και ο Γρηγόριος Αντώνιος Αβράμιος (τέλη του 18^{ου} αιώνα με πρώτες δεκαετίες του 19^{ου}).⁶¹ Ο πρώτος γεννήθηκε στη Σιάτιστα και ο δεύτερος στο Νεοχώρι κοντά στην Κωνσταντινούπολη.⁶² Για τον Ζαβίρα γνωρίζουμε ότι φοίτησε στη Σχολή της Σιάτιστας, ενώ ο Αβράμιος, παρότι δεν έχουμε πληροφορίες για τις σπουδές του εμφανίζεται, με βάση τη γλωσσική κατανομή των έργων της ιδιωτικής του βιβλιοθήκης, ως γνώστης διαφόρων ξένων γλωσσών (της γερμανικής, γαλλικής, ρουμανικής και ρωσικής γλώσσας).⁶³ Λόγω της επαγγελματικής τους ιδιότητας, και οι δύο έμποροι ταξίδεψαν και έζησαν, άλλοτε για μεγαλύτερα και άλλοτε για μικρότερα διαστήματα, σε πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης αλλά και των Βαλκανίων.⁶⁴ Η συγγραφική και μεταφραστική δραστηριότητα του Ζαβίρα (κυρίως χειρόγραφα) συνίσταται σε έργα τα οποία φανερώνουν το ενδιαφέρον του για την ιστορία, την ταξιδιωτική γραμματεία, τη θεολογία, τη βοτανολογία, την αστρονομία, τη γεωγραφία, την ιατρική και, βέβαια, το εμπόριο.⁶⁵

⁶⁰ Βλ. András Graf, *Jéorjiosz Zavírasz Budapesti kõnyvtárának katalógusa / Κατάλογος της εν Βουδαπέστη βιβλιοθήκης Γεώργιου Ζαβίρα*, Βουδαπέστη, K. M. Egyeteminyomda Kõnyvesboltja και Ελευθερουδάκης, 1935, (= Magyar-Görög Tanulmányok / Ουγγροελληνικά Μελέται, 2): Eva Kopp, «Δύο αυτόγραφοι κατάλογοι της βιβλιοθήκης Ζαβίρα», *Νέα Εστία* 84, τχ. 984-988 (1968), σ. 882-885, 952-954, 996-999, 1078-1080, 1156-1158 και Varban Todorov (επιμ.), *Catalogue of Greek Manuscripts and Printed Books (17th-19th century). The Collection in Nyiregyhaza, Hungary. Contribution to the History of the Greek Diaspora*, Τετράδια Εργασίας 22 (1999), σ. 1-215.— Αναφορικά με τη ζωή και τη δράση του βλ. ενδεικτικά Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Εισαγωγικά σημειώσεις», στο: Γεώργιος Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα ή Ελληνικόν θέατρον*, επιμ.: Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, Αθήνα, Εφημερίς των Συζητήσεων, 1872, σ. ζ'-ο'. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, σ. 246-250. Έντεν Φιούβες, «Ένα άγνωστο χειρόγραφο του Γεώργιου Ζαβίρα στη βιβλιοθήκη του Σαιντέντρε της Ουγγαρίας: “Θέματα όπου επαρέδιδεν ο Γεώργιος Ζαβίρας τω τότε μαθητή αυτού Κωνσταντίνω Εμμανουήλ”», *Μακεδονικά* 6 (1964-1965), σ. 99-105 και Δημ. Α. Κράνης, «Η πνευματική δράση των Ελλήνων της Ουγγαρίας και ειδικότερα των Μακεδόνων κατά την περίοδο 1600-1880», *Παρνασσός* 29, τχ. 2 (1987), σ. 170-182, εδώ σ. 175-178.

⁶¹ Mihail Carataşu, «La Bibliothèque d' un Grand Négociant Du XVIIIe Siècle: Grégoire Antoine Avramios», στο: *Συμπόσιον. Η εποχή των Φαναριωτών*, σ. 141-143 (σημ. 25). Πρβλ. στο ίδιο, σ. 135-143.

⁶² Βλ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, σ. 246, στίχ. 11178 και Carataşu, «La Bibliothèque», σ. 135 αντίστοιχα.

⁶³ Βλ. ό.π., στίχ. 11182-11192 και ό.π., σ. 138 αντίστοιχα.

⁶⁴ Βλ. ό.π., σ. 246, στίχ. 11192-11194· Kopp, «Δύο αυτόγραφοι κατάλογοι της βιβλιοθήκης Ζαβίρα», σ. 882 και 884 (σημ. 1 και 2) και Carataşu, «La Bibliothèque», σ. 136 αντίστοιχα.

⁶⁵ Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, σ. 247-250, στίχ. 11214-11353.

6.2. Η σύσταση ενός καταλόγου, ο χρόνος και ο τρόπος συγκρότησης της εκάστοτε συλλογής και η τύχη της

Η σύνταξη ενός καταλόγου εκ μέρους ενός κτήτορα μιας ιδιωτικής βιβλιοθήκης αποτελεί ένα εξαιρετικά σημαντικό τεκμήριο. Η ενέργεια αυτή συνιστά μια ένδειξη της αξίας που αποδίδει μια κοινωνία στο βιβλίο ως πνευματικό και υλικό αντικείμενο. Παράλληλα, αποτελεί μία μαρτυρία της βαθύτερης σχέσης που συνδέει τον κτήτορα με τα βιβλία του. Από τους είκοσι δύο λογίους που εξετάζονται μόνο οι επτά από αυτούς συνέταξαν οι ίδιοι έναν κατάλογο της προσωπικής τους βιβλιοθήκης. Αυτοί είναι ο μοναχός-δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης, ο οποίος συνέταξε έναν «Κατάλογον τῶν βιβλίων τῆς Σχολῆς τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Κωμοπόλεως Φιλία. Ἄφιερωθέντων παρὰ [...] Γρηγορίου Ἰωάννου»,⁶⁶ ο οικοδιδάσκαλος Πετράκης Καρίδης, ο οποίος συμπεριέλαβε στο χειρόγραφο που φέρει το όνομά του, ένα δισέλιδο κατάλογο των «ἐν χρήσει εὕρισκόμεν[ων]» βιβλίων του,⁶⁷ και ο οικοδιδάσκαλος Κύριλλος Λαυριώτης, που συγκρότησε μάλιστα, περισσότερους από έναν καταλόγους,⁶⁸ ο λόγιος Κωνσταντίνος Νικολόπουλος, ο οποίος συνέταξε έναν κατάλογο που σήμερα βέβαια λανθάνει,⁶⁹ ο ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Σακελλάριος,⁷⁰ ο ιατροφιλόσοφος Χρησταρής, ο οποίος συνέταξε έναν κατάλογο με επιλογές από τα βιβλία του, τα οποία «ἀφιέρωνε εἰς τὸ ἐν Ἄνδρῳ Ὁρφανοτροφεῖον [...] μετὰ τὸν θάνατόν του»,⁷¹ και τέλος, ο έμπορος λόγιος Γεώργιος Ζαβίρας, που καταλογογράφησε ένα τμήμα της βιβλιοθήκης του.⁷²

Σημαντική προϋπόθεση για τη σύγκριση των βιβλιοθηκών και για την επεξεργασία της τυπολογίας τους είναι η χρονολόγηση της κάθε συλλογής. Ο χρόνος σύστασης της κάθε

⁶⁶ Παναγιώτης Γ. Νικολόπουλος, «Τα χειρόγραφα της ιεράς μονῆς Ἁγίας Λαύρας Καλαβρυτῶν. Ενεστώσα κατάστασις», *Σύμμεικτα* 2 (1970), σ. 399-415, ἐδῶ σ. 413, ἀρ. 65 και Λάππας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 163.

⁶⁷ Π. Κ. χφ., σ. 234-236, ἀρ. 313, στίχ. 1-56. Πρβλ. Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 191-192.

⁶⁸ Από τους επτά καταλόγους που συνέταξε, οι οποίοι αντιπροσώπευαν το σώμα των βιβλίων του την στιγμή της σύστασης του εκάστοτε καταλόγου, σώζονται μόνο οι τέσσερις. Βλ. Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 456, 470-471, 474-492.

⁶⁹ Πολίτης (επιμ.), «Εισαγωγή», σ. 30.

⁷⁰ Ο Σακελλάριος συγκρότησε έναν αυτόγραφο κατάλογο με τα βιβλία του σπάραγμα του οποίου φυλάσσεται σήμερα στην Κοβεντάρειο Δημοτική Βιβλιοθήκη της Κοζάνης (KT108/Y3). Βλ. Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α', σ. 17-27. Πρβλ. στο ίδιο σ. 12.

⁷¹ Δημήτριος Πολέμης, «Το αρχεῖον Ευαγγελίου Δερτούζου», *Πέταλον* 2 (1980), σ. 162-190, ἐδῶ σ. 166, ἀρ. 410.β και Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 75.

⁷² Κορρ, «Δύο αυτόγραφοι κατάλογοι της βιβλιοθήκης Ζαβίρα», σ. 884.

βιβλιοθήκης αποτελεί ένα σημαντικό κριτήριο γιατί σχετίζεται με τις επιρροές που ενδεχομένως δέχτηκε ο κτήτοράς του από το ευρύτερο περιβάλλον στο οποίο έζησε. Όπως θα φανεί και στη συνέχεια το κατώφλι του 19^{ου} αιώνα αποτελεί ένα ορόσημο για το περιεχόμενο των ελληνικών βιβλιοθηκών.

Οι διάφορες πηγές και οι μελέτες που διαθέτουμε για τις είκοσι δύο βιβλιοθήκες που εξετάζουμε δεν παρέχουν πάντα ακριβείς χρονολογικές ενδείξεις σχετικά με τη συγκρότηση της εκάστοτε συλλογής. Ωστόσο πέντε από τις είκοσι δύο συλλογές μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια χάρη στους χρονολογημένους καταλόγους που συνέταξαν κάποιοι από τους κτήτορες ή χάρη σε αρχαιακό ή άλλο υλικό που εντόπισε η έρευνα. Όπως μας πληροφορεί το «Κοινάριον» του, ο Θεόφιλος Καμπανίας συγκρότησε τη βιβλιοθήκη του στο διάστημα μεταξύ των ετών 1760 και 1792.⁷³ Οι κατάλογοι των βιβλιοθηκών του μοναχού-δασκάλου Κυρίλλου και του έμπορου λογίου Ζαβίρα είναι χρονολογημένοι ο πρώτος στην περίοδο 1782 μέχρι και 22 Αυγούστου 1797,⁷⁴ και ο δεύτερος στο 1801.⁷⁵ Η σύσταση της βιβλιοθήκης τόσο του ιατροφιλοσόφου Χρησταρή, όσο και του μοναχού-δασκάλου Ιωαννίδη έχει ως *terminus ante quem* τις 21 Αυγούστου 1833,⁷⁶ και τις 3 Ιουνίου 1842 αντίστοιχα.⁷⁷

Υποθέσεις για τη χρονολόγηση των δεκαεπτά υπολοίπων συλλογών μπορούν να γίνουν με τη βοήθεια διαφόρων γεγονότων που συνδέονται με τη σύνταξη ή με τον τρόπο παράδοσης των καταλόγων που έχουμε στη διάθεσή μας (π.χ. κατάλογος βιβλίων ενσωματωμένος σε διαθήκη ή σε κάποιο άλλο αυτόγραφο κείμενο του εκάστοτε κτήτορα, όπως επιστολές ή κάποιος κατάλογος που συντάχθηκε από ένα τρίτο πρόσωπο είτε σύγχρονο του κτήτορα είτε κάποιον ερευνητή). Έτσι, στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα μπορούμε να τοποθετήσουμε τη δημιουργία της βιβλιοθήκης του μοναχού-δασκάλου

⁷³ Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανίας», σ. 34.

⁷⁴ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 470-471. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 456, 474 και 478 και Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 68.

⁷⁵ Κορρ, «Δύο αυτόγραφοι κατάλογοι της βιβλιοθήκης Ζαβίρα», σ. 883-884. Πρβλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 72.

⁷⁶ Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 75. Πρβλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 71.

⁷⁷ Λάμπας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 163. Πρβλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 66.

Πάμπους, η οποία συγκροτήθηκε σίγουρα πριν από τον θάνατο και την καταγραφή της κινητής και ακίνητης του περιουσίας η οποία πραγματοποιήθηκε στις 10 με 14 Μαρτίου 1730.⁷⁸ Η σύσταση της συλλογής του Θεοδοσίου Καρυουπόλεως έγινε πριν από τις 6 Ιουλίου 1761, ημερομηνία σύνταξης της διαθήκης του από τον νοτάριο Ιωάννη Ανδρώνη στην οποία ενσωματώνεται και ένας κατάλογος με τα βιβλία που διέθετε.⁷⁹ Η ημερομηνία θανάτου, του Μητροπολίτη Κιτίου Μακαρίου Α΄, στις 22 Σεπτεμβρίου 1776, συνιστά ένα *terminus ante quem* για τη συγκρότηση της βιβλιοθήκης του.⁸⁰

Ανάλογα, η συγκρότηση της συλλογής του μοναχού-δασκάλου Χρυσάνθου του Αιτωλού πραγματοποιήθηκε πριν τη σύνταξη της αυτόγραφης διαθήκης του στην οποία ενσωμάτωσε έναν κατάλογο με βιβλία του, δηλαδή πριν από τις 4 Φεβρουαρίου του 1782.⁸¹ Όσον αφορά στη βιβλιοθήκη του Καρίδη, η πιο όψιμη χρονολογία έκδοσης που απαντά σε αυτήν, το 1791 συνιστά *terminus post quem* για τη σύνταξη του καταλόγου της και την ολοκλήρωση της συγκρότησής της.⁸² Σημαντικό στοιχείο για τη χρονολόγηση των συλλογών των τεσσάρων Ελασσονιτών μοναχών, δηλαδή του αυτοδίδακτου γιατρού Διονυσίου, του Γερμανού, του δασκάλου Αμφιλόχιου και του Άνθιμου, συνιστά το έτος αγοράς των βιβλίων τους. Συνεπώς η βιβλιοθήκη του Γερμανού χρονολογείται στην περίοδο 1736-1757, του Διονυσίου το 1740, του Αμφιλόχιου πριν το 1754 και του Ανθίμου στο διάστημα 1769-1775.⁸³ Τέλος, η 1^η Δεκεμβρίου 1797 ημερομηνία σύλληψης του Καρατζά από τις βιεννέζικες αρχές θεωρείται ως *terminus ante quem* για τη σύσταση της βιβλιοθήκης Καρατζά.⁸⁴

Αρκετοί από τους κτήτορες που μελετάμε ολοκλήρωσαν το *corpus* της συγκρότησης της βιβλιοθήκης τους κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. ειδικότερα, επτά λόγιοι απέκτησαν τη βιβλιοθήκη τους στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα και μόλις ένας, ο δάσκαλος Δ. Μόστρας στο δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα (*terminus ante quem* το 1857, έτος δημοσίευσης ενός καταλόγου με βιβλία που κληροδότησε ο Μόστρας στον Κ. Σπ. Κόμνο).⁸⁵ Έτσι, η 14^η

⁷⁸ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 381, αρ. εγγρ. 2.

⁷⁹ Τζιβάρια, «Επίσκοποι Καρυουπόλεως», σ. 364.

⁸⁰ Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 150.

⁸¹ Σφυρόερας, «Χρυσάνθος ο Αιτωλός», σ. 143 και 150.

⁸² Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 26-28.

⁸³ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 181, 201, 193, 162 αντίστοιχα. Πρβλ. Σκουβαράς (έκδ.), *Ολυμπιώτισσα*, σ. 461-462, 465-467, 469, 474 και 476.

⁸⁴ Κατσαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 207.

⁸⁵ Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 255 και 258.

Σεπτεμβρίου 1820, ημερομηνία της αυτόγραφης διαθήκης του δασκάλου Πολυζώη,⁸⁶ και η 8^η Σεπτεμβρίου 1823, ημερομηνία μιας αυτόγραφης επιστολής του έμπορου Αβράμιου, θεωρούνται ως *terminus ante quem* για τη σύσταση της εκάστοτε βιβλιοθήκης.⁸⁷

Κατ' αναλογία μπορούμε να θεωρήσουμε τη χρονολογία 1836, που αφορά την έκδοση των *Εκλεκτών διαλόγων* και η οποία αποτελεί ταυτόχρονα και την πιο όψιμη χρονολογική αναφορά στον κατάλογο των εντύπων του μοναχού-δασκάλου Αρσενίου, ως *terminus ante quem* για τη συγκρότηση της συλλογής του.⁸⁸ Τέλος, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι συλλογές των ιατροφιλοσόφου Σακελλάριου, συγγραφέα Κούμα και λογίου Νικολόπουλου συστάθηκαν η πρώτη πριν από τον θάνατο του Σακελλάριου, στις 25 Οκτωβρίου 1838,⁸⁹ η δεύτερη πριν από το 1839, χρονιά κατά την οποία συστάθηκε ο κατάλογος της συλλογής Κούμα από τον Γεννάδιο,⁹⁰ και η τρίτη, αυτή του Νικολόπουλου, πριν τον θάνατό του στις 12 Ιουνίου 1841.⁹¹

Η μελέτη του τρόπου συγκρότησης των ιδιωτικών βιβλιοθηκών που συνεξετάζονται μας επιτρέπει να προβούμε σε κάποιες εκτιμήσεις σχετικά με το εύρος των δυνατοτήτων που είχαν στη διάθεσή τους οι είκοσι δύο κτήτορες ξεχωριστά προκειμένου να αποκτήσουν βιβλία (έντυπα ή και χειρόγραφα). Παράλληλα, μας δίνει τη δυνατότητα να αξιολογήσουμε τη δημοτικότητα των διαφόρων μεθόδων διακίνησης του βιβλίου και ταυτόχρονα μας επιτρέπει να αξιολογήσουμε το εύρος και τη διάδοση των μεθόδων αυτών σε μικρότερες πόλεις, όπως η Λάρνακα και η Λευκωσία. Οφείλουμε ωστόσο να σημειώσουμε ότι οι παρατηρήσεις που θα προκύψουν δεν θα αφορούν το σύνολο των περιπτώσεων που εξετάζονται, καθώς για ένδεκα από τις βιβλιοθήκες δεν διαθέτουμε πληροφορίες για τον τρόπο και τον τόπο αγοράς των βιβλίων τους.⁹²

⁸⁶ Fűves, «Bibliothek», σ. 61.

⁸⁷ Caratazu, «La Bibliothéque», σ. 140-143.— Σύμφωνα με πληροφορίες που αναφέρονται στο πιο πάνω άρθρο η βιβλιοθήκη του Αβράμιου συνέχισε να εμπλουτίζεται και κατά το 1824 και 1825. Βλ. στο ίδιο.

⁸⁸ Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 497, αρ. 3.

⁸⁹ Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Β', σ. 146.

⁹⁰ Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 171.

⁹¹ Πολίτης (επιμ.), «Εισαγωγή», σ. 31.

⁹² Αναφερόμαστε στις τρεις περιπτώσεις των ανώτερων εκκλησιαστικών αξιωματούχων (του Μητροπολίτη Κιτίου Μακαρίου Α', του Θεόφιλου Καμπανίας και του Θεοδοσίου Καρυουπόλεως), του Ελασσονίτη Γερμανού, των μοναχών-δασκάλων Αμφιλόχιου, Χρυσάνθου του Αιτωλού και Αρσενίου, του δασκάλου Πολυζώη, του λογίου συγγραφέα Ι. Καρατζά και των ιατροφιλοσόφων Σακελλάριου και Χρησταρή. Ωστόσο, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο οι προαναφερθέντες, εκτός από τους Καμπανίας και Καρυουπόλεως, να εκμεταλλεύτηκαν, για την απόκτηση ενός τμήματος τουλάχιστον των βιβλίων τους, τα ταξίδια τους ή και τη διαμονή τους στα μεγάλα αστικά κέντρα της Κεντρικής Ευρώπης, των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας τα οποία υπήρξαν κοντά στα σημαντικά κέντρα βιβλιοπαραγωγής του

Τα ταξίδια προς τα αστικά κέντρα της κεντρικής Ευρώπης και της Ιταλίας, ή προς αυτά των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας τα οποία πραγματοποίησαν οι περισσότεροι κάτοχοι βιβλιοθηκών που εξετάζουμε, υπήρξαν, μια σημαντική ευκαιρία για την απόκτηση βιβλίων και συνεπώς για τη σύσταση και τον εμπλουτισμό ιδιωτικών βιβλιοθηκών.⁹³ Την ευκαιρία αυτή αξιοποίησαν ο Άνθιμος Ελασσονίτης,⁹⁴ οι μοναχοί-δάσκαλοι Πάμπους,⁹⁵ Ιωαννίδης,⁹⁶ και Κύριλλος,⁹⁷ ο λαϊκός δάσκαλος Μόστρας,⁹⁸ ο λόγιος Νικολόπουλος,⁹⁹ ο αυτοδίδακτος γιατρός Διονύσιος Ελασσονίτης,¹⁰⁰ και οι έμποροι Ζαβίρας,¹⁰¹ και Αβράμιος.¹⁰² Τα ταξίδια δεν ήταν βέβαια ο μοναδικός τρόπος εμπλουτισμού μιας βιβλιοθήκης, όπως δείχνουν οι περιπτώσεις τόσο του Θεόφилου Καμπανιάς,¹⁰³ όσο και του Θεοδοσίου Καρνουπόλεως, αλλά και του οικοδιδάσκου Πιτράκη Καρίδη, οι οποίοι συγκρότησαν βιβλιοθήκες παρότι δεν ταξίδεψαν προς τη Δύση.¹⁰⁴

Το βιβλιεμπόριο, στις διάφορες περιοχές που διέμεναν οι λόγιοι, ανεξάρτητα από την έκτασή του, προσέφερε περαιτέρω δυνατότητες για την απόκτηση βιβλίων. Απλοί μοναχοί, δάσκαλοι (μοναχοί και λαϊκοί), λόγιοι και έμποροι συγκαταλέγονται σε αυτούς που εκμεταλλεύτηκαν τους μηχανισμούς του βιβλιεμπορίου. Τα διάφορα κτητορικά σημειώματα, οι επιστολές σε βιβλιοπώλες, καθώς και άλλα τεκμήρια που συγκέντρωσε η παλαιότερη έρευνα, μας πληροφορούν ότι μόλις οκτώ λόγιοι από τους είκοσι δύο που μελετούμε αξιοποίησαν το βιβλιεμπόριο στον βαθμό που τους επέτρεπε τόσο η οικονομική τους ευχέρεια αλλά και το περιβάλλον στο οποίο ζούσαν. Πρόκειται για τον Ελασσονίτη

18^{ου} και του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα. Βλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 11, 16, 38, 37, 42, 47 και 57 αντίστοιχα. Πρβλ. Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Β', σ. 157.

⁹³ Βλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 18, 38, 37, 42, 49, 58 και 64 αντίστοιχα.

⁹⁴ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 146.

⁹⁵ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 360.

⁹⁶ Λάππας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 166.

⁹⁷ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 494.

⁹⁸ Δρούλια, «Λογισύνη και βιβλιοφιλία», σ. 229.

⁹⁹ Πολίτης (επιμ.), «Εισαγωγή», σ. 32-33.

¹⁰⁰ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 139.

¹⁰¹ Κορρ, «Δύο αυτόγραφοι κατάλογοι της βιβλιοθήκης Ζαβίρας», σ. 882.

¹⁰² Carataşu, «La Bibliothèque», σ. 142. Πρβλ. και την περίπτωση του Καισαρίου Δαπόντε ο οποίος κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του στη Μολδαβία και στην Κωνσταντινούπολη αγόρασε και κάποια βιβλία. Βλ. Ευδόκιος Ξηροποταμιανός (Προηγ.), «Καισάριος Δαπόντες», *Γρηγόριος Παλαμάς* 6 (1922), σ. 530-541, εδώ σ. 532-534.

¹⁰³ Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφилου Καμπανιάς», σ. 35. Πρβλ. στο ίδιο, σημ. 1.

¹⁰⁴ Τζιβάρια, «Επίσκοποι Καρνουπόλεως», σ. 367-368 Πρβλ. στο ίδιο σ. 354 αντίστοιχα.

μοναχό τον Γερμανό,¹⁰⁵ τους μοναχούς-δασκάλους Πάμπους,¹⁰⁶ και Κύριλλο,¹⁰⁷ τους λαϊκούς δάσκαλους Μόστρα,¹⁰⁸ και Καρίδη,¹⁰⁹ τον λόγιο Νικολόπουλο,¹¹⁰ και τους εμπόρους Ζαβίρα,¹¹¹ και Αβράμιο.¹¹²

Από την άλλη η πρακτική της προεγγραφής λογίων ως συνδρομητών σε εκδοτικά σχέδια αξιοποιήθηκε μόνο από τρεις περιπτώσεις λογίων κτητόρων βιβλίων: τους οικοδιδάσκαλους Κύριλλο Λαυριώτη,¹¹³ και Πετράκη Καρίδη,¹¹⁴ καθώς και από τον λόγιο Νικολόπουλο.¹¹⁵ Επιπλέον οι βιβλιοθήκες των δύο παραπάνω λογίων,¹¹⁶ καθώς και των μοναχών-δασκάλων Πάμπους,¹¹⁷ και Ιωαννίδη,¹¹⁸ και του λογίου συγγραφέα Κούμα εμπλουτίστηκαν μέσω διαφόρων δώρων που λάμβαναν.¹¹⁹ Πολλές φορές ένα βιβλίο

¹⁰⁵ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 220.

¹⁰⁶ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 360.

¹⁰⁷ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 493 και 495.

¹⁰⁸ Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 229-230.

¹⁰⁹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 45.

¹¹⁰ Πολίτης (επιμ.), «Εισαγωγή», σ. 32-33.

¹¹¹ Κορρ, «Δύο αυτόγραφοι κατάλογοι της βιβλιοθήκης Ζαβίρα», σ. 882.

¹¹² Ο έμπορος Αβράμιος ασχολήθηκε και ο ίδιος με το εμπόριο βιβλίων. Σε αυτό το συμπέρασμα μπορεί εύκολα να καταλήξει κανείς αν λάβει υπόψη του την ακόλουθη φράση η οποία προέρχεται από μια αυτόγραφη επιστολή του: «Ἐθεώρησα ὅλα τὰ βιβλία μου καὶ λείπουν αὐτὰ. [...] Πρὸς τούτους κάτι βιβλία ξένα ὅπου εἶχα ἀφημένα εἰς τὸ ἐργαστήρι διὰ νὰ πωληθοῦν, ἀπὸ αὐτὰ κανένα δὲν ἤῤρα». Βλ. Caratazu, «La Bibliothèque», σ. 142 (σημ. 25).

¹¹³ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 494.

¹¹⁴ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 43-44.

¹¹⁵ Πολίτης (επιμ.), «Εισαγωγή» σ. 32-33 και Αλέξης Πολίτης (επιμ.), «Παραρτήματα», στο: *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου*, σ. 656-680, εδώ «Παράρτημα III», Κατάλογος Στ΄, σ. 676.

¹¹⁶ Βλ. Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 494· Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 54 και Πολίτης (επιμ.), «Εισαγωγή», σ. 21 αντίστοιχα.

¹¹⁷ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 359.

¹¹⁸ Λάμπας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 165-167.

¹¹⁹ Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 190, αρ. 114.— Η αποστολή αντιτύπων από τους ίδιους τους συγγραφείς σε συγγενείς και φίλους τους συνηθιζόταν καθόλη τη διάρκεια της εποχής του Διαφωτισμού. Το παράδειγμα του δασκάλου του Γένους Αναστάσιου Γόρδιου και της δωρεάς βιβλίων που έλαβε τόσο από φίλους και οικείους του όσο και η δωρεά εκ μέρους του ίδιου βιβλίων σε άλλους σύγχρονούς του με τους οποίους διατηρούσε σχέσεις, αλλά και η δωρεά διανομή βιβλίων εκ μέρους του δασκάλου Χατζή Αγάπιου Λεονάρδου, καθώς επίσης και η δωρεά βιβλίων του ίδιου του Κοραή (λόγιος συγγραφέας) σε διάφορους προσωπικούς του φίλους ή επιστήμονες συναδέλφους του, αλλά και στη βιβλιοθήκη της Χίου, θα πρέπει να θεωρηθούν ορισμένες από τις πολλές περιπτώσεις που απέκτησαν βιβλία μέσω δωρεάς. Βλ. Γόρδιος, *Αλληλογραφία*, τ. Α΄, σ. 253-254, 286, 601, επιστ. 21, 39, 338, στίχ. 21-26, 20-25, 5-8 και τ. Β΄, σ. 734, 920, επιστ. 474, 646, στίχ. 11-12, 31-46 αντίστοιχα· Ευθύμιος Καστόρης, *Περί της εν Δημητσάνη Ελληνικής Σχολής και περί των καθιδρυτών και πρώτων αυτής διδασκάλων*, Αθήνα, Ανδρέας Κορομηλάς, 1847, σ. 26· Στέφανος Καββάδας, «Αφιέρωσεις προς Κοραήν», στο: Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς (επιμ.), *Έρανος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, Αθήνα, Επιτροπή Ανεγέρσεως Ανδριάντος Αδαμαντίου Κοραή εν Χίω, 1965, σ. 209-227 και Αθανασία Μπάλτα, «Αποστολές βιβλίων στη βιβλιοθήκη της Χίου. Στοιχεία από την αλληλογραφία Αδαμάντιου Κοραή και Αλέξανδρου Βασιλείου (1799-1817)», *Μνήμων* 10 (1985), σ. 318-328 αντίστοιχα. Πρβλ. Legrand, *Bibliographie Hellénique Au Dix-Huitième Siècle*, τ. I, σ. 120-122, αρ. 97· Καλλίνικος Βερροίας,

έφτανε στον ενδιαφερόμενο χάρη στη βοήθεια κάποιου συγγενικού ή φιλικού του προσώπου. Έτσι, για παράδειγμα με αυτόν τον τρόπο αύξησαν τα βιβλία της συλλογής τους ο μοναχός-δάσκαλος Πάμπους,¹²⁰ οι λαϊκοί δάσκαλοι Μόστρας,¹²¹ και Καρίδης,¹²² και ο έμπορος Ζαβίρας.¹²³ Άλλοτε πάλι οι λόγιοι προέβαιναν σε παραγγελία μέσω αλληλογραφίας προκειμένου να αποκτήσουν κάποιο βιβλίο που επιθυμούσαν. Ανάμεσα σε αυτούς συγκαταλέγονται ο δάσκαλος Μόστρας,¹²⁴ και ο έμπορος Αβράμιος.¹²⁵ Τέλος, κάποιοι αγόραζαν αντίτυπα ή και ολόκληρες βιβλιοθήκες από άλλους λογίους, όπως συνέβη στην περίπτωση των δασκάλων Ιωαννίδη,¹²⁶ και Μόστρα,¹²⁷ ή αντάλλασαν ακόμη τα διπλά αντίτυπα ενός έργου, όπως μας πληροφορεί η σχετική έρευνα για τη βιβλιοθήκη του Μόστρα.¹²⁸

Η τύχη των βιβλιοθηκών τους υπήρξε ένα θέμα που απασχόλησε σε μεγάλο βαθμό τους κατόχους τους. Η φροντίδα σύνταξης ενός καταλόγου δείχνει —ως έναν βαθμό τουλάχιστον— την επιθυμία του ιδιοκτήτη της εκάστοτε βιβλιοθήκης να τη διασώσει και μετά τον θάνατό του. Έστω κι αν τα βιβλία διασκορπιστούν, ο κατάλογος θα διατηρεί πάντα την εικόνα της ακριβώς όπως την είχε συγκροτήσει ο κάτοχός της. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, από τους είκοσι δύο κατόχους βιβλιοθηκών που εξετάζουμε μόλις οι επτά από αυτούς συνέταξαν έναν κατάλογο της συλλογής τους. Ανάμεσά τους

«Αγιορείτικων κωδίκων σημειώματα. Της βιβλιοθήκης του Βατοπεδίου», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 3 (1819), σ. 624-641, εδώ σ. 631, αρ. 179· Βαγγέλης Σκουβαράς, *Ιωάννης Πρίγκος (1725;-1789). Η ελληνική παροικία του Άμστερνταμ, η σχολή και η βιβλιοθήκη Ζαγοράς*, Αθήνα, Έκδοση της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών, 1964, σ. 125-134· Ιωάννης Οικονόμου Λαρισσαίος, *Επιστολαί διαφόρων Ελλήνων λογίων, ανωτάτων κληρικών, Τούρκων διοικητών, εμπόρων και σεναφίων (1759-1824)*, επιμ.: Γιάννης Α. Αντωνιάδης και Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα, Γιάννης Α. Αντωνιάδης, 1969, σ. 74, επιστ. 58· Μανουήλ Ιω. Γεδεών, *Πατριαρχικά Εφημερίδες. Ειδήσεις εκ της ημετέρας Εκκλησιαστικής Ιστορίας, 1500-1912*, Αθήνα, Σεργιάδης, 1935-1938, εδώ σ. 211· Πηνελόπη Στάθη, «Το ανέκδοτο Οδοιπορικό του Χρυσάνθου Νοταρά», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 1 (1984), σ. 127-280, εδώ σ. 221 [32α] και Καλλίνικος Γ', *Τα κατά και μετά την εξορίαν*, σ. 477-478, αρ. 27, στίχ. 15-20.

¹²⁰ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 360.

¹²¹ Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 230.

¹²² Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 46-47.

¹²³ Κορρ, «Δύο αυτόγραφοι κατάλογοι της βιβλιοθήκης Ζαβίρα», σ. 882.

¹²⁴ Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 53-54.

¹²⁵ Carataşu, «La Bibliothèque», σ. 137-138.

¹²⁶ Λάμπας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 165-167.

¹²⁷ Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 233, 236.— Η μεταπώληση βιβλίων υπήρξε επίσης ένας ιδιαίτερα προσφιλής τρόπος ανάμεσα στους λογίους προκειμένου να εμπλουτίσουν τις βιβλιοθήκες τους. Χαρακτηριστικά αναφέρεται η περίπτωση του Επισκόπου Λέρνης Ιγνατίου (†1801) ο οποίος προέβη σε αγορά ενός βιβλίου το οποίο ανήκε στον μοναχό Αρσένιο. Βλ. Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 497, αρ. 2.

¹²⁸ Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 233, 236.

υπερτερούν οι δάσκαλοι (ή οι οικοδιδάσκαλοι —είτε αυτοί ήταν λαϊκοί ή μοναχοί), και οι ιατροφιλόσοφοι, αν και η πρακτική αυτή υπήρξε γνωστή και σε άλλες ομάδες λογίων: στους βιβλιοθηκάρους και στους εμπόρους.¹²⁹

Η συγκρότηση όμως ενός αυτοτελούς αυτόγραφου καταλόγου δεν αποτελούσε τον μοναδικό τρόπο που είχαν στη διάθεσή τους οι εκάστοτε κτήτορες βιβλιοθηκών προκειμένου να εκφράσουν την εκτίμηση και τον σεβασμό τους απέναντι στα βιβλία. Πολλοί από αυτούς επέλεξαν να ενσωματώσουν έναν κατάλογο με τα βιβλία της ιδιωτικής τους βιβλιοθήκης στις διαθήκες τους, ή σε περιουσιακά τους κατάστιχα, ή ακόμη και σε αυτόγραφα αυτοτελή κείμενά τους (π.χ. επιστολές). Η περίπτωση του Θεοδοσίου Καρυουπόλεως που ανήκε στις τάξεις του ανώτερου κλήρου,¹³⁰ και αυτές των μοναχών-δασκάλων και οικοδιδασκάλων Χρυσάνθου του Αιτωλού,¹³¹ και Κυρίλλου Λαυριώτη αντίστοιχα,¹³² καθώς επίσης και του λαϊκού δασκάλου Α. Πολυζώη είναι αντιπροσωπευτικές των λογίων που αποφάσισαν να διασώσουν έναν κατάλογο των βιβλίων τους στις διαθήκες τους.¹³³ Από την άλλη ο Καμπανίας Θεόφιλος με το «Κοινάριον» του, στο οποίο συμπεριέλαβε αυτόγραφες σημειώσεις του από τα βιβλία που μελετούσε,¹³⁴ και ο έμπορος λόγιος Αβράμιος που ενσωμάτωσε σε μια επιστολή του προς τον συνεργάτη του Ματθαίο Παναγιώτου μια λίστα με τα βιβλία του που άφησε στο Ιάσιο συνιστούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις κατόχων βιβλιοθηκών οι οποίοι επέδειξαν με άλλους τρόπους τον σεβασμό τους προς ένα τμήμα τουλάχιστον της βιβλιοθήκης τους.¹³⁵

Στις περιπτώσεις όμως που οι κάτοχοι των βιβλιοθηκών δεν επιθυμούσαν ή δεν πρόλαβαν πριν τον θάνατό τους ή ακόμη δεν το θεώρησαν απαραίτητο να διασώσουν την εικόνα ή ένα μέρος της συνολικής εικόνας της βιβλιοθήκης τους με τη σύσταση ενός καταλόγου, το έπραξαν για χάρη τους σύγχρονοι ή λίγο μεταγενέστεροι τους λόγιοι, που διατηρούσαν κάποιου είδους σχέσεις με τους εκάστοτε κτήτορες. Η απογραφή των κινητών και ακίνητων περιουσιακών στοιχείων κάποιου αποθανόντος κτήτορος ιδιωτικής βιβλιοθήκης στην οποία συμπεριλαμβάνονταν και απογραφή των βιβλίων του, παρότι δεν δήλωνε πρωτίστως τον σεβασμό προς τα βιβλία αυτά καθαυτά, εντούτοις αποτελεί ένα στοιχείο που έχουμε στη διάθεσή μας το οποίο μας επιτρέπει να μελετήσουμε τις

¹²⁹ Βλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 66-72.

¹³⁰ Τζιβάρια, «Επίσκοποι Καρυουπόλεως», σ. 367-368.

¹³¹ Σφυρόερας, «Χρυσάνθος ο Αιτωλός», σ. 142-143 και 150-151.

¹³² Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 470.

¹³³ Fűves, «Bibliothek», σ. 61-63.— Ο μοναχός δάσκαλος Διονύσιος Πάμπους στη διαθήκη του έκανε μια απλή αναφορά στη βιβλιοθήκη του με στόχο να καθορίσει την τύχη της. Βλ. Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 328, 378, αρ. εγγρ. 1

¹³⁴ Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφилου Καμπανίας», σ. 34. Πρβλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 94.

¹³⁵ Carataşu, «La Bibliothéque», σ. 141-143 (και σημ. 25).

βιβλιοθήκες αυτές. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να μελετηθούν οι καταγραφές στον Κώδικα Α΄ της Μητρόπολης Κιτίου από τον Μελέτιο Α΄ Μυριανθέα (1776-1797), οι οποίες συμπεριελάμβαναν ανάμεσα στα άλλα και έναν κατάλογο των βιβλίων και των αρχιερατικών αμφίων κτλ. που βρέθηκαν στη Μητρόπολη Κιτίου μετά τον θάνατο του Μακαρίου Α΄.¹³⁶ Στοιχεία επίσης για τη βιβλιοθήκη του μοναχού-δασκάλου Δ. Πάμπους προκύπτουν από την καταγραφή των περιουσιακών του στοιχείων. Ειδικότερα, ύστερα από σχετική αίτηση του Θωμά Ιερομνήμονα, ενός από τους επιτρόπους και κληρονόμους της διαθήκης του Πάμπους, πληροφορούμαστε ότι οι βενετικές αρχές με επικεφαλής τον νοτάριο Francesco Domesticci προχώρησαν σε αναλυτική καταγραφή όλων των κινητών του αντικειμένων, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων καταλάμβαναν τα βιβλία του.¹³⁷ Τέλος, κάτι ανάλογο με την περίπτωση του Πάμπους συνέβη και με τον λόγιο Ι. Καρατζά. Στοιχεία για την ανασύσταση ενός τμήματος της βιβλιοθήκης του αντλούνται από τη σχετική έκθεση που ετοιμάστηκε από τη διεύθυνση του πανεπιστημιακού τυπογραφείου της Βούδας και αφορούσε το περιεχόμενο των εντύπων που ανήκαν στον Καρατζά και τα οποία κατασχέθηκαν μετά τη σύλληψη και τη θανάτωσή του.¹³⁸

Σε ότι αφορά την περίπτωση του λογίου συγγραφέα Κούμα, στοιχεία για την ανασυγκρότηση της αρχικής μορφή της βιβλιοθήκης του προκύπτουν αφενός από έναν ο κατάλογο βιβλίων που συγκρότησε η κόρη του Κούμα, Ελένη Κατακουζηνή, η οποία επιθυμούσε να πουλήσει τα βιβλία του πατέρα της, πράγμα που δηλώνει την αξία τους, και αφετέρου από έναν άλλο κατάλογο του 1839 που φέρει την υπογραφή του επιστάτη της «Δημόσιας Βιβλιοθήκης» της Ελλάδας Γεώργιου Γεννάδιου (1786-1854). Ο τελευταίος κατάλογος περιελάμβανε τα βιβλία της συλλογής Κούμα τα οποία δεν υπήρχαν τότε στη συλλογή της «Δημόσιας Βιβλιοθήκης».¹³⁹ Ανάλογα συμπεράσματα μπορεί να εξαγάγει κανείς μέσα από την απόφαση του Κ. Σπ. Κόμνου, ενός από τους κληρονόμους των σπάνιων εκδόσεων και χειρογράφων που ανήκαν στη βιβλιοθήκη του δασκάλου Μόστρα, να δημοσιεύσει έναν κατάλόγό τους με απώτερο σκοπό να πείσει την ελληνική κυβέρνηση να τα αγοράσει προκειμένου να εμπλουτιστεί η «Δημόσια Βιβλιοθήκη».¹⁴⁰ Ο κατάλογος αυτός σε συνδυασμό με δύο κατάστιχα απογραφών που αφορούσαν έντυπα της Εθνικής

¹³⁶ Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 150. Πρβλ. «Κώδιξ Α΄ (1681-1776)», σ. 124-125.— Ενδεικτικά για τον Μελέτιο Α΄ βλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 155-165.

¹³⁷ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 328, 381-394, αρ. εγγρ. 2.— Πληροφορίες σχετικά με τη σχέση Ιερομνήμονα-Πάμπους αλλά και σχετικά με περαιτέρω πληροφορίες για τον Ιερομνήμονα ενδεικτικά βλ. στο ίδιο, σ. 322· Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Πάνος Ιερομνήμων. Η ολόγραφος διαθήκη του», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 11 (1936), σ. 111-135 και ο ίδιος, «Ανέκδοτα ηπειρωτικά μνημεία. Διαθήκη Χαΐδως Γλυκή», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 13 (1938), σ. 107-109.

¹³⁸ Κατσιαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λογίου», σ. 207.

¹³⁹ Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 171-172.

¹⁴⁰ Κ., «Χειρόγραφα», *Πανδώρα* 8, τχ. 174 (1857), σ. 143-144, εδώ σ. 143 και Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 255-256, 258.

Βιβλιοθήκης της Ελλάδος επέτρεψε την ανασύσταση ενός τμήματος της βιβλιοθήκης του Μόστρα.¹⁴¹

Η ιδιαίτερη μέριμνα των κατόχων για την τύχη της βιβλιοθήκης τους, οδήγησε πολλούς από αυτούς να προνοήσουν για αυτήν στη διαθήκη τους. Πολλοί φρόντισαν να διατηρηθεί η συλλογή τους, δωρίζοντάς την σε κάποιο εκπαιδευτικό ή θρησκευτικό ίδρυμα, ή σε κάποια δημόσια βιβλιοθήκη.¹⁴² Ο μοναχός-δάσκαλος Πάμπους, για παράδειγμα, θέλοντας να διασφαλίσει τη διαφύλαξη της συλλογής του μετά τον θάνατό του αποφάσισε να κληροδοτήσει όλα τα βιβλία του πλην των λατινικών —για τα οποία διέταξε την υποχρεωτική πώλησή τους— στην ιδιαίτερή του πατρίδα, τον Τύρναβο της Θεσσαλίας με σκοπό να αποτελέσουν τον πρώτο πυρήνα για τη σύσταση μιας βιβλιοθήκης στην περιοχή αυτή.¹⁴³ Ανάλογη ήταν και η επιθυμία του επίσης μοναχού-δασκάλου Χρυσάνθου του Αιτωλού, ο οποίος με τη διαθήκη του αφιέρωσε στο σχολείο της Νάξου, στο οποίο υπηρέτησε ως δάσκαλος την ιδιωτική του βιβλιοθήκη, «διὰ νὰ εἶναι εἰς χρῆσιν τοῦ ἀεὶ εὐρισκομένου διδασκάλου καὶ τῶν μαθητῶν».¹⁴⁴ Με παρόμοιο τρόπο ενήργησαν επίσης τόσο ο οικοδιδάσκαλος Κύριλλος Λαυριώτης, ο οποίος πρόσφερε τη συλλογή του στη Μονή Μεγίστης Λαύρας,¹⁴⁵ όσο και ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Ιωαννίδης, ο οποίος πρόσφερε τη βιβλιοθήκη του στο χωριό του Φίλια Καλαβρύτων με απώτερο στόχο να αποτελέσει τον πυρήνα της σχολικής βιβλιοθήκης του χωριού αυτού.¹⁴⁶ Ανάλογο ήταν και το σκεπτικό του Θεοδοσίου Επισκόπου Καρυουπόλεως, που άφηνε, με βάση μια ρήτρα της διαθήκης του, τα βιβλία του στην εκκλησία των αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου στην Κέρκυρα,¹⁴⁷ του λογίου Νικολόπουλου που δώρισε τη δική του συλλογή στη γενέτειρά του

¹⁴¹ Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 259-260 και 262.

¹⁴² Βλ. ενδεικτικά Γεώργιος Α. Πετρόπουλος (εκδ.), *Νομικά έγγραφα Σίφνου της συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835). Μετά συμβολών εις την έρευναν του μεταβυζαντινού δικαίου*, τ. Γ', τχ. 10, Αθήνα, Γραφείον Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, 1959, (= Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας-Ακαδημία Αθηνών), σ. 329, αρ. 81. Πρβλ. Μέρτζιος, «Η διαθήκη Γρηγορίου ιερέως του Μαρά», σ. 82, 85 και 94· ο ίδιος, «Ο Αθηναίος Ιωάννης Ντέκας», σ. 4 και 10· Σοφιανός, «Ιερομόναχος Γαβριήλ Αγιομονίτης», σ. 12· Περδίκης, *Η Μονή Κύκκου*, σ. 43-44· Τζιβάρα, «Επίσκοποι Καρυουπόλεως», σ. 354 και 358 και Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 226.— Ωστόσο, κάποιοι από τους κτήτορες ιδιωτικών βιβλιοθηκών παρότι συνέταξαν διαθήκη δεν αναφέρουν σε αυτή οτιδήποτε σχετικό για την τύχη των βιβλίων τους. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Διαμάντη Ρόσιου. Βλ. Ν. Κ. Χατζηκωστής, «Αποσπάσματα εκ του σμυρναϊκού Μητροπολιτικού κώδικος», *Σμυρναϊκά Ανάλεκτα* 1 (1906), σ. 5-112, εδώ ΚΗ', σ. 38-41.

¹⁴³ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 315, 360-364.

¹⁴⁴ Σφυρόερας, «Χρυσάνθος ο Αιτωλός», σ. 143, 150 και 151.— Τα βιβλία του Χρυσάνθου του Αιτωλού σώζονταν μέχρι και το 1944 στη Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου της Νάξου, κάηκαν όμως ύστερα από βομβαρδισμό του Γυμνασίου αυτού από τους Βρετανούς. Βλ. στο ίδιο, σ. 142 (σημ. 3).

¹⁴⁵ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 468-470.

¹⁴⁶ Λάππας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 162 και 163.

¹⁴⁷ Τζιβάρα, «Επίσκοποι Καρυουπόλεως», σ. 358 και 360.

Ανδρίτσεινα, προκειμένου να συγκροτηθεί μια δημόσια βιβλιοθήκη,¹⁴⁸ αλλά και του έμπορου Ζαβίρα που άφηνε ένα τμήμα των βιβλίων του στους κληρονόμους του και ένα άλλο στην ελληνική εκκλησία της Πέστης.¹⁴⁹

Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις, οι λόγιοι, κτήτορες ιδιωτικών συλλογών δεν μερίμνησαν ή δεν πρόλαβαν να μεριμνήσουν οι ίδιοι για την τύχη της βιβλιοθήκης τους. Αυτή μας είναι ενίοτε γνωστή χάρη στη σχετική έρευνα. Έτσι, γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι οι συλλογές των Θεόφιλου Καμπανιάς, ιατροφιλοσόφου Χρησταρή, έμπορου Αβράμιου και δασκάλου Πολυζώη δεν διασώθηκαν,¹⁵⁰ όπως και αυτή του οικοδιδασκάλου Καρίδη.¹⁵¹ Η προγενέστερη έρευνα επίσης μας πληροφορεί ότι οι ιδιωτικές βιβλιοθήκες των μοναχών στη Μονή Παναγίας της Ολυμπιώτισσας, του αυτοδίδακτου γιατρού Διονυσίου, του Γερμανού, του δασκάλου Αμφιλόχιου Παρασκευά και του Άνθιμου, κατέληξαν στην πιο πάνω Μονή στην Ελασσόνα,¹⁵² ή ότι αυτή του Μητροπολίτη Κιτίου Μακαρίου Α΄, σύμφωνα με τη μαρτυρία του διάδοχού του, Μελέτιου Α΄ (1776-1797), εναπόκειται στη Μητρόπολη Κιτίου,¹⁵³ ή ακόμη ότι και τα βιβλία (έντυπα και χειρόγραφα) του μοναχού-δασκάλου Αρσένιου φυλάσσονται σήμερα σε διάφορες βιβλιοθήκες.¹⁵⁴

Χάρη στις έρευνες της παλαιότερης έρευνας είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αφενός ότι η συλλογή του λογίου συγγραφέα Κούμα διασώθηκε μέσω δωρεάς κάποιου απογόνου του, στη Βιβλιοθήκη της «Εταιρείας των φίλων του λαού» (ΕΦΛ),¹⁵⁵ αφετέρου ότι τα βιβλία του επίσης λογίου και συγγραφέα Ι. Καρατζά κατασχέθηκαν και πωλήθηκαν για την εξόφληση χρεών μετά το τραγικό τέλος του.¹⁵⁶ Η προγενέστερη έρευνα επίσης έδωσε στοιχεία για την τύχη των συλλογών του δασκάλου Μόστρα και του ιατροφιλοσόφου Σακελλάριου. Σε ότι αφορά τη συλλογή του Μόστρα ένα μεγάλο μέρος των βιβλίων του

¹⁴⁸ Πολίτης (επιμ.), «Εισαγωγή», σ. 36.— Ενδεικτική επίσης είναι και η περίπτωση του Κοραή ο οποίος αποφάσισε να σταλούν τα βιβλία του στον τόπο καταγωγής της οικογένειάς, στη Χίο. Βλ. Καββάδας, «Αφιερώσεις προς Κοραήν», σ. 209-227 και Μπάλα, «Αποστολές», σ. 318-328.

¹⁴⁹ Κορρ, «Δύο αυτόγραφοι κατάλογοι της βιβλιοθήκης Ζαβίρα», σ. 882 και Τοδορον (επιμ.), *Catalogue*, σ. 10-11.

¹⁵⁰ Βλ. Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανιάς», σ. 34· Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 77· Carataşu, «La Bibliothéque», σ. 143 και Fűves, «Bibliothek», σ. 60 αντίστοιχα.

¹⁵¹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σ. 181.— Παρότι οι μοναχοί-δάσκαλοι Πάμπους και Χρύσανθος ο Αιτωλός αλλά και ο Επίσκοπος Καρυουπόλεως Θεοδόσιος προσπάθησαν με αναφορές στις διαθήκες τους να διασφαλίσουν την τύχη των συλλογών τους αυτό δεν κατέστη δυνατό.

¹⁵² Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 135.

¹⁵³ «Ένταϋθα κατασρώνονται τὰ εύρεθέντα ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ ἐν μακαριά τῇ λήξει γενομένου ἡμετέρου προκατόχου κὺρ Μακαρίου». Βλ. «Κώδιξ Α΄ (1681-1776)», σ. 124.

¹⁵⁴ Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 497.

¹⁵⁵ Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 182-195.

¹⁵⁶ Κατσιαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λογίου», σ. 221-223. Πρβλ. και την περίπτωση της πώλησης των βιβλίων του Ιάκωβου Ρώτα στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Κέας: Δρακάκης, «Ιάκωβος Ρώτας», σ. 133-137 και Φραγκίσκος, «Η βιβλιοθήκη του έμπορου φίλου του Κοραή Ιακ. Ρώτα», σ. 131, 137-138.

αγοράστηκαν μετά τον θάνατό του από την Ιονική Κυβέρνηση με σκοπό να εμπλουτιστεί η δημόσια βιβλιοθήκη της Κέρκυρας, ενώ τα χειρόγραφα και τα σπάνια έντυπα της συλλογής του πουλήθηκαν από τους κληρονόμους του και κατέληξαν σε βιβλιοθήκες του Λονδίνου, του Παρισιού και της Αθήνας.¹⁵⁷ Τέλος, η αρχαιακή έρευνα της παλαιότερης έρευνας έθεσε εις γνώση μας ότι η βιβλιοθήκη του Σακελλάριου εναπόκειται σήμερα στην Κοβεντάρειο Δημοτική Βιβλιοθήκη της Κοζάνης χάρη στη δωρεά Διάφα που πραγματοποιήθηκε από τα δισέγγονα του Σακελλάριου, τα αδέρφια Αθανάσιο, Πausανία και Ματιώ Ευαγγέλου Διάφα εις μνήμην της αδελφής τους, Άννας Θρασυβ. Πασχαλίδη.¹⁵⁸

6.3. Περιγραφή των καταλόγων

Εκτός από τον χρόνο και τον τρόπο σύστασής τους και την τύχη τους, το μέγεθος των βιβλιοθηκών είναι ένα σημαντικό κριτήριο για την επεξεργασία της τυπολογίας. Ακόμη και αν τα αριθμητικά δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας για την πλειονότητα των παραπάνω συλλογών δεν είναι πλήρη, η σύγκριση αναδεικνύει τις διαφορετικές τάσεις που αναπτύχθηκαν στις επιμέρους τοπικές κοινωνίες όπου έζησαν και έδρασαν οι κτήτορες των βιβλιοθηκών. Περιορισμένες αριθμητικά συλλογές, με λιγότερους από εκατό τίτλους, συγκρότησαν κυρίως δάσκαλοι (μοναχοί και λαϊκοί —μεταξύ των οποίων και οικοδιδάσκαλοι), αλλά και απλοί μοναχοί, ανώτεροι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, λόγιοι συγγραφείς και αυτοδίδακτοι ιατροί. Τέτοιες βιβλιοθήκες διέθεταν οι δάσκαλοι Αμφιλόχιος Παρασκευάς Ελασσονίτης (39 τίτλοι σε 45 τόμους),¹⁵⁹ Χρυσάνθος ο Αιτωλός (90 τίτλοι),¹⁶⁰ Αρσένιος (6 τίτλοι),¹⁶¹ Α. Πολυζώης (68 τίτλοι),¹⁶² και ο οικοδιδάσκαλος Π. Καρίδης (68 τίτλοι που αντιστοιχούν σε 80 τόμους),¹⁶³ καθώς επίσης και ο Ελασσονίτης Γερμανός (53 τίτλοι και 71 τόμοι αντίστοιχα),¹⁶⁴ ο Θεοδόσιος Επίσκοπος Καρυουπόλεως (23 τίτλοι που αντιστοιχούν σε 27 τόμους),¹⁶⁵ ο συγγραφέας Ι. Καρατζάς (41 τίτλοι),¹⁶⁶ και

¹⁵⁷ Δρούλια, «Λογισύνη και βιβλιοφιλία», σ. 255 και 260.— Πρβλ. και την περίπτωση των κωδίκων του Νικολάου Καρατζά οι οποίοι διασκορπίστηκαν μετά τον θάνατό του. Βλ. Παΐζη-Αποστολοπούλου, «Χασμάτων πλήρωσις», σ. 212.

¹⁵⁸ Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α', σ. 11-12.

¹⁵⁹ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 134, 185.

¹⁶⁰ Σφυρόερας, «Χρυσάνθος ο Αιτωλός», σ. 150 και 152, στίχ. 40.

¹⁶¹ Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 496-501.

¹⁶² Füves, «Bibliothek», σ. 59-60.

¹⁶³ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 8.

¹⁶⁴ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 134, 171.

¹⁶⁵ Τζιβάρα, «Επίσκοποι Καρυουπόλεως», σ. 357.

¹⁶⁶ Κατσιαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 207, 209.

ο αυτοδίδακτος ιατρός Διονύσιος Ελασσονίτης (27 τίτλοι που αντιστοιχούν σε 31 τόμους).¹⁶⁷

Μεγαλύτερες βιβλιοθήκες οι οποίες περιελάμβαναν πάνω από εκατό τίτλους είχαν συγκροτήσει ο Μητροπολίτης Κιτίου Μακάριος Α΄ (114 τίτλοι),¹⁶⁸ και ο Θεόφιλος Καμπανίας (139 τίτλοι),¹⁶⁹ οι οποίοι άνηκαν στις τάξεις του ανώτερου κλήρου, ο Ελασσονίτης Άνθιμος (129 τίτλοι που αντιστοιχούν σε 222 τόμους),¹⁷⁰ οι μοναχοί-(οικο)διδάσκαλοι Πάμπους (176 τίτλοι που αντιστοιχούν σε 231 τόμους),¹⁷¹ Ιωαννίδης (224 τίτλοι που αντιστοιχούν σε 300 τόμους),¹⁷² και Κύριλλος Λαυριώτης (160 περίπου τίτλους),¹⁷³ ο λόγιος συγγραφέας Κούμας (169 τίτλοι και 435 τόμοι αντίστοιχα),¹⁷⁴ οι ιατροφιλόσοφοι Σακελλάριος (374 έντυπα),¹⁷⁵ και Χρησταρής (342 τόμοι),¹⁷⁶ και ο έμπορος Αβράμιος (294 τίτλοι που αντιστοιχούν σε 416 τόμους).¹⁷⁷ Τέλος, δυνατότητα απόκτησης ενός εξαιρετικά μεγάλου αριθμού τίτλων (πάνω από χίλιους) διέθετε ένας πολύ μικρός αριθμός ατόμων. Ανάμεσα στις περιπτώσεις που εξετάζουμε υπάρχουν τρία τέτοια πρόσωπα: ο έμπορος Ζαβίρας (γύρω στα 930 έργα),¹⁷⁸ ο δάσκαλος Μόστρας (δώδεκα χιλιάδες τόμοι, οι περισσότεροι από τους οποίους λανθάνουν),¹⁷⁹ και ο λόγιος Νικολόπουλος (γύρω στους τέσσερις χιλιάδες τίτλους).¹⁸⁰

Η διάδοση των χειρογράφων, η οποία παρατηρήθηκε κατά τον 18^ο αιώνα και η παρουσία τους ή όχι σε ιδιωτικές βιβλιοθήκες της εποχής αποτελεί μία περαιτέρω συνιστώσα για την τυπολογία των βιβλιοθηκών. Χειρόγραφα ποικίλου περιεχομένου απαντούν σε είκοσι από τις είκοσι δύο βιβλιοθήκες που μας απασχολούν, ανεξάρτητα από την επαγγελματική ιδιότητα, τον βαθμό εκπαίδευσης και το περιβάλλον στο οποίο έζησε και έδρασε ο κτήτοράς τους. Εντύπωση ωστόσο προκαλεί η απουσία οποιουδήποτε

¹⁶⁷ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 134, 194.

¹⁶⁸ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 197-198.

¹⁶⁹ Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανίας», σ. 35-40.

¹⁷⁰ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 134, 150-151.

¹⁷¹ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 328.

¹⁷² Λάππας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 164.

¹⁷³ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 498.

¹⁷⁴ Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 170-171, 176.

¹⁷⁵ Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α΄, σ. 32-118.

¹⁷⁶ Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 75.

¹⁷⁷ Carataşu, «La Bibliothèque», σ. 137.

¹⁷⁸ Τοδορον (επιμ.), *Catalogue*, σ. 16-17 (σημ. 13) και 23-175.

¹⁷⁹ Δρούλια, «Λογισύνη και βιβλιοφιλία», σ. 233, 260-261.

¹⁸⁰ Πολίτης (επιμ.), «Εισαγωγή», σ. 17 και ο ίδιος (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου*, σ. 48-655.

χειρογράφου στους καταλόγους που αφορούν τις βιβλιοθήκες του δασκάλου Α. Πολυζώη και του λογίου συγγραφέα Κούμα. Αυτή θα πρέπει να αποδοθεί κυρίως στο γεγονός ότι η έρευνα δεν κατάφερε να ανασυστήσει πλήρως την εικόνα των δύο παραπάνω συλλογών. Για τη συλλογή Πολυζώη μας είναι γνωστά μόνο τα έργα τα οποία συμπεριέλαβε ο ίδιος στην διαθήκη του και τα οποία δεν αντιπροσωπεύουν ολόκληρο το corpus της συλλογής του.¹⁸¹ Από την άλλη ο δημοσιευμένος κατάλογος της βιβλιοθήκης του Κούμα με 169 τίτλους αντιπροσωπεύει ένα τμήμα του συνόλου των βιβλίων (ο κατάλογος αποτελείτο από 410 τίτλους).¹⁸² Επιπλέον, η περιορισμένη ή σχεδόν ανύπαρκτη παρουσία του θρησκευτικού βιβλίου στις δύο προαναφερθείσες συλλογές ερμηνεύει ως έναν βαθμό την απουσία χειρογράφων από αυτές, καθώς τα περισσότερα χειρόγραφα που απαντούν σε ιδιωτικές συλλογές την περίοδο αυτή αφορούν κυρίως θρησκευτικά και εκκλησιαστικά κείμενα.¹⁸³

6.4. Η γλωσσική κατανομή των έργων στις διάφορες βιβλιοθήκες

Μία ακόμη ιδιαίτερα σημαντική παράμετρος που θα πρέπει να εξεταστεί στο πλαίσιο της παρούσας τυπολογίας είναι η παρουσία των ξενόγλωσσων (σε μία ή περισσότερες γλώσσες) αλλά και μεταφρασμένων έργων στις είκοσι δύο βιβλιοθήκες που μελετούνται. Οι ξενόγλωσσες εκδόσεις και οι μεταφρασμένες που απαντούν στις βιβλιοθήκες αποτελούν έναν δείκτη της γλωσσομάθειας στον ελληνόφωνο χώρο κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.¹⁸⁴

Ξενόγλωσσα έργα εντοπίζονται, με εξαίρεση την περίπτωση του Θεοδοσίου Καρυουπόλεως, σε όλες τις βιβλιοθήκες που εξετάζουμε είτε αυτές ανήκαν σε ανώτερους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους, είτε σε δάσκαλους, είτε σε ιατροφιλόσοφους ή έμπορους.¹⁸⁵ Το επίπεδο της γλωσσομάθειας των διαφόρων κτητόρων διαφοροποιείται αν εστιάσουμε στις γλώσσες που εκπροσωπούνται σε κάθε βιβλιοθήκη. Η ποικιλία τους ήταν άμεσα εξαρτημένη από το περιβάλλον στο οποίο ζούσαν οι εκάστοτε κτήτορες των βιβλιοθηκών, από το επάγγελμά τους και από τη μόρφωσή τους. Έτσι, για παράδειγμα, οι

¹⁸¹ Füves, «Bibliothek», σ. 59.

¹⁸² Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 169 (σημ.*) και 176.

¹⁸³ Αντίθετα από την περίπτωση του Πολυζώη που στον δημοσιευμένο κατάλογο με τα βιβλία του δεν απαντά κανένα έργο με θρησκευτικό περιεχόμενο, σε αυτόν του Κούμα απαντούν μόλις εννέα έργα. Βλ. Füves, «Bibliothek», σ. 62-63 και Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 175. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 16-17.

¹⁸⁴ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 69.

¹⁸⁵ Τζιβάρια, «Επίσκοποι Καρυουπόλεως», σ. 367-368.

λόγιοι συγγραφείς Ι. Καρατζάς,¹⁸⁶ και Κούμας,¹⁸⁷ ο λόγιος Νικολόπουλος,¹⁸⁸ οι γιατροί Σακελλάριος,¹⁸⁹ και Χρησταρής,¹⁹⁰ και οι έμποροι Ζαβίρας,¹⁹¹ και Αβράμιος λόγω της διαμονής τους σε πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης και των δυνατοτήτων που αυτή τους πρόσφερε (βιβλιεμπόριο, επαφή με ξένες γλώσσες και εκμάθησή τους) εμπλούτισαν τις συλλογές τους με αμιγώς ξενόγλωσσα έργα γραμμένα σε μια ποικιλία ευρωπαϊκών γλωσσών, όπως στη γερμανική, στη γαλλική, στην ιταλική, στην αγγλική αλλά και στη λατινική κ.ά.¹⁹² Από τις συλλογές αυτές δεν απουσιάζουν και οι δίγλωσσες ή και τρίγλωσσες εκδόσεις οι οποίες ήταν γραμμένες είτε στην ελληνική (λόγια και δημώδη) και σε μία ή δύο άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες (γαλλική ή γερμανική ή λατινική ή ιταλική).¹⁹³ Σπάνια κτήτορες, όπως ο Αβράμιος, εμπλουτίζουν τις συλλογές τους με δίγλωσσες εκδόσεις οι οποίες ήταν γραμμένες αποκλειστικά σε ξένες γλώσσες (για παράδειγμα στη μολδαβική και γερμανική ή στη ρωσική και γαλλική γλώσσα).¹⁹⁴

Ξενόγλωσσα έργα, αν και σε μικρότερο ποσοστό, υπάρχουν και στις συλλογές που συγκρότησαν οι Ελασσονίτες μοναχοί Γερμανός,¹⁹⁵ και Άνθιμος,¹⁹⁶ οι μοναχοί-δάσκαλοι Πάμπους,¹⁹⁷ Ελασσονίτης Αμφιλόχιος Παρασκευάς,¹⁹⁸ Χρύσανθος ο Αιτωλός,¹⁹⁹ οι λαϊκοί δάσκαλοι Μόστρας,²⁰⁰ και Πολυζώης,²⁰¹ αλλά και ο οικοδιδάσκαλος Καρίδης,²⁰² καθώς

¹⁸⁶ Κατσαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 211, 212, 221 και 222, αρ. 1, 4 και 23 αντίστοιχα.

¹⁸⁷ Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 179, 182, 183, αρ. 3* και 11-12 αντίστοιχα.

¹⁸⁸ Πολίτης (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου*, σ. 121, 171, 173, 178, 181, 223-654, αρ. 406-407, 691, 704-705, 730, 747, 983-3691 αντίστοιχα.

¹⁸⁹ Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α', σ. 69-118, αρ. 139-374 αντίστοιχα.

¹⁹⁰ Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 75-76. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 78-81 και 82 [Αναφερόμαστε στα γαλλικά, ιταλικά, λατινικά και γερμανικά έργα της συλλογής Χρησταρή].

¹⁹¹ Βλ. ενδεικτικά Graf, *Jeórgiosz Zavírasz*, σ. 19, 20 και Κορρ, «Δύο αυτόγραφοι κατάλογοι της βιβλιοθήκης Ζαβίρα», σ. 882.

¹⁹² Carataşu, «La Bibliothéque», σ. 138-139 και 142 (σημ. 25).

¹⁹³ Βλ. Κατσαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 221, 222 και 223, αρ. 1, 6, 12-13, 15-16, 19, 23, 32· Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 179, 183, 186 και 188, αρ. 18, 62 και 82· Πολίτης (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου*, σ. 93, 103, 129, 211, αρ. 247, 302, 454, 925-926· Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α', σ. 37 και 51, αρ. 19 και 76· Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 79, 81 και 82 [Ενδεικτικά αναφέρονται τα έργα με τους ακόλουθους συντομευμένους τίτλους: «Dictionnaire François-Grec», «Dictionarium nuonum latino-gallico-graccum» και «Λεξικόν τῆς Γαλλικῆς Γλώσσης τοῦ Ζαλίκογλου»]: Todorov (επιμ.), *Catalogue*, σ. 72, 101, 105, 149, αρ. 282, 486, 492, 786 και Carataşu, «La Bibliothéque», σ. 140 αντίστοιχα.

¹⁹⁴ Carataşu, «La Bibliothéque», σ. 140.

¹⁹⁵ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 172, αρ. 9, 22, 27 αντίστοιχα.

¹⁹⁶ Ό.π., σ. 152, αρ. 20, 22, 24-27, αντίστοιχα.

¹⁹⁷ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 328-329, 331 και 347-348, αρ. 13, 121 και 166-176 αντίστοιχα.

¹⁹⁸ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 186, αρ. 24-29 αντίστοιχα.

¹⁹⁹ Σφυρόερας, «Χρύσανθος ο Αιτωλός», σ. 151, στίχ. 155.

²⁰⁰ Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 258, 283 [Καταγραφή 1: 15 Μαρτίου 1815, 9/16 Φεβρ. 1816].

επίσης και ο αυτοδίδακτος γιατρός Διονύσιος Ελασσονίτης.²⁰³ Πρόκειται για έργα που ήταν γραμμένα κυρίως στα λατινικά.²⁰⁴ Σε ανάλογο κλίμα κινούνται και τα δίγλωσσα ή τρίγλωσσα έργα που απαντούν στις συλλογές τόσο των ανώτερων εκκλησιαστικών αξιωματούχων όσο των μοναχών αλλά και των δασκάλων (μοναχών και λαϊκών) και των αυτοδίδακτων ιατρών, καθώς πρόκειται κυρίως για ελληνολατινικές εκδόσεις.²⁰⁵

Περνώντας στις μεταφράσεις, τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, δείχνουν ότι αυτές απαντούν σε όλες σχεδόν τις βιβλιοθήκες ανεξάρτητα από την καταγωγή, το επάγγελμα και τη μόρφωση των κτητόρων. Μεταφρασμένα έργα συναντούμε στις συλλογές ανώτερων εκκλησιαστικών αξιωματούχων, όπως του Μητροπολίτη Κιτίου Μακαρίου Α',²⁰⁶ και του Θεόφιλου Καμπανίας,²⁰⁷ σε αυτή του Ελασσονίτη Άνθιμου,²⁰⁸ σε εκείνες των μοναχών-δασκάλων Πάμπους,²⁰⁹ Χρυσάνθου του Αιτωλού,²¹⁰ Ιωαννίδη,²¹¹ Κυρίλου Λαυριώτη,²¹² καθώς επίσης και στη βιβλιοθήκη του δασκάλου Μόστρα,²¹³ και του οικοδιδασκάλου Καρίδη,²¹⁴ των λογίων συγγραφέων Ι. Καρατζά,²¹⁵ και Κούμα,²¹⁶ των ιατροφιλοσόφων Σακελλάριου,²¹⁷ και Χρησταρή,²¹⁸ και τέλος, στη συλλογή του Ζαβίρα.²¹⁹

²⁰¹ Füves, «Bibliothek», σ. 62-63 [Ενδεικτικά αναφέρονται τα έργα με τους συντομευμένους τίτλους: «Schellerii Praecepta Styli bene Latini (2 Bände)» και «Telemachus Italice»].

²⁰² Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 60 αντίστοιχα.

²⁰³ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 195, αρ. 1, 5, 10 και 18 αντίστοιχα.

²⁰⁴ Στις συλλογές των Χρυσάνθου του Αιτωλού, Μόστρα, Πολυζώη και Καρίδη εντοπίζονται και ξενόγλωσσα έργα στην ιταλική και γαλλική γλώσσα. Βλ. Σφυρόερας, «Χρυσάνθος ο Αιτωλός», σ. 151, στίχ. 155· Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 258, 283 [Καταγραφή 1: 9/16 Φεβρ. 1816]· Füves, «Bibliothek», σ. 63 και Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 248, αρ. 32 αντίστοιχα.

²⁰⁵ «Κώδιξ Α' (1681-1776)», σ. 124-125. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 147-148 [Περιλαμβάνεται η *Αρμονία οριστική των όντων* του Γεράσιμου Βλάχου και το τετράγλωσσο *Λεξικόν* ο ίδιος]· Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανίας», σ. 38, αρ. 71· Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 155, αρ. 109· Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 342-347, αρ. 125-165· Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 186, αρ. 11· Σφυρόερας, «Χρυσάνθος ο Αιτωλός», σ. 151, στίχ. 124· Λάππας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 186, 188, 191 (σημ. 64), 192 (σημ. 83 και 86), 194, 195 και 196 (σημ. 146)· Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 497, αρ. 3· Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 486, αρ. 31· Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 258, 283 [Καταγραφή 1: 21 Νοεμ. 1813]· Füves, «Bibliothek», σ. 62-63 [Ενδεικτικά αναφέρεται ότι περιλαμβάνεται ελληνολατινικό λεξικό]· Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 58-59 και Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 195, αρ. 9 αντίστοιχα.

²⁰⁶ Κώδιξ Α' (1681-1776)», σ. 125. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 148 [Στη συλλογή περιλαμβάνεται το έργο *Θέατρον πολιτικόν*].

²⁰⁷ Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανίας», σ. 36, 37, 38, αρ. 12, 59, 73 αντίστοιχα.

²⁰⁸ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 155, αρ. 109.

²⁰⁹ Βλ. ενδεικτικά Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 332, 345, αρ. 22, 153 αντίστοιχα.

²¹⁰ Σφυρόερας, «Χρυσάνθος ο Αιτωλός», σ. 151, στίχ. 153 και 158-159 αντίστοιχα.

²¹¹ Λάππας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 187 (σημ. 21), 193 (σημ. 97), 194, 195 (σημ. 132) και 197 (σημ. 158 και 161) αντίστοιχα.

²¹² Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 480, 485, 486, αρ. 37, 10, 15 αντίστοιχα.

²¹³ Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 283 [Καταγραφή 1: 27 Μαρτ. 1815].

²¹⁴ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 68.

6.5. Το περιεχόμενο των διαφόρων βιβλιοθηκών

Ουσιαστικότερες και εντονότερες είναι οι διαφοροποιήσεις που προκύπτουν κατά τη συνεξέταση του χαρακτήρα των είκοσι δύο βιβλιοθηκών και του περιεχομένου των έργων που περιλαμβάνονται σε αυτές. Για τη σύγκριση αξιοποιήθηκαν, όπου παραδίδονται, οι αξιολογήσεις της παλαιότερης έρευνας αναφορικά με το περιεχόμενο της εκάστοτε συλλογής. Αυτές βασίζονταν κυρίως στη θεματική διάκριση των έργων σε κοσμικά, θρησκευτικά-θεολογικά και γλωσσικά. Παρόλο που στην περίπτωση της συλλογής Καρίδη η διάκριση του περιεχομένου των έργων της έγινε με βάση την κατηγοριοποίηση που προτείνει ο Ηλιού,²²⁰ η σύγκριση του περιεχομένου της συλλογής Καρίδη με το περιεχόμενο των υπολοίπων ιδιωτικών βιβλιοθηκών που μελετούμε είναι δυνατή, αφού οι μεγάλες κατηγορίες και στις δύο μεθόδους κατηγοριοποίησης ουσιαστικά ταυτίζονται. Ο όγκος και τα κίνητρα συγκρότησης μιας συλλογής, αλλά και το επάγγελμα, καθώς επίσης και ο τύπος διαμονής του εκάστοτε κτήτορα αναμφισβήτητα επηρέαζαν τον προσανατολισμό της κάθε μίας συλλογής ξεχωριστά. Συγκεκριμένα, ο παραδοσιακός προσανατολισμός που παρατηρείται στη βιβλιοθήκη του οικοδιδασκάλου Καρίδη χαρακτηριζε, όπως είναι άλλωστε αναμενόμενο, και συλλογές μοναχών και ανώτερων εκκλησιαστικών αξιωματούχων, οι οποίες συστάθηκαν για να εξυπηρετούν προσωπικές ανάγκες των κτητόρων τους.²²¹ Τέτοιες υπήρξαν οι συλλογές των ανώτερων εκκλησιαστικών αξιωματούχων, Μητροπολίτη Κιτίου Μακαρίου Α',²²² Θεόφилου Καμπανίας,²²³ και Θεοδοσίου Καρυουπόλεως,²²⁴ καθώς επίσης και των Ελασσονιτών μοναχών Γερμανού,²²⁵ και Άνθιμου.²²⁶ Επιπλέον, συλλογές με ανάλογο περιεχόμενο συγκρότησαν οι μοναχοί-δάσκαλοι Ελασσονίτης Αμφιλόχιος Παρασκευάς,²²⁷ Χρυσάνθος

²¹⁵ Κατσαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 221 και 222, αρ. 2 και 25-26 αντίστοιχα.

²¹⁶ Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 186 και 187, αρ. 58 και 75* αντίστοιχα.

²¹⁷ Βλ. ενδεικτικά Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α', σ. 67, αρ. 134.

²¹⁸ Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 81 [Ενδεικτικά αναφέρονται δύο έργα με τους ακόλουθους συντομευμένους τίτλους: «Στοιχεῖα τῆς Ἀριθμητικῆς καὶ Ἀλγέβρας ὑπὸ τοῦ ποτε Μέτξβουργ, μετάφρασις Μιχαὴλ Χρησαρῆ» και «Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς καὶ Ἠθικῆς Φιλοσοφίας ὑπὸ Ἄινεγκίου μεταφρασθέντα εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Μπραγκοβάνου»].

²¹⁹ Todorov (επιμ.), *Catalogue*, σ. 42-43, 76, 89-90 και 124, αρ. 104-106, 306-307, 390-391 και 611 αντίστοιχα.

²²⁰ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 87.

²²¹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σ. 198, Πίν. 10 και Γραφ. παράστ. 3 αντίστοιχα.

²²² Από τους 114 τίτλους που περιλαμβάνονται στον κατάλογο της βιβλιοθήκης του πάνω από 50 είναι θρησκευτικού περιεχομένου. Βλ. «Κώδιξ Α' (1681-1776)», σ. 124-125. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 147-148.

²²³ Τα θρησκευτικά έργα της συλλογής του αντιπροσωπεύονται από 59 έργα στο σύνολο 138 έργων. Βλ. Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφилου Καμπανίας», σ. 35-40.

²²⁴ Πάνω από τα μισά έργα της συλλογής του Θεοδοσίου Καρυουπόλεως (τα 16 από σύνολο 23 έργων) είναι θρησκευτικού περιεχομένου. Βλ. Τζιβάρα, «Επίσκοποι Καρυουπόλεως», σ. 367-368.

²²⁵ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 175.

²²⁶ Ο.π., σ. 160.

²²⁷ Ο.π., σ. 190.

ο Αιτωλός,²²⁸ και Αρσένιος,²²⁹ καθώς και ο αυτοδίδακτος ιατρός Διονύσιος Ελασσονίτης.²³⁰

Βιβλιοθήκες με κοσμικό χαρακτήρα συγκρότησαν οι λόγιοι συγγραφείς Ι. Καρατζάς,²³¹ και Κούμας,²³² αλλά και ο λόγιος Νικολόπουλος,²³³ καθώς και οι ιατροφιλόσοφοι Σακελλάριος,²³⁴ και Χρησταρής,²³⁵ και οι έμποροι Ζαβίρας,²³⁶ και Αβράμιος.²³⁷ Βιβλιοθήκες με σαφή κοσμικό προσανατολισμό διέθεταν και κάποιοι δάσκαλοι και οικοδιδάσκαλοι, τόσο μοναχοί όσο και λαϊκοί, που ήταν εγκατεστημένοι σε πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης και της Μικράς Ασίας, οι οποίες συνέδεσαν το όνομά τους με τη βιβλιοπαράγωγή του 18^{ου} αιώνα και του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα, όπως για παράδειγμα η Βιέννη, η Βενετία, η Κωνσταντινούπολη κ.ά.²³⁸ Τέτοιες ήταν οι βιβλιοθήκες των μοναχών Πάμπους,²³⁹ Ιωαννίδη,²⁴⁰ Κυρίλλου Λαυριώτη,²⁴¹ και των κοσμικών Μόστρα,²⁴² και Πολυζώη.²⁴³

Στις εννέα προαναφερθείσες συλλογές με σαφή παραδοσιακό προσανατολισμό συμπεριλαμβάνεται, όπως είναι αναμενόμενο, ένας σημαντικός αριθμός θρησκευτικών έργων.²⁴⁴ Μελετώντας τους καταλόγους τους διαπιστώνουμε επικαλύψεις με τα θρησκευτικά έργα της βιβλιοθήκης Καρίδη. Πρόκειται τόσο για τα ψυχοφελή

²²⁸ Από το σύνολο των 90 τίτλων που περιλαμβάνονται στη διαθήκη του τα 12 είναι έργα με θρησκευτικό περιεχόμενο και τα 27 είναι εκδόσεις κλασικών συγγραφέων. Βλ. Σφυρόερας, «Χρυσανθος ο Αιτωλός», σ. 150-151, στίχ. 1-166.

²²⁹ Από τα έξι έργα που γνωρίζουμε ότι αποτελούσαν τμήμα της συλλογής του τα τρία από αυτά είναι θρησκευτικού περιεχομένου. Βλ. Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 498-501.

²³⁰ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 198.

²³¹ Κατσιαρδή-Heiring, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 210.

²³² Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 175.

²³³ Πολίτης (επιμ.), «Εισαγωγή», σ. 33.

²³⁴ Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Β', σ. 152, Πίν. 1.

²³⁵ Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 76.

²³⁶ Από μια πρώτη μέτρηση που έγινε στα 372 έργα που περιλαμβάνει ο αυτόγραφος κατάλογος Ζαβίρα, που δημοσίευσε η Kopp, μόλις τα 35 από αυτά είναι θρησκευτικού περιεχομένου. Βλ. Kopp, «Δύο αυτόγραφοι κατάλογοι της βιβλιοθήκης Ζαβίρα», σ. 884.

²³⁷ Carataşu, «La Bibliothéque», σ. 138-139.

²³⁸ Βλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 38, 37, 36 και 42 αντίστοιχα.

²³⁹ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 349-350.

²⁴⁰ Λάππας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδη», σ. 167.

²⁴¹ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 498.

²⁴² Δρούλια, «Λογισύνη και βιβλιοφιλία», σ. 234, 235 και 262.

²⁴³ Από τους 68 τίτλους έργων που απαντούν στη διαθήκη του Πολυζώη οι μισοί από αυτούς αφορούν επιστημονικά έργα, γραμματικές, λεξικά και εγκυκλοπαίδειες και κλασικούς συγγραφείς. Βλ. Füves, «Bibliothek», σ. 62-63.

²⁴⁴ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 221-230.— Ενδεικτικά αναφέρονται οι συλλογές των Ελλασονιτών μοναχών Γερμανού και του αυτοδίδακτου γιατρού Διονυσίου στις οποίες απαντούν διάφορα έργα με θρησκευτικό περιεχόμενο. Βλ. Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 172 και 195, αρ. 3-4, 10, 13, 20, 23-25, 32, 34, 6-7 και 14 αντίστοιχα.

θησκευτικά όσο και για λειτουργικά βιβλία. Κοινά στη βιβλιοθήκη του Μακαρίου Α΄ Μητροπολίτη Κιτίου και του Πετράκη Καρίδη είναι το *Περί ιεροσύνης λόγος εγκωμιαστικός* (α΄ έκδ. 1702) του Χρυσάνθου Πατριάρχου Ιεροσολύμων,²⁴⁵ η *Πανοπλία δογματική* (α΄ έκδ. Τεργόβιστε 1710) του Αλεξίου Κομνηνού,²⁴⁶ τα *Άπαντα* (α΄ έκδ. Βιέννη 1791) του Συμεώνος Θεσσαλονίκης,²⁴⁷ και το *Τετρανάγγελον* (α΄ έκδ. Βενετία 1791) που απαντούν στη συλλογή Καρίδη,²⁴⁸ και συμπεριλαμβάνονται και στη συλλογή του Μακαρίου Α΄ Μητροπολίτη Κιτίου.²⁴⁹ Διαπιστώνουμε επίσης ότι το έργο του Α. Κομνηνού με τίτλο *Πανοπλία δογματική* απαντούσε στη συλλογή του Ελασσονίτη Ανθιμου,²⁵⁰ και ακόμη ότι η *Ερμηνεία εις τα τέσσερα ιερά ευαγγέλια* (α΄ έκδ. Λιψία 1761) του Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας και τα *Άπαντα* του Συμεώνος Θεσσαλονίκης τα οποία εντοπίζονται στη συλλογή Καρίδη εμφανίζονται και σε αυτήν του Θεόφιλου Καμπανίας.²⁵¹

Ωστόσο, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι θρησκευτικά έργα —με εξαίρεση τις συλλογές του δασκάλου Πολυζώη,²⁵² και του ιατροφιλοσόφου Χρησταρή—,²⁵³ εντοπίζονται σε όλες τις ιδιωτικές βιβλιοθήκες με κοσμικό χαρακτήρα²⁵⁴ Ενδεικτικά αναφέρονται οι περιπτώσεις των συλλογών των μοναχών-δασκάλων Πάμπους,²⁵⁵ Ιωαννίδη,²⁵⁶ Κυρίλλου Λαυριώτη,²⁵⁷ του κοσμικού δασκάλου Μόστρα,²⁵⁸ των λογίων συγγραφέων Ι. Καρατζά,²⁵⁹ και Κούμα,²⁶⁰ του λογίου Νικολόπουλου,²⁶¹ του ιατροφιλοσόφου Σακελλάριου,²⁶² και των εμπόρων Ζαβίρα,²⁶³ και Αβράμιου.²⁶⁴ Η

²⁴⁵ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 251, αρ. 42.

²⁴⁶ Ο.π., σ. 254-255, αρ. 49.

²⁴⁷ Ο.π., σ. 257-258, αρ. 58.

²⁴⁸ Ο.π., σ. 258, αρ. 60.

²⁴⁹ «Κώδιξ Α΄ (1681-1776)», σ. 124-125. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 147-148.

²⁵⁰ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 152, αρ. 15.

²⁵¹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 249 και 257-258, αρ. 35 και 58 και Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανίας», σ. 39 και 38, αρ. 120 και 78 αντίστοιχα.

²⁵² Βλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 243.

²⁵³ Βλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 235.

²⁵⁴ Βλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 231-234 και 236-242.

²⁵⁵ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 349-350, 354-355, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 344, 345, 346 και 347, αρ. 25-27, 35, 38-39, 45-48, 55, 63, 69, 71, 73-75, 79-81, 83, 87, 91-94, 97-98, 102-121, 122, 125, 139, 141, 151-152, 154-158 και 162 αντίστοιχα.

²⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά Λάμπας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 167-168, 187 (σημ. 11), 189-193, 195-196, 197 και 198, (σημ. 38-49, 61, 63, 67, 68α-82, 89-92, 139, 141, 156, 162 και 165) αντίστοιχα.

²⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 35, 36, αρ. 5, 7, 13, 34 αντίστοιχα.

²⁵⁸ Δρούλια, «Λογισύνη και βιβλιοφιλία», σ. 284 [καταγραφή 27 Μαρτίου 1816].

²⁵⁹ Κατσιαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 210-211.

²⁶⁰ Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 189, 192, αρ. 103, 155.

²⁶¹ Βλ. ενδεικτικά Πολίτης (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου*, σ. 52-55, αρ. 7-28.

²⁶² Βλ. Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Β΄, σ. 152-153, 180-181.

σύγκριση και αυτή των βιβλιοθηκών με εκείνη του Καρίδη αναδεικνύει συγκλίσεις: στη συλλογή του Κυρίλλου Λαυριώτη εντοπίζονται τέσσερα έργα τα οποία υπάρχουν και στη συλλογή Καρίδη: το *Τετρανάγγελον*, η *Οκτώηχος* (α΄ έκδ. Βενετία 1656), το *Ψαλτήρι* (α΄ έκδ. Βενετία 1643) και το έργο του Θεοφύλακτου, *Ερμηνεία εις τα τέσσερα ιερά Ευαγγέλια*.²⁶⁵

Τα τυπικά σχολικά εγχειρίδια (κυρίως τα λεξικά, οι γραμματικές και οι εγκυκλοπαίδειες) συνιστούν έναν περαιτέρω τομέα στον οποίο η βιβλιοθήκη Καρίδη συγκλίνει με συλλογές άλλων σύγχρονών του λογίων.²⁶⁶ Τα έντυπα αυτά απαντούν στις περισσότερες από τις είκοσι δύο βιβλιοθήκες που μας απασχολούν, ανεξάρτητα από την επαγγελματική ιδιότητα και τον βαθμό εκπαίδευσης του ιδιοκτήτη της. Εξαιρεση αποτελούν οι περιπτώσεις των ιδιωτικών βιβλιοθηκών του Θεόφιλου Καμπανίας,²⁶⁷ του Αρσενίου,²⁶⁸ του Α. Πολυζώη,²⁶⁹ του Χρησταρή,²⁷⁰ και του Αβράμιου στις οποίες δεν εντοπίζεται κανένα τυπικό σχολικό εγχειρίδιο, παρότι από αυτούς ο Αρσένιος και ο Πολυζώης ήταν δάσκαλοι.²⁷¹

Τα τυπικά σχολικά εγχειρίδια που συναντάμε στη συλλογή του οικοδιδασκάλου Καρίδη, όπως για παράδειγμα το *Λεξικό* (α΄ έκδ. Βενετία 1496) του Varin,²⁷² το *Ετυμολογικόν το μέγα* (α΄ έκδ. Βενετία 1499),²⁷³ η *Γραμματική* (α΄ έκδ. 1476) του Κωνσταντίνου Λάσκαρη,²⁷⁴ η *Γραμματική* (α΄ έκδ. Βενετία 1686) του Βησσαρίωνος Μακρή,²⁷⁵ και η τετράτομη *Εγκυκλοπαιδεία* (α΄ έκδ. Βενετία 1710) του Ι. Πατούσα απαντούν και σε άλλες ιδιωτικές βιβλιοθήκες.²⁷⁶ Πρόκειται για αυτές των ανώτερων κληρικών Μακαρίου Α΄ Μητροπολίτη Κιτίου,²⁷⁷ Θεοδοσίου Καρουπόλεως,²⁷⁸ Άνθιμου

²⁶³ Βλ. ενδεικτικά Todoron (επιμ.), *Catalogue*, σ. 74-76, αρ. 294-304.

²⁶⁴ Carataşu, «La Bibliothèque», σ. 142 [«1: Ὁρθόδοξος ὁμολογία»].

²⁶⁵ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 474, αρ. 15, 19 και 16 αντίστοιχα. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 258, 254, 260 και 249, αρ. 60, 48, 66 και 35 αντίστοιχα.

²⁶⁶ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 121, 123 και 125 αντίστοιχα.

²⁶⁷ Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανίας», σ. 35-40.

²⁶⁸ Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 498-501.

²⁶⁹ Fűves, «Bibliothek», σ. 62-63.

²⁷⁰ Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 78-82.

²⁷¹ Carataşu, «La Bibliothèque», σ. 141-142.

²⁷² Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 242, αρ. 12.

²⁷³ Ὁ.π., σ. 247-248, αρ. 30.

²⁷⁴ Ὁ.π., σ. 244, αρ. 18.

²⁷⁵ Ὁ.π., αρ. 19.

²⁷⁶ Ὁ.π., σ. 246, αρ. 25-26.

²⁷⁷ «Κώδιξ Α΄ (1681-1776)», σ. 124-125 και Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 147-148. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 242, 246 και 244, αρ. 12, 25 και 18 αντίστοιχα.

του Ελασσονίτη,²⁷⁹ των μοναχών-δασκάλων Πάμπους,²⁸⁰ Χρυσάνθου του Αιτωλού,²⁸¹ Ιωαννίδη,²⁸² Κυρίλλου Λαυριώτη,²⁸³ καθώς και σε εκείνη του λαϊκού δασκάλου Μόστρα.²⁸⁴ Ταυτόχρονα, τα πιο πάνω έργα εντοπίζονται και σε βιβλιοθήκες λογίων συγγραφέων, ιατροφιλοσόφων και αυτοδίδακτων γιατρών αλλά και εμπόρων, όπως εκείνες των Ι. Καρατζά,²⁸⁵ Κούμα,²⁸⁶ Νικολόπουλου,²⁸⁷ Σακελλάριου,²⁸⁸ Ελασσονίτη Διονυσίου,²⁸⁹ και Ζαβίρα αντίστοιχα.²⁹⁰ Τα έργα αυτά φαίνονται δηλαδή να ανήκουν στον πυρήνα των ιδιωτικών βιβλιοθηκών της εποχής του Διαφωτισμού.

Λεξικογραφικά έργα (δίγλωσσα, τρίγλωσσα και τετράγλωσσα λεξικά), εντοπίζονταν, όπως προαναφέρθηκε, όχι μόνο στη συλλογή Καρίδη,²⁹¹ αλλά και στις περισσότερες από τις ιδιωτικές βιβλιοθήκες που εξετάζουμε εδώ ανεξάρτητα από το επάγγελμα του κτήτορά

²⁷⁸ Τζιβάρια, «Επίσκοποι Καρυουπόλεως», σ. 368. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 246 και 244, αρ. 25 και 19-20 αντίστοιχα.

²⁷⁹ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 155, αρ. 129. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 246, αρ. 25.

²⁸⁰ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 332, 334, 335, 336, 340 και 346, αρ. 22, 43, 52-54, 65, 100 και 159. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 256, 247-248, 243-244, 244-245, 242 και 244 αρ. 52, 30, 17-18, 21, 12, 19-20 και 18 αντίστοιχα.

²⁸¹ Σφυρόερας, «Χρυσάνθος ο Αιτωλός», σ. 150 και 151, στίχ. 66, 78, 94, 101, 124, 158-159 και 162-163 αντίστοιχα. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 246, 256, 244-245, 242 και 247-248, αρ. 25, 52, 18-22, 12 και 30 αντίστοιχα.

²⁸² Λάμπας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 187 (σημ. 14) και 192 (σημ. 85 και 88). Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 246, 242 και 247-248, αρ. 25, 12 και 30 αντίστοιχα.

²⁸³ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 474-475, 478, 480, αρ. 4, 8-9, 11, 48, 2 και 37 αντίστοιχα. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 246, 244-245, 244, 247-248, 242 και 256, αρ. 25, 19-21, 18, 30, 12 και 52 αντίστοιχα.

²⁸⁴ Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 286 [Καταγραφή 15/27 Μαΐου 1816]. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 244-245, αρ. 21.

²⁸⁵ Κατσιαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 213, 215, 221, αρ. 9-10. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 244 και 244-245, αρ. 18 και 21 αντίστοιχα.

²⁸⁶ Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 186, αρ. 50* και 80*. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 244-245 και 246, αρ. 21 και 25 αντίστοιχα.

²⁸⁷ Βλ. ενδεικτικά Πολίτης (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου*, σ. 95-96, 186, αρ. 258-265 και 780 αντίστοιχα. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 244-245 και 246, αρ. 21 και 25 αντίστοιχα.

²⁸⁸ Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α΄, σ. 35, 54, 60, 65, αρ. 13, 86, 112 και 127. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 242, 244, 246 και 247-248, αρ. 12, 19-20, 25 και 30 αντίστοιχα.

²⁸⁹ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 195, αρ. 13. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 246, αρ. 25.

²⁹⁰ Todoion (επιμ.), *Catalogue*, σ. 88, 107, 113, 121-122, αρ. 378, 501, 539 και 594-595. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 247-248, 244-245, 246 και 244-245, αρ. 30, 21, 25 και 18-20 αντίστοιχα.

²⁹¹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 145-146, 143, 147-148 και Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 193 και 205 αντίστοιχα.

τους (σε εκείνες που συγκρότησαν ανώτεροι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι,²⁹² απλοί μοναχοί,²⁹³ δάσκαλοι (μοναχοί και λαϊκοί),²⁹⁴ λόγιοι συγγραφείς,²⁹⁵ και λόγιοι βιβλιοθηκάριοι,²⁹⁶ ιατροφιλόσοφοι,²⁹⁷ αυτοδίδακτοι ιατροί,²⁹⁸ και έμποροι).²⁹⁹ Ως ενδεικτικό παράδειγμα αναφέρεται ότι οι συλλογές του Μητροπολίτη Κιτίου Μακαρίου Α',³⁰⁰ του μοναχού-οικοδιδασκάλου Κυρίλλου Λαυριώτη,³⁰¹ και του λογίου συγγραφέα Ι. Καρατζά περιλαμβάνουν τον *Θησαυρόν της εγκυκλοπαιδικής βάσεως τετράγλωσσον* (α' έκδ. Βενετία 1659) του Γεράσιμου Βλάχου,³⁰² ο οποίος εντοπίζεται και στη βιβλιοθήκη Καρίδη.³⁰³ Ωστόσο, η παρουσία λεξικογραφικών έργων δεν μπορεί να θεωρηθεί ως δεδομένη για όλες τις ιδιωτικές συλλογές που συνεξετάζονται. Συνεπώς, δεν πρέπει να μας ξενίζει η απουσία τέτοιου είδους εκδόσεων από τις συλλογές των ανώτερων εκκλησιαστικών αξιωματούχων, όπως των Θεόφιλου Καμπανίας,³⁰⁴ και Θεοδοσίου Καρυουπόλεως,³⁰⁵ αλλά και αυτές των μοναχών Γερμανού Ελασσονίτη,³⁰⁶ και μοναχού-δασκάλου Αρσενίου.³⁰⁷

²⁹² Αναφερόμαστε στην περίπτωση του Μητροπολίτη Κιτίου Μακαρίου Α'. Βλ. Κώδιξ Α' (1681-1776)», σ. 125 [Εντοπίζεται ο συντομευμένος τίτλος «Βλάχος»]. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 148.

²⁹³ Πρόκειται για τον μοναχό Άνθιμο. Βλ. Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 155, αρ. 108-109.

²⁹⁴ Αναφερόμαστε στους μοναχούς-δασκάλους Πάμπους, Αμφιλόγιο Ελασσονίτη, Χρύσανθο Αιτωλό, Ιωαννίδη και στους κοσμικούς Μόστρα και Πολυζώη. Βλ. ενδεικτικά Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 342, αρ. 128· Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 186, αρ. 11· Σφυρόερας, «Χρύσανθος ο Αιτωλός», σ. 151, στίχ. 124· Λάμπας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 192 (σημ. 86), 194 και 195· Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 283 [Καταγραφή 21 Νοεμβρίου 1813] και Fűves, «Bibliothek», σ. 62-63 [Ενδεικτικά αναφέρονται οι ακόλουθοι συντομευμένοι τίτλοι: «Vocabularium Latinum et Italicum in duobus Thomis» και «Dictionarium Gallicum (in 3 Bänden)»] αντίστοιχα.

²⁹⁵ Αναφερόμαστε ενδεικτικά στην περίπτωση της συλλογής Κούμα. Βλ. Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 188, αρ. 82.

²⁹⁶ Πρόκειται για την περίπτωση της ιδιωτικής βιβλιοθήκης του Νικολόπουλου. Βλ. ενδεικτικά Πολίτης (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου*, σ. 672, αρ. 65, 70 αντίστοιχα.

²⁹⁷ Αναφερόμαστε στους Σακελλάριο και Χρησαρή. Βλ. Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α', σ. 37, 51, αρ. 19, 76 και Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 76, 81, 82 αντίστοιχα.

²⁹⁸ Συγκεκριμένα γίνεται λόγος για την περίπτωση του Ελασσονίτη Διονυσίου. Βλ. Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 195, αρ. 19-20 αντίστοιχα.

²⁹⁹ Πρόκειται για τους Ζαβίρα και Αβράμιο. Βλ. ενδεικτικά Todorov (επιμ.), *Catalogue*, σ. 101, αρ. 468 και Carataşu, «La Bibliothéque», σ. 138, 140, 142 αντίστοιχα.

³⁰⁰ Κώδιξ Α' (1681-1776)», σ. 125. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 148.

³⁰¹ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 475, αρ. 52.

³⁰² Στη συλλογή του Καρατζά απαντούν και άλλα λεξικογραφικά έργα που απέβλεπαν στη γλωσσομάθεια. Βλ. Κατσαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λογίου», σ. 221, 222, αρ. 12, 16, 21 αντίστοιχα.

³⁰³ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 243-244, αρ. 17.

³⁰⁴ Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανίας», σ. 35-40.

³⁰⁵ Τζιβάρα, «Επίσκοποι Καρυουπόλεως», σ. 367-368. Πρβλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 185.

³⁰⁶ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 172-173.

³⁰⁷ Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 497-501.

Η στροφή προς την Αρχαιότητα, η οποία εκδηλώθηκε με την αύξουσα αρχαιομάθεια που χαρακτήρισε τον 18^ο αιώνα, επηρέασε σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό και τους είκοσι δύο κτήτορες ιδιωτικών βιβλιοθηκών που εξετάζονται. Θα πρέπει βέβαια να διευκρινιστεί ότι τα κίνητρα που οδηγούσαν στην απόκτηση έργων σχετικών με την Αρχαιότητα διέφεραν ανάλογα με τον αν ο κτήτορας της βιβλιοθήκης προερχόταν από τις τάξεις του κλήρου ή όχι. Κατά συνέπεια, η παρουσία εκδόσεων αρχαίων κειμένων σε παραδοσιακές συλλογές ανώτερων εκκλησιαστικών αξιωματούχων, όπως για παράδειγμα αυτές του Μητροπολίτη Κιτίου Μακαρίου Α΄,³⁰⁸ Θεόφιλου Καμπανιάς,³⁰⁹ και Θεοδοσίου Καρρουπόλεως,³¹⁰ μοναχών, όπως εκείνες των Ελασσονιτών Γερμανού,³¹¹ και Άνθιμου,³¹² ή εκείνες των μοναχών-δασκάλων Χρυσάνθου του Αιτωλού,³¹³ και Αρσενίου,³¹⁴ ή ακόμη αυτή του αυτοδίδακτου ιατρού Διονυσίου Ελασσονίτη,³¹⁵ συνδέεται περισσότερο με την εκπαιδευτική αξία και χρήση των αρχαίων κειμένων,³¹⁶ παρά με μια συνειδητή στροφή προς την Αρχαιότητα, άμεσα συνυφασμένη με την αίσθηση της ιστορικής συνέχειας και της αρχαιοελληνικής καταγωγής των νεότερων Ελλήνων.³¹⁷

Η τελευταία παράμετρος που μόλις αναφέρθηκε, δηλαδή το ενδιαφέρον για την Αρχαιότητα το οποίο ήταν άμεσα συνδεδεμένο με την αρχαιοελληνική καταγωγή των νεότερων Ελλήνων, υπήρξε πιθανότατα το κυριότερο κίνητρο που ώθησε τον μοναχό-δάσκαλο Ιωαννίδη,³¹⁸ και τον οικοδιδάσκαλο Κύριλλο Λαυριώτη,³¹⁹ καθώς επίσης

³⁰⁸ Βλ. ενδεικτικά «Κώδιξ Α΄ (1681-1776)», σ. 124. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 147-148 [Πρόκειται για τα έργα με τους συντομευμένους τίτλους «Ξενοφώντος Κύρου παιδεία» και «Άριστοφάνους κωμωδίαί έννέα»].

³⁰⁹ Βλ. ενδεικτικά Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανιάς», σ. 37, αρ. 63-64 [Πρόκειται για τα έργα με τους συντομευμένους τίτλους «Αίσχίνου, Λόγοι» και «Δημοσθένους, Λόγοι»].

³¹⁰ Τζιβάρια, «Επίσκοποι Καρρουπόλεως», σ. 368. [Δίνεται ο συντομευμένος τίτλος «έννα βιβλίον τοῦ Άριστοτέλους»].

³¹¹ Βλ. ενδεικτικά Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 173, αρ. 47 [Πρόκειται για *Τα ευρισκόμενα* (Παρίσι 1641) του Κλήμεντος του Αλεξανδρέως].

³¹² Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 153, αρ. 38 [Πρόκειται για τα *Αποφθέγματα βασιλέων* (Λονδίνο 1729) του Πλουτάρχου].

³¹³ Βλ. ενδεικτικά Σφυρόερας, «Χρυσάνθος ο Αιτωλός», σ. 150, στίχ. 65 και 69-70. [Πρόκειται για τα έργα με τους συντομευμένους τίτλους «Δημοσθένους εἰς τόμος μικρός» και «Άριστοτέλους Νικομάχεια ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ»].

³¹⁴ Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 497, αρ. 3. [Πρόκειται για το έργο του Πλάτωνα *Εκλεκτοί διάλογοι* (1836)].

³¹⁵ Βλ. ενδεικτικά Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 195, αρ. 4. [Πρόκειται για τα *Ειδύλλια* (Φρανκφούρτη 1545) του Θεόκριτου].

³¹⁶ Βλ. ενδεικτικά Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια*, σ. 91-105, 125-177.

³¹⁷ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 153-158.

³¹⁸ Βλ. ενδεικτικά Λάμπας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 186 (σημ. 5) [Ενδεικτικά αναφέρεται το έργο με τον συντομευμένο τίτλο: «Ίσοκράτους λόγοι καὶ ἐπιστολαὶ ἔκδοσις τοῦ Κοραΐ»].

³¹⁹ Βλ. ενδεικτικά Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός Κύριλλος», σ. 475, αρ. 43 και 46 [Πρόκειται για τα έργα με τους συντομευμένους τίτλους «ἰσίοδος τὰ ἅπαντα» και «λογικὴ τοῦ ἄριστοτέλους»].

και τους κοσμικούς δασκάλους Μόστρα,³²⁰ και Πολυζώη,³²¹ τον λόγιο συγγραφέα Ι. Καρατζά,³²² τους ιατροφιλοσόφους Σακελλάριο,³²³ και Χρησταρή,³²⁴ και τους έμπορους Ζαβίρα,³²⁵ και Αβράμιο να αποκτήσουν εκδόσεις Αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων που εντοπίζονται στις συλλογές τους.³²⁶ Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι ένα έργο που απαντά σε μια συλλογή με παραδοσιακό προσανατολισμό δεν απουσιάζει από μια άλλη με κοσμικό χαρακτήρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η έκδοση των *Απάντων* (α΄ έκδ. Παρίσι 1549) του Αριστοτέλη, η οποία αποτελεί το μοναδικό κλασικό έργο που απαντά στη συλλογή του οικοδιδασκάλου Καρίδη.³²⁷ Αυτό το έργο εντοπίζεται τόσο στις παραδοσιακές συλλογές των μοναχών-δασκάλων Πάμπους,³²⁸ και Αμφιλόχιου Ελασσονίτη,³²⁹ όσο και στις κοσμικές του λογίου συγγραφέα Κούμα,³³⁰ και του λογίου Νικολόπουλου.³³¹

Κοινό χαρακτηριστικό της βιβλιοθήκης του Πετράκη Καρίδη και αρκετών άλλων βιβλιοθηκών από αυτές που εξετάζουμε αποτελεί το ενδιαφέρον για τα αρχαία και βυζαντινά μυθιστορήματα.³³² Εξαίρεση ωστόσο αποτελούν οι περιπτώσεις του Θεοδοσίου Καρουπόλεως,³³³ του Ελασσονίτη Γερμανού,³³⁴ των μοναχών δασκάλων Πάμπους,³³⁵ Αμφιλόχιου Ελασσονίτη,³³⁶ Αρσενίου,³³⁷ Κυρίλλου Λαυριώτη,³³⁸ των λαϊκών δασκάλων

³²⁰ Βλ. ενδεικτικά Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 300, αρ. 23* [Καταγραφή 2. Πρόκειται για το έργο του Αριστοτέλη *Τέχνη Ρητορική* (1546)].

³²¹ Füves, «Bibliothek», σ. 62 [Δειγματοληπτικά αναφέρεται ο συντομευμένος τίτλος: «Philosophia Platonis (in 9 Bänden)» που παραπέμπει σε μια εννιάτομη έκδοση της *Φιλοσοφία* του Πλάτωνα].

³²² Βλ. ενδεικτικά Κατσιαρδή-Heinig, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λογίου», σ. 221, αρ. 8 [Πρόκειται για μια έκδοση των *Λόγων* του Δημοσθένη].

³²³ Βλ. ενδεικτικά Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α΄, σ. 34, αρ. 8 [Ενδεικτικά αναφέρονται οι *Κωμωδίες* (Φλωρεντία 1525) του Αριστοφάνους].

³²⁴ Βλ. ενδεικτικά Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 82 [Ενδεικτικά αναφέρεται το έργο με τον συντομευμένο τίτλο «Συλλογή διαφόρων Τραγωδιών. Τόμος πρώτος»].

³²⁵ Βλ. ενδεικτικά Todoron (επιμ.), *Catalogue*, σ. 159, αρ. 858 [Πρόκειται για τα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφάντος].

³²⁶ Carataşu, «La Bibliothéque», σ. 138. Πρβλ. ενδεικτικά στο ίδιο, σ. 142. [Πρόκειται για κάποιο έργο του Αριστεναίτου].

³²⁷ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 241-242, αρ. 11.

³²⁸ Ζαμπκόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 331.

³²⁹ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 186, αρ. 8.

³³⁰ Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 182, αρ. 4.

³³¹ Πολίτης (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου*, σ. 80, αρ. 173.

³³² Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 175, 168-172 και 165 αντίστοιχα.

³³³ Τζιβάρα, «Επίσκοποι Καρουπόλεως», σ. 367-368.

³³⁴ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 172-173.

³³⁵ Ζαμπκόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 330-348.

³³⁶ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 186-187.

³³⁷ Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 496-501.

³³⁸ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός Κύριλλος», σ. 474-492.

Μόστρα,³³⁹ και Πολυζώη,³⁴⁰ του λογίου συγγραφέα Ι. Καρατζά,³⁴¹ του αυτοδίδακτου ιατρού Διονυσίου Ελασσονίτη,³⁴² και των εμπόρων Ζαβίρα,³⁴³ και Αβράμιου, αφού στις βιβλιοθήκες τους δεν εντοπίζεται κανένα αρχαίο ή βυζαντινό μυθιστόρημα.³⁴⁴ Η συλλογή Καρίδη περιλαμβάνει το βυζαντινό μυθιστόρημα *Τα καθ' Υσμίνην και Υσμηνίαν* του Ευσταθίου Μακρεμβολίτη, το οποίο εκδόθηκε το 1791 στη Βιέννη σε επιμέλεια Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη.³⁴⁵ Η ίδια έκδοση, το ίδιο κείμενο εμφανίζεται και στις συλλογές των ανώτερων εκκλησιαστικών αξιωματούχων Μακαρίου Α΄ Μητροπολίτη Κιτίου,³⁴⁶ και Θεόφιλου Καμπανίας,³⁴⁷ αλλά και σε αυτές των ιατροφιλοσόφων Σακελλάριου,³⁴⁸ και Χρησταρή.³⁴⁹ Έργα που εντάσσονται στην ίδια ειδολογική κατηγορία με το προαναφερθέν μυθιστόρημα του Μακρεμβολίτη απαντούν και στις βιβλιοθήκες του Ελασσονίτη Ανθιμου,³⁵⁰ των μοναχών-δασκάλων Χρυσάνθου του Αιτωλού,³⁵¹ και Ιωαννίδη,³⁵² του λογίου συγγραφέα Κούμα,³⁵³ και του λογίου Νικολόπουλου.³⁵⁴

Παραμένοντας στο πεδίο της λογοτεχνίας, διαπιστώνουμε ότι τα έργα της παραδοσιακής λαϊκής λογοτεχνικής βιβλιοθήκης, λόγω του είδους των εκδόσεων (της μορφής, του χαμηλού κόστους, του περιεχόμενου κ.ά.) και των λειτουργιών που επιτελούσαν (ψυχαγωγία), απαντούν σε όλες σχεδόν τις συλλογές που συνεξετάστηκαν.³⁵⁵ Αυτά ωστόσο, λόγω του περιεχομένου τους, το οποίο καταδίκάζαν οι εκπρόσωποι της

³³⁹ Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 283-305.

³⁴⁰ Füves, «Bibliothek», σ. 62-63.

³⁴¹ Κατσιαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λογίου», σ. 221-223.

³⁴² Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 195.

³⁴³ Graf, *Jeórijosz Zavírasz*, σ. 7-31· Kopp, «Δύο αυτόγραφοι κατάλογοι της βιβλιοθήκης Ζαβίρα», σ. 952-954, 996-999, 1078-1080, 1156-1158 και Todorov (επιμ.), *Catalogue*, σ. 20-153.

³⁴⁴ Carataşu, «La Bibliothéque», σ. 141-143 (σημ. 25).

³⁴⁵ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 247, αρ. 29.

³⁴⁶ Κώδιξ Α΄ (1681-1776), σ. 125. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 148.

³⁴⁷ Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανίας», σ. 39, αρ. 94.

³⁴⁸ Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α΄, σ. 54, αρ. 85.

³⁴⁹ Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 82.

³⁵⁰ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 152, αρ. 23 [Πρόκειται για τα *Αιθιοπικά* (1611) του Ηλιοδώρου].

³⁵¹ Σφυρόερας, «Χρυσάνθος ο Αιτωλός», σ. 150 και 151, στίχ. 76 και 125 αντίστοιχα [Στον κατάλογο της βιβλιοθήκης του απαντούν οι συντομευμένοι τίτλοι «Ηλιοδώρος» και «Άχιλλέως Τατίου Έρωτικά»].

³⁵² Λάππας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 186 (σημ. 6) [Πρόκειται για την έκδοση που πραγματοποίησε ο Κοραΐς στα *Αιθιοπικά* του Ηλιοδώρου].

³⁵³ Βλ. ενδεικτικά Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 196, 186, 188, αρ. 35, 62, 81* αντίστοιχα [Πρόκειται για την έκδοση του 1798 που πραγματοποίησε ο Κοραΐς στα *Αιθιοπικά* του Ηλιοδώρου].

³⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά Πολίτης (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου*, σ. 123, αρ. 416-417, 419 [Στη συλλογή του εντοπίζονται διάφορες εκδόσεις των *Αιθιοπικών* του Ηλιοδώρου. Μεταξύ των εκδόσεων που είχε στη διάθεση του ο Νικολόπουλος απαντά και η έκδοση των *Αιθιοπικών* (1804) που πραγματοποιήθηκε από τον Κοραΐ].

³⁵⁵ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 181-182.

ασκητικής ηθικής, απουσιάζουν συνήθως από τις συλλογές που συγκροτήθηκαν από μοναχούς είτε αυτοί ήταν ανώτεροι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, είτε απλοί μοναχοί, είτε μοναχοί-δάσκαλοι, ή μοναχοί που υπήρξαν αυτοδίδακτοι ιατροί.³⁵⁶ Αναφερόμαστε στις περιπτώσεις των Μακαρίου Α΄ Μητροπολίτη Κιτίου,³⁵⁷ Θεόφιλου Καμπανιάς,³⁵⁸ των Ελασσονιτών Γερμανού,³⁵⁹ και Άνθιμου,³⁶⁰ των μοναχών-δασκάλων Πάμπους,³⁶¹ Αμφιλόχιου,³⁶² Ιωαννίδη,³⁶³ Αρσενίου,³⁶⁴ και Κυρίλλου Λαυριώτη,³⁶⁵ και τέλος σε αυτή του αυτοδίδακτου ιατρού Διονυσίου Ελασσονίτη αντίστοιχα.³⁶⁶

Τα έργα της λαϊκής λογοτεχνικής βιβλιοθήκης δεν απαντούν σε όλες τις συλλογές που συστάθηκαν από μη κληρικούς. Παραδείγματα τέτοιων περιπτώσεων αποτελούν η βιβλιοθήκη του Χρησταρή,³⁶⁷ και εκείνη του Αβράμιου.³⁶⁸ Άλλωστε τα ενδιαφέροντα των δύο προαναφερθέντων κτητόρων, τα οποία αποτυπώνονται στις συλλογές τους, όπως για παράδειγμα οι ξένες γλώσσες, το δίκαιο, η φιλοσοφία και η ιατρική, ήταν τέτοια που δεν συνδέονταν —άμεσα τουλάχιστον— με έργα της παραδοσιακής λαϊκής λογοτεχνικής βιβλιοθήκης.

Η απουσία των παραδοσιακών λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων από τις δεκατρείς συλλογές που μόλις παρουσιάσαμε δεν αναιρεί την επισήμανση του Άλκη Αγγέλου, σύμφωνα με την οποία τα έργα αυτά συνιστούν το χαρακτηριστικό έντυπο σε «[μια] βιβλιοθήκη ενός μέσου τύπου λογίου της Τουρκοκρατίας».³⁶⁹ Την πιο πάνω εκτίμηση υπογραμμίζει άλλωστε η παρουσία, για παράδειγμα, των δημοφιλών *Μύθων* του Αισώπου στη συλλογή του Καρίδη,³⁷⁰ αλλά και στις βιβλιοθήκες των Θεοδοσίου Επισκόπου

³⁵⁶ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 185-186.

³⁵⁷ «Κώδιξ Α΄ (1681-1776)», σ. 124-1255. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 147-148.

³⁵⁸ Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανιάς», σ. 35-40.

³⁵⁹ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 172-173.

³⁶⁰ Ο.π., σ. 152-155.

³⁶¹ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 330-348.

³⁶² Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 186-187.

³⁶³ Λάππας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 186-200.

³⁶⁴ Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 498-501.

³⁶⁵ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός Κύριλλος», σ. 474-492.

³⁶⁶ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 195.

³⁶⁷ Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 78-82.

³⁶⁸ Carataşu, «La Bibliothèque», σ. 141-143 (σημ. 25).

³⁶⁹ Αγγέλου, «Το βιβλίο», σ. 159.

³⁷⁰ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 241, αρ. 9-10.— Στη συλλογή Καρίδη ενδεικτικά αναφέρεται ότι απαντούν τόσο το *Αραβικόν μυθολογικόν* όσο και το έργο με τίτλο *Τύχαι Τηλεμάχου*. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 197 και 215, αρ. 7 και 59 αντίστοιχα.— Ο συντομευμένος τίτλος «Telemachus Italice» που απαντά στη συλλογή του Πολυζώη πιθανόν να παραπέμπει σε μια ιταλική έκδοση του έργου *Τύχαι Τηλεμάχου*. Βλ. Füves, «Bibliothek», σ. 63.

Καρνουπόλεως,³⁷¹ Χρυσάνθου του Αιτωλού,³⁷² Μόστρα,³⁷³ Νικολόπουλου,³⁷⁴ Σακελλάριου,³⁷⁵ και Ζαβίρα,³⁷⁶ Ι. Καρατζά,³⁷⁷ και Κούμα.³⁷⁸

Όπως φάνηκε από την παρουσίαση του περιεχομένου της βιβλιοθήκης Καρίδη, η ανάπτυξη των φυσικών επιστημών, η οποία επηρέασε τη φιλοσοφική σκέψη στον ελληνόφωνο χώρο κατά τον 18^ο αιώνα δεν άφησε ανεπηρέαστα τα ενδιαφέροντα του Λαρνακιώτη λογίου.³⁷⁹ Ωστόσο, η πλειονότητα των επιστημονικών βιβλίων της συλλογής Καρίδη (δηλαδή, τα έργα του Τραλλιανού και του Γεράσιμου Βλάχου),³⁸⁰ είναι έργα που αντανακλούν την επιστημονική σκέψη παλαιότερων εποχών.³⁸¹ Η ίδια τάση παρατηρείται και στις βιβλιοθήκες του Μακαρίου Α',³⁸² και των μοναχών-δασκάλων Πάμπους,³⁸³ Ιωαννίδη,³⁸⁴ Κυρίλλου Λαυριώτη, στις οποίες απαντά η *Αρμονία οριστική των όντων* του Βλάχου, όπως και στη βιβλιοθήκη Καρίδη.³⁸⁵ Έργα με παρόμοιο περιεχόμενο εντοπίζονταν στις παραδοσιακές συλλογές, του Θεόφιλου Καμπανιάς,³⁸⁶ του Ελασσονίτη Γερμανού,³⁸⁷ του μοναχού-δασκάλου Χρυσάνθου του Αιτωλού,³⁸⁸ και του αυτοδίδακτου ιατρού Ελασσονίτη Διονυσίου.³⁸⁹

³⁷¹ Τζιβάρα, «Επίσκοποι Καρνουπόλεως», σ. 368.

³⁷² Σφυρόερας, «Χρυσάνθος ο Αιτωλός», σ. 150, στίχ. 86. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 151, στίχ. 153.

³⁷³ Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 297, αρ. 5*.

³⁷⁴ Πολίτης (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου*, σ. 66-68, αρ. 95-106.

³⁷⁵ Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α', σ. 32, αρ. 2. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 67, αρ. 134.

³⁷⁶ Kopp, «Δύο αυτόγραφοι κατάλογοι της βιβλιοθήκης Ζαβίρα», σ. 1158. Πρβλ. Todorov (επιμ.), *Catalogue*, σ. 49, 124-125, αρ. 146, 611-617 αντίστοιχα [Στη συλλογή Ζαβίρα εντοπίζεται και το *Αραβικόν μυθολογικόν έργο που απαντά και στη συλλογή Καρίδη*].

³⁷⁷ Κατσιαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 222 και 225, αρ. 27 και σημ. 23 [Πρόκειται για το *Ερωτος Αποτελέσματα* (Βιέννη 1792)].

³⁷⁸ Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 196, αρ. 29 [Στη συλλογή Κούμα περιλαμβάνεται μια έκδοση του *Ερωτόκριτου*].

³⁷⁹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 195-198, 194 και 199-201 αντίστοιχα.

³⁸⁰ Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 250 και 240, αρ. 37 και 6 αντίστοιχα.

³⁸¹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 215-220.

³⁸² «Κώδιξ Α' (1681-1776)», σ. 124. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 147.

³⁸³ Ζαμπάκλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 332, αρ. 21.

³⁸⁴ Λάππας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 192 (σημ. 83).

³⁸⁵ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 474, αρ. 21. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 240, αρ. 6.

³⁸⁶ Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανιάς», σ. 36, 38, αρ. 20, 93 αντίστοιχα [Πρόκειται για τα έργα Ιπποκράτους, *Περί διαίτης* και Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, *Περί διαφόρων φυσικών απορημάτων* (1596)].

³⁸⁷ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 173, αρ. 48 [Πρόκειται για το έργο του Αιλιανού, *Περί ζώων ιδιοτήτων*, Λονδίνο 1744].

³⁸⁸ Σφυρόερας, «Χρυσάνθος ο Αιτωλός», σ. 151, στίχ. 127 [Στην ιδιωτική του βιβλιοθήκη περιλαμβάνεται το έργο με τον συντομευμένο τίτλο: «Άριστοτέλους Φυσικής περὶ Ἄρχων»].

³⁸⁹ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 195, αρ. 25 και 27 [Στη βιβλιοθήκη του περιλαμβάνονται δύο *Ιατροσόφια*].

Η παρουσία και το είδος των επιστημονικών έργων που απαντούν σε μια ιδιωτική βιβλιοθήκη συνδέονται βέβαια άμεσα με την επαγγελματική ιδιότητα του εκάστοτε κτήτορα και με τον γενικότερο χαρακτήρα της εκάστοτε συλλογής. Επιστημονικά έργα και μάλιστα τέτοια που αντανακλούν τις σύγχρονες επιστημονικές αντιλήψεις του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα εμφανίζονται στις συλλογές με κοσμικό προσανατολισμό, όπως αυτές των Μόστρα,³⁹⁰ Πολυζώη,³⁹¹ Ι. Καρατζά,³⁹² Κούμα,³⁹³ Νικολόπουλου,³⁹⁴ Σακελλάριου,³⁹⁵ Χρησταρή,³⁹⁶ Ζαβίρα,³⁹⁷ και Αβράμιου.³⁹⁸ Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι επιστημονικά έργα, στα οποία αποτυπώνεται το πνεύμα του Διαφωτισμού, προσέλκυσαν, έστω και σε μικρότερο βαθμό, και το ενδιαφέρον και λογίων οι οποίοι συγκρότησαν βιβλιοθήκες με παραδοσιακό περιεχόμενο. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των δύο Ελασσονιτών μοναχών του Ανθιμου,³⁹⁹ και του δασκάλου Αμφιλόχιου στις βιβλιοθήκες των οποίων απαντούν επιστημονικές πραγματείες, όπως τα *Στοιχεία φυσικής* (Λιψία 1766) του Νικηφόρου Θεοτόκη, που εκφράζουν την πρόοδο που σημειώθηκε στον χώρο των επιστημών κατά τον 18^ο αιώνα.⁴⁰⁰ Με βάση λοιπόν τα προαναφερθέντα μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι τα επιστημονικά έργα της συλλογής Καρίδη φέρνουν τον Λαρνακιώτη λόγιο πιο κοντά στους οκτώ μοναχούς και κυρίως στους μοναχούς-δασκάλους που προαναφέρθηκαν τον απομακρύνουν από τους υπόλοιπους λογίους μη κληρικούς κυρίως κτήτορες βιβλιοθηκών.

Η παρουσία της *Γεωγραφίας παλαιάς τε και νέας* (α΄ έκδ. Βενετία 1728) του Μελέτιου Μήτρου και του έργου του Patrick Gordon *Γεωγραφική γραμματική* (3 τόμ., α΄ έκδ. Βενετία 1760) σε μετάφραση του Γρηγόριου Φατσέα στη συλλογή Καρίδη δηλώνει ότι η νεωτεριστική αντίληψη για την έννοια του χώρου και τη γεωγραφία είχε αρχίσει να αναδιαρθρώνει την κοσμοθεωρία των περισσοτέρων Ελλήνων λογίων, εισάγοντας

³⁹⁰ Βλ. ενδεικτικά Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 288 [Καταγραφή 11/23 Νοεμβρίου 1816].

³⁹¹ Fűves, «Bibliothek», σ. 62 και 63 [Στη συλλογή ενδεικτικά εντοπίζονται τα έργα με τους ακόλουθους συντομευμένους τίτλους: «Physica Joannis Bar. Horváth» και «Institutiones Physiologiae Humanae a Georgio Prohaszka»].

³⁹² Βλ. ενδεικτικά Κατσιαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 221, αρ. 4.

³⁹³ Βλ. ενδεικτικά Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 186, αρ. 61.

³⁹⁴ Βλ. ενδεικτικά Πολίτης (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου*, σ. 152, αρ. 584-585.

³⁹⁵ Βλ. ενδεικτικά Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α΄, σ. 32, 44 και 50, αρ. 1, 45 και 72 αντίστοιχα.

³⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 76 και 81 [Ενδεικτικά αναφέρονται τα δύο ακόλουθα: «Elementi di Medicina pratica di Guglielmo Cullen» και «Nuova Medicinae practicae Burserii»].

³⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά Todorov (επιμ.), *Catalogue*, σ. 72, αρ. 283.

³⁹⁸ Βλ. ενδεικτικά Carataşu, «La Bibliothéque», σ. 141 (σημ. 25) [Περιλαμβάνεται ο πρώτος τόμος μιας έκδοσης των *Μαθηματικών* του Θεοτόκη].

³⁹⁹ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 152 και 155, αρ. 3, 118-119 αντίστοιχα.

⁴⁰⁰ Ο.π., σ. 186, αρ. 25.

σταδιακά μια εκκοσμικευμένη αντιμετώπιση του αισθητού κόσμου.⁴⁰¹ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να τοποθετήσουμε την απουσία γεωγραφικών πραγματειών από βιβλιοθήκες διαφόρων λογίων.⁴⁰² Τα δύο έργα παραπάνω έργα γνώρισαν σημαντική διάδοση κατά την εποχή του Διαφωτισμού, όπως δείχνει και η παρουσία τους στις συλλογές του Μακαρίου Α',⁴⁰³ του Θεόφιλου Καμπανιάς,⁴⁰⁴ του Ελασσονίτη Άνθιμου,⁴⁰⁵ του Χρυσάνθου του Αιτωλού,⁴⁰⁶ του Αρσενίου,⁴⁰⁷ του Κυρίλλου Λαυριώτη,⁴⁰⁸ του Πολυζώη,⁴⁰⁹ του Κούμα,⁴¹⁰ του Σακελλάριου,⁴¹¹ και του Ζαβίρα.⁴¹²

Η ύπαρξη στη συλλογή Καρίδη ιστορικών έργων, όπως η *Βίβλος χρονική περιέχουσα την ιστορίαν της Βυζαντίδος* (α' έκδ. Βενετία 1767), η *Ιστορία* του Ηρωδιανού (α' έκδ.

⁴⁰¹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 224-225. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 245, αρ. 23 και 22 αντίστοιχα.

⁴⁰² Ενδεικτικές είναι οι περιπτώσεις των Ελασσονιτών μοναχών Γερμανού, Α. Παρασκευά και αυτοδίδακτου ιατρού Διονυσίου, καθώς επίσης του Θεοδοσίου Καρυουπόλεως, του λογίου συγγραφέα Ι. Καρατζά, του ιατροφιλοσόφου Χρησταρή και του δασκάλου Μόστρα στις συλλογές των οποίων δεν εντοπίζεται καμιά γεωγραφική πραγματεία. Βλ. Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 172-173, 186-187, 195· Τζιβάρια, «Επίσκοποι Καρυουπόλεως», σ. 367-368· Κατσιαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λογίου», σ. 221-223· Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 78-82· Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 283-305 αντίστοιχα.— Διάφορα άλλα βιβλία γεωγραφίας τα οποία αντανακλούν ένα ανανεωτικό κλίμα που ήταν βασισμένο στις νεωτεριστικές ιδέες του Διαφωτισμού απαντούν και στις βιβλιοθήκες των μοναχών-δασκάλων Πάμπους και Ιωαννίδη, σε αυτή του βιβλιοθηκάρου Νικολόπουλου και σε εκείνη του έμπορου Αβράμιου. Βλ. ενδεικτικά Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 352-353· Λάππας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 168, 169, 188 (σημ. 31), 196, (σημ. 145), 197 (σημ. 158) και 198 (σημ. 169)· Πολίτης (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου*, σ. 132, αρ. 474 και Carataşu, «La Bibliothéque», σ. 139 και 142 (σημ. 25) [Στον αυτόγραφο κατάλογο του Αβράμιου περιλαμβάνονται τα έργα που ακολουθούν: «15: Χάρταις τυλιγμέναις εις ἓν τῆς Ἑλλάδος» και «1: Ἄτλας, ἦτοι ὅλης τῆς Οἰκουμένης χάρται 17: δεμέναι ὡς βιβλίον»] αντίστοιχα.

⁴⁰³ Κώδιξ Α' (1681-1776)», σ. 124. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 147 και Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 245, αρ. 23.

⁴⁰⁴ Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανιάς», σ. 36, αρ. 21. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 245, αρ. 22.

⁴⁰⁵ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 153, αρ. 49. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 245, αρ. 23.

⁴⁰⁶ Σφυρόερας, «Χρυσάνθος ο Αιτωλός», σ. 151, στίχ. 158-159. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 245, αρ. 22.

⁴⁰⁷ Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 497, αρ. 2. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 245, αρ. 23.

⁴⁰⁸ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 475, 479, αρ. 34, 45, 20 αντίστοιχα. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 245, αρ. 23 και 22 αντίστοιχα.

⁴⁰⁹ Füves, «Bibliothek», σ. 63. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 245, αρ. 23.

⁴¹⁰ Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 183, αρ. 21. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 245, αρ. 23.

⁴¹¹ Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α', σ. 56, αρ. 96. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 245, αρ. 23.

⁴¹² Todoron (επιμ.), *Catalogue*, σ. 32, 51-52, αρ. 44-47, 158-163 αντίστοιχα. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 245, αρ. 23 και 22 αντίστοιχα.

Παρίσι 1599) και η *Ιστορία των μυθολογουμένων Θεών* (α΄ έκδ. Βιέννη 1757) παραπέμπει στο γεγονός ότι κατά την εποχή που εξετάζουμε οι Έλληνες λόγιοι άρχισαν να αναδιφούν συστηματικότερα στο ιστορικό παρελθόν, επιχειρώντας να καθορίσουν τη σχέση με την ελληνική Αρχαιότητα.⁴¹³ Η στροφή προς την ιστορία, απότοκο της εκκοσμίκευσης της σκέψης, είναι έκδηλη στις βιβλιοθήκες των περισσοτέρων από τους λογίους που εξετάζουμε. Το αίτημα αυτό, το οποίο υπήρξε ένα από τα βασικά αιτήματα του Διαφωτισμού, επηρέασε και τους περισσότερους λογίους-κτήτορες που συνεξετάζονται.⁴¹⁴ Τα δύο παραπάνω ιστορικά έργα της συλλογής Καρίδη εντοπίζονται και στις βιβλιοθήκες των Μητροπολίτη Κιτίου Μακαρίου Α΄,⁴¹⁵ Θεόφилου Καμπανίας,⁴¹⁶ Ελασσονίτη Ανθιμου,⁴¹⁷ Ιωαννίδη,⁴¹⁸ Κυρίλλου Λαυριώτη,⁴¹⁹ Μόστρα,⁴²⁰ Κούμα,⁴²¹ και Ζαβίρα.⁴²² Έργα με ανάλογο περιεχόμενο απαντούν και στη βιβλιοθήκη του Ελασσονίτη Γερμανού,⁴²³ όπως και στις συλλογές των μοναχών-δασκάλων Πάμπους,⁴²⁴ και Χρυσάνθου,⁴²⁵ σε εκείνες του κοσμικού δασκάλου Πολυζώη,⁴²⁶ του λογίου

⁴¹³ Ταμπάκη, «Π. “Ιστορική συνέχεια”», σ. 48. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 235-237 και 239-243 και Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 243, 248 και 260, αρ. 16, 32 και 68 αντίστοιχα.

⁴¹⁴ Τέτοιου είδους έργα δεν απαντούν στις συλλογές των μοναχών-δασκάλων Αμφιλόχιου Ελασσονίτη και Αρσενίου, σε αυτή του Θεοδοσίου Καρυουπόλεως, καθώς και σε εκείνη του λογίου συγγραφέα Ι. Καρατζά. Βλ. Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 186-187· Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 497-501· Τζιβάρα, «Επίσκοποι Καρυουπόλεως», σ. 367-368 και «Κατσαρδή-Heiring, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 221-223 αντίστοιχα.

⁴¹⁵ «Κώδιξ Α΄ (1681 1776)», σ. 125. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 148 και Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 248, αρ. 32.

⁴¹⁶ Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφилου Καμπανίας», σ. 474, αρ. 13. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 260, αρ. 68.

⁴¹⁷ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 153, αρ. 46. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 248, αρ. 32.

⁴¹⁸ Λάμπας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 188 (σημ. 24). Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 248, αρ. 32.

⁴¹⁹ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 474, αρ. 13. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 260, αρ. 68.

⁴²⁰ Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 284 [Καταγραφή 27 Μαρτίου 1816]. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 243, αρ. 16.

⁴²¹ Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 184, 196, αρ. 17, 36. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 248, αρ. 32.

⁴²² Todoron (επιμ.), *Catalogue*, σ. 49-50, αρ. 148-149.

⁴²³ Βλ. ενδεικτικά Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 173, αρ. 37-38.

⁴²⁴ Βλ. ενδεικτικά Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 350.

⁴²⁵ Σφυρόερας, «Χρυσάνθος ο Αιτωλός», σ. 151, στίχ. 157.

Νικολόπουλου,⁴²⁷ των ιατροφιλοσόφων Σακελλάριου,⁴²⁸ και Χρησταρή,⁴²⁹ του αυτοδίδακτου ιατρού Διονυσίου του Ελασσονίτη,⁴³⁰ καθώς επίσης και σε αυτή του έμπορου Αβράμιου.⁴³¹

Όσον αφορά στα φιλοσοφικά συγγράμματα της συλλογής Καρίδη, παρουσιάζουν αυτό που η Άννα Ταμπάκη ονόμασε «πολιτισμική ομοιογένεια “μετά-βυζαντινού” χαρακτήρα».⁴³² Ανάμεσά τους εντοπίζεται ένα χειρόγραφο του *Θεάτρου πολιτικού* του Ambrosius Marlianus, καθώς και μια έκδοση των *Μεταφυσικών* του Αριστοτέλη.⁴³³ Δίπλα δηλαδή σε ένα έργο —εκείνο του Marlianus— το οποίο εκφράζει νεωτεριστικές τάσεις της πολιτικής φιλοσοφίας, συναντάμε ένα από τα εμβληματικά κείμενα του αριστοτελισμού.⁴³⁴ Το ενδιαφέρον για τον αρχαίο φιλόσοφο αποτελεί μία κοινή συνιστώσα πολλών από τις βιβλιοθήκες που εξετάζουμε. Εκδόσεις των *Μεταφυσικών* εμφανίζονται στις συλλογές του Ελασσονίτη Άνθιμου,⁴³⁵ των μοναχών-δασκάλων Πάμπους,⁴³⁶ Αμφιλόχιου Ελασσονίτη,⁴³⁷ και Κυρίλλου Λαυριώτη,⁴³⁸ του κοσμικού δασκάλου Μόστρα,⁴³⁹ του λογίου συγγραφέα Κούμα,⁴⁴⁰ καθώς επίσης και στη συλλογή του έμπορου Ζαβίρα.⁴⁴¹ Από την άλλη το *Θέατρον πολιτικόν*, εκτός από τη συλλογή Καρίδη, εντοπίζεται και σε αυτές των Μακαρίου Α΄ Μητροπολίτη Κιτίου,⁴⁴² και του Θεόφιλου Καμπανίας.⁴⁴³

⁴²⁶ Füves, «Bibliothek», σ. 63 [Η συλλογή περιλαμβάνει και μια έκδοση της *Ιστορίας* του Ηροδότου «Herodotus Halicarnassensis Historia»].

⁴²⁷ Βλ. ενδεικτικά Πολίτης (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου*, σ. 122, αρ. 412.

⁴²⁸ Βλ. ενδεικτικά Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α΄, σ. 37, 45, 52 και 55, αρ. 20, 53, 80 και 92 αντίστοιχα.

⁴²⁹ Βλ. ενδεικτικά Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 82 [Πρόκειται για τα έργα με τους συντομευμένους τίτλους: «Ιστορία τῶν ἀρχαίων ἐθνῶν παρὰ συγγραφέων Ἑλλήνων ὁ πρῶτος τόμος λείπει» και «Ιστορία τῆς παλαιᾶς Δακίας παρὰ Διονυσίου Φωτεινοῦ»].

⁴³⁰ Βλ. ενδεικτικά Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 195, αρ. 14.

⁴³¹ Βλ. ενδεικτικά Carataşu, «La Bibliothèque», σ. 139 και 141 (σημ. 25) [Ενδεικτικά να αναφέρουμε ότι η συλλογή περιελάμβανε και τον πρώτο τόμο μιας έκδοσης της *Εκκλησιαστικής ιστορίας* του Μελέτιου Μήτρου].

⁴³² Ταμπάκη, «Π. “Ιστορική συνέχεια”», σ. 45. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 252-254.

⁴³³ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 248-249 και 253, αρ. 33 και 46 αντίστοιχα.

⁴³⁴ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 262-265 αντίστοιχα.

⁴³⁵ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 154, αρ. 92.

⁴³⁶ Ζαπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 331, αρ. 18.

⁴³⁷ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 186, αρ. 16.

⁴³⁸ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 475, αρ. 50.

⁴³⁹ Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 300, αρ. 21*.

⁴⁴⁰ Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 182, αρ. 4.

⁴⁴¹ Graf, *Jeórijiosz Zavírasz*, σ. 19.

⁴⁴² Κώδιξ Α΄ (1681-1776)», σ. 125. Πρβλ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, σ. 148.

Αξιοσημείωτη κατηγορία έργων της βιβλιοθήκης Καρίδη είναι οι χρηστοθήειες. Τέτοιου είδους έργα τα οποία εκφράζουν μια ηθική φιλοσοφία προσανατολισμένη στην κοινωνική πράξη δεν απαντούν συχνά στις ιδιωτικές βιβλιοθήκες των λογίων που εξετάζονται.⁴⁴⁴ Εκτός από τον οικοδιδάσκαλο Πετράκη Καρίδη μόνο ο μοναχός οικοδιδάσκαλος Κύριλλος Λαυριώτης διέθετε μια αυτοτελή έκδοση της *Χρηστοθήειας* (α΄ έκδ. Βενετία 1780) του Βυζάντιου.⁴⁴⁵ Άλλοι λόγιοι κυρίως λαϊκοί οι οποίοι συγκρότησαν βιβλιοθήκες με κοσμικό προσανατολισμό, όπως λόγου χάρη ο Κούμας,⁴⁴⁶ και ο Νικολόπουλος,⁴⁴⁷ ο ιατροφιλόσοφος Σακελλάριος,⁴⁴⁸ και ο έμπορος Ζαβίρας,⁴⁴⁹ καθώς

⁴⁴³ Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανίας», σ. 36, αρ. 12.— Παρόμοιες φιλοσοφικές πραγματείες με το *Θέατρον πολιτικόν* απαντούν και σε άλλες βιβλιοθήκες με κοσμικό κατά βάση περιεχόμενο. Πρόκειται για αυτές των μοναχών-δασκάλων Χρυσάνθου του Αιτωλού και Ιωαννίδη, του κοσμικού δασκάλου Πολυζώη, του βιβλιοθηκάριου Νικολόπουλου, των ιατροφιλοσόφων Σακελλάριου, Χρησταρή και αυτοδίδακτου ιατρού Διονυσίου του Ελασσονίτη, και του έμπορου Αβράμιου. Βλ. ενδεικτικά Σφυρόερας, «Χρυσάνθος ο Αιτωλός», σ. 150-151, στίχ. 69-70, 85 και 147· Λάμπας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 168, 190 (σημ. 51-52), 195 (σημ. 132)· Füves, «Bibliothek», σ. 62 [Ενδεικτικά αναφέρεται το έργο με τον συντομευμένο τίτλο «Philosophia Rationalis»]· Πολίτης (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου*, σ. 167, αρ. 672· Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α΄, σ. 54, 55 και 57, αρ. 88, 90-91 και 99· Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 78 και 80 [Ενδεικτικά εντοπίζονται τα έργα με τους συντομευμένους τίτλους «Cours d' Économie politique par Herni Storch» και «Della Cura fisica e politica dell' uomo di G. Pozzi anno republican il»]· Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 195, αρ. 17 και Carataşu, «La Bibliothèque», σ. 138-139 αντίστοιχα.— Εντύπωση ωστόσο προκαλεί η απουσία φιλοσοφικών εκδόσεων από τη συλλογή του Ι. Καρατζά, παρά τον εκκοσμικευμένο της χαρακτήρα, ενώ μικρότερη έκπληξη προκαλεί η απουσία φιλοσοφικών έργων από βιβλιοθήκες με παραδοσιακό περιεχόμενο, όπως αυτές του Θεοδοσίου Καρυουπόλεως, του Ελασσονίτη Γερμανού, καθώς και εκείνη του μοναχού-δασκάλου Αρσενίου. Βλ. Κατσιαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 221-223· Τζιβάρα, «Επίσκοποι Καρυουπόλεως», σ. 367-368· Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 172-173 και Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 497-501 αντίστοιχα.

⁴⁴⁴ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 267-268 και 272.— Ενδεικτικά αναφέρονται οι περιπτώσεις του Θεόφιλου Καμπανίας, του Γερμανού Ελασσονίτη, των μοναχών-δασκάλων Πάμπους, Αμφιλόχιου Ελασσονίτη και Αρσενίου, των κοσμικών δασκάλων Μόστρα, και Πολυζώη, του λογίου συγγραφέα Καρατζά, του ιατροφιλοσόφου Χρησταρή και του αυτοδίδακτου ιατρού Διονυσίου του Ελασσονίτη και του έμπορου Αβράμιου στις συλλογές των οποίων δεν εντοπίζεται οποιοδήποτε έργο που θα μπορούσε να συγκαταλεχθεί στην ειδολογική κατηγορία των χρηστοθηείων. Βλ. Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανίας», σ. 35-40· Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 172-173· Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 330-348· Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 186-187· Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 150-151· Δρούλια, «Λογισύνη και βιβλιοφιλία», σ. 283-305· Füves, «Bibliothek», σ. 62-63· Κατσιαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 221-223· Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 78-82· Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 195 και Carataşu, «La Bibliothèque», σ. 141-143 (σημ. 25) αντίστοιχα.

⁴⁴⁵ Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 474, αρ. 25. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 260, αρ. 67.— Από τον παραπάνω κατάλογο εξαιρούνται οι κάτοχοι του πρώτου τόμου της *Εγκυκλοπαιδείας* του Πατούσα, στην οποία περιλήφθηκε η *Χρηστοθήεια* του Βυζάντιου. Βλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 277-279, 281-283 και 288-290.

⁴⁴⁶ Στασινοπούλου, «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», σ. 199, αρ. 104 [Πρόκειται για τη *Χρηστομάθεια* του Johann Matthias Gesner (1731)].

⁴⁴⁷ Πολίτης (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου*, σ. 670, αρ. 12 [Πρόκειται για το έργο του Χρήστου Αχελωΐδη με τίτλο *Πλατωνική χρηστομάθεια* (Αθήνα 1846)].

⁴⁴⁸ Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α΄, σ. 117, αρ. 365 [Πρόκειται για το έργο με τίτλο *Prof. Wenzel's Mann von Welt, oder, Dessen Grundsätze und Regeln [...]* K. U. Hartlebens Verlag, Pesth und Leipzig 1825].

⁴⁴⁹ Βλ. ενδεικτικά Todorov (επιμ.), *Catalogue*, σ. 125-126, αρ. 620-623 [Πρόκειται για το έργο του Δημήτριου Δάρβαρη, *Χειραγωγή εις την καλοκαγαθίαν* (1791)].

επίσης και ο μοναχός-δάσκαλος Ιωαννίδης είχαν στις ιδιωτικές τους βιβλιοθήκες διάφορα άλλα έργα που εντάσσονται στην ευρύτερη ειδολογική κατηγορία των χρησιμοποιηθέντων.⁴⁵⁰ Η απουσία τέτοιου είδους έργων από βιβλιοθήκες οι οποίες ανήκαν σε κληρικούς δεν πρέπει να μας εκπλήττει, αφού οι χρησιμοποιήθειες, παρότι στηρίζονταν συχνά σε χριστιανικές αξίες ήταν έργα τα οποία αποσκοπούσαν κυρίως να ρυθμίσουν τις σχέσεις του ανθρώπου με τον συνάνθρωπό του και όχι με τον Θεό.

Τα κείμενα που εντάξαμε στην ειδολογική κατηγορία των πρακτικών γνώσεων, παρότι η εκπροσώπησή τους στη βιβλιοθήκη Καρίδη είναι ασθενής δεν είναι αμελητέας σημασίας.⁴⁵¹ Από τα έργα αυτής της κατηγορίας, οι πρακτικές λογαριασμών,⁴⁵² τα ημερολόγια, τα «πασχάλια» κτλ.,⁴⁵³ εντοπίζονται σε κάποιες βιβλιοθήκες λογίων που συστάθηκαν κατά τον 18^ο αιώνα και το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Αντιθέτως, χρησμολογία σπάνια απαντούν στις βιβλιοθήκες αυτές. Χρησμολογία απαντούν στη βιβλιοθήκη του Πατριάρχη Καλλίνικου Γ', ο οποίος όχι μόνο τα μελέτησε, αλλά διαμόρφωσε αρνητική άποψη για αυτά.⁴⁵⁴ Το ίδιο ασυνήθιστη είναι η παρουσία νομικών βιβλίων και κανονισμών σε μίαν ιδιωτική βιβλιοθήκη.⁴⁵⁵ Η *Εξάβιβλος* (α' έκδ. Βενετία 1744) του Αρμενόπουλου, η οποία περιλαμβάνεται στη συλλογή Καρίδη απαντά σε τρεις ακόμη βιβλιοθήκες από αυτές που εξετάζουμε.⁴⁵⁶ Ο Ιουστινιάνειος κώδικας (α' έκδ. Λυών

⁴⁵⁰ Λάμπας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 194 (σημ. 122) [Πρόκειται για το έργο του Μιχαήλ Χρησταρή, *Κατήχησις των κυριότερων κοινωνικών καθηκόντων* (1831)].

⁴⁵¹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 280-283.

⁴⁵² Βλ. ενδεικτικά τις συλλογές του μοναχού οικοδιδασκάλου Κυρίλλου Λαυριώτη, του λογίου συγγραφέα Καρατζά και του έμπορου Ζαβίρα. Βλ. Δρούλια, «Ο Λαυριώτης μοναχός», σ. 486, αρ. 37 [Πρόκειται για ένα χειρόγραφο του 18^{ου} αιώνα που περιέχει Αριθμητική (Πίνακες)]· Κατσιαρδής-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 222, αρ. 22 [Πρόκειται πιθανόν για το έργο του Ιωάννη Θεολογίτη, *Μέθοδος σύντομος δια να ευρίσκη καθ' ένας με ευκολίαν τα όσα χέρια Μαριάσια και Πετάκια πόσα φλοριντζία κάμνουν* (Βενετία 1766)] και Todorov (επιμ.), *Catalogue*, σ. 160, αρ. 866 [Πρόκειται για μια *Πρακτική λογαριασμών*] αντίστοιχα.

⁴⁵³ Βλ. ενδεικτικά τις συλλογές του έμπορου λογίου Ιωάννη Πρίγκου, των Ελασσονιτών Γερμανού και Ανθιμου και του ιατροφιλοσόφου Σακελλάριου. Βλ. Σκουβαράς, *Ιωάννης Πρίγκος*, σ. 130 [«Καλανδάρι μικρό ένοους χρόνου [...] τυπωμένον έτει 1755»]· Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 173 και 152, αρ. 36 και 19 [Πρόκειται για το έργο με τίτλο *Πασχάλιον χρονικόν* (Βιέννη 1729)] και Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α', σ. 64, αρ. 125 [Ενδεικτικά αναφέρεται το *Χρονικόν προγνωστικόν ή Καλενδάριον παντοτεινόν αρχόμενον από του 1798 άχρι του 1942 έτους* (Βιέννη 1820) το οποίο περιλαμβάνεται στη συλλογή του Σακελλάριου].— Έργα με παρόμοιο περιεχόμενο όπως για παράδειγμα το *Γεωπονικόν* του Αγάπιου Λάνδου, τα *Γεωπονικά* του Cassianus Bassus, εκδόσεις πρακτικής ιατρικής και χειρόγραφα γιατροσόφια απαντούν στις βιβλιοθήκες των μοναχών-δασκάλων Πάμπους και Ιωαννίδη, του ιατροφιλόσοφου Χρησταρή και του αυτοδίδακτου ιατρού Διονυσίου του Ελασσονίτη. Βλ. Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 335 και 344, αρ. 51 και 144· Λάμπας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης», σ. 198 (σημ. 168)· Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 79 και Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 195, αρ. 25 και 27 αντίστοιχα.

⁴⁵⁴ Καλλίνικος Γ', *Τα κατά και μετά την εξορίαν*, σ. 475-477, αρ. 25-26, στίχ. 1-22 και 1-22 αντίστοιχα.

⁴⁵⁵ Διάφορα νομικά κείμενα εντοπίζονται στις συλλογές των ιατροφιλοσόφων Σακελλάριου και Χρησταρή. Βλ. ενδεικτικά Λοφίτη, *Η Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α', σ. 36 και 111, αρ. 17 και 339 [Πρόκειται για τα έργα με τίτλους *Περί αμαρτημάτων, και ποινών* (Παρίσι 1802) και *Tableau politique de l' Europe pendant l' année 1805* (Osnabrück-Osnabrück χ.χ.)] και Argyropoulos, «A 19th Century Greek Scholar», σ. 76 και 78 [Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στη συλλογή του Χρησταρή απαντά μια γαλλική μετάφραση του έργου του Adam Smith με τίτλο *Recherches sur la nature et les causes de la Richesse des nations* (1800)] αντίστοιχα.

⁴⁵⁶ Αναφερόμαστε στους Μητροπολίτη Κιτίου Μακάριο Α' και Θεόφιλο Καμπανίας καθώς και στον μοναχο- δάσκαλο Πάμπους. Βλ. Κώδιξ Α' (1681-1776), σ. 124· Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανίας», σ. 37, αρ. 59 και Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 345, αρ. 153 αντίστοιχα. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 291 και 298-302 και Πίν. 12, σ. 241, αρ. 8.

1498/1500) και τα *Τυπικά* διαφόρων μονών, όπως αυτό της Μονής Κύκκου (α΄ έκδ. Βενετία 1756),⁴⁵⁷ τα οποία εντοπίζονται στη βιβλιοθήκη Καρίδη, εμφανίζονται και στις συλλογές του Πάμπους,⁴⁵⁸ του Πολυζώ,⁴⁵⁹ και του Ζαβίρα αντίστοιχα.⁴⁶⁰

Πριν προχωρήσουμε στην αξιολόγηση των παραπάνω συμπερασμάτων που προέκυψαν από τη σύγκριση των είκοσι δύο βιβλιοθηκών που μας απασχόλησαν, θα πρέπει να αναφερθούμε σε μία ιδιαίτερα σημαντική βιβλιοθήκη της εποχής του Διαφωτισμού: στη βιβλιοθήκη των Μαυροκορδάτων. Για λόγους που θα παρουσιαστούν αμέσως παρακάτω η εξέχουσα αυτή συλλογή δεν συμπεριλήφθηκε στη σύγκριση που πραγματοποιήσαμε. Η αναφορά όμως σε αυτή και η παρουσίαση κάποιων από τα κύρια χαρακτηριστικά της αποτελεί μία αναγκαία πλαισίωση της τυπολογίας των βιβλιοθηκών που θα επιχειρήσουμε. Η βιβλιοθήκη ή, για να ακριβολογήσουμε, ένα τμήμα της βιβλιοθήκης των Μαυροκορδάτων μας είναι σήμερα γνωστό κυρίως από έναν κατάλογο που συνέταξε το 1725 ο Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος (1711-1769), γιος του Ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας Νικολάου Μαυροκορδάτου (1670-1730) ο οποίος περιέχεται στον κώδικα 603 της Ρουμανικής Ακαδημίας Επιστημών.⁴⁶¹

Όπως είναι γνωστό η βιβλιοθήκη άρχισε να συγκροτείται από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο τον «εξ απορρήτων» (1641-1709) και συνεχίστηκε από τον γιο του Νικόλαο.⁴⁶² Ο Κωνσταντίνος εκπροσωπεί την τρίτη γενεά των κτητόρων της.⁴⁶³ Η υψηλή κοινωνική θέση των Μαυροκορδάτων αποτελούν παράγοντες που επηρέασαν καθοριστικά το περιεχόμενο και τον όγκο της συλλογής. Οι δυνατότητες που είχαν οι κτήτορες της, για να πληροφορηθούν για τις νέες εκδόσεις, να αγοράσουν και να προμηθευτούν βιβλία ξεπερνούν κατά πολύ τις αντίστοιχες δυνατότητες των κτητόρων που εξετάσαμε. Η θεματική ποικιλία και ο αριθμός των έργων που περιελάμβανε η βιβλιοθήκη των Μαυροκορδάτων (683 τίτλοι) την καθιστούν μη συγκρίσιμη με τις υπόλοιπες γνωστές μας βιβλιοθήκες του 18^{ου} αιώνα. Μόνο βιβλιοθήκες που συγκροτήθηκαν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα παρουσιάζουν μια ανάλογη ποικιλία και μέγεθος —βρισκόμαστε όμως τότε σε ένα ριζικά διαφορετικό κοινωνικοοικονομικό και πνευματικό πλαίσιο. Αν και η βιβλιοθήκη

⁴⁵⁷ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 251-252 και 258, αρ. 43 και 61 αντίστοιχα.

⁴⁵⁸ Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 335 και 340, αρ. 56 και 105 αντίστοιχα.

⁴⁵⁹ Fűves, «Bibliothek», σ. 62.

⁴⁶⁰ Todorov (επιμ.), *Catalogue*, σ. 34, αρ. 55*.

⁴⁶¹ Nicolae Iorga, «Pilda bunilor domni din trecut. Față de școala românească», *Analele Academiei Române*, σειρά 2, 37 (1914), σ. 79-120, εδώ σ. 85-120.— Πληροφορίες για τη βιβλιοθήκη της οικογένειας των Μαυροκορδάτων προκύπτουν και από την αλληλογραφία του μεγαλύτερου γιου του Νικολάου Μαυροκορδάτου Σκαρλάτου (1701-1726). Βλ. Bouchard, «Les relations épistolaires», σ. 75 και Cornelia Papacostea-Danielopolou, «Préoccupations livresques de Scarlat Mavrocordat dans un manuscrit de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine», *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 28 (1990), σ. 29-37, εδώ σ. 33-36.— Γενικά για την οικογένεια των Μαυροκορδάτων ενδεικτικά βλ. Emile Legrand, *Généalogie des Maurocordato de Constantinople et autres documents concernant cette famille*, Paris, A. Lahure, 1886 passim· Eugène Rizo-Rangabé, *Livre d'or de la noblesse phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie*, Αθήνα, Σ. Κ. Βλαστός, 1904, σ. 126 και Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 22.

⁴⁶² Βλ. ενδεικτικά Iorga, «Pilda bunilor», σ. 79-84· Άννα Ταμπάκη «Πρώιμη παράδοση του Λον Κινώτη στα ελληνικά γράμματα. Η συμβολή των Φαναριωτών», στο: *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα. Πρακτικά Γ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών. (Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006)*, στο: http://www.eens-congress.eu/?main_page=1&main_lang=de&eensCongress_cmd=wysiwygDialog&eensCongress_id=43#_ftn7 (πρόσβ.: 20 Οκτ. 2013) και Αθήνη, *Οψεις*, σ. 6 (σημ. 13) και 235.

⁴⁶³ Iorga, «Pilda bunilor», σ. 85.

των Μαυροκορδάτων για όλους τους παραπάνω λόγους δεν είναι συγκρίσιμη με τις είκοσι δύο βιβλιοθήκες που εξετάζουμε, η περιγραφή της είναι σημαντική γιατί σκιαγραφεί τα ανώτατα όρια των τότε δυνατοτήτων της ελληνικής κοινωνίας του 18^{ου} αιώνα.

Με βάση τα στοιχεία που μας προσφέρει ο κατάλογος του 1725, η βιβλιοθήκη των Μαυροκορδάτων, που περιελάμβανε 683 τίτλους έργων, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια εξαιρετικά μεγάλη βιβλιοθήκη. Η πολύπλευρα ενημερωμένη βιβλιοθήκη περιελάμβανε δίγλωσσα (ελληνολατινικά, ελληνοαραβικά κ.ά)⁴⁶⁴ και ξενόγλωσσα έργα κυρίως στη λατινική, στη γαλλική και στην ιταλική γλώσσα.⁴⁶⁵ Η παρουσία έργων του John Locke,⁴⁶⁶ ενός μεγάλου αριθμού λεξικογραφικών,⁴⁶⁷ ιστοριογραφικών,⁴⁶⁸ φιλοσοφικών έργων⁴⁶⁹ και λογοτεχνικών έργων του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για μια βιβλιοθήκη με σαφή κοσμικό προσανατολισμό.⁴⁷⁰ Η βιβλιοθήκη αυτή, παρότι συγκροτήθηκε στις απαρχές του 18^{ου} αιώνα δεν μπορεί να συγκριθεί ούτε ως προς το εύρος των βιβλίων ούτε ως προς τη θεματική της ποικιλία με τις συλλογές που συγκροτήσαν αργότερα κατά τον 18^ο αιώνα, οι λόγιοι που εξετάστηκαν παραπάνω, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνεται και ο Π. Καρίδης.⁴⁷¹ Αντίθετα, όπως σημειώσαμε, αν επιχειρήσουμε μια σύγκριση της βιβλιοθήκης των Μαυροκορδάτων με βιβλιοθήκες λογίων που χρονολογούνται στον 19^ο αιώνα,⁴⁷² η συλλογή των Μαυροκορδάτων παρουσιάζει σε γενικές γραμμές μεγαλύτερες ομοιότητες τόσο ως προς τον όγκο όσο και ως προς το περιεχόμενο με τις βιβλιοθήκες του δασκάλου Δ. Μόστρα⁴⁷³ και του λογίου Κ. Νικολόπουλου.⁴⁷⁴

Η συγκριτική μελέτη των είκοσι δύο βιβλιοθηκών επιβεβαιώνει την τριμερή διάκριση των ιδιωτικών βιβλιοθηκών της εποχής σε μικρές, μεσαίες και μεγάλες που έχει προτείνει ο Αλέξης Πολίτης.⁴⁷⁵ Ιδιαίτερη αξία για την έρευνα, όπως επισημαίνει ο Πολίτης, έχει ο προσδιορισμός της βιβλιοθήκης «μέσου τύπου», καθώς είναι αναμενόμενο ότι μια εξαιρετική προσωπικότητα θα συγκροτήσει μια συλλογή η οποία μάλλον θα συγκαταλέγεται στις μεγάλες βιβλιοθήκες.⁴⁷⁶ Ο ίδιος μελετητής, βασιζόμενος στα

⁴⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 96 και 97, αρ. 18-19, 33 και 39-40 αντίστοιχα.

⁴⁶⁵ Ο.π., σ. 108-120.

⁴⁶⁶ Ο.π., σ. 115, αρ. 1 [*Éducation des Enfants* (1721)].

⁴⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 86, 87, 91-92, 100-101 και 105, αρ. 15-22, 54-56, 54-59, 98-101 και 170-171 αντίστοιχα [Ενδεικτικά αναφέρονται το *Λεξικό* (1712) του Βαρίνου και το εγκυκλοπαιδικό *Λεξικό της Σούδας* (1705)].

⁴⁶⁸ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 85, 86, 88, 92-93 και 101, αρ. 11-12, 65, 60-76 και 107-108 αντίστοιχα [Ενδεικτικά αναφέρονται τα ακόλουθα έργα: *Βίβλος χρονική περιέχουσα την ιστορίαν της Βυζαντιδος* (1615) και η *Ιστορία* (1543) του Ηρωδιανού].

⁴⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 87, 90 και 93, αρ. 43, 28 και 77 αντίστοιχα [Ενδεικτικά αναφέρεται το *Περί καθηκόντων* (1722) του Νικολάου Μαυροκορδάτου].

⁴⁷⁰ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 101, αρ. 105 [*Αιθιοπικά* (1596) του Ηλιοδώρου].

⁴⁷¹ Βλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 73-84.— Η Στέση Αθήνη (*Όψεις*, σ. 234) χαρακτηρίζει τη βιβλιοθήκη των Μαυροκορδάτων ως τη «μεγαλύτερη ιδιωτική βιβλιοθήκη που συγκροτήθηκε στον χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα».

⁴⁷² Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 85-91.

⁴⁷³ Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 179, 84, 242.

⁴⁷⁴ Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 180, 91, 233.

⁴⁷⁵ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 134.

⁴⁷⁶ Ο.π. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 131-224.— Οι περισσότερες από τις προγενέστερες μελέτες, που εξέταζαν τις περιπτώσεις λογίων οι οποίοι διέθεταν ιδιωτικές συλλογές βιβλίων, δεν επέμειναν σε μια συνολική αξιολόγηση της εκάστοτε βιβλιοθήκης. Όπου προέβαιναν σε κάποιον χαρακτηρισμό, που αφορούσε τον

συμπεράσματα που του επέτρεπαν οι βιβλιοθήκες των τεσσάρων Ελασσονιτών μοναχών Γερμανού, Άνθιμου, Αμφιλόχιου Παρασκευά και Διονυσίου,⁴⁷⁷ πρότεινε τον ακόλουθο ορισμό για τις «μέτριες [ή] μέσου τύπου» βιβλιοθήκες, συνδυάζοντας τα ποσοτικά με τα ποιοτικά κριτήρια.⁴⁷⁸

Η «μέτρια» βιβλιοθήκη δεν είναι ποσοτικός, μονάχα, προσδιορισμός· χρειάζονται και εδώ τα ποιοτικά κριτήρια. Μια αριθμητικά περιορισμένη, αλλά αυστηρά ειδικευμένη βιβλιοθήκη δεν συγκαταλέγεται, βέβαια, ανάμεσα στις “μέτριες”. [...] [Σ]τις βιβλιοθήκες «μέσου τύπου», η βούληση του συλλογέα δεν οφείλεται τόσο σε ατομικές παρορμήσεις, δεν καθρεφτίζει τόσο τις ιδιοτυπίες της προσωπικότητας [...]. Αντανακλά το ιδεολογικό κλίμα μέσα στο οποίο ανατράφηκε ο [...] δημιουργός της [...] αντανακλά τις αξίες που εβίωνε η εποχή του, αντανακλά την κοινωνία περισσότερο από το άτομο.⁴⁷⁹

Δίπλα στα παραπάνω κριτήρια θα πρέπει να προστεθούν, αν είναι βέβαια γνωστά, ο χρόνος, ο τρόπος και ο τόπος κατάρτισης της βιβλιοθήκης, το επάγγελμα και ο τόπος διαμονής του κτήτορά της, καθώς και το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης. Οι συνιστώσες αυτές είναι αλληλένδετες. Έτσι για παράδειγμα, ένας λόγιος ο οποίος έζησε το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής του μακριά από τα μεγάλα αστικά κέντρα του ελληνόφωνου χώρου, έλαβε στοιχειώδη μόρφωση στις ελληνικές Σχολές της εποχής του, δεν πραγματοποίησε ταξίδια προς τις πόλεις που συνδέθηκαν με τη βιβλιοπαραγωγή της περιόδου αυτής και συγκρότησε τη βιβλιοθήκη του κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι θα συγκρότησε μια περιορισμένη βιβλιοθήκη στην οποία θα διακρίνονταν κυρίως οι συλλογικές πνευματικές τάσεις και νοοτροπίες της κοινωνίας που έζησε παρά η ατομικότητά του. Από την άλλη, είναι αναμενόμενο ότι η ιδιωτική βιβλιοθήκη ενός λογίου που έζησε στα μεγάλα αστικά κέντρα του ελληνόφωνου χώρου ή της Κεντρικής Ευρώπης

τύπο της, δεν επικεντρώνονταν στα κριτήρια που οδήγησαν στην όποια εκτίμησή τους. Η Λουκία Δρούλια, η οποία προέβη στην αξιολόγηση της βιβλιοθήκης του δασκάλου Μόστρα παρατηρεί ότι «ξεπερνάει κατά πολύ τους μέσους όρους μιας ιδιωτικής συλλογής ελληνικής ιδιοκτησίας στα χρόνια αυτά», χωρίς όμως να προσδιορίζει ξεκάθαρα τί θεωρείται ως μέσος όρος. Βλ. Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία», σ. 261. Πρβλ. και την περίπτωση του βιβλιοθηκάρου Νικολόπουλου, η βιβλιοθήκη του οποίου σύμφωνα με τον Αλέξη Πολίτη: «εντυπώθηκε στις συνειδήσεις των συγχρόνων του, ακριβώς επειδή ήταν η μόνη που υπερέβαινε τους μέσους όρους», ενώ αποφεύγει να δώσει —στην παρούσα βέβαια μελέτη— τον ορισμό της βιβλιοθήκης που ξεπερνά τους μέσους όρους. Βλ. Πολίτης (επιμ.), «Εισαγωγή», σ. 17.— Η Όλγα Κατσιαρδή-Hering σε μελέτη της που αφορούσε την ιδιωτική βιβλιοθήκη του Ιωάννη Καρατζά του Κύπριου χαρακτήρισε τη συλλογή του με βάση την τυπολογία των βιβλιοθηκών που ορίστηκε από τον Αλέξη Πολίτη ως «μέσου τύπου». Βλ. Κατσιαρδή-Hering, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου», σ. 212.— Ο Ödön Füves και ο Mihail Caratașu στα άρθρα τους για τις ιδιωτικές βιβλιοθήκες των δασκάλου Πολυζώη και εμπόρου Αβράμιου αντίστοιχα σχολίασαν απλά τον μεγάλο όγκο της συλλογής. Βλ. Füves, «Bibliothek», σ. 59-60 και Caratașu, «La Bibliothéque», σ. 137 αντίστοιχα.— Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ο Χρήστος Ζαμπακόλας επιχείρησε να αξιολογήσει την ιδιωτική βιβλιοθήκη του μοναχού-δασκάλου Πάμπους μέσα από τη σύγκρισή της με άλλες βιβλιοθήκες συγχρόνων του. Στη σύγκριση αυτή περιορίστηκε μόνο σε ζητήματα ποσοτικά και περιεχομένου, ενώ δεν έδωσε κάποιο ευρύτερο χαρακτηρισμό της βιβλιοθήκης του Πάμπους. Βλ. Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 365-371.

⁴⁷⁷ Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 150 (σημ. *).

⁴⁷⁸ Ο.π. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 135.

⁴⁷⁹ Ο.π., σ. 134.

και έκανε πανεπιστημιακές σπουδές θα απαρτίζεται κυρίως από βιβλία τα οποία θα αντανακλούν τις προσωπικές του προτιμήσεις και ιδιαιτερότητες.

Η βιβλιοθήκη του Πετράκη Καρίδη μπορεί να συγκαταλεχθεί στις «μεσαίου τύπου» ιδιωτικές συλλογές για τους λόγους που ακολουθούν. Σε ότι αφορά τα ποσοτικά κριτήρια η συλλογή Καρίδη, με εξήντα οκτώ τίτλους που αντιστοιχούν περίπου σε ογδόντα τόμους, εμφανίζεται ως μια περιορισμένη συλλογή, αλλά όχι μία συλλογή στην οποία εμφανίζονται μόνο παραδοσιακά κείμενα, μόνο δηλαδή θρησκευτικά έργα και έργα της παραδοσιακής λαϊκής λογοτεχνικής βιβλιοθήκης, αλλά και έργα στα οποία ανιχνεύονται νεωτεριστικά στοιχεία. Παρότι η βιβλιοθήκη αυτή συγκροτήθηκε στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα μέχρι και το 1791, το γεγονός ότι ο Λαρνακιώτης λόγιος δεν έκανε κανένα ταξίδι προς τα μεγάλα αστικά κέντρα της Δύσης με τα οποία συνδέθηκε η βιβλιοπαραγωγή του 18^{ου} αιώνα (μετέβη μόνο μια φορά στα Ιεροσόλυμα) επηρέασε το είδος της βιβλιοθήκης που συγκρότησε. Άλλωστε, οι περιορισμένες δυνατότητες που είχε στη διάθεσή του ο Καρίδης ως κάτοικος μιας από τις «επαρχίες» του ελληνοφώνου χώρου, σχετικά με την απόκτηση βιβλίων (εντύπων ή και χειρογράφων) σε συνάρτηση τόσο με τη μόρφωση που έλαβε στη Σχολή της Λευκωσίας όσο και με το επάγγελμα του οικοδιδασκάλου που εξάσκησε, δικαιολογούν το παραδοσιακό σε γενικές γραμμές περιεχόμενο της βιβλιοθήκης του. Επιπλέον, η έντονη παρουσία ορθόδοξων κληρικών ανάμεσα στους λογίους που συναναστρεφόταν ο Καρίδης, καθώς επίσης και η επαφή του με παραδοσιακά κοινωνικά περιβάλλοντα και νοοτροπίες, διαμόρφωσε καθοριστικά την πνευματική του συγκρότηση, και όπως ήταν αναμενόμενο, και το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης του. Από την άλλη, η σχέση του Καρίδη αλλά και άλλων συγγενικών του προσώπων με τους προξένους που είχαν την έδρα τους στη Λάρνακα, καθώς επίσης και η πνευματική δραστηριότητα που ανέπτυξαν μέλη της ευρύτερης οικογένειας Καρίδη σε πόλεις της κεντρικής Ευρώπης δικαιολογούν την —έστω και περιορισμένη— παρουσία νεωτεριστικών εκδόσεων στη βιβλιοθήκη του.

Η βιβλιοθήκη του Καρίδη παρουσιάζει λοιπόν ως σύνολο ομοιότητες με τις συλλογές που κατάρτισαν ο Μακάριος Α΄ Μητροπολίτης Κιτίου και ο Θεόφιλος Καμπανίας, λόγιοι που ανήκαν στις τάξεις του ανώτερου κλήρου, ο Ελασσονίτης Άνθιμος, και οι μοναχοί-δάσκαλοι Διονύσιος Πάμπους, Γρηγόριος Ιωαννίδης και Κύριλλος Λαυριώτης. Ειδικότερα, η συλλογή Καρίδη αντανακλά σε ένα πρώτο επίπεδο, την παιδεία που απέκτησε μέσω της μαθητείας του κοντά στον Εφραίμ τον Αθηναίο, πιθανότατα στη Σχολή της Λευκωσίας, αλλά και τις ανάγκες που θα είχε σε βιβλία ο Καρίδης, εξασκώντας το επάγγελμα του δασκάλου. Ταυτόχρονα, σε ένα δεύτερο επίπεδο, η βιβλιοθήκη δίνει το πνευματικό στίγμα του μέσου όρου της κυπριακής λογιόσύνης κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα. Σε αυτό, είναι ορατή η επιβίωση της παράδοσης, ενώ συγχρόνως, διακρίνεται η πνευματική ωρίμανση ενός τμήματος των λογίων που επιτρέπει την εμφάνιση σε ορισμένους τομείς των νεωτεριστικών ιδεών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

7. Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΕΤΡΑΚΗ ΚΑΡΙΔΗ: ΤΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ. Β΄ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ, ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΑΡΙΔΗ

Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης του Πετράκη Καρίδη για τον οποίο έγινε λόγος εκτενώς στα προηγούμενα κεφάλαια δεν συνιστά το μοναδικό τεκμήριο που παρέχει το χειρόγραφο για την πνευματική συγκρότηση του Κύπριου λογίου. Εξίσου σημαντική πηγή που μας επιτρέπει να ανασυστήσουμε τους πνευματικούς ορίζοντές του αποτελούν τα υπόλοιπα τμήματα του χειρογράφου, όσα προέρχονται από το χέρι του. Εξάλλου, το χειρόγραφο σημειωματάριο από μια άποψη μπορεί να υποστηριχθεί ότι μας οδηγεί σε ασφαλέστερα συμπεράσματα από ότι ο κατάλογος των βιβλίων του Πετράκη Καρίδη «γιατί σε κάθε βιβλιοθήκη βρίσκονται συχνά και βιβλία κατά τύχην, που δεν σημαίνει η παρουσία τους, πως διαβάστηκαν από τον κάτοχό τους»,¹ ενώ τα αποσπάσματα αναγνωσμάτων προέρχονται από κείμενα για τα οποία μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι διαβάστηκαν.²

7.1. Ζητήματα χρονολόγησης και πατρότητας

7.1.1. Αποσπάσματα αλλότριας πατρότητας

Όπως ήδη σημειώθηκε τα κείμενα του χειρογράφου Καρίδη που προέρχονται από το χέρι του Λαρνακιώτη λογίου διακρίνονται σε δύο κατηγορίες, σε εκείνα τα οποία έχουν απλώς καταγραφεί από τον Καρίδη (ο Καρίδης είναι δηλαδή απλώς ο γραφέας) και σε εκείνα τα οποία έχουν καταγραφεί αλλά και γραφτεί από αυτόν (ο Καρίδης είναι δηλαδή και δημιουργός τους). Τα κείμενα αλλότριας πατρότητας έχουν αντιγραφεί από χειρόγραφες και έντυπες πηγές, τις οποίες ο Κύπριος λόγιος αναφέρει ενίοτε, άμεσα ή έμμεσα. Τα τμήματα του κώδικα με αλλότρια πατρότητα στα οποία αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα οι πηγές τους είναι κατά σειρά με την οποία εμφανίζονται στο χειρόγραφο τα ακόλουθα: τα ονειροκριτικά,³ τα προγνωστικά για το διάστημα 1744-1799,⁴ οι προφητείες,⁵ το βροντολόγιο και το σεισμολόγιο,⁶ ένα απόσπασμα με τίτλο «Περὶ ὄρισμοῦ τῶν

¹ Γκίνης, «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανίας», σ. 34.

² Ό.π. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 33.

³ Π. Κ. χφ., σ. 17-35, αρ. 39-229.

⁴ Ό.π., σ. 35-65, αρ. 230, στίχ. 1-693.

⁵ Ό.π., σ. 78-165, αρ. 266, στίχ. 1-2003.

⁶ Ό.π., σ. 166-210α, αρ. 267, στίχ. 1-1010.

ζωδίων»,⁷ ένα κείμενο που τιτλοφορείται «Ἴσον ἐπιστολῆς, πεμφθείσης παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς ῥωσσίας πέτρου τοῦ μεγάλου πρὸς τὸν τότε πατριάρχην κωνσταντινουπόλεως»,⁸ το «Προσφώνημα, προσφωνηθὲν τῇ μεγάλῃ αὐτοκρατορίσῃ πασῶν τῶν ῥουσιῶν Αἰκατερίνη. β.^α παρὰ τοῦ ἱερωτάτου κ(αὶ) σοφωτάτου μητροπολίτου σλαβωνίου κ(αὶ) χειρῶνος, κυρίου εὐγενίου, κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἀρχιερατείας του τῆ α.^η ὀκτωβρί(ου). αψοε^ω.:~»,⁹ ἑμμετρὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τον ναό του αγίου Κασσιανού στη Λευκωσία,¹⁰ ἓνα τμήμα ἀπὸ τὴ «Χρηστοθήθεια» του «Ἄντωνίου βύζαντος διδασκάλου»,¹¹ καὶ ἡ «Μετάφρασις [...] τοῦ προσφωνήματος ὁποῦ ἐξεφώνησ[ε] σαμουήλ ὁ πανιερώτατος».¹²

Τα χωρία που ἀφοροῦν τὴν ἐρμηνεία τῶν ονειρῶν περιέχουν ἀρκετὲς ἐνδείξεις που μας ἐπιτρέπουν νὰ ταυτίσουμε τὴς πηγές τους καὶ συνεπῶς τὰ σχετικὰ ἀναγνώσματα τοῦ Καρίδη. Πρόκειται γιὰ ἀρχαῖα καὶ βυζαντινὰ ονειροκριτικὰ συγγράμματα. Στὰ χωρία ἀναφέρονται ρητὰ ὁ «κάλλιστο[ς] Νικηφόρο[ς]» — ὁποῖος ταυτίζεται με τὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικηφόρο (806-815), συγγραφέα ἐνός *Ονειροκριτικού*—¹³ ὁ Ἀρτεμίδωρος (2^{ος} αἰώνας), συγγραφέας τῶν *Ονειροκριτικῶν*,¹⁴ καὶ ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μελέτιος Πηγᾶς (1549-1601).¹⁵ Ἐπίσης, ἡ φράση: «Διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῶν ὄνειρων ἔγραψε αὐτὸς ὁ ταράσιος κ(αὶ) ὁ σουίδας διὰ στίχων ἱαμβικῶν, κατὰ ἀλφάβητον» ἐπιβεβαιώνει τόσο ὅτι ὁ Καρίδης γινώριζε τὸ *Ονειροκριτικό* τοῦ Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ταράσιου (784-806),¹⁶ ὅσο καὶ ὅτι μελέτησε κάποιο χειρόγραφο που περιείχε ἐρμηνείες ονειρῶν οἱ ὁποῖες ἐντοπίζονται στο *Λεξικό τῆς Σούδας*.¹⁷ Ὅπως

⁷ Ὁ.π., σ. 229-231, ἀρ. 309, στίχ. 1-58.

⁸ Ὁ.π., σ. 237-238, ἀρ. 314, στίχ. 1-41.

⁹ Ὁ.π., σ. 239-240, ἀρ. 315, στίχ. 1-37.

¹⁰ Ὁ.π., σ. 243, ἀρ. 318-319, στίχ. 1-13 καὶ 1-10.

¹¹ Ὁ.π., σ. 244-255, ἀρ. 320, στίχ. 1-280.

¹² Ὁ.π., σ. 258-259, ἀρ. 321, στίχ. 1-32.

¹³ Ὁ.π., σ. 17, ἀρ. 39, στίχ. 6 ἀντίστοιχα. Πρβλ. στο ἴδιο, σ. 18, ἀρ. 48 καὶ Giulio Guidorizzi, *Pseudo-Niceforo. Libro dei Sogni, Testo Critico, introduzione, traduzione e commento*, Νάπολη, Associazione Di Studi Tardoantichi, 1980, σ. 53, στίχ. 16.

¹⁴ «καὶ ὁ Ἀρτεμίδωρος ὁ ὄνειροκριτῆς γράφει». Βλ. Π. Κ. χφ., σ. 17, ἀρ. 39, στίχ. 8. Πρβλ. στο ἴδιο, σ. 18, ἀρ. 49 καὶ Ἀρτεμίδωρος Δαλδιανός, *Artemidorii Daldiani Onirocriticon Libri V*, ἐκδ.: R. Hercher, Λιψία, B. G. Teubner, 1864, ἐδῶ Α', σ. 66, στίχ. 3-5.

¹⁵ «ὁ δὲ μακάριος ἀλεξανδρείας μελέτιος ὁ πηγᾶς». Βλ. Π. Κ. χφ., σ. 17, ἀρ. 39, στίχ. 10-11.— Ἡ μέχρι τῶρα ἐρευνα δὲν μπόρεσε νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ονόματος τοῦ Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Μελέτιου Πηγᾶ (1549-1601) στο ονειροκριτικὸ τμήμα τοῦ χειρογράφου. Το συγγραφικὸ ἔργο που μας κληροδότησε εἶναι κυρίως θεολογικὸ περιεχομένου με ἀποτέλεσμα αὐτὸ νὰ δυσχεραίνει τὸν ἐντοπισμὸ κάποιας ἀναφορᾶς σε αὐτὰ σχετικῆς με τὰ ὄνειρα. Ἐνδεχομένως νὰ ἐντοπίζεται κάποια ἀναφορὰ στα ὄνειρα σε κάποιο κήρυγμά του, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐντοπιστεῖ. Ἀναφορικὰ με τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Πηγᾶ βλ. ἐνδεικτικὰ Ἀγαθάγγελος Νινολάκης (Διάκ.), *Μελέτιος Πηγᾶς ὁ Κρῆς Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας καὶ ἐπιτηρητῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου*, Χανιά, Ἡ Πρόοδος-Εμμ. Δ. Φραντζεσκάκης, 1903, σ. 182-208.

¹⁶ Π. Κ. χφ., σ. 17, ἀρ. 39, στίχ. 14-15.— Το *Ονειροκριτικό* τοῦ Ταράσιου (784-806) παραμένει ἀνέκδοτο. Ἀναφορὲς σε αὐτὸ ἔγιναν ἀπὸ ἀρκετοὺς μελετητῆς. Βλ. ἐνδεικτικὰ Θεοχάρης Δετοράκης, «Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς πόλεως Ἡρακλείου», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 43 (1977-1978), σ. 188-229, ἐδῶ σ. 217· ὁ ἴδιος, «Τὰ βυζαντινὰ ονειροκριτικὰ. Δύο νέα χειρόγραφα», *Παλίμψηστον* 16 (1996), σ. 65-74, ἐδῶ σ. 72-73 καὶ Steven M. Oberhelman, *Dreambooks in Byzantium. Six Onirocritica in Translation with Commentary and Introduction*, Burlington, Ashgate, 2008, σ. 17.— Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ εὐχαριστῶ τὸν κλασικὸ φιλόλογο Steven M. Oberhelman γιὰ τὴν ἀποστολὴ βιβλιογραφίας που δὲν ἦταν διαθέσιμη σε κυπριακὲς βιβλιοθήκες.

¹⁷ Π. Κ. χφ., σ. 17, ἀρ. 39, στίχ. 15-16. Πρβλ. στο ἴδιο, σ. 20, ἀρ. 74 καὶ Ada Adler (ἐπιμ.), *Suidae Lexicon*, 5 τόμ., Στουτγάρδη, B. G. Teubner, 1989-1994, (= *Lexicographi Graeci*, 1), ἐδῶ τ. II, σ. 495, ἀρ. 4028,

έδειξε ο Γεώργιος Χ. Παπαχαραλάμπους ο Καρίδης αξιοποίησε και άλλες πηγές εκτός από τις παραπάνω: τα *Ονειροκριτικά* των Αστράμψυχου (9^{ος}-10^{ος} αιώνας) και Αχμέτ (10^{ος}-11^{ος} αιώνας), το *Ονειροκριτικό* του Πατριάρχη Γερμανού (10^{ος}-14^{ος} αιώνας), και ένα *Ονειροκριτικό* του οποίου το κείμενο γνωρίζουμε σήμερα από τον κώδικα Paris. Gr. 2511 (περ. 1400). Τα αποτελέσματα της έρευνας του Γ. Χ. Παπαχαραλάμπους εξέτασε και επιβεβαίωσε και η δική μας έρευνα.¹⁸ Επιπλέον, η δική μας έρευνα έφερε στην επιφάνεια νέα στοιχεία τα οποία συμπληρώνουν τις πηγές του Καρίδη για το ονειροκριτικό του χειρογράφου. Η μελέτη των ονειροκριτικών που συντάχθηκαν τόσο κατά τη Βυζαντινή περίοδο όσο και κατά τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας και η σύγκριση του κειμένου τους με τον κώδικα Καρίδη έδειξε ότι ο Λαρνακιώτης λόγιος γνώριζε, εκτός από τα πιο πάνω ονειροκριτικά τα *Ονειροκριτικά* του Ψευδο-Δανιήλ (6^{ος}-7^{ος} αιώνας) και του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1392-1425), καθώς και το έμμετρο *Ονειροκριτικό* του Αναστάσιου Γόρδιου (1654-1729).¹⁹

Τα αποσπάσματα που περιλαμβάνουν προγνώσεις για τα έτη 1744-1799, όπως πληροφορούμαστε από τον τίτλο «Προγνωστικά τῶν χρόνων, μεταφρασθέντα ἐκ τῆς Ἰταλικῆς γλώσσης», αποτελούν διασκευή-μετάφραση ενός ιταλικού κειμένου-πηγής στα ελληνικά.²⁰ Στα αποσπάσματα αυτά, η αναφορά του ονόματος του προσωκρατικού φιλοσόφου Δημόκριτου (460; π.Χ.-370 π.Χ.) —«ὁ δημόκριτος λέγει, ὅτι»— δηλώνει μία περαιτέρω πηγή, η οποία χρησιμοποιήθηκε για προγνώσεις που αφορούν διάφορα καιρικά φαινόμενα. Ενώ η ιταλική πηγή, που αναφέραμε ή κάποια ελληνική της μετάφραση δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπιστεί, η σύγκριση των χωρίων του κώδικα Καρίδη με το έργο με τίτλο «Δωδεκαετηρὶς τοῦ Διός, καὶ ὅσα ἀποτελεῖ περιπολεύων τοὺς δώδεκα οἴκους τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου. Ζωροάστρου» που συμπεριλαμβάνεται στα *Γεωπονικά*,²¹ μια

στίχ. 29.— Αναφορικά με τα παραπάνω *Ονειροκριτικά* βλ. ενδεικτικά Steven M. Oberhelman, «Prolegomena to the Byzantine *Oneirocritica*», *Byzantion* 50/2 (1980), σ. 487-503, εδώ σ. 492· Δετοράκης, «Τα βυζαντινά ονειροκριτικά», σ. 68-69, 71-72 και Oberhelman, *Dreambooks in Byzantium*, σ. 6-11, 24.

¹⁸ Βλ. Artemidorus Daldianus και Achmet Sereimi F., *Artemidori Daldiani & Achmetis Sereimi F. Oneirocritica Astrampsychi et Nicephori versus etiam Onirocritici. Nicolai Regaltii ad Artemidorum Notae*, Lutetiae Apud Marcum Orry, 1603· Franz Drexl, «Das Traumbuch des Patriarchen Germanos», *Λαογραφία* 7 (1923), σ. 428-448 και Armand Delatte, *Anecdota Atheniensia*, 2 τόμ., Παρίσι, H. Vaillant-Carmanne, 1927, εδώ τ. I, σ. 527-545 αντίστοιχα. Πρβλ. Παπαχαραλάμπους, «Ονειροκριτικά», σ. 77, 84-110, αρ. 1-187.

¹⁹ Βλ. ενδεικτικά Π. Κ. χφ., σ. 23, 22 και 23, αρ. 100 και 94-95 αντίστοιχα. Πρβλ. Franz Drexl, «Das Traumbuch des Propheten Daniel Nach dem Cod. Vatic. Palat. Gr. 319», *Byzantinische Zeitschrift* 26 (1926), σ. 290-314, εδώ σ. 309, αρ. 249· Delatte, *Anecdota Atheniensia*, τ. I, σ. 511-524, εδώ σ. 517, φ. 317^r, στίχ. 14-16· Σπυρίδων Λάμπρος, «Βίος Ευγένιου Ιωαννουύλιου του Αιτωλού υπό του Αναστάσιου Γορδίου», *Νέος Ελληνομνήμων* 4 (1907), σ. 27-82, εδώ σ. 82 και Καρανάσιος, «Προλεγόμενα», σ. 37.

²⁰ Π. Κ. χφ., σ. 35, αρ. 230, στίχ. 1-4.

²¹ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 36, αρ. 230, στίχ. 13. Πρβλ. Bassus Cassianus Scholasticus, «Δωδεκαετηρὶς τοῦ Διός, καὶ ὅσα ἀποτελεῖ περιπολεύων τοὺς δώδεκα οἴκους τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου. Ζωροάστρου», στο: *Geoponica Sive Cassiani Bassi Scholastici. De re Rustica Eclogae*, έκδ.: Heinrich Beckh, Λιψία, B. G. Teubner, 1994, (= Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), σ. 21-28.—

συλλογή ερασιματών από έργα που αποδίδονται στον σχολαστικό φιλόσοφο Cassianus Bassus (τέλη του 6^{ου} αρχές του 7^{ου} αιώνα), και στα οποία περιλαμβάνονται κάποιες απόψεις του Δημόκριτου για καιρικά φαινόμενα, τεκμηρίωσε την προέλευση των χωρίων του κώδικα από τα δύο φορές εκδομένα κατά τον 18^ο αιώνα (το 1704 και το 1781) *Γεωπονικά*.²²

Ο τίτλος «ή παροῦσα βίβλος περιέχει ὀράσεις τινὰς τοῦ προφήτου δανιήλ, ἃς ἀπεκάλυψεν αὐτῷ ὁ θεὸς, ἐν χεῖλεσιν αὐτοῦ, ἐν ἡμέραις ἀλεξάνδρου βασιλέως, ἦντινα ἰδὼν τὶς ὀνόματι ἀλέξιος» με τον οποίον ο Καρίδης εισάγει τις προφητείες που απαντούν στον κώδικα, μας επιτρέπει να ταυτίσουμε την πηγή των χωρίων. Ο Αλέξιος που αναφέρεται στον τίτλο είναι, όπως απέδειξε ο Petrus Boudreaux, ο Βυζαντινός λόγιος Αλέξιος Βυζάντιος (1245 μ.Χ.),²³ Η έρευνά μας έδειξε ότι ο Καρίδης πιθανόν να άντλησε κάποια στοιχεία από τον κώδικα Paris. Gr. 2316 του 15^{ου} αιώνα του οποίου συγγραφέας ήταν ο Αλέξιος Βυζάντιος, ή από κάποιο άλλο χειρόγραφο με παρόμοιο περιεχόμενο.²⁴ Στο ίδιο πρόσωπο, στον Αλέξιο Βυζάντιο, θα πρέπει ίσως να αποδώσουμε και το βροντολόγιο και σεισμολόγιο που εντοπίζεται στο χειρόγραφο Καρίδη. Η πρόταξη του ονόματος του Αλεξίου («Γραφή Άλεξίου») αμέσως μετά τον τίτλο τους συνηγορεί στην υπόθεση αυτή, παρότι δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστεί το κείμενο-πηγή.²⁵

Με απόλυτη βεβαιότητα μπορούμε να προσδιορίσουμε την πηγή του αποσπάσματος που επιγράφεται «Περὶ ὀρισμοῦ τῶν ζωδίων». Οι φράσεις «γερασίμου περὶ οὐρανοῦ» και «γερασίμου περὶ ζωδίων» σε συνδυασμό με το περιεχόμενο του αποσπάσματος (πληροφορίες για τον ζωδιακό κύκλο) αποτελούν τεκμήρια που μας επιτρέπουν να

Αναφορικά με τις διάφορες απόψεις που διατύπωσε ο Δημόκριτος για τα καιρικά φαινόμενα βλ. David Sider, «Demokritos on the Weather», στο: André Laks και Claire Louguet (επιμ.), *Qu' est-ce que la philosophie présocratique? What is Presocratic Philosophy?*, Παρίσι, Presses Universitaires. du Septentrion, 2002, (= Cahiers de Philologie, 20), σ. 287-302.— Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κλασικό φιλόλογο Δημόκριτο Καλτσά (Πανεπιστήμιο Κύπρου), για τις πολύτιμες υποδείξεις του αναφορικά με την παρουσία απόψεων του Δημόκριτου στα *Γεωπονικά*.

²² Σχετικά με τις εκδόσεις των *Γεωπονικών* στον 18^ο αιώνα βλ. Hoffmann, *Bibliographisches lexikon*, τ. I, σ. 428.— Αναφορικά με το περιεχόμενο των *Γεωπονικών* καθώς επίσης και τον χρόνο συγγραφής τους βλ. λ. «Γεωπονικά», στη: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Η', σ. 304 και Φαίδων Κουκουλές, «Προλήψεις, δεισιδαιμονίες και μαγικά και δεισιδαίμονες συνήθειαι των Βυζαντινών», στο: ο ίδιος, *Βυζαντινός βίος και πολιτισμός*, 6 τόμ., Παπαζήσης, Αθήνα 1948-1973, (= Εκδόσεις του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών), εδώ τ. Α' II, σ. 123-276, εδώ σ. 124.

²³ Π. Κ. χφ., σ. 78, αρ. 266, στίχ. 1-3. Πρβλ. Petrus Boudreaux (έκδ.), *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*, τ. VIII, μέρος: III: *Codicum Parisinorum*, Βρυξέλλες, Lamertin, 1912, σ. 171. Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν άλλα στοιχεία σχετικά με τη ζωή και τη δράση του Αλέξιου Βυζάντιου.

²⁴ Βλ. ενδεικτικά. Paris. Gr. 2316, φ. 380^v-381^v, στίχ. 1-15, και 1, 2-8, 10-13, στο: Alexander Olivieri, Guilelmo Kroll, Aemygdus Martini κ.ά. (έκδ.), *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*, 12 τόμ. σε 20 μέρη, Βρυξέλλες, Lamertin, 1898-1953, εδώ: τ. VIII, μέρος: III: *Codicum Parisinorum*, εκδ.: Boudreaux, σ. 168-187 και Petropol. Bibl. Publ. gr. 575, φ. 64^v, στίχ. 12-15, στο: Olivieri, Kroll, Martini κ.ά. (έκδ.), *Catalogus*, τ. XII: *Codices Rossicos*, εκδ.: Mstislav A. Sangin, 168-187.

²⁵ Π. Κ. χφ., σ. 166, αρ. 267, στίχ. 4.

αποδώσουμε το τμήμα αυτό στον Γεράσιμο Βλάχο.²⁶ Όπως αποδεικνύει η σύγκριση των κειμένων, το απόσπασμα του κώδικα αποτελεί πιστή μεταφορά του «Κεφαλαίου Ν΄ Περί τῶν Ζωδίων» από την *Αρμονία οριστική των όντων* του Βλάχου.²⁷ Η *Αρμονία*, σύμφωνα με τον κατάλογο του Καρίδη, συγκαταλεγόταν στα έργα της βιβλιοθήκης του.

Το επόμενο που απαντά στον κώδικα είναι μία επιστολή η οποία αποδίδεται από τον τίτλο της, «πεμφθείσης παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς ῥωσσίας πέτρου τοῦ μεγάλου» στον Τσάρο Πέτρο Α΄ της Ρωσίας (1672-1725).²⁸ Η ταύτιση της πηγῆς του κειμένου αυτού δεν στάθηκε δυνατή. Οι δημοφιλείς βιογραφίες του Μεγάλου Πέτρου που εκδίδονται στον 18^ο αιώνα —μία πιθανή πηγή— δεν περιέχουν το κείμενο που μας ενδιαφέρει. Η επιστολή που αποδίδεται στον Μεγάλο Πέτρο μαζί με τις αυτόγραφες επιστολές του Πετράκη Καρίδη, τις διάφορες υποδειγματικές επιστολές και τις τυποποιημένες κατακλείδες συγκροτούν ένα σύντομο «επιστολάριο» για το οποίο θα γίνει λόγος ακολούθως.

Και στην περίπτωση του «Προσφώνηματος» στη Μεγάλη Αικατερίνη Β΄ (1729-1796), ο συγγραφέας δηλώνεται στον τίτλο. Διαβάζουμε: «παρὰ τοῦ ἱερωτάτου κ(αὶ) σοφωτάτου μητροπολίτου σλαβωνίου κ(αὶ) χερσῶνος, κυρίου εὐγενίου».²⁹ Πρόκειται βέβαια για τον Ευγένιο Βούλγαρη (1716-1806), ο οποίος τον Οκτώβριο του 1775, σε μια τελετή στην οποία ήταν παρούσα η Αικατερίνη Β΄, χειροτονήθηκε Αρχιεπίσκοπος Σλαβινίου και Χερσῶνος. Η προσφώνηση του Βούλγαρη εκδόθηκε για πρώτη φορά στα 1838 από τον Γεώργιο Αινιάνα, δηλαδή σαράντα περίπου χρόνια μετά τον θάνατο του Καρίδη.³⁰ Είναι συνεπώς βέβαιο ότι ο Λαρνακιώτης λόγιος αντέγραψε την προσφώνηση από κάποια χειρόγραφο πηγή

²⁶ Ο.π., σ. 229 και 231, αρ. 309, στίχ. 2-3 και 46 αντίστοιχα.

²⁷ Γεράσιμος Βλάχος, *Αρμονία οριστική των όντων κατά τους Έλληνες σοφούς*, Βενετία, Andrea Giuliani, 1661, σ. 89, 91. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 240, αρ. 6.

²⁸ Π. Κ. χφ., σ. 237, αρ. 314, στίχ. 1-2.

²⁹ Ο.π., σ. 239, αρ. 315, στίχ. 2-4.

³⁰ Βλ. Γεώργιος Αινιάν, «Προσφώνημα πρὸς τὴν Βασίλισσαν Β΄ Αἰκατερίναν καθ' ἣν ἡμέραν ἐχειροτονήθη ἀρχιερεὺς», στο: ο ἴδιος (επιμ.), *Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων του αοιδίμου Ευγενίου του Βουλγάρου και τινῶν ἄλλων μεταπωθέντων*, 2 τόμ., Αθήνα, Ράλλης, 1838, ἐδὼ τ. Α΄, σ. 45-46. Πρβλ. Δημήτριος Σ. Γκίνης και Βαλέριος Γ. Μέξας, *Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863. Αναγραφή των κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περιόδον ὅπου δῆποτε ἐλληνιστὶ ἐκδοθέντων βιβλίων και ἐντύπων ἐν γένει μετὰ πίνακος των εφημερίδων και περιοδικῶν της περιόδου ταύτης*, 3 τόμ., Αθήνα, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνῶν, 1939-1957, (= Πραγματεῖαι της Ακαδημίας Αθηνῶν, 11), ἐδὼ τ. Α΄, σ. 443-444, αρ. *3047.— Ενδεικτικὰ για τὴ ζωὴ και τὸ ἔργο του Βούλγαρη βλ. Βλ. ἐνδεικτικὰ Batalden, *Eugenios Voulgaris*· Γιώργος Κ. Μύαρης, «Ἰχνηλάτηση της παρουσίας του Ευγενίου Βούλγαρη στην κίνηση ιδεῶν κατὰ τὴν περίοδο του Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Πόρφυρας* 71/72 (1994-1995), σ. 84-94 και Μανώλης Πατηνιώτης, *Απόπειρες διαμόρφωσης ἐπιστημονικοῦ λόγου στον ἐλληνικὸ χώρο του 18ου αἰώνα. Αρχές της φυσικῆς φιλοσοφίας στο ἔργο του Ευγενίου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη*,

Ο τίτλος που επέλεξε να δώσει ο Καρίδης στο τμήμα με τις έμμετρες επιγραφές που αντιγράφει «στίχοι ίαμβικοί επάνω τῆς πύλης τοῦ ἁγίου κασιανουῦ» καθιστά σαφή την προέλευσή τους από τον γνωστό ναό της Λευκωσίας.³¹ Η αξία των επιγραφών που διασώζει ο Καρίδης είναι μεγάλη, καθώς αυτές οι επιγραφές αντικαταστάθηκαν από νέες το 1854, όταν πραγματοποιήθηκε μία ανακαίνιση του ναού.³²

Με απόλυτη βεβαιότητα μπορούμε να ταυτίσουμε το απόσπασμα που καταγράφει ο Καρίδης από τη *Χρηστοθήθεια* του Αντώνιου Βυζάντιου.³³ Η αναφορά στον Αντώνιο Βυζάντιο σε συνδυασμό με την παρουσία της λέξης «Χρηστοθήθεια» στο τίτλο του αποσπάσματος δεν αφήνει κανένα ενδοιασμό σε ότι αφορά την προέλευση του αποσπάσματος. Το δημοφιλές έργο του Βυζάντιου συμπεριλαμβανόταν στη βιβλιοθήκη Καρίδη. Ωστόσο, καθώς ο κατάλογός της δεν προσδιορίζει την έκδοση, δεν μπορούμε να προβούμε στη σύγκριση των κειμένων που θα ήταν απαραίτητη για να διαπιστώσουμε, αν το απόσπασμα σχετίζεται με το έντυπο της βιβλιοθήκης ή αν αντιγράφηκε από κάποια άλλη έντυπη ή χειρόγραφη πηγή στην οποία απαντούσε η *Χρηστοθήθεια*.³⁴

Η «Μετάφρασις [...] τοῦ προοφωνήματος ὁποῦ ἐξεφώνησ[ε] σαμουήλ ὁ πανιερώτατος»³⁵ θα πρέπει να συνδεθεί με τον Μητροπολίτη Κιέβου Samuil Mislawskij (1783-1796).³⁶ Η πηγή ωστόσο του κειμένου, έντυπη ή χειρόγραφη, δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστεί.

Όπως φάνηκε σε όλα τα παραπάνω κείμενα του κώδικα, ο Καρίδης φρόντισε να δηλώσει άλλοτε με άμεσο και άλλοτε με έμμεσο τρόπο την αλλότρια πατρότητα. Στο χειρόγραφο του απαντούν ωστόσο και κάποια άλλα κείμενα τα οποία, αν και δεν συνοδεύονται από ένδειξη για τον δημιουργό ή την προέλευσή τους είναι βέβαιο ότι αντλήθηκαν από κάποια πηγή. Πρώτο από αυτά τα «ξένα» κείμενα εμφανίζεται το κολοβό

Διδακτορική διατριβή, Διαπανεπιστημιακό Πρόγραμμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας, ΕΚΠΑ ΕΜΠ, Αθήνα 2001 [Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή].

³¹ Π. Κ. χφ., σ. 243, αρ. 316, στίχ. 1.

³² Παπαχαραλάμπους, «Ο Πετράκης Καρίδης», σ. 199.

³³ Π. Κ. χφ., σ. 244, αρ. 320, στίχ. 1-2.

³⁴ Βλ. Βαϊκούση, «Χρηστοθήθειες», σ. 288 (σημ. 5): Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια*, σ. 74-77 και Τερζής, *Μελέτη της εκπαίδευσης*, σ. 76. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, Πίν. 12, σ. 252-253, αρ. 45 και Ιωάννης Πατούσας, *Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική [...]*, προσφ.: Σπυρίδωνας Περούλιος, 4 τόμ., [Βενετία], Νικόλαος Γλυκής, 1795, εδώ τ. Α', σ. 421-461.

³⁵ Π. Κ. χφ., σ. 258, αρ. 321, στίχ. 1-4.

³⁶ Βλ. ενδεικτικά Marinus Antony Wes, *Classics in Russia 1700-1855. Between Two Bronze Horsemen*, Λέιντεν, E. J. Brill, 1992, σ. 71-72· Georges Florovsky, *Les Voies de la Théologie Russe*, μτφρ. στη γαλλική: Jean-Louis Palierne, Λωζάνη, L' age d' homme, 2001, σ. 131 (σημ. 91) και «Liste der Metropoliten von Kiew», στο: http://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Metropoliten_von_Kiew (πρόσβ.: 22 Νοεμβρ. 2012).

απόσπασμα που αφορά στον Τεκτονισμό.³⁷ Το κείμενο αυτό φαίνεται να συνδέεται με ένα δημοφιλές ιταλικό κείμενο το οποίο τιτλοφορείται «Mistero svelato della Setta de Liberi Muratori» και εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1776 στο έργο του Cesare Ruggiero με τίτλο *Per l' intervento del regio consigliere, e caporuota della G.C.C.C.d. Gennaro Pallante da Fiscale nella causa de' liberi muratori da trattarsi nella Suprema Giunta di Stato*.³⁸ Το γεγονός ότι δεν ξέρουμε αν ο Πετράκης Καρίδης γνώριζε ιταλικά, δεν μας επιτρέπει να διατυπώσουμε κάποια περαιτέρω υπόθεση για τη φύση της πηγής, δηλαδή για το αν ο Καρίδης μετέφρασε κάποια ιταλική πηγή του κειμένου, ή αν απλώς αντέγραψε κάποια χειρόγραφη ελληνική μετάφραση η οποία σήμερα λανθάνει.

Αλλότριας πατρότητας είναι και τα αινίγματα που εμφανίζονται στον κώδικα, τόσο εκείνα σε πεζό λόγο,³⁹ όσο και αυτά σε μορφή ερωταπαντήσεων.⁴⁰ Αν και ο ίδιος ο Καρίδης δεν αναφέρει τίποτα σχετικό με τους δημιουργούς των αινιγμάτων ή τις πηγές από τις οποίες τα άντλησε, η έρευνά μας έδειξε ότι ένας αξιόλογος αριθμός από τα πεζά αινίγματα που καταγράφει ανήκουν στους Βυζαντινούς λογίους Βασίλειο Μεγαλομούτη,⁴¹ και Μιχαήλ Ψελλό (1018-1078),⁴² και στον Πατριάρχη Αλεξανδρείας Γεράσιμο (1633-1714).⁴³ Άλλα μπορέσαμε να τα εντοπίσουμε είτε σε ανθολογίες,⁴⁴ είτε σε

³⁷ Π. Κ. χφ., σ. 7-13, αρ. 9, στίχ. 1-162.

³⁸ Χρ. Α. Ριζόπουλος, *Το χειρόγραφο της Λευκωσίας*, σ. 15-18.— Η χειρόγραφη εκδοχή του πιο πάνω κειμένου εντοπίζεται στο χειρόγραφο της Ραβέννας, αρ. 438 το οποίο εναπόκειται στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού και χρονολογείται στα 1751. Σχετικά με τη χρονολόγησή του βλ. στο ίδιο, σ. 16. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 35 (σημ. 23) και Giuseppe Dura, *Catalogo di libri antichi e rari vendibili in Napoli*, Napoli, Gaetano Cardamone, 1861, σ. 779, αρ. 15686.— Απλή αναφορά στο τεκτονικό απόσπασμα του χειρογράφου έγινε και από άλλους μελετητές. Βλ. ενδεικτικά Παπαδόπουλλος, «Προεπαναστατική παρουσία», σ. 47 και Επιφάνιος (Επίσκ. Λήδρας και Ηγ. Μαχαιρά), «Περί της εγκυκλίου του Κυπριανού κατά των φαρμασώνων», σ. 546-548.

³⁹ Π. Κ. χφ., σ. 68-71, αρ. 235-259.

⁴⁰ Ο.π., σ. 214-215, αρ. 288-302.

⁴¹ Βασίλειος Μεγαλομούτης, «Αινίγματα συντεθέντα παρά Βασιλείου του Μεγαλομούτου», στο: Fr. J. Boissonade (έκδ.), *Anecdota Graeca e Codicibus Regiis*, 5 τόμ., Παρίσι, Βασιλικό Τυπογραφείο, 1829-1833, εδώ τ. Γ', σ. 437-452. Βλ. ενδεικτικά Π. Κ. χφ., σ. 68-69, 70, 71, αρ. 237-239, 241, 251 και 255 αντίστοιχα.

⁴² Μιχαήλ Ψελλός, «Του σοφωτάτου και υπερτίμου Ψελλού προς τον βασιλέαν Μιχαήλ τον Δούκα. Αινίγματα», στο: Boissonade (έκδ.), *Anecdota Graeca*, τ. Γ', σ. 429-436. Βλ. ενδεικτικά Π. Κ. χφ., σ. 69, 70 και 71, αρ. 240, 244-245 και 253-254 αντίστοιχα.

⁴³ Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, «Πατριάρχου Αλεξανδρείας Γερασίμου του Σπαρταλιώτου αινίγματα», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 31 (1932), σ. 281-298. Βλ. ενδεικτικά Π. Κ. χφ., σ. 70, αρ. 246.

⁴⁴ *The Greek Anthology*, 5 τόμ., μτφρ. στην αγγλ.: William Roger Paton, Κέμπριτζ και Λονδίνο, Harvard University Press και William Heinemann, ⁶1979-⁸1980, (= The Loeb Classical Library, Greek Authors, 67-68, 84-86), εδώ τ. V, 14, σ. 58, αρ. 64. Πρβλ. Αθ. Ι. Σπυριδάκης, «Βυζαντινά αινίγματα», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 8 (1904), σ. 187-195· C. F. Georg Heinrici (έκδ.), *Griechisch-byzantinische Gesprächsbücher und Verwandtes aus Sammelhandschriften*, Λιψία, B. G. Teubner, 1911 passim και Κουκουλές, *Βυζαντινός βίος και πολιτισμός*, τ. Α' II, σ. 64-86. Πρβλ. Παπαχαλαράμπος, «Αινίγματα», σ. 186-192. Βλ. ενδεικτικά Π. Κ. χφ., σ. 69, αρ. 242.

χειρόγραφα⁴⁵ —μεταξύ των οποίων και μαθηματάρια της Τουρκοκρατίας—,⁴⁶ είτε σε Μηνολόγια,⁴⁷ ή ακόμη και σε διάφορες συλλογές που εκδόθηκαν στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.⁴⁸ Σε ότι αφορά τα αινίγματα υπό μορφή ερωταπόκρισης, εντοπίσαμε παραλλαγές τους μόνο σε κάποιες συλλογές που εκδόθηκαν στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.⁴⁹ Σε όλες ωστόσο τις περιπτώσεις αινιγμάτων δεν είναι εφικτό σήμερα να ανασυστήσουμε την άμεση πηγή (έκδοση ή χειρόγραφο), από την οποία ο Καρίδης άντλησε τα κείμενα. Δεν αποκλείεται άλλωστε, αφού πρόκειται εδώ για κείμενα που διαδίδονταν και μέσω της προφορικής παράδοσης, οι πηγές του Καρίδη να μην είναι —ή να μην είναι μόνο— γραπτές.

Αρχαία και κυρίως βυζαντινά πρότυπα φαίνεται να έχουν —εκτός από αρκετά αινίγματα— και ορισμένα από τα σύντομα αστρολογικά αποσπάσματα που απαντούν στον κώδικα.⁵⁰ Η διαπίστωση αυτή αφορά πρωτίστως στο απόσπασμα με τις ονομασίες των ζωδίων στα αραβικά, ειδικότερα στο χωρίο που εξετάζει την αντιστοιχία των ημερών, των μετάλλων και των πλανητών, αλλά και το χωρίο που αναφέρεται στον αστερισμό σε σχήμα φιδιού. Η έρευνά μας έδειξε ότι το απόσπασμα με τις ονομασίες των ζωδίων στα αραβικά παρουσιάζει ομοιότητες με το κείμενο του ελληνικού κώδικα Bononienses αρ. 3632, που χρονολογείται τον 15^ο αιώνα.⁵¹ Το χωρίο που εξετάζει την αντιστοιχία των ημερών και των μετάλλων άντλησε στοιχεία τόσο από την αστρολογική πραγματεία των αρχαίων φιλοσόφων Μάξιμου Τύριου (2^{ος} αιώνας) και Αμμώνιου Σακκά (3^{ος} αιώνας), όσο και από διάφορα αστρολογικά κείμενα της βυζαντινής περιόδου και από το έργο του

⁴⁵ Βλ. «Σύμμεικτο χειρόγραφο», (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα), φ. 88-91 [ταξ. αρ. MSSK3]. Νίκος Α. Βέης, «Βυζαντινά αινίγματα (Νυν το πρώτων εκδιδόμενα εκ χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος)», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 6 (1902), σ. 103-110 και Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων της Ιεράς Μονής Προυσού», *Νέος Ελληνομήμων* 10 (1913), σ. 289-321, εδώ σ. 320, αρ. 59. Βλ. ενδεικτικά Π. Κ. χφ., σ. 69, αρ. 242.

⁴⁶ Γριτσόπουλος, «Τα εν τη σχολή Δημητσάνης», σ. 160-168. Βλ. ενδεικτικά Π. Κ. χφ., σ. 70, αρ. 249.

⁴⁷ Φίλιππος Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Α. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του É. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα, Νεοελληνικές Έρευνες-Διογένης, 1973, σ. 209, 210, αρ. 168*.

⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά Σπυρίδων Εμ. Στάθη, «Κυθηραϊκά αινίγματα», *Λαογραφία* 2 (1910), σ. 330-370· Κ. Ohlert, *Rätzel und Rätzelspiele der alten Griechen*, Βερολίνο, Mayer & Müller, 1912 passim και Στίλπων Π. Κυριακίδης, «Άσματα και αινίγματα», *Λαογραφία* 8 (1921), σ. 109-152. Πρβλ. Παπαχαραλάμπους, «Αινίγματα», σ. 186-192. Βλ. ενδεικτικά Π. Κ. χφ., σ. 69, 70 και 71, αρ. 243, 251, και 259 αντίστοιχα.

⁴⁹ Βλ. Η. Θ. Κραχοσελβτσεβα (έκδ.), «Έτεροι ερωταποκρίσεις διάφοροι παρὰ ἁγίων πατέρων πάνυ ὠφέλιμοι», στο: *Addenda K Izdaniju A. Vassiliev Anecdota Graeco-Byzantina* (Μοσκόβα, 1893), Οδησσός, Έκοηομνιτσέσκα, 1898, σ. 34-38· Νικόλαος Πολίτης (έκδ.), *Παροιμιαί. Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του Ελληνικού λαού*, 4 τόμ., Αθήνα, Σακελλάριος, 1899-1902, (= Βιβλιοθήκη Μαρμασλή, 3), εδώ τ. Α', passim και Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Ηπειρωτικά», *Νέος Ελληνομήμων* 11 (1914), σ. 5-56. Βλ. ενδεικτικά Π. Κ. χφ., σ. 214, αρ. 288-290.

⁵⁰ Π. Κ. χφ., σ. 210αβ, 232αγ, 232α-233, αρ. 268, 310-311, στίχ. 1-13, 1-21 και 1-28 αντίστοιχα.

⁵¹ Βλ. Cod. Bononienses Gr. 3632, φ. 327^v, στο: Olivieri, Kroll, Martini κ.ά. (έκδ.), *Catalogus*, τ. IV: *Codices Italicos*, έκδ.: Dominicus Bassi, Franciscus Cumont, Aemygdus Martini κ.ά., σ. 39-46, εδώ σ. 44.

Κωνσταντίνου Κούμα με τίτλο *Σειρά στοιχειώδη των μαθηματικών και φυσικών επιστημών* (8 τόμ., Βιέννη 1807).⁵² Το τμήμα που αναφέρεται στον αστερισμό σε σχήμα φιδιού εμφανίζεται σχεδόν πανομοιότυπο με ένα τμήμα του αστρολογικού χειρογράφου 1275 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (19^{ος} αιώνας).⁵³ Ως προς τα υπόλοιπα αστρολογικά χωρία του κώδικα Καρίδη, το μόνο που μπορούμε να διαπιστώσουμε με ασφάλεια είναι ότι λόγω της συνάφειας (ως προς τη γλώσσα και το περιεχόμενο) που παρουσιάζουν με τα χωρία που μόλις ταυτίσαμε, θα πρέπει να τα αποδώσουμε σε έναν άλλο, άγνωστο μέχρι στιγμής, συγγραφέα και όχι στον Λαρνακιώτη λόγιο.⁵⁴

Αλλότριας πατρότητας είναι και το μοναδικό γιατροσόφι που σημειώνεται στον κώδικα.⁵⁵ Ως προς το περιεχόμενο μοιάζει με τα γιατροσόφια που περιλαμβάνονταν σε βιβλία λαϊκής ιατρικής.⁵⁶ Θα μπορούσε βέβαια να έχει αντιγραφεί από κάποιο χειρόγραφο καθώς γνωρίζουμε ότι στα τέλη του 18^{ου} αιώνα κυκλοφορούσαν στην Κύπρο χειρόγραφα που περιείχαν γιατροσόφια.⁵⁷ Το γεγονός ωστόσο ότι ο Καρίδης κατέγραψε ένα μόνο

⁵² Βλ. ενδεικτικά Μάξιμος και Αμμώνιος ο Αστρολόγος, «Τί σημαίνει ἕκαστον τῶν ζῳδίων καὶ τῶν ἀστέρων καὶ τίνων δεσπόζουσι», στο: *Maximi et Ammonis Carminum De Actionum Auspiciis Reliquiae. Accedunt Anecdota Astrologica*, ἐκδ.: Arthurus Ludwich, Λιψία, B. G. Teubner, 1877, σ. 119-122· Cod. Vat. gr. 1144, φ. 270^r, στίχ. 1-6, στο: Olivieri, Kroll, Martini κ.ά. (ἐκδ.), *Catalogus*, τ. V, μέρος: IV: *Codicum Romanorum*, ἐκδ.: Stephanus Weinstock, σ. 122· Cod. Ath. Bibl. Publ. 1275, φ. 43^v, στίχ. 1-4, 6, 9, 11, 14, 18, 21, στο: Olivieri, Kroll, Martini κ.ά. (ἐκδ.), *Catalogus*, τ. X: *Codices Athenienses*, ἐκδ.: Armandus Dellate, σ. 136· Cod. Scorial. IV Ω 22 και Cod. Matrit. Bibl. Nat. 4616, φ. 134^v και 76^v, στίχ. 1-6, 10, 17, 21, 24, 29, 29, 30, 31 και 18-26 αντίστοιχα, στο: Olivieri, Kroll, Martini κ.ά. (ἐκδ.), *Catalogus*, τ. XI, μέρος: II, *Codices Hispanienses*, ἐκδ.: K. O. Zuretti, σ. 119-123, 125-131 και Κωνσταντίνος Μιχαήλ Κούμας, *Σειράς στοιχειώδους των μαθηματικών και φυσικών επιστημών εκ διαφόρων συγγραφέων συλλεχθεισών, περιεχομένων σύνοψιν της σφαιρικής τριγωνομετρίας, και τα στοιχεία της αστρονομίας*, 8 τόμ., Βιέννη, Γεώργιος Βεντότης, 1807, ἐδώ τ. Ζ', σ. 105. Πρβλ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα*, τ. Α', σ. 222-224, αρ. 1807.53.-1807.60.

⁵³ Βλ. cod. Ath. Bibl. Publ. 1275, φ. 27^v, στο: Olivieri, Kroll, Martini κ.ά. (ἐκδ.), *Catalogus*, τ. X, σ. 127-129.

⁵⁴ Π. Κ. χφ., σ. 217-220, 220-221, 223-227 και 227-229, αρ. 303-304 και 306-308, στίχ. 1-67, 1-26, 1-107, 1-6 και 1-16 αντίστοιχα.

⁵⁵ Ο.π., σ. 233, αρ. 312, στίχ. 1-10.

⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά Γεώργιος Λουκά (ἐκδ.), *Φιλολογικαί επισκέψεις των εν τω βίω νεωτέρων Κυπρίων μνημείων των αρχαίων*, πρόλ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος, Λευκωσία, Ζαβαλλής, 1974, (= Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, 2), σ. 56-58 [φωτομηχανική ανατύπωση της α' ἐκδ. του 1874]· Νικόλαος Ε. Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό ιατροσόφιο του 19^{ου} αιώνα*, Ρέθυμνο, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 2001, σ. 83, στίχ. 2-21· Ξενοφών Π. Φαρμακίδης, *Άπαντα. Κύπρια Έπη, Κυπριακή Λαογραφία, Κύπρια Λαογραφικά Σπουδάσματα, Ιστορία της Λεμεσού*, Λευκωσία, Επιφανίου, 2000, σ. 360-361 και Ιωάννης Ιωνάς, *Γητειές. Σώμα κυπριακών επωδών*, 2 τόμ., Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2007, (= Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, 47), ἐδώ τ. Α', σ. 213-218 και τ. Β', σ. 629-645.

⁵⁷ Κύπρος Χρυσάνθης, «Παλαιογραφικά», *Κυπριακά Σπουδαί* 25 (1961), σ. 145-148, ἐδώ σ. 147.— Έκδοση του ευχολογίου πραγματοποιήθηκε από τον Θεόδωρο Παπαδόπουλλο. Βλ. Θεόδωρος Παπαδόπουλλος, «Κυπριακόν ευχολόγιον του έτους 1785», *Κυπριακά Σπουδαί* 43 (1979), σ. 1-77.— Στο άρθρο αυτό περιλαμβάνονται εξορκισμοί σε διάφορες ασθένειες χωρίς όμως να γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στο δάγκωμα φιδιού. Βλ. στο ίδιο, σ. 45-49, 51-56, αρ. 8-14, 16-17.

τέτοιο κείμενο, δείχνει ίσως ότι δεν το άντλησε από κάποια έντυπη ή χειρόγραφη συλλογή, αλλά ότι έφτασε σε αυτόν μέσω της προφορικής παράδοσης.⁵⁸

Παρότι, τα περισσότερα από τα παραπάνω τμήματα του χειρογράφου μοιάζει να έχουν ταυτιστεί με τουλάχιστον ένα πρωτότυπο κείμενο, αυτό δεν φαίνεται να επιλύει όλα τα ζητήματα πατρότητάς τους. Η ύπαρξη στις πηγές έργων τα οποία εκδόθηκαν για πρώτη φορά πολύ αργότερα από την περίοδο που έζησε και έδρασε ο Πετράκης Καρίδης, όπως για παράδειγμα το αντίγραφο του προσφωνήματος που εξεφώνησε ο Ευγένιος Βούλγαρης, μας επιτρέπει να θεωρήσουμε σχεδόν βέβαιο το γεγονός είτε ότι η προγενέστερη έντυπη πηγή λανθάνει είτε ότι όντως δεν υπάρχει κάποια προγενέστερη έντυπη πηγή αλλά ότι το τμήμα αυτό διαδόθηκε προφορικά και έτσι το έμαθε ο Καρίδης.⁵⁹ Από την άλλη, ενισχύεται η υπόθεση ότι τα περισσότερα τμήματα του χειρογράφου προήλθαν από άλλους κώδικες της εποχής, τους οποίους δεν κατορθώσαμε να εντοπίσουμε και να μελετήσουμε. Άλλωστε, δεν είναι καθόλου απίθανο κάποια από τα παραπάνω τμήματα να μην διαθέτουν άλλους γραπτούς μάρτυρες και να καταγράφηκαν στο χειρόγραφο Καρίδη από μνήμης. Σε κάθε περίπτωση όμως, η έρευνα συνεχίζεται προς όλες αυτές τις κατευθύνσεις και δεν αποκλείεται κάποτε να οδηγήσει σε συγκεκριμένα ευρήματα.

Ως προς το θέμα της χρονολόγησης των αλλότριων κειμένων, στις πλείστες των περιπτώσεων, ο ίδιος ο Καρίδης παρέχει ακριβείς χρονολογίες ή άλλες ενδείξεις που καθιστούν εφικτή τη χρονολόγηση τόσο των «ξένων» όσο και των δικών του κειμένων. Έτσι, το τεκτονικό απόσπασμα του χειρογράφου χρονολογείται γύρω στο 1754, έτος που καταγράφεται στον κώδικα τρεις σελίδες πριν από το απόσπασμα αυτό.⁶⁰ Το τμήμα αυτό όμως δεν μπορεί να χρονολογηθεί πριν το 1751, έτος που απαντά στο πρώτο κτητορικό σημείωμα του κώδικα Καρίδη και το οποίο αποτελεί και το έτος κατά το οποίο χρονολογείται ο κώδικας της Ραβέννας αρ. 438, στον οποίο εμφανίζεται μια ιταλική εκδοχή του τεκτονικού παραθέματος.⁶¹

Με αρκετά μεγάλη ακρίβεια μπορεί επίσης να χρονολογηθεί και το ονειροκριτικό τμήμα. Ως *terminus post quem* πρέπει να θεωρηθεί το 1744 που αποτελεί και την πιο πρώιμη χρονολογία που καταγράφεται στον κώδικα και εντοπίζεται αμέσως μετά από το

⁵⁸ Βλ. Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο Ιατροσοφίου», σ. 436.

⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά Κεφ. 7. Η πνευματική συγκρότηση. Β' Αναγνώσματα, κείμενα και σημειώσεις, σημ. 30.

⁶⁰ Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο Τεκτονισμός*, σ. 43. Πρβλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 51.

⁶¹ Χρ. Α. Ριζόπουλος, *Το χειρόγραφο της Λευκωσίας*, σ. 15-18. Πρβλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 50.

ονειροκριτικό απόσπασμα.⁶² Σε ότι αφορά τη χρονολόγηση των προγνωστικών, το τμήμα αυτό καλύπτει με ακρίβεια, όπως προκύπτει μέσα από τη μελέτη του τα έτη 1744-1759, 1788 και 1761-1771.⁶³ Οι παραπάνω χρονολογίες αντιστοιχούν στα ακόλουθα έτη: 1772-1787, 1760 και 1789-1799.⁶⁴

Το έτος 1700 («θετέον κατὰ τὸ: 1700»),⁶⁵ που περιλαμβάνεται στο αστρολογικό απόσπασμα με τίτλο, «Εἶδησις τοῦ προκειμένου, κ(αί) τῖς ἢ τούτου χρῆσις» μπορεί να θεωρηθεί ως *terminus post quem* για την καταγραφή του.⁶⁶ Αντίστοιχα, η καταγραφή του χρησμολογικού τμήματος με τις προφητείες του Δανιήλ τοποθετείται, βάσει των πληροφοριών που δίνονται στο ίδιο το απόσπασμα, μετά το έτος 6757 («ςψνζ»). Πρόκειται για μια χρονολογία η οποία με βάση το ρωμαϊκό σύστημα μέτρησης του χρόνου, την Ινδικτιώνα, αντιστοιχεί στο έτος 1248/9 μ.Χ.⁶⁷

Το χειρόγραφο Καρίδη παρέχει ακριβείς χρονολογικές ενδείξεις για την επιστολή του Μεγάλου Πέτρου (1^η Δεκεμβρίου 1700),⁶⁸ για το προσφώνημα του Ευγένιου Βούλγαρη (1^η Οκτωβρίου 1775),⁶⁹ αλλά και της μετάφρασης του προσφωνήματος του Μητροπολίτη Κιέβου Σαμουήλ (11^η Μαρτίου 1787).⁷⁰ Οι ημερομηνίες αυτές, καθώς και το έτος 1781 που αναφέρεται σχετικά με τις έμμετρες επιγραφές που υπήρχαν πάνω από την είσοδο της εκκλησίας του αγίου Κασσιανού, προσφέρουν τα χρονικά σημεία μετά από τα οποία χρονολογείται η καταγραφή των προαναφερθέντων τμήματα του κώδικα.⁷¹ Από την άλλη,

⁶² Βλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 49.

⁶³ Π. Κ. χφ., σ. 35, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64 και 65, αρ. 230, στίχ. 4, 38, 64, 90, 122, 155, 181, 211, 236, 268, 297, 325, 357, 375, 397, 420, 446, 467, 490, 509, 531, 550, 568, 592, 616, 638, 660 και 685 αντίστοιχα.— Στις πιο πάνω χρονολογίες ξενίζει η παρεμβολή του έτους 1788 στην πρώτη ομάδα χρονολογιών και η παρουσία του έτους 1760 στη δεύτερη ομάδα αντίστοιχα. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι πρόκειται για αβλεψία αφού η αντικατάσταση του έτους 1788 με το 1760 αποκαθιστά την αύξουσα κατά ένα έτος χρονική κλίμακα που διαφαίνεται να επιδιώκει ο συγγραφέας των προγνωστικών.

⁶⁴ Οι σχέσεις αυτές προκύπτουν από το άθροισμα του βασικού έτους (δηλαδή του κάθε ενός έτους ξεχωριστά από το διάστημα 1744-1771) με τον αριθμό εικοσιοκτώ που αφορά τον «ἀριθμὸν τῶν κύκλων τοῦ ἡλίου». Βλ. Π. Κ. χφ., σ. 35, αρ. 230, στίχ. 2-3.— Ανάλογες πρακτικές που αφορούν τον υπολογισμό των ετών εφαρμόζονται και από άλλους μελετητές καλενδαρίων. Βλ. ενδεικτικά Γ. Ι. Καργώτης, «Δύο χειρόγραφα της εν Κύπρω Ιεράς Μονῆς της Παναγίας του Μαχαιρά», *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 15 (1951), σ. μζ'-ση', ἐδὼ σ. ξστ'-ξη'.— Σύμφωνα με τον Γ. Ι. Καργώτη αυτή η περιοδικότητα που παρατηρείται στα καλενδάρια στηρίζεται στους «28 κύκλ[ους] του ηλίου εν συνδυασμῷ μετά της σελήνης, των πλανητῶν και των ζωδίων ἢ οἰκῶν του ζωδιακοῦ κύκλου ο οποίος εθεωρεῖτο παρ' ἀρχαίοις ως προϊωνίζων μελλοντικὰς μετεωρολογικὰς καταστάσεις και ως κανονίζων τον χαρακτήρα και την μοίραν των ἀνθρώπων». Βλ. στο ίδιο, σ. ξστ'.

⁶⁵ Π. Κ. χφ., σ. 218, αρ. 303, στίχ. 29.

⁶⁶ Ο.π., σ. 217-220, αρ. 303, στίχ. 1-67.

⁶⁷ Ο.π., σ. 78, αρ. 266, στίχ. 3.

⁶⁸ Ο.π., σ. 238, αρ. 314, στίχ. 39-40.

⁶⁹ Ο.π., σ. 239, αρ. 315, στίχ. 4.

⁷⁰ Ο.π., σ. 258, αρ. 321, στίχ. 4.

⁷¹ Π. Κ. χφ., σ. 243, αρ. 319, στίχ. 10.

η διάδοση της *Χρηστοθήειας* σε χειρόγραφο μορφή ογδόντα έτη πριν την πρώτη έκδοσή της, το 1780,⁷² μεγαλώνει το χρονικό άνυσμα που αφορά την καταγραφή του αντίστοιχου τμήματος στον κώδικα Καρίδη.⁷³

Τέλος, η απουσία οποιωνδήποτε στοιχείων που να καθιστούν δυνατή τη χρονολόγηση των αινιγμάτων, του βροντολογίου και σεισμολογίου, της πλειονότητας των σύντομων αστρολογικών δοκιμίων αλλά και του γιατροσοφίου περιορίζει αναγκαστικά την παρουσία τους στο χειρόγραφο στο διάστημα ανάμεσα στο 1744, την πρωιμότερη χρονολογία που εμφανίζεται στον κώδικα και του 1799 (την πιο όψιμη χρονολογία του χειρογράφου η οποία αποτελεί συνάμα *terminus post quem* του θανάτου του Καρίδη).⁷⁴

7.1.2. Κείμενα του Πετράκη Καρίδη

Ένα μικρότερο μέρος, περίπου το ένα τρίτο των κείμενων που περιλαμβάνει το χειρόγραφο Καρίδη, είναι έργα του ίδιου του Πετράκη. Εκτός από τα σύντομα κτητορικά σημειώματα (το πρώτο και το τέταρτο κτητορικό σημείωμα),⁷⁵ δικό του είναι το κείμενο που επέχει τη θέση προλογικού σημειώματος,⁷⁶ ο κατάλογος της βιβλιοθήκης του,⁷⁷ και τα πέντε ιαμβικά στιχουργήματα.⁷⁸ Δύο από τα στιχουργήματα αναφέρονται στη δημιουργία του χειρογράφου σημειωματαρίου,⁷⁹ ενώ τρία πραγματεύονται γεγονότα της ζωής του Πετράκη.⁸⁰ Η προσγραφή των κειμένων αυτών στον Καρίδη υπαγορεύεται από την αναφορά του ονόματός του (για παράδειγμα «Τλήμωνος πέτρου πόνος εϊμί»,⁸¹ και «Τλήμων [...] πέτρος, φίλτατος»),⁸² και από τη χρήση του πρώτου ενικού σε ρήματα (π.χ.

⁷² Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 115, αρ. 1560. Πρβλ. στο ίδιο, αρ. 1561, 1563-1567.

⁷³ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια*, σ. 75-77.

⁷⁴ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 184 και 186.

⁷⁵ Βλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 61-62.

⁷⁶ Βλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 64.

⁷⁷ Βλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 79.

⁷⁸ Ο ίδιος ο Καρίδης σε ένα από τα έμμετρα του δηλώνει ρητά πως πρόκειται για στιχούργημα: «ὄς τις τό ἀναγνώσει, τοῦτο μου τό στιχούργημα». Βλ. Π. Κ. χφ., σ. 268, αρ. 323, στίχ. 48-49.— Ο ίδιος ο Καρίδης στα περισσότερα έμμετρά του αναφέρει ότι έχουν συντεθεί σε ιαμβικό μέτρο. Βλ. ενδεικτικά στο ίδιο, σ. VI και 242, αρ. 7 και 316, στίχ. 1 και 1 αντίστοιχα.

⁷⁹ Ο.π., σ. VI, αρ. 6-7, στίχ. 1-12 και 1-10 αντίστοιχα.

⁸⁰ Ο.π., σ. 242, 266-268 και 268-270, αρ. 317 και 323-324, στίχ. 1-17, 1-51 και 1-56 αντίστοιχα.

⁸¹ Ο.π., σ. VI, αρ. 6, στίχ. 3.

⁸² Ο.π., αρ. 7, στίχ. 2-3.

«δέδωκα τήνδε βίβλον»,⁸³ «συγκαταταχθῶ»,⁸⁴ «παρακαλῶ κ.ά),⁸⁵ και σε προσωπικές αντωνυμίες.⁸⁶

Ο Πετράκης Καρίδης φαίνεται επίσης να είναι συγγραφέας ενός μικρού αριθμού επιστολών. Η αδυναμία να εντοπιστεί έστω και μία από τις επιστολές του κώδικα σε κάποια έντυπη ή χειρόγραφη πηγή,⁸⁷ παρά την παρουσία των εισαγωγικών στο αριστερό περιθώριο των σελίδων που απαντούν τα «τέλη ἐπιστολῶν»,⁸⁸ αλλά και το γεγονός ότι η επιστολή προς τον τότε Αρχιεπίσκοπο Κύπρου, μπορεί να προσγραφεί ανεπιφύλακτα στον Καρίδη,⁸⁹ παρεμβάλλεται μεταξύ άλλων υποδειγματικών επιστολών, συνηγορούν στην απόδοση των επιστολών στον Καρίδη.⁹⁰ Ο Καρίδης εξάλλου, δεν μοιάζει καθόλου αυστηρός στη χρήση των εισαγωγικών, παρότι χρησιμοποιεί παραθέματα.⁹¹ Οι επιστολές που μας απασχολούν συγκροτούν ένα σύντομο «επιστολάριο». Παρότι ο ίδιος δεν αναφέρει πουθενά οποιαδήποτε πρόθεσή του να συντάξει κάποιο «επιστολάριο» και παρά το γεγονός ότι οι επιστολές που παρατίθενται δεν καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος του αυτόγραφου τμήματος του κώδικα (καλύπτουν συνολικά δέκα σελίδες), το είδος και το περιεχόμενο των επιστολών μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι συνιστούν ένα «επιστολάριο». Σε αυτό περιλαμβάνονται δύο προσωπικές επιστολές του Πετράκη Καρίδη, οι οποίες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «επιστολές ειδήσεως»,⁹² και πέντε

⁸³ Ο.π., στίχ. 3.

⁸⁴ Ο.π., στίχ. 9.

⁸⁵ Ο.π., σ. 242, αρ. 317, στίχ. 8. Πρβλ. ενδεικτικά στο ίδιο, σ. 242, 266, 268 και 269, αρ. 317 και 323-324, στίχ. 13 και 15, 9 και 11, 14, 39 αντίστοιχα.

⁸⁶ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 242, 266 και 268, στίχ. 12 και 14, 9 και 18-19 αντίστοιχα.

⁸⁷ Βλ. ενδεικτικά Θεόφιλος Κορυδαλεύς, *Περί επιστολικών τύπων [...]*, 2 τόμ., (εκδ.), Λονδίνο, G. S., 1625· Μήλιας, *Επιστολάριον*· Συνέσιος Κυρήνης, *Επιστολάριον του σοφωτάτου Συνεσίου, επισκόπου Κυρήνης [...]*, [Βενετία], Νικόλαος Γλυκής, 1782· Βασίλειος Τζεουχαρής, *Επιστολάριον εκ διαφόρων ερανισθέν [...]*, [Κωνσταντινούπολη], Τυπογραφείο Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, 1804 και *Το επιστολάριον του cod. Taurin Gr. LXIV.C.III 7, χ.τ., χ.ε., χ.χ.* [Ανάτ. από περ. *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 42 (1975-1976)].— Από τη θέση αυτή ευχαριστώ θερμά τον φιλόλογο και ερευνητή στο Κέντρο Ερευνας του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών Χαρίτωνα Καρανάσιο που μελέτησε το «επιστολάριο» του Καρίδη και επιβεβαίωσε τα συμπεράσματά μου.

⁸⁸ Βλ. ενδεικτικά Π. Κ. χφ., σ. 14, αρ. 10 και 11.

⁸⁹ Ο Καρίδης υπογράφει την επιστολή με το πλήρες ονοματεπώνυμό του: «ὁ τῶν θεραπόντων ἐλάχιστος ἀλλ' εὐγνώμων Πέτρος καρίδης». Βλ. Π. Κ. χφ., σ. 75, αρ. 264, στίχ. 39-40.

⁹⁰ Βλ. Κεφ. 7. Η πνευματική συγκρότηση. Β' Αναγνώσματα, κείμενα και σημειώσεις, σμμ. 96-97.

⁹¹ Εξάιρεση θα πρέπει να αποτελεί η παρουσία των εισαγωγικών σε ένα από τα αινίγματα που κατέγραψε. Βλ. Π. Κ. χφ., σ. 71, αρ. 259, στίχ. 1-18. Πρβλ. ενδεικτικά την περίπτωση του Βούλγαρη στην *Ἐκθεσιν της Ταυρικής χερσονήσου*. Βλ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Προλογικό σημείωμα», στο: Ευγένιος Βούλγαρης, *Ἐκθεσιν της Ταυρικής Χερσονήσου ἡτοι της λεγομένης Μικρᾶς Ταταρίας*. Ἐκδοση ἀπό τον αυτόγραφο κώδικα MSCR. DRES. DA 54, έκδ. και επίμετρ.: Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Αθήνα, Ιδεόγραμμα, 2008, σ. 9-11, εδώ σ. 10.

⁹² Π. Κ. χφ., σ. 74-75 και 240-241, αρ. 264 και 316, στίχ. 1-40 και 1-19 αντίστοιχα.— Αναφορικά με τις επιστολές «ειδήσεως» Βλ. ενδεικτικά Μήλιας, *Επιστολάριον*, σ. 118-120.

συνολικά υποδείγματα επιστολών μεμπτικού,⁹³ ευχαριστήριου,⁹⁴ απολογητικού,⁹⁵ αιτητικού,⁹⁶ και φιλικού χαρακτήρα αντίστοιχα,⁹⁷ αλλά και ορισμένοι εύσχημοι τρόποι με τους οποίους μπορούσε να ολοκληρώσει κανείς μια εκτενή επιστολή.⁹⁸ Μέσα από τις πέντε υποδειγματικές επιστολές που παραθέτει στον κώδικα, καθώς και μέσα από τις τυποποιημένες κατακλείδες επιστολών ο Καρίδης αποθήκευε για τον εαυτό του ή για τον τυχόν αναγνώστη υποδείγματα που θα μπορούσαν να τον καθοδηγήσουν στη σύνταξη νέων επιστολών για ποικίλες αφορμές και περιστάσεις της κοινωνικής ζωής (εθιμοτυπία, πρακτικές ανάγκες επικοινωνίας και ενημέρωσης).⁹⁹ Αντίθετα από τα επιστολόγια της εποχής,¹⁰⁰ ο Λαρνακιώτης λόγιος δεν ασχολείται διόλου με θεωρητικά ζητήματα της επιστολογραφίας.

Η συγκρότηση αυτού του σύντομου επιστολαρίου από τον Καρίδη ανταποκρίνεται στις συνηθισμένες πρακτικές του 18^{ου} αιώνα. Η δημιουργία ενός χειρογράφου επιστολαρίου στο οποίο συμπεριλαμβάνονται και ιδιωτικές επιστολές δεν ήταν άγνωστη στους κύκλους των λογίων της εποχής. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Νικολάου Καρατζά ο οποίος μετέτρεψε ένα ιδιωτικό αρχείο αλληλογραφίας σε επιστολόγιο κατά τον 18^ο αιώνα.¹⁰¹ Επηρεασμένος προφανώς και από το γεγονός ότι η επιστολογραφία υπήρξε ένα βασικό μάθημα στα ελληνικά σχολεία κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, ο Καρίδης προσπάθησε να συντάξει ο ίδιος υποδειγματικές επιστολές σχεδόν σε όλα τα είδη των επιστολών κατά τα πρότυπα ενός εγχειριδίου.¹⁰²

Εκτός από τα σύντομα κτητορικά σημειώματα, το αυτόγραφο σημείωμα που επέχει τη θέση προλογικού σημειώματος στο χειρόγραφο, τον κατάλογο της βιβλιοθήκης, τα πέντε στιχουργήματα και το «επιστολόγιο», στον Πετράκη Καρίδη φαίνεται να ανήκει και ένα απλό μαθηματικό πρόβλημα για την επίλυση του οποίου εφαρμόζεται η μέθοδος της αναλογίας.¹⁰³ Παρ' όλες τις αναφορές που εντοπίζονται στη μέθοδο αυτή σε πολλά

⁹³ Ό.π., σ. 72, αρ. 260, στίχ. 2-6.— Ενδεικτικά για τον μεμπτικό χαρακτήρα των επιστολών βλ. ό.π., σ. 134-135.

⁹⁴ Ό.π., αρ. 262, στίχ. 1-11.— Αναφορικά με τον ευχαριστήριο χαρακτήρα επιστολών βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 76. Πρβλ. Σκούφος, *Ο Γραμματοφόρος*, σ. 451, αρ. 21.

⁹⁵ Π. Κ. χφ., σ. 72-73, αρ. 262, στίχ. 1-15. Βλ. Μήλιας, *Επιστολόγιο*, σ. 129-131.

⁹⁶ Ό.π., σ. 73-74, αρ. 263, στίχ. 1-17. Βλ. ό.π., σ. 97-100.

⁹⁷ Ό.π., σ. 76, αρ. 265, στίχ. 1-12. Βλ. ό.π., σ. 50-51.

⁹⁸ Ό.π., σ. 14-16 και 210α-213, αρ. 10-38 και 269-287 αντίστοιχα.

⁹⁹ Βλ. ενδεικτικά Λάππας, «Προλεγόμενα», σ. 9*-10* και 11*-12*.

¹⁰⁰ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 10*.

¹⁰¹ Μάχη Παϊζή-Αποστολοπούλου, «Ένα ιδιωτικό αρχείο αλληλογραφίας μετατρέπεται σε επιστολόγιο. Μια περίπτωση του 18^{ου} αιώνα», στο: *Έλληνες λόγιοι του 18^{ου} αιώνα*, σ. 165-197.

¹⁰² Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματικά*, σ. 79, 80. Πρβλ. Γριτσόπουλος, «Τα εν τη σχολή Δημητσάνης», σ. 140-143.

¹⁰³ Π. Κ. χφ., σ. 221-222, αρ. 305, στίχ. 1-40.

εγχειρίδια αριθμητικής και άλγεβρας που κυκλοφορούσαν κατά τον 18^ο αιώνα, σε κανένα από αυτά δεν εντοπίστηκε το μαθηματικό πρόβλημα (ή κάποιο πρότυπό του) που παραδίδει το χειρόγραφο.¹⁰⁴ Το πιθανότερο λοιπόν είναι το πρόβλημα να έχει συνταχθεί από τον ίδιο τον Πετράκη και να αντανακλά τις βασικές μαθηματικές του γνώσεις.¹⁰⁵

Τέλος, ο Καρίδης ως αντιγραφέας-ανθολόγος, αν και δεν επενέβη στα κείμενα άλλων συγγραφέων που κατέγραψε στο χειρόγραφό του, διαμόρφωσε τους τίτλους τους οποίους φέρουν τα κείμενα στον κώδικά του. Ενδεικτική για τις γενικά περιορισμένες επεμβάσεις του είναι η διαφοροποίηση στην επικεφαλίδα ενός αποσπάσματος από το έργο *Αρμονία οριστική των όντων* του Γεράσιμου Βλάχου. Αντί για τον τίτλο «Περὶ τῶν Ζωδίων» του πρωτοτύπου,¹⁰⁶ διαβάζουμε «Περὶ ὀρισμοῦ τῶν ζωδίων».¹⁰⁷

Τα κείμενα που ανήκουν στον Πετράκη μπορούν να χρονολογηθούν με σχετική ευκολία, καθώς είτε είναι χρονολογημένα από τον ίδιο, είτε περιέχουν επαρκείς ενδείξεις. Στο πρώτο κτητορικό σημείωμα εμφανίζεται το έτος 1751,¹⁰⁸ στο τέταρτο το 1754,¹⁰⁹ ενώ η επιστολή προς έναν (ανώνυμο) φίλο του χρονολογείται στα 1787.¹¹⁰ Η τελευταία αυτή χρονολογία αποτελεί μάλιστα και το όριο μετά από το οποίο συντέθηκαν τα δύο στιχουργήματα στα οποία γίνεται λόγος για τον θάνατο της συζύγου του Καρίδη.¹¹¹

Το στιχούργημα για την Παναγία του Κύκκου πρέπει να τοποθετηθεί στο διάστημα 1781-1787, καθώς εμφανίζεται στο χειρόγραφο μεταξύ κειμένων τα οποία χρονολογούνται το πρώτο στα 1781,¹¹² και το δεύτερο στα 1787.¹¹³ Βάσει των χρονολογικών ενδείξεων που απαντούν στα κτητορικά σημειώματα, τα οποία προσγράφονται στον Καρίδη, τόσο τα

¹⁰⁴ Βλ. ενδεικτικά Βασιλόπουλος, *Οδός μαθηματικής*, τ. Α', σ. 198· Johann Andreas von Segner, *Των Μαθηματικών στοιχείων αι πραγματεΐαι αι αρχαιόδεσταται*, μτφρ.: Ευγένιος Βούλγαρις, Λιψία, Emmanuel Breitkopf, 1767, σ. 77-107 και Nicolas Louis de La Caille, *Στοιχεία αριθμητικής τε και άλγεβρας*, μτφρ.: Ιωνάς Σπαρμιώτης, [Βενετία], Νικόλαος Γλυκής, 1797, σ. 420-444.

¹⁰⁵ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 110-111.

¹⁰⁶ Βλάχος, *Αρμονία*, σ. 89.

¹⁰⁷ Π. Κ. χφ., σ. 229, αρ. 309, στίχ. 1. Αναφορικά με τις επεμβάσεις των αντιγραφέων σε ένα κείμενο ενδεικτικά βλ. Monika Gomille, «Anthologies of the Early Seventeenth Century. Aspects of Media and Authorship», στο: Barbara Korte, Ralf Schneider και Stefanie Lethbridge (επιμ.), *Anthologies of British Poetry. Critical Perspectives from Literary and Cultural Studies*, Αμστερνταμ, Rodopi B. V., 2000, (= Internationale Forschungen zur Allgemeinen und Vergleichenden Literaturwissenschaft, 48), σ. 75-88, εδώ σ. 76.

¹⁰⁸ Βλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 50.

¹⁰⁹ Βλ. Κεφ. 4. Το χειρόγραφο, σημ. 51.

¹¹⁰ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 208.

¹¹¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μεταξύ της αυτόγραφης επιστολής Καρίδη προς κάποιον (ανώνυμο) φίλο του και των δύο στιχουργημάτων που αφορούν τον θάνατό της συζύγου του δεν παρατίθεται οποιαδήποτε άλλη χρονολογία βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 215.

¹¹² Π. Κ. χφ., σ. 243, αρ. 319, στίχ. 10.

¹¹³ Ο.π., σ. 258, αρ. 321, στίχ. 4.

δύο στιχουργήματα που αναφέρονται στη συγκρότηση του κώδικα όσο και το αυτόγραφο σημείωμα εν είδη προλόγου συντάχθηκαν προφανώς στο διάστημα 1751-1754.

Ενώ τα παραπάνω κείμενα μπορούν να χρονολογηθούν με απόλυτη ή αρκετή ακρίβεια, για την πλειονότητα των τμημάτων που απαρτίζουν το «επιστολάριο» (αναφερόμαστε στα πέντε υποδείγματα επιστολών —μεμπτικού, ευχαριστήριου, απολογητικού, αιτητικού και φιλικού χαρακτήρα— και στις τυποποιημένες κατακλείδες επιστολών) δεν διαθέτουμε ενδείξεις που να επιτρέπουν μία έστω και κατά προσέγγιση χρονολόγησή τους. Πολύ γενικά μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι τα κείμενα αυτά γράφτηκαν στο διάστημα 1744-1799, περίοδο κατά την οποία γράφτηκε, όπως έχουμε δείξει ολόκληρο το τμήμα του κώδικα Καρίδη που προερχόταν από το χέρι του Πετράκη. Από τη γενική αυτή χρονολόγηση, εξαιρούνται οι δύο επιστολές, αυτή που έχει ως παραλήπτη κάποιον φίλο του Καρίδη, και αυτή που, όπως δείξαμε, απευθυνόταν προς τον τότε Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Φιλόθεο. Η πρώτη επιστολή συντάχθηκε στα 1787 και η δεύτερη γράφτηκε την περίοδο 1734-1759.¹¹⁴ Τέλος, το χρονικό διάστημα 1744-1799 συνιστά το όριο μέσα στο οποίο εντάσσεται και η καταγραφή του μαθηματικού προβλήματος στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως.

7.2. Η γλώσσα των κειμένων

Το αυτόγραφο τμήμα του χειρογράφου Καρίδη, είτε αυτό αποτελεί προϊόν αντιγραφής είτε συγγραφικής δημιουργίας του Πετράκη απαρτίζεται κυρίως από ελληνόγλωσσα κείμενα. Εξαίρεση αποτελούν ορισμένα τμήματά του στα οποία εμφανίζονται αραβικές λέξεις με ελληνικούς χαρακτήρες. Αυτά εντοπίζονται στο πρώτο κτητορικό σημείωμα,¹¹⁵ και στο τμήμα με τίτλο, «Εἰς τὴν ἀράβων διάλεκτον τὰ ζώδια».¹¹⁶ Το φαινόμενο είναι αξιοπρόσεκτο, αλλά όχι ασυνήθιστο για την εποχή. Αραβικές λέξεις ή φράσεις με ελληνικούς χαρακτήρες, απαντούν και σε άλλους κώδικες με αστρολογικό περιεχόμενο, προγενέστερους του χειρογράφου Καρίδη.¹¹⁷ Η παρουσία αραβικών λέξεων οι οποίες αφορούν διαδεδομένους όρους (ονομασίες νομισμάτων και ζωδίων) δεν μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι ο Καρίδης γνώριζε την αραβική γλώσσα. Μας επιτρέπει ωστόσο, όσον αφορά στα αστρολογικά κείμενα, να διαπιστώσουμε τις επιδράσεις που έχουν δεχτεί τα

¹¹⁴ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 208 και 199 αντίστοιχα.

¹¹⁵ Π. Κ. χφ., σ. εσωτερική επιφάνεια του εμπροσθόφυλλου, αρ. 1, στίχ. 9.

¹¹⁶ Ό.π., σ. 210αβ, αρ. 268, στίχ. 1-13.

¹¹⁷ Για παράδειγμα στον Cod. Bononienses Gr. 3632 της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Sapienza στη Ρώμη. Βλ. Cod. Bononienses Gr. 3632, φ. 327^v, στο: Olivieri, Kroll, Martini κ.ά. (έκδ.), *Catalogus*, τ. IV: *Codices Italicos*, έκδ.: Bassi, Cumont, Martini κ.ά., σ. 44.

ελληνικά κείμενα αυτού του είδους καθώς επίσης και άλλα παρόμοια όπως τα βροντολόγια και τα σεισμολόγια από τις γραμματείες των ανατολικών γλωσσών.¹¹⁸

Το γεγονός ότι τα πλείστα κείμενα που απαντούν στο αυτόγραφο τμήμα του χειρογράφου Καρίδη είναι ελληνόγλωσσα δεν αποκλείει βέβαια το ενδεχόμενο κάποια από αυτά να αποτελούν μεταφράσεις-διασκευές κάποιου ξενόγλωσσου πρωτοτύπου. Με βάση τις πληροφορίες που συγκεντρώνει ο ίδιος ο Καρίδης είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι στο τμήμα του κώδικα στο οποίο εμφανίζεται μόνο ως κωδικογράφος συμπεριέλαβε τουλάχιστον δύο αποσπάσματα τα οποία αποτελούν μετάφραση-διασκευή από ένα ξενόγλωσσο κείμενο-πηγή. Πρόκειται για τα «Προγνωστικά τῶν χρόνων, μεταφρασθέντα ἐκ τῆς Ἰταλικῆς γλώσσης»,¹¹⁹ και τη «Μετάφρασι[ν] ἐκ τοῦ ῥωσικοῦ ἰδιώματος εἰς τὴν ἡμετέραν [ἀπ]λὴν διάλεκτον τοῦ προσφωνήματος ὁποῦ ἐξεφώνησ[ε] [πρ]ὸς τὴν σεβαστὴν αὐτοκρατόρισσαν, σαμουήλ ὁ πανιερώτατος τῆς κιοβίας μητροπολίτης, εἰς τὴν μητρόπολιν τῆς ἁγίας σοφίας τῆς αὐτῆς πόλεως. 1787 μαρ(τίου): 11».¹²⁰ Και στις δύο περιπτώσεις η μετάφραση μάλλον δεν εκπονήθηκε από τον ίδιο.

Σε άλλες πάλι περιπτώσεις, ο Καρίδης είτε αγνοεί ότι κάποιο κείμενο αποτελεί μετάφραση, ή δεν ενδιαφέρεται να σημειώσει την πληροφορία. Έτσι δεν γνωρίζει βέβαια ότι η *Χρηστοθήθεια* του Βυζάντιου αποτελεί μετάφραση-διασκευή πιθανότατα από το λατινικό έργο με τίτλο *De civilitate morum puerilium* (1526) του Εράσμου (1466;-1536) αφού δεν εντοπίζεται κανένα σχετικό στοιχείο,¹²¹ ενώ δεν ενδιαφέρεται να σημειώσει ότι η *Αρμονία οριστική των όντων* είναι δίγλωσση.¹²²

Σχετικά με τα ελληνικά κείμενα που γράφτηκαν ή στιχουργήθηκαν από τον ίδιο τον Πετράκη Καρίδη, διαπιστώνουμε ότι η γλώσσα που χρησιμοποιεί εξαρτάται από το είδος των κειμένων που γράφει. Η γλώσσα των στιχουργημάτων που αφορούν βιώματά του, για παράδειγμα είναι δημώδης, ενώ σε πιο «επίσημα» είδη, όπως για παράδειγμα οι επιστολές,

¹¹⁸ Η παραπάνω υπόθεση βασίστηκε στην εκτίμηση που διατύπωσε ο Igor Ševčenko σύμφωνα με την οποία η παρουσία αραβικών λέξεων στα βροντολόγια και σεισμολόγια συνδέεται με αραβικά κείμενα-πηγές. Βλ. Igor Ševčenko, «Επιστημονικά και ψευδοεπιστημονικά βυζαντινά κείμενα στους ορθόδοξους Σλάβους. Παρατηρήσεις γύρω από τη διάδοσή τους», *Βυζαντινά* 13₂ (1985), σ. 1221-1251, εδώ σ. 1246.

¹¹⁹ Π. Κ. χφ., σ. 35-65, αρ. 230, στίχ. 1-693.

¹²⁰ Ό.π., σ. 258-259, αρ. 321, στίχ. 1-32.

¹²¹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 66 και Βαϊκούση, «Χρηστοθήθειες», σ. 298 (σημ. 44). Πρβλ. Πατούσας, *Εγκυκλοπαίδεια Φιλολογική*, τ. Α΄, σ. 423.— Στο σημείο αυτό δεν θα σχολιαστεί η πιθανή υπόθεση που αφορά την ύπαρξη κάποιας μεταφρασμένης από τα ιταλικά ελληνικής πηγής, στην οποία να απαντούσε το τεκτονικό απόσπασμα του κώδικα λόγω του γεγονότος ότι απουσιάζουν οι μάρτυρες που να το επιτρέπουν.

¹²² Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 58.

ή τα κτητορικά σημειώματα διακρίνεται από μία τάση προς τους αρχαϊσμούς. Η χρήση για παράδειγμα των ρημάτων «Συντεθὲν κ(αί) συνηρισθὲν» στο τέταρτο κτητορικό σημείωμα,¹²³ της μετοχής «Τοῖς ἐντευξομένοις», στο σημείωμα που επέχει θέση προλογικού σημειώματος και στο ένα από τα δύο στιχουργήματα που αναφέρονται στη συμβολή του Καρίδη για τη δημιουργία του χειρογράφου σημειωματαρίου αναγνωσμάτων,¹²⁴ του επιθέτου «ὄλβιος» ή του εμπρόθετου «πρὸς ὑμᾶς» στις υποδειγματικές επιστολές,¹²⁵ του ρήματος «ἐρῶσθω» ή «ἔρῶσο» που εντοπίζεται στις τυποποιημένες κατακλείδες,¹²⁶ αλλά της φράσης για παράδειγμα «καύχημα τῶν χριστιανῶν, μάλιστα τῶν κυπρίων, σὺ εἶσαι παναγία μου, κ(αί) δόξα τῶν ἁγίων» που συνέθεσε ο Καρίδης για την Παναγία του Κύκκου επιβεβαιώνουν τις πιο πάνω παρατηρήσεις.¹²⁷ Η γλώσσα του Καρίδη όταν αυτός τείνει να υιοθετήσει ένα λογιότερο ιδίωμα πλησιάζει συχνά τη γλώσσα των τμημάτων που έχει συμπεριλάβει στο αυτόγραφο σημειωματάριό του.¹²⁸

7.3. Ειδολογική κατάταξη

Αν κατηγοριοποιήσουμε ειδολογικά τα κείμενα του κώδικα που προέρχονται από το χέρι του Πετράκη Καρίδη, είτε αυτά είναι δικά του είτε όχι, ακολουθώντας τις συμβατικές κατηγορίες που έχει προτείνει ο Φίλιππος Ηλιού για τα έντυπα —τις ίδιες δηλαδή κατηγορίες που εφαρμόσαμε στην ανάλυση του περιεχομένου της βιβλιοθήκης του Καρίδη— θα εντοπίζαμε τέσσερις συμβατικές κατηγορίες, τα φιλοσοφικά, τις χρηστοθήειες, τις πρακτικές γνώσεις και τα «διάφορα» και θα είχαμε την εικόνα που ακολουθεί.¹²⁹

Η κατηγορία των φιλοσοφικών κειμένων θα εμφανιζόταν ισχνή. Ουσιαστικά δεν έχει να παρουσιάσει παρά το απόσπασμα για τον Τεκτονισμό.¹³⁰ Το κείμενο αυτό, παρά το αντιτεκτονικό του περιεχόμενο, καθώς θεματοποιεί σημαντικά κοινωνικά αιτήματα, δηλώνει μία επαφή με νεωτεριστικές τάσεις της εποχής.¹³¹ Ας θυμηθούμε εδώ ότι και σε

¹²³ Π. Κ. χφ., σ. V, αρ. 5, στίχ. 5.

¹²⁴ Ο.π., σ. VII και V, αρ. 8 και 6, στίχ. 1 και 4 αντίστοιχα.

¹²⁵ Ο.π., σ. 72, αρ. 260 και 262, στίχ. 6 αντίστοιχα.

¹²⁶ Βλ. ενδεικτικά ό.π., σ. 14 και 15, αρ. 10, 15, 19-20, 22, 24, 27 και 31 αντίστοιχα.

¹²⁷ Ο.π., σ. 242, αρ. 317, στίχ. 4-5.

¹²⁸ Ο.π., σ. 18, αρ. 43 και 51, στίχ. 1 αντίστοιχα. Πρβλ. στο ίδιο, αρ. 47, στίχ. 2.

¹²⁹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 87-88 και 90 αντίστοιχα.

¹³⁰ Βλ. Κεφ. 7. Η πνευματική συγκρότηση. Β' Αναγνώσματα, κείμενα και σημειώσεις, σημ. 38.

¹³¹ Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο Τεκτονισμός*, σ. 35-36.

άλλες περιπτώσεις —με χαρακτηριστικότερο το παράδειγμα του Βολταίρου— το ελληνικό κοινό είχε έρθει σε επαφή με τη νεωτεριστική σκέψη της εποχής όχι απευθείας, διαβάζοντας δηλαδή τα κείμενα των Διαφωτιστών στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση, αλλά έμμεσα, δια της κριτικής που ασκήθηκε σε αυτά από τους αντιπάλους του Διαφωτισμού. Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτη είναι η ανάπτυξη στο απόσπασμα που καταγράφεται στο χειρόγραφο Καρίδη της αρχής της ανεξιθρησκείας, δηλαδή της αρχής της θρησκευτικής ανοχής, της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, η οποία αποτελούσε ένα από τα θεμελιώδη και πρωταρχικά «αξιώματα ή κεφάλαια» του Τεκτονισμού το οποίο μάλιστα απαντά ήδη το 1723 στα *Συντάγματα* του Anderson και ταυτόχρονα όπως είναι γνωστό, ένα κεντρικό αίτημα του Διαφωτισμού.¹³²

Σε ότι αφορά το απόσπασμα από τη *Χρηστοθήθεια* του Βυζάντιου στον κώδικα, το οποίο εκτείνεται από το «Προοίμιον» του έργου μέχρι και τις αρχές του τρίτου κεφαλαίου,¹³³ αυτό τοποθετείται ειδολογικά στην κατηγορία των χρηστοθητιών, όχι μόνο λόγω του τίτλου του έργου του Βυζάντιου, αλλά και επειδή στο απόσπασμα που επέλεξε ο Καρίδης ηθικά διδάγματα, που αφορούν κυρίως τις σχέσεις του ανθρώπου με τον Θεό,¹³⁴ συνυπάρχουν με «οδηγίες για κόσμια κοινωνική συμπεριφορά».¹³⁵ Η παρουσία του αποσπάσματος αυτού στον κώδικα Καρίδη δεν είναι ανεξάρτητη από την ανατίμηση της επίγειας ευδαιμονίας και τη συνακόλουθη μέριμνα για τη ρύθμιση των ανθρωπίνων σχέσεων, που χαρακτηρίζει τον Διαφωτισμό και αποτυπώνεται στη μεγάλη διάδοση των χρηστοθητιών.

Αξίζει να σταθούμε λίγο περισσότερο στο απόσπασμα από τη *Χρηστοθήθεια*, καθώς το έργο του Βυζάντιου συμπεριλαμβανόταν στα βιβλία της συλλογής Καρίδη.¹³⁶ Η παρουσία ενός αποσπάσματος της *Χρηστοθήθειας* στον κώδικα ενδέχεται να συνδέεται με τον παιδαγωγικό προσανατολισμό του έργου και την αναγνώριση της αξίας του από τον

¹³² Ο.π., σ. 45.— Η σημασία της αναφοράς στην αρχή της ανεξιθρησκείας αποκαλύπτεται εάν αναλογιστούμε ότι οι σημειώσεις του Καρίδη περί της ελευθερίας της πίστης γράφονται τουλάχιστον δεκαπέντε χρόνια πριν από «την έκδοση του “Σχεδιάσματος περί της ανεξιθρησκείας” (1768) του Ευγένιου Βούλγαρη, το οποίο εισήγαγε στα ελληνικά τη λέξη “ανεξιθρησκεία”». Βλ. στο ίδιο. Πρβλ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 74, 414, 466 (σημ. 14)· Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική σκέψη του Ευγένιου Βούλγαρη», *Τα Ιστορικά* 12-13 (1990), σ. 167-178, εδώ σ. 171· Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 64-65 και Παναγιώτης Δ. Τσολιάς, *Η κριτική της θρησκείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Χαλάνδρι, Προσκήνιο, 2010, σ. 38-42.— Σχετικά με την κριτική που ασκήθηκε στον Βολταίρο ενδεικτικές αναφορές γίνονται από τον Κ. Θ. Δημαρά (*Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 147, 153-154, 156-159, 161-165).

¹³³ Πατούσας, *Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική*, τ. Α', σ. 423-435, § α'-μστ'. Πρβλ. Κεφ. 7. Η πνευματική συγκρότηση. Β' Αναγνώσματα, κείμενα και σημειώσεις, σημ. 11.

¹³⁴ Πατούσας, *Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική*, τ. Α', σ. 425-427, § α'-στ'. Πρβλ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια*, σ. 71.

¹³⁵ Ο.π., σ. 428-435, § ζ'-μστ'. Πρβλ. ό.π.

¹³⁶ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 268.

δάσκαλο Καρίδη.¹³⁷ Οπωσδήποτε δηλώνει και την επιθυμία του να γνωστοποιήσει το περιεχόμενο της *Χρηστοθήειας* στους πιθανούς αναγνώστες του κώδικα-σημειωματαρίου του. Φαίνεται μάλιστα ότι ο Καρίδης σκόπευε να παραθέσει ένα μεγαλύτερο απόσπασμα από τη *Χρηστοθήεια*. Η ύπαρξη της συλλαβής «τρε[:]» στην κάτω όα της τελευταίας σελίδας του αποσπάσματος από τη *Χρηστοθήεια*,¹³⁸ η οποία με βάση το εκδομένο κείμενο της *Χρηστοθήειας* αποτελεί συλλαβή της μετοχής «προτρεπόμενον»,¹³⁹ σε συνδυασμό με τις δύο άδειες σελίδες που έπονται του τμήματος αυτού στηρίζουν την παραπάνω υπόθεση.¹⁴⁰

Εκτός από τα παραπάνω είδη κειμένων στον κώδικα Καρίδη εντοπίζονται και κείμενα τα οποία θα μπορούσαν να ενταχθούν στην ειδολογική κατηγορία των πρακτικών γνώσεων. Αυτά καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος του χειρογράφου. Η διαπίστωση αυτή — εκ πρώτοις όψεως τουλάχιστον— φαίνεται ότι έρχεται σε αντίθεση με το μικρό ποσοστό που συγκεντρώνουν τα έργα αυτού του είδους στον κατάλογο της βιβλιοθήκης του Καρίδη.¹⁴¹ Στην ειδολογική κατηγορία των έργων πρακτικών γνώσεων ανήκουν το ονειροκριτικό τμήμα, τα προγνωστικά, οι προφητείες (κυρίως για φυσικά φαινόμενα), το βροντολόγιο και το σεισμολόγιο, το απόσπασμα από την *Αρμονία* του Γεράσιμου Βλάχου, τα σύντομα αστρολογικά χωρία, το γιατροσόφι, καθώς επίσης το «επιστολάριο» που φαίνεται να συγκρότησε ο Λαρνακιώτης λόγιος, και το μαθηματικό πρόβλημα.¹⁴² Εξάλλου, η ποικιλία των έργων με πρακτικό προσανατολισμό, που ο Φίλιππος Ηλιού περιέλαβε στην κατηγορία αυτή, σε συνάρτηση με τον πρακτικό χαρακτήρα των παραπάνω κειμένων αλλά και με τις ομοιότητες ως προς τη λειτουργία και το περιεχόμενο με τα κείμενα που ενέταξε ο Ηλιού στην παραπάνω κατηγορία μας οδήγησαν να εντάξουμε όλα τα προαναφερθέντα κείμενα στις πρακτικές γνώσεις.¹⁴³

Ανάμεσα στις πρωτοβάθμιες επιστημονικές γνώσεις, που κληροδότησε, η Αρχαιότητα και το Βυζάντιο στην σκέψη του 18^{ου} αιώνα,¹⁴⁴ θα πρέπει να συμπεριλάβουμε εκείνες που

¹³⁷ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 273-274.

¹³⁸ Π. Κ. χφ., σ. 255, αρ. 320, στίχ. 280.

¹³⁹ Αντώνιος Βυζάντιος, *Χρηστοθήεια. Προς διακόσμησιν ηθών των νέων πάνυ λυσιτελής*, Βενετία, Πάνος Θεοδοσίου, ¹⁰1803, σ. 19, §. μστ΄.

¹⁴⁰ Το τμήμα που αφορά την *Χρηστοθήεια* ολοκληρώνεται στη σελίδα 255 και το αντίγραφο από το προσφώνημα του Ευγένιου Βούλγαρη ξεκινά στη σελίδα 258.

¹⁴¹ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 280.

¹⁴² Βλ. Κεφ. 7. Η πνευματική συγκρότηση. Β΄ Αναγνώσματα, κείμενα και σημειώσεις, σημ. και 103 αντίστοιχα.

¹⁴³ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 281.

¹⁴⁴ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 284.

περιέχονταν στα ονειροκριτικά,¹⁴⁵ προγνωστικά, προφητικά-χρησιμολογικά έργα (κυρίως σε αυτά τα οποία πραγματεύονταν φυσικά φαινόμενα),¹⁴⁶ και σε κείμενα όπως τα βροντολόγια και τα σεισμολόγια,¹⁴⁷ τα κείμενα αστρολογίας,¹⁴⁸ και τα γιατροσόφια.¹⁴⁹ Παρά τις όποιες αντιδράσεις εκ μέρους της Εκκλησίας και αργότερα των Διαφωτιστών,¹⁵⁰ τα έργα αυτά —που συνήθως απαντούν σε χειρόγραφη μορφή—¹⁵¹ κυκλοφορούσαν είτε

¹⁴⁵ Σε γενικές γραμμές τα ονειροκριτικά, «είναι [...] ένα κατάστιχο ή λεξικό ονείρων, στο οποίο αντιστοιχούνται τα όνειρα, οι ερμηνείες τους και τα σχετικά γεγονότα της εν εγρηγόρσει ζωής». Βλ. Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, *Αρτεμίδωρος και Φρόνυτ. Ερμηνευτικές θεωρίες και λογοτεχνικά όνειρα*, Αθήνα, Εξάντας, 2005, (= Προσεγγίσεις, 6), σ. 34. Πρβλ. Βασίλης Κάλφας, «Διάγνωση και πρόγνωση: ο Αρτεμίδωρος και η αρχαία ερμηνευτική των ονείρων», στο: Δ. Ν. Μαρωνίτης, Α. Μίσιου, Κ. Βαλάκας, *Όψεις ενυπνίου. Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, επίμ. και εισαγωγ.: Δημήτρης Κυρτάτας, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., 1993, σ. 231-258, εδώ σ. 234.

¹⁴⁶ Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 282.— Το προφητικό απόσπασμα του χειρογράφου δεν έχει σχέση με τα χρησιμολογικά κείμενα που συνδέθηκαν με τον προφητικό χίλιασμό και αφορούσαν την απελευθέρωση από τους Οθωμανούς. Αυτό έχει ως θέμα του τα φυσικά φαινόμενα.— Από τη θέση αυτή ευχαριστώ θερμά τον Θεόδωρο Ξ. Γιάγκου καθηγητή στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας του Α.Π.Θ. που μου υπέδειξε ότι το τμήμα αυτό του χειρογράφου ανήκει στην κατηγορία των χρησιμολογίων.

¹⁴⁷ Βλ. Ιωάννης Ε. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί της βυζαντινής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναράς, ⁵1987, σ. 322, αρ. 418. Πρβλ. ενδεικτικά Ševčenko, «Επιστημονικά και ψευδοεπιστημονικά βυζαντινά κείμενα», σ. 1244-1245.— Ανάλογα με το περιεχόμενο των βροντολογίων, τα σεισμολόγια περιλαμβάνουν προβλέψεις και «ερμηνείες για τους σεισμούς που παρατηρούνταν σε διάφορους μήνες ή κατά την διάρκεια της μέρας ή της νύχτας». Βλ. Γ. Κ. Γεωργιάδης, λ. «Σεισμολόγιο», στη: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΚΑ', σ. 631. Πρβλ. Στέλιος Μουζιάκης, «Το μεγάλο ενδιαφέρον για τα βιβλία εσωτερικής-υπερφυσικής αναζήτησης», περ. *Πρόσβαση* 22 (1999), στο: <http://www.i-m-attikis.gr/html/gr/prosvasis/22/01.htm> (πρόσβ.: 30 Απριλ. 2011).— Όπως επισήμανε ο Ševčenko «στην πραγματικότητα αμιγείς [...] μορφές αυτών των πραγματειών [στην Βυζαντινή περίοδο] είναι [...] σπάνιες. Έτσι, *Βροντολόγια* [...] έχουν σύνθετα κείμενα, μέσα στα οποία αναφέρονται σαν προγνωστικά στοιχεία, μαζί με τους κεραυνούς και τις αστραπές, φάσεις της σελήνης, εκλείψεις, κομήτες, διάττοντες, βροχή, χαλάζι, ουράνια τόξα και σεισμοί». Βλ. Ševčenko, «Επιστημονικά και ψευδοεπιστημονικά βυζαντινά κείμενα», σ. 1246.

¹⁴⁸ Βλ. Κεφ. 7. Η πνευματική συγκρότηση. Β' Αναγνώσματα, κείμενα και σημειώσεις, σημ. 50 και 54.— Εξαιρέση αποτελεί το τμήμα με τίτλο «Περί όρισμού τῶν ζωδίων» το οποίο απαντά στην *Αρμονία* του Γεράσιμου Βλάχου. Βλ. Κεφ. 7. Η πνευματική συγκρότηση. Β' Αναγνώσματα, κείμενα και σημειώσεις, σημ. 7 και Βλάχος, *Αρμονία*, σ. 89, 91.

¹⁴⁹ Βλ. Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο Ιατροσοφίου», σ. 436.

¹⁵⁰ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι η μελέτη των παραπάνω έργων σε γενικές γραμμές δεν φαίνεται να απασχόλησε τους λογίους της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η άποψη του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, όπως διατυπώθηκε στο *Σύνταγμα φιλοσοφίας* (1819) του: «Ἄντ'ι λοιπὸν νὰ ὄνευρευώμεθα μεταφυσικὰ ἐνύπνια, κάλλιον εἶναι νὰ ἐρευνῶμεν ὅσα δυνάμεθα νὰ μάθωμεν» είναι ενδεικτική και αιτιολογεί το μειωμένο ενδιαφέρον που παρατηρήθηκε. Βλ. Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, 3 τόμ., Βιέννη, Johann Schnierer, 1818-1819, εδώ τ. Γ', σ. 98 είναι ενδεικτική. Πρβλ. Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α' Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 285.

¹⁵¹ Βλ. ενδεικτικά Monacensis 276, φ. 5^r, στο: Olivieri, Kroll, Martini κ.ά. (έκδ.), *Catalogus*, τ. VII: *Codices Germanicos*, εκδ.: Franciscus Boll, σ. 8· Cod. Paris. gr. 2244, φ. 311^r-313^v, στο: Olivieri, Kroll, Martini κ.ά. (έκδ.), *Catalogus*, τ. VIII, μέρος: III, σ. 21· Cod. Paris. gr. 985, φ. 325^r-326^r, στο: Olivieri, Kroll, Martini κ.ά. (έκδ.), *Catalogus*, τ. VIII, μέρος: III, σ. 6· Λίνος Πολίτης και Μαρία Λ. Πολίτη (συνεργ.), *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος αρ. 1857-2500*, Αθήνα, Γραφείο Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1991, (= Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 54), σ. 21, 120, 240, 299, αρ. 1896.2, 2086.10, 2208.2, 2284.9 και Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Υπήρξαν εγχειρήματα για τη συγκρότηση ενός corpus νεοελληνικής πεζογραφίας στα έντυπα της Βενετίας (16^{ος}-18^{ος} αι.); Παρατηρήσεις και σκέψεις», στο: David Holton, Τίνα Λεοντάρη, Ulrich Moennig, Peter Vejleskov (επιμ.), *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά Συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στο*

και ως αυτοτελή συγγράμματα, όπως λόγου χάρη τα ονειροκριτικά,¹⁵² είτε περιλαμβάνονταν στα καλενδάρια ή σε άλλα έντυπα παρόμοιου τύπου έργα και σε σύμμεικτα χειρόγραφα.¹⁵³

Παρότι δεν είμαστε βέβαιοι ότι ο Καρίδης άντλησε τα αστρολογικά χωρία του κώδικα από κάποιο καλενδάριο αξίζει ωστόσο να σταθούμε λίγο σε αυτά καθώς απαντούν συχνά σε βιβλιοθήκες λογίων.¹⁵⁴ Για τα καλενδάρια και άλλα συναφή βιβλία που αρχίζουν να τυπώνονται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, ο Φίλιππος Ηλιού αναφέρει ότι, «ανταποκρίνονται σε νέες κοινωνικές ανάγκες που εμφανίζονται με την ανάπτυξη του εμπορίου και τη διαμόρφωση των νέων δομών της αστικής και μικροαστικής οικογένειας».¹⁵⁵ Τονίζοντας τις κοινωνικές λειτουργίες που αναλαμβάνουν τα έντυπα αυτά ο επιφανής ιστορικός του βιβλίου σημειώνει ότι οι πληροφορίες που περιλαμβάνονταν στα καλενδάρια, για ένα τμήμα τουλάχιστον του αναγνωστικού κοινού, συνιστούν τη μοναδική δυνατότητα που είχαν οι κάτοικοι της «επαρχίας» για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους για γνώση. Τα καλενδάρια επιτελούν διπλή λειτουργία, καθώς εξυπηρετούν από τη μια πρακτικές ανάγκες και από την άλλη τις λειτουργίες της «αντισταθμιστικής κοινωνικής εξισορρόπησης, ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του λαϊκού βιβλίου». Αποτελούν έτσι δείκτες του επιπέδου αλλά και της διαμόρφωσης των συλλογικών νοοτροπιών.¹⁵⁶

Έχοντας υπόψη μας την άποψη που διατύπωσε ο John Hedley Brooke σχετικά με την πρόσληψη της αστρολογίας στην Κεντρική Ευρώπη ήδη από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, μπορούμε να εξαγάγουμε κάποια χρήσιμα συμπεράσματα για τον 18^ο αιώνα.

η μαγεία [βάσει της οποίας ερμηνεύονταν οι επιστήμες του ανεξήγητου, όπως ήταν η αστρολογία] απείχε ελάχιστα από το να μετατραπεί σε τέχνη, σε επιστήμη, σε πρακτική ψυχολογία ή, πάνω από όλα σε θρησκεία. Το γεγονός ότι μπορούσε όντως να μετατραπεί σε επιστήμη και να προωθήσει ένα σαγηνευτικό όραμα της κυριαρχίας επί της φύσης, ανάγκασε

Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα, 23-26 Μαΐου 2002, προς τιμήν των Hans Eideneier και Arnold van Gemert, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., 2005, σ. 349-364, εδώ σ. 361.

¹⁵² Δετοράκης, «Τα βυζαντινά ονειροκριτικά», σ. 65.

¹⁵³ Καργώτης, «Δύο χειρόγραφα της Ιεράς Μονής της Παναγίας του Μαχαιρά», σ. μζ'. Κ. Δ. Τσαγγαλάς, «Η αστρολογική παράδοση των ζωδιολόγων και ωροσκοπίων», *Δωδώνη* 9 (1980), σ. 87-97, εδώ σ. 91-92· Ιωάννα Οικονόμου-Αγοραστού, «Ανέκδοτο καλαντολόγιο από σύμμικτον κώδικα του Στίλπωνος Κυριακίδου», *Λαογραφία* 33 (1982-1984), σ. 247-256, εδώ σ. 248 και Κατερίνα Κωστήου, «Η καταγραφή του χρόνου ως άλλοθι: ημερολόγιο και λογοτεχνία», στο: *Εκδοτικά. Προβλήματα και απορίες. Πρακτικά Συνεδρίου στη Μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη. Αθήνα, 16-17 Ιουνίου 2000*, Αθήνα, Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, 2002, σ. 151-159, εδώ σ. 151-152.

¹⁵⁴ Βλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 453.

¹⁵⁵ Ηλιού, *Προσθήκες*, σ. 209-210, αρ. 168*. Πρβλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Β': (Παράρτημα). *Προσθήκαι-Συμπληρώσεις-Διορθώσεις*, σ. 263-264, αρ. *683γ και Καργώτης, «Δύο χειρόγραφα της Ιεράς Μονής της Παναγίας του Μαχαιρά», σ. να'.

¹⁵⁶ Ηλιού, *Προσθήκες*, σ. 210, αρ. 168*.

τους ιστορικούς να αναθεωρήσουν τη συνήθη άποψη περί αντίθεσης μεταξύ μαγείας και ορθολογισμού.¹⁵⁷

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η παρουσία των έργων αυτών παρά τον παραδοσιακό τους χαρακτήρα μπορεί να συσχετιστεί σε έναν βαθμό τουλάχιστον με τις προσπάθειες των λογίων του 18^{ου} να αναμορφώσουν και να αναδιαρθρώσουν την παιδεία και το εκπαιδευτικό σύστημα κατά τα δυτικά ευρωπαϊκά πρότυπα.¹⁵⁸ Αποτελούν με άλλα λόγια το πρώτο δειλό βήμα με το οποίο οι λόγιοι προσπάθησαν να αναπτύξουν μια στενότερη επικοινωνία με την ευρωπαϊκή σκέψη, καθώς επίσης και να καλλιεργήσουν μιαν επιστημονική παιδεία, που θα βασιζόταν πάνω σε γνωστικά εργαλεία που τους παρείχε η σύγχρονη ευρωπαϊκή διανόηση.¹⁵⁹ Λαμβάνοντας υπόψη την απουσία οποιασδήποτε υποδομής για την ανάπτυξη των επιστημών στον ελληνόφωνο χώρο, οι προσπάθειες που συντελούνται την περίοδο αυτή με σκοπό τη διάδοση, αφομοίωση και υιοθέτηση των πνευματικών αλλαγών που σημειώθηκαν στον ευρωπαϊκό πνευματικό χώρο προσλαμβάνουν μεγαλύτερη αξία. Δείγματα των προσπαθειών αυτών εντοπίζονται μεταξύ άλλων στο ενδιαφέρον για τις αστρονομικές ανακαλύψεις και στις ιδέες περί «πληθούς των κόσμων» και στις σχετικές αντιπαραθέσεις.¹⁶⁰ Το παράδειγμα επίσης του Χίου λογίου και συγγραφέα Κωνσταντίνου Γορδάτου (1690;-1750) και της αστρονομικής του πραγματείας με τίτλο *Εγχειρίδιον περί της των σφαιρών χρήσεως* (Βενετία 1730) είναι ενδεικτικό του ενδιαφέροντος που επέδειξαν οι λόγιοι του Διαφωτισμού και για την αστρολογία. Στο έργο, ενώ επιχειρείται μία παρουσίαση στο κοινό των νέων θεωριών που αφορούσαν το ηλιοκεντρικό σύστημα δεν λείπουν οι αναφορές στα ζώδια και στον ζωδιακό κύκλο, υπογραμμίζοντας τη σχέση που υπήρχε μεταξύ της αστρονομίας και της αστρολογίας, καθώς επίσης και την απήχηση που είχαν οι δύο αυτές επιστήμες.¹⁶¹

¹⁵⁷ John Hedley Brooke, *Επιστήμη και θρησκεία. Μια ιστορική προσέγγιση*, μτφρ.: Βασιλική Βακάκη, επιστ. επιμ.-πρόλ.: Κώστας Γαβρόγλου, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., 2008, (= *Ιστορία της Επιστήμης*), σ. 86. Πρβλ. Γιώργος Κουτσακιώτης, *Αναμένοντας το τέλος του κόσμου τον 17^ο αιώνα. Ο εβραϊός μεσσίας και ο μέγας διερμηνέας*, πρόλ.: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Αθήνα, Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2011, (= *Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε.*, 120, Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών, 8), σ. 146-147.

¹⁵⁸ Καράς, «Ανάγκες και κατευθύνσεις», σ. 248. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 249-250 και ο ίδιος, «Έχουμε χρεια των επιστημών μεγάλην», σ. 39-40.

¹⁵⁹ Ο.π.

¹⁶⁰ Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, τ. Β', σ. 10. Πρβλ. Νίκος Ματσόπουλος, «Β' Η αστρονομία κατά την περίοδο 1700-1850», στο: Βλαχάκης (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών*, σ. 449-476, εδώ σ. 451-452.— Αναφορικά με τις αστρονομικές ανακαλύψεις και τις νέες θεωρίες που αφορούσαν το ηλιοκεντρικό σύστημα βλ. ενδεικτικά Παναγιώτης Κονδύλης, «Το ηλιοκεντρικό σύστημα και η πλήθος των κόσμων», στο: ο ίδιος, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 109-128· Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 258-260· Καράς, «Η δύναμη εκσυγχρονισμού», σ. 61-62 και Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 284-286.

¹⁶¹ Κωνσταντίνος Γορδάτος, *Εγχειρίδιον περί της των σφαιρών χρήσεως. Έπι δε και Πρόκλου περί Σφαιρας*, [Βενετία], Νικόλαος Γλυκής, 1730, σ. 80, 83-84. Πρβλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', σ. 188, αρ. 2520.

Η παρουσία στον κώδικα Καρίδη του τμήματος που αφορά τις αντιστοιχίες μεταξύ των ημερών της εβδομάδας, των πλανητών και των μετάλλων θα πρέπει να ερμηνευτεί μέσα στο πλαίσιο που μόλις παρουσιάσαμε, δηλαδή της προσπάθειας που σημειώνεται την περίοδο αυτή για μεταφορά αφομοίωση γνώσεων από τον ευρωπαϊκό πνευματικό χώρο, τα οποία συνδέονταν άμεσα με το πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού.¹⁶² Η αλχημεία και η αστρολογία ως επιστήμες καλλιεργήθηκαν σε παλαιότερες ιστορικές περιόδους,¹⁶³ κατά τον 18^ο αιώνα όχι μόνο δεν έχασαν τη δημοτικότητά τους, αλλά καλλιεργήθηκαν και συνδέθηκαν με την ορθολογιστική σκέψη για να εξελιχθεί η πρώτη στην επιστήμη της χημείας και η δεύτερη, ιδιαίτερα μετά τις νέες αστρονομικές ανακαλύψεις να αποχωρήσει από τη χορεία των επιστημών.¹⁶⁴ Κατά την περίοδο του Διαφωτισμού η αλχημεία συνδέθηκε σε κάποιον βαθμό με τη χημεία και την ορυκτολογία, καθώς η πρώτη υπήρξε άμεσα συνυφασμένη με τις έρευνες οι οποίες αφορούσαν τις φυσικές ιδιότητες των μετάλλων —για τη χημεία την περίοδο του Διαφωτισμού τα μέταλλα κατέχουν ιδιαίτερη θέση όχι μόνο εξαιτίας του σημαντικού τους ρόλου στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων αλλά και της ποικιλίας που εμφανίζουν κατά τη χημική ένωση και αντίδρασή τους με άλλα σώματα.¹⁶⁵

Η μεγάλη διάδοση που γνώρισαν τα γιατροσόφια την εποχή αυτή δεν χρειάζεται ιδιαίτερη εξήγηση, καθώς πρόκειται για ένα είδος κειμένων εξαιρετικά σημαντικό σε μια εποχή που η επιστήμη της ιατρικής βρισκόταν σε πολύ πρώιμο στάδιο ιδιαίτερα στον ελληνόφωνο χώρο. Τα γιατροσόφια —και τούτο είναι ενδεικτικό του παραδοσιακού χαρακτήρα τους— διαδίδονταν κυρίως μέσω χειρογράφων.¹⁶⁶ Συνήθως αποδίδονταν σε

¹⁶² Βλ. Κεφ. 7. Η πνευματική συγκρότηση. Β' Αναγνώσματα, κείμενα και σημειώσεις, σημ. 50.

¹⁶³ Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, «Ο μεταφραστής πρὸς τοὺς Ἕλληνας», στο: ο ίδιος, *Χημείας επιτομή*, 2 τόμ., Βιέννη, Γεώργιος Βεντότης, 1808, ἐδὼ τ. Α', σ. γ' -ξή', ἐδὼ σ. ι'.

¹⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά Αλέκος Παπαδημητρίου και Γιώργος Ν. Βλαχάκης, «Η εισαγωγή των ιδεών της Χημείας στον ελληνικό χώρο», στο: Βλαχάκης (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών*, σ. 407-430, ἐδὼ σ. 422 και 429 και Κεφ. 7. Η πνευματική συγκρότηση. Β' Αναγνώσματα, κείμενα και σημειώσεις, σημ. 160.

¹⁶⁵ Κούμας, «Ο μεταφραστής πρὸς τοὺς Ἕλληνας», στο: ο ίδιος, *Χημείας επιτομή*, τ. Α', σ. κε'. Πρβλ. Thomas L. Hankins, *Επιστήμη και Διαφωτισμός*, μτφρ.: Γιώργος Γκουνταρούλης, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., 1998, (= *Ιστορία και Φιλοσοφία της Επιστήμης*), σ. 122· Παπαδημητρίου και Βλαχάκης, «Η εισαγωγή των ιδεών της Χημείας στον ελληνικό χώρο», σ. 421, 422 και 429 και Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο Τεκτονισμός*, σ. 52 και 53 (σημ. 92 και 95).

¹⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνος Γκανιάτσας, *Βότανα, γιατροσόφια, κομπογιαννίται. Πρόδρομος ανακοινώσεις*, ἀνάτ. ἀπὸ περ. *Ηπειρωτική Εστία*, Ιωάννινα, χ.ε., 1972, σ. 15· Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο Ιατροσοφίου», σ. 429-438 και Γεράσιμος Η. Ρηγάτος, *Αρχαία ιατρική στη λαϊκή μας παράδοση*, Αθήνα, Βήτα, 2007, σ. 249.— Γενικά για τον εμπλουτισμό του τρόπου θεραπείας με διάφορες μαγικές πράξεις βλ. ενδεικτικά Charlotte Sophia Burne, «The Magic Art», στο: *The Handbook of Folklore*, Λονδίνο, Sidgwick & Jackson, 1914, σ. 134-151.— Ένα μεγάλο μέρος των γιατροσοφιών σε χειρόγραφο μορφή χρησιμοποιούνταν από τον λαό κυρίως ως εγχειρίδια οικιακής ιατρικής για την κάλυψη των εκάστοτε θεραπευτικών του αναγκών. Βλ. ενδεικτικά Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Μικταί σελίδες*

σπουδαίους γιατρούς της Αρχαιότητας, όπως ο Ιπποκράτης (460 π.Χ.-377 π.Χ.), ο Αλέξανδρος Τραλλιανός (525;-605;) κ.ά.¹⁶⁷ Σε αυτά εφαρμόζονταν θεραπευτικές μέθοδοι οι οποίες στηρίζονταν μόνο στην όποιου βαθμού κληρονομημένη ιατρική εμπειρία αλλά και στη δεισιδαιμονία.¹⁶⁸ Το γιατροσόφι του χειρογράφου Καρίδη, όπως συμβαίνει συνήθως με τα γιατροσόφια της εποχής, είναι γραμμένο σε δημώδη γλώσσα.¹⁶⁹

Το «επιστολάριο» του Καρίδη, όπως και τα άλλα επιστολάρια που είχαν προηγηθεί ή ακολουθήσαν, συνδυάζει παραδοσιακά και νεωτεριστικά στοιχεία. Από τη μια μεριά αναπαραγάγει και συντηρεί παραδοσιακές αξίες και ιεραρχίες από την άλλη, εισήγαγε νεωτεριστικές συνήθειες και πρακτικές της Δύσης. Καλλιεργεί τους καλούς τρόπους συμπεριφοράς που διαμορφώνονται τώρα όχι σε ένα αυλικό-αριστοκρατικό πλαίσιο, αλλά στο πλαίσιο της αστικής χρηστοήθειας.¹⁷⁰

Το ενδιαφέρον που εκδηλώνεται στον κώδικα Καρίδη για την επιστολογραφία αποτελεί μία έκφανση της γενικότερης ανάπτυξης της επιστολογραφίας στην Ευρώπη και στον ελληνικό χώρο ειδικότερα κατά τον 18^ο αιώνα. Η περίοδος του Διαφωτισμού δείχνει ιδιαίτερη αγάπη στη συγγραφή και ανάγνωση γραμμάτων ακόμη εκείνων που δεν αποστέλλονταν στην πραγματικότητα. Ειδικότερα στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, η επιστολή απέκτησε μεγάλη λογοτεχνική αξία, καθώς σχεδόν όλοι οι δημοφιλείς συγγραφείς της εποχής, όπως οι Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), Nicolas-Edme Restif de la Bretonne (1734-1806) κ.ά. συνέγραψαν τουλάχιστον ένα μυθιστόρημα το οποίο αποτελείτο είτε ολόκληρο είτε ένα τμήμα του από επιστολές. Την ίδια περίοδο, δηλαδή στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, η επιστολογραφία κατακτά σημαντική θέση στην ελληνική κοινωνία. Από τα χρόνια αυτά μας παραδίδονται όχι μόνο πολυάριθμες (σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες) επιστολές λογίων, αλλά και έργα, όπως το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* (Βιέννη 1790) του Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798), διασκευή των *Contemporaines* (1780-1786) του Restif de la Bretonne, ή το *Έρωτος αποτελέσματα*

μετ' εικόνων και εννέα παρενθέτων πινάκων. Α'. Λόγοι (1902-1905), Β'. Επιστολαί (1899-1903), Γ'. Μελέται (1874-1905), Αθήνα, Π. Δ. Σακελλάριος, 1905, σ. 493· Γκανιάτσας, *Βότανα, γιατροσόφια, κομπογιαννίται*, σ. 15· Παπαδογιαννάκης, *Κρητικό ιατροσόφιο*, σ. 13 και Ρηγάτος, *Αρχαία ιατρική*, σ. 248.

¹⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο Ιατροσοφίου», σ. 434-435 και Καραμπερόπουλος, «Ιατρική», σ. 567-568· ο ίδιος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση*, σ. 26-27. Πρβλ. Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, τ. Γ', σ. 160-215.

¹⁶⁸ Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο Ιατροσοφίου», σ. 434-435. Πρβλ. Αλέξης Πολίτης, «Η προσγραφόμενη στον Ρήγα πρώτη έκδοση του Αγαθαγγέλου. Το μόνο γνωστό αντίτυπο», *Ο Ερασιστής* 7 (1969), σ. 173-192, εδώ σ. 177.

¹⁶⁹ Παπαδογιαννάκης, «Νέο χειρόγραφο Ιατροσοφίου», σ. 436.

¹⁷⁰ Λάππας, «Προλεγόμενα», σ. 12*. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 10*, 11*. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματικά*, σ. 80 και Γιάννης Ξούριας, «Νεοελληνική επιστολογραφία. Πρώτη καταγραφή», *Τετράδια Νεοελληνικής Φιλολογίας* τχ. 2-3 (2000), σ. 7-40, εδώ σ. 15-16.

(Βιέννη 1792) των Ι. Καρατζά και Αθανάσιου Ψαλίδα (1767-1829), στα οποία η ανταλλαγή επιστολών αποτελεί ένα συνηθισμένο μοτίβο.¹⁷¹

Ανάμεσα στις επιστολές που κίνησαν το ενδιαφέρον του Καρίδη ανήκει όπως είδαμε μία που υποτίθεται ότι απέστειλε ο Μεγάλος Πέτρος Α΄ της Ρωσίας (1682-1725)¹⁷² στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικο Β΄ (1694-1702).¹⁷³ Η παρουσία της επιστολής συνδέεται ίσως με τον απόηχο στην Κύπρο των γενικότερων προσπαθειών που κατέβαλλε η Ρωσία κατά τον 18^ο αιώνα να εξασφαλίσει μία έξοδο προς τη Μεσόγειο,¹⁷⁴ καθώς σε αυτήν γίνεται αναφορά στην αποστολή του Ουκρανού πρέσβη Emelian Ukraintsef από τη Ρωσία στην Κωνσταντινούπολη το φθινόπωρο του 1699 με σκοπό τη διαπραγμάτευση ειρήνης με την Τουρκία, η οποία τελικά υπεγράφη στις 3 Ιουλίου 1700 από τον Πέτρο Α΄ της Ρωσίας και διήρκεσε τριάντα χρόνια.¹⁷⁵ Παράλληλα, η επιστολή που μας απασχολεί θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο πλαίσιο του μεγάλου ενδιαφέροντος για τον Πέτρο τον Α΄, που εκδηλώνεται με τη συγγραφή και την κυκλοφορία κατά τον 18^ο αιώνα και στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα πολυάριθμων πραγματειών που αφορούσαν τη ζωή και τη δράση του.¹⁷⁶ Άλλωστε, η παρουσία της επιστολής αυτής δεν θα πρέπει να

¹⁷¹ Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Το “Σχολείο των Ντελικάτων Εραστών” και το “Έρωτος Αποτελέσματα”. Νέα στοιχεία για τα στιχουργήματά τους», *Ερανιστής* 23 (2001), σ. 143-165, εδώ σ. 162, 163.— Σχετικά με το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* και το *Έρωτος αποτελέσματα* βλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α΄, σ. 393 και 377, αρ. 5231 και 5044-5045 αντίστοιχα.

¹⁷² Βλ. ενδεικτικά Benedict Humphrey Sumner, *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1949· Ian Grey, *Peter the Great and the Emergence of Russia*, Νέα Υόρκη, Collier Books, 1962 και Lindsey Hughes, *Η Ρωσία την εποχή του Μεγάλου Πέτρου*, μτφρ.: Μαρία Πάππα, πρόλ.: Κάρολος Παπούλιας, επιμ.: Νίκος Μπακουνάκης, Αθήνα, Λιβάνης, 2007.

¹⁷³ Βλ. ενδεικτικά Μελέτιος Μήτρου, *Εκκλησιαστική ιστορία Μελετίου Μητροπολίτου Αθηνών [...]*, 4 τόμ., Βιέννη, Josef A. Baumeister, 1783-1795, εδώ τ. Γ΄, σ. 484-486 και Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, τ. Α΄, σ. 350.

¹⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά Παπαχαραλάμπους, «Από τας σχέσεις Ρωσσίας», σ. 107, 111-112· Stephen K. Batalden, *Cathetine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, Νέα Υόρκη, Boulder-Columbia University Press, 1982, (= East European Monographs), σ. 31-45, 72, 93-98· Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Το έργο και η τύχη του», στο: Βούλγαρης, *Έκθεσις της Ταυρικής Χερσονήσου*, σ. 99-162, εδώ σ. 126 και 127 και Hughes, *Η Ρωσία*, σ. 71.

¹⁷⁵ Π. Κ. χφ., σ. 237, αρ. 314, στίχ. 15-16 και 20-23.— Ενδεικτικά για τη δράση του Εμέλιαν Ουκράιντσεφ και τις υπηρεσίες του στη Ρωσική Αυτοκρατορία βλ. Eugene Schuyler, *Peter the Great Emperor of Russia. A Study of Historical Biography*, 2 τόμ., Νέα Υόρκη, Charles Scribner's Sons, 1890, εδώ τ. Ι, σ. 354-363· Oscar Browning, *Peter the Great*, Λονδίνο, Hutchinson, 1898, σ. 141-150· Sumner, *Peter the Great and the Ottoman Empire*, σ. 60-61· Grey, *Peter the Great*, σ. 89-90, 95-96, 153-155, 156, 160, 166-171 και Hughes, *Η Ρωσία την εποχή του Μεγάλου Πέτρου*, σ. 80. Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν οι χρονολογίες γέννησης και θανάτου του Ουκράιντσεφ.

¹⁷⁶ Βλ. ενδεικτικά John Mottley, *The History of the Life of Peter I., Emperor of Russia*, 3 τόμ., London, J. Read, 1739-1740· John Bancks, *The History of the Life and Reign of the Czar Peter the Great Emperor of All Russia and Father of His Country*, London, J. Hodges, 1740· Αντώνιος Κατήφορος, *Vita di Pietro il Grande Imperador della Russia*, Venezia, Francesco Pitteri, 1748· Alexander Gordon, *The History of Peter the Great Emperor of Russia. To Which is Prefixed a Short General History of the Country from the Rise of that Monarchy and an Account of the Author's Life*, 2 τόμ., London, F. Douglass and W. Murray, 1755· Philip de Segur, *History of Russia and of the Peter the Great*, London, Treuttel and Würtz, 1829 και Γεώργιος Δ. Λαμπίσης, *Ιστορία του Μεγάλου Πέτρου, Αυτοκράτορος της Ρωσσίας*, Αθήνα, Ανδρέας Κορομηλάς, 1868.

ήταν άσχετη από τις φιλορωσικές εκδηλώσεις, οι οποίες έλαβαν χώρα στην Κύπρο την τετραετία 1770-1774,¹⁷⁷ και σχετίζονταν με τους —έστω και εξασθενημένους— απόηχους του πρώτου ρωσοτουρκικού πολέμου (1768-1774),¹⁷⁸ αλλά και τις ελληνικές προσδοκίες για απελευθέρωση του γένους με τη βοήθεια των Ρώσων.¹⁷⁹ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πιστεύουμε ότι εντάσσεται η παράθεση στον κώδικα αντιγράφων από τους λόγους που απηύθησαν προς την Αικατερίνη Β΄ ο Ευγένιος Βούλγαρης και ο Μητροπολίτης Κιέβου Samuil Mislawskij για τις οποίες θα γίνει λόγος ακολούθως.¹⁸⁰

Η παρουσία του μαθηματικού προβλήματος αναλογίας στον κώδικα μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για τη διατήρηση κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα στοιχειωδών πεπαλαιωμένων γνώσεων που απλώς δεν ακολούθησαν την επιστημονική εξέλιξη των καιρών. Άλλωστε κατά τους πρώτους αιώνες μετά την πτώση του Βυζαντίου μέχρι και την έκδοση της *Οδούς μαθηματικής* το 1749, το ενδιαφέρον για τα μαθηματικά ήταν υποτυπώδες, ενώ η μαθηματική παιδεία των ελληνοφώνων εξαντλείτο κυρίως στη μελέτη απλών μαθηματικών εγχειριδίων, όπως αυτών του Γλυζούνιου.¹⁸¹ Εξάλλου, η αριθμητική αποτελούσε μέρος του διδακτικού προγράμματος των σχολείων της βυζαντινής περιόδου,¹⁸² ενώ υπήρξε ο πιο διαδεδομένος κλάδος των μαθηματικών σε ολόκληρο τον ελληνόφωνο χώρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.¹⁸³ Πρόκειται άλλωστε για ένα γνωστικό πεδίο που ικανοποιούσε ταυτόχρονα την καθημερινή πράξη, όπως για παράδειγμα τις ανάγκες για τη διεξαγωγή του εμπορίου.¹⁸⁴

¹⁷⁷ Βλ. Κώστας Π. Κύρρης, «Διάγραμμα ιστορίας των ρωσοκυπριακών σχέσεων», *Μόρφωσις* 26, τχ. 303-304 (1970), σ. 15-17 και 36, εδώ σ. 16-17 και Χασιώτης, «Η αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας», σ. 229-232.

¹⁷⁸ Κυπριανός, *Ιστορία*, σ. 485-486 και Χασιώτης, «Η αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας», σ. 229.— Ενδεικτικά για τους ρωσοτουρκικούς πολέμους που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα βλ. Ian Grey, *Catherine the Great. Autocrat and Empress of All Russia*, Φιλαδέλφεια και Νέα Υόρκη, J. B. Lippincott Company, 1962, σ. 153-166, 216-232· Paul Dukes, *Catherine the Great and the Russian Nobility. A Study Based on the Materials of the Legislative Commission of 1767*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1967, σ. 222-229· Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, New Haven και Λονδίνο, Yale University Press, 1981, σ. 205-214, 427-440 και Ι. Κ. Χασιώτης, «Ελληνικοί εποικισμοί στη “Νέα Ρωσία” και την Κριμαία (τέλη 18ου-αρχές 19ου αιώνα)», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί οργάνωση και ιδεολογία*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1997, σ. 55-83, εδώ σ. 60-67.

¹⁷⁹ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 170-171.

¹⁸⁰ Βλ. Κεφ. 7. Η πνευματική συγκρότηση. Β΄ Αναγνώσματα, κείμενα και σημειώσεις, σμ. 36.

¹⁸¹ Τερδήμου, «Τα Μαθηματικά», σ. 105. Πρβλ. ενδεικτικά Λάμπρου, «Τα μη στοιχειώδη μαθηματικά», σ. 9-27 και Μαρία Τερδήμου, «Η κατάσταση της στοιχειώδους μαθηματικής παιδείας στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα από την Άλωση έως και τον 17^ο αιώνα», *Ευκλείδης Γ΄* 11 (1994), σ. 15-31.

¹⁸² Tamara Talbot Rice, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών. Με 102 εικόνες και σχέδια εντός και εκτός κειμένου*, μτφρ.: Φ. Κ. Βώρος, Αθήνα, Παπαδήμας, ⁸2004, σ. 258. Πρβλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. Γ΄, σ. 13.

¹⁸³ Τερδήμου, «Τα Μαθηματικά», σ. 123-124.

¹⁸⁴ Ο.π., σ. 106-107 και 123-137. Πρβλ. Τερζής, *Μελέτη της εκπαίδευσης*, σ. 75.

Η εικόνα των κειμένων του κώδικα Καρίδη συμπληρώνεται από την ειδολογική κατηγορία «διάφορα» στην οποία περιλαμβάνονται από τη μια μεριά κείμενα που έχει συγγράψει ο ίδιος ο Καρίδης (τα δύο κτητορικά του σημειώματα, το αυτόγραφο «προλογικό σημείωμα», ο κατάλογος με τα έργα της βιβλιοθήκης του και τα πέντε στιχουργήματά του).¹⁸⁵ Από την άλλη, συμπεριλαμβάνονται κείμενα αλλότριας πατρότητας (οι έμμετρες επιγραφές στην πύλη του ναού του αγίου Κασσιανού, τα αινίγματα σε πεζό λόγο και σε μορφή ερωτήσεων και απαντήσεων, καθώς επίσης οι προσφωνήσεις του Βούλγαρη και του Μητροπολίτη Κιέβου Σαμουήλ).¹⁸⁶

Η σύνθεση στιχουργημάτων από τον Πετράκη Καρίδη αξίζει να μας απασχολήσει ιδιαίτερα. Τα στιχουργήματα που αναφέρονται στον θάνατο της γυναίκας του και στην ασθένειά του,¹⁸⁷ που αφορούν δηλαδή προσωπικά βιώματα του Καρίδη, αντανακλούν την ανατίμηση του υποκειμένου και των συναισθημάτων που συντελέστηκε κατά τον 18^ο αιώνα. Παράλληλα τεκμηριώνουν —και για την περίπτωση της Κύπρου του 18^{ου} αιώνα— την εμφάνιση των αστικών στιχουργημάτων, τις απαρχές δηλαδή της μετάβασης σε μία ποίηση, στην οποία τα συναισθήματα του υποκειμένου δεν εκφράζονται πλέον διαμεσολαβημένα από το συλλογικό και φαντασιακό βίωμα, αλλά απευθείας και εξατομικευμένα.¹⁸⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι στο στιχούργημα προς την Παναγία του Κύκκου, «θερμῶς λοιπὸν παρακαλῶ, μὲ ὄμμα ἰλεόν σου, ἴδε τὴν κύπρον τὴν πτωχὴν, τόπον τὸν ἔδικόν σου [...], τῆς τυραννίδος σκεδασιμόν»,¹⁸⁹ προβάλλει ένας αρχόμενος «πατριωτισμός», καθώς στο στιχούργημα εκφράζεται η παράκληση για απελευθέρωση της Κύπρου από τους Οθωμανούς.¹⁹⁰

Όσον αφορά τις έμμετρες αφιερωματικές επιγραφές που εντοπίζονταν στον ναό του αγίου Κασσιανού, η καταγραφή τους απηχεί μία αρχόμενη περιέργεια για την ιστορία του χώρου, ειδικότερα για την ιστορία του γενέθλιου τόπου. Το ενδιαφέρον για τον γενέθλιο χώρο, για το ιστορικό παρελθόν και για το παρόν του αναπτύσσεται κατά τον 18^ο αιώνα, όπως δείχνει και η σύσταση σε ολόκληρη την Ευρώπη εταιρειών για τη μελέτη της τοπικής

¹⁸⁵ Βλ. Κεφ. 7. Η πνευματική συγκρότηση. Β' Αναγνώσματα, κείμενα και σημειώσεις, σημ. 75-80 αντίστοιχα.

¹⁸⁶ Βλ. Κεφ. 7. Η πνευματική συγκρότηση. Β' Αναγνώσματα, κείμενα και σημειώσεις, σημ. 10, 39-40, 9 και 12 αντίστοιχα.

¹⁸⁷ Π. Κ. χφ., σ. 266-268 και 268-270, αρ. 323-324, στίχ. 1-51 και 1-56 αντίστοιχα.

¹⁸⁸ Βλ. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, ²1994, (= Νεοελληνικά Μελετήματα, 7), σ. 15-16, 39 και 51-52.

¹⁸⁹ Π. Κ. χφ., σ. 242, αρ. 317, στίχ. 8-9 και 11.

¹⁹⁰ Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο Τεκτονισμός*, σ. 119.

ιστορίας, αλλά και η συγγραφή πραγματειών που είχαν ως στόχο τη γνωριμία με τον γενέθλιο τόπο.¹⁹¹

Τα αινίγματα και τα αποσημειώματα που απαντούν στο χειρόγραφο σημειωματάριο του Πετράκη Καρίδη θα πρέπει να τοποθετηθούν στο πλαίσιο της διαχείρισης και οργάνωσης του ελεύθερου χρόνου.¹⁹² Ως πνευματικό προϊόν παλαιότερων εποχών, τα αινίγματα φανερώνουν την επιβίωση παραδοσιακών ιδεών και αντιλήψεων.¹⁹³ Η πρακτική των αινιμάτων χρησίμευε στις παραδοσιακές κοινωνίες και ως τρόπος εξάσκησης των πνευματικών ικανοτήτων.¹⁹⁴ Συνήθως, διατυπώνονταν από ενήλικες προς ενήλικες και η ικανότητα επίλυσής τους επέφερε την εκτίμηση της ομήγυρης.¹⁹⁵

Οι παραπάνω διαπιστώσεις για το περιεχόμενο του κώδικα Καρίδη δείχνουν ότι οι αναγνωστικές προτιμήσεις του Λαρνακιώτη λογίου είχαν κυρίως πρακτικό προσανατολισμό και ότι στην πλειοψηφία τους κατευθύνονταν προς έργα τα οποία προορίζονταν για το ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, για ένα κοινό δηλαδή που διέθετε μια στοιχειώδη, μη εξειδικευμένη μόρφωση και το οποίο παρέμενε προσηλωμένο σε παραδοσιακές νοοτροπίες. Παρότι από τα αναγνώσματα του Πετράκη απουσιάζει το θρησκευτικό, δηλαδή το κατεξοχήν παραδοσιακό βιβλίο, ο συντηρητικός χαρακτήρας των αναγνωσμάτων και του περιεχομένου των σημειώσεών του επιβεβαιώνει την εικόνα που σχηματίστηκε ήδη από τη μελέτη του κατάλογου της βιβλιοθήκης του. Στα αναγνώσματά του, όπως αυτά τεκμηριώνονται μέσω του χειρογράφου του και μέσω του καταλόγου της βιβλιοθήκης του, αποτυπώνονται οι σχετικά περιορισμένες δυνατότητες που του παρείχε το γεωγραφικά απόκεντρο και ιδεολογικά συντηρητικό περιβάλλον της Κύπρου, στο οποίο κυριαρχούσαν έντονα πολιτισμικά στοιχεία παλαιότερων εποχών.

Ωστόσο, τα κείμενα του κώδικα δείχνουν παράλληλα ότι ο Καρίδης επιχειρούσε να ενημερωθεί ή τουλάχιστον είχε ένα ενδιαφέρον για τα σύγχρονά του τεκταινόμενα, στον χώρο της πολιτικής, της επιστήμης και της ιδεολογίας. Ιδιαίτερα ενδεικτικά για μία υπέρβαση του παραδοσιακού κόσμου είναι τα κείμενα του κώδικα στα οποία εκδηλώνεται

¹⁹¹ Βλ. ενδεικτικά Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 157-158. Πρβλ. Χατζηπαναγιώτη, «Για μια τυπολογία της ταξιδιωτικής φιλολογίας», σ. 463-465.

¹⁹² Βλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 181.

¹⁹³ Βλ. ενδεικτικά Στίλπων Π. Κυριακίδης, «Αινίγματα και σχετικά», στο: ο ίδιος, *Ελληνική λαογραφία. Μέρος Α΄. Μνημεία του λόγου*, Αθήνα, Σακελλάριος, 1922, (= Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου, 3), σ. 341-363, εδώ σ. 344· Γεώργιος Α. Μέγας, *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν*, Αθήνα, χ.ε., ³1976, σ. 197-198· Παπαχαράλαμπος, «Αινίγματα», σ. 186 και Κυριάκος Χατζηγιάννου, *Η αρχαία Κύπρος εις τας ελληνικὰς πηγὰς*, 6 τόμ., Λευκωσία, Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, ²1975, εδώ τ. Γ΄, Μέρος Α΄: *Γράμματα-επιστήμαι (ιατρική)-τέχναι από των ομηρικών χρόνων μέχρι του 395 μ.Χ.*, σ. 263.

¹⁹⁴ Γεώργιος Λουκά (έκδ.), *Φιλολογικά επισκέψεις*, σ. 148.

¹⁹⁵ Παπαχαράλαμπος, «Αινίγματα», σ. 186.

ένα ενδιαφέρον, έστω και πρωτοβάθμιο, για την επιστημονική σκέψη, καθώς και τα κείμενα που συνδέονται με την οργάνωση του ατομικού χρόνου. Στα στοιχεία του κώδικα θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και τη συγκρατημένη εμφάνιση μίας νέας αντίληψης περί δικαιωμάτων του ανθρώπου, η οποία εκδηλώνεται στο στιχούργημα προς την Παναγία με την επίκληση να προστατέψει την Κύπρο από τους Οθωμανούς «τυράννους».

Οι παρατηρήσεις αυτές έχουν μία γενικότερη ισχύ στον βαθμό που ο Πετράκης Καρίδης μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικός για την πλειοψηφία των Κυπρίων λογίων του 18^{ου} αιώνα. Εξάλλου, αφού ο δάσκαλος Καρίδης περιέλαβε στον κώδικα κείμενα τα οποία θεωρούσε ως «μιάλα καλλίστα» προς μελέτη, το χειρόγραφο σημειωματάριο αποτελεί έναν καλό δείκτη για τα πνευματικά ενδιαφέροντα και τους προσανατολισμούς που θα είχαν οι πιθανοί αναγνώστες που σκεπτόταν ο Καρίδης συντάσσοντάς το.¹⁹⁶

7.4. Παρατηρήσεις για τη διακίνηση κειμένων και ιδεών

Ένα θέμα ιδιαίτερα ενδιαφέρον για την ιστορία του ελληνικού βιβλίου και της ανάγνωσης, αλλά και θεμελιώδες για την έρευνα του Ελληνικού Διαφωτισμού, είναι οι τρόποι διακίνησης των βιβλίων και των χειρογράφων στην Κύπρο του 18^{ου} αιώνα. Στην περίπτωση του χειρογράφου Καρίδη, το θέμα αυτό αποκτά ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς διαπιστώνουμε ότι τα περισσότερα αποσπάσματα από έργα άλλων συγγραφέων, που έχει καταγράψει ο Καρίδης στο χειρόγραφό του, προέρχονται από κείμενα που δεν βρίσκονταν στη βιβλιοθήκη του. Εξαίρεση αποτελούν τα αποσπάσματα από τη *Χρηστοθήκεια* του Αντωνίου Βυζάντιου και από την *Αρμονία οριστική των όντων* του Γεράσιμου Βλάχου, αφού τα έργα αυτά συμπεριλαμβάνονταν στα βιβλία της βιβλιοθήκης του.¹⁹⁷ Παρότι το χειρόγραφο Καρίδη ή άλλες πηγές που εξετάστηκαν δεν μας προσφέρουν πληροφορίες για το ζήτημα της διακίνησης, μπορούμε να διατυπώσουμε μια σειρά από βάσιμες υποθέσεις, στηριζόμενοι σε στοιχεία που αφορούν γενικά την εποχή και σε στοιχεία που προέκυψαν, ερευνώντας τη βιογραφία του Καρίδη.

Μία ιδιαίτερα διαδεδομένη πρακτική στο αναγνωστικό κοινό του 18^{ου} αιώνα στον ελληνόφωνο χώρο, αλλά και γενικότερα στην Ευρώπη, υπήρξε ο δανεισμός εντύπων και χειρογράφων. Η αλληλογραφία του Αναστάσιου Γόρδιου,¹⁹⁸ εκείνη του Πατριάρχη

¹⁹⁶ Π. Κ. χφ., σ. VI, αρ. 6, στίχ. 8.

¹⁹⁷ Ο.π., σ. 236 και 234, αρ. 313, στίχ. 57 και 9 αντίστοιχα. Πρβλ. Κεφ. 5. Η πνευματική συγκρότηση. Α΄ Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης, σημ. 268 και 198 αντίστοιχα.

¹⁹⁸ Γόρδιος, *Αλληλογραφία*, τ. Α΄, σ. 275-276, 277, 278, 287 και 288, επιστ. 30, 31, 32, 40 και 41, στίχ. 47-49, 31-32, 24-25, 4-10 και 3-10 αντίστοιχα.

Καλλίνικου Γ',¹⁹⁹ αλλά και κείμενα του μοναχού Αρσενίου,²⁰⁰ και του Δημήτριου Καταρτζή μας προσφέρουν σχετικά παραδείγματα.²⁰¹ Και οι τέσσερις δανείζουν και δανείζονται από λογίους φίλους τους και μελετούν με αυτόν τον τρόπο βιβλία, που δεν διαθέτουν στις προσωπικές τους συλλογές. Όπως δείχνουν κάποια από τα κείμενα που περιέχονται στον κώδικα, τα οποία δεν είχαν εκδοθεί μέχρι την εποχή που αυτός συγκροτήθηκε, ο δανεισμός μάλλον δεν αφορούσε μόνο έντυπα, αλλά περιελάμβανε και χειρόγραφα.²⁰²

Αρκετά ήταν τα μέλη της κυπριακής κοινωνίας του 18^{ου} αιώνα, τα οποία διέθεταν μικρές ή μεγαλύτερες συλλογές βιβλίων, από τις οποίες ο Καρίδης θα μπορούσε να έχει προμηθευτεί κάποια από τα αναγνώσματά του. Ο Λαρνακιώτης λόγιος, που όπως δείξαμε σχετιζόταν με εκκλησιαστικά περιβάλλοντα, θα μπορούσε να έχει πρόσβαση στη βιβλιοθήκη του Μακαρίου Α΄ Μητροπολίτη Κιτίου, ή ακόμη και σε εκείνες του πρωτοσύγκελου Ιακώβου, του Χατζησυμεού Καλπάζη, του πρωτοσύγκελου Νεκταρίου, του Τριτειώνας. Λόγω της κοινωνικής του θέσης θα μπορούσε να γνωρίζει επιφανή μέλη της κυπριακής κοινωνίας και να έχει πρόσβαση στις βιβλιοθήκες τους. Τέτοια πρόσωπα θα μπορούσε να είναι ο δραγομάνος Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος, οι ξένοι πρόξενοι και πλούσιοι έμποροι, όπως ο François Pastour ή ο Benoît Astier οι οποίοι έζησαν και έδρασαν στην Κύπρο κυρίως στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα.²⁰³ Το τελευταίο ενδεχόμενο είναι ιδιαίτερα πιθανόν, αφού ο Πετράκης διέμενε στη Λάρνακα, πόλη όπου ήταν εγκατεστημένοι οι ξένοι πρόξενοι και οι περισσότεροι προξενικοί υπάλληλοι και έμποροι,

¹⁹⁹ Βλ. ενδεικτικά Καλλίνικος Γ', *Τα κατά και μετά την εξορίαν*, σ. 435, 449, 482, αρ. 2, 8 και 32, στίχ. 15-17, 15-21 και 13-15 αντίστοιχα.— Ο Πατριάρχης Καλλίνικος Γ' όπως και ο Κωνσταντίνος Αγαθόφρων-Νικολόπουλος ανήκαν στους λογίους οι οποίοι δανείζουν βιβλία σε άλλους συγχρόνους τους. Βλ. ενδεικτικά στο ίδιο, σ. 434, 449, 477 και 482, αρ. 2, 8, 27 και 32, στίχ. 5-6 και 9-10, 1-6, 1-6 και 15-16 και 1-3 αντίστοιχα και Πολίτης (επιμ.), «Εισαγωγή», σ. 32.

²⁰⁰ Τσουλκανάκης, «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός», σ. 498, αρ. 1-2.

²⁰¹ Καταρτζής, *Τα Ενρισκόμενα*, σ. 431, επιστ. 2β, αρ. 30. Πρβλ. ενδεικτικά Αδαμάντιος Κοραΐς, *Ο Παπατρέχας*, επιμ. και εισαγωγ.: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, ²1992, (= Ν.Ε.Β., 3), σ. 77 και Μανουήλ Γεδεών, «Λόγιοι και βιβλιοθήκαι της εν Άθω Μονής των Ιβήρων», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 4 (1983-1984), σ. 478-482, 502-503, 508-512 και 523-527, εδώ σ. 509, 512 και 523. Πρβλ. και την περίπτωση Ιερόθεου Δρύστα ο οποίος δανείζεται βιβλία από τον Νεόφυτο Δ' τον Μητροπολίτη Αδριανουπόλεως (1688-1689). Βλ. Σπυρίδων Λάμπρος, «Νικολάου Κριτίου του μεγάλου εκκλησιάρχου συλλογή αυτογράφων επιστολών του δεκάτου εβδόμου και δεκάτου ογδόου αιώνας», *Νέος Ελληνομνήμων* 4 (1907), σ. 206-224, εδώ σ. 216, αρ. 163. Πρβλ. Δημήτριος Αποστολόπουλος, «Ο Κώδικας “Κριτίου” είναι του Νικολάου Καρατζά. Προβλήματα πατρότητας του γφ 974 της Ρουμανικής Ακαδημίας», *Ο Ερανιστής* 24 (2003), σ. 125-137, ο οποίος δείχνει ότι η συλλογή αυτή δεν ανήκε στον Κριτία αλλά στον φαναριώτη συλλέκτη Νικόλαο Καρατζά.

²⁰² Για το θέμα του δανεισμού χειρογράφων βλ. ενδεικτικά Σπυρίδων Λάμπρος, «Οι κώδικες του Νικολάου Πολλάνη», *Νέος Ελληνομνήμων* 4 (1907), σ. 358-367, εδώ σ. 367, αρ. 41 και Vladimír Nīkolaevīch Bénéshévīch, *Les manuscrits grecs du Mont Sinai et le monde savant de l' Europe depuis le XVIIe siècle jusq' à 1927*, ανάτ. από περ., *Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher* 6 (1927), Αθήνα, χ.ε., 1937, (= Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie, 21), σ. 32.

²⁰³ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 196-224.

κάποιοι από τους οποίους είχαν συγκροτήσει ιδιωτικές βιβλιοθήκες με κοσμικό κυρίως περιεχόμενο.²⁰⁴ Εξάλλου η σχέση μελών της ευρύτερης οικογένειας Καρίδη με τα προξενεία είναι δεδομένη.²⁰⁵

Ένα άλλο πιθανό μέσο προμήθειας βιβλίων, ήταν ο δανεισμός από μοναστηριακές βιβλιοθήκες, όπως αυτή της Μονής Κύκκου ή βιβλιοθήκες που ανήκαν σε άλλα εκκλησιαστικά ιδρύματα, στην Αρχιεπισκοπή Κύπρου, στην Μητρόπολη Κιτίου, ή σε διάφορους ναούς, όπως στον άγιο Λάζαρο στη Λάρνακα, στον άγιο Γεώργιο Κοντό και Μακρή στη Λάρνακα, στον άγιο Κασσιανό στη Λευκωσία, στην Παναγία στη Μελλήνη, στον άγιο Γεώργιο στο Αλεθρικό, στην Παναγία στο Κίτι, κ.ά.²⁰⁶ Ορισμένες από τις πιο πάνω βιβλιοθήκες, όπως αυτή της Μητρόπολης Κιτίου, αξιοποιήθηκαν για να καλύψουν σχολικές ανάγκες και έτσι μπορούν να χαρακτηριστούν και ως σχολικές βιβλιοθήκες.²⁰⁷ Εξάλλου η περίπτωση του Νικολάου Μαυροκορδάτου ο οποίος προμηθεύτηκε-δανείστηκε βιβλία (έντυπα και χειρόγραφα) από κάποια Μονή του Όρους Σινά —τηρουμένων των αναλογιών— ενισχύει τα προαναφερθέντα.²⁰⁸

Οι επαγγελματικές κυρίως σχέσεις που ανέπτυξαν μέλη της ευρύτερης οικογένειας του Πετράκη Καρίδη τόσο με τη Ρωσία όσο και με την Κωνσταντινούπολη μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε βάσιμες υποθέσεις σχετικά με τον τρόπο με τον ο οποίος ο Λαρνακιώτης λόγιος απέκτησε πρόσβαση στα τμήματα του κώδικα στα οποία εντοπίζονται ρητές αναφορές σε σημαίνοντα πολιτικά και εκκλησιαστικά πρόσωπα των δύο πιο πάνω περιοχών, όπως ο Πέτρος Α΄, η Αικατερίνη Β΄ και ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος Β΄.²⁰⁹ Ο Πετράκης Καρίδης πιθανότατα να εκμεταλλεύτηκε τις σχέσεις που ανέπτυξαν διάφορα μέλη της οικογένειας Καρίδη με τη Ρωσία αλλά και με την

²⁰⁴ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 219-224 αντίστοιχα και Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Ανιχνεύοντας την προφορικότητα: ταξιδιώτες και δίκτυα στην Κύπρο του 18ου αιώνα», στο: «*Η Κύπρος στο σταυροδρόμι των αναζητήσεων χαρτογράφων και περιηγητών από τον 15^ο έως τον 20^ο αιώνα*». 1^ο Διεθνές Συνέδριο Περιήγησης και Χαρτογράφησης του Ελληνικού Χώρου. Αθήνα, Οκτώβριος 2012, Τόρνα Σύλβια Ιωάννου [Υπό εκτύπωση].— Ευχαριστώ την Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister για την παραχώρηση του πιο πάνω δημοσίευτου άρθρου της.

²⁰⁵ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 102-104, 106-110, 135-137, 149, 153, 89-90, 272 και 269 Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 219-224 αντίστοιχα.

²⁰⁶ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 225-259.

²⁰⁷ Βλ. Κεφ. 2. Η Κύπρος. Το ιστορικό πλαίσιο, σημ. 254-256.

²⁰⁸ Béneshénich, *Les manuscrits grecs du Mont Sinai*, σ. 32. Πρβλ. Γεδεών, «Λόγιοι και βιβλιοθήκη», σ. 509, 512 και 523, όπου γίνεται αναφορά στην περίπτωση δανεισμού βιβλίων εκ μέρους του Ευγένιου Βούλγαρη από τη Μονή Ιβήρων στο Άγιο Όρος.

²⁰⁹ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 49 και 93.

Κωνσταντινούπολη ώστε να μελετήσει τα κείμενα τα οποία αποτέλεσαν τις πηγές του στα τμήματα του κώδικα για τα οποία έγινε λόγος πιο πάνω.²¹⁰

---

²¹⁰ Βλ. Κεφ. 3. Ο Πετράκης Καρίδης, σημ. 49 και 93.

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

8.1. *Οι πνευματικοί ορίζοντες του Πετράκη Καρίδη*

Η οικονομική ανάπτυξη της Κύπρου κατά τον 18^ο αιώνα και το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, απόρροια της θέσης που αποκτά το νησί στο δίκτυο των ευρωπαϊκών εμπορικών σχέσεων με την Ασία και την Αφρική επέφερε σημαντικές δημογραφικές αλλαγές, όπως ήταν για παράδειγμα η μετακίνηση στο νησί Ελλήνων από άλλες περιοχές του ελληνόφωνου χώρου και η εγκατάσταση εύπορων ξένων στα λιμάνια του. Συγκεκριμένα, την περίοδο αυτή εγκαθίστανται στην Κύπρο ένας σημαντικός αριθμός Επτανησίων —από την Κεφαλλονιά, τη Ζάκυνθο και την Κέρκυρα. Οι Επτανήσιοι που έφτασαν στο νησί ασχολήθηκαν κυρίως με επαγγέλματα τα οποία προϋπέθεταν μόρφωση, όπως αυτά του εμπόρου, του γιατρού ή του φαρμακοποιού κ.ά. Ταυτόχρονα, οι Επτανήσιοι, ως Βενετοί υπήκοοι, συνέβαλλαν ποικιλοτρόπως στην επαφή των κατοίκων της Κύπρου με τη δυτική και ειδικότερα την ιταλική κουλτούρα. Παράλληλα οι ξένοι, κυρίως Γάλλοι, Ιταλοί, Βρετανοί αλλά και άλλων εθνότητων, που εγκαθίσταντο άλλοτε μόνιμα και άλλοτε προσωρινά στο νησί, προέρχονταν συχνά από μεγάλα αστικά κέντρα της Ευρώπης στα οποία είχαν ήδη εκδηλωθεί οι μεγάλες κοινωνικές και ιδεολογικές ανακατατάξεις της εποχής του Διαφωτισμού. Πρόκειται για εμπόρους, υπάλληλους των προξενείων και ιεραπόστολους οι οποίοι διατήρησαν στενές επαφές με τον δυτικοευρωπαϊκό κόσμο και μετά την εγκατάστασή τους στην Κύπρο και συνέβαλλαν στη γνωριμία των επιχώριων ελίτ με ιδέες και πολιτισμικά πρότυπα της Δύσης.

Η οικονομική ανάπτυξη και το άνοιγμα προς τη Δύση, που επιτελέστηκε μέσω του εμπορίου, προσκόμισαν κατά τον 18^ο αιώνα τους απαραίτητους πόρους και διαμόρφωσαν τη βούληση για να τεθούν οι βάσεις ενός εκπαιδευτικού συστήματος στο νησί. Τα πρώτα σχολεία, οι Σχολές που λειτούργησαν στην Κύπρο (Ελληνικές Σχολές ή Σχολαρχεία, μοναστηριακές Σχολές και υποτυπώδη οικοδιδασκαλεία), με βάση τις δομές και το πρόγραμμα διδασκαλίας τους, εντάσσονταν στο πλαίσιο ενός θρησκευτικού ουμανισμού. Προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα εκδηλώνεται ωστόσο δειλά, με την εισαγωγή στη διδασκαλία κυρίως των μαθηματικών, αλλά και της ιστορίας, η επίδραση των ιδεών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Σημαντικός παράγοντας στην επαφή με τη δυτική παιδεία υπήρξαν σε ολόκληρο τον 18^ο αιώνα και στις αρχές του επόμενου οι Κύπριοι λόγιοι της ελληνικής Διασποράς.

Τα αποτελέσματα των παραπάνω εξελίξεων αντικατοπτρίζονται στην αυξημένη κατά τον 18^ο αιώνα συμμετοχή Κυπρίων κληρικών και λαϊκών στις εκδόσεις ελληνικών έργων που πραγματοποιούνταν στα τότε μεγάλα κέντρα της ευρωπαϊκής βιβλιοπαραγωγής. Οι περισσότερες από τις εκδόσεις στις οποίες συμμετείχαν Κύπριοι στηρίχθηκαν στην οικονομική αρωγή της Εκκλησίας της Κύπρου και παρότι πρόκειται για έργα με παραδοσιακό περιεχόμενο δεν παύουν να συνιστούν ένα σημαντικό βήμα σε σχέση με τα δεδομένα του προηγούμενου, του 17^{ου} αιώνα. Εξάλλου, παράλληλα με τα έργα αυτά, εκδίδονται με την πνευματική ή την οικονομική συμβολή των Κυπρίων και κάποια άλλα, τα οποία, αν και πολύ λιγότερα σε αριθμό, χαρακτηρίζονται από έναν πιο εκκοσμηκευμένο τρόπο σκέψης, αντανακλώντας τις απαρχές μιας μετάβασης σε νέους τρόπους σκέψης.

Οι αλλαγές που σημειώνονται κατά τον 18^ο αιώνα σηματοδοτούνται επίσης σε πεδία που σχετίζονται άμεσα με το βιβλίο και την ανάγνωση. Τόσο η συγκρότηση ιδιωτικών και εκκλησιαστικών βιβλιοθηκών, όσο και η παρουσία και η διακίνηση του βιβλίου (έντυπου και χειρογράφου) στο νησί μάς προσφέρουν πολλές σχετικές ενδείξεις. Η συγκρότηση εννέα ιδιωτικών βιβλιοθηκών στην Κύπρο κατά τον 18^ο αιώνα, παρά την υπεροχή στις πλείστες από αυτές του παραδοσιακού βιβλίου, δείχνει την αλλαγή, τις πνευματικές ανακατατάξεις που έχουν αρχίσει να συντελούνται.

Ενδεικτικό για το άνοιγμα του νησιού προς τη Δύση είναι εξάλλου και το ενδιαφέρον που εκδηλώνεται από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα με αφετηρία τη Λάρνακα για το κίνημα του Τεκτονισμού. Όλα αυτά τα φαινόμενα και γεγονότα σηματοδοτούν, όπως δείξαμε, τις απαρχές μιας στροφής. Σε αυτά συμμετέχουν ορισμένοι κύκλοι λογίων, ιδίως της Λάρνακας και της Λεμεσού, ενώ το κύριο σώμα της κυπριακής κοινωνίας —βουβός εξάλλου μάρτυρας της ιστορίας— παραμένει απλώς θεατής. Ο απολογισμός του 18^{ου} αιώνα δεν έχει να επιδείξει ανατροπές. Εκείνο που αλλάζει είναι ότι για πρώτη φορά διαμορφώνονται συνθήκες που επιτρέπουν την εισδοχή και την πρόσληψη νεωτεριστικών ιδεών, αξιακών συστημάτων και κοινωνικών προτύπων.

Ο Λαρνακιώτης Πετράκης Καρίδης (1799 *terminus post quem* του θανάτου του), που έζησε στη μεταβατική αυτή περίοδο, συνιστά μία ενδιαφέρουσα περίπτωση λογίου για τη μελέτη της πνευματικής κίνησης της Κύπρου στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, καθώς συνέταξε ένα σήμερα σωζόμενο σημειωματάριο-απάνθισμα των αναγνωσμάτων του, στο οποίο πρόσθεσε μερικά δικά του κείμενα. Ερευνώντας την ιστορία της οικογένειας Καρίδη, δείξαμε ότι η κοινωνική καταξίωσή της και η συμμετοχή της στα πνευματικά δρώμενα της εποχής (όπως μαρτυρείται για παράδειγμα από τη βιβλιοπαραγωγή της περιόδου),

προσέφεραν στα μέλη της οικογένειας σημαντικές δυνατότητες μόρφωσης και κοινωνικής ανόδου. Μέλη της οικογένειας, έχοντας καταλάβει αξιώματα στα προξενία της Γαλλίας και της Βρετανίας, κάποια άλλα διαμένοντας σε κάποια σημαντικά αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη) ή της Δύσης (Βενετία) είχαν στενή επαφή και επικοινωνία με κοινωνικά και πνευματικά περιβάλλοντα εκτός Κύπρου.

Ανασυστήνοντας με τη βοήθεια αρχαιακού υλικού τη ζωή και τη δράση του Πετράκη Καρίδη, δείξαμε ότι φοίτησε στη Σχολή της Λευκωσίας, και παρά τον παραδοσιακό προσανατολισμό της μόρφωσης που έλαβε, τις σχέσεις που ανέπτυξε αργότερα με παραδοσιακά περιβάλλοντα και τη σχεδόν αδιάλειπτη παραμονή του στην Κύπρο (μετέβη μια φορά στα Ιεροσόλυμα), παρουσιάζει στη νοοτροπία, στη συμπεριφορά και στις πρακτικές του ως αναγνώστης και ως (συγ)γραφέας κάποια νεωτεριστικά στοιχεία. Τέτοια είναι η αναγνώριση της αξίας του βιβλίου, η οποία εκδηλώνεται με τη συγκρότηση προσωπικής βιβλιοθήκης στην οποία μάλιστα κυριαρχούν τα έντυπα έναντι των χειρογράφων· με τη σημαντική θέση που, όπως τεκμηριώνει το χειρόγραφο, κατείχε στην καθημερινότητά του η ανάγνωση· με το ενδιαφέρον του για έργα επιστημονικά, ιστορικά και γεωγραφικά· τέλος, με τη συμμετοχή του ως συνδρομητή σε εκδόσεις ελληνικών έργων, και ειδικότερα σε εκδόσεις κειμένων όπως η *Ιστορία* (Βενετία 1788) του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού, που εκφράζει στάσεις και ιδέες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Το χειρόγραφο Καρίδη, το οποίο αποτέλεσε βασική πηγή της ανά χειράς διατριβής, μας προσφέρει σημαντικά τεκμήρια για να ανασυστήσουμε την πνευματική ταυτότητα του Λαρνακιώτη λογίου και κατ' αναλογία να συνάγουμε κάποια συμπεράσματα για τους Έλληνες λογίους του 18^{ου} αιώνα, όχι αυτούς που έδρασαν στην πρώτη σειρά, αλλά εκείνους που κατά κανόνα δεν άφησαν πίσω τους ίχνη (δικά τους κείμενα, βιβλιοθήκες, επιφανείς μαθητές).

Η επιθυμία του Πετράκη να συγκροτήσει μιαν προσωπική συλλογή βιβλίων και η ιδέα του, συγκεντρώνοντας αξιομνημόνευτα αποσπάσματα από τα αναγνώσματά του, κείμενα δικά του και έναν κατάλογο της βιβλιοθήκης του, να συγκροτήσει ένα χειρόγραφο βιβλίο και να το θέσει στη διάθεση του κοινωνικού του περιβάλλοντος, αποκαλύπτει τη σχέση του Καρίδη με τη γνώση και την παιδεία: τις θεωρεί αγαθά που πρέπει να διαφυλάξει και να διαδώσει. Η ανατίμηση της παιδείας στην ελληνική κοινωνία αποτέλεσε προϋπόθεση του Διαφωτισμού, ενώ η διάδοσή της προγραμματική του αρχή. Στην περίπτωση του Πετράκη Καρίδη νεωτεριστικά στοιχεία εντοπίζονται όχι μόνο στο επίπεδο των αξιακών

συστημάτων και των νοοτροπιών αλλά και στο επίπεδο της πρακτικής συμπεριφοράς. Η συγκρότηση μιας προσωπικής βιβλιοθήκης από έναν Έλληνα λόγιο εγκατεστημένο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία προϋπέθετε κατά τον 18^ο αιώνα, όταν τα ελληνικά βιβλία σχεδόν στο σύνολό τους τυπώνονταν στην κεντρική και δυτική Ευρώπη, τη γνώση και τη χρήση των μηχανισμών προώθησης και διάδοσης των εντύπων και χειρογράφων. Αν δεχτούμε ότι τουλάχιστον τα περισσότερα βιβλία της συλλογής Καρίδη και οπωσδήποτε όλα τα αναγνώσματα που μαρτυρούνται μέσω του χειρογράφου του αντιπροσωπεύουν τις προτιμήσεις και τις προσωπικές επιλογές του, τότε οι δύο αυτές πηγές —η βιβλιοθήκη και το χειρόγραφο— αντανakλούν την παιδεία, τα ενδιαφέροντα και τους προβληματισμούς του ίδιου του Καρίδη αλλά και ενός τμήματος της κυπριακής λογιόσύνης ευρύτερα.

Η βιβλιοθήκη του Πετράκη Καρίδη, στον βαθμό που ο κατάλογός της μας επιτρέπει να την ανασυστήσουμε, περιελάμβανε εξήντα οκτώ τίτλους, δηλαδή έναν περιορισμένο αριθμό έργων. Κυρίαρχα σε αυτή ήταν τα παραδοσιακά κείμενα. Ενδεικτικό είναι ότι τα θρησκευτικά έργα καταλάμβαναν το 45,59% του συνόλου της. Ο παραδοσιακός χαρακτήρας της βιβλιοθήκης υπογραμμίζεται από το γεγονός ότι δίπλα στον υψηλό αριθμό θρησκευτικών βιβλίων, συναντούμε έναν υψηλό αριθμό έργων (σαράντα εννέα) τα οποία εκδόθηκαν για πρώτη φορά πριν τον 18^ο αιώνα. Ενώ ο κατάλογος συντάχθηκε το 1791 ή λίγο αργότερα, τα εκδομένα για πρώτη φορά στον 18^ο αιώνα έργα ανέρχονται μόνο σε δεκαπέντε. Ο κατά βάση παραδοσιακός προσανατολισμός της βιβλιοθήκης Καρίδη τεκμηριώνεται και από τους τόπους έκδοσης των βιβλίων της συλλογής. Η πλειοψηφία τους είναι βενετικές εκδόσεις ή εκδόσεις από διάφορες περιοχές του ιταλόφωνου χώρου γενικότερα. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να διατυπώσουμε ενδιαφέροντα συμπεράσματα, καθώς, όπως είναι γνωστό, η ελληνόφωνη βιβλιοπαραγωγή του 18^{ου} αιώνα γνωρίζει μία ουσιαστική διαφοροποίηση ανάλογα με τον τόπο έκδοσης. Η Βενετία μονοπωλεί κυρίως το παραδοσιακό βιβλίο και η Βιέννη αλλά και η Λιψία συγκεντρώνουν το νεωτεριστικό βιβλίο. Το νεωτεριστικό βιβλίο της εποχής, στο οποίο απαντούν ιδέες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού αντιπροσωπεύεται στη συλλογή κυρίως με βιεννέζικες εκδόσεις. Ο συνδυασμός του περιεχομένου, των χρόνων και των τόπων έκδοσης των βιβλίων μας επιτρέπει λοιπόν να συνάγουμε ότι η βιβλιοθήκη του Καρίδη αντιπροσωπεύει σε μεγάλο βαθμό μια ξεπερασμένη γνώση. Ξεπερασμένη, αν βέβαια το μέτρο σύγκρισης είναι η λογιόσύνη της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης στο τέλος του 18^{ου} αιώνα. Για τον ελληνικό χώρο εκφράζει μάλλον έναν μέσο όρο, όπως έδειξε η σύγκρισή της με είκοσι μία άλλες ιδιωτικές βιβλιοθήκες της εποχής.

Αντιπροσωπευτικά για έναν μέσο όρο —στον ελληνικό πάντα χώρο— δεν είναι μόνο τα παραδοσιακά αλλά και τα νεωτεριστικά στοιχεία της βιβλιοθήκης, όπως για παράδειγμα ο σημαντικός αριθμός δίγλωσσων, τετράγλωσσων, ξενόγλωσσων και μεταφρασμένων εκδόσεων που περιέχει. Οι εκδόσεις αυτές παραπέμπουν στην εντυπωσιακή διεύρυνση της γλωσσομάθειας που σημειώθηκε στον ελληνόφωνο χώρο κατά τον 18^ο αιώνα ως αποτέλεσμα της ανάγκης για επικοινωνία στο πλαίσιο της ανάπτυξης του εμπορίου και της παιδείας. Ειδικότερα, οι μεταφράσεις έργων δυτικής γραμματείας τεκμηριώνουν τη συνειδητή —ως ένα βαθμό τουλάχιστον— προσπάθεια του Καρίδη να γνωρίσει τη δυτική σκέψη. Η σημασία που έχει η παρουσία των μεταφράσεων στη βιβλιοθήκη του Καρίδη είναι μεγάλη, καθώς, όπως έχει δείξει η μέχρι τώρα έρευνα, πέρα από τη συμβολή τους στην άνοδο του μορφωτικού επιπέδου, οι μεταφράσεις λειτούργησαν ως το κανάλι μέσα από το οποίο ιδέες, αντιλήψεις και αιτήματα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, δυτικά πρότυπα και αξιακά συστήματα, μεταφέρθηκαν στον ελληνόφωνο χώρο του 18^{ου} αιώνα.

Ανάλογες διαπιστώσεις μπορούν να γίνουν με αφορμή το περιεχόμενο των έργων της βιβλιοθήκης. Ένα τμήμα των τυπικών σχολικών εγχειριδίων, των επιστημονικών, των ιστορικών, των φιλοσοφικών έργων, των χρηστοθήτων και των «κανονικών» βιβλίων, καθώς επίσης και το σύνολο των έργων των συναφών με τη γλωσσομάθεια και των έργων της λόγιας και λαϊκής λογοτεχνικής παραγωγής, αλλά και των γεωγραφικών έργων αντανακλούν μια αργή —αλλά όχι αμελητέα— στροφή από έναν θεοκρατικό τρόπο σκέψης σε μια εκκοσμικευμένη θεώρηση του Ανθρώπου και της Φύσης. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα θα μπορούσαν να αναφερθούν η *Εγκυκλοπαιδεία φιλολογική* (Βενετία 1710) του Ιωάννη Πατούσα, η *Οδός μαθηματικής* (Βενετία 1749), ένα εγχειρίδιο μεταφρασμένο από τα λατινικά από τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο, η έκδοση της εξάτομης *Βυζαντίδος* του Μιχαήλ Γλυκά από τον Ιωάννη Στάνο στα 1767, η μετάφραση του έργου του Ambrosius Marlianus με τίτλο *Θέατρον πολιτικόν* σε χειρόγραφη μορφή, η *Χρηστοθήθεια* (Βενετία 1780) του Αντωνίου Βυζάντιου, η δημόδης διασκευή της *Εξαβίβλου* (Βενετία 1744) του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου από τον Αλέξιο Σπανό, το *Λεξικόν τετράγλωσσον* που εκδόθηκε από το τυπογραφείο του Antonio Bortoli στα 1750, το λόγιο πεζό μυθιστόρημα *Τα καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν* (Βιέννη 1791) του Ευστάθιου Μακρεμβολίτη, το *Αραβικόν μυθολογικόν* (Βενετία 1757-1762) και η *Γεωγραφία παλαιά τε και νέα* (Βενετία 1728) του Μελέτιου Μήτρου αντίστοιχα.

Τα τυπικά σχολικά εγχειρίδια της βιβλιοθήκης τεκμηριώνουν μια —περισσότερο ή λιγότερο— άμεση σχέση με το πνεύμα του εγκυκλοπαιδισμού, που χαρακτηρίζει την

εποχή του Διαφωτισμού και διαπνέει τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν στις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα για τη βελτίωση της παιδείας. Η συνύπαρξη παραδοσιακών και νεωτεριστικών στοιχείων απαντά και στα λογοτεχνικά έργα της βιβλιοθήκης. Η συλλογή απαρτίζεται κατά κύριο λόγο από έργα της παραδοσιακής λαϊκής λογοτεχνικής βιβλιοθήκης. Ωστόσο —και αυτό είναι καινούργιο— τα έργα αυτά τοποθετούνται σε ένα διαφορετικό πολιτισμικό συγκείμενο. Αποτελούν μέρος μιας συλλογής η οποία δεν περιορίζεται σε αυτά και σε λαϊκά αναγνώσματα που εξυπηρετούν ψυχοφελείς στόχους και πρακτικές ανάγκες, αλλά τα τοποθετεί δίπλα σε «λόγια» έργα. Εξάλλου, η ίδια η ένταξη των έργων σε μια βιβλιοθήκη δηλώνει ίσως, ως φροντίδα για την υλική υπόσταση του βιβλίου, ότι και το περιεχόμενό τους αντιμετωπίζεται διαφορετικά, με μεγαλύτερη αναγνώριση της αξία του. Όπως και να έχει, η παρουσία των έργων της παραδοσιακής λογοτεχνίας στη βιβλιοθήκη του Καρίδη συνδέεται προφανώς με τη νέα λειτουργία που απέκτησε η ανάγνωση στην ελληνική κοινωνία κατά τον 18^ο αιώνα, εκείνη της ψυχαγωγίας. Παρόμοια λειτουργία με τα έργα της παραδοσιακής λαϊκής λογοτεχνικής βιβλιοθήκης φαίνεται να επιτελεί και το λόγιο μυθιστόρημα *Τα καθ' Υσμίνην και Υσμηνίαν* του Μακρεμβολίτη, το οποίο εντοπίζεται στη συλλογή Καρίδη.

Τα επιστημονικά έργα της βιβλιοθήκης, όσα εκδόθηκαν κατά τον 18^ο αιώνα, αντανακλούν τη σταδιακή εκκοσμίκευση της ευρωπαϊκής σκέψης, το διαρκώς αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη Φύση και τον Άνθρωπο, το οποίο στον 18^ο αιώνα έδωσε ώθηση αφενός στην ανάπτυξη των φυσικών επιστημών, ιδιαίτερα της γεωγραφίας, της βοτανολογίας και της ζωολογίας, αφετέρου στη μελέτη του Ανθρώπου ως βιολογικού και ως κοινωνικού όντος, και συνεπώς στην ανάπτυξη της ιατρικής, της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας, και της ιστορίας. Οι εξελίξεις αυτές, γνωστές από τη συνολική βιβλιοπαραγωγή της εποχής, επιβεβαιώνονται ως τάσεις και από τη συλλογή Καρίδη μέσα από έργα όπως η *Οδός μαθηματικής*, το ιατρικό εγχειρίδιο του Αλέξανδρου Τραλλιανού, η έκδοση της εξάτομης *Βυζαντίδος* κ.ά.

Την επίδραση νεωτεριστικών ιδεών στη συλλογή Καρίδη μαρτυρούν τα φιλοσοφικά έργα και οι χρηστοθήθειες που περιέχονται στον κατάλογο των βιβλίων του Πετράκη Καρίδη. Όπως είναι γνωστό, κατά την εποχή του Διαφωτισμού στο προσκήνιο του φιλοσοφικού στοχασμού τοποθετήθηκε η ηθική, γεγονός που προσανατόλισε τη φιλοσοφική σκέψη σε ηθικοπρακτικά, δηλαδή κατά βάση κοινωνικά, προβλήματα με απώτερο σκοπό αφενός την απελευθέρωση του σύγχρονου ανθρώπου από τις δεισιδαιμονίες και τη μεταφυσική αβεβαιότητα και αφετέρου την κατάκτηση της επίγειας

ευδαιμονίας. Η ανανέωση στο πεδίο της φιλοσοφικής σκέψης μαρτυρείται από την παρουσία στη βιβλιοθήκη Καρίδη μιας χειρόγραφης ελληνικής μετάφρασης του έργου του Marlianus *Θέατρον πολιτικόν*, κειμένου σημαντικού στην πολιτική σκέψη των Νέων Χρόνων. Ο ηθικοπρακτικός χαρακτήρας της φιλοσοφίας της εποχής εκδηλώνεται στις χρηστοθήθειες, που κυκλοφορούν την περίοδο αυτή. Μία από αυτές, η *Χρηστοθήθεια* του Βυζάντιου απαντά στη βιβλιοθήκη Καρίδη. Το περιεχόμενο των έργων της βιβλιοθήκης επιβεβαιώνει για άλλη μια φορά τη διαπίστωση ότι η συλλογή εκφράζει μια μετάβαση, έστω και συγκρατημένη, σε μία νέα, εκκοσμικευμένη αντίληψη για τη γνώση.

Όπως έδειξε η σύγκριση της βιβλιοθήκης Καρίδη με άλλες ιδιωτικές βιβλιοθήκες της εποχής, η συλλογή κατατάσσεται στις «μεσαίου» τύπου ιδιωτικές βιβλιοθήκες. Η κατάταξη αυτή έχει ιδιαίτερη εργαλειακή αξία. Μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι τα συμπεράσματα που συνάγονται από τη μελέτη της βιβλιοθήκης Καρίδη είναι αντιπροσωπευτικά όχι για ένα μόνο πρόσωπο, τον κτήτορά της, αλλά για μια μεγάλη μερίδα της κυπριακής λογιόσύνης. Η βιβλιοθήκη του δασκάλου Καρίδη σκιαγραφεί σε ένα πρώτο επίπεδο, τον πνευματικό εξοπλισμό ενός επαρχιακού λογίου, ο οποίος υπήρξε μαθητής ενός αρκετά γνωστού αλλά όχι κορυφαίου λογίου, του Εφραίμ του Αθηναίου, και απόφοιτος μιας Σχολής της περιφέρειας και όχι κάποιου από τα επιφανή εκπαιδευτικά ιδρύματα της εποχής, όπως ήταν η Αθωνιάδα, η Πατριαρχική Ακαδημία ή οι Ακαδημίες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η βιβλιοθήκη αντικατοπτρίζει τους πνευματικούς ορίζοντες του μέσου όρου της κυπριακής λογιόσύνης κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα. Σε αυτό το επίπεδο, είναι ορατή η κυριαρχία παραδοσιακών στοιχείων, ενώ συγχρόνως, διακρίνονται κάποιες νέες τάσεις που μπορούν να ερμηνευτούν ως επιδράσεις των ευρύτερων κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών που σημειώνονται στην ελληνική κοινωνία της εποχής και δηλώνουν την υποδοχή βασικών ιδεών του Διαφωτισμού για την αξία της παιδείας και της εκπαίδευσης, για τη σημασία των φυσικών επιστημών και της ηθικής φιλοσοφίας.

Η «πνευματική προσωπογραφία» του Πετράκη Καρίδη συμπληρώνεται ουσιαστικά μέσα από τα κείμενα —αλλότρια ή δικά του— που έχει καταγράψει στο χειρόγραφο του. Εκείνα τα κείμενα του σημειωματαρίου του που δεν έχουν απλώς γραφτεί από το χέρι του Καρίδη αλλά έχουν δημιουργηθεί από αυτόν, επιβεβαιώνουν με τη θεματική και το περιεχόμενό τους τις διαπιστώσεις στις οποίες μας οδηγεί η μελέτη της βιβλιοθήκης του σχετικά με τους πνευματικούς προσανατολισμούς του. Τα αποσπάσματα του χειρογράφου που έχουν απαντιστεί από αλλότρια έργα, στον βαθμό που τα έργα αυτά (σύμφωνα με τον

κατάλογο της βιβλιοθήκης του) δεν περιλαμβάνονταν στη συλλογή του Καρίδη, μας παραπέμπουν στον δανεισμό εντύπων και χειρογράφων ως έναν από τους κύριους μηχανισμούς διάδοσης των κειμένων. Ως προς το περιεχόμενό τους τα αποσπάσματα αυτά επιβεβαιώνουν τους πνευματικούς προσανατολισμούς που αποκάλυψε η βιβλιοθήκη.

Η μαρτυρία του σημειωματαρίου έχει ευρύτερη αξία. Δεδομένου ότι ο Καρίδης σκόπευε να μοιραστεί το χειρόγραφο «βιβλίο» του με τους οικείους και τους φίλους του, το περιεχόμενο του κώδικα μπορεί να θεωρηθεί σε μεγάλο βαθμό ενδεικτικό για τα αναγνωστικά ενδιαφέροντα του κοινωνικού περιβάλλοντος στο οποίο ανήκε ο Λαρνακιώτης λόγιος. Το περιβάλλον αυτό, όπως φάνηκε από τη διερεύνηση, αφενός της ιστορίας της οικογένειας Καρίδη, αφετέρου της βιογραφίας του Πετράκη, ταυτίζεται με τις ανώτερες ομάδες της κυπριακής κοινωνίας του 18^{ου} αιώνα.

Στις αναγνωστικές προτιμήσεις του Καρίδη και του κοινωνικού περιβάλλοντός του, σύμφωνα με το περιεχόμενο του χειρογράφου, κυριαρχούν τα παραδοσιακά με την ευρύτερη έννοια έργα, δηλαδή τα θρησκευτικά κείμενα, αλλά και κείμενα που αντανακλούν τη σκέψη παλαιότερων ιστορικών περιόδων. Ταυτόχρονα όμως, διακρίνονται νεωτεριστικά στοιχεία. Ο προσανατολισμός του σημειωματαρίου δεν αποκλίνει λοιπόν από τα ευρύτερα εκδοτικά και αναγνωστικά ενδιαφέροντα του ελληνόφωνου κοινού του 18^{ου} αιώνα, όπως αυτά έχουν καθοριστεί από τη μέχρι τώρα έρευνα. Έτσι, στο χειρόγραφο Καρίδη δίπλα στα κείμενα «πρωτοβάθμιας επιστημονικής σκέψης» (λ.χ. βροντολογία, σεισμολογία και χρησιμολογία) εντοπίζονται κείμενα (λ.χ. χρηστοθήεις, επιστολάρια) τα οποία εκφράζουν μοντέρνες τάσεις: κείμενα που αποβλέπουν στην κανονικοποίηση της κοινωνικής συμπεριφοράς στο πλαίσιο μιας αστικής χρηστοθήειας· κείμενα (λ.χ. στιχουργήματα) τα οποία εξυπηρετούν την ανάγκη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων να καλύψουν τον ελεύθερό τους χρόνο με τρόπο δημιουργικό ή / και ψυχαγωγικό· ή κείμενα (λ.χ. το αντιτεκτονικό κείμενο) που επιβεβαιώνουν την επαφή με νεωτερικές ιδέες και βασικά αιτήματα του Διαφωτισμού, όπως η αποδοχή της ελευθερίας της πίστης και της γνώμης —απαρχή της αποδοχής της διαφορετικότητας. Το χειρόγραφο Καρίδη, στον βαθμό που μπορούμε να το θεωρήσουμε αντιπροσωπευτικό για τους πνευματικούς προσανατολισμούς της κυπριακής λογιόσύνης του δεύτερου μισού του 18^{ου} αιώνα (μάλλον των τελευταίων δεκαετιών του), αποκαλύπτει την εικόνα μιας λογιόσύνης που δεν έχει ακόμη χειραφετηθεί από παραδοσιακές αντιλήψεις και νοοτροπίες, έχει αρχίσει όμως να αναπτύσσει μια πνευματική εξωστρέφεια

και να επιζητά την ενημέρωση για τις πνευματικές και κοινωνικές εξελίξεις που σημειώνονται στην Ευρώπη.

8.2. Ο Πετράκης Καρίδης μέσα στο πλαίσιο μιας τυπολογίας της ελληνόφωνης λογοισύνης του 18^{ου} αιώνα

Οι μέχρι τώρα προσωπογραφικές μελέτες για λογίους της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού δεν επέμειναν σε μια κατάταξη των προσώπων που τους ενδιέφεραν μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο μιας τυπολογίας λογίων. Παρότι οι μελέτες αυτές δεν αποφεύγουν αξιολογικές κρίσεις που διαχωρίζουν τους λογίους σε περισσότερο ή λιγότερο σημαντικούς, ή κάνουν λόγο για «μέσους» λογίους, δεν παρουσιάζουν αναλυτικά τα κριτήρια που εφαρμόζουν στις αξιολογήσεις τους.¹ Αναλυτικότερη ως προς τα κριτήρια υπήρξε η μελέτη της Χριστίνας Κουλούρη για τον Εμμανουήλ Τροχάνη (†1800), λόγιο δάσκαλο που έζησε και έδρασε το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα.² Η Κουλούρη τοποθετεί τον Τροχάνη στους «μέσους» λογίους με το επιχείρημα ότι το περιεχόμενο του ανέκδοτου σωζόμενου έργου του τεκμηριώνει ότι ο λόγιος αυτός παρέμεινε, όπως και πολλοί άλλοι σύγχρονοί του λόγιοι, προσκολλημένος στην αρχαιοελληνική και στην ορθόδοξη παράδοση.³

Ο όρος «μέσος» προϋποθέτει σιωπηρά την ύπαρξη συγκριτικών μεγεθών, ενός κατώτερου και ενός ανώτερου. Θεωρούμε ωστόσο ότι σε μία εποχή όπως ο 18^{ος} αιώνας και οι αρχές του 19^{ου} αιώνα κατά την οποία η διαστρωμάτωση της ελληνικής λογοισύνης δεν ήταν λεπτομερώς διαβαθμισμένη αλλά παρουσίαζε εξαιρετικά μεγάλες διαφορές μεταξύ των επιμέρους βαθμίδων, μία τετραμερής διάκριση θα ήταν καταλληλότερη. Η διάκριση σε ελάσσονες λογίους, μέσους, επιφανείς και κορυφαίους θα έβγαζε ουσιαστικά από τη σύγκριση ελάχιστες εξαιρετικές περιπτώσεις κορυφαίων λογίων (π.χ. Βούλγαρης, Κοραΐς), επιτρέποντάς μας να εστιάσουμε σε μεγέθη πραγματικά συγκρίσιμα μεταξύ τους.

¹ Βλ. ενδεικτικά Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 308-309· Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 143 και 135· ο ίδιος (επιμ.), «Εισαγωγή», σ. 25-26· Αγγέλου, «Η καθίδρυση του ελεύθερου τεκτονισμού στον νέον Ελληνισμό», σ. 85 (σημ. 19) και Ζαμπακόλας, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους», σ. 366 και 370.

² Χριστίνα Κουλούρη, «Εμμανουήλ Τροχάνης. Ένας μέσος δάσκαλος του ΙΗ΄ αιώνα», *Μνήμων* 10 (1985), σ. 202-211.

³ Ο.π., σ. 211.

Με αφετηρία την παραπάνω πρόταση θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε και να εξετάσουμε διεξοδικότερα τον τύπο του «μέσου» λογίου.⁴ Βεβαίως, και εδώ, όπως σε κάθε κατηγοριοποίηση, παρατηρούμε ότι τα όρια μεταξύ των διαφόρων τύπων είναι ρευστά και συνεπώς, ότι «οι τύποι» δεν αντανakλούν παρά τις συγκλίσεις των ατομικών περιπτώσεων, απομακρύνοντας τη ματιά μας από τυχόν αποκλίσεις.⁵ Επιπλέον, καθώς ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός καλύπτει εκατόν είκοσι περίπου χρόνια (1700-1821/1831) και αποτελεί μια περίοδο κατά την οποία σημειώθηκε αλματώδης πρόοδος και ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος και της παιδείας γενικότερα,⁶ τα δεδομένα που καθορίζουν τον κάθε τύπο λογίου μεταβάλλονται κατά τη διάρκεια του Διαφωτισμού, προκαλώντας ακόμα μεγαλύτερη ρευστότητα καθώς εξαρτούν τους τύπους λογίων και κυρίως τον τύπο του «μέσου» λογίου, στον οποίο συγκαταλέγεται η μεγάλη μάζα από την εκάστοτε φάση του Διαφωτισμού. Με άλλα λόγια, με βάση τα πιο πάνω, ο «μέσος» τύπος λογίου στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα διαφέρει από τον «μέσο» λόγο του δεύτερου μισού του 18^{ου} αιώνα, και αυτός πάλι δεν ταυτίζεται με τον «μέσο» λόγο του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα.⁷

Συνοψίζοντας και διευρύνοντας τις προτάσεις που έχει επεξεργαστεί η μέχρι τώρα έρευνα, θα προτείνουμε ως κριτήρια για την κατάταξη ενός λογίου στους διάφορους «τύπους» λογίων τα ακόλουθα: τον τόπο καταγωγής και κυρίως τον τόπο διαμονής, το είδος της μόρφωσης που έλαβε ο λόγιος, τη σχέση του με τα βιβλία (αν είχε προσωπική βιβλιοθήκη), το διδακτικό ή επιστημονικό και το συγγραφικό του έργο (το είδος, ο όγκος και η απήχησή του), και τα τεκμήρια μιας δραστηριότητάς του ως γραφέα.

Στον τύπο των «ελασσόνων» λογίων κατά την εποχή του Διαφωτισμού θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε πρόσωπα που, όπως δείχνουν οι μαρτυρίες που διαθέτουμε, η δραστηριότητά τους ως γραφείς χειρογράφων που περιέχουν μη δικά τους κείμενα αποτελεί το μοναδικό τεκμήριο της λογιосύνης τους. Με το κριτήριο αυτό ως «ελάσσονες» Κύπριοι λόγοι της εποχής του Διαφωτισμού θα μπορούσαν να

⁴ Πρβλ. Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 134.

⁵ Ο.π.

⁶ Ταμπάκη, «Ι. Νεοελληνικός Διαφωτισμός», σ. 34-40.

⁷ Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου και των τεσσάρων Ελασσονιτών μοναχών (Ανθιμου, Γερμανού, Αμφιλόχιου Παρασκευά και Διονυσίου) οι οποίοι με βάση τη συνολική τους δράση χαρακτηρίστηκαν από την προγενέστερη έρευνα ως «μέσοι» λόγοι. Παρότι χαρακτηρίστηκαν και οι πέντε προαναφερθέντες λόγοι ως «μέσοι», εντούτοις ο βαθμός της λογιосύνης τους δεν είναι ο ίδιος, κάτι που θα πρέπει να αποδοθεί στη χρονική περίοδο κατά την οποία έζησαν και έδρασαν (ο μὲν Νικολόπουλος έδρασε στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα ενώ οι τέσσερις Ελασσονίτες μοναχοί στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα). Βλ. Πολίτης (επιμ.), «Εισαγωγή», σ. 25-26 και 17 και Πολίτης, «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες», σ. 143 και 135 αντίστοιχα.

χαρακτηριστούν ο Λαρνακιώτης ιεροδιάκονος Χριστόδουλος († μετά το 1716),⁸ ο Γεράσιμος ο Κυκκώτης († μετά το 1728),⁹ ο Γαλακτίων Ιερομόναχος († μετά το 1752),¹⁰ ο Ναθαναήλ ο Κυκκώτης (δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα) κ.ά.¹¹ Θα πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε τη δυσκολία που υπάρχει σε ότι αφορά μια αυστηρή κατάταξη των λογίων στον τύπο των «ελασσόνων», καθώς εκ των πραγμάτων δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν όντως οι λόγοι αυτοί έχουν αφήσει τεκμήρια λογιосύνης ή αν αυτά λανθάνουν.

Όσον αφορά τους «μέσους» λογίους ως τέτοιοι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού όσοι έδρασαν σε μικρές και μεσαίες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όχι δηλαδή στα μεγάλα αστικά κέντρα όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, το Ιάσιο, το Βουκουρέστι ή στις ελληνικές παροικίες της Διασποράς. Οι λόγοι αυτοί κατάγονταν συνήθως από τις επαρχίες του ελληνοφώνου χώρου, από πόλεις όπως τα Ιωάννινα, η Σιάτιστα, η Καστοριά, η Σίφνος, η Ελασσόνα ή, όσον αφορά την Κύπρο η Λάρνακα και η Λευκωσία. Αυτοί διέθεταν μια στοιχειώδη μόρφωση· συνήθως ήταν δάσκαλοι ή κληρικοί. Λίγοι από αυτούς παρέμειναν για ένα χρονικό διάστημα στις ελληνικές εμπορικές παροικίες της Ιταλίας ή της κεντρικής Ευρώπης και δέχτηκαν κάποιες από τις επιδράσεις του Διαφωτισμού. Πρόκειται για τη μεγάλη μάζα των λογίων, των οποίων το έργο αλλά και η δράση δεν φτάνει σε ποιότητα, έκταση και εμβέλεια το έργο και τη δράση των «επιφανών» λογίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως για παράδειγμα του Κωνσταντίνου Νικολόπουλου, ή του Ιωάννη Καρατζά κ.ά. Το ενδιαφέρον και η ενασχόληση των «μέσων» λογίων με τα γράμματα οδηγούσε στη σύσταση ιδιωτικών βιβλιοθηκών, περιορισμένων αριθμητικά προσωπικών συλλογών βιβλίων και χειρογράφων (με λιγότερους από εκατό τίτλους). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ενός γενικού ενδιαφέροντος για την παιδεία (κι όχι κάποιου εξειδικευμένου επιστημονικά ενδιαφέροντος) θα πρέπει να τοποθετηθούν, εφόσον εντοπίζονται και σώζονται, και οι όποιες συγγραφικές τους απόπειρες. Το συγγραφικό τους έργο τις περισσότερες φορές παρέμενε ανέκδοτο και κάποτε —αν και σπάνια— ανιχνεύονται σε αυτό απηγήσεις των θεμελιωδών ιδεών του Διαφωτισμού.

Από την άλλη, ως «επιφανείς» λογίους μπορούμε να θεωρήσουμε εκείνους οι οποίοι σπούδασαν σε ανώτερα και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της εποχής τους και έζησαν

⁸ Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογιосύνη*, σ. 270-271.

⁹ *Ο.π.*, σ. 115.

¹⁰ *Ο.π.*, σ. 110.

¹¹ *Ο.π.*, σ. 208.

στα μεγάλα αστικά, κυρίως ευρωπαϊκά, κέντρα στα οποία μπορούσαν να έρθουν εύκολα σε επαφή με τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Οι λόγιοι αυτοί είναι γνωστοί χάρη στο συγγραφικό τους έργο (έντυπο και χειρόγραφο), το οποίο εμπνεόταν είτε από τις ιδέες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είτε από το μένος εναντίον τους. Οι πλείστοι από αυτούς συνέβαλλαν άμεσα ή έμμεσα με τη δράση (κάποιοι από αυτούς εξάσκησαν και το επάγγελμα του δασκάλου σε Σχολές που λειτουργούσαν τον 18^ο αιώνα) και το συγγραφικό τους έργο στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος στον ελληνόφωνο χώρο και κατ' επέκταση στην πνευματική αναγέννηση του ελληνισμού. Αρκετοί από τους «επιφανείς» λογίους διέθεταν μεγάλες (πάνω από εκατό βιβλία) ή και εξαιρετικά μεγάλες (πάνω από χίλια βιβλία) ιδιωτικές βιβλιοθήκες, οι οποίες στο πλαίσιο της τυπολογίας υπερβαίνουν κατά πολύ μια βιβλιοθήκη «μέσου τύπου». Ενδεικτικές περιπτώσεις «επιφανών» λογίων υπήρξαν ο Γεώργιος Σακελλάριος, ο Κωνσταντίνος Κούμας, ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος κ.ά.

Τέλος, ως «κορυφαίους» λογίους της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού μπορούμε να θεωρήσουμε εκείνους που παρουσιάζουν παρόμοια χαρακτηριστικά με τους «επιφανείς» λογίους σε ότι αφορά τον τόπο καταγωγής και διαμονής, τη μόρφωση και τη σχέση τους με το βιβλίο (συγκρότηση βιβλιοθηκών). Ωστόσο, η εξαιρετική εμβέλεια του έντυπου συνήθως έργου τους, το οποίο ήταν άμεσα επηρεασμένο από τις ιδέες του Διαφωτισμού, η συγκρότηση κύκλων λογίων-μαθητών γύρω από αυτούς και η αναγνώριση του έργου τους και εκτός του ελληνόφωνου χώρου αποτελούν στοιχεία που μας επιτρέπουν να τους διαφοροποιήσουμε από τους «επιφανείς» λογίους και να τους κατατάξουμε στην ομάδα των «κορυφαίων». Τέτοιου είδους λόγιοι ήταν ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο Δημήτριος Καταρτζής, ο Αδαμάντιος Κοραής, ή ο Ρήγας Βελεστινλής.

Σε ότι αφορά τώρα την περίπτωση του Πετράκη Καρίδη ο κώδικας που φέρει το όνομά του συνιστά το σπουδαιότερο τεκμήριο που έχουμε στη διάθεσή μας προκειμένου να εντοπίσουμε το στίγμα του Κυπρίου λογίου στον χάρτη της ελληνικής λογοσύνης του 18^{ου} αιώνα. Ο Πετράκης Καρίδης ως δάσκαλος διέθετε μια στοιχειώδη μόρφωση, αποκτημένη στενά σε ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα (Σχολή της Λευκωσίας) που δεν ανήκε στα σημαντικά της εποχής· έζησε στη Λάρνακα και στη Λευκωσία, δηλαδή σε περιοχές της επαρχίας του ελληνόφωνου χώρου, χωρίς να ταξιδέψει στα τότε μεγάλα αστικά κέντρα ή στη Δύση (πραγματοποίησε ένα μόνο, προσκυνηματικό, δηλαδή παραδοσιακό ταξίδι στα Ιεροσόλυμα)· ενώ οι λόγιες δραστηριότητές του περιλαμβάνουν τη διδασκαλία (πιθανότατα σε κάποιο οικοδιδασκαλείο, ίσως και σε πρωτοβάθμιου τύπου εκπαιδευτικά

ιδρύματα), την ανάγνωση κυρίως, αλλά όχι μόνο, παραδοσιακών έργων, (η οποία ωστόσο φαίνεται να είχε τέτοια έκταση και σημασία, ώστε ο Καρίδης να συγκροτήσει μια προσωπική βιβλιοθήκη), και τέλος την κατάρτιση ενός απανθίσματος των αναγνωσμάτων του και τη συγγραφή κάποιων λίγων δικών του σύντομων πεζών και έμμετρων κειμένων.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία ο Πετράκης Καρίδης μπορεί να θεωρηθεί ως «μέσος» λόγιος της εποχής του και η περίπτωση του μπορεί να μας χρησιμεύσει ως συγκριτικό μέγεθος στη μελέτη της κυπριακής και γενικότερα της ελληνικής λογοσύνης του 18^{ου} αιώνα. Ο Λαρνακιώτης λόγιος τοποθετείται στους «μέσους» λογίους που άκμασαν το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, μια ομάδα στην οποία η προγενέστερη έρευνα έχει κατατάξει για παράδειγμα τους τέσσερις Ελασσονίτες μοναχούς —τον Γερμανό, τον Άνθιμο, τον δάσκαλο Αμφιλόχιο Παρασκευά και τον αυτοδίδακτο ιατρό Διονύσιο—,¹² καθώς επίσης τον μοναχό-δάσκαλο Διονύσιο Πάμπους,¹³ και τον κοσμικό δάσκαλο Εμμανουήλ Τροχάνη.¹⁴ Λαμβάνοντας υπόψη τη συνολική δράση όλων των λογίων που συνεξετάστηκαν στην παρούσα διατριβή προκειμένου να αξιολογήσουμε τη συλλογή Καρίδη, το επίπεδο της λογοσύνης του Λαρνακιώτη λογίου παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με εκείνο του Μακαρίου Α΄ Μητροπολίτη Κιτίου, του Θεόφιλου Καμπανίας και του Θεοδόσιου Καρυουπόλεως που ανήκαν στις τάξεις του ανώτερου κλήρου,¹⁵ και των μοναχών-δασκάλων Χρυσάνθου του Αιτωλού και Κύριλλου Λαυριώτη.¹⁶ Με άλλα λόγια, ο Πετράκης Καρίδης θα μπορούσε να τοποθετηθεί ανάμεσα στο πλήθος των λογίων, των οποίων, όπως αναφέρει ο Αδαμάντιος Κοραής στον *Παπατρέχα* (1811-1820): «Ὁ πληθυσμὸς τῆς γνώσεως, θεραπεύων τὴν πενίαν, καὶ διορθῶν τὰ ἥθη [...], θέλει ἀναγκάσειν [...] τὴν ἀνωτέραν [τάξιν] νὰ τοὺς τιμῶσιν ὡς ἀδελφούς, καὶ ὄχι νὰ τοὺς ἀτιμᾶζωσιν ὡς εἴλωτας».¹⁷

¹² Βλ. Κεφ. 8. Συμπερασματικές παρατηρήσεις, σημ. 1.

¹³ Βλ. Κεφ. 8. Συμπερασματικές παρατηρήσεις, σημ. 1.

¹⁴ Βλ. Κεφ. 8. Συμπερασματικές παρατηρήσεις, σημ. 2-3.

¹⁵ Βλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 6-12 και 222-224 αντίστοιχα.

¹⁶ Βλ. Κεφ. 6. Αξιολόγηση της βιβλιοθήκης, σημ. 22-23, 25, 36-37, 39-40, 228 και 241 αντίστοιχα.

¹⁷ Κοραής, *Ο Παπατρέχας*, σ. 121.

9. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

Α.1. Χειρόγραφα

«Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων Κύπρου. Αρχείον Αρχιεπισκόπων Ιωακείμ (1821-1824)», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία).

«Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων Κύπρου. Αρχείον Αρχιεπισκόπων Χριστοδούλου και Φιλοθέου (1767-1810)», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία).

«Αρχείο Αοιδίμων Αρχιεπισκόπων Κύπρου. Έγγραφα από του 1767-1853. Βιβλίον Α΄. Μέρος Α΄. Αρχείον Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία).

«Βιβλίο Αρχιεπισκόπου Σιλβέστρου 1718. Περιέχει κυρίως καταγραφή των ιερών σκευών και λογαριασμούς. Χφ. 2», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία).

«Βιβλίον λογαριασμών του έτους 1804. Αναγράφονται 54 ονόματα προύχοντων Τούρκων. 1811. Χφ. 13», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία).

«Βιβλίο το οποίο περιέχει λογαριασμούς των εκκλησιών των χωριών και αφορά τη χρονική περίοδο 1749-1751; Χφ. 4», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία).

«Κατάλογος Βιβλίων Βιβλιοθήκης Αρχιεπισκοπής Κύπρου. Χφ. 123», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία).

«Κατάστιχον των λογαριασμών της κάσας του κοινού των ραγιάδων της νήσου Κύπρου. Πίναξ περίπου 50 ονομάτων εξ αυτών πρώτος ο Μακαριώτατος Δεσπότης κύριος Ιωακείμ. 1823. Χφ. 18», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία).

«Κατάστιχον των λογαριασμών της κάσας του κοινού των ραγιάδων της νήσου Κύπρου 1818. Χφ. 15», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία).

«Κατάστιχον των λογαριασμών της κάσας του κοινού των ραγιάδων της νήσου Κύπρου. 1827. Χφ. 24», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία).

«Κώδιξ Δ΄ (18^{ος} αιώνας): Τα των δύο Κατηλλικίων Λάρνακος και Κοιλανίου πράγματα των εκκλησιών κινητά και ακίνητα. (Ο κώδικας αυτός δημιουργήθηκε από τον Μελέτιο Α΄ Μυριανθεύς (1776-1797)», (Ιερά Μητρόπολη Κιτίου, Λάρνακα).

«Κώδιξ Ε΄ (1776-1933): Κείμενα και αποφάσεις παλαιών επισκόπων κ.ά. (Αποτελεί χρονολογικά συνέχεια του Κώδικος Α΄)», (Ιερά Μητρόπολη Κιτίου, Λάρνακα).

«Κώδιξ Μέγας. Καταγράφονται οι ορφανικά περιουσία και συμβολαιογραφικές πράξεις. 1783-1835. Χφ. 9», (Πολιτιστικό Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄).

«Λογαριασμοί δι' όσα εδέχθη ο αποθανών (Χαραλαμπίης) προς τον Χαζή Χουρήτ αγάν και επλήρωσε δια παξίματα ομοίως και οι του σίτου οπού εδώθη από διαφόρους Τούρκους και ραγιάδες εις διάφορα [...] δια παξίματος. Χφ. 129», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία).

«Μέγας Κώδιξ της Αρχιεπισκοπής (1600-1910)», (Πολιτιστικό Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Λευκωσία).

«Σύμμεικτο χειρόγραφο», (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα), φ. 88-91 [ταξ. αρ. MSSK3].

«Χφ. Πετράκη Καρίδη», (Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία).

«1856 και 1272. Κατάστιχον του Καζά Λάρνακος. Χφ. 250», (Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Λευκωσία).

A.2. Έντυπα

Αγάθωνος Παρασκευάς (Οικ.) (επιμ.), «Κατάστιχον δανεισμού βιβλίων», στο: Κυπριανός (Αρχ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχαίον κειμένων*, Κύπρος, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, 2009, σ. 150-152, αρ. 11.

Αγάπιος ιερομόναχος και Νικόδημος μοναχός, *Πηδάλιον της νοητής νηός της μίας Αγίας Καθολικής και Αποστολικής των Ορθοδόξων Εκκλησίας [...]*, Αθήνα, Αστήρ, ³1993 [φωτομηχανική ανατύπωση της α' έκδ. του 1800].

Αινιάν Γεώργιος, «Προσφώνημα πρὸς τὴν Βασίλισσαν Β'. Αἰκατερίναν καθ' ἣν ἡμέραν ἐχειροτονήθη ἀρχιερεὺς», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Συλλογή ανεκδότων συγγραμμάτων του αοιδίμου Ευγενίου του Βουλγάρεως και τινών άλλων μετατυπωθέντων*, 2 τόμ., Αθήνα, Ράλλης, 1838, εδὼ τ. Α', σ. 45-46.

Αριστείδου Αικατερίνη Χ., *Ανέκδοτα έγγραφα της κυπριακής ιστορίας από το αρχείο της Βενετίας*, 4 τόμ., Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1990-1999, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 16, 19, 30, 45).

Αρτεμίδωρος Δαλδιανός, *Artemidori Daldiani Onirocriticon Libri V*, εκδ.: R. Hercher, Λιψία, B. G. Teubner, 1864.

Βαρίνος Κάμηρς, *Το μέγα και πάνν ωφέλιμον Λεξικόν [...]*, [Βενετία], [Άλδος Μανούτιος], 1496.

Βασίλειος Μεγαλομύτης, «Αινίγματα συντεθέντα παρά Βασιλείου του Μεγαλομύτου», στο: Fr. J. Boissonade (έκδ.), *Anecdota Græca e Codicibus Regiis*, 5 τόμ., Παρίσι, Βασιλικό Τυπογραφείο, 1829-1833, εδὼ τ. Γ', σ. 437-452.

- Βασιλόπουλος Μπαλάνος, «Προοίμιον», στην: *Οδός μαθηματικής [...]*, 3 τόμ., [Βενετία], Antonio Bortoli, 1749, εδώ τ. Α΄, σ. ix-xiii.
- Βέης Νίκος Α., «Βυζαντινά αινίγματα (Νυν το πρώτων εκδιδόμενα εκ χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος)», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 6 (1902), σ. 103-110.
- Βενιαμίν Λέσβιος, *Στοιχεία αριθμητικής, τ. Α΄*, Βιέννη, Johann Schnierer, 1818.
- Βλάχος Γεράσιμος, *Αρμονία οριστική των όντων κατά τους Έλληνας σοφούς*, Βενετία, Andrea Giuliani, 1661.
- Βυζάντιος Αντώνιος, *Χρηστοθήθεια. Προς διακόσμησιν ηθών των νέων πάνυ λυσιτελής*, Βενετία, Πάνος Θεοδοσίου, ¹⁰1803.
- Γεδεών Μανουήλ Ιω., *Πατριαρχικά Εφημερίδες. Ειδήσεις εκ της ημετέρας Εκκλησιαστικής Ιστορίας, 1500-1912*, Αθήνα, Σεργιάδης, 1935-1938.
- Γλυκής Νικόλαος, «Τοῖς έντευξομένοις», στο: Γεράσιμος Βλάχος, *Θησαυρός εγκυκλοπαιδικής βάσεως τετράγλωσσος*, Βενετία, Νικόλαος Γλυκής, 1784, σ. 5.
- Γορδάτος Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον περί της των σφαιρών χρήσεως. Έτι δε και Πρόκλου περί Σφαίρας*, [Βενετία], Νικόλαος Γλυκής, 1730.
- Γόρδιος Αναστάσιος, *Αλληλογραφία (1675-1728)*, έκδ.: Χαρίτων Καρανάσιος, Ιωάννα Κόλια, πρόλ.-σχόλ.: Χαρίτων Καρανάσιος, 2 τόμ., Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών-Κ.Ε.Μ.Ν.Ε., 2011.
- Δαπόντες Καισάριος, *Γεωγραφική Ιστορία*, στο: <http://www.snhell.gr/references/quotes/writer.asp?id=92> [πρόσβ: 2 Οκτ. 2012].
- Δημαράς Κωνσταντίνος Θ., «Αθησαύριστο έγγραφο του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Κυπριανού», στο: *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 14-19 Απριλίου 1969)*, 3 τόμ., Λευκωσία, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 1973, εδώ τ. Γ΄: *Νεώτερον Τμήμαν. Μέρος Α΄: Ιστορία-Γεωγραφία*, επιμ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος και Μενέλαος Χριστοδούλου, σ. 55-61.
- Ερμής ο Λόγιος ή φιλολογικάί αγγελίαι*, έκδ.: Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, 11 τόμ., Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1989-1990, (= Προεπαναστατικά Περιοδικά) [φωτοτυπική επανέκδοση της α΄ έκδ. Βιέννη 1811-1821].
- Ευαγγελίδης Τρύφων Ε., «Πατριάρχου Αλεξανδρείας Γερασίμου του Σπαρταλιώτου αινίγματα», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 31 (1932), σ. 281-298.
- Ηλιάδου Δημοκρατία, «Ανέκδοτες περιγραφές της Κύπρου των ετών 1735 και 1817», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 6 (1972-1973), σ. 197-236.

- Θεοδοσίου Δημήτριος, «Περί της ιστορίας του Κόσμου. Προοίμιον του τυπογράφου», στο: Ιωάννης Στάνος, *Βίβλος χρονική περιέχουσα την ιστορία της Βυζαντίδος [...]*, επιμ.: Αγάπιος Λοβέρδος, [Βενετία], Δημήτριος Θεοδοσίου, 1767, σ. [iii-xii].
- Θεόφιλος Κορυδαλεύς, *Περί επιστολικών τύπων [...]*, 2 τόμ., (εκδ.), Λονδίνο, G. S., 1625.
- , *Είσοδος φυσικής ακροάσεως κατ' Αριστοτέλη*, τ. Α', χ.τ., Νικόλαος Γλυκής, 1779.
- , *Γενέσεως και φθοράς περί κατ' Αριστοτέλην*, τ. Β', χ.τ., Νικόλαος Γλυκής, 1780.
- Θεοχαρίδης Ιωάννης Π., «Ανέκδοτα στοιχεία για τον αριθμό των γενιτσάρων που βρίσκονται στην Κύπρο μετά την κατάκτηση της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 11 (1981-1982), σ. 335-381.
- Ιλαρίων ο Κύπριος, «Προς τον λόγιον κύριον Νικόλαον Θησέα», *Ερμής ο Λόγιος* 10 (1820), σ. 519-521 [= ο ίδιος, «Επιστολή Ιλαρίωνος Ιερομονάχου του Κύπρου προς Νικόλαον Θησέα», στο: Παρασκευάς Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), στο: *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχαίον κειμένων*, Κύπρος, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, 2009, σ. 264-266, αρ. 58].
- Ιστορία περί των μυθολογουμένων Θεών των αρχαίων Ελλήνων και άλλων εθνών [...]*, [Βενετία], Antonio G. Zatta, 1757.
- Ιωάννης ο Δαμασκηνός, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, 6 τόμ., έκδ.: P. Bonifatius Kotter, Βερολίνο, Walter De Gruyter, 1969-2009, (= Patristische Texte und Studien, 7, 12, 17, 22, 29, 61).
- Ιωνάς Ιωάννης, *Γητιές. Σώμα κυπριακών επωδών*, 2 τόμ., Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2007, (= Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, 47).
- Καλλίνικος Γ' Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Τα κατά και μετά την εξορίαν επισυμβάντα και έμμετροι επιστολαί*, εκδ. και εισαγωγ.: Αγαμέμνων Τσελίκας, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2004.
- Καρνάπας Κλήμης, *Ανέκδοτα κυπριακά έγγραφα (του ΙΗ' αιώνας)*, πρόλ.: Κωστής Κοκκινόφτας, Λευκωσία, Αιχμή, 2004 [φωτομηχανική ανατ. της α' έκδ. του 1904].
- Καρύδης Αθανάσιος (επιμ.), *Ακολουθία του αγίου Ιερομάρτυρος Ερμογένους του θαυματουργου. [...]*, [Βενετία], Αντώνιος Βόρτολι, 1771 [²1772] [Κυπριακό Μουσείο, συλλογή Λουκή Περίδη].
- Καταρτζής Δημήτριος, *Τα Ευρισκόμενα*, έκδ.: Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, Αθήνα, Ερμής, 1999, (= Φιλολογική Βιβλιοθήκη, 9).
- Κατήφορος Αντώνιος, *Vita di Pietro il Grande Imperador della Russia*, Venezia, Francesco Pitteri, 1748.

- Κηπιάδης Γεώργιος Ι., *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, Λευκωσία, Υπουργείο Παιδείας, 1972, (= Εκδόσεις Μορφωτικής Υπηρεσίας Υπουργείου Παιδείας, 2) [φωτομηχανική ανατύπωση της α΄ έκδ. του 1888].
- Κιρμίτσης Παρθένιος Ι., «Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Παΐσιος και ο ιδίόχειρος αυτού κώδιξ», *Κυπριακαί Σπουδαί* 2 (1938), σ. 1-30.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ. (επιμ.), *Κοινωνικές σχέσεις και νοοτροπίες στην Κύπρο του Δεκάτου Ογδόου αιώνα*, Λευκωσία, Εκπαιδευτικό και Πολιτιστικό Κέντρο, 1992.
- Κομνηνός Αλέξιος, *Πανοπλία δογματική [...]*, Τεργόβιστος, Μητρόπολη Ουγγροβλαχίας, 1710.
- Κομνηνός-Υψηλάντης Αθανάσιος, *Εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα βιβλίου Η΄, Θ΄ και Ι΄ ήτοι τα μετά την Άλωσιν (1453-1789) (εκ χειρογράφου ανεκδότου της Ιεράς Μονής του Σινά)*, εκδ.: Γερμανός Αφθονίδης Σιναΐτης (Αρχιμ.), χ.τ., χ.ε., 1972 [φωτομηχανική ανατύπωση της α΄ έκδ. του 1870].
- Κοραής Αδαμάντιος, *Ο Παπατρέχας*, επιμ. και εισαγωγ.: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Ερμής, ²1992, (= Ν.Ε.Β., 3).
- , «Περί της εκδόσεως του Ισοκράτους», στο: ο ίδιος, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, 4 τόμ., Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1986-1995, εδώ τ. Α΄, πρόλ.: Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, σ. 263-316.
- Κουδουνάρης Αριστείδης Λ., «Κυπριακόν ιστορικών υλικόν εν τω αρχείω της Βενετίας», *Κυπριακαί Σπουδαί* 36 (1972), σ. 47-49.
- Κουκουλές Φαίδων, *Βυζαντινός βίος και πολιτισμός*, 6 τόμ., Αθήνα, Παπαζήσης, 1948-1973, (= Εκδόσεις του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών).
- Κούμας Κωνσταντίνος Μιχαήλ, *Σειράς στοιχειώδους των μαθηματικών και φυσικών επιστημών εκ διαφόρων συγγραφέων συλλεχθεισών, περιεχομένων σύνοψιν της σφαιρικής τριγωνομετρίας, και τα στοιχεία της αστρονομίας*, 8 τόμ., Βιέννη, Γεώργιος Βεντότης, 1807.
- , «Ό μεταφραστής πρὸς τοὺς Ἑλληνας», στο: ο ίδιος, *Χημείας επιτομή*, 2 τόμ., Βιέννη, Γεώργιος Βεντότης, 1808, εδώ τ. Α΄, σ. γ΄-ξη΄.
- , *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, 3 τόμ., Βιέννη, Johann Schnierer, 1818-1819.
- Κουριοκουρίτης Κυπριανός (Αρχιμ.), *Ιστορία χρονολογική της νήσου Κύπρου*, Λευκωσία, Κ. Επιφανίου, ³2001 [φωτομηχανική ανατ. της α΄ έκδ. του 1788].
- Κυπριανός (Αρχ.), «Απάντηση προς τους κατοίκους της Λεμεσού στην αίτησή τους για ίδρυση Ελληνικής Σχολής», στο: Παρασκευάς Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), στο: *Αρχιεπίσκοπος*

- Κύπρου Κυπριανός. Ο μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχεῖον κειμένων*, Κύπρος, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, 2009, σ. 261-262, αρ. 56.
- , *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχεῖον κειμένων*, επιμ.: Παρασκευάς Αγάθωνος (Οικ.), Κύπρος, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, 2009.
- , «Αφιέρωση Κυπριανού σε λειτουργικά βιβλία της Μονής του Αποστόλου Βαρνάβα», στο: Αγάθωνος Παρασκευάς (Οικ.) (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχεῖον κειμένων*, Κύπρος, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, 2009, σ. 237, αρ. 43.
- , «Βεβαίωση Κυπριανού επί πωλητηρίου εγγράφου», στο: Παρασκευάς Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), στο: *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχεῖον κειμένων*, Κύπρος, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, 2009, σ. 244-245, αρ. 46.
- , «Εγκύκλιος Κυπριανού κατά των Φαρμασόνων», στο: Αγάθωνος Παρασκευάς (Οικ.) (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχεῖον κειμένων*, Κύπρος, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, 2009, σ. 228-232, αρ. 40.
- , «Ιδρυτική πράξη Ελληνικής Σχολής Λευκωσίας», στο: Παρασκευάς Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), στο: *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχεῖον κειμένων*, Κύπρος, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, 2009, σ. 181-186, αρ. 23.
- Κυριαζής Νεοκλής Γ., «Προξενικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 1 (1923), σ. 14-16, 66-68 και 102.
- , «Excerpta Syriaca», *Κυπριακά Χρονικά* 1 (1923), σ. 40-44.
- , «Προξενικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 4 (1926), σ. 288-289.
- , «Δωρεά Χριστόδουλου Καρύδη. Πρακτικόν πατριωτικής συνεισφοράς», *Κυπριακά Χρονικά* 6 (1929), σ. 315.
- , *Ιστορικάί σελίδες. Η πόλις της Λάρνακος υπό το φως ιστορικών εγγράφων*, Λάρνακα, Κιτιακή Εκτυπωτική Εταιρεία, 1929.
- , «Εθνικόν Κύπρου φρόνημα. Α΄ Ρωσσοτουρκικός πόλεμος του 1807», *Κυπριακά Χρονικά* 8 (1931), σ. 1-7.
- , «Προξενικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 9 (1933), σ. 188-194.
- , «Δημοπρασία», *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934), σ. 277-282.

- , «Διακυβέρνησις Κύπρου. Επιδημία πανώλους», *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934), σ. 165-173.
- , «Διακυβέρνησις της Κύπρου», *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934), σ. 9-25.
- , «Ναυλωτικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934), σ. 259-296.
- , «Ναυτιλία», *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934), σ. 149-154.
- , «Επιτύμβιοι επιγραφαί», *Κυπριακά Χρονικά* 11 (1935), σ. 245-254.
- , «Αρχαιότητες Κύπρου», *Κυπριακά Χρονικά* 12 (1936), σ. 213-219.
- , «Διαθήκαι του ΙΗ΄ αιώνος και προικοσύμφωνα», *Κυπριακά Χρονικά* 12 (1936), σ. 104-166.
- , «Ἐκθεσις περὶ Κύπρου του Α. Savorgnano», *Κυπριακά Χρονικά* 12 (1936), σ. 85-103.
- , «Προξενικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 12 (1936), σ. 64-79.
- , «Προξενικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 12 (1936), σ. 167-181.
- , «Προξενικά έγγραφα. Δάνεια των θρόνων της Κύπρου», *Κυπριακά Χρονικά* 13 (1937), σ. 104-123.
- , «Προξενικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 13 (1937), σ. 196-227.
- , *Κοινωνική δράσις της πόλεως Σκάλα-Λάρνακα*, Λάρνακα, Π. Χειμωνίδης, 1947.
- , *Ο Δήμος της Λάρνακος εντός μιας πενηκονταετίας [1878-1928]*, επιμ.-σημ.: Σωφρόνιος Γ. Μιχαηλίδης (Ιερομ.), Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 1995.
- Κυριακίδης Στίλπον Π., «Ἄσματα και αινίγματα», *Λαογραφία* 8 (1921), σ. 109-152.
- Κύρρης Κώστας Π., «Δεδομένα επί των κοινωνικών θεσμών της Κύπρου κατά τας αρχάς του ΙΘ΄ αιώνος. Τα περιεχόμενα του κατάστιχου XXVI της Αρχιεπισκοπῆς Κύπρου», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικῶν Ερευνῶν* 6 (1972-1973), σ. 269-416.
- , «Πολιτική, φιλολογική και ιδιωτική αλληλογραφία 1687-1828/1829 εκ του Κώδικος 4 της Μητροπόλεως Κιτίου», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικῶν Ερευνῶν* 9 (1977-1979), σ. 267-325.
- , «Ἀνέκδοτα έγγραφα περὶ της ελληνικῆς Σχολῆς Λεμεσοῦ (1819, 1820)», *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 42 (1978), σ. 85-106.
- Κωνσταντίνου Γεώργιος, *Λεξικόν τετράγλωσσον περιέχον δηλαδή τας τέσσαρας ταύτας διαλέκτους, ελληνικήν, πεζήν ἤτοι απλήν ρωμαϊκὴν, λατινικήν, και ιταλικήν*, 2 τόμ., Βενετία, Antonio Bortoli, 1757.

- Λαμπανιτζιώτης Πολυζώης, «Ὁ ἐκδότης τοῖς φιλομούσοις ἀναγνώσταις», στο: Ευστάθιος Μακρεμβολίτης, *Ευσταθείου το καθ' Ὑσμίνην και Ὑσμινίαν δράμα. Εἰς βιβλία ια΄*, επιμ.: Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης, Βιέννη, Thomas Elder von Trattner, 1791, σ. στ΄-η΄.
- Λάμπρος Σπυρίδων Π., «Ἡπειρωτικά», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 11 (1914), σ. 5-56.
- Λάσκαρις Κωνσταντίνος, *Επιτομή των οκτώ του λόγου μερών και άλλων τινών αναγκαίων [...]*, χ.τ., χ.ε., 1476.
- Λεξικόν γραμματικόν των Ψαλμών μετά της εξηγήσεως των κυριοτέρων εν αυτοῖς περιεχομένων λέξεων [...]*, επιμ.: Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης, Βενετία, Salicati, 1643, ²1712.
- Λεξικόν ιστορικόν, περιέχον ιστορίας τινάς εις κατάληψιν συντεινούσαν των ψαλμών· μετά προσθήκης ετέρων τινών λέξεων [...]*, Βενετία, Salicati, 1643, ²1712.
- Λοϊζιάς Πολυξένη, «Κυπριακή κυψέλη», στο: η ίδια, *Τα έργα*, επιμ.: Θεοδόσης Πυλαρινός και Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκώστα, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2011, (= Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, 53), σ. 535-680.
- Λουῖζος Ευάγγελος Λ., «Ἀνέκδοτα γράμματα (1799-1793) του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Χρυσάνθου (Πίν. ΚΣΤ΄-ΚΖ΄)», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), σ. 292-313.
- Λουκά Γεώργιος (έκδ.), *Φιλολογικά επισκέψεις των εν τω βίω νεωτέρων Κυπρίων μνημείων των αρχαίων*, πρόλ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος, Λευκωσία, Ζαβαλλής, 1974, (= Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, 2), σ. 56-58 [φωτομηχανική ανατύπωση της α΄ έκδ. του 1874].
- Μάξιμος και Αμμώνιος ο Αστρολόγος, «Τί σημαίνει ἕκαστον τῶν ζῳδίων καὶ τῶν ἀστέρων καὶ τίνων δεσπόμενοι», στο: *Maximi et Ammonis Carminum De Actionum Auspiciis Reliquiae. Accedunt Anecdota Astrologica*, έκδ.: Arthurus Ludwich, Λιψία, B. G. Teubner, 1877, σ. 119-122.
- Μέρτζιος Κωνσταντίνος Δ., «Πάνος Ιερομνήμων. Ἡ ολόγραφος διαθήκη του», *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 11 (1936), σ. 111-135.
- , «Ἀνέκδοτα ηπειρωτικά μνημεία. Διαθήκη Χαΐδως Γλυκή», *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 13 (1938), σ. 107-109.
- , «Ἡ διαθήκη του εκ Πατρός κόμητος Ανδρέα Κάσση (Δέσμη αρ. 1010 — Συμβολαιογράφος Αιμίλιος Βελάνος, Διαθήκη αρ. 411, ιδióγραφος λαλιστί — μετάφρασις). Μικρός Ἑλληνομνήμων Τεύχος Δεύτερον», *Ἡπειρωτική Ἑστία* 9 (1960), σ. 553-565.
- , «Ἡ διαθήκη του ιερομονάχου Αγαπίου Κατηφόρη, Λευκαδίου, τη 10^η Αυγούστου 1746 (Συμβολαιογράφος Αιμίλιος Βελάνος — Δέσμη αρ. 1010, Διαθήκη αρ. 53,

- μετάφρασις εκ του ιταλικού). Μικρός Ελληνομήμων Τεύχος Δεύτερον», *Ηπειρωτική Εστία* 9 (1960), σ. 368-370.
- Μήλιας Σπυρίδων, *Επιστολάριον ήτε Επιστολικός χαρακτήρ. Βενετία 1757*, πρόλ.: Κώστας Λάμπας, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών–Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 2003 [φωτομηχανική ανατύπωση της α΄ έκδ. του 1757].
- Μήτρου Μελέτιος, *Γεωγραφία παλαιά τε και νέα [...]*, [Βενετία], Νικόλαος Γλυκής, 1728.
- , *Εκκλησιαστική ιστορία Μελετίου Μητροπολίτου Αθηνών [...]*, 4 τόμ., Βιέννη, Josef A. Baumeister, 1783-1795.
- Μητροφάνης (Ιερομ.), *Ακολουθία του Οσίου πατρός ημών Ιερασίμου του εν νήσω Κεφαλληνίας [...]*, χ.τ., χ.ε., 1704.
- Μυλωνάς Νικόδημος (Μητρ. Κιτίου), «Ανέκδοτα προξενικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά* 1 (1923), σ. 37-39.
- Μυριανθόπουλος Κωνσταντίνος Ι., «Μία επιστολή του εθνομάρτυρος Μητροπολίτου Νικομηδείας Αθανασίου του Κυπρίου του 1814», *Πάφος* 8 (1943), σ. 75-81.
- Νικόδημος Αγιορείτης, *Βιβλίον καλούμενον Χρηστοθήθεια των Χριστιανών. [...]*, [Βενετία], Νικόλαος Γλυκής, 1803.
- Νικολαΐδης Νικόλαος Σολωμού, «Ποίημα Νικολάου Σολωμού Νικολαΐδου», στο: Παρασκευάς Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), στο: *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχείον κειμένων*, Κύπρος, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, 2009, σ. 288, αρ. 72.
- Οικονόμος Κωνσταντίνος ο εξ Οικονόμων, *Λόγοι εκκλησιαστικοί εκφωνηθέντες εν τη γραικική εκκλησία της Οδησού κατά το αωκα-αωκβ έτος*, Βερολίνο, Ακαδημία των Επιστημών, 1833.
- Οικονόμου-Αγοραστου Ιωάννα, «Ανέκδοτο καλαντολόγιο από σύμμικτον κώδικα του Στίλπωνος Κυριακίδου», *Λαογραφία* 33 (1982-1984), σ. 247-256.
- Οικονόμου Ιωάννης Λαριτσαίος, *Επιστολαί διαφόρων Ελλήνων λογίων, ανωτάτων κληρικών, Τούρκων διοικητών, εμπόρων και εσναφίων (1759-1824)*, επιμ.: Γιάννης Α. Αντωνιάδης και Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα, Γιάννης Α. Αντωνιάδης, 1969.
- Παλλάδιος Ειρηνοπόλεως, *Λαυσαϊκόν*, επιμ.: Εφραίμ ο Αθηναίος, [Βενετία], Αντώνιος Βόρτολις, 1764.
- Παπαδογιαννάκης Νικόλαος Ε., *Κρητικό ιατροσόφιο του 19^{ου} αιώνα*, Ρέθυμνο, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, ²2001.

- Παπαδόπουλλος Θεόδωρος, «Κυπριακόν ευχολόγιον του έτους 1785», *Κυπριακαί Σπουδαί* 43 (1979), σ. 1-77.
- (έκδ.), *Κώδιξ σχολείων Λευκωσίας*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, 1991, (= Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, 6).
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Αθανάσιος, *Ανάλεκτα ιεροσολυμίτικης σταχυολογίας ή συλλογή ανέκδοτων και σπανίων ελληνικών συγγραφέων περί των κατά την Εώαν ορθοδόξων εκκλησιών και μάλιστα της των Παλαιστινίων*, 5 τόμ., Βρυξέλλες, Culture et Civilisation, 1963 [φωτομηχανική ανατύπωση της α΄ έκδ. του 1897].
- Παπαδόπουλος Χαράλαμπος, «Ανέκδοτα έγγραφα περί των σχολείων της Λευκωσίας κατά το δεύτερον ήμισυ του ΙΘ΄ αιώνας», *Κυπριακαί Σπουδαί* 18 (1954), σ. ργ΄-ρνζ΄.
- , «Ανέκδοτα έγγραφα περί των σχολείων της Λευκωσίας κατά το δεύτερον ήμισυ του ΙΘ΄ αιώνας», *Κυπριακαί Σπουδαί* 19 (1955), σ. 185-260.
- , «Ανέκδοτα έγγραφα περί των σχολείων της Λευκωσίας κατά το δεύτερον ήμισυ του ΙΘ΄ αιώνας», *Κυπριακαί Σπουδαί* 20 (1956), σ. 173-207.
- , «Ανέκδοτα έγγραφα περί των σχολείων της Λευκωσίας κατά το δεύτερον ήμισυ του ΙΘ΄ αιώνας», *Κυπριακαί Σπουδαί* 23 (1959), σ. 215-219.
- Παπαθωμόπουλος Μανώλης-Elizabeth M. Jeffreys (επιμ.), *Ο πόλεμος της Τρωάδος (The War Of Troy)*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1996, (= Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 7).
- Παπαχαραλάμπος Γεώργιος Χ., «Αινίγματα», *Κυπριακαί Σπουδαί* 28 (1964), σ. 185-193.
- , «Ονειροκριτικά», *Κυπριακαί Σπουδαί* 30 (1966), σ. 77-113.
- , «Ο τεκτονισμός εν Κύπρω από των μέσων του ΙΗ΄ αιώνας», *Κυπριακαί Σπουδαί* 31 (1967), σ. 83-92.
- , «Αφιερωματικά επιγράμματα», *Κυπριακαί Σπουδαί* 32 (1968), σ. 73-86.
- , «Από τας σχέσεις Ρωσσίας και υπόδουλου ελληνισμού», *Κυπριακαί Σπουδαί* 40 (1976), σ. 107-113.
- Παταπίου Νάσα, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας στην Κύπρο 1800-1807 και ο πρόξενος Παναγής Αγγελάτος*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2000, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 33).
- Πατούσας Ιωάννης, *Εγκυκλοπαίδεια φιλολογική [...]*, 4 τόμ., [Βενετία], Νικόλαος Σάρος, 1710.
- , *Εγκυκλοπαίδεια Φιλολογική [...]*, προσφ.: Σπυρίδωνας Περούλιος, 4 τόμ., [Βενετία], Νικόλαος Γλυκής, 1795.

- Πατρινέλης Χρίστος Γ., «Πατριαρχικά γράμματα και άλλα έγγραφα και σημειώματα του ΙΣΤ΄-ΙΗ΄ αιώνας εκ του κώδικος του Ιέρακος (Εθν. Βιβλιοθ. Ελλ. 1474)», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1962), σ. 116-165.
- Παυλίδης Άντρος (ανθολ., απόδ., επιμ., σημ. και σχόλ.), *Η Κύπρος ανά τους αιώνες μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτών της. Από τον 1^ο αιώνα μέχρι τον 20^ο*, 3 τόμ., Λευκωσία, Φιλόκυπρος, 1994.
- Πετρόπουλος Γεώργιος Α. (εκδ.), *Νομικά έγγραφα Σίφνου της συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835). Μετά συμβολών εις την έρευναν του μεταβυζαντινού δικαίου*, τ. Γ΄, τχ. 10, Αθήνα, Γραφείον Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, 1959, (= Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας-Ακαδημία Αθηνών).
- Πλουμίδης Γεώργιος Σ. (επιμ.), *Πρόλογοι και κατάλογοι τυπογραφείων Βενετίας και Βιέννης (1668-1876)*, Αθήνα, Διονύσιος Νότης Καραβίας, 1978, (= Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, 238).
- Πολίτης Νικόλαος (έκδ.), *Παροιμίες. Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του Ελληνικού λαού*, 4 τόμ., Αθήνα, Σακελλάριος, 1899-1902, (= Βιβλιοθήκη Μαρασλή, 3).
- Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου Ευφροσύνη, *Κινητά και ακίνητα πράγματα του Ευαγγέλη Περισιτιάνου Σούδιτου Βένετου του κατά την Σκάλαν της Λάρνακος*, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 1998.
- , «Κινητά και ακίνητα πράγματα του Ευάγγελου Περισιτιάνου, Σούδιτου Βένετου, του κατά τη Σκάλα της Λάρνακας», στο: Γιώργος Ιακώβου (επιμ.), *Πρακτικά Δεύτερου Κιτιακού Συμποσίου. Κίτιον-Λάρνακα διά μέσου των αιώνων. Λάρνακα, 27-28 Απριλίου 1996*, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 1999, σ. 133-175.
- Σακελλάριος Αθανάσιος Α., *Τα Κυπριακά. Έκδοσις εκατονταετηρίδος*, 2 τόμ., Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄, 1991 [φωτομηχανική ανατ. της α΄ εκδ. του 1891].
- Σαφέτ Λαλά Μουσταφά, «Ημερολόγιον του γραμματέως του τουρκικού στόλου που κατέλαβε την Κύπρο τω 1570», μτφρ.: Λοΐζος Φιλίππου, *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934), σ. 161-165.
- Σεραφείμ Πισίδιος (επιμ.), *Περιγραφή της ιεράς και βασιλικής μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου του Κύκκου επιφημιζομένης κατά την νήσον Κύπρον*, [Βενετία], Νικόλαος Γλυκής, ⁴1819 [Βιβλιοθήκη Μητρόπολης Κιτίου].
- Σκαρβέλη-Νικολοπούλου Αγγελική Γ., *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας. Διδασκόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι. Συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας. Διδακτορική διατριβή*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1994.

- Σκούφος Φραγκίσκος, *Τέχνη Ρητορικής*, [Βενετία], Michel Angelo Burbonio, 1681.
- Σοφιανός Δημήτριος Ζ., «Ιερομονάχου Γαβριήλ Αγιαμονίτη, Ανέκδοτο προσκυνητάριο των μονών των Μετεώρων (1786)», *Τρικαλινά* 6 (1986), σ. 7-26.
- Σπυριδάκης Αθ. Ι., «Βυζαντινά αινίγματα», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 8 (1904), σ. 187-195.
- Σπυριδάκης Κωνσταντίνος, «Σταχυολογήματα εκ της κυπριακής ιστορίας των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Α΄. Ο Κύπριος Επίσκοπος Ειρηνοπούλεως Άνθιμος και η διαθήκη αυτού και Β΄. Δύο κυπριακά πωλητήρια», *Κυπριακαί Σπουδαί* 17 (1953), σ. 39-54.
- Στάθη Πηγελόπη, «Το ανέκδοτο Οδοιπορικό του Χρύσανθου Νοταρά», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 1 (1984), σ. 127-280.
- Στάθη Σπυρίδων Εμ., «Κυθηραϊκά αινίγματα», *Λαογραφία* 2 (1910), σ. 330-370.
- Σταυρίδης Θεοχάρης, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Κύπρος. Τα παλαιότερα έγγραφα των ετών 1600-1878*, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 2001.
- , «Τα οθωμανικά έγγραφα στο αρχείο του βενετικού προξενείου της Λάρνακας (18^{ος} αιώνας)», στο: Βασίλειος Γ. Μανδηλαράς, *Διεθνές Συμπόσιο Αρχειακών. Αρχεία και προοπτικές στη νέα χιλιετία. Κύπρος, 4-6 Μαΐου 2000*, Αθήνα, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού Κύπρου. Ιόνιο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Αρχειονομίας και Βιβλιοθηκονομίας. Εθνικός Πολιτιστικός Όμιλος Κύπρου, 2001, σ. 87-99.
- Στυλιανού Ανδρέας, «Αι περιηγήσεις του Ρώσσου μοναχού Βασίλειου Γρηγόροβιτς Βάρσκυ-Πλακά-Αλπόβ άλλως Βασιλείου Μοσκοβορρώσσου Κιεβοπολίτου εν Κύπρω», *Κυπριακαί Σπουδαί* 21 (1957), σ. 1-139 [Το περιηγητικό έργο του Barsky κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στα ρωσικά με τον τίτλο *Stranstvonaniia Vasil'ia Grigorovicha-Barskogo po sviatym mestam Vostoka s 1723 po 1747 g.*, S. Peterburg, Vasyl H. Ruban, 1778].
- Συμεών Θεσσαλονίκης, *Του μακαρίου Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τα άπαντα. Εις τέσσαρα μέρη διαιρεθέντα [...]*, Λιψία [= Βιέννη], Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης [= Josef A. Baumeister], 1791.
- Συνέσιος Κυρήνης, *Επιστολόριον του σοφωτάτου Συνεσίου, επισκόπου Κυρήνης [...]*, [Βενετία], Νικόλαος Γλυκής, 1782.
- Σχίζας Θεοχάρης (επιμ.), *Κύπρια Μηναία*, 10 τόμ., Θεσσαλονίκη, Μέλισσα, χ.χ.
- Τζεχαρής Βασίλειος, *Επιστολόριον εκ διαφόρων ερανισθέν [...]*, [Κωνσταντινούπολη], Τυπογραφείο Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, 1804.

- Το επιστολόριον του cod. Taurin Gr. LXIV.C.III 7, χ.τ., χ.ε., χ.χ.* [Ανάτ. από περ. *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 42 (1975-1976)].
- Τσελίκας Αγαμέμνονας, «Επτά επίσημα κυπριακά εκκλησιαστικά έγγραφα (1578-1771) (Πίν. ΚΓ'-ΚΣΤ')», *Θησαυρίσματα* 14 (1977), σ. 251-274.
- Τσιρπανλής Ζαχαρίας Ν. (επιμ.), *Ανέκδοτα έγγραφα εκ των αρχείων του Βατικανού (1625-1667)*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1973, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 4).
- Τσιτσέλης Ηλίας Α., *Κεφαλληνιακά σύμμικτα. Συμβολαί εις την ιστορίαν και λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας*, 2 τόμ., Αθήνα, Παρασκευάς Λεώνης και Μηνάς Μυρτίδης, 1904-1960.
- Φαρμακίδης Ξενοφών Π., *Άπαντα. Κύπρια Έπη, Κυπριακή Λαογραφία, Κύπρια Λαογραφικά Σπουδάσματα, Ιστορία της Λεμεσού*, Λευκωσία, Επιφανίου, 2000.
- Φιλιππίδης Δανιήλ και Γρηγόριος Κωνσταντάς, «Προοίμιον», στο: οι ίδιοι, *Γεωγραφία νεωτερική*, Βιέννη, Thomas Elder von Trattner, 1791, σ. ix-xiii.
- Φιλόθεος (Αρχιμ.), «Ο αφορισμός του εθνομάρτυρος Αρχιεπισκόπου Κυπριανού κατά των μασσόων», *Φωνή της Κύπρου* 708 (1 Σεπτεμβρίου 1900) [Δημοσιεύτηκε σε έκτακτο παράρτημα του φ. 708].
- Φλουρέντζος Παύλος, «Η Κύπρος μέσα από τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του 18 και 19 αιώνα», στο: Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Λευκωσία, Δήμος Λευκωσίας, 1984, (= Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, 1), σ. 249-264.
- Φραντζή Άντεια, (επιμ.), *Μισμαγιά. Ανθολόγιο φαναριώτικης ποίησης κατά την έκδοση Ζήση Δαούτη (1818)*, επίμετρ.: Μάρκος Δραγούμης, Αθήνα, Εστία, 1993.
- Χασιώτης Ιωάννης Κ. (επιμ.), *Ισπανικά έγγραφα της κυπριακής ιστορίας (ΙΣΤ'-ΙΖ' αι.)*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, 2003, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 3).
- (επιμ.), *Πηγές της κυπριακής ιστορίας από το ισπανικό αρχείο Simancas. Από τη μικροϊστορία της κυπριακής διασποράς κατά τον ΙΣΤ' και ΙΖ' αιώνα*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, 2000, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 34).
- Χατζηκωστής Ν. Κ., «Αποσπάσματα εκ του σμυρναϊκού Μητροπολιτικού κώδικος», *Σμυρναϊκά Ανάλεκτα* 1 (1906), σ. 5-112.

- Χατζησολωμός Σόλων Ι., «Δύο άγνωστοι ύμνοι του 18^{ου} αιώνα προς τιμή της Παναγίας του Κύκκου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 3 (1996), σ. 415-451.
- Χατζηψάλτης Κώστας, «Το ανέκδοτο κείμενο του Αλεξανδρινού κώδικος 176 (366). Παραδόσεις και ιστορία της Μονής Κύκκου», *Κυπριακαί Σπουδαί* 14 (1950), σ. 39-69.
- Χιδίρογλου Παύλος, *Οθωμανικά έγγραφα της εν Κύπρω Μονής Κύκκου*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, 1973, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 5).
- Ψελλός Μιχαήλ, «Του σοφωτάτου και υπερτίμου Ψελλού προς τον βασιλέαν Μιχαήλ τον Δούκα. Αινίγματα», στο: Fr. J. Boissonade (έκδ.), *Anecdota Græca e Codicibus Regiis*, 5 τόμ., Παρίσι, Βασιλικό Τυπογραφείο, 1829-1833, εδώ τ. Γ', σ. 429-436.
- Arsh G. L., «Cyprus at the End of the 18th Century in Unpublished Reports of the Russian Consul», στο: *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, 3 τόμ., Λευκωσία, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 1986, εδώ τ. Γ': *Νεότερον Τμήμα*, επιμ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος και Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης, σ. 53-58.
- Artemidorus Daldianus και Achmet Sereimi F., *Artemidori Daldiani & Achmetis Sereimi F. Oneorocritica Astrampsychi et Nicephori versus etiam Onirocritici. Nicolai Regaltii ad Artemidorum Notae*, Lutetiae Apud Marcum Orry, 1603.
- Badia-y-Leyblich Domingo [= Ali Bey], *Voyages d' Ali Bey el Abbassi en Afrique et en Asie pendant les années, 1803, 1804, 1805*, 2 τόμ., Paris, P. Didot, 1814.
- Bancks John, *The History of the Life and Reign of the Czar Peter the Great Emperor of All Russia and Father of His Country*, London, J. Hodges, 1740.
- Bassus Cassianus Scholasticus, «Δωδεκαετηρίς τοῦ Διός, καὶ ὅσα ἀποτελεῖ περιπολεύων τοὺς δώδεκα οἴκους τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου. Ζωροάστρου», στο: *Geoponica Sive Cassiani Bassi Scholastici. De re Rustica Eclogae*, έκδ.: Heinrich Beckh, Λιψία, B. G. Teubner, 1994, (= Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), σ. 21-28.
- Bekker Immanuel και Ludovicus Dindorf (έκδ.), *Diodori Siculi Bibliotheca Historica*, 5 τόμ., Λιψία, B. G. Teubner, 1831-1853.
- Carleson Edvard, «A Swedish Description of Cyprus, Written in 1733», μτφρ. στην αγγλ.: Paul Åström, *Κυπριακαί Σπουδαί* 24 (1960), σ. 33-47 [Ο τίτλος του πρωτοτύπου του περιηγητικού κειμένου του Carleson είναι ο εξής: Carleson Edvard, *Twänne stora swenska herrars Rese-beskrifning, Ifrån Cypren til Asien, [...]*, Stockholm, Tryckt hos Lorens Ludvig Grefing, 1768].

- Clarke Edward Daniel, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, 6 τόμ., London, T. Cadell and W. Davies Stand, ²1811-1823 [α' έκδ. 1810-1823].
- Cobham Claude Delaval (επιμ.), *Excerpta Cypria. Materials For A History Of Cyprus*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1908.
- Cotovicus Ioannes, *Itinerarium Hierosolymitanum et syriacum [...]*, Antverpiæ, Apud Hieronymum Verdussium, 1619.
- De Corancez Louis A., *Itinéraire d' une partie peu connue de l' Asie Mineure*, Paris, Renouard, 1816.
- De Ferrières-Sauveboeuf Louis François Comte, *Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de Ferrières-Sauveboeuf faits en Turquie, en Perse et en Arabie, depuis 1782, jusqu' en 1789 [...]*, 2 τόμ., Paris, Chez J. R. Roux & Compagnie, 1790.
- Delatte Armand, *Anecdota Atheniensiæ*, 2 τόμ., Παρίσι, H. Vaillant-Carmanne, 1927.
- De Mas Latrie Luis, *Histoire de l' île de Chypre. Sous le regne des princes de la maison de Lusignan*, 3 τόμ., Paris, Firmin-Didot, 1852-1873.
- De Segur Philip, *History of Russia and of the Peter the Great*, London, Treuttel and Würtz, 1829.
- De Vezin Michael, *Consuls in Cypren und zu Aleppo Naachrichten über Aleppo und Cypren*, Beimar, Landes-Industrie-Comptoirs, 1804 [Ιδιωτική συλλογή Ευστάθιου Φινόπουλου].
- De Villamont Jacques, *Les Voyages du Seigneur de Villamont, Chevalier de l' Ordre de Hierusalem, Gentil-homme du Pays de Bretagne. [...]*, Paris, Claude de Monastir' Oeil et Iean Richer, 1596.
- Drexel Franz, «Das Traumbuch des Patriarchen Germanos», *Λαογραφία* 7 (1923), σ. 428-448.
- , «Das Traumbuch des Propheten Daniel Nach dem Cod. Vatic. Palat. Gr. 319», *Byzantinische Zeitschrift* 26 (1926), σ. 290-314.
- Drummond Alexander, *Travels Through Different Cities of Germany, Italy, Greece, and Several Parts of Asia [...]*, London, W. Strahan, 1754 [Βιβλιοθήκη της Βουλής, Μπενάκειος Βιβλιοθήκη, ταξ. αρ.: ΨΥΧ 33899].
- Gatto Angelo (Γάττο Άγγελο), *Διήγησις της τρομεράς πολιορκίας και αλώσεως της Αμμοχώστου κατά το έτος 1571*, μτφρ.: Πέτρος Α. Δάνδολος, Λευκωσία, Μορφωτική Υπηρεσία Υπουργείου Παιδείας, 1972, (= Εκδόσεις Μορφωτικής Υπηρεσίας Υπουργείου Παιδείας, 3).

- Goldoni Carlo, *H στοχαστική και ωραία Χήρα* [...], μτφρ.-διασκ.: Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης, Βιέννη, Ιωάννης Δημήτριος Μαυρογένης, 1791.
- Gordon Alexander, *The History of Peter the Great Emperor of Russia. To Which is Prefixed a Short General History of the Country from the Rise of that Monarchy and an Account of the Author's Life*, 2 τόμ., London, F. Douglass and W. Murray, 1755.
- Grivaud Gilles (επιμ), *Excerpta Cypria Nova. Voyageurs Occidentaux à Chypre au XVeme Siècle*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1990, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 15).
- Guidorizzi Guilio, *Pseudo-Niceforo. Libro dei Sogni, Testo Critico, introduzione, traduzione e commento*, Νάπολη, Associazione Di Studi Tardoantichi, 1980.
- Hasselquist Fredrik, *Voyages and travels in the Levant in the years 1749, 50, 51, 52* [...], London, L. Davis and C. Reymers, 1766 [Ο τίτλος του πρωτότυπου σουηδικού περιηγητικού αυτού έργου είναι: Hasselquist Fredrik, *Iter Palaestinum eller Resa til Heliga Landet, Förrättad ifrån år 1749 Til 1752* [...], Stockhoml, Trykt på Lars Salvii Kåstnad, 1757].
- Heinrici C. F. Georg (έκδ.), *Griechisch-byzantinische Gesprächsbücher und Verwandtes aus Sammelhandschriften*, Λιψία, B. G. Teubner, 1911.
- Kaplanis Tassos A. (έκδ.), *Ioakeim Kyprios' Struggle. A Narrative Poem on the "Cretan War" of 1645-1669. Editio Princeps*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2012, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 67).
- Kinneir John Macdonald, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the Years 1813 and 1814* [...], London, John Murray, 1818.
- Kpachocелbueba H. Θ. (έκδ.), «Έτεροι έρωταποκρίσεις διάφοροι παρὰ άγίων πατέρων πάνυ ώφέλιμοι», στο: *Addenda K Izdaniju A. Vassiliev Anecdota Graeco-Byzantina* (Mockba, 1893), Οδησσός, Экоhoмическая, 1898, σ. 34-38.
- La Caille Nicolas Louis de, *Στοιχεία αριθμητικής τε και άλγεβρας*, μτφρ.: Ιωνάς Σπαρμιώτης, [Βενετία], Νικόλαος Γλυκής, 1797.
- Light Henry, *Travels in Egypt, Nubia, Holy land, Mount Lebanon, and Cyprus: in the Year 1814*, London, Rodwell and Martin, 1818.
- Lucas Paul, *Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant* [...], 2 τόμ., Paris, Nicolas Simart, 1704.
- Mariti Giovanni, *Viaggi Per L' Isola Di Cipro e per la soría e Palestina*, 9 τόμ., χ.τ., Jacobo Giusti, 1769-1776.

- Metastasio Pietro, *Ο Αχιλλεύς εν Σκόρω*, επιμ.: Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης, Βιέννη, Γεώργιος Βεντότης, 1794.
- Migliardi o' Riordan Justiniana, *Archivio del Consolato Veneto a Cipro (Fine sec. VII-inizio XIX)*, Βενετία, Giunta Regionale Del Veneto, 1993.
- Moreno José, *Viage á Constantinopla en el año de 1784*, Madrid, D. Lazaro Gayguer, 1790.
- Mottley John, *The History of the Life of Peter I., Emperor of Russia*, 3 τόμ., London, J. Read, 1739-1740.
- Nijenburg Johannes Aegidius van Egmond van der και Johannes Heyman, *Travels Through Part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai*, 2 τόμ., London, L. Davis και C. Reymers, 1759 [Το παραπάνω περιηγητικό έργο γράφτηκε στα Ολλανδικά και κυκλοφόρησε με τον τίτλο Nijenburg Johannes Aegidius van Egmond van der και Johannes Heyman, *Reizen door een gedeelte van Europa, klein Asien, verscheide Eilanden van de Archipel, Syrien, Palestina of het H. Land, Aegypten, den Berg Sinai [...]*, 2 τομ., χ.τ., Abraham Kattewier, 1758].
- Ohlert K., *Rätzel und Rätzelspiele der alten Griechen*, Βερολίνο, Mayer & Müller, ²1912.
- Omont Henri Auguste, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 2 τόμ., Παρίσι, Imprimerie Nationale, 1902, (= Collection de Documents Inédits sur l' Histoire de France).
- Papadopoulos Theodoros, *Social and Historical Data on Population (1570-1881)*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1965, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 1).
- Pease Lorenzo Warriner, *The Diaries of Lorenzo Warriner Pease 1834-1839. An American Missionary in Cyprus and his Travels in the Holy Land, Asia Minor and Greece*, 2 τόμ., επιμ.: Rita C. Severis, Αγγλία, Ashgate, 2002.
- Pococke Richard, *A Description of the East and Some Other Countries*, 3 τόμ., London, W. Bowyer, 1743-1745.
- Possot Denis, *Le voyage de la Terre Sainte*, επιμ.: Charles Philippe, Paris, E. Leroux, 1890, (= Recueil de voyages et de documents pour servir à l' histoire de la géographie depuis le XIIIe jusqu'à la fin du XVIe siècle, 11).
- Pouradier Duteil-Loizidou Άννα, *Consulat de France à Larnaca. Documents Inédits pour Servir à l' Histoire de Chypre*, 6 τόμ., Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1991-2009, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 17, 20, 31, 41, 55, 60).

- Segner Johann Andreas Von, *Των Μαθηματικών στοιχείων αι πραγματεΐαι αι αρχοειδέσταται*, μτφρ.: Ευγένιος Βούλγαρις, Λιψία, Emmanuel Breitkopf, 1767.
- Sestini Domenico, *Viaggio di Ritorno da Bassora a Constantinopoli [...]*, χ.τ., χ.ε., 1788.
- Severis Rita C., *The Swedes in Cyprus*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2008, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 58).
- Sonnini Charles-Nicolas-Sigisbert de Manoncourt, *Voyage en Grèce et en Turquie [...]*, 2 τόμ., Paris, F. Buisson, 1801.
- Stylianou A. και J., «Two Donor-Portraits and Two Dedicatory Inscriptions Concerning Bishop Makarios of Kition (1737-1776). In the Chapel of the Archangel, Monagri», *Κυπριακαί Σπουδαί* 31 (1967), σ. 65-74.
- The Greek Anthology*, 5 τόμ., μτφρ. στην αγγλ.: William Roger Paton, Κέιμπριτζ και Λονδίνο, Harvard University Press και William Heinemann, 1979-81980, (= The Loeb Classical Library, Greek Authors, 67-68, 84-86).
- Turner William, *Journal of a Tour in the Levant*, 3 τόμ., London, John Murray, 1820.
- Walpole Robert (επιμ.), *Travels in Various Countries of the East. Being a Continuation of Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*, London, Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1820.

B. ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ

- «Άθωνος Όρος. Περιγραφή των μοναστηριών και βιβλιοθηκών του αγίου Όρους (εκ των παρατηρήσεων του κυρ. Χούντ)», *Φιλολογικός Τηλέγραφος* 2 (28 Ιανουαρίου 1819), στ. 9-15.
- Ανδριτσάκη-Φωτιάδη Δήμητρα, *Κατάλογος παλαιών εντύπων της ιστορικής βιβλιοθήκης Μηλέων Πηλίου*, πρόλ.: Λουκία Δρούλια, Αθήνα, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, 1993.
- Γκίνης Δημήτριος Σ. και Βαλέριος Γ. Μέξας, *Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863. Αναγραφή των κατά την χρονικήν ταύτην περίοδον όπου δήποτε ελληνιστί εκδοθέντων βιβλίων και εντύπων εν γένει μετά πίνακος των εφημερίδων και περιοδικών της περιόδου ταύτης*, 3 τόμ., Αθήνα, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1939-1957, (= Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών, 11).
- Γριτσόπουλος Τάσος Αθ., «Κατάλογος των χειρογράφων κωδίκων της Βιβλιοθήκης της Σχολής Δημητσάνης», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 24 (1954), σ. 230-274.

- Δετοράκης Θεοχάρης, «Περιγραφικός κατάλογος των χειρογράφων των βιβλιοθηκών της πόλεως Ηρακλείου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 43 (1977-1978), σ. 188-229.
- Ζαβίρας Γεώργιος Ι., *Νέα Ελλάδα ή Ελληνικόν Θέατρον*, επιμ.-εισαγ.-ευρ.: Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, Αθήνα, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1972, (= Επιστημονικά Πραγματεία. Σειρά φιλολογική και Θεολογική, 11) [φωτομηχανική ανατύπωση της α' έκδ. του 1872].
- Ηλιού Φίλιππος, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Α. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Έ. Legrand και του Η. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα, Νεοελληνικές Έρευνες-Διογένης, 1973.
- , *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια*, 2 τόμ., Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1997-2011, (= Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού»), εδώ τ. Α': 1801-1818. [ο β' τόμος εκδόθηκε σε συνεργασία με το Μουσείο Μπενάκη επιμ.: Πόπη Πολέμη και με επιστ. συνεργ.: Αναστασία Μυλωνοπούλου και Ειρήνη Ριζάκη].
- Κακουλίδη Ελένη Δ., «Fior di Virtù-Άνθος Χαρίτων», *Ελληνικά* 24 (1971), σ. 267-311.
- Καραγιαννόπουλος Ιωάννης Ε., *Πηγαί της βυζαντινής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναράς, ⁵1987.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., *Κυπριακή λογοισόνη, 1571-1878. Προσωπογραφική θεώρηση*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2002, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 43).
- Κουδουνάρης Αριστείδης Α., *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, επιμ.: Σταματία Λαουμτζή, Λευκωσία, Λειβαδιώτης, ⁵2005.
- , *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, επιμ.: Γιώργος Μύαρης, Λευκωσία, Λειβαδιώτης, ⁶2010.
- Κυρμίτσης Παρθένιος Ι., «Κατάλογος κωδίκων Αρχιεπισκοπής», *Κυπριακαί Σπουδαί* 3 (1939), σ. 117-154.
- Κύρρης Κώστας Π., «Αναλυτικός κατάλογος των κωδίκων της Ιεράς Μονής Κύκκου», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 7 (1973-1975), σ. 305-415.
- Λαδάς Γεώργιος Γ. και Αθανάσιος Δ. Χατζηδήμος, *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791-1795*, Αθήνα, χ.ε., 1970.
- Λαζάρου Αχιλλέας Γ., *Κατάλογος εντύπων βιβλιοθήκης Ολυμπιωτίσσης*, Αθήνα, Ιερά Μονή Ολυμπιωτίσσης Ελασσώνας, 1964, (= Δημοσιεύματα Ιεράς Μονής Ολυμπιωτίσσης Ελασσώνας, 2).

- Λάμπρος Σπυρίδων Π., «Οι κώδικες του Νικολάου Πολλάνη», *Νέος Ελληνομνήμων* 4 (1907), σ. 358-367.
- , «Κατάλογος των κωδίκων της Ιεράς Μονής Προυσού», *Νέος Ελληνομνήμων* 10 (1913), σ. 289-321.
- , «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις Βιβλιοθηκών. Β΄ Κώδικες της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας», *Νέος Ελληνομνήμων* 10 (1913), σ. 329-342.
- Λιβιεράτος Ευάγγελος (επιμ.), *Η Κύπρος στα αζιμούθκια του ανέμου. Προσανατολισμοί χαρτογραφικών απεικονίσεων Ευρωπαϊών χαρτογράφων της Κύπρου 14^ο-19^ο αι.*, Θεσσαλονίκη, Εθνικό Κέντρο Χαρτών και Χαρτογραφικής Κληρονομιάς. Εθνική Χαρτοθήκη-Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, 2003.
- Μιχαηλίδης Μ. Γ., «Βιβλιογραφία Νεοκλή Γ. Κυριαζή και ευρετήριο συγγραφέων των Κυπριακών Χρονικών», *Κυπριακαί Σπουδαί* 56 (1982), σ. 9-40.
- Παντελίδης Χρ. Γ., «Σύμμικτα. Κατάλογος των κωδίκων της Μονής Κύκκου», *Νέος Ελληνομνήμων* 10 (1913), σ. 202-208.
- , «Κατάλογος των κωδίκων της Βιβλιοθήκης του εν Λευκωσία Παγκυπρίου Γυμνασίου», *Νέος Ελληνομνήμων* 11 (1914), σ. 165-173.
- Παπαδόπουλος Θωμάς Ι., «Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Συμβολή πρώτη», *Ο Ερασιστής* 14 (1977), σ. 138-184.
- , *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, 2 τόμ., Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1984-1986, (= Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 48).
- Παπαδόπουλος-Βρετός Ανδρέας, *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν, με βιβλιογραφικάς και κριτικάς σημειώσεις περί των αξίων λόγου συγγραμμάτων*, 2 τόμ., Αθήνα, Λ. Δ. Βηλαράς και Β. Π. Λιούμης, 1854-1857.
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Αθανάσιος, *Ιεροσολυμιτική βιβλιοθήκη ήτοι κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του αγιωτάτου αποστολικού τε και καθολικού ορθοδόξου πατριαρχικού θρόνου των Ιεροσολύμων και πάσης Παλαιστίνης αποκειμένων ελληνικών κωδίκων*, 5 τόμ., Βρυξέλλες, Culture et Civilisation, 1963 [φωτομηχανική ανατύπωση της α΄ έκδ. του 1899].
- Παπαϊωάννου Χαράλαμπος Ι., «Κατάλογος των χειρογράφων της Βιβλιοθήκης της Αρχιεπισκοπής Κύπρου», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 9 (1906), σ. 81-127.

- Παπαπορφυρίου Ιωάννης, «Εκδόσεις εγγράφων της Αρχιεπισκοπής Κύπρου», *Απόστολος Βαρνάβας* 4 (1921), σ. 173-175.
- Πάρδος Αντώνης Δ., «Αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της ελληνικής αδελφότητας Βενετίας. Από το κατάστιχο 129 (1498-1530). Α΄ Άντρες», *Θησαυρίσματα* 16 (1979), σ. 294-386.
- , «Αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της ελληνικής αδελφότητας Βενετίας. Από το κατάστιχο 129 (1498-1530). Β΄ Γυναίκες», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), σ. 149-205.
- Πλουμίδης Γεώργιος Σ., «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (Μέρος Α΄. Artisti 1634-1782)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 37 (1969-1970), σ. 260-336.
- , «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (Μέρος Β΄. Legisti 1591-1809)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 38 (1971), σ. 84-206.
- Πολίτη Μαρία και Ελένη Παππά (επιμ.), *Ταξίδι στον κόσμο των χειρογράφων. Κατάλογος έκθεσης χειρογράφων Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, Αθήνα, Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία, 2004.
- (επιμ.), *Εξερευνήσεις στα χειρόγραφα της Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, Πρίνστον, Νιού Τζέρσεϊ, Η.Π.Α., Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών και Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία, 2011, (= Μονογραφίες Γενναδείου, 6).
- Πολίτης Λίνος και Μαρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17^{ου}-18^{ου} αιώνα. Συνοπτική καταγραφή», *Δελτίον του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου* 6 (1988-1992), σ. 313-645.
- (συνεργ.), *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος αρ. 1857-2500*, Αθήνα, Γραφείο Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1991, (= Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 54).
- Ριζόπουλος Ανδρέας Χρ., *Ελληνικό τεκτονικό εγχειρίδιο*, Αθήνα, Τετρακτύς, ³2011.
- Σάθας Κωνσταντίνος Ν., *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν ταις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων. Από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, Αθήνα, Ι. Χιωτέλλης, 1868.
- Στάικος Κωνσταντίνος Σπ., *Τα τυπωμένα στη Βιέννη ελληνικά βιβλία 1749-1800*, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995.
- Σχίζας Θεοχάρης Ε., «Αναφορά εις τας Ακολουθίας τας ψαλλομένας εν Κύπρω», στο: *Αντιπελάργισις. Τόμος τιμητικός προς τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου κ.κ. Χρυσόστομον επί τη*

- εικοσιπενταετηρίδι της αρχιερατικής αυτού διακονίας, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 1993, σ. 527-548.
- Τσελίκας Αγαμέμνονας, *Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων και αρχείων Γ' 1981-1983*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1985, (= Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο), εδώ τ. Γ'.
- Φώσκολος Μάρκος, «Τα παλαιά ελληνικά βιβλία του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης. Με συμπληρώσεις στις Βιβλιογραφίες των Έ. Legrand και Δ. Γκίνη–Β. Μέξα», *Ο Εραμιστής* 9 (1971), σ. 1-62.
- Χατζηστεφάνου Κ. Ε., «Νικολάου Μαυροκορδάτου *Θέατρον Πολιτικόν*», *Κυπριακαί Σπουδαί* 25 (1961), σ. 131-144.
- Χατζηψάλτης Κώστας, «Το ανέκδοτο κείμενο του Αλεξανδρινού κώδικος 176 (366). Παραδόσεις και ιστορία της Μονής Κύκκου», *Κυπριακαί Σπουδαί* 14 (1950), σ. 39-69.
- Χρυσάνθης Κύπρος, «Παλαιογραφικά», *Κυπριακαί Σπουδαί* 25 (1961), σ. 145-148.
- Adler Ada (επιμ.), *Suidae Lexicon*, 5 τόμ., Στουτγάρδη, B. G. Teubner, 1989-1994, (= Lexicographi Graeci, 1).
- Bénéshévīch Vladīmīr Nīkolaevīch, *Les manuscrits grecs du Mont Sinai et le monde savant de l' Europe depuis le XVIIe siècle jusq' à 1927*, ανάτ. από περ., *Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher* 6 (1927), Αθήνα, χ.ε., 1937, (= Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie, 21).
- Beraud Sylvain, «Liste des consuls français en Chypre de 1661 jusqu' en 1959», *Κυπριακαί Σπουδαί* 34 (1969), σ. 149-154.
- Chatzipanagioti-Sangmeister Julia, *Griecheland, Zypern, Balkan und Levante. Eine Kommentierte Bibliographie der Reiseliteratur des 18. Jahrhunderts*, 2 τόμ., Eutin, Lumpeter και Lasel, 2006.
- Dura Giuseppe, *Catalogo di libri antichi e rari vendibili in Napoli*, Napoli, Gaetano Cardamone, 1861.
- Graf András, *Jeórgjosz Zavírasz Budapesti kõnyvtárának katalógusa / Κατάλογος της εν Βουδαπέστη βιβλιοθήκης Γεώργγιου Ζαβίρα*, Βουδαπέστη, K. M. Egyeteminyomda Kőnyvesboltja και Ελευθερουδάκης, 1935, (= Magyar-Görög Tanulmányok / Ουγγροελληνικά Μελέται, 2).
- Hoffmann Samuel Friedrich Wilhelm, *Bibliographisches lexikon der gesammten litteratur der Griechen*, 3 τόμ., Λιψία, A. F. Böhme, 1838-1845.
- Ioannou Bénédiktos P., «Les archives de l' Archevêché de Chypre aux XVIIe et XVIIIe siècles. Présentation préliminaire», *Études Balkaniques* 5 (1998), σ. 109-122.

- «Justinianus», SBB StaBiKat, στο: <http://stabikat.de/DB=1/SET=4/TTL=1/NXT?SET=2>, αρ. 1 (πρόσβ.: 18 Νοεμβρ. 2012).
- Kyrris Costas P., «The Secretarial Materials Surviving at the Archbishopric, Nicosia», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 11 (1981-1982), σ. 483-486.
- Layton Evro, «Greek Bibliography. Additions And Corrections (c. 1471-1829)», *Θησαυρίσματα* 16 (1979), σ. 89-112.
- Legrand Émile, *Bibliothèque grecque vulgaire*, 9 τόμ., Παρίσι, Maisonneuve et Cie, 1880-1903.
- , *Bibliographie Hellénique Ou Description Raisonnée Des Ouvrages Publiés En Grec [Ou] Par Des Grecs Aux XVe et XVIe Siècles, Accompagnée De Notices Bibliographiques, Tables Chronologiques, Notes, Documents Et Index*, 4 τόμ., Παρίσι, G.-P. Maisonneuve & Larose, 1885-1906.
- , *Bibliographie Hellénique Ou Description Raisonnée Des Ouvrages Publiés Par Des Grecs Au Dix-Septième Siècle*, 5 τόμ., Παρίσι, Alphonse Picard Et Fils, 1894-1903.
- , *Bibliographie Hellénique Ou Description Raisonnée Des Ouvrages Publiés Par Des Grecs Au Dix-Huitième Siècle*, 2 τόμ., Παρίσι, Les Belles Lettres, 1918-1928.
- Olivieri Alexander, Guilelmo Kroll, Aemygdus Martini κ.ά. (έκδ.), *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*, 12 τόμ., Βρυξέλλες, Lamertin, 1898-1953.
- Stylianou Andreas and Judith A. Stylianou, *The History of the Cartography of Cyprus*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 1980, (= Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, 8).
- Todorov Varban (επιμ.), *Catalogue of Greek Manuscripts and Printed Books (17th-19th century). The Collection in Nyiregyhaza, Hungary. Contribution to the History of the Greek Diaspora*, *Τετράδια Εργασίας* 22 (1999).
- «Trallianus», SBB StaBiKat, στο: <http://stabikat.de/DB=1/SET=1/TTL=51/SHW?FRST=53>, αρ. 53 (18 Νοεμβρ. 2012).

Γ. ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΕΣ

- Αβδαλή Αθανασία Κ., *Η «Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική» του Ιωάννη Πατούσα. Συμβολή στην ιστορία της παιδείας του Νέου Ελληνισμού (1710-1839). Διδακτορική Διατριβή*, Αθήνα, Διονύσιος Νότης Καραβίας, 1984, (= Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, 188).
- Αγάθωνος Παρασκευάς (Οικ.) (επιμ.), «Χρονολογικόν ιστορικόν διάγραμμα. Ο Κύπρου Κυπριανός (1756-1821)», στο: Κυπριανός (Αρχ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο*

- μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχείον κειμένων*, Κύπρος, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, 2009, σ. 31-66.
- Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ελένη (επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, Αθήνα, Ιόνιο Πανεπιστήμιο και Κανάκης, 2009.
- Αγγέλου Άλκης, «Οι απαρχές του ελεύθερου τεκτονισμού στον νέον Ελληνισμόν (Σμύρνη-Κωνσταντινούπολη)», *Μικρασιατικά Χρονικά* 8 (1961), σ. 318-335.
- , «Το βιβλίο και ο χρήστης του: το λαϊκό ανάγνωσμα», στο: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1982, σ. 159-168.
- , *Πλάτωνος τύχαι. Η λόγια παράδοση στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα, Ερμής, 1985.
- , «Η καθίδρυση του ελεύθερου τεκτονισμού στον νέον Ελληνισμόν», στο: ο ίδιος, *Των Φώτων Α΄. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Ερμής, 1988, (= Νεοελληνικά Μελετήματα, 9), σ. 39-110.
- , «Το χρονικό της Αθωνιάδας (Δοκίμιο ιστορίας της σχολής με βάση ανέκδοτα κείμενα)», στο: ο ίδιος, *Των Φώτων Α΄. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Ερμής, 1988, (= Νεοελληνικά Μελετήματα, 9), σ. 111-132.
- , «Εισαγωγή», στο: Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, επιμ. και εισαγωγ.: Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Εστία, 1997, (= Ν.Ε.Β., 52), σ. 14*-176*.
- Αθήνη Στέση, «Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και Αθανάσιος Ψαλίδας. Τα αποτελέσματα μιας πιθανής συνεργασίας», *Μολυβδοκοκκονδυλοπελεκητής* 6 (1998/1999), σ. 265-271.
- , *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και ξένες παραδόσεις στη θεωρία και στην πράξη*, Αθήνα, Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2010, (= Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 115, Βιβλιοθήκη της Ιστορίας των Ιδεών, 7).
- Αιμιλιανίδης Αχιλλεύς Κ., «Προνόμια των αλλοδαπών και διομολογήσεις εν Κύπρω», *Κυπριακαί Σπουδαί* 1 (1937), σ. 1-59.
- Άμαντος Κ., «Οι προνομιακοί ορισμοί του Μουσουλμανισμού υπέρ των Χριστιανών», *Ελληνικά* 9 (1936), σ. 103-166.
- Αντωνίου Δαβίδ, «Αναζητώντας καθηγητές για το πανεπιστήμιο: η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα», *Μνήμων* 13 (1991), σ. 279-296.
- Αποστολόπουλος Δημήτριος, «Ο Κώδικας “Κριτίου” είναι του Νικόλαου Καρατζά. Προβλήματα πατρότητας του χφ 974 της Ρουμανικής Ακαδημίας», *Ο Ερασιστής* 24 (2003), σ. 125-137.

- Αραβαντινός Παναγιώτης, *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, εισαγωγ.-επιμ.: Κ. Θ. Δημαράς, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1960.
- Αργυροπούλου Ρωξάνη, «Το ελληνικό βιβλίο στην Κύπρο του ΙΘ' αιώνα», στο: *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 14-19 Απριλίου 1969)*, 3 τόμ., Λευκωσία, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 1973, εδώ τ. Γ'2: *Φιλολογία-Λαογραφία*, επιμ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος και Μενέλαος Χριστοδούλου, σ. 11-14.
- , «Νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικών έργων (1760-1821)», *Δευκαλίων* 21 (1978), σ. 131-142.
- Αριστείδου Αικατερίνη Χ., «Το εμπόριο της Κύπρου κατά το 18^ο αιώνα», *Κυπριακός Λόγος* 55-56 (1978), σ. 1-11.
- , «Η παραγωγή και το εμπόριο της Κύπρου κατά τους ΙΗ'-ΙΘ' αιώνες», στο: Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Λευκωσία, Δήμος Λευκωσίας, 1984, (= Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, 1), σ. 32-62.
- , «Το προξενείο της Ραγούζας στην Κύπρο τον 18^ο αιώνα», στο: *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, 3 τόμ., Λευκωσία, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 1986, εδώ τ. Γ': *Νεότερον Τμήμα*, επιμ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος και Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης, σ. 47-51.
- , «Η Λάρνακα κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα. Κοινωνική, εμπορο-οικονομική και λιμενική ανάπτυξη», στο: Γιώργος Ιακώβου (επιμ.), *Πρακτικά Δεύτερου Κιτιακού Συμποσίου. Κίτιον-Λάρνακα διά μέσου των αιώνων. Λάρνακα, 27-28 Απριλίου 1996*, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 1999, σ. 115-131.
- Ασδραχάς Σπύρος Ι., «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην Τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά* 3 (1986), σ. 45-62.
- Βαϊκούση Έμη, «Χρησιμοποιήσιμες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην ελληνική κοινωνία (18^ο^ς-19^ο^ς αι.)», στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας. Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984*, 2 τόμ., Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1986, εδώ τ. Α', σ. 287-299.
- Βαλέτας Γιώργος, «Εισαγωγή. Νεόφυτος Ροδινός ο Κύπριος ο εθναπόστολος της ρωμοσύνης», στο: Νεόφυτος Ροδινός, *Νεόφυτος Ροδινός. Κυπριακή Δημοτική Πεζογραφία. Λόγοι-δοκίμια-συναξάρια. Το αηδόνι της Τουρκοκρατίας*, επιμ.: Γιώργος Βαλέτας, Αθήνα, Πηγή, 1979.
- , «Η επίδραση του Ροδινού», *Πνευματική Κύπρος* 21 (1981), σ. 181-182.

- Βαλληνδράς Απόστολος Λ., λ. «Κωνσταντίνου Γεώργιος», στη: *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, 12 τόμ., Αθήνα, χ.ε., 1962-1968, εδώ τ. Η', στ. 44.
- Βαρέλλα Ευαγγελία Κ., «Εγχειρίδια φυσικών επιστημών στην Θεσσαλονίκη κατά το μεταίχμιο ΙΗ' και ΙΘ' αιώνας. Μια κριτική προσέγγιση», στο: *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Οθωμανική περίοδος 1430-1912, Β'. ΚΖ' Δημήτρια. ΣΤ' Επιστημονικό Συμπόσιο. Ιερά Μονή Βλατάδων 9-11 Νοεμβρίου 1992*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης–Δήμος Θεσσαλονίκης, 1994, (= Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς εκδόσεις, 15), σ. 187-200.
- Βέης Νίκος Α., «Η συλλογή διηγημάτων “Ερωτος αποτελέσματα” και ο συγγραφέας αυτών Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 20 (1970), σ. 345-366.
- Βελουδής Γιώργος, «Η οικονομική άποψη του βιβλίου: η εκδοτική επιχείρηση των Γλυκίδων (1670-1854)», στο: *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε'-ιθ' αι.*, εισαγωγ.–επιλ. κειμ.: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα, Μέλισσα, 1979, σ. 613-633.
- , *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκίδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*, χ.τ., χ.ε., 1987.
- Βεντότης Γεώργιος Γ., λ. «Γραμματικός», στο: ο ίδιος, *Λεξικόν τρίγλωσσον της Γαλλικής, Ιταλικής και Ρωμαϊκής διαλέκτου*, 3 τόμ., Βιέννη, Josef A. Baumeister, 1790, εδώ τ. Γ', σ. 151.
- , λ. «Ζηλωτής», στο: ο ίδιος, *Λεξικόν τρίγλωσσον της Γαλλικής, Ιταλικής και Ρωμαϊκής διαλέκτου*, 3 τόμ., Βιέννη, Josef A. Baumeister, 1790, εδώ τ. Γ', σ. 218.
- Βίττης Ανδρέας, «Ο “Εθναρχικός” ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου. Ιστορική-θρησκευτική προσέγγιση μιας αδήριτης θρησκευτικής ανάγκης», *Επετηρίς Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* 6 (2003), σ. 49-80.
- , *Οι Αρχιεπίσκοποι της Κύπρου επί Οθωμανοκρατίας (1570/1-1878). Από το αυτοκέφαλο στην πολιτική-θρησκευτική (εθναρχική) δράση των Αρχιεπισκόπων της Κύπρου και τα προνόμιά τους*, Παραλίμνι-Αγία Νάπα, Πολιτιστική Ακαδημία «Άγιος Επιφάνιος». Ιερά Μητρόπολη Κωνσταντίας-Αμμοχώστου, 2010 [Διδακτορική Διατριβή].
- Βλάμη Δέσποινα, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο. 1750-1868*, πρόλ.: Σπύρος Ασδραχάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 2000.
- Βλαχάκης Γεώργιος Ν. και Νίκος Ματσόπουλος, «Γεωγραφία-Αστρονομία. Α'. Η θεμελίωση της Γεωγραφίας κατά την εποχή της Νεοελληνικής Αναγέννησης», στο: Γιώργος Ν. Βλαχάκης (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-18ος*

- αι.), επιστ. επιμ.: Γιάννης Καράς, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών, 15ος-20ός αιώνας, 80), σ. 431-448.
- Βρανούσης Λεάνδρος Ι., *Αθανάσιος Ψαλίδας. Ο Διδάσκαλος του Γένους, 1767-1829. Ο πατριώτης-ο πολιτικός-ο αγωνιστής*, Ιωάννινα, Ηπειρωτική Εστία, 1952.
- , «Το βιβλίο τεκμήριο και μάρτυρας της εποχής του;», ανατ. της εισήγησής του στην Στρογγυλή Τράπεζα με το θέμα αυτό, στο: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1982, σ. 362-373.
- , «Ρήγας και Marmontel», *Ελληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Milliet για τα πενήντα χρόνια της ελληνικής παρουσίας του*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1990, σ. 121-157.
- Γαβρόγλου Κώστας, «Οι επιστήμες στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό και προβλήματα ερμηνείας τους», *Νεύσις* 3 (1995), σ. 75-86.
- Γεδεών Μανουήλ, «Λόγιοι και βιβλιοθήκαι της εν Άθω Μονής των Ιβήρων», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 4 (1983-1984), σ. 478-482, 502-503, 508-512 και 523-527.
- λ. «Γεωπονικά», στη: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ.: Παύλος Δρανδάκης, 24 τόμ., Αθήνα, Ο Φοίνιξ, χ.χ., εδώ τ. Η΄, σ. 304.
- Γεωργαλάς Γ. Κ., λ. «Σεισμολόγιο», στη: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ.: Παύλος Δρανδάκης, 24 τόμ., Αθήνα, Ο Φοίνιξ, χ.χ., εδώ τ. ΚΑ΄, σ. 631.
- Γεωργής Γιώργος, *Στις απαρχές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2^η1996.
- , «Τουρκοκρατία. Από τις Αλυκές στη Λάρνακα, από το ΙΣΤ΄ στο ΙΘ΄ αιώνα (1570-1878 μ.Χ.)», στο: *Ιστορία της Λάρνακας*, επιμ.: Ιερ. Σωφρόνιος Γ. Μιχαηλίδης, Άκης Ιωάννου και Γιώργος Ιακώβου, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 2005, σ. 97-132.
- , «Ο δραγομάνος της Α.Α.Μ. της Αποστολικής Βασίλισσας της Ουγγαρίας και ο Ούγγρος ξυλουργός», στο: Γιώργος Γεωργής και Γιώργος Καζαμιάς (επίμ.), *Ουγγαρία-Κύπρος. Από τις σταυροφορίες στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, μτφρ. στην ουγγρική: Eszter Bakonyvári-Κοός, Melinda Kuthy, András Mohay και Alexandrosz Purosz, Λευκωσία, Εν Τύποις, 2011, σ. 64-67.
- Γεωργιάδης Σωτήριος Α., «Ο ανώνυμος ποιητής του χειρογράφου της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 19 (1992), σ. 531-546.
- Γεωργίου Φίλιππος, *Ειδήσεις ιστορικά περί της εκκλησίας Κύπρου*, Λευκωσία, Ζαβαλλής, 1975, (= Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, 4) [φωτομηχανική ανατ. της α΄ εκδ. του 1875].

- Γιαλαμά Διονυσία και Στέφανος Κακλαμάνης, «Νέες ειδήσεις για τον Πέτρο και τον Ιάσονα Δενόρες», στο: Στέφανος Κακλαμάνης, Αθανάσιος Μαρκόπουλος και Γιάννης Μαυρομάτης (επιμ.), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ. Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 2000, σ. 141-170.
- Γιαννόπουλος Ιωάννης, «Η παρακμή του Οθωμανικού κράτους. Η προσαρμογή των θεσμών στη νέα πραγματικότητα», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 16 τόμ., Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, [1970;-2000], εδώ τ. ΙΑ΄, σ. 98-110.
- Γκανιάτσας Κωνσταντίνος, *Βότανα, γιατροσόφια, κομπογιαννίται. Πρόδρομος ανακοινώσεις*, ανάτ. από περ. *Ηπειρωτική Εστία*, Ιωάννινα, χ.ε., 1972.
- Γκίνης Δημήτριος Σ., «Το “Κοινάριον” του Θεόφιλου Καμπανίας», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 32 (1957), σ. 247-251.
- , «Εισαγωγή», στο: Θεόφιλος Καμπανίας, *Νομικόν (1788)*, έκδ.: Δημήτριος Σ. Γκίνης, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1960, (= Παράρτημα της Επιστημονικής Επετηρίδος της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), σ. ι΄-μθ΄.
- , «Η βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καμπανίας. (Ο πνευματικός κόσμος ενός φιλελεύθερου δεσπότη)», *Ο Εραμιστής* 1 (1963), σ. 33-40.
- Γριτσόπουλος Τάσος Αθ., «Εισαγωγικά σημειώσεις», στο: Γεώργιος Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν θέατρον*, επιμ.: Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, Αθήνα, Εφημερίς των Συζητήσεων, 1872, σ. ζ΄-ο΄.
- , *Μονή Φιλοσόφου*, Αθήνα, χ.ε., 1960.
- , «Τα εν τη σχολή Δημητσάνης διδασκόμενα μαθήματα», *Αθηνά* 66 (1962), σ. 115-186.
- Δετοράκης Θεοχάρης, «Τα βυζαντινά ονειροκριτικά. Δύο νέα χειρόγραφα», *Παλίμψηστον* 16 (1996), σ. 65-74.
- Δημαράς Κωνσταντίνος Θ., «Οι πηγές της έμπνευσης του Κάλβου», *Νέα Εστία* 40, τχ. 467 (1946), σ. 107-133.
- , *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα, Γνώση, ⁹2000.
- , «Τα χρονικά. Γιατί διορθώνουμε;», *Ο Εραμιστής* 4 (1966), σ. 30-32.
- , «Δ. Καταρτζής», στο: Δημήτριος Καταρτζής, *Δοκίμια*, επιμ.: Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, Αθήνα, Ερμής, 1974, (Ν.Ε.Β., 28), σ. θ΄-πζ΄.
- , *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, ⁸2002, (= Νεοελληνικά Μελετήματα, 2).

- , «Ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος και η βιβλιοθήκη του», στο: *Ανδρίτσεινα. Η βιβλιοθήκη Κωνσταντίνου Νικολόπουλου*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοφίλων, 1981, σ. 1-13.
- , *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, ²1994, (= Νεοελληνικά Μελετήματα, 7).
- , «Το δυτικό βιβλίο στον ελληνικό χώρο», στο: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1982, σ. 169-188 [= ο ίδιος, «Το δυτικό βιβλίο στον ελληνικό χώρο», στο: ο ίδιος, *Ιστορικά φροντίσματα*, επιμ.: Πόπη Πολέμη, 2 τόμ., Αθήνα, Πορεία, 1992-1996, εδώ τ. Α΄: *Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, σ. 176-191].
- , «Τα νεανικά χρόνια του Κοραή. Η “Ανθολογία” του», στο: ο ίδιος, *Ιστορικά φροντίσματα*, επιμ.: Πόπη Πολέμη, 2 τόμ., Αθήνα, Πορεία, 1992-1996, εδώ τ. Β΄: *Αδαμάντιος Κοραής*, σ. 10-38.
- Δημητράκος Δημήτριος, λ. «Καμινάρης», στο: ο ίδιος, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, 9 τόμ., Αθήνα, Δημητράκος, χ.χ., εδώ τ. Δ΄, σ. 35-39.
- Διονυσίου Γεώργιος Α., *Εκκλησία και φορολογία στην Κύπρο τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας (1779-1856). Διδακτορική Διατριβή*, Αθήνα, χ.ε., 1988.
- Δρακάκης Ανδρέας Θ., «Ιάκωβος Ρώτας. Ο Τζιώτης λόγιος της εποχής του Διαφωτισμού και η βιβλιοθήκη του», *Επετηρίδα Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 13 (1985-1990), σ. 103-150.
- Δρούλια Λουκία, «Ο Λαυριώτης μοναχός Κύριλλος από την Πάτρα και η βιβλιοθήκη του», *Ο Ερανιστής* 11 (1974), σ. 456-503.
- , «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία. Ο Δημήτριος Μόστρας και η βιβλιοθήκη του», *Τετράδια Εργασίας* 9 (1987), σ. 225-305.
- Επιφάνιος (Επίσκ. Λήδρας και Ηγ. Μαχαιρά), «Μια ανέκδοτη επιστολή του Γαβριήλ Ζαχαρίου», στο: Παρασκευάς Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχεόν κειμένων*, επιμ.: Παρασκευάς Αγάθωνος (Οικ.), Κύπρος, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, 2009, σ. 522-532.
- , «Περί της εγκυκλίου του Κυπριανού κατά των φαρμασώνων», στο: Κυπριανός (Αρχ.), *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχεόν κειμένων*, επιμ.: Παρασκευάς Αγάθωνος (Οικ.), Κύπρος, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, 2009, σ. 533-582.

- Ευαγγελίδης Τρύφων Ε., *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, 3 τόμ., Αθήνα, Διονύσιος Νότης Καραβίας, 1992, (= Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, 250) [φωτομηχανική ανατύπωση της α΄ έκδ. του 1936].
- Ευδόκιος Ξηροποταμιανός (Προηγ.), «Καισάριος Δαπόντες», *Γρηγόριος Παλαμάς* 6 (1922), σ. 530-541.
- Ευρυβιάδης Ανδρέας Ο., *Η Λάρνακα και ο κόσμος της (Όσα φέρνει η μνήμη β.)*, Λάρνακα, χ.ε., 1993.
- Ευστρατιάδης Σωφρόνιος, «Ο Καμπανίας Θεόφιλος, ο εξ Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 2 (1927), σ. 54-97 και 245-268.
- Ζαμπακόλας Χρήστος, «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους (1660;-1730) και η βιβλιοθήκη του», *Θησαυρίσματα* 39-40 (2009-2010), σ. 315-395.
- Ζαχαριάδου Ελισάβετ Α., *Η Κύπρος κατά τον πρώτο αιώνα της οθωμανικής κατοχής (1560-1670). Ετήσια Διάλεξη. Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας 25 Νοεμβρίου 1996*, Λευκωσία, Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, 1997, (= Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας, 6).
- Ζεγκίνης Ιω. Ερ., «Κωνσταντίνος Κούμας, ένας διδάσκαλος του Γένους», *Παρνασσός* 22 (1980), σ. 227-231.
- Ζερλέντης Περικλής Γ., «Αντώνιος ο Βυζάντιος διδάσκαλος της εν Κωνσταντινούπολει Μεγάλης του Γένους Σχολής», *Byzantinische Zeitschrift* 16 (1907), σ. 241-253.
- , «Προσθήκαι εις τα περί Αντωνίου του Βυζαντίου», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 7 (1910), σ. 470-479.
- Ζητρίδου Πιπίτσα Χ., *Κωνσταντίνος Κούμας. Η ζωή και το έργο του*, τ. Γ΄, τχ. 3, Αθήνα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, 1959.
- Ζώης Λέων. Χ., λ. «Καρύδης», στη: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ.: Παύλος Δρανδάκης, 24 τόμ., Αθήνα, Ο Φοίνιξ, χ.χ., εδώ τ. Π΄, σ. 918.
- «Η Λάρνακα τίμησε τον εθνομάρτυρα αρχιερέα Αθανάσιο Καρύδη», εφημ. *Ο Φιλελεύθερος*, έτος 40, αρ. φ. 12797 (30 Μαρτ. 1995), σ. 15.
- Ηλιού Φίλιππος, «Το ελληνικό βιβλίο στην Τουρκοκρατία. II.», στο: ο ίδιος, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, εκδ. φροντ.: Άννα Ματθαίου, Στράτης Μπουρνάζος και Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., 2006, σ. 19-35.
- , «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο: ο ίδιος, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, εκδ. φροντ.: Άννα Ματθαίου, Στράτης Μπουρνάζος και Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., 2006, σ. 51-108.

- , «Βιβλία με συνδρομητές Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)», στο: ο ίδιος, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, εκδ. φροντ.: Άννα Ματθαίου, Στράτης Μπουρνάζος και Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., ²2006, σ. 123-194.
- , «Βιβλία με συνδρομητές ΙΙ. Από τα χρόνια της Επανάστασης έως το 1832», στο: ο ίδιος, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, εκδ. φροντ.: Άννα Ματθαίου, Στράτης Μπουρνάζος και Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., ²2006, σ. 217-278.
- , «Σημειώσεις για τα “τραβήγματα” των ελληνικών βιβλίων τον 16^ο αιώνα», στο: ο ίδιος, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, εκδ. φροντ.: Άννα Ματθαίου, Στράτης Μπουρνάζος και Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., ²2006, σ. 321-361.
- , «Κυκλοφορίες των ελληνικών βιβλίων. Τα μεγάλα “τραβήγματα” του 1823», στο: ο ίδιος, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, εκδ. φροντ.: Άννα Ματθαίου, Στράτης Μπουρνάζος και Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., ²2006, σ. 363-383.
- , «*Νέα Ιστορία Αθέσθη του Κυθηρέου*. Η μαρτυρία μιας λαϊκής φυλλάδας», στο: ο ίδιος, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, εκδ. φροντ.: Άννα Ματθαίου, Στράτης Μπουρνάζος και Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., ²2006, σ. 527-530.
- , «Οι αριθμημένες εκδόσεις του Θεοδοσίου (1807-1820)», στο: ο ίδιος, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, εκδ. φροντ.: Άννα Ματθαίου, Στράτης Μπουρνάζος και Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., ²2006, σ. 571-581.
- Θεοχαρίδης Ιωάννης Π., «Για τον θεσμό της δραγομανίας στην Κύπρο επί Τουρκοκρατίας», στο: *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, 3 τόμ., Λευκωσία, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 1986, εδώ τ. Γ': *Νεώτερον Τμήμα*, επιμ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος και Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης, σ. 65-75.
- , *Σύμμεικτα δραγομανικά Κύπρον*, Ιωάννινα, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1986, (= Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Δημοσιεύματα 5).
- , «Στοιχεία από την ιστορία της Κύπρου (μέσα του 17^{ου} αι.)», *Δωδώνη* 1 (1987), σ. 209-223.
- , «Πληθυσμιακά στοιχεία της Λάρνακας επί Τουρκοκρατίας (1571-1878)», στο: Ευαγγελία Μπαλτά, Θεοχάρης Σταυρίδης και Ιωάννης Θεοχαρίδης (επιμ.), *Histories of Ottoman Larnaca*, Istanbul, The Isis Press, 2012, σ. 33-41.
- Ιακώβου Γιώργος, «Η ονομασία της Λάρνακας», στο: *Ιστορία της Λάρνακας*, επιμ.: Ιερ. Σωφρόνιος Γ. Μιχαηλίδης, Άκης Ιωάννου και Γιώργος Ιακώβου, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 2005, σ. 339-350.

- Ιντιάνος Αντώνης Κ., «A Chronology of Cyprus By Sir Ronald Storrs, K.C.M.G., C.B.E. Governor of Cyprus. Cyprus: Printed At The Government Printing Office, Nicosia 1930. Price: Two Shillings», *Κυπριακά Χρονικά* 11 (1935), σ. 29-35.
- , «Δραγομανία και δραγομάνοι στην Κύπρο», *Κυπριακαί Σπουδαί* 2 (1938), σ. 141-195.
- Ιωαννίδης Γεώργιος Κ., «Χειρόγραφα του Θεόφιλου Κορυδαλλέως στην Κύπρο», στο: *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, 3 τόμ., Λευκωσία, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 1986, εδώ τ. Γ': *Νεώτερον Τμήμα*, επιμ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος και Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης, σ. 431-440.
- (επιμ.), *Η Λευκωσία στα χρόνια της τουρκοκρατίας (1571-1878)*, Λευκωσία, Λεβέντιο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας-Δήμος Λευκωσίας, 1987.
- Ιωάννου Θουκυδίδης Π., «Φυσικές καταστροφές, επιδημίες και ανθρώπινη συμπεριφορά. Κρίσεις στο κοινωνικό σώμα, την παραγωγική διαδικασία και την εμπορική δραστηριότητα στην Κύπρο κατά τον 18^ο αιώνα», *Κυπριακαί Σπουδαί* 59-60 (1995-1996), σ. 29-48.
- , *Εμπορικές σχέσεις Κύπρου Γαλλίας κατά το 18ο αιώνα*, Λευκωσία, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, 2002.
- Κ., «Χειρόγραφα», *Πανδώρα* 8, τχ. 174 (1857), σ. 143-144.
- Καββάδας Στέφανος, «Αφιερώσεις προς Κοραήν», στο: Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς (επιμ.), *Ερανος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, Αθήνα, Επιτροπή Ανεγέρσεως Ανδριάντος Αδαμαντίου Κοραή εν Χίω, 1965, σ. 209-227.
- Καδάς Σωτήριος Ν., *Προσκυνητάρια των Αγίων Τόπων. Δέκα ελληνικά χειρόγραφα 16^ο-18^ο αι.*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1986.
- , *Οι Άγιοι Τόποι. Εικονογραφημένα Προσκυνητάρια 17^ο-18^ο αι.*, Αθήνα, Κάπον, 1998.
- Κακουλίδη-Πάνου Ελένη, «“Ο γεννηθείς νεώτερος εν καιρώ ζωδίου...”. Ένα ανέκδοτο αστρολογικό κείμενο του 16^ο αιώνα», *Δωδώνη* 9 (1954), σ. 75-86.
- Καλλίνικος Βερροίας, «Αγιορείτικων κωδίκων σημειώματα. Της βιβλιοθήκης του Βατοπεδίου», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 3 (1819), σ. 624-641.
- Κάλφας Βασίλης, «Διάγνωση και πρόγνωση: ο Αρτεμίδωρος και η αρχαία ερμηνευτική των ονείρων», στο: Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης, Άννα Μίσσιου, Κώστας Βαλάκας, *Όψεις ενυπνίου. Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, επιμ. και εισαγωγ.: Δημήτρης Κυρτάτας, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., 1993, σ. 231-258.
- Καμαριανού Αριάδνη, «Λαϊκά τραγούδια και φαναριώτικα στιχουργήματα Ελλήνων και Ρουμάνων του 18^ο και 19^ο αιώνας», *Λαογραφία* 18 (1959), σ. 94-112.

- Καμπερίδης Λάμπρος, «Η σοφολογική παράδοση και το *Περί Καθηκόντων* του Νικολάου Μαυροκορδάτου», *Παλίμψηστον* 14-15 (1994-1995), σ. 37-52.
- Κάνθος Θεόδοτος, «Η καθημερινή ζωή των Κυπρίων κατά το 18 και 19 αιώνα», στο: Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Λευκωσία, Δήμος Λευκωσίας, 1984, (= Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, 1), σ. 189-221.
- Καπλάνης Τάσος Α., «Θεωρία, τεχνολογία και σύγχρονες εκδόσεις νεοελληνικών κειμένων ή ο Erasmus, ο Barthes, ο *Usus Auctoris*, ο θάνατος του συγγραφέα και εμείς», στο: *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα. Πρακτικά Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών. (Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006)*, στο: http://www.eens-congress.eu/?main__page=1&main__lang=de&eensCongress_cmd=showPaper&eensCongress_id=100 (πρόσβ.: 29 Νοεμβ. 2012).
- Καραθανάσης Αθανάσιος Ε., *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, πρόλ.: Απόστολος Βακαλόπουλος, Θεσσαλονίκη, Α/φοι Κυριακίδη, 2^η 1986.
- Καραμπερόπουλος Δημήτριος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο 1745-1821*, Αθήνα, Αθ. Σταμούλης, 2003, (= Βιβλιοθήκη Ιστορίας της Ιατρικής, 1).
- , «Ιατρική», στο: Γιώργος Ν. Βλαχάκης (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-18ος αι.)*, επιστ. επιμ.: Γιάννης Καράς, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών, 15ος-20ός αιώνας, 80), σ. 567-636.
- Καρανάσιος Χαρίτων, «Τα ιατρικά έργα του ιατροφιλοσόφου Γεωργίου Σακελλάριου βάσει των αυτογράφων χειρογράφων του στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης», στο: *Η επιστημονική σκέψη στον ελληνικό χώρο 18^{ος}-19^{ος} αι. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας των Επιστημών: Επιστημονική σκέψη και φιλοσοφικός στοχασμός στον ελληνικό πνευματικό χώρο, 18ος-19ος αι. Προσλήψεις, ρήξεις, ενσωματώσεις, Αθήνα, 19-21 Ιουνίου 1997*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Τροχαλία, 1998, σ. 347-361.
- , «Μαρτυρίες αναφορικά με τη χρονολόγηση γεγονότων του βίου του ιατροφιλοσόφου Γεωργίου Σακελλάριου», *Ο Ερανιστής* 22 (1999), σ. 117-135.
- , «Προλεγόμενα», στο: Αναστάσιος Γόρδιος, *Αλληλογραφία (1675-1728)*, έκδ.: Χαρίτων Καρανάσιος, Ιωάννα Κόλια, πρόλ.-σχόλ.: Χαρίτων Καρανάσιος, 2 τόμ., Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών-Κ.Ε.Μ.Ν.Ε., 2011, εδω τ. Α', σ. 25-209.
- Καράογλου Χαράλαμπος Λ., «Ζητήματα ορολογίας και τεχνικής των εκδόσεων», στο: *Εκδοτικά. Προβλήματα και απορίες. Πρακτικά Συνεδρίου στη Μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη. Αθήνα, 16-17 Ιουνίου 2000*, Αθήνα, Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, 2002, σ. 160-172.

- Καράς Γιάννης, *Θεόφιλος Καΐρης, Κωνσταντίνος Μ. Κούμας. Δυο πρωτοπόροι δάσκαλοι του Γένους*, Αθήνα, Gutenberg, 1977, (= Ιστορία-Έρευνα).
- , «Η δύναμη εκσυγχρονισμού της ελληνικής σκέψης πριν το '21», *Δευκαλίον* 21 (1978), σ. 57-63.
- , «Ανάγκες και κατευθύνσεις της επιστημονικής σκέψης στον ελληνικό ΙΗ' αιώνα. Τεκμήρια από προλεγόμενα βιβλίων θετικών επιστημών», στο: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1982, σ. 247-256.
- , *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, 3 τόμ., Αθήνα, Εστία, 1992-1994, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 46).
- , «Η σημασία των μαθηματικών στην ανάπτυξη της επιστημονικής και κοινωνικής σκέψης κατά την περίοδο της Νεοελληνικής Αναγέννησης», *Ευκλείδης Γ'* 11 (1994), σ. 1-8.
- , «Έχουμε χρεία των επιστημών μεγάλην», *Σύναξη* τχ. 54 (1995), σ. 37-46.
- , *Η εξέλιξη της νεοελληνικής επιστήμης. Από την παραδοσιακή στη νεώτερη επιστημονική σκέψη*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1999, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 72).
- , «Η ελληνική σύνθεση. Οι απαρχές του νεοελληνικού στοχασμού», στο: *Η ελληνική επιστήμη και ο Βαλκανικός χώρος (18ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα, Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, 2001, σ. 20-36.
- , «Η ενοποίηση ευρωπαϊκού κι ελληνικού επιστημονικού χώρου τον 18^ο-19^ο αιώνα. "Μετακένωση" ή συμπίεση;», στο: *Η ελληνική επιστήμη και ο Βαλκανικός χώρος (18ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα, Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, 2001, σ. 7-19.
- , «Φύση και άνθρωπος στην ελληνική προεπαναστατική σκέψη», *Η ελληνική επιστήμη και ο Βαλκανικός χώρος (18ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα, Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, 2001, σ. 48-68.
- , «Εισαγωγή», στο: Γιώργος Ν. Βλαχάκης (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-18ος αι.)*, επιστ. επιμ.: Γιάννης Καράς, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών, 15ος-20ός αιώνας, 80), σ. 9-25.
- , «Η επιστημονική σκέψη κατά την περίοδο της Νεοελληνικής Αναγέννησης», στο: Γιώργος Ν. Βλαχάκης (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-18ος αι.)*, επιστ. επιμ.: Γιάννης Καράς, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών, 15ος-20ός αιώνας, 80), σ. 45-101.

- Καρατζάς Σταμάτης Κ., *Κοραής και Νικολόπουλος*, Αθήνα, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, 1949, (= Collection De L' Institut Français D' Athènes. Dirigée Par Octave Merlier, 23).
- Καργώτης Γ. Ι., «Δύο χειρόγραφα της εν Κύπρω Ιεράς Μονής της Παναγίας του Μαχαιρά», *Κυπριακαί Σπουδαί* 15 (1951), σ. μζ'-ση'.
- Καστόρχης Ευθύμιος, *Περί της εν Δημητσάνη Ελληνικής Σχολής και περί των καθιδρυτών και πρώτων αυτής διδασκάλων*, Αθήνα, Ανδρέας Κορομηλάς, 1847.
- Κατσιαρδή-Hering Όλγα, «Η βιβλιοθήκη του Κύπριου λόγιου Ιωάννου Καρατζά. Σκέψεις γύρω από τον πνευματικό του άξονα», στο: *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, πρόλ.: Π. Μιχαηλάρης, Αθήνα, Λύχνος, 1992, σ. 201-226.
- Κεχαγιόγλου Γιώργος, «Το Αραβικόν μυθολογικόν του 1792», *Ο Εραμιστής* 11 (1977), σ. 203-205.
- , «Ειδολογικές και εκδοτικές προτάσεις για τα νεοελληνικά λογοτεχνικά λαϊκά βιβλία (από τις αρχές ως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα)», στο: Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi» (Βενετία 7-10 Νοεμβρίου 1991)*, 2 τόμ., Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, 1993, (= Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, 14), εδώ τ. Α', σ. 74-99.
- , «Πρόσθετα στοιχεία για την έγκριση της *Ιστορίας χρονολογικής...* του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού από τη βενετική λογοκρισία», *Μικροφιλολογικά* 1 (1997), σ. 3-9.
- , «Εισαγωγή», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο*, 11 τόμ., Αθήνα, Σοκόλης, 1999, εδώ τ. Β' 1: 15^{ος} αιώνας-1830, σ. 13-54.
- , *Πεζογραφική ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος*, 2 τόμ., Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2001, εδώ τ. Α'.
- , «Υπήρξαν εγχειρήματα για τη συγκρότηση ενός corpus νεοελληνικής πεζογραφίας στα έντυπα της Βενετίας (16^{ος}-18^{ος} αι.); Παρατηρήσεις και σκέψεις», στο: David Holton, Τίνα Λεοντάρη, Ulrich Moennig, Peter Vejleskon (επιμ.), *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά Συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στο Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα, 23-26 Μαΐου 2002, προς τιμήν των Hans Eideneier και Arnold van Gemert*, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., 2005, σ. 349-364.

- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., «Από τη δράση του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Πανάρετου», *Κυπριακαί Σπουδαί* 36 (1972), σ. 51-58.
- , «Τα συλλογικά πεπρωμένα του κυπριακού Ελληνισμού τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα: διαπιστώσεις και προοπτικές», *Αντί* 238 (1983), σ. 34-37.
- , *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Πορεία, ⁴1999.
- , «Η πολιτική σκέψη του Ευγένιου Βούλγαρη», *Τα Ιστορικά* 12-13 (1990), σ. 167-178.
- , *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ.: Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., ³2000.
- , «Επτάνησος και Κύπρος. Συγκλίσεις και αποκλίσεις στην ιστορική πορεία του ελληνικού κόσμου», στο: Φοίβος Σταυρίδης (επιμ.), *Πρακτικά Πρώτου Κιτιακού Συμποσίου Κύπρος-Επτάνησα. Λάρνακα, 12-13 Νοεμβρίου 1994*, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 1997, σ. 11-19.
- , «Βιβλία και ανάγνωση στη Λευκωσία της Αναγέννησης. Η μαρτυρία της βιβλιοθήκης του Μάρκου Ζαχαρία», στο: Χρύσα Α. Μαλτέζου (επιμ.), *Κύπρος-Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2002, σ. 263-275.
- , «Η ανωνυμία μιας επώνυμης γυναίκας στην Κύπρο του 18ου αιώνα», *Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, αρ. 4, 27 (2006), σ. 511-516.
- , «Κύπριοι στη Βενετία», στο: Άγγελ Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Η Γαληνοτάτη και η Ευγενεστάτη. Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, 2009, σ. 207-217.
- , «Η παράδοση των ελληνικών γραμμάτων και η κυπριακή λογιοςύνη της Οθωμανικής περιόδου», στο: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, 6 τόμ., Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄. Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1995-2011, εδώ τ. Στ΄: *Τουρκοκρατία. Οθωμανική κατάκτησις. Απόπειρα χειραφετήσεως. Δίκαιον-Οικονομία-Παιδεία-Γράμματα-Εκκλησία*, σ. 469-517.
- Κληρίδης Νέαρχος, *Χωριά και πολιτείες της Κύπρου. Για να γνωρίσωμε την Κύπρο μας*, Λευκωσία, χ.ε., 1961.
- Κοκκινόφτας Κωστής, «Ο Κύπριος Μητροπολίτης Δημητριάδος και Ζαγοράς Αθανάσιος Κασσαβέτης», *Απόστολος Βαρνάβας* 55 (1994), σ. 18-21.

- , «Ο Κύπριος Πατριάρχης Αντιοχείας Ανθέμιος (1791-1813)», *Απόστολος Βαρνάβας* 55 (1994), σ. 316-320.
- , «Ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1788-1810) και μετέπειτα Χαλκηδόνος (1810-1820) Γεράσιμος», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 20 (1994), σ. 297-307.
- , «Ο εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης (1791-1821)», στο: Γιώργος Ιακώβου (επιμ.), *Πρακτικά Δεύτερου Κιτιακού Συμποσίου. Κίτιον-Λάρνακα διά μέσου των αιώνων. Λάρνακα, 27-28 Απριλίου 1996*, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 1999, σ. 177-194.
- , «Η Βυζαντινή μουσική στη Μονή Κύκκου», στο: *Η Βυζαντινή μουσική και οι αναστάσιμοι ύμνοι. Πρακτικά συνεδρίου, Λευκωσία 6 Μαΐου 2005. Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Σχολή Βυζαντινής Μουσικής Ιεράς Μονής Κύκκου*, επιμ.: Κωστής Κοκκινόφτας, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 2006, σ. 23-47.
- , «Κύπριοι κληρικοί κτήτορες σχολών στη γενέτειρά τους (β' μισό 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα)», *Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών* 8 (2008), σ. 75-118.
- , «Ο Πάφου Χρύσανθος και η εκκλησιαστική κρίση του 1810», στο: Παρασκευάς Αγάθωνος (Οικ.) (επιμ.), στο: *Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Ο μάρτυρας της πίστεως και της πατρίδος. Αρχαίον κειμένων*, Κύπρος, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Μαχαιρά, 2009, σ. 583-596.
- , «Η ίδρυση του πρώτου ελληνορθόδοξου σχολείου στη Λάρνακα (1733)», στο: Ευαγγελία Μπαλτά, Θεοχάρης Σταυρίδης και Ιωάννης Θεοχαρίδης (επιμ.), *Histories of Ottoman Larnaca*, Istanbul, The Isis Press, 2012, σ. 55-68.
- Κόλιας Γ., «Οι φιλελεύθερες ιδέες του Αρχιμανδρίτη Κυπριανού», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* (1935), σ. 229-238.
- Κονδύλης Παναγιώτης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, ³2000.
- , «Η έννοια της φιλοσοφίας», στο: ο ίδιος, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, ³2000, σ. 15-45.
- , «Η έννοια της μεταφυσικής», στο: ο ίδιος, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, ³2000, σ. 47-57.
- , «Το ηλιοκεντρικό σύστημα και η πλήθυσ των κόσμων», στο: ο ίδιος, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, ³2000, σ. 109-128.

- , «Το ηθικοφιλοσοφικό πρόβλημα», στο: ο ίδιος, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, ³2000, σ. 151-174.
- , «Το ανθρωπιστικό κίνημα και η μεταφυσική», στο: ο ίδιος, *Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη. Ολοκληρωμένη έκδοση*, επιμ.: Μιχάλης Παπανικολάου και Θάνος Σαμαρτζής, 2 τόμ., Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., Ι.Τ.Ε., 2012, (= Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη, 4^{A-B}), εδώ τ. Α': *Από τον όψιμο Μεσαίωνα ως το τέλος του Διαφωτισμού*, σ. 47-81.
- Κονομής Ν. Χ., «Κρητικο-Κύπρια», *Κρητικά Χρονικά* 7 (1953), σ. 146-160.
- Κοντογιάννης Π. Μ., «Οι προστατευόμενοι», *Αθηνά* 29 (1917), σ. 1-160.
- Κοντοσόπουλος Νικόλαος Γ., «Τα εν Βενετία τυπογραφία ελληνικών βιβλίων κατά την Τουρκοκρατίαν», *Αθηνά* 58 (1954), σ. 286-342.
- Κουδουνάρης Αριστείδης Λ., *Μερικαί παλαιαί οικογένειαι της Κύπρου*, Λευκωσία, χ.ε., 1972.
- , «Η οικογένεια και το έργο του Ιερώνυμου Περισιτιάνη», *Κυπριακαί Σπουδαί* 37 (1973), σ. 75-78.
- , «Επτανησιακή συμβολή εις την κοινωνικήν σύνθεσιν του κυπριακού πληθυσμού», *Κυπριακαί Σπουδαί* 40 (1976), σ. 87-105.
- , «Γαλλικαί οικογένειαι εν Κύπρω», *Κυπριακαί Σπουδαί* 46 (1982), σ. 125-132.
- , «Πλείονα περί της οικογενείας των εξισλαμισθέντων Ανδρέα και Μάρκου Σολομωνίδη», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 13-14, 1 (1984-1987), σ. 459-468.
- , «Η κάθοδος των Επτανησίων εις Κύπρον», στο: *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, 3 τόμ., Λευκωσία, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 1986, εδώ τ. Γ': *Νεώτερον Τμήμα*, επιμ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος και Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης, σ. 77-91.
- , λ. «Πιερίδης Δημήτριος 1811-1895», στο: ο ίδιος, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, επιμ.: Σταματία Λαουμιτζή, Λευκωσία, Λειβαδιώτης, ⁵2005, σ. 358-359.
- , λ. «Παπαχαραλάμπους Γεώργιος του Χριστοφόρου», στο: ο ίδιος, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, επιμ.: Γιώργος Μύαρης, Λευκωσία, Λειβαδιώτης, ⁶2010, σ. 455-456.
- , «Η οικογένεια Πιερίδη. Είναι επτανησιακής καταγωγής και η παρουσία της στην Κύπρο μαρτυρείται από το 1772», στο: *Η Καθημερινή Επτά Ημέρες. Αφιέρωμα*, 31 Οκτ. 1993, σ. 3-4.
- , «Η ευγενής παλαιά επτανησιακή οικογένεια της Κύπρου Καρύδη ή Καρίδη (Caridi)», *Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών* 9 (2010), σ. 293-302.

- Κουλούρη Χριστίνα, «Εμμανουήλ Τροχάνης. Ένας μέσος δάσκαλος του ΙΗ΄ αιώνα», *Μνήμων* 10 (1985), σ. 202-211.
- Κουμανούδης Στέφανος, λ. «Τεκτονισμός, Έλευθεροτέκτονες και Έλευθεροτεκτονισμός», στο: ο ίδιος, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών. Από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, 2 τόμ., Αθήνα, Π. Δ. Σακελλαρίου, 1900, (= Βιβλιοθήκη Μαρασλή, 8), εδώ τ. Β΄ και τ. Α΄, σ. 984 και 352 αντίστοιχα.
- Κουμαριανού Αικατερίνη, «Τρεις κάτοχοι του Ονομαστικού του Πολυδεύκου. Αντίτυπο Δημοτικής Βιβλιοθήκης Σύρου», *Κυκλαδικά* 1 (1959), σ. 332-333.
- , Λουκία Δρούλια και Enro Layton, *Το ελληνικό βιβλίο*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1986.
- Κουρέας Νίκος, «Η διαμόρφωση της σύγχρονης Λατινικής κοινότητας στην Κύπρο», *Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* 6 (2003), σ. 137-150.
- Κουρίλας Ευλόγιος Λαυριώτης, «Θεόκλητος ο Πολυεΐδης και το λεύκωμα αυτού εν Γερμανία (εξ ανεκδότου κώδικος). Ο φιλελληνισμός των Γερμανών», *Θρακικά* 5 (1934), σ. 69-161.
- , *Κύριλλος προηγούμενος Λαυριώτης ο χρονογράφος*, Αθήνα, Ι. Α. Αλευρόπουλος, 1935.
- , «Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος και οι κορυφαίοι δάσκαλοι Μελέτιος Αθηνών και Μεθόδιος Ανθρακίτης», *Ηπειρωτική Εστία* 4 (1955), σ. 435-444.
- Κουτζακιώτης Γιώργος, *Αναμένοντας το τέλος του κόσμου τον 17^ο αιώνα. Ο εβραίος μεσσίας και ο μέγας διερμηνέας*, πρόλ.: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Αθήνα, Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2011, (= Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 120, Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών, 8).
- Κράνης Δημ. Α., «Η πνευματική δράση των Ελλήνων της Ουγγαρίας και ειδικότερα των Μακεδόνων κατά την περίοδο 1600-1880», *Παρνασσός* 29, τχ. 2 (1987), σ. 170-182.
- Κρεμμυδάς Βασίλης, «Ιστορία του ελληνικού εμπορικού οίκου της Βενετίας Σελέκη και Σάρου. Μια στατιστική προσέγγιση», *Θησαυρίσματα* 12 (1975), σ. 171-199.
- , «Πολιτικά δίκτυα και συνδρομητές», στο: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης και Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος (επιμ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15^{ος}-19^{ος} αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, Αθήνα, Κότινος, 2004, σ. 523-527.
- Κριαράς Εμμανουήλ, «Ιωακείμ ο Κύπριος και το ποίημά του για τον τουρκοβενετικό πόλεμο του 1645-1669», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), σ. 399-405.
- Κρικώνης Χρήστος, «Νικόδημος ο Αγιορείτης. Περί των Νεομαρτύρων», στο: Δήμητρα Κούκουρα (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 21-25 Μαΐου 1997)*, Η

Θεσσαλονίκη ως κέντρο ορθόδοξου θεολογίας. Προοπτικές στη σημερινή Ευρώπη, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 2000, σ. 97-105.

Κρίτσας Δ., «Από την αριστοτελική στην μαθηματική φυσική. Μεθόδιος Ανθρακίτης–Βικέντιος Δαμοδός», *Ευκλείδης Γ'* 11 (1994), σ. 87-105.

Κυριαζής Νεοκλής Γ., «Τσελεπής Χατζηπετράκις Κυθέρειος», *Κυπριακά Χρονικά* 1 (1923), σ. 208-210.

———, «Η δωρεά Χρ. Καρύδη», *Κυπριακά Χρονικά* 6 (1929), σ. 315.

———, «Κινητή περιουσία του Αγίου Λαζάρου», *Κυπριακά Χρονικά* 6 (1929), σ. 51-54.

———, «Ναογραφία. Τριμήκληνη, Βίκλα, Μελίνη, Κελλάκυ», *Κυπριακά Χρονικά* 6 (1929), σ. 156-161.

———, «Έλληνες Επτανήσιοι», *Κυπριακά Χρονικά* 7 (1930), σ. 235-238.

———, «Πρόξενοι και προξενεία εν Κύπρω», *Κυπριακά Χρονικά* 7 (1930), σ. 193-208.

———, «Εμπόριον και ναυτιλία Κύπρου», *Κυπριακά Χρονικά* 9 (1933), σ. 16-23.

———, «Εμπόριον και ναυτιλία Κύπρου», *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934), σ. 50-65.

———, «Εμπόριον και ναυτιλία Κύπρου», *Κυπριακά Χρονικά* 10 (1934), σ. 241-259.

———, «ΙΑτροί τινές και η εξάσκησης της ιατρικής εν Κύπρω κατά τον ΙΖ'-ΙΘ' αιώνα», *Κυπριακά Χρονικά* 11 (1935), σ. 177-244.

———, «Επτανήσιοι εν Κύπρω», *Κυπριακά Χρονικά* 12 (1936), σ. 62-64.

———, «Προξενεία εν Κύπρω», *Κυπριακά Χρονικά* 12 (1936), σ. 161-181.

———, «Ιωάννης Μονόχειρ», *Κυπριακά Χρονικά* 13 (1937), σ. 73-77.

Κυριακίδης Π., «Αινίγματα και σχετικά», στο: ο ίδιος, *Ελληνική λαογραφία. Μέρος Α'. Μνημεία του λόγου*, Αθήνα, Σακελλάριος, 1922, (= Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου, 3), σ. 341-363.

Κύρρης Κώστας Π., «Τα προξενεία στην Κύπρο επί Τουρκοκρατίας», *Φιλολογική Κύπρος* (1963), σ. 219-225.

———, *Ιστορία της μέσης εκπαίδευσως Αμμοχώστου 1191-1955 ιδίως δε του Ε.Γ.Α.*, Λευκωσία, Λάμπουσα, 1967, σ. 32-217.

———, «Ανδρέας, Νικόλαος, Χριστόδουλος και Μάρκος Σολομονίδαι», *Κυπριακαί Σπουδαί* 33 (1969), σ. 127-148.

———, «Διάγραμμα ιστορίας των ρωσσοκυπριακών σχέσεων», *Μόρφωσις* 26, τχ. 303-304 (1970), σ. 15-17 και 36.

- , «Ανατομία του οθωμανικού καθεστώτος στην Κύπρο 1570-1878», στο: Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, Λευκωσία, Δήμος Λευκωσίας, 1984, (= Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, 1), σ. 65-83.
- Κωνσταντινίδης Κώστας Ν., «Η στάχωση του κώδικα 9 της Ιεράς Μονής Κύκκου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 1 (1990), σ. 51-58.
- Κωστίου Κατερίνα, «Η καταγραφή του χρόνου ως άλλοθι: ημερολόγιο και λογοτεχνία», στο: *Εκδοτικά. Προβλήματα και απορίες. Πρακτικά Συνεδρίου στη Μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη. Αθήνα, 16-17 Ιουνίου 2000*, Αθήνα, Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, 2002, σ. 151-159.
- Λαμπίσης Γεώργιος Δ., *Ιστορία του Μεγάλου Πέτρου, Αυτοκράτορος της Ρωσίας*, Αθήνα, Ανδρέας Κορομηλάς, 1868.
- Λάμπρος Σπυρίδων Π., «Αθηναίοι βιβλιογράφοι και κτήτορες κωδίκων κατά τους μέσους αιώνας και επί Τουρκοκρατίας», *Επετηρίς του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 6 (1902), σ. 159-218.
- , «Αι κατά των τυπογράφων της Βενετίας αιτιάσεις του Καισάριου Δαπόντε και του Παχώμιου Ρουσάνου», *Νέος Ελληνομνήμων* 2 (1905), σ. 336-351.
- , *Μικταί σελίδες μετ' εικόνων και εννέα παρενθέτων πινάκων. Α΄. Λόγοι (1902-1905), Β΄. Επιστολαί (1899-1903), Γ΄. Μελέται (1874-1905)*, Αθήνα, Π. Δ. Σακελλάριος, 1905.
- , «Βίος Ευγένιου Ιωαννούλιου του Αιτωλού υπό του Αναστάσιου Γορδίου», *Νέος Ελληνομνήμων* 4 (1907), σ. 27-82.
- , «Νικολάου Κριτίου του μεγάλου εκκλησιάρχου συλλογή αυτογράφων επιστολών του δεκάτου εβδόμου και δεκάτου ογδόου αιώνος», *Νέος Ελληνομνήμων* 4 (1907), σ. 206-224.
- , «Σελίδες εκ της ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού», *Νέος Ελληνομνήμων* 8 (1912), σ. 257-300.
- , «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνοις επί Τουρκοκρατίας», *Νέος Ελληνομνήμων* 13 (1916), σ. 273-317.
- Λάμπρου Μιχάλης, «Τα μη στοιχειώδη μαθηματικά κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας (Η περίπτωση του Νικηφόρου Θεοτόκη)», στο: Θύμιος Νικολαΐδης (επιμ.), *Πρακτικά ημερίδας. Οι μαθηματικές επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 1990*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας Επιστημών και Τεχνολογίας. Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1990, σ. 9-27.
- Λάμπας Κώστας, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης και η βιβλιοθήκη του», *Μνήμων* 5 (1975), σ. 157-200.

- , «Προλεγόμενα», στο: Σπυρίδων Μήλιας, *Επιστολάριον ήτε Επιστολικός χαρακτήρ. Βενετία 1757*, πρόλ.: Κώστας Λάππας, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών–Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 2003 [φωτομηχανική ανατύπωση της α΄ έκδ. του 1757].
- , «Συγκρότηση και εξέλιξη μιας σχολικής βιβλιοθήκης στη Θεσσαλία (18^{ος}-19^{ος} αιώνας)», στο: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης και Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος (επιμ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15^{ος}-19^{ος} αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, Αθήνα, Κότινος, 2004, σ. 449-482.
- Λασσιθιωτάκης Μιχάλης, «Introduction», στο: Φραγκίσκος Σκούφος, *Ο Γραμματοφόρος (Le Courier)*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρων Ερεύνης Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών, έκδ.: Μανούσσος Μανούσσακας, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1998, σ. 23-83.
- Λεάνδρος Αντωνιάδης, «Ιδιαίτερες μορφές Κυπρίων το 18ο και 19ο αιώνα», στο: Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, Λευκωσία, Δήμος Λευκωσίας, 1984, (= Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, 1), σ. 85-106.
- Λεοντσίνας Γεώργιος Ν., *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας και εκπαίδευσης*, Αθήνα, χ.ε., 1995.
- Λιάτα Ευτυχία Δ., «Ειδήσεις για την κίνηση του ελληνικού βιβλίου στις αρχές του 18^{ου} αιώνα», *Ο Εραμιστής* 14 (1977), σ. 1-35.
- , *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15^{ος}-19^{ος} αι.*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1996, (= Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 58).
- Λοφίτη Σταυρούλα, *Η Βιβλιοθήκη του Γεώργιου Σακελλάριου*, Πανεπιστήμιο Κύπρου-Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, 2011, Μέρος Α΄ [Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία].
- Μακρυμίχαλος Στέφανος Ι., *Ψήγματα από την δράσιν του ελληνικού ελευθεροτεκτονισμού εν Τουρκία κατά τον 19^ο αιώνα. Ιστορική μελέτη εξ ανεκδότων στοιχείων*, ανάτ. από πέρ. *Τεκτονικόν Δελτίον* (Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1954).
- Μαλανδράκης Μ. Η., *Η Πατμιάς Σχολή*, Αθήνα, Παρασκευάς Λεώνης, 1911.
- Μαλτέζου Χρύσα Α., «Η περιπέτεια ενός ελληνόφωνου Βενετού της Κύπρου (1571)», στο: *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, 3 τόμ., Λευκωσία, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 1986, εδώ τ. Β΄: *Μεσαιωνικόν Τμήμα*, επιμ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος και Βενέδικτος Εγκλεζάκης, σ. 215-239.

- , *Από την Κύπρο στη Βενετία: Κύπριοι στη Γαλινοτάτη μετά την τουρκική κατάκτηση του νησιού*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, 2003.
- , «Κύπριοι στην πόλη του Αγίου Μάρκου μετά την τουρκική κατάκτηση του νησιού (1571)», στο: Βάσος Καραγιώργης, Λουκία Λοΐζου-Χατζηγαβριήλ και Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), *Κύπρος πετράδι στο στέμμα της Βενετίας*, Λευκωσία, Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης. Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας, 2003, σ. 75-81.
- Μάμουκας Ανδρέας, *Αδαμάντιος Κοραΐς. Βίος και έργα*, εισαγωγ.: Στερ. Φασουλάκης, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1989.
- Μανούσακας Μανούσος Ι., «Ο πρώτος έντυπος αυτοτελής ελληνικός βιβλιοπωλικός κατάλογος (1712) των τυπογράφων Σάρου / Βόρτολι της Βενετίας», *Τα Ιστορικά* 3 (1986), σ. 210-224.
- Μαραγκού Άννα Γ., «Η ιστορία του λιμανιού της Αμμοχώστου», στο: η ίδια, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, φιλ. επιμ.: Παντελής Βουτουρής, Λευκωσία, Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 1997, σ. 60-186.
- , «Πρόλογος», στο: η ίδια, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, φιλ. επιμ.: Παντελής Βουτουρής, Λευκωσία, Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 1997, σ. 11-19.
- , «Το λιμανάκι της Κερύνειας», στο: η ίδια, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, φιλ. επιμ.: Παντελής Βουτουρής, Λευκωσία, Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 1997, σ. 266-281.
- , «Το λιμάνι της αρχαίας Αμαθούντας και της Λεμεσού», στο: η ίδια, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, φιλ. επιμ.: Παντελής Βουτουρής, Λευκωσία, Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 1997, σ. 224-244.
- , «Το λιμάνι της Πάφου», στο: η ίδια, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, φιλ. επιμ.: Παντελής Βουτουρής, Λευκωσία, Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 1997, σ. 245-263.
- , «Το λιμάνι του Κιτίου, της Σαλίνας, της Σκάλας και της Λάρνακας», στο: η ίδια, *Τα λιμάνια της Κύπρου*, φιλ. επιμ.: Παντελής Βουτουρής, Λευκωσία, Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, 1997, σ. 189-221.
- , *Αμμόχωστος. Η ιστορία της πόλης*, Λευκωσία, χ.ε., ²2009.
- Μαραθεύτης Φρίξος Ν., «Η εξέλιξη των πόλεων στην Κύπρο κατά τους 18^ο και 19^ο αιώνες», στο: Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Λευκωσία, Δήμος Λευκωσίας, 1984, (= Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, 1), σ. 135-152.

- Ματσόπουλος Νίκος, «Β΄ Η αστρονομία κατά την περίοδο 1700-1850», στο: Γιώργος Ν. Βλαχάκης (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-18ος αι.)*, επιστ. επιμ.: Γιάννης Καράς, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών, 15ος-20ός αιώνας, 80), σ. 449-476.
- Μέγας Γεώργιος Α., *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν*, Αθήνα, χ.ε., ³1976.
- Μεϊμάρης Ιωάννης, «Νεόφυτος ο Κύπριος και άλλοι συγγραφείς, αντιγραφείς, συλλογείς και κτήτορες κωδίκων της Ιεροσολυμιτικής Βιβλιοθήκης», *Θεολογία* 55 (1984), σ. 1131-1143.
- Μενάρδος Σίμος, *Τοπωνυμικόν της Κύπρου*, ανάτ. από περ. *Αθηνά* 18 (1906), Αθήνα, Π. Δ. Σακελλάριος, 1907.
- , «Εκθεσις περί των σχολείων Λάρνακος το 1837», *Κυπριακά Χρονικά* 2 (1924), σ. 278-280.
- Μέρτζιος Κωνσταντίνος Δ., «Η ιδιόγραφος διαθήκη Γρηγορίου ιερέως του Μαρά του Κρητός (1704) (Δέσμη αρ. 1048 —Συμβολαιογράφος Φραγκίσκος Βέλανος)», *Κρητικά Χρονικά* 14 (1960), σ. 69-101.
- , «Ο Αθηναίος ευεργέτης Ιωάννης Ντέκας», *Αθηναϊκά* 31 (1965), σ. 1-12.
- Μιτσίδης Ανδρέας Ν., «Ο Κύπριος Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος», *Επετηρίς Παιδαγωγικής Ακαδημίας Κύπρου* 8 (1966-1967), σ. 95-104.
- , *Ο Κύπριος την καταγωγήν Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης ο εθνομάρτυς*, ανατ. από περ. *Απόστολος Βαρνάβας*, Λευκωσία, Αναγέννησις, 1975, σ. 5-31.
- , *Οι Κύπριοι σχολάρχαι και διδασκάλοι της εν Κωνσταντινούπολει Μεγάλης του Γένους Σχολής*, Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄, 1983, σ. 200-214.
- , «Ο συναθλητής του Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγόριου Ε΄ Κύπριος Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος (†10 Απριλίου 1821)», *Απόστολος Βαρνάβας* 52 (1991), σ. 213-218.
- , «Προλογικό σημείωμα», *Κυπριακαί Σπουδαί* 64-65 (2000-2001), σ. θ΄-ι΄.
- , «Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας», στο: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, 6 τόμ., Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄. Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1995-2011, εδώ τ. Στ΄: *Τουρκοκρατία. Οθωμανική κατάκτησις. Απόπειραι χειραφετήσεως. Δίκαιον—Οικονομία—Παιδεία—Γράμματα—Εκκλησία*, σ. 519-823.

- Μιχαήλ Μιχάλης Ν., «Η πολιτειακή λειτουργία της εκκλησίας της Κύπρου κατά την Οθωμανική περίοδο (1571-1878)», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 30 (2004), σ. 209-258.
- , *Η εκκλησία της Κύπρου κατά την Οθωμανική περίοδο (1571-1878). Η σταδιακή συγκρότησή της σε θεσμό πολιτικής εξουσίας*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, 2005, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 50).
- Μιχαηλίδη Αγνή Μ., *Λάρνακα, η παλιά Σκάλα*, Λευκωσία, χ.ε., 1974.
- Μιχαηλίδης Αλέξης και Σοφοκλής Χριστοδουλίδης, *Υδατοπρομήθεια Λάρνακας. 4.000 χρόνια ιστορίας*, επιμ.: Χαράλαμπος Καραμανώλης και Αυγή Μ. Πλατσή, πρόλ.: Κυπριανός Ματθαίου, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας-Συμβούλιο Υδατοπρομήθειας Λάρνακας, 2005.
- Μιχαηλίδης Σωφρόνιος Γ. (Ιερομ.), *Ιστορία της Εκκλησίας της Λεμεσού. Επισκοπή Αμαθούντος-Κουρίου-Νεαπόλεως-Λεμεσού*, Λεμεσός, Ιερά Μητρόπολις Λεμεσού, 1992.
- , *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, Λάρνακα, Ιερά Μητρόπολις Κιτίου, 1992.
- , «Τα μνημεία της Λάρνακας», στο: *Ιστορία της Λάρνακας*, επιμ.: Ιερ. Σωφρόνιος Γ. Μιχαηλίδης, Άκης Ιωάννου και Γιώργος Ιακώβου, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 2005, σ. 231-276.
- Μουζάκης Στέλιος, «Το μεγάλο ενδιαφέρον για τα βιβλία εσωτερικής-υπερφυσικής αναζήτησης», περ. *Πρόσβαση* 22 (1999), στο: <http://www.i-m-attikis.gr/html/gr/prosvasis/22/01.htm> (πρόσβ.: 30 Απριλ. 2011).
- Μπάλτα Αθανασία, «Αποστολές βιβλίων στη βιβλιοθήκη της Χίου. Στοιχεία από την αλληλογραφία Αδαμάντιου Κοραή και Αλέξανδρου Βασιλείου (1799-1817)», *Μνήμων* 10 (1985), σ. 318-328.
- Μπέττης Στέφανος, «Μιχαήλ Χρησταρής. Διαπρεπής Γιαννιώτης ιατροφιλόσοφος και φιλικός (ο Ανώνυμος Έλληνας της Νομαρχίας;)», *Ηπειρωτική Εστία* 21 (1972), σ. 1-32.
- Μπόμπου-Σταμάτη Βασιλική, «Χειρόγραφα του Βικέντιου Δαμοδού στην Κύπρο», στο: *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, 3 τόμ., Λευκωσία, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 1986, εδώ τ. Γ': *Νεώτερον Τμήμα*, επιμ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος και Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης, σ. 425-429.
- , *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-εργογραφία. 1700-1754*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1998.
- Μύαρης Γιώργος Κ., «Ιχνηλάτηση της παρουσίας του Ευγένιου Βούλγαρη στην κίνηση ιδεών κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Πόρφυρας* 71/72 (1994-1995), σ. 84-94.

- , «Κυκκώτες συνδρομητές σε βιβλία του μείζονος Ελληνισμού κατά την περίοδο του Διαφωτισμού ως τα μέσα του εικοστού αιώνα», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 5 (2001), σ. 539-575.
- , «Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και ο Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 30 (2004), σ. 259-303.
- , «Νέα δεδομένα και ερευνητικά αιτούμενα για τον Ιωάννη Καρατζά, τον Κύπριο σύντροφο του Ρήγα», στο: Δημήτριος Καραμπερόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας». Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 2003, Υπέρεια 4*, Αθήνα, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2006, σ. 709-736.
- , «Η Κύπρος και η πνευματική κίνηση του νέου Ελληνισμού στα μέσα του 18^{ου} αιώνα και ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα», *Κυπριακαί Σπουδαί* 71 (2007), σ. 69-95.
- Μυλωνάς Νικόδημος (Επίσκ. Σαλαμίνας), «Πότε ιδρύθησαν αι πρώται σχολαί εν Κύπρω», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ* 7 (1917), σ. 566-570.
- Μυριανθόπουλος Κωνσταντίνος Ι., «Ο εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Νικομηδείας Αθανάσιος Καρύδης ο Κύπριος», εφημ. *Νέον Έθνος*, έτος 38, αρ. φ. 1917 (17 Δεκεμβρ. 1931), σ. 1-2.
- , *Χατζηγεωργάκις Κορνέσιος. Ο διερμηνεύς της Κύπρου 1799-1809 ήτοι συμβολαί εις την ιστορίαν της Κύπρου επί Τουρκοκρατίας (1570-1878)*, Λευκωσία, Μουσών, 1934.
- , «Η Κύπρος επί Τουρκοκρατίας (1570-1878)», *Κυπριακαί Σπουδαί* 37 (1973), σ. 85-104.
- Νικολαΐδης Ευθύμιος, «Ερευνητικά προγράμματα. Η επιλογή της γνωστικής ύλης: βιβλία των φυσικών και θετικών επιστημών του ελληνικού Διαφωτισμού», *Τα Ιστορικά* 4 (1985), σ. 423-430.
- , «Ορθοδοξία “Θρησκευτικός Ουμανισμός” και Διαφωτισμός. Οι επιστήμες στον ελληνισμό του 18^{ου} αιώνα», *Νεύσις* 1 (1994), σ. 99-120.
- , «Οι επιστήμες στο Βυζάντιο. Η ιστορική παράδοση του νεώτερου ελληνισμού», στο: Γιώργος Ν. Βλαχάκης (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-18ος αι.)*, επιστ. επιμ.: Γιάννης Καράς, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών, 15ος-20ός αιώνας, 80), σ. 26-44.
- , Δημήτρης Διαλέτης και Η. Αθανασιάδης, «Τυπολογία των βιβλίων των θετικών και φυσικών επιστημών του προεπαναστατικού αιώνα», *Τετράδια Εργασίας* 8 (1986), σ. 7-30.

- Νικολάου-Κονναρή Άγγελ, «Κύπριοι της διασποράς στην Ιταλία μετά το 1570/1: η περίπτωση της οικογένειας Δενόρες», στο: Άγγελ Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Η Γαληνοτάτη και η Ευγενεστάτη. Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, 2009, σ. 218-239.
- Νικολόπουλος Παναγιώτης Γ., «Τα χειρόγραφα της ιεράς μονής Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων. Ενεστώσα κατάστασις», *Σύμμεικτα* 2 (1970), σ. 399-415.
- Νινολάκης Αγαθάγγελος (Διάκ.), *Μελέτιος Πηγάς ο Κρής Πατριάρχης Αλεξανδρείας και επιτηρητής του Οικουμενικού θρόνου*, Χανιά, Η Πρόοδος-Εμμ. Δ. Φραντζεσκάκης, 1903.
- Νοτοπούλου Βασιλική, *Ο Κοζανίτης ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Σακελλάριος (1767-1838). Ο βίος, το έργο και η συμβολή του στην εξέλιξη της Ιατρικής κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού με βάση τα ανέκδοτα αυτόγραφα του*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2011 [Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή].
- Νούτσος Παναγιώτης Χρ., «Ο νεαρός Ψαλίδας και η φιλοσοφία του Γαλλικού Διαφωτισμού», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981), σ. 187-214.
- , *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005.
- Ντίνας Κώστας Δ., «Ο νεοελληνικός διαφωτισμός και το γλωσσικό ζήτημα», στο: Β. Π. Καραγιάννης (επιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής). Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996*, Κοζάνη, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1999, σ. 331-349.
- Εούριας Γιάννης, «Νεοελληνική επιστολογραφία. Πρώτη καταγραφή», *Τετράδια Νεοελληνικής Φιλολογίας* τχ. 2-3 (2000), σ. 7-40.
- Ευραδάκη Κούλα, *Φαναριώτισσες. Η συμβολή τους στα γράμματα, στις τέχνες και στην κοινωνική πρόνοια*, Αθήνα, Φιλιππότη, ²1999, (= Δοκίμιο-Ιστορία, 44).
- Παΐζη-Αποστολοπούλου Μάχη, «Ένα ιδιωτικό αρχείο αλληλογραφίας μετατρέπεται σε επιστολάριο. Μια περίπτωση του 18^{ου} αιώνα», στο: *Έλληνες λόγιοι του 18^{ου} αιώνα. Αφανείς, άσημοι και διάσημοι σε διασταυρούμενες τροχιές*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2007, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 96, Θεσμοί και Ιδεολογία στη Νεοελληνική Κοινωνία), σ. 165-197.
- , «Η βιβλιοθήκη του Νικολάου Καρατζά και η περιπέτεια του χειρογράφου Paris. Suppl. gr 1375», στο: *Έλληνες λόγιοι του 18^{ου} αιώνα. Αφανείς, άσημοι και διάσημοι σε διασταυρούμενες τροχιές*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2007, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 96, Θεσμοί και Ιδεολογία στη Νεοελληνική Κοινωνία), σ. 137-163.
- , «“Χασμάτων πλήρωσις”. Ο Κ. Μηνάς Μηνωίδης, ο Μανουήλ Γεδεών και τα χφφ Paris. gr. 684 και Suppl. gr. 1044», στο: *Έλληνες λόγιοι του 18^{ου} αιώνα. Αφανείς, άσημοι*

- και διάσημοι σε διασταυρούμενες τροχιές, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2007, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 96, Θεσμοί και Ιδεολογία στη Νεοελληνική Κοινωνία), σ. 199-231.
- Παναγιωτάκης Νικόλαος Μ., *Ιάσων Δενόρες. Κύπριος θεωρητικός του θεάτρου (1510-1590)*, Αθήνα, χ.ε., 1985.
- Παντελιού Μαρία Μιλτ., «Η προσωπικότητα του Αθανασίου Ψαλίδα (1767 εως 1829)», *Ηπειρωτική Εστία* 27 (1978), σ. 8-12.
- Παπαδάκη Ειρήνη, «Ο αετός και οι κρίνοι. Βιβλιακά αποθέματα και τυπογραφικός εξοπλισμός του Ανδρέα Giuliani (Βενετία 1680)», στο: Χρύσα Μαλτέζου, Peter Schreiner και Margherita Losacco (επιμ.), *Φιλαναγνώστης. Studi in onore di Marino Zorzi*, Βενετία, Ελληνικόν Ινστιτούτο Βενετίας, 2008, (= Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Biblioteca, 27), σ. 265-284.
- Παπαδημητρίου Αλέκος και Γιώργος Ν. Βλαχάκης, «Η εισαγωγή των ιδεών της Χημείας στον ελληνικό χώρο», στο: Γιώργος Ν. Βλαχάκης (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-18ος αι.)*, επιστ. επιμ.: Γιάννης Καράς, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών, 15ος-20ός αιώνας, 80), σ. 407-430.
- Παπαδογιαννάκης Ν. Ε., «Νέο χειρόγραφο Ιατροσοφίου», στο: *Λαϊκή ιατρική. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ρέθυμνο, 8-10 Νοεμβρίου 2000*, Ρέθυμνο, Ιστορική-Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 2003, σ. 434-435.
- Παπαδόπουλλος Θεόδωρος, «Προεπαναστατική παρουσία του Τεκτονισμού εν τω Ελληνικό χώρο», *Στασίνο* 3 (1966-1967), σ. 47-65.
- , «Αρχιμανδρίτης Κυπριανός», *Κυπριακαί Σπουδαί* 44 (1980), σ. 197-203.
- , «Σύγκριση κριτηρίων “προβιομηχανικού” και μεταγενέστερου ελληνικού βιβλίου», στο: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1982, σ. 317-331.
- , «Λογογραφία του κυπριακού Διαφωτισμού», *Κυπριακαί Σπουδαί* 49 (1985), σ. 1-167.
- (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, 6 τόμ., Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄. Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1995-2011.
- Παπαδόπουλος Χαράλαμπος, «Χρονικά σημειώματα», *Κυπριακά Χρονικά* 1 (1923), σ. 281-285.
- Παπαδόπουλος Χρυσόστομος, «Εσωτερική κατάσταση της Εκκλησίας της Κύπρου εν τέλει του ΙΣΤ΄ και κατά τον ΙΖ΄ αιώνα», *Θεολογία* 6 (1928), σ. 97-129.
- , *Η εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας (1571-1878)*, Αθήνα, Φοίνιξ, 1929.

- , *Ιστορία της εκκλησίας Αλεξάνδρειας (62-1934)*, Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναράς, 2009.
- Παπακώστας Άγγελος Ν., «Η συμβολή της Κύπρου εις την επανάστασιν του Εικοσιένα», *Νέα Εστία* 58 (1955), σ. 1223-1227.
- Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη Νίκη, «Νεόφυτος Έγκλειστος. Εκδοτικά ζητήματα στα κείμενα ενός αυτοδίδακτου λόγιου», στο: Χαράλαμπος Α. Καράογλου (επιμ.), *Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά Ζ΄ Επιστημονικής Συνάντησης. Μνήμη Ελένης Τσαντσάνογλου*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1998, σ. 41-46.
- Παπαχαράλαμπος Γεώργιος Χ., «Ο Πετράκης Καρίδης, το χειρόγραφον και η οικογένειά του», *Κυπριακαί Σπουδαί* 9 (1965), σ. 184-209.
- Παρανίκας Ματθαίος Κ., *Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικό έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι της ενεστώσης (ιθ΄.) εκατονταετηρίδος*, Αθήνα, Διονύσιος Νότης Καραβίας, 1992, (= Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, 27) [φωτομηχανική ανατ. της α΄ έκδ. του 1867].
- Πασχαλίδης Βασίλειος Β., *Ο ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Κ. Σακελλάριος ο Κοζανίτης*, Αθήνα, χ.ε., 1993.
- Παταπίου Νάσα, «Εικόνες από τη βασιλική αυλή του Ιανού», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 20 (1993-1994), σ. 165-192.
- , «Η κάθοδος των Ελληνοαλβανών Stradioti», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 24 (1998), σ. 161-209.
- , «Νέες ειδήσεις για την Λάρνακα από ανέκδοτες πηγές των κρατικών αρχείων Βενετίας 16^{ος} αιώνας. Η οικοδόμηση στρατωνισμού για το ελαφρύ ιππικό», στο: Αλέξης Μιχαηλίδης και Ίκαρος Πετρίδης (επιμ.), *Λάρνακα-Βενετία. 500 χρόνια σχέσεων και επαφών*, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 2010, σ. 18-21.
- Πατηνιώτης Μανώλης, *Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου στον ελληνικό χώρο του 18ου αιώνα. Αρχές της φυσικής φιλοσοφίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη*, Διδακτορική διατριβή, Διαπανεπιστημιακό Πρόγραμμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας, ΕΚΠΑ-ΕΜΠ, Αθήνα 2001 [Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή].
- Πάτσιου Βίκυ, «Μεταφραστικές δοκιμές και προϋποθέσεις στα όρια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Ερανιστής* 19 (1993), σ. 210-234.
- Παυλίδης Άντρος, *Πάφος. Πόλη και επαρχία*, Λευκωσία, Φιλόκυπρος, 1987.

- Πεντόγαλος Γεράσιμος Η., *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς στα χρόνια των ξενικών κυριαρχιών (1500-1864)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004.
- Περδίκης Στυλιανός Κ., *Η Μονή Κύκκου, ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός και ο τυπογράφος Μιχαήλ Γλυκής*, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 1989, (= Πηγαί και Μελέται Ιεράς Μονής Κύκκου, 1).
- , «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος και οι σχέσεις τους προς την Ιερά Μονή Κύκκου. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Περισιτιάνη», στο: Φοίβος Σταυρίδης (επιμ.), *Πρακτικά Πρώτου Κιτιακού Συμποσίου Κύπρος-Επτάνησα. Λάρνακα, 12-13 Νοεμβρίου 1994*, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 1997, σ. 129-166, [= ο ίδιος, «Οι Επτανήσιοι της Λάρνακος και οι σχέσεις τους προς την Ιερά Μονή Κύκκου. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Περισιτιάνη», *Κυπριακαί Σπουδαί* 59-60 (1995-1996), σ. 49-85].
- , «Η Ιερά Μονή Κύκκου και οι σχέσεις της με τις παραδουνάβιες ηγεμονίες», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 9 (2010), σ. 363-386.
- Περισιτιάνης Ιερώνυμος Κ., *Ιστορία των ελληνικών γραμμάτων. Από της τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της αγγλικής κατοχής (1571-1878)*, έκδ. και πρόλ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος, Λευκωσία, Κ. Επιφανίου, 2000, (= Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, 11) [φωτομηχανική ανατ. της α΄ έκδ. του 1930].
- Περσιάνης Παναγιώτης και Πολύβιος Πολυβίου, *Ιστορία της εκπαίδευσης στην Κύπρο. Κείμενα και πηγές*, Λευκωσία, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου-Τομέας Εκπαιδευτικής Τεκμηρίωσης, 1992.
- Πετρίδου Αγνή, «Η αστική αρχιτεκτονική», στο: Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, Λευκωσία, Δήμος Λευκωσίας, 1984, (= Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, 1), σ. 153-187.
- Πετρόχειλος Μιχαήλ Κ., *Ιστορία της νήσου Κυθήρων*, διορθ.: Δ. Ανδριτσάκης-Φωτιάδης, Αθήνα, χ.ε., 1940 [φωτομηχανική ανατύπωση της α΄ έκδ. του 1884].
- Πεχλιβάνος Μίλτος, *Εκδοχές νεωτερικότητας στην κοινωνία του γένους: Νικόλαος Μαυροκορδάτος-Ιώσηπος Μοισιόδαξ-Αδαμάντιος Κοραής*, Διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1999.
- Πιερίς Μιχάλης, «Λογοτεχνία και λογοτεχνικότητα κατά το πέρασμα της Κύπρου από το Μεσαίωνα στην Αναγέννηση», στο: Αγγελ Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Η Γαληνοτάτη και η Ευγενεστάτη. Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, 2009, σ. 120-144.

- , «Circulation of Books from Venice to Cyprus During The Turkish-Venetian War of 1645-1669», *Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* 9 (2010), σ. 85-102.
- και Άγγελ Νικολάου-Κονναρή, «Εισαγωγή», στο: Λεόντιος Μαχαιράς, *Χρονικό της Κύπρου. Παράλληλη διπλωματική έκδοση των χειρογράφων*, εισαγωγ.-επιμ.: Μιχάλης Πιερής και Άγγελ Νικολάου-Κονναρή, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2003, (= Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, 48), σ. 25-62.
- Πιερίδης Γιώργος Φ., *Βιβλία και βιβλιοθήκες*, Αμμόχωστος, Δημοτική Βιβλιοθήκη Αμμοχώστου, 1962.
- Πιτσάκης Κωνσταντίνος Γ., «Εισαγωγή», στο: Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, *Πρόχειρον νόμων ή Εξάβιβλος*, επιμ.: Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, Αθήνα, Δωδώνη, 1971, (= Βυζαντινά και Νεοελληνικά Κείμενα, 1), σ. ζ΄-ρια΄.
- Πλουμίδης Γεώργιος Σ., «Ο αρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας Γρηγόριος Φατσέας (1762-1768)», *Θησαυρίσματα* 4 (1967), σ. 85-113.
- , *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημήτριου και του Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Αθήνα, χ.ε., 1969.
- , «Η βενετική εμπορική παρουσία στην Κύπρο (αρχές του 17^{ου} αιώνα)», *Θησαυρίσματα* 34 (2004), σ. 409-420.
- Πολέμης Δημήτριος, «Το αρχείον Ευαγγέλου Δερτούζου», *Πέταλον* 2 (1980), σ. 162-190.
- Πολίτης Αλέξης, «Η προσγραφόμενη στον Ρήγα πρώτη έκδοση του Αγαθαγγέλου. Το μόνο γνωστό αντίτυπο», *Ο Ερανιστής* 7 (1969), σ. 173-192.
- (επιμ.), «Εισαγωγή», στο: *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου στην Ανδρίτσεινα. Κατάλογος*, πρόλ.: Λουκία Δρούλια, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1987, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 34), σ. 17-41.
- (επιμ.), *Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Αγαθόφρονος Νικολόπουλου στην Ανδρίτσεινα. Κατάλογος*, πρόλ.: Λουκία Δρούλια, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1987, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 34).
- , «Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες μέσου τύπου 18^{ου} αιώνας», *Τετράδια Εργασίας* 9 (1987), σ. 131-224.
- , «Το παραμύθι των αστών. Σκέψεις για τις απαρχές του νεοελληνικού μυθιστορήματος», στο: Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στην μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, 29 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1993*, Αθήνα, Ο.Μ.Ε.Δ., 1995, σ. 97-105.

- , «Από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες στους ένδοξους αρχαίους προγόνους», *Ο Πολίτης. Δεκαπενθήμερος*, 32 (21.2.1997), σ. 12-20.
- Προδρόμου Γεώργιος, «Η εκπαίδευση στην Κύπρο το 18 και 19 αιώνα», στο: Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, Λευκωσία, Δήμος Λευκωσίας, 1984, (= Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, 1), σ. 279-307.
- Πρωτοψάλτης Εμμανουήλ Γ., «Κωνσταντίνος Κούμας, ο Λαρισαίος διδάσκαλος του Γένους», *Πειραιϊκή-Πατραϊκή* 113 (1965), σ. 10-11.
- , *Η Κύπρος εις τον αγώνα του 1821*, Αθήνα, Ένωσις Κυπρίων Ελλάδος, 1971.
- Ρηγάτος Γεράσιμος Η., *Αρχαία ιατρική στη λαϊκή μας παράδοση*, Αθήνα, Βήτα, ²2007.
- Ριζόπουλος Ανδρέας Χρ., *Ψήγματα Τεκτονικής Ιστορίας από το 18ο αιώνα*, Αθήνα, Ιδιωτική Έκδοση, 1997.
- Ριζόπουλος Χρίστος Α., «Η Κύπρος και ο τεκτονισμός του ΙΗ΄ αιώνας», στο: *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 14-19 Απριλίου 1969)*, 3 τόμ., Λευκωσία, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 1973, εδώ τ. Γ΄1: *Νεώτερον Τμήμαν. Μέρος Α΄: Ιστορία-Γεωγραφία*, επιμ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος και Μενέλαος Χριστοδούλου, σ. 291-301.
- , *Το χειρόγραφο της Λευκωσίας. Ηχώ του αντιτεκτονικού διαωγμού της Νεαπόλεως (1751)*, επιμ.: Κύπρος Χρυσάνθης, Λευκωσία, Στοά «Κοινόν Κυπρίων», 1984.
- Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου Ευφροσύνη, *Το αρχοντικό του Δραγομάνου της Κύπρου Χατζηγεωργάκι Κορνέσιου*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, 1991, (= Σειρά Αρχαιολογικών Οδηγών).
- , *Ο Δραγομάνος Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος και η εποχή του. Ετήσια Διάλεξη. Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας 3 Νοεμβρίου 1994*, Λευκωσία, Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, 1995, (= Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας, 5).
- , «Ι. Ιστορικό περίγραμμα. Η Κύπρος κατά τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα», στο: η ίδια, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου κατά τον 18^ο αιώνα και τον 19^ο αιώνα*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, 1996, σ. 27-43.
- Σαββίδης Γεώργιος Π., «Σημείωση του επιμελητή», στο: Κωνσταντίνος (Καισάριος) Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων τουτέστι, βιβλίον περιέχον την περίοδον του τιμίου Ξύλου του ζωοποιού Σταυρού, του εν τη Ιερα και Βασιλική Μονή του Ξηροποτάμου, τη ούση εν τω αγιονύμω Όρει του Άθωνος και άλλα διάφορα*, επιμ.: Γεώργιος Π. Σαββίδης, Αθήνα, Ερμής, ³1995, σ. 421-427.

- , «Σημείωση του επιμελητή», στο: Κωνσταντίνος (Καισάριος) Δαπόντες, *Κωνσταντίνου Δαπόντε Καμινάρη του μετονομασθέντος Καισαρίου. Κανών περιεκτικός πολλών εξαιρέτων πραγμάτων των εις πολλές πόλεις, και νήσους και έθνη, και ζώα εγνωσμένων (1778)*, επιμ.: Γεώργιος Π. Σαββίδης, Αθήνα, Λέσχη, 1991, (= Ποικίλη Στοά), σ. 53-92.
- , «Εκδοτικές απορίες ενός νεοελληνιστή», *Μαντατοφόρος* 25-26 (1987), σ. 35-44 [= ο ίδιος, «Εκδοτικές απορίες ενός νεοελληνιστή», στο: ο ίδιος, *Τράπεζα πνευματική 1963-1993*, Αθήνα, Πορεία, 1994, σ. 177-186].
- Σβορώνος Νίκος Γ., «Ιωάννης Στάνος», *Αθηνά* 49 (1939), σ. 233-242.
- Σεβέρη Ρίτα Κ., *Ταξιδιώτες ζωγράφοι στην Κύπρο. 1700-1960*, μτφρ.: Πολύβιος Νικολάου, Λευκωσία, Ίδρυμα Κώστα και Ρίτας Σεβέρη, 2003.
- , *Λάρνακα η αρχόντισσα. Μνημεία και μνήμες*, Λευκωσία, Ελληνική Τράπεζα, 2008.
- Σιγάλας Αντώνιος, *Από την πνευματικήν ζωήν των ελληνικών κοινοτήτων της Δ. Μακεδονίας. Α Αρχεία και βιβλιοθήκαι*, Θεσσαλονίκη, χ.ε., 1993.
- Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε., «Χρησμολογικό εικονογραφημένο μονόφυλλο των αρχών του 18^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 7 (1978), σ. 46-59.
- , «Η δυσπιστία στο έντυπο και η παράλληλη χρήση του χειρογράφου», στο: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1982, σ. 283-293.
- , «Ανθολόγια και “συνθετικές” εκδόσεις λειτουργικών βιβλίων (16^{ου}-19^{ου} αιώνας)», στο: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης και Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος (επιμ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15^{ου}-19^{ου} αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, Αθήνα, Κότινος, 2004, σ. 181-194.
- Σκουβαράς Βαγγέλης, *Ιωάννης Πρίγκος (1725;-1789). Η ελληνική παροικία του Άμστερνταμ, η σχολή και η βιβλιοθήκη Ζαγοράς*, Αθήνα, Έκδοση της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών, 1964.
- (έκδ.), *Ολυμπιώτισσα. Περιγραφή και ιστορία της μονής, κατάλογος των χειρογράφων, χρονικά σημειώματα, ακολουθία Παναγίας της Ολυμπιωτίσσης, έγγραφα εκ του αρχείου της μονής (1336-1900)*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρων Ερεύνης Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1967.
- Σπυριδάκης Κωνσταντίνος, «Περί τον Ιλαρίωνα Κιγάλαν», *Κυπριακαί Σπουδαί* 9 (1945), σ. 1-5.

- Στάικος Κωνσταντίνος Σπ., *Χάρτα της Ελληνικής Τυπογραφίας. Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και η συμβολή τους στην πνευματική αναγέννηση της Δύσης*, τ. Α' / 15^{ος} αιώνας, Αθήνα, Κότινος, 2002.
- , «Τα πρώτα “αυτόνομα” κέντρα του Ελληνισμού στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες της Μολδαβίας και της Βλαχίας», στο: Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του νέου Ελληνισμού (1499-1999). Κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000, σ. 81-99.
- , *Εκδοτικά τυπογραφικά σήματα βιβλίων του ελληνικού κόσμου (1494-1821)*, Αθήνα, Ατων, 2009.
- και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Τα ελληνικά τυπογραφεία της Διασποράς και της καθ' ημάς Ανατολής (16ος-19ος αι.)», στο: Βασίλης Κρεμμυδάς, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης και Κώστας Στάικος (εκδ. επιτρ.), *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, 1999, σ. 95-149.
- Στασινοπούλου Μαρία Α., «Η βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Κούμα», στο: *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, πρόλ.: Π. Μιχαηλάρης, Αθήνα, Λύχνος, 1992, σ. 169-200.
- Σταυρίδης Βασ., λ. «Δέρκων, Μητρόπολις», στη: *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, 12 τόμ., Αθήνα, χ.ε., 1962-1968, εδώ τ. Δ', στ. 1016-1017.
- Σταυρίδης Θεοχάρης, «Ο Ευαγγέλης Περιστιάνης στη Σκάλα Λάρνακος (1757-1781)», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 25 (1999), σ. 183-218.
- , «Η εκπαίδευση του κλήρου στην Κύπρο (16^{ος}-20^{ος} αιώνας)», *Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* 5 (2001), σ. 285-331.
- , «Η Ιερά Μονή Κύκκου και η μόρφωση του κλήρου κατά την Τουρκοκρατία και την Αγγλοκρατία», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 5 (2001), σ. 69-85.
- , «Οι Κύπριοι της Βενετίας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Μια επιστολή του 1822», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 27 (2001), σ. 163-189.
- , «Η εγκατάσταση των Επτανησίων στην Κύπρο στα μέσα του 18^{ου} αιώνα και οι τοπικές αντιδράσεις», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 35 (2009-2010), σ. 93-122.
- , «Η ελληνική εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο (1571-1878)», στο: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, 6 τόμ., Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ'. Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1995-2011, εδώ τ. Στ': *Τουρκοκρατία. Οθωμανική κατάκτησις. Απόπειραι χειραφετήσεως. Δίκαιον–Οικονομία– Παιδεία–Γράμματα–Εκκλησία*, σ. 379-468.

- Σταυρίδης Φοίβος, «Η εκκλησία του Αγίου Λαζάρου Λάρνακας ως κοινωνικός παράγων κατά τον δέκατο ένατο αιώνα», *Εκκλησιαστικός Κήρυκας* 9 (2003), σ. 181-194.
- Σταυρόπουλος Αριστοτέλης Κ., «Ο Θεόφιλος Καμπανίας (1715;-1795;) και οι αναγνώσεις του από την Ιπποκρατική Συλλογή (Επισημάνσεις από τα χειρόγραφα του “Κοιναρίου” του)», στο: *ΙΔ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (28-30 Μαΐου 1993). Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 1994, σ. 231-243.
- Στεργέλλης Αριστείδης Π., *Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17^ο και 18^ο αιώνα*, Αθήνα, χ.ε., 1970.
- Στοιγύγλου Γεώργιος Α., *Ιστορία επισκόπων Μακεδονίας. Θεόφιλος Παπαφίλης επίσκοπος Καμπανίας (1749-1795)*, Θεσσαλονίκη, Κυρομάνος, 1992.
- Στράντζαλης Πολύβιος Ι., *Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Εφραίμ Β΄ ο Αθηναίος. Η συμβολή του στον ελληνισμό, στα γράμματα και στα εκκλησιαστικά θεολογικά ζητήματα του ΙΗ΄ αιώνα*, Θεσσαλονίκη, Αντ. Σταμούλης, 2003, (= Ιστορία).
- Στυλιανού Μάριος Θ., *Κατεχόμενα. Μια περιδιάβαση στα κατεχόμενα χωριά και τις πόλεις μας*, Λευκωσία, Stylianou Press, 2001.
- Συκουτρής Ιωάννης Α. Γ., «Άγιος Γεώργιος ο Μακρὺς Αγρινού», *Κυπριακά Χρονικά* 2 (1924), σ. 269-276.
- , *Έκθεσις της κριτικής επιτροπείας του Α΄ Φιλολογικού Διαγωνισμού της Α. Μ. του Αρχιεπισκόπου Κύπρου κ.κ. Κυρίλλου Βασιλείου του από Κερυνείας. Ιστορία των ελληνικών γραμμάτων εν Κύπρω από της τουρκικής κατακτήσεως μέχρι της αγγλικής κατοχής (1571-1878)*, πρόλ.: Κωστής Κοκκινόφτας, Λευκωσία, Αιχμή, 2003 [φωτομηχανική ανατύπωση της α΄ έκδ. του 1924].
- , «Χρονικά σημειώματα», *Κυπριακά Χρονικά* 2 (1924), σ. 228.
- Σφοίνη Αλεξάνδρα, *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι στα ελληνικά 15^{ος}-17^{ος} αιώνες. Ιστορική προσέγγιση του ελληνικού μεταφραστικού φαινομένου*, πρόλ.: Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2003, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 84, Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών, 3).
- , «Μεταφράσεις και λεξικά του Ελληνικού Διαφωτισμού. Γαλλική γλωσσομάθεια, πολιτισμικές μεταφορές και διαμόρφωση του λεξιλογίου», στο: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης και Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος (επιμ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15^{ος}-19^{ος} αιώνες. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, Αθήνα, Κότινος, 2004, σ. 379-396.
- Σφυρόερας Βασίλειος Βλ., «Χρῦσανθος ο Αιτωλός», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 6 (1956), σ. 130-155.

- , *Οι δραγομάνοι του στόλου. Ο θεσμός και οι φορείς*, Αθήνα, χ.ε., 1965 [Διδακτορική Διατριβή].
- Ταμπάκη Άννα, *Ο Μολιέρος στη Φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις, Τετράδια Εργασίας 14* (1988), σ. 40-43.
- , «Αντιλήψεις και θεωρίες για την μετάφραση στον 18^ο αιώνα. Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ο Ερανιστής 21* (1997), σ. 176-188.
- , «I. Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Ορισμός, γένεση και εξέλιξη του φαινομένου», στο: η ίδια, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004, σ. 23-40.
- , «II. “Ιστορική συνέχεια” του Ελληνισμού. (Αρχαιότητα, Βυζάντιο)», στο: η ίδια, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004, σ. 41-59.
- , «IV. Νεοελληνικές μεταφράσεις του Διαφωτισμού: ευρυχωρία και όρια της λογοτεχνίας», στο: η ίδια, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004, σ. 77-89.
- , «V. Χειρόγραφες μεταφράσεις του Διαφωτισμού. Η πρόσληψη των δυτικοευρωπαϊκών λογοτεχνικών ειδών», στο: η ίδια, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004, σ. 91-112.
- , «VII. Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις στη ελληνική μετάφραση του έργου του Charles Rollin, *Παραγγέλματα δια την καλήν ανατροφήν των παιδών*», στο: η ίδια, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Ergo, 2004, σ. 127-138.
- , «Πρώιμη πρόσληψη του Δον Κιχώτη στα ελληνικά γράμματα. Η συμβολή των Φαναριωτών», στο: *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα. Πρακτικά Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών. (Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006)*, στο: http://www.eens-congress.eu/?main__page=1&main__lang=de&eensCongress_cmd=wysiwygDialog&eensCongress_id=43#_ftn7 (πρόσβ.: 20 Οκτ. 2013).
- Τερδήμου Μαρία, «Η κατάσταση της στοιχειώδους μαθηματικής παιδείας στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα από την Άλωση έως και τον 17^ο αιώνα», *Ευκλείδης Γ' 11* (1994), σ. 15-31.
- , «Τα Μαθηματικά», στο: Γιώργος Ν. Βλαχάκης (επιμ.), *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-18ος αι.)*, επιστ. επιμ.: Γιάννης Καράς, Αθήνα,

- Μεταίχιμο, 2003, (= Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών, 15ος-20ός αιώνας, 80), σ. 103-283.
- Τερζής Νίκος Π., *Μελέτη της εκπαίδευσης του νεοελληνισμού. Πριν από το κράτος-έξω από το κράτος-στο κράτος*, Θεσσαλονίκη, Α/φοι Κυριακίδη, 2010.
- Τζιβάρα Παναγιώτα, «Ιδιωτικές βιβλιοθήκες στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (17^{ος}-18^{ος} αιώνας)», στο: *ΚΔ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 30-31 Μαΐου-1 Ιουνίου 2003. Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2004, σ. 183-193.
- , «Επίσκοποι Καρυουπόλεως στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα», *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών Ξηροκάμπι Λακωνίας, 28 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 2004*, 2 τόμ., Αθήνα, Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών, 2006, εδώ τ. Α', σ. 349-372.
- Τσαγγαλάς Κ. Δ., «Η αστρολογική παράδοση των ζωδιολόγων και ωροσκόπων», *Δωδώνη* 9 (1980), σ. 87-97.
- Τσικνόπουλος Ιωάννης Π., *Η ιερά Μονή της Τροοδιτίσης. Επί τη χιλιετηρίδι της ιστορικής αυτής Μονής (990-1990)*, επιμ.: Αρχιμ. Αθανάσιος (Ηγούμ.), Λευκωσία, χ.ε., ²1990.
- , *Παναγία η Χρυσορρωγιάτισσα. Ιστορική εν Κύπρω ιερά μονή*, Λευκωσία, Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, 1964-1965.
- , «Ο εθνομάρτυς Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανός. Βίος, εγκύκλιοι, επιστολές, ομολογίαι χρεωστικά, πωλήσεων βεβαιωτικά, συμβιβασμού έγγραφα, “κελεύσεως” και αφιερώσεως σημειώματα, επιγραφαί», *Απόστολος Βαρνάβας* 32, τχ. 7-8 (1971), σ. 244-311.
- Τσιρίκογλου-Λαγούδα Φωτεινή, *Ο Θεσσαλός λόγιος-παιδαγωγός του Νεοελληνικού Διαφωτισμού Κωνσταντίνος Μ. Κούμας. Η ζωή, το έργο του, οι ιδέες του*, Θεσσαλονίκη, Α/φοι Κυριακίδη, 1997.
- Τσιρπανλής Ζαχαρίας Ν., «Ο Νεόφυτος Ροδινός στην Ήπειρο (Α' μισό 17^{ου} αι.)», *Δωδώνη* 1 (1972), σ. 315-331.
- , «“Σοσιετά των Γραικών” στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων (1720)», *Δωδώνη* 3 (1974), σ. 151-171.
- , *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700). Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού*, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, 1980, (= Ανάλεκτα Βλατάδων, 32).
- , *Ο κυπριακός ελληνισμός της διασποράς και οι σχέσεις Κύπρου-Βατικανού (1571-1878)*, Θεσσαλονίκη, Αντ. Σταμούλης, 2006.

- , «Σχέσεις Κύπρου και καθολικής Εκκλησίας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1571-1878)», στο: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, 6 τόμ., Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄. Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1995-2011, εδώ τ. Στ΄: *Τουρκοκρατία. Οθωμανική κατάκτησις. Απόπειραι χειραφετήσεως. Δίκαιον–Οικονομία–Παιδεία–Γράμματα–Εκκλησία*, σ. 825-860.
- Τσολιάς Παναγιώτης Δ., *Η κριτική της θρησκείας στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Χαλάνδρι, Προσκήνιο, 2010.
- Τσουλκανάκης Ναυκράτιος (Αρχιμ.), «Ο διδάσκαλος Αρσένιος μοναχός ο εκ Γαλατά της Κωνσταντινουπόλεως», *Επιστημονική Παρουσία Εστία Θεολόγων Χάλκης* 1 (1987), σ. 479-517.
- Τωμαδάκης Νικόλαος Β., «Συγγραφείς του “Κρητικού Πολέμου”», *Κρητικά Χρονικά* 1 (1947), σ. 619-620.
- , «Αι ελληνικάί κοινότητες του εξωτερικού ως παράγων της Ελληνικής Επαναστάσεως», *Αθηνά* 57 (1953), σ. 3-34.
- , *Κλεις της βυζαντινής φιλολογίας ήτοι εισαγωγή εις την βυζαντινήν φιλολογία*, 3 τόμ., Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, ⁴1993, εδώ τ. Α΄.
- , «Μητροφάνης Θεσσαλονίκης και Ματθαίος ο Ρήτωρ και διδάσκαλος και υμνογράφος. Οι Κρήτες εν Μακεδονία (16^{ος} αιών)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 44 (1979-1980), σ. 117-140.
- , «Λαυρέντιος Μαρίνος Κρης και Λεόντιος Ευστράτειος Κύπριος Περί παραδείσου (1591)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 45 (1981-1982), σ. 5-41.
- Φιλαδελφεύς Θεμιστοκλής Ν., *Ιστορία των Αθηνών επί Τουρκοκρατίας (1400-1800)*, 2 τόμ., Αθήνα, Διονύσιος Νότης Καραβίας, 2000, (= Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, 245), [φωτομηχανική ανατύπωση της α΄ έκδ. του 1902].
- Φιλίππου Λοΐζος, «Συμπληρωματικά πληροφορία περί του Χρυσάνθου του Μουσικοτάτου», *Κυπριακά Χρονικά* 4 (1926), σ. 237-239.
- , «Χρυσάνθος ο Πρωτοψάλτης», *Κυπριακά Χρονικά* 4 (1926), σ. 190-193.
- , «Η Λάρναξ κατά τον αγώνα της ανεξαρτησίας. Απόσπασμα εκ της ομιλίας του Κου Λοΐζου Φιλίππου», εφημ. *Νέον Έθνος*, έτος 38, αρ. φ. 1913 (20 Δεκεμβρ. 1930), σ. 3.
- , *Τα ελληνικά γράμματα εν Κύπρω κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας (1571-1878)*, έκδ. και πρόλ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος, 2 τόμ., Λευκωσία, Κ. Επιφανίου, 2000, (= Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, 12) [φωτομηχανική ανατ. της α΄ έκδ. του 1930].

- , *Η εκκλησία της Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, επιμ.: Αντρέας Κ. Φυλακτού, Λευκωσία, χ.ε., 1975, (= Κυπριολογική Βιβλιοθήκη, 3).
- Φιούβες Έντεν, «Ένα άγνωστο χειρόγραφο του Γεώργιου Ζαβίρα στη βιβλιοθήκη του Σαιντέντρε της Ουγγαρίας: “Θέματα όπου επαρέδιδεν ο Γεώργιος Ζαβίρας τω τότε μαθητή αυτού Κωνσταντίνω Εμμανουήλ”», *Μακεδονικά* 6 (1964-1965), σ. 99-105.
- Φραγκίσκος Εμμανουήλ Ν., «Η βιβλιοθήκη του έμπορου φίλου του Κοραή Ιακ. Ρώτα και η δεξιώσή της σε μια αναπτυσσόμενη περιφέρεια του νεοελληνικού κράτους», στο: Παναγιώτης Μουλλάς (επιμ.), *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994, σ. 129-139.
- Φραγκούδης Γεώργιος Σ., *Ιστορία του Αρχιεπισκοπικού ζητήματος Κύπρου (1900-1910)*, εισαγωγ.: Κωστής Κοκκινόφτας, Λευκωσία, Αιχμή, 2002 [φωτομηχανική ανατ. της α΄ έκδ. του 1911].
- , *Ιστορία και γενεαλογία της μεγάλης κυπριακής οικογένειας Φραγκούδη και των συγγενικών οικογενειών*, εισαγωγ.: Κωστής Κοκκινόφτας, Λευκωσία, Κυριακίδης, 2007 [φωτομηχανική ανατ. της α΄ έκδ. του 1939].
- Φωτίου Σταύρος Σ., *Η συμβολή της Ιεράς Μονής Κύκκου στην κυπριακή εκπαίδευση. Από την ίδρυσή της μέχρι το 1960*, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 1996.
- Χασιώτης Ιωάννης Κ., «Ελληνικοί εποικισμοί στη “Νέα Ρωσία” και την Κριμαία (τέλη 18ου-αρχές 19ου αιώνα)», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί οργάνωση και ιδεολογία*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1997, σ. 55-83.
- , *Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις και η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το πρόβλημα της κυριαρχίας στην Ανατολική Μεσόγειο από τα μέσα του 15ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2005.
- , «Η αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κύπρο και η πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων», στο: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, 6 τόμ., Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄. Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1995-2011, εδώ τ. Στ΄: *Τουρκοκρατία. Οθωμανική κατάκτησις. Απόπειραι χειραφετήσεως. Δίκαιον–Οικονομία–Παιδεία–Γράμματα–Εκκλησία*, σ. 183-268.
- Χατζιωάννου Κυριάκος, *Η αρχαία Κύπρος εις τας ελληνικάς πηγάς*, 6 τόμ., Λευκωσία, Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, ²1975.
- Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister Ίλια, «Για μια τυπολογία της ταξιδιωτικής φιλολογίας του 18^{ου} αιώνα», στο: Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Περιηγητικά θέματα. Υποδομή και προσεγγίσεις*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1993, σ. 451-503.

- , «Το “Σχολείο των Ντελικάτων Εραστών” και το “Έρωτος Αποτελέσματα”. Νέα στοιχεία για τα στιχουργήματά τους», *Ερασιστής* 23 (2001), σ. 143-165.
- , «Η ελληνόθεμη αρθρογραφία του Franz Karl Alter στο περιοδικό Allgemeiner Litterarische Anzeiger (1796-1801)», *Κονδυλοφόρος* 4 (2005), σ. 275-330.
- , «Ιωάννης Καρατζάς ο Κύπριος και ο Αθανάσιος Ψαλίδας ή ο Έρωτας και τα αποτελέσματά του στη νεοελληνική λογοτεχνία του Διαφωτισμού», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 31 (2005), σ. 249-284.
- , «Προλογικό σημείωμα», στο: Ευγένιος Βούλγαρης, *Έκθεσις της Ταυρικής Χερσονήσου ήτοι της λεγομένης Μικράς Ταταρίας. Έκδοση από τον αυτόγραφο κώδικα MSCR. DRES. DA 54*, έκδ. και επίμετρ.: Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Αθήνα, Ιδεόγραμμα, 2008, σ. 9-11.
- , «Μέρος Δεύτερο. Το έργο και η τύχη του», στο: Ευγένιος Βούλγαρης, *Έκθεσις της Ταυρικής Χερσονήσου ήτοι της λεγομένης Μικράς Ταταρίας. Έκδοση από τον αυτόγραφο κώδικα MSCR. DRES. DA 54*, έκδ. και επίμετρ.: Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Αθήνα, Ιδεόγραμμα, 2008, σ. 99-162.
- , *Ο Τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία του 18^{ου} αιώνα. Οι γερμανόφωνες μαρτυρίες*, Αθήνα, Περίπλους, 2010.
- , «Ανιχνεύοντας την προφορικότητα: ταξιδιώτες και δίκτυα στην Κύπρο του 18ου αιώνα», στο: «*Η Κύπρος στο σταυροδρόμι των αναζητήσεων χαρτογράφων και περιηγητών από τον 15^ο έως τον 20^ό αιώνα*». 1^ο Διεθνές Συνέδριο Περιήγησης και Χαρτογράφησης του Ελληνικού Χώρου. Αθήνα, Οκτώβριος 2012, Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου [Υπό εκτύπωση].
- Χατζησολωμός Σόλων Ι., «Παρθένιος και Σίλβεστρος οι Κυκκώτες μουσικοί», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 1 (1990), σ. 97-98.
- , «Σωφρόνιος ο Κυκκώτης, ο λόγιος και μουσικός του 18^{ου} αιώνα», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 4 (1999), σ. 189-203.
- Χατζηστεφάνου Κ. Ε., «Νικολάου Μαυροκορδάτου *Θέατρον Πολιτικόν*», *Κυπριακαί Σπουδαί* 25 (1961), σ. 131-144.
- Χατζηψάλτης Κώστας, «Ο Κύπριος λόγιος Αρχιμανδρίτης Κυπριανός. Συμπληρωματικά βιογραφικά στοιχεία», *Κυπριακά Γράμματα* 15 (1950), σ. 15-17.
- , «Ο Κύπριος Εθνομάρτυς του 1821 Αθανάσιος Καρύδης», *Ελληνική Κύπρος* 24/3 (1951), σ. 93.

- , «Συμπληρωματικά περί του Εφραίμ του Αθηναίου και των υπ' αυτού γενομένων εκδόσεων», *Κυπριακαί Σπουδαί* 26 (1962), σ. 1-9.
- Χατζόπουλος Κωνσταντίνος Κ., *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1991.
- Χιδίρογλου Παύλος, «Διοικητικοί τινές θεσμοί της Τουρκοκρατίας εν Κύπρω», *Κυπριακαί Σπουδαί* 38-39 (1974-1975), σ. 93-110.
- λ. «Χρησμολόγιον», στη: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, επιμ.: Παύλος Δρανδάκης, 24 τόμ., Αθήνα, Ο Φοίνιξ, χ.χ., εδώ τ. ΚΔ', σ. 708-709.
- Χριστοδούλου Νίκος, «Η προσφορά της Ιεράς Μονής Κύκκου στην παιδεία την περίοδο της Αγγλοκρατίας», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 3 (1996), σ. 295-306.
- Χριστοφίδης Μύρωνας Κ., «Κύπριοι κληρικοί στο εξωτερικό», *Τάμις Οφ Σάιπρους* 5/51 (1959), σ. 40.
- , «Τα σχολεία της Λάρνακος-Σκάλας. Συνοπτική περιγραφή των ανά την πόλιν της Λάρνακος και Σκάλας ιδρυθείσων διαφόρων σχολών, τόσον της στοιχειώδους και κατωτέρας, όσον και της μέσης παιδείας, δια μέσου των χρόνων της Τουρκοκρατίας και της Αγγλοκρατίας», *Δελτίον Ομίλου Παιδαγωγικών Ερευνών Κύπρου* 6 (1967), σ. 69-76.
- Χρυσάνθης Κύπρος, «Παρατηρήσεις πάνω στην Εγκύκλιο κατά των μασόνων του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού», *Κυπριακαί Σπουδαί* 43 (1979), σ. 163-168.
- Χρυσανθόπουλος Μιχάλης, *Αρτεμίδωρος και Φρόνυτ. Ερμηνευτικές θεωρίες και λογοτεχνικά όνειρα*, Αθήνα, Εξάντας, 2005, (= Προσεγγίσεις, 6).
- Χρυσοχοΐδης Κρίτων, «Ιερά Αποδημία. Το προσκυνηματικό ταξίδι στους Αγίους Τόπους στα μεταβυζαντινά χρόνια», στο: Ιόλη Βιγγοπούλου (επιμ.), *Το ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, Αθήνα, Ε.Ι.Ε., 2003, σ. 99-110.
- Ψαράς Ιωάννης Δ., «Πείνα στα Κύθηρα (1666-1673)», *Ελληνικά* 38 (1987), σ. 67-81.
- Ψημμένος Νίκος Κ., «Η στωική φιλοσοφία στη θεώρηση του Θεόφιλου Κορυδαλέα», στο: Χρίστος Α. Τέζας (επιμ.), *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου. Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του. Πρέβεζα 17-19 Ιουνίου 1994*, Πρέβεζα, Δήμος Πρέβεζας-Δημοτική Βιβλιοθήκη Πρέβεζας, 1997, σ. 142-148.
- Alexiou Margaret, «A Critical Reappraisal of Eustathios Makrembolites' *Hysmine and Hysminias*», *Byzantine and Modern Greek Studies* 3 (1977), σ. 23-43.
- Argyropoulos Roxane D., «A 19th Century Greek Scholar in Bucharest: Mihail Christaris and his Library», *Balkan Studies* 30 (1989), σ. 67-82.

- Augliera Letterio, «Έλληνες και ελληνικά βιβλία στα επιστημονικά και φιλολογικά περιοδικά της Βενετίας του 18^{ου} αιώνα», στο: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης και Κωνσταντίνος Σπ. Στάκος (επιμ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15^{ος}-19^{ος} αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, Αθήνα, Κότινος, 2004, σ. 245-263.
- Bakker Wim F., «Νεοελληνικά κείμενα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης: εκδοτικές πρακτικές και προτάσεις», στο: *Εκδοτικά. Προβλήματα και απορίες. Πρακτικά Συνεδρίου στη Μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη. Αθήνα, 16-17 Ιουνίου 2000*, Αθήνα, Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, 2002, σ. 110-117.
- Barbier Frédéric, *Ιστορία του βιβλίου*, μτφρ.: Μαρία Παπαηλιάδη, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2002.
- Batalden Stephen K., *Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806. A Chapter in Greco-Slavic Ties of the Eighteenth Century*, Μινεσότα, University Of Minnesota, 1975 [Διδακτορική Διατριβή].
- , *Cathetine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, Νέα Υόρκη, Boulder-Columbia University Press, 1982, (= East European Monographs).
- Bayley Peter, λ. «Télémaque», στο: Peter France (επιμ.), *The New Oxford Companion to Literature in French*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1995, σ. 794.
- Bird Graham (επιμ.), *A Companion to Kant*, Suxxex, Ηνωμένο Βασίλειο, Willey-Blackwell, 2010, (= Blackwell Companion to Philosophy, 36).
- Blom Philipp, *Enlightening the World. Encyclopédie, the Book that Changed the Course of History*, Η.Π.Α., Palgrave Macmillan, 2005.
- Bouchard Jacques, «Les relations épistolaires de Nicolas Mavrocordatos avec Jean Le Clerc et William Wake», *Ο Ερανιστής* 11 (1971), σ. 67-92.
- , «Nicolas Mavrocordatos et l' aube des Lumières», *Revue des Études Sud-Est Européen* 20, τχ. 2 (1982), σ. 237-246.
- Briggs J. Morton, λ. «Jean le Rond d' Alembert», στο: Charles C. Gillispie (επιμ.), *Dictionary of Scientific Biography*, 16 τόμ., Νέα Υόρκη, Charles Scribner's Sons, 1970-1980, εδω τ. I, σ. 110-117.
- Brooke John Hedley, *Επιστήμη και θρησκεία. Μια ιστορική προσέγγιση*, μτφρ.: Βασιλική Βακάκη, επιστ. επιμ.-πρόλ.: Κώστας Γαβρόγλου, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., 2008, (= Ιστορία της Επιστήμης).
- Browning Oscar, *Peter the Great*, Λονδίνο, Hutchinson, 1898.
- Burne Charlotte Sophia, «The Magic Art», στο: *The Handbook of Folklore*, Λονδίνο, Sidgwick & Jackson, 1914, σ. 134-151.

- Cairns John W., «Hume, David (bar. 1757, d. 1838)», στο: *Oxford Dictionary of National Biography*, επιμ.: H. C. G. Matthew και Brian Harrison, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2004, στο: <http://www.oxforddnb.com/view/article/14142> (πρόσβ.: 29 Νοεμβρ. 2012) [Ηλεκτρονική έκδοση, επιμ.: Lawrence Goldman, Μάιος 2007].
- Camariano-Cioran Ariadna, «Contributions aux relations roumano-chypriotes», *Revue des Études Sud-Est Européennes* XV (1977), σ. 493-508.
- Caratașu Mihail, «La Bibliothèque d' un Grand Négociant Du XVIIIe Siècle: Grégoire Antoine Ανταμπος», στο: *Συμπόσιον. Η εποχή των Φαναριωτών. 21-25 Οκτωβρίου 1970. Μνήμη Κλεόβουλου Τσούρκα*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1974, (= Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 145), σ. 141-143.
- Chartier Roger, «“Λαϊκά” αναγνώσματα και “λαϊκοί” αναγνώστες. Από την Αναγέννηση έως τον 18^ο αιώνα», στο: Guglielmo Galvallo και Roger Chartier (επιμ.), *Ιστορία της ανάγνωσης στο Δυτικό κόσμο*, επιστ. επιμ.-εισαγωγ.: Χριστίνα Μπάνου, μτφρ.: Ευγενία Τσελέντη, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2008, σ. 331-348.
- Chatzipanagioti-Sangmeister Julia, *Graecia Mendax. Das Bild der Griechen in der französischen Reiseliteratur des 18. Jahrhunderts*, Αυστρία, Universitätsverlag, 2002, (= Dissertationen der Universität Wien, 77).
- Costantini Vera, «From Greek Village to Levantine City. The Transformation of Larnaca Under Ottoman Rule», στο: Ευαγγελία Μπαλτά, Θεοχάρης Σταυρίδης και Ιωάννης Θεοχαρίδης (επιμ.), *Histories of Ottoman Larnaca*, Istanbul, The Isis Press, 2012, σ. 25-32.
- Cront Gheorghe, «Le Chypriote Luca, évêque et métropolitain en Valachie (1583-1629)», στο: *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 14-19 Απριλίου 1969)*, 3 τόμ., Λευκωσία, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 1973, εδώ τ. Γ'1: *Νεώτερον Τμήμαν. Μέρος Α': Ιστορία-Γεωγραφία*, επιμ.: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος και Μενέλαος Χριστοδούλου, σ. 45-47.
- De Madariaga Isabel, *Russia in the Age of Catherine the Great*, New Haven και Λονδίνο, Yale University Press, 1981.
- Dima-Dragan Corneliu, «La Bibliophilie des Mavrocordato», στο: *Συμπόσιον. Η εποχή των Φαναριωτών. 21-25 Οκτωβρίου 1970. Μνήμη Κλεόβουλου Τσούρκα*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1974, (= Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 145), σ. 209-216.
- Dukes Paul, *Catherine the Great and the Russian Nobility. A Study Based on the Materials of the Legislative Commission of 1767*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1967.

- Eideneir Hans, «Αναζητώντας τις αρχές της νεοελληνικής γραμματείας», στο: Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi» (Βενετία 7-10 Νοεμβρίου 1991)*, 2 τόμ., Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, 1993, (= Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, 14), εδώ τ. Α', σ. 42-49.
- , «Ο συγγραφέας του “Έρωτος Αποτελέσματα”», *Θησαυρίσματα* 24 (1994), σ. 282-285.
- Elias Norbert, *Η εξέλιξη του πολιτισμού. Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες*, μτφρ.: Έμη Βαϊκούση, 2 τόμ., Αθήνα, Νεφέλη, 1997, (= Ο Νεώτερος Ευρωπαϊκός Πολιτισμός, 2Α-2Β).
- Florovsky Georges, *Les Voies de la Théologie Russe*, μτφρ. στη γαλλική: Jean-Louis Palierne, Λωζάνη, L' age d' homme, 2001.
- France Peter, λ. «Encyclopédie L'», στο: ο ίδιος (επιμ.), *The New Oxford Companion to Literature in French*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1995, σ. 279-280.
- Füves Ödön, «Bibliothek eines Griechen in Pest im Jahre 1820», *Ο Εραμιστής* 4 (1966), σ. 58-63.
- Gomille Monika, «Anthologies of the Early Seventeenth Century. Aspects of Media and Authorship», στο: Barbara Korte, Ralf Schneider και Stefanie Lethbridge (επιμ.), *Anthologies of British Poetry. Critical Perspectives from Literary and Cultural Studies*, Άμστερνταμ, Rodopi B. V., 2000, (= Internationale Forschungen zur Allgemeinen und Vergleichenden Literaturwissenschaft, 48), σ. 75-88.
- Grey Ian, *Catherine the Great. Autocrat and Empress of All Russia*, Φιλαδέλφεια και Νέα Υόρκη, J. B. Lippincott Company, 1962.
- , *Peter the Great and the Emergence of Russia*, Νέα Υόρκη, Collier Books, 1962.
- Grivaud Gilles, «Le monastère de Kykkos et ses revenus en 1553», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 1 (1990), σ. 90.
- , «Ο πνευματικός βίος και η γραμματολογία κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας», στο: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, 6 τόμ., Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ'. Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1995-2011, εδώ τ. Ε'2: *Μεσαιωνικόν Βασίλειον Ενετοκρατία. Πνευματικός βίος-παιδεία-γραμματολογία-βυζαντινή τέχνη-γοτθική τέχνη-νομισματοκοπία-βιβλιογραφία*, σ. 863-1207.
- , «Δίκαιον-Οικονομία», στο: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, 6 τόμ., Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ'. Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1995-2011, εδώ τ. Στ': *Τουρκοκρατία. Οθωμανική κατάκτησις. Απόπειραι χειραφετήσεως. Δίκαιον-Οικονομία-Παιδεία-Γράμματα-Εκκλησία*, σ. 269-377.

- , «Η κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς», στο: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, 6 τόμ., Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄. Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1995-2011, εδώ τ. Στ΄: *Τουρκοκρατία. Οθωμανική κατάκτησις. Απόπειραι χειραφετήσεως. Δίκαιον–Οικονομία–Παιδεία–Γράμματα–Εκκλησία*, σ. 1-182.
- Hackett John, *Ιστορία της ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου*, μτφρ.: Χαρίλαος Παπαιωάννου, 3 τόμ., Αθήνα, Π. Δ. Σακελλάριος, 1923-1932.
- Hadjianastasis Marios, «Cyprus in the Ottoman Period. Consolidation of the Cypro-Ottoman Elite, 1650-1750», στο: Michalis N. Michael, Matthias Kappler και Eftihios Gavriel (επιμ.), *Ottoman Cyprus. A Collection of Studies on History and Culture*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2009, σ. 63-88.
- Hadjikyriacou Antonis, *Society and Economy on an Ottoman Island: Cyprus in the Eighteenth Century. Thesis Submitted for the Degree of PhD in History*, Department of History. School of Oriental and African Studies. University of London, Λονδίνο 2011 [Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή].
- Hankins Thomas L., *Επιστήμη και Διαφωτισμός*, μτφρ.: Γιώργος Γκουνταρούλης, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., 1998, (= *Ιστορία και Φιλοσοφία της Επιστήμης*).
- Harland-Jacobs Jessica L., *Builders of Empire. Freemasons and British Imperialism, 1717-1927*, Chappel Hill, University of North Caroline Press, 2007.
- Harris Ian, *The Mind of John Locke. A Study of Political Theory in its Intellectual Setting*, Κέιμπριτζ και Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, ²1998.
- Hill George, *A History of Cyprus*, επιμ.: Harry Luke, 4 τόμ., Λονδίνο, Cambridge University Press, ²1972.
- Hughes Lindsey, *Η Ρωσία την εποχή του Μεγάλου Πέτρου*, μτφρ.: Μαρία Πάππα, πρόλ.: Κάρολος Παπούλιας, επιμ.: Νίκος Μπακουνάκης, Αθήνα, Λιβάνης, 2007.
- Hunger Herbert, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, 3 τόμ., Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., ³2004-2005.
- Imhaus Brunehilde, «Βενετία-Κύπρος: Ανάμεσα σε εμπορικές σχέσεις και πολιτικές στρατηγικές», στο: Βάσος Καραγιώργης, Λουκία Λοΐζου-Χατζηγαβριήλ και Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), *Κύπρος πετράδι στο στέμμα της Βενετίας*, Λευκωσία, Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης. Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας, 2003, σ. 21-32.
- İnalcik Halil, «The Heyday and Decline of the Ottoman Empire», στο: Peter M. Holt, Ann K. S. Lambton και Bernard Lewis (επιμ.), *The Cambridge History of Islam*, 2 τόμ.,

- Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1970, εδώ τ. I, μέρος I: *The Central Islamic Lands from Pre-Islamic Times to the First World War*, σ. 324-353.
- Iorga Nicolae, «Pilda bunilor domni din trecut. Față de școala românească», *Analele Academiei Române*, σειρ. 2, 37 (1914), σ. 79-120.
- , *Byzance après Byzance. Continuation de l' Histoire de la vie byzantine*, Βουκουρέστι, A l' Institut d' Études Byzantines, 1935.
- Jacoby David, «Το εμπόριο και η οικονομία της Κύπρου (1191-1489)», στο: Θεόδωρος Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, 6 τόμ., Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ'. Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, 1995-2011, εδώ τ. Δ'1: *Μεσαιωνικόν Βασίλειον Ενετοκρατία. Εξωτερική ιστορία–πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί–δίκαιον–οικονομία–εκκλησία*, σ. 387-454.
- , «The Venetians in Byzantine, and Lusignan Cyprus: Trade, Settlement, And Politics», στο: Άγγελ Νικολάου-Κονναρή (επιμ.), *Η Γαλινοτάτη και η Ευγενεστάτη. Η Βενετία στην Κύπρο και η Κύπρος στη Βενετία*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζίης Κύπρου, 2009, σ. 59-100.
- Jeffery George, *A Description of the Historic Monuments of Cyprus. Studies in the Archaeology and Architecture of the Island*, Λευκωσία, Κυβερνητικό Τυπογραφείο, 1918.
- Keshishian Kervork K., *Famagusta. Town and District Cyprus. A Survey of Its People and Places from Ancient Times*, Λευκωσία, Famagusta Chamber of Commerce and Industry, 1985.
- Kitromilides Paschalis M., «Law and Humanism in Cretan Culture. The Evidence of an Early Seventeenth Century Library Catalogue», στο Θεοχάρης Δετοράκης (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1981)*, 3 τόμ., Ηράκλειο, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 1985, εδώ τ. Β': *Ο κρητικός πολιτισμός κατά τους μέσους χρόνους (Βυζαντινή εποχή και Βενετοκρατία)*, σ. 183-196.
- , «The Making of a Lawyer: Humanism and Legal Syncretism in Venetian Crete», *Byzantine and Modern Greek Studies* 17 (1993), 57-81.
- , *An Orthodox Commonwealth. Symbolic Legacies and Cultural Encounters in Southeastern Europe*, Αγγλία, Ashgate, 2007, (= Variorum Collected Studies Series).
- Kopp Eva, «Δύο αυτόγραφοι κατάλογοι της βιβλιοθήκης Ζαβίρα», *Νέα Εστία* 84, τχ. 984-988 (1968), σ. 882-885, 952-954, 996-999, 1078-1080, 1156-1158.

- Koutzakiotis Georges, «Franc-Maçonnerie, sociabilité et politique à Larnaca au début du XIXe Siècle», στο: Ευαγγελία Μπαλτά, Θεοχάρης Σταυρίδης και Ιωάννης Θεοχαρίδης (επιμ.), *Histories of Ottoman Larnaca*, Istanbul, The Isis Press, 2012, σ. 67-80.
- Kyrris Costas P., «Symbiotic Elements in the History of the Two Communities of Cyprus», *Κυπριακός Λόγος* 8 (1976), σ. 243-266 [= ο ίδιος, «Symbiotic Elements in the History of the Two Communities of Cyprus», στο: Othon Yiangoullis, Andreas Sophocleous και George Philippou (επιμ.), *International Symposium on Political Geography. Proceedings, 27-29 February 1976 Nicosia Cyprus*, Λευκωσία, Cyprus Geographical Association, 1976, σ. 127-166].
- Layton Evro, *The Sixteenth Century Greek Book In Italy. Printers, Publishers For The Greek World*, Βενετία, Ελληνικόν Ινστιτούτο Βενετίας, 1994, (= Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, 16).
- , «Andreas Kounadis And The Nicolini Da Sabbio», στο: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης και Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος (επιμ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15^ο-19^ο αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, Αθήνα, Κότινος, 2004, σ. 69-79.
- Legrand Émile, *Généalogie des Maurocordato de Constantinople et autres documents concernant cette famille*, Paris, A. Lahure, 1886.
- Liddell Henry G. και Robert Scott, λ. «Άποσημειόομαι», στο: οι ίδιοι, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, μτφρ.: Ξενοφών Π. Μόσχος, 5 τόμ., Αθήνα, Ιωάννης Σιδέρης, 2001, εδώ τ. Α΄, σ. 345 [φωτομηχανική ανατ. της α΄ έκδ. του 1907].
- , λ. «Γραμματικός», στο: οι ίδιοι, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, μτφρ.: Ξενοφών Π. Μόσχος, 5 τόμ., Αθήνα, Ιωάννης Σιδέρης, 2001, εδώ τ. Α΄, σ. 542 [φωτομηχανική ανατ. της α΄ έκδ. του 1907].
- , λ. «Ζηλωτής», στο: οι ίδιοι, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, μτφρ.: Ξενοφών Π. Μόσχος, 5 τόμ., Αθήνα, Ιωάννης Σιδέρης, 2001, εδώ τ. Β΄, σ. 421 [φωτομηχανική ανατ. της α΄ έκδ. του 1907].
- «Liste der Metropoliten von Kiew», στο: http://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Metropoliten_von_Kiew (πρόσβ.: 22 Νοεμβρ. 2012).
- Luke Harry, *Cyprus Under The Turks. 1571-1878. A Record Based on the Archives of the English Consulate in Cyprus Under the Levant Company and After*, Λονδίνο, C. Hurst & Company, ²1989.

- Michaelides Stelios N., «Earlier, pre 1888, Masonic Presence», στο: St. Paul's Lodge —N° 2277 E.C.—, *100 Years. 1888-1988*, Limassol, St. Paul's Lodge —N° 2277—, 1988, σ. 18-31.
- Moennig Ulrich, «Από το χειρόγραφο στο εκδιδόμενο κείμενο. Βήματα, προβλήματα, παγίδες», στο: Hans Eideneier, Ulrich Moennig και Νότης Τουφεξής (επιμ.), *Θεωρία και πράξη των εκδόσεων της υστεροβυζαντινής αναγεννησιακής και μεταβυζαντινής δημόσιας γραμματείας. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi Iva. Αμβούργο 28.-31.1.1999*, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., Ι.Τ.Ε., ²2001, (= Συμβολές στις Επιστήμες του Ανθρώπου / Φιλολογία), σ. 189-213.
- Nilsson Ingela, «Spatial Time and Temporal Space. Aspects of Narrativity in Makrembolites», στο: Panagiotis A. Agapitos και Diether R. Reinsch (επιμ.), *Der Roman im Byzanz der Komnenenzeit. Referate des Internationalen Symposiums an der Freien Universitat Berlin, 3. bis 6. April 1998*, Φρανκφούρτη, Beerenverlag, 2000, (= Meletemata, 8), σ. 94-108.
- Oberhelman Steven M., «Prolegomena to the Byzantine *Oneirocritica*», *Byzantion* 50/2 (1980), σ. 487-503.
- , *Dreambooks in Byzantium. Six Oneirocritica in Translation with Commentary and Introduction*, Burlington, Ashgate, 2008.
- Ödön Füves, «Δύο αυτόγραφες αποδείξεις του εθνομάρτυρος Ιωάννου Καρατζά», *Ο Εραμιστής* 6 (1968), σ. 98-99.
- Ostrogorsky Georg, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, μτφρ.: Ιωάννης Παναγόπουλος, επιστ. εποπτ.: Ευάγγελος Κ. Χρυσός, 3 τόμ., Αθήνα, Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Δ. Βασιλόπουλος, ⁷2001-⁷2002, (= Βιβλιοθήκη Βυζαντινής Ιστορίας και Φιλολογίας, 1).
- Papacostea-Danielopolou Cornelia, «Préoccupations livresques de Scarlat Mavrocordat dans un manuscrit de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 28 (1990), σ. 29-37.
- Peltonen Markku, (επιμ.), *The Cambridge Companion to Bacon*, Κέιμπριτζ και Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1996.
- Pernot Laurent, *Η Ρητορική στην αρχαιότητα*, επιμ.: Βάλια Σερέτη, μτφρ.: Ξανθίπη Τσελέντη, Αθήνα, Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, 2005 (= Σύγχρονη Αρχαιολογική Βιβλιοθήκη).
- Pippidi Andrei, «Aux Confins de la République des Lettres. La Valachie des Antiquaires au Début du XVIIIe Siècle», *Studii Clasice* 17 (1977), σ. 233-246.
- , «Early Modern Libraries and Readers in South-Eastern Europe», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 20, τχ. 4 (1981), σ. 705-721.

- Pouradier Duteil Loizidou Anna, «Le Commerce des Français, Anglais, Hollandais Et Vénitiens au Levant à la fin du 17e siècle», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 13-16, 1 (1984-1987), σ. 341-413.
- , «Ιερώνυμος Καρύδης. Δραγομάνος του γαλλικού προξενείου στη Λάρνακα», στο: Φοίβος Σταυρίδης (επιμ.), *Πρακτικά Πρώτου Κιτιακού Συμποσίου Κύπρος–Επτάνησα. Λάρνακα, 12-13 Νοεμβρίου 1994*, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 1997, σ. 81-89.
- , «Η Λάρνακα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα», στο: Γιώργος Ιακώβου (επιμ.), *Πρακτικά Δεύτερου Κιτιακού Συμποσίου. Κίτιον-Λάρνακα διά μέσου των αιώνων. Λάρνακα, 27-28 Απριλίου 1996*, Λάρνακα, Δήμος Λάρνακας, 1999, σ. 105-113.
- , «La communauté française de Larnaca au cours de la première décennie du 18ème siècle», στο: Ευαγγελία Μπαλτά, Θεοχάρης Σταυρίδης και Ιωάννης Θεοχαρίδης (επιμ.), *Histories of Ottoman Larnaca*, Istanbul, The Isis Press, 2012, σ. 43-54.
- Pouradier Duteil Paul et Anna, *Chypre au Temps de la Révolution Française d' après les dépêches du consul de France à Larnaca*, πρόλ.: Γιώργος Βασιλείου, Λευκωσία, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού, 1989.
- Rizo-Rangabé Eugène, *Livre d'or de la noblesse phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie*, Αθήνα, Σ. Κ. Βλαστός, ²1904.
- Schuyler Eugene, *Peter the Great Emperor of Russia. A Study of Historical Biography*, 2 τόμ., Νέα Υόρκη, Charles Scribner's Sons, 1890.
- Ševčenko Ihor, «Επιστημονικά και ψευδοεπιστημονικά βυζαντινά κείμενα στους ορθόδοξους Σλάβους. Παρατηρήσεις γύρω από τη διάδοσή τους», *Βυζαντινά* 13₂ (1985), σ. 1221-1251.
- Sider David, «Demokritos on the Weather», στο: André Laks και Claire Louguet (επιμ.), *Qu' est-ce que la philosophie présocratique? What is Presicratic Philosophy?*, Παρίσι, Presses Universitaires. du Septentrion, 2002, (= Cahiers de Philologie, 20).
- Stavrides Theoharis, «Cyprus 1750-1830. Administration and Society», στο: Michalis N. Michael, Matthias Kappler και Eftihios Gavriel (επιμ.), *Ottoman Cyprus. A Collection of Studies on History and Culture*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2009, σ. 89-106.
- , «The Port of Larnaca in the Napoleonic Wars. An Easter Mediterranean Maritime Hub in the Age of Sail (1810-1814)», στο: Ευαγγελία Μπαλτά, Θεοχάρης Σταυρίδης και Ιωάννης Θεοχαρίδης (επιμ.), *Histories of Ottoman Larnaca*, Istanbul, The Isis Press, 2012, σ. 81-112.

- Sumner Benedict Humphrey, *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Οξφόρδη, Basil Blackwell, 1949.
- Tabaki Anna και Alexandra Sphini, «Typologie des manuels d' éthique et de comportement en langue grecque vers la fin du XVIIIe siècle. L' évolution du genre, reflet du processus de modernisation du Sud-Est Européen», *Revue des Études Sud-Est Européen* 30 (1992), σ. 253-268.
- Talbot Rice Tamara, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών. Με 102 εικόνες και σχέδια εντός και εκτός κειμένου*, μτφρ.: Φ. Κ. Βώρος, Αθήνα, Παπαδήμας, ⁸2004.
- Tilliette Xavier, *Schelling. Biographie*, Chantilly, Calmann-Lévy, 1999, (= *Les Vies des philosophes*).
- Van Gemert Arnold, «Σκοπός και δυνατότητες και όρια της κριτικής αποκατάστασης κειμένων», στο: Hans Eideneier, Ulrich Moennig και Νότης Τουφεξής (επιμ.), *Θεωρία και πράξη των εκδόσεων της υστεροβυζαντινής αναγεννησιακής και μεταβυζαντινής δημόδους γραμματείας. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi Iva. Αμβούργο 28.-31.1.1999*, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., Ι.Τ.Ε., ²2001, (= Συμβολές στις Επιστήμες του Ανθρώπου / Φιλολογία), σ. 17-36.
- Vranoussis Léandre, *L' hellénisme postbyzantin et l' Europe. Manuscrits, livres, imprimeries et maisons d' édition*, Αθήνα, χ.ε., 1981 [ανάτ. από το *XVIe Congres International d' Etudes Byzantines. Wien, 5-10 October 1981*].
- Wes Marinus Antony, *Classics in Russia 1700-1855. Between Two Bronze Horsemen*, Λέιντεν, E. J. Brill, 1992.
- West Martin L., *Κριτική των κειμένων και τεχνική των εκδόσεων όπως εφαρμόζονται στους Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς*, μτφρ.: Γιώργος Μ. Παράσογλου, Αθήνα, Ι. Ζαχαρόπουλος, 1989.
- Wilson Arthur McCandless, *Diderot*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1972.
- Ziogou-Karastergiou Roula και Efstratios Vacharoglou, «The Development of Pupils' Moral Behavior Through Handbooks of "Morality" at the End of the 18th and the Begging of the 19th Century in Greece», *Menon: Journal of Educational Research* 1 (2012), σ. 112-129.
- Zorzi Marino, «Κύπριοι βιβλιοθηκάριοι στην Μαρκεσιανή βιβλιοθήκη», στο: Βάσος Καραγιώργης, Λουκία Λοΐζου-Χατζηγαβριήλ και Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), *Κύπρος πετράδι στο στέμμα της Βενετίας*, Λευκωσία, Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης. Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας, 2003, σ. 83-89.

Zoumbouli Maria-Despina, *Luc de Buzau et les centres de copie de manuscrits grecs en Moldovalachie (XVIe-XVIIe siècles)*, Αθήνα, Centre d' Études du Sud-Est Européen, 1995, (= Comité National Grec des Études du Sud-Est Européen, 34).

10. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

A

Αβεντάνιος Πέτρος: 86 (σημ. 310)

Αγαθάγγελος Λατίνος, Επίσκοπος
Καρυουπόλεως: 261 (σημ. 1)

Αγάπιος, Πρωτοσύγκελος Χαλκηδόνας: 117, 118
(σημ. 115)

Αγγελάτος Ευαγγέλης: 96

Αγγελάτος Παναγής: 96

Αικατερίνη Β', Αυτοκράτειρα της Ρωσίας: 159,
166, 178, 313, 335, 340

Αλβρίκιος Ιωάννης Β.: 232-233 βλ. Albricci
Ioannis B.

Αλέξανδρος Τραλλιανός: 190, 191, 212, 215, 250
(αρ. 37), 333, 347

Ανανίας, Μητροπολίτης Δέρκων: 117

Ανδρόνης Ιωάννης: 274

Ανθέμιος ο Κύπριος, Πατριάρχης Αντιοχείας: 65

Ανθιμος, Ελασσονίτης μοναχός: 264, 265, 274,
276, 282, 284, 286, 287, 288, 290, 291, 294,
296, 297, 299, 300, 301, 302, 304 (σημ. 453),
307, 308, 355 (σημ. 8), 354

Ανθιμος, Επίσκοπος Ειρηνουπόλεως: 133, 165,
166 (σημ. 124), 168

Ανθρακίτης Μεθόδιος: 22, 74

Αντωνόπουλλος Ιωάννης: 122

Αποστόλη Παπασολωμός: 132, 146, 164, 165,
173 βλ. Αποστόλη Σολωμός, ιερέας και
Παπασολωμός

Αποστόλη Σολωμός, ιερέας: 148, 164 βλ.
Παπασολωμός και Αποστόλη Παπασολωμός

Αρβανιτάκης Νικόλαος: 96

Αριστοτέλης: 75, 206, 207, 220, 221, 222, 241
(αρ. 11), 294 (σημ. 320), 295, 302

Αρμενόπουλος Κωνσταντίνος: 197, 226, 241 (αρ.
8), 304, 346

Αρσένιος, μοναχός από τον Γαλατά της
Κωνσταντινουπόλεως: 265, 266, 275 (και σημ.
92), 282, 283, 289, 291, 293, 294, 295, 297,
300, 301 (σημ. 414), 303 (σημ. 443-444), 339

Αρτεμίδωρος Δαλδιανός: 310

Αστράμψυχος: 311

Αχμέτ: 311

B

Βαλσαμάκης Γεώργιος: 96

Βαλσαμάκης Ηλίας: 96

Βασίλειος Μεγαλομύτης: 316

Βασιλείου Αλέξανδρος: 261 (σημ. 1)

Βασιλόπουλος Μπαλάνος: 194, 195, 253 (αρ. 47),
346

- Βέγιας Μαρίνος: 105
- Βενιαμίν Λέσβιος: 213 (σημ. 204)
- Βενιαμίν, Αρχιεπίσκοπος Κύπρου: 63 (σημ. 148)
- Βεντότης Γεώργιος Γ.: 25 (σημ. 15)
- Βέρας Άνθιμος: 65
- Βησσαρίων Μακρής: 80, 202, 291
- Βλάχος Γεράσιμος: 74, 193, 204-205 (και σημ. 147), 215, 240 (αρ. 6), 243 (αρ. 7), 287 (σημ. 205), 293, 298, 299, 313, 323, 328, 329 (και σημ. 148), 338
- Βολταίρος: 210, 327 (και σημ. 132) βλ. Voltaire
- Βοντιτσιάνος Αντώνιος Π.: 114, 123, 124, 147
- Βοντιτσιάνος Π. Π.: 96
- Βοντιτσιάνος Πέτρος Β.: 96
- Βοντιτσιάνου Αδαμαντία: 123, 147
- Βοντιτσιάνου Αυγούστα: 123, 147
- Βοντιτσιάνου Εσθήρ: 123, 147
- Βόρτολις Αντώνιος: 113, 119, 231-232 βλ. Bortoli Antonio
- Βούλγαρης Ευγένιος: 66, 74, 159, 178, 313, 318, 319, 327 (σημ. 132), 328 (σημ. 140), 335, 336, 340 (σημ. 208), 350, 353
- Βραχίμης Γεώργιος: 112 (σημ. 74) βλ. Βραχίμης Τζώρτζης
- Βραχίμης Τζώρτζης: 79 βλ. Βραχίμης Γεώργιος
- Βυζάντιος Αλέξιος: 312, 313
- Βυζάντιος Αντώνιος: 222, 223, 260 (αρ. 67), 303 (και σημ. 445), 314, 325, 327, 328, 338, 346, 348
- Γ
- Γαβριήλ Αγιαμονίτης, Ιερομόναχος: 261 (σημ. 1)
- Γαβριήλ Αννέτα Ζαχαρία: 123, 147
- Γαβριήλ Παύλος: 96
- Γαζής Άνθιμος: 261 (σημ. 1)
- Γαλακτίων, Ιερομόναχος: 352
- Γεδεών Αγιοταφίτης ή Ιεροσολυμίτης: 65, 137, 190, 249 (αρ. 35)
- Γεννάδιος Γεώργιος: 275, 280
- Γεράσιμος, Κυκκώτης Ιερομόναχος: 352
- Γεράσιμος, Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης και Χαλκηδόνος: 137
- Γεράσιμος, Πατριάρχης Αλεξανδρείας: 316
- Γερμανός, Ελασσονίτης μοναχός: 264, 265, 274, 275 (σημ. 92), 277, 282, 283, 288, 293, 294, 295, 297, 298, 300 (σημ. 402), 301, 303 (σημ. 444), 307, 351 (σημ. 8), 354
- Γερμανός, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως: 311
- Γεωργιάδη Ιουλιανή Τσελεπή Γιάγκου: 123, 147
- Γιαξίκ Φραντζέσκος: 113
- Γκίκας Ιωάννης Αλέξανδρος: 234
- Γλυζούνιος Εμμανουήλ: 335
- Γλυκάς Μιχαήλ: 219, 346
- Γλυκής Νικόλαος: 65, 205 (σημ. 147), 229, 231, 241 (αρ. 8), 244 (αρ. 19), 245 (αρ. 23), 246 (αρ. 27), 252 (αρ. 44), 256 (αρ. 53), 260 (αρ. 67)
- Γονέμης Αλέξανδρος: 87 (σημ. 312)
- Γορδάτος Κωνσταντίνος: 331
- Γόρδιος Αναστάσιος: 160, 261 (σημ. 1), 277 (σημ. 119), 311, 338
- Γουλελλιός Τζώρτζης: 113
- Δ
- Δαβίλας Ερρίκος-Κατερίνος: 45

Δαλλαπόρτας Νικόλαος: 105

Δαμιλάς Δημήτριος: 229, 241 (αρ. 9)

Δαμοδός Βικέντιος: 22, 104

Δαπόντες Κωνσταντίνος (Καισάριος): 224 (σημ. 285), 276 (σημ. 102)

Δάρβαρης Δημήτριος: 304 (σημ. 449)

Δενόρες Ιάσων: 45

Δημόκριτος: 311, 312

Διάφα Αθανάσιος: 283

Διάφα Ευαγγέλου Ματιώ: 283

Διάφα Πausανίας: 283

Διόδωρος Σικελιώτης: 25 (σημ. 15)

Διονύσιος, Ελασσονίτης μοναχός: 270, 274, 276, 282, 284, 287, 289, 292, 294, 296, 297, 298, 300 (σημ. 402), 302, 303 (σημ. 443-444), 304 (σημ. 453), 306, 307, 351 (σημ. 8), 354

Δρύστας Ιερόθεος: 339 (σημ. 201)

Ε

Έρασμος: 325 βλ. Roterodamus Erasmus Desiderius

Ευστράτιος Λεόντιος: 45

Εφραίμ ο Αθηναίος, Πατριάρχης Ιεροσολύμων: 55, 61 (και σημ. 142), 113, 128-129, 136, 137, 140, 143, 145, 190, 258 (αρ. 61), 259 (αρ. 65), 348

Ζ

Ζαβίρας Γεώργιος: 271, 272, 273, 276, 277, 278, 282, 284, 286, 287, 289 (και σημ. 236), 290, 292, 293 (και σημ. 299), 295, 296, 298 (και σημ. 376), 299, 300, 301, 302, 303, 304 (σημ. 452), 305

Ζαχαριάδου Ουρανία: 123, 147

Ζαχαρίας Ανδρέας: 78

Ζαχαρίας Μάρκος: 78

Ζεφάρ Χριστόφορος: 256 (αρ. 51) βλ. Zefar Christofer

Ζιλετής Ιορδάνης: 229 (σημ. 331) βλ. Ziletti Ioardani

Ζιμπουλάκης Αντώνιος: 96

Ζυνηγιάς Μελέτιος Γ', Ηγούμενος της Μονής Κύκκου: 80

Ζωγράφος Ιωάννης: 125

Η

Ηλιόδωρος: 208, 296-297 (σημ. 350 και 352-354)

Θ

Θεμιστοκλής Δημήτριος: 60 (σημ. 131)

Θεοδόσιος, Επίσκοπος Καρυνούπολεως: 263 (και σημ. 10), 264 (σημ. 12), 274, 275 (σημ. 92), 276, 279, 281, 283, 285, 288 (και σημ. 224), 291, 293, 294, 295, 297, 300 (σημ. 402), 301 (σημ. 414), 303 (σημ. 443), 354

Θεοδοσίου Δημήτριος: 232, 243 (αρ. 16)

Θεοτόκης Νικηφόρος: 74, 299 (και σημ. 398)

Θεόφιλος, Επίσκοπος Καμπανίας: 161, 263 (και σημ. 10), 264 (σημ. 12), 273, 275 (σημ. 92), 276, 279, 282, 284, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 296, 297, 298, 300, 301, 303 (και σημ. 444), 304 (σημ. 456), 308, 354

Θεοφύλακτος, Αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας: 290, 291

Θηρεσία Μαρία: 109 (σημ. 59)

Θησέας Νικόλαος: 133

I

Ιάκωβος, Πρωτοσύγκελος: 72 (και σημ. 213), 339

Ιγνάτιος, Επίσκοπος Λέρνης: 278 (σημ. 127)

Ιγνάτιος, Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας: 266 (σημ. 26)

Ιερομνήμονας Θωμάς: 280

Ιλαρίων ο Κύπριος, Ιερομόναχος: 133

Ιωακείμ ο Κύπριος, Ιερομόναχος μέλος της αδελφότητας του Πανάγιου Τάφου: 64

Ιωάννης Δαμασκηνός: 57

Ιωαννίδης Γρηγόριος: 265, 266, 272, 273, 276, 278, 281, 284, 287, 289, 290, 292, 293 (σημ. 294), 294, 296, 297, 298, 300 (σημ. 402), 301, 303 (σημ. 443), 304 (και σημ. 453), 308

Ιωαννίκιος Γ', Μητροπολίτης Κιτίου: 52, 76

Ιωαννίκιος, δάσκαλος στη Σχολή του Φιλοθέου: 58

Ιωαννίκιος, Ιερομόναχος του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων: 57

Ιωσήφ Β' των Αψβούργων, Αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας: 233

K

Καγκελλάριος Αλέξανδρος: 218

Καλλιέργης Ζαχαρίας: 229, 247 (αρ. 30)

Καλλιμάχη Σμαράγδα Δόμνα: 115 (και σημ. 93)

Καλλιμάχης Σκαρλάτος Αλέξανδρος: 115

Καλλίνικος Β', Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως: 334, 340

Καλλίνικος Γ', Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως: 261 (σημ. 1), 304, 339 (και σημ. 199)

Καλπάζης Χατζησυμεών, ιερέας: 72, 399

Καντζελλέρης Ιωακείμ ο Κύπριος: 46

Καρατζάς Ιωάννης: 68, 268, 275 (και σημ. 92), 280, 282, 283, 286, 287, 289, 290, 292, 293 (σημ. 302), 295, 298, 299, 300 (σημ. 402), 303 (σημ. 443-444), 304 (σημ. 452), 307 (σημ. 476), 333, 352

Καρατζάς Νικόλαος: 261 (σημ. 1), 283 (σημ. 157), 322, 339 (σημ. 201)

Καρίδη Ελένη: 127, 132, 145, 146, 147

Καρίδη Θέκλα: 115, 123, 147

Καρίδη Μαρία Π.: 132-134, 146, 147, 165

Καρίδη Μαρριού Π.: 115, 118, 123-125, 136, 147

Καρίδης Αθανάσιος, Μητροπολίτης Νικομηδείας: 65, 99, 106, 114, 116, 118-121, 123 (σημ. 142), 131 (σημ. 207), 136, 143, 147, 189

Καρίδης Ανδρόνικος: 108, 109-114, 116, 118, 119, 136, 143, 147, 189

Καρίδης Βίκτωρ (I): 102, 105, 147

Καρίδης Βίκτωρ (II) του Πανταζή: 102-104, 125

Καρίδης Ευστάθιος: 103, 104

Καρίδης Ιερώνυμος: 114, 116-118, 121, 123, 124, 136, 147

Καρίδης Ιωάννης Β.: 102, 105, 147

Καρίδης Ιωάννης Χ.: 123, 147

Καρίδης Κωνσταντίνος: 109, 115, 116, 147

Καρίδης Νικόλαος: 109, 114, 147, 190

Καρίδης Πανταζής ή Πανδαισίμος: 103, 104

Καρίδης Πανταζής του Ευστάθιου: 103, 104-105

Καρίδης Παύλος: 109, 114-115, 118, 121, 122, 123, 147

Καρίδης Πετράκης Π.: viii, ix, xii, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 65, 71, 72, 81, 99, 126-147, 148, 152, 153, 154, 155, 156, 157-163, 176, 177, 178, passim βλ. Carides Petrakes

- Καρίδης Πέτρος: 102, 105, 125-126, 127, 145, 147, 190
- Καρίδης Φραγκίσκος: 104
- Καρίδης Χριστοδουλής: 102, 105-106, 108-109, 110, 114, 115, 116, 125, 147, 190
- Καρίδης Χριστόδουλος: 115, 121-122, 147
- Καρίδη-Σκαλιώτη: 100 βλ. Caridi-Scalisiano
- Κασσαβέτης Αθανάσιος, Επίσκοπος Δημητριάδος: 64-65
- Κασσής Αντρέας: 261 (σημ. 1)
- Κατακουζηνή Ελένη: 280
- Καταρτζής Δημήτριος: 194, 206, 210 (σημ. 186), 219, 226, 339, 353
- Κατήφορος Αγάπιος, ιερέας: 261 (σημ. 1)
- Κιγάλας Ιλαρίων: 45, 63 (σημ. 148), 70 (σημ. 197)
- Κομνηνός Αλέξιος: 290
- Κόμνος Κ. Σπ.: 274
- Κοραής Αδαμάντιος: 75, 161, 193 (σημ. 70), 277 (σημ. 119), 296 (σημ. 352 και 354), 350, 353, 354
- Κορέλλας Δημήτριος: 96
- Κορέλλας Πέτρος: 96
- Κορνέσιος Χατζηγεωργάκης, δραγομάνος: 58, 72 (και σημ. 217), 91 (σημ. 328), 166 (και σημ. 126), 339
- Κορυδαλεύς Θεόφιλος: 74, 76, 204, 222
- Κουδουνάρη Άρτεμις (Καρίδη, κλάδος Αυγούστας): 150 (σημ. 4)
- Κούμας Κωνσταντίνος Μ.: 268, 275, 277, 280, 282, 284, 285 (και σημ. 183), 286, 287, 289, 290, 292, 293 (σημ. 295), 295, 296, 298 (και σημ. 378), 299, 300, 301, 302, 303, 317, 329 (σημ. 150), 353
- Κουριοκουρίτης Κυπριανός, Αρχιμανδρίτης: 48, 54, 67-68, 73, 81, 82, 118, 131, 134, 136, 142, 143, 146, 344
- Κουτσούτας (ίσως Κουτσούκαγας): 133-134 (σημ. 225) βλ. Χουρσίτ Αγάς
- Κριτίας Νικόλαος: 349 (σημ. 201)
- Κυπριανός, Αρχιεπίσκοπος Κύπρου: 58-59, 142, 157
- Κυπριανός, Πατριάρχης Αλεξανδρείας: 66
- Κύριλλος, Λαυριώτης μοναχός: 265, 266, 272, 276, 277, 279, 281, 284, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 297, 298, 300, 301, 302, 303, 304 (σημ. 452), 308, 354
- Κωνσταντίνος «Λογιώτατος»: 96
- Κωνσταντίνος Σιναΐτης: 97
- Κωνσταντίνου Γεώργιος: 56-57, 187, 202, 203, 254 (αρ. 47)
- Κωνσταντίνου Χριστοφάκης: 127, 135, 136, 145
- ## Λ
- Λαβράνου Αντώνιος: 80
- Λαζάρου Δημήτριος: 80
- Λαμπανιτζιώτης Πολυζώης: 173, 195, 208 (σημ. 168), 235, 247 (αρ. 29), 257 (αρ. 58), 260 (αρ. 68)
- Λάνδος Αγάπιος: 304 (σημ. 453)
- Λαρδέας Νικόλαος, ιερέας: 261 (σημ. 1)
- Λάσκαρης Κωνσταντίνος: 71, 291
- Λεονάρδος Χατζή Αγάπιος: 277 (σημ. 119)
- Λουζινιανός Στέφανος: 45
- Λουκάς Μπουζάου, Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας: 46
- ## Μ

- Μακάριος Α΄, Μητροπολίτης Κιτίου: 53 (σημ. 89), 63 (σημ. 148), 66, 70 (και σημ. 196), 99, 262 (σημ. 4), 263 (σημ. 10), 264 (σημ. 12), 274, 276 (σημ. 92), 280, 282, 284, 287, 288, 290, 291, 293 (και σημ. 292), 294, 296, 297, 298, 300, 301, 303, 304 (456), 308, 339, 354
- Μακραίος Σέργιος: 75
- Μακρεμβολίτης Ευστάθιος: 208 (και σημ. 174), 247 (αρ. 29), 296, 346, 347
- Μανούτιος Άλδος: 229, 242 (αρ. 12)
- Μάξιμος Τύριος: 317
- Μαράς Γρηγόριος ο Κρης, ιερέας: 261 (σημ. 1)
- Μαρκαντωνίδης Γεωργάκης: 125
- Μαυροκορδάτος Αλέξανδρος, «ο εξ απορρήτων»: 204, 305
- Μαυροκορδάτος Κωνσταντίνος, Ηγεμόνας της Βλαχίας και της Μολδαβίας: 305
- Μαυροκορδάτος Νικόλαος, Ηγεμόνας της Μολδοβλαχίας και Μέγας διερμηνέας της Υψηλής Πύλης: 186, 221, 305 (και σημ. 461), 340
- Μαυροκορδάτος Σκαρλάτος: 305 (σημ. 461)
- Μαχμούτ Β΄, Σουλτάνος: 90 (σημ. 325)
- Μελέτιος Α΄ Μυριανθέας, Μητροπολίτης Κιτίου: 117, 280, 282
- Μελέτιος, Μητροπολίτης Νικομηδείας: 120
- Μεταξάς Γεώργιος: 102 (και σημ. 13)
- Μετασάνα Μαρία: 103
- Μήτρου Μελέτιος, Μητροπολίτης Αθηνών: 71, 216-217, 245 (αρ. 23), 299, 302 (σημ. 431), 346
- Μητροφάνης, Σκευοφύλακας Μονής Κύκκου: 61 (σημ. 142)
- Μικελλίδης Ονούφριος: 59-60 (σημ. 129), 121 (σημ. 130)
- Μόστρας Δημήτριος: 266 (και σημ. 26), 267, 274, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 289, 290, 292, 294, 295, 298, 299, 301, 302, 303 (σημ. 444), 306, 307 (και σημ. 476)
- Μοσχόπουλος Αντώνιος: 104
- Μουσόπουλος Αθανάσιος: 261 (σημ. 1)
- Μπάρσκυ Βασίλειος: 88 βλ. Barsky Basil Grigorovich
- Ν**
- Ναθαναήλ, Κυκκώτης Ιερομόναχος: 352
- Νεκτάριος, Πρωτοσύγκελος: 72, 339
- Νεόφυτος Δ΄, Μητροπολίτης Αδριανουπόλεως: 339 (σημ. 201)
- Νικηφόρος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως: 310
- Νικόδημος Αγιορείτης: 210 (και σημ. 185)
- Νικολαΐδης Νικόλαος, γνωστός ως Νικολίδης ή Νικολούδιν: 165-167 (και σημ. 124) βλ. Σολομωνίδης Νικόλαος
- Νικολαΐδης Σολωμός: 148, 157, 169-171, 173, 175, 176, 178, 179, 180
- Νικολόπουλος Κωνσταντίνος Αγαθόφρων: 269, 272, 275, 276, 277, 282, 284, 286, 289, 290, 292, 293 (σημ. 296), 295, 296, 297 (σημ. 355), 298, 299, 300 (σημ. 402), 302, 303 (σημ. 443), 306, 307 (σημ. 476), 339 (σημ. 199), 351 (σημ. 8), 352, 353
- Ντέκας Ιωάννης: 261 (σημ. 1)
- Ξ**
- Ξενοφών Εφέσιος: 208, 295 (σημ. 325)

Ο

Οικογένεια Καρίδη: 26, 29, 30, 340, 343, 344, 349 βλ. Caridi

Οικογένεια Μαυροκορδάτων: 22, 261 (σημ. 1), 305, 306

Ουκράντσεφ Εμέλιαν: 334 (σημ. 175) βλ. Ukraintsef Emelian

Π

Παΐσιος, Αρχιεπίσκοπος Κύπρου: 56, 63 (σημ. 148), 112, 130 (σημ. 199)

Παλαιολόγος Μανουήλ Β΄, Αυτοκράτορας του Βυζαντίου: 311

Πάμπους Διονύσιος: 265, 266, 267 (σημ. 39), 274, 276, 277, 278, 279 (σημ. 133), 280 (και σημ. 137), 281, 282 (σημ. 151), 284, 286, 287, 289, 290, 293 (σημ. 294), 295, 297, 298, 300 (σημ. 402), 301, 302, 303 (και σημ. 444), 304 (σημ. 453 και 456), 305, 307 (σημ. 476), 308, 354

Παπαντώνιος, ιερέας: 63 (σημ. 148)

Παπασολωμός: 132, 146, 164-165, 169 (σημ. 140), 173 βλ. Αποστόλη Σολωμός, ιερέας και Παπασολωμός

Παπαχριστοδούλου Παπακασσεράς: 63 (σημ. 148)

Παρασκευά Αμφιλόχιος, Ελασσονίτης μοναχός: 265, 266, 274, 276 (σημ. 92), 282, 283, 286, 288, 293 (σημ. 294), 295, 297, 299, 301 (σημ. 414), 302, 303 (σημ. 444), 307, 355 (σημ. 8), 354

Παρθένιος, Ιερομόναχος δάσκαλος στη Σχολή Φιλοθέου: 55, 56, 137, 143, 190

Παρθένιος, μοναχός στη Μονή Φιλοσόφου: 261 (σημ. 1)

Πασχαλίδη Άννα Θρασυβ.: 283

Πατούσας Ιωάννης: 71, 78, 187, 202, 203 (και σημ. 132), 204, 223, 291, 346

Περισιτιάνη Μηλιά: 125

Περισιτιάνης Ευαγγέλης: 79, 96

Περισιτιάνης Κωνσταντίνος: 96, 114-115, 122, 123 (σημ. 142), 125

Πέτρος Α΄, Αυτοκράτορας της Ρωσίας (ο Μέγας): 153, 159, 178, 313, 319, 334, 340

Πηγιάς Μελέτιος, Πατριάρχης Αλεξανδρείας: 310 (και σημ. 15)

Περίδη Αννέτα: 124, 147

Περίδης Δημήτριος: 124, 147

Περίδης Ιωάννης: 124, 147

Περίδης Παύλος: 124, 147

Πινιατόρος Μαρίνος: 105

Πολυζώης Αθανάσιος: 266, 267, 275, 276 (σημ. 92), 279, 282, 283, 285, 286, 289, 290, 291, 294, 295, 296, 299, 300, 301, 303 (σημ. 444), 305 (σημ. 462)

Πολυζώης Δημήτριος Χ.: 344 (σημ. 223)

Πολύκαρπος, Πατριάρχης Ιεροσολύμων: 121

Πόποβιτς Διονύσιος, Επίσκοπος Βούδας: 261 (σημ. 1)

Πόποβιτς Ευφρόνιος Ραφαήλ: 261 (σημ. 1)

Πράντνερ Ιωσήφ: 261 (σημ. 1) βλ. Prantner Joseph

Πρίγκος Ιωάννης: 304 (σημ. 453)

Ρ

Ρήγας Βελεστινλής: 333, 353

Ροδινός Νεόφυτος: 45

Ρόσιος Διαμάντης: 281 (σημ. 142)

Ρώτας Ιάκωβος: 261 (σημ. 1), 282 (σημ. 156)

Σ

Σακελλάριος Γεώργιος Κ.: 269, 270, 272, 275, 276 (και σημ. 92), 283, 284, 286, 287, 289, 290, 292, 295, 296, 298, 299, 300, 302, 303, 304 (σημ. 453 και 455), 353

Σακκάς Αμμώνιος: 317

Σαμουήλ ο Αγιοσαββίτης: 64

Σαμουήλ, Μητροπολίτης Κιέβου: 159, 166, 178, 320 βλ. Mislawskij Samuil

Σάρος Νικόλαος: 231 (και σημ. 350), 246 (αρ. 25-26)

Σεραφείμ Πισίδιος: 56, 61 (σημ. 142), 67, 137, 143, 186, 190, 245 (αρ. 21), 248 (αρ. 33), 258 (αρ. 61)

Σίλβεστρος, Αρχιεπίσκοπος Κύπρου: 63 (σημ. 148), 76 (σημ. 253) βλ. Σίλβεστρος, Μητροπολίτης Κιτίου

Σίλβεστρος, Μητροπολίτης Κιτίου: 76 βλ. Σίλβεστρος, Αρχιεπίσκοπος Κύπρου

Σκούφος Φραγκίσκος: 202, 204 (και σημ. 139), 256 (αρ. 52)

Σολομωνίδα Ουρσουλού: 165, 168

Σολομωνίδης Ανδρέας: 132-134, 146, 147, 165, 173 βλ. Χουρσίτ Αγάς

Σολομωνίδης Νικόλαος: 81, 131 (σημ. 207), 148, 157, 163-169, 173, 175, 176, 178, 179, 180, 190 βλ. Νικολαΐδης Νικόλαος, γνωστός ως Νικολίδης ή Νικολούδιν

Σολομωνίδης Σολωμός: 165, 169 (και σημ. 140)

Σουγδουρής Γεώργιος: 205

Σπανός Αλέξιος: 226, 241 (αρ. 8), 346

Σπέλτος Γεώργιος: 96

Στάνος Ιωάννης: 219, 243 (αρ. 16)

Συμεών, Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης: 201-202 (σημ. 117), 290

Σωζόμενος Ιωάννης: 45

Σωφρόνιος, Αρχιδιάκονος Αρχιεπισκοπής επί Φιλοθέου: 56, 137

T

Τάνος Κωνσταντίνος: 96

Ταράσιος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως: 311 (και σημ. 16)

Τζανέτος Ιωάννης: 74

Τραντάφυλλος Νικόλαος: 261 (σημ. 1)

Τριτειών, ιερέας: 72 (και σημ. 216), 339

Τροχάνης Εμμανουήλ: 350, 354

Φ

Φατσέας Γρηγόριος: 217 (και σημ. 230), 245 (αρ. 22)

Φίλιππος Γ', Βασιλιάς της Ισπανίας: 86 (σημ. 310)

Φιλόθεος, Αρχιεπίσκοπος Κύπρου: 53, 54 (και σημ. 98), 55, 56, 57 (και σημ. 117), 58, 63 (σημ. 148), 66, 128, 129-130 (και σημ. 199), 135, 137, 143, 145, 190, 255 (αρ. 50), 324

Φιλόθεος, Διάκονος: 52

Φραγκούδη Κατίνα: 123, 147

Φώτζιος Νικόλαος: 96

X

Χάββα Αικατερίνη: 173

Χάββαδες: 172

Χάββας Κ. Χ.: 148, 171-173, 175, 177, 179

Χαλκίοπουλος Αλταβίλας: 261 (σημ. 1)

Χατζηψάλτης από την Ποταμιού: 63 (σημ. 148)

Χουρσίτ Αγάς: 133 βλ. Σολομωνίδης Ανδρέας

Χρησταρής Μιχαήλ: 269, 270, 272, 273, 276 (σημ. 92), 282, 284, 286 (και σημ. 190), 287, 289, 290, 291, 293 (σημ. 297), 295, 296, 297, 299, 300 (σημ. 402), 302, 303 (σημ. 443 και 444), 304 (σημ. 453 και 455)

Χριστόδουλος, Ιεροδιάκονος: 352

Χρύσανθος ο Αιτωλός: 265, 266, 274, 276 (σημ. 92), 279, 281, 282 (και σημ. 144 και 151), 283, 286, 287 (και σημ. 204), 288, 292, 293 (σημ. 295), 294, 296, 298, 300, 301, 303 (σημ. 443), 354

Χρύσανθος, Αρχιεπίσκοπος Κύπρου: 57, 58, 63 (σημ. 148), 75, 117, 122, 130 (σημ. 199)

Χρύσανθος, Μητροπολίτης Κυρήνειας: 54, 137 βλ. Χρύσανθος, Πρωτοψάλτης Κυκκώτης μοναχός

Χρύσανθος Νοταράς, Πατριάρχης Ιεροσολύμων: 76, 188, 261 (σημ. 1), 290

Χρύσανθος, Πρωτοψάλτης Κυκκώτης μοναχός: 54, 137 βλ. Χρύσανθος, Μητροπολίτης Κυρήνειας

Ψ

Ψαλίδας Αθανάσιος: 68, 334

Ψελλός Μιχαήλ: 316

Ψευδο-Δανιήλ: 311, 312, 319

A

Albricci Ioannis B.: 232-233, 250 (αρ. 38) βλ. Αλβρίκιος Ιωάννης B.

Anderson James: 327

Arouet François-Marie: 210 βλ. Voltaire

Astier André Benoit: 73, 116 (σημ. 105), 339

B

Bacon Francis: 22

Barghili: 106

Barsky Basil Grigorovich: 54 (και σημ. 98), 137 βλ. Μπάρσκυ Βασίλειος

Bassus Cassianus: 304 (σημ. 453), 312

Battista Giovanni, Αρχιεπίσκοπος Αμάσειας: 87 (σημ. 312)

Baumeister Josef A.: 234, 257 (αρ. 58)

Bey Ali: 40 (σημ. 22), 99, 166 (σημ. 126)

Bonsignori Bonsignore: 77 (σημ. 260)

Bortoli Antonio: 231-232 (και σημ. 350), 239 (αρ. 4), 242 (αρ. 13), 243 (αρ. 14), 244 (αρ. 21), 247 (αρ. 28), 250-251 (αρ. 40-41), 253 (αρ. 47), 255 (αρ. 50), 257 (αρ. 56), 258 (αρ. 59 και 61), 346 βλ. Βόρτολις Αντόνιος

Breitkopf Emmanuel: 65, 186, 233, 249 (αρ. 35)

Bruccioli Antonio: 78

Buffon Georges-Louis Leclerc Comte de: 73

Burbonio Michel Angelo: 229, 256 (αρ. 52)

C

Camertus Varinus Phavorinus: 71, 76, 291

Caridi: 24 (σημ. 14) βλ. Οικογένεια Καρίδη

Caridi-Scalisiano: 100 βλ. Καρίδη-Σκαλιώτη

Carides Petrakes: x, xi βλ. Καρίδης Πετράκης

Clarke Edward Daniel: 40 (σημ. 22), 41, 62 (σημ. 146)

Corella Pietro: 124

Corella ή Δημητρίου Πιεράκης: 123 (σημ. 147), 124, 147

Corneille Pierre: 210

Cotovicus Ioannes: 40 (σημ. 22), 83, 85

D

D' Alembert Jean le Rond: 73, 76, 203 (και σημ. 135)

Da Sabio Giannantonio: 229, 240 (αρ. 5)

Da Sabio Pietro: 229

Da Sabio Stefano: 229

Davidian: 106

De Corancez Louis A.: 97 (σημ. 357)

De la Bretonne Nicolas-Edme Restif: 333

De Thevet André: 50 (σημ. 75)

De Vezin Michael: 40 (σημ. 22), 89 (σημ. 321), 94 (σημ. 345), 140, 141

Di Santa Maria Damiano: 240 (αρ. 5)

Diderot Denis: 73, 76, 203 (και σημ. 133)

Domestici Francesco: 280

Drummond Alexander: 40 (σημ. 22), 97 (σημ. 358), 141

F

Fénelon François de Salignac de la Mothe: 195, 196 (σημ. 86)

Ferrières-Sauveboeuf Louis François Comte de: 48 (σημ. 68)

Fornetty Louis: 117

G

Garmogliesi Giovanni: 127 (και σημ. 178), 135

Genovesi Antonio: 74

Giuliani Andrea: 229, 240 (αρ. 6), 250 (αρ. 39), 254 (αρ. 48), 256 (αρ. 54), 258 (αρ. 62)

Giuliani Giovanni Antonio: 229, 252 (αρ. 45)

Goldoni Carlo: 195

Gordon Patrick: 216, 217, 299

Gottlob Johann: 249 (αρ. 35)

Granger Tourtechot: 93 (σημ. 338)

H

Hasselquist Frederick: 91, 92

Heyman Johannes Willem: 88, 89 (σημ. 321), 91

Hobbes Thomas: 22

Hume David, Δρ: 62 (και σημ. 146), 81, 190

K

Kant Immanuel: 23

Kinneir John Macdonald: 40 (σημ. 22), 90 (σημ. 325), 97 (σημ. 355)

L

Lemaire André Alexander: 141 (και σημ. 272)

Light Henry: 40 (σημ. 22), 93 (σημ. 341)

Locke John: 22

Lorenzi G. B.: 121

Lucas Paul: 48 (σημ. 69)

M

Mariti Giovanni Filippo: 40 (σημ. 22), 88, 93, 94 (σημ. 346), 97 (σημ. 358), 110, 111 (και σημ. 71)

Marlianus Ambrosius: 67, 74, 186, 193 (σημ. 68), 221, 302, 346, 348

Mazarin Jules, Καρδινάλιος: 77 (σημ. 260)

Metastasio Pietro: 173

Michelozzi Bernardo: 77 (σημ. 260)

Mislawskij Samuil: 314, 335 βλ. Σαμουήλ, Μητροπολίτης Κιέβου

Molière: 210 βλ. Poquelin Jean-Baptiste

Morel Frédéric: 248 (αρ. 32)

Morellus Aegidius: 241 (αρ. 11)

Moreno José: 48 (σημ. 69)

P

Pagano Matheo: 85 (σημ. 302)

Pastour François: 72, 339

Pinelli Gioavanni Pietro: 243 (αρ. 17)

Pococke Richard: 40 (σημ. 22), 42, 60, 63 (σημ. 148), 89 (σημ. 321), 94 (σημ. 345)

Poquelin Jean-Baptiste: 210 βλ. Molière

Possot Denis: 84 (σημ. 294)

Prantner Joseph: 261 (σημ. 1) βλ. Πράντνερ
Ιωσήφ

R

Rollin Charles: 218, 219

Roterodamus Erasmus Desiderius: 78 βλ.
Έρασμος

Rousseau Jean-Jacques: 333

Ruggiero Cesare: 315

S

Salicati: 229, 260 (αρ. 66)

Schelling Friedrich Wilhelm Joseph: 23

Séquier Pierre, Καγκελάριος: 77 (σημ. 260)

Sestini Domenico: 48 (σημ. 69)

Siber Johann: 251 (αρ. 43)

Sicard Aîné: 122

Sielve Joseph Astoin: 117

Sonnini Charles-Nicolas-Sigisbert de
Manoncourt: 48 (σημ. 69)

Stephanus Henricus: 250 (αρ. 37), 253 (αρ. 46)]

T

Tissot André: 76

Trattner Thomas Elder von: 234, 247 (αρ. 29)

Turner William: 40 (σημ. 22), 42, 90 (σημ. 325),
93 (και σημ. 341)

U

Ukraitsef Emelian: 334 βλ. Ουκράιντσεφ
Εμέλιαν

V

Villamont Jacques de: 40 (σημ. 22)

Voltaire: 210 βλ. Βολταίρος

W

Wolff Joseph: 124

Z

Zatta Antonio G.: 232, 239 (αρ. 3), 240 (αρ. 7),
245 (αρ. 22), 260 (αρ. 68)

Zefar Christofer: 256 (αρ. 51) βλ. Ζεφάρ
Χριστόφορος

Zilettus Ioardanus: 245 (αρ. 24) βλ. Ζιλετής
Ιορδάνης

Μαργαρίτα Ιωάννου